

Izdavač
Matica crnogorska

Redakcija

Dragan Radulović
Novica Samardžić
Marko Špadijer, glavni urednik

Savjet časopisa

Branko Banjević
Rade Bojović
Ljiljana Dufgran Boričić
Vesna Kilibarda
Dragutin Lalović

Sekretar redakcije
Danka Barović

Lektura i korektura
Saša Živković

Prevod na engleski
Jelena Samardžić Kotri

Kompjuterska priprema
D&A

Štampa
Grafo Bale, Podgorica

Adresa

Beogradska 24 c
81000 Podgorica
Crna Gora

tel/fax (382) (20) 23 23 01
e-mail: maticacg@t-com.me
www.maticacrnogorska.me

Časopis izlazi četiri puta godišnje

Tiraž 700 primjeraka

Cijena primjerka 5 eur

Žiro račun:
520-389-72

MATICA

**ČASOPIS ZA DRUŠTVENA
PITANJA, NAUKU I KULTURU**

GODINA XIX, BROJ 74
LJETO 2018

ISSN 1450-9059

**CETINJE
PODGORICA**
2018

7 fokus

7 Crna Gora u epohi geopolitičkih promjena (1988–2018)
Radenko Ščekić

23 prizma

23 Nacionalna bezbjednost i globalni izazovi
Nikola Banićević

47 esej

47 Humanizam i transhumanizam
Bojan Jovanović

63 pravo

63 Pravo na suđenje u razumnom roku
Dragoljub Drašković

121 demografija

121 Stanovništvo Crne Gore
Miroslav Doderović
Zdravko Ivanović

141 godišnjice

141 Opštenarodni ustanak koji je zadivio Evropu
Radoje Pajović

159 1968. godina – iz drugog ugla
Mirjana Popović Radović

167 filozofija

167 Govor u pohvalu filozofije
Vincenza Silvia Baranina iz 1530. godine
Savo Marković

obrazovanje 203

Jeres Stevana Petranovića **203**

Sreten Zeković

književnost 239

Doprinos Slobodana **239**

Vujačića montenegristici

Aleksandar Radoman

Sam svoj predak **263**

Dubravka Mitrović

Slika Primoraca i Zagoraca **271**

u djelima S. M. Ljubiše

Nikola Popović

Stvaralaštvo za djecu i **305**

mlade Ivana Cekovića

Sofija Kalezić

istorija 319

Stanje industrije u Crnoj Gori **319**

poslije Drugog svjetskog rata
(1945–1947)

Živko Andrijašević

Malisorska buna i Crna Gora **363**

Jovan Muhadinović

Iseljavanje muslimana Crne Gore **385**

Veselin Konjević

Crnogorska štampa u XIX **423**

vijeku o Dalekom istoku

Vukota Vukotić

Crkve u Ukrajini **439**

Slobodan Jovanović

Povelje Humske episkopije **449**

Marijan Premović

8

1

0

2

0

T

E

U

L

461 teatar

461 O početku kulturne misije
 Zetskog doma
Luka I. Milunović

493 kinematografija

493 Holokaust na filmu
Žarko Martinović

521 vojska

521 Crnogorski vojni sanitet
Srđa Martinović

569 hronologija

569 Hetiti – istorija i civilizacija
Boris Banjević

621 arhiv

621 Luke Crne Gore
Ivan Jovović

639 dokumenta

639 Izvještaj Evropske komisije o
 napretku Crne Gore za 2018.

CRNA GORA U EPOHI GEOPOLITIČKIH PROMJENA (1988–2018)

Radenko Ščekić

The past three decades (1988-2018) have been marked by geopolitical earthquakes on a global level, the disintegration of Yugoslavia, the civil war and inter-ethnic and inter-religious conflicts in the common state region. Montenegro, as the smallest member of the former Yugoslav federation - has not remained immune to the negative changes and impacts. Finding itself in a war environment and the difficult economic situation, Montenegro has still managed to preserve peace and interethnic and interreligious harmony, becoming the example to the newly created countries in the region.

Raspad Jugoslavije i stvaranje novog svjetskog poretka

Raspad komunističkih sistema i nestanak bipolarizma u međunarodnim odnosima – neka su od presudnih globalnih dešavanja početkom posljednje decenije XX vijeka¹. Kolaps,

¹ Rušenje Berlinskog zida dogodilo se 9. novembra 1989. godine, u oktobru 1990. godine došlo je do ujedinjenja Zapadne i Istočne Njemačke,

ekonomsko-političkih sistema komunističkih zemalja, imao je za posljedicu, da ova društva upadnu u stanje potpune društvene i vrijednosne konfuzije. Kontinuitet nacionalnih pitanja i zamrznutih konflikata u Jugoistočnoj Evropi, ponovo je došao do izražaja – zbog istorijskog nasljeđa, koje je na ovom prostoru stvorilo brojne etničke i vjerske mješavine. Izgrađujući svoj prestiž u zemljama trećeg svijeta putem ideje *nesvrstanosti* – SFRJ je postala žrtva, kako promjene konstelacije snaga i nestanka bipolarizma, tako, i narastanja decenijama potiskivanih domaćih nacionalizama potpomaganih i određenim spoljnim faktorima i interesima.

Voren Cimerman, posljednji ambasador SAD-a u SFRJ upitan zbog čega su reforme uspjele u ostalim ex-komunističkim zemljama nakon 1989. dok su u Jugoslaviji propale odgovorio je: „te su države imale mnogo snažnije centralne vlade, Jugoslavija nije“. I zaista, nakon Ustava iz 1974. godine većina republika se borila za etatizam i što veći stepen nezavisnosti nauštrb centralne vlasti. SFRJ je bila zemlja sa izraženim problemom državnosti, koji je pored ostalog bio baziran na teritorijalnom federalizmu i ustavu koji je davao velike mogućnosti blokade od strane, ne samo republika, već i pokrajina, a vrlo male mogućnosti za prevladavanje te blokade i svojevrsne pat-pozicije do koje je često dolazilo.² U vrijeme

Varšavski pakt je zvanično raspušten jula 1991. (političko savjetodavni odbor Varšavskog ugovora 25. januara 1991. godine jednoglasno je donio odluku o svojem raspuštanju), a Sovjetski Savez se raspao u decembru 1991. (proces dezintegracije SSSR-a okončan je 8. decembra 1991. na sastanku Rusije, Bjelorusije i Ukrajine u Minsku, na kome je stvorena Zajednica nezavisnih država, koja je eliminisala još uvijek formalno postojeći SSSR).

² U knjizi *Dokumenti CIA o Jugoslaviji 1948-1983* između ostalog stoji i sljedeće: „Problemi koje jugoslovenske vođe imaju u rješavanju ekonomskih problema zemlje i sa albanskim manjinskim pitanjem odražavaju činjenicu da se Jugoslavija kreće ka labavoj konfederaciji osam republičkih i pokrajinskih

razvoja real-socijalizma, važila je politika „bratstva i jedinstva“, kojim se željela postići integracija i homogenost države. Sama činjenica da je ova parola imala veliki značaj i konstantno apostrofirana u javnosti, ukazivala je na postojanje svijesti da nacionalno pitanje u Jugoslaviji nije do kraja riješeno, odnosno, da je samo „zamrznuto“ i da je zajedništvo ipak krhko, prividno i vještački održavano.

Monopolarizam koji se stvarao kroz ideju *Novog svjetskog poretka*, SAD kao jedine preostale globalne supersile i ujedinjenje Njemačke kao ekonomske sile (koja je težila da ekonomsku nadmoć u Evropi potkrijepi i političkim uticajem i ambicijama nakon ujedinjenja) – nametali su nova pravila igre u međunarodnim odnosima. U takvim novim okolnostima, izuzetno složena tvorevina kakva je bila Jugoslavija, decenijama održavana na ideji *bratstva i jedinstva*, čije su stubove i zaštitnike predstavljali JNA i SK – nije mogla biti pošteđena talasa turbulentnih dešavanja koji su zahvatili dotadašnje zemlje *istočnog lagersa*. Tako je geopolitička važnost Jugoslavije drastično smanjena, sa globalne na regionalnu, a pažnja Zapada se selila na druge ex-komunističke države.

Jugoslavija je decenijama nudila mir i stabilnost u okviru svojih granica, te stabilizirajući uticaj na svoje susjede. Održavajući dobre odnose i sa Moskvom i sa Vašingtonom, koristila je značajan pristup kreditnim linijama međunarodnih finansijskih institucija, čime je podignut društveni standard stanovništva – daleko iznad standarda ostalih komunističkih država. Sve dok je trajao period Hladnog rata, Jugoslavija je bila

centara moći... Titova stara garda se takođe suočava sa generacijskim jazom. Mladi, bolje obrazovani članovi partije ogorčeni su zbog njihove produžene dominacije, tzv. Horizontalnu rotaciju, odnosno praksu da stariji rukovodioci beskonačno prelijeću između republičkih i saveznih pozicija ...“ (priredio M. Pavlović, Institut za savremenu istoriju, Fakultet bezbjednosti, Službeni glasnik, Beograd, 2009, str. 274).

mezimac Zapada. Novi američki ambasador Cimerman je 1989. donio sljedeću poruku: „Jugoslavija nema raniji geopolitički značaj“. Procjene CIA-e i Nacionalne obavještajne zajednice SAD od oktobra 1990. govorile su o skorom raspadu zemlje.³

Dva glavna tumačenja balkanskog konflikta preovladala su na Zapadu, oba sa značajnim političkim implikacijama. Prvo tumačenje sukob vidi kao arhaičan ili anahron: „povratak pravadnih mržnji“, područje „prezasićeno istorijom“.⁴ Drugo, nasuprot prvom, objašnjava ovaj sukob kao dio zakašnjelog

³ Prema Živorad Kovačević, *Amerika i raspad Jugoslavije*, Filip Višnjić, FPN, Beograd, 2007, strana 43, 48.

⁴ Prva teza, raširena među političkim elitama i u medijima, koristila je metaforu o frižideru: komunizam je naprosto zamrznuo nacionalističke frustracije i konflikte koje smo zatekli izvanredno očuvane nakon njegove propasti. Varijacija na temu je metafora o „loncu sa ključalom vodom“: sada kada je sovjetski poklopac podignut, dugo potiskivane aspiracije i stare mržnje mogle su ponovo biti oslobođene. To je bila interpretacija koja je preovladavala u medijima i političkim raspravama kako u Zapadnoj Evropi, tako i u Sjedinjenim Državama. Predsjednik Clinton, u svom inauguracionom govoru u januaru 1993. godine, rekao je da *generacija odrasla u sjenci hladnog rata preuzima nove odgovornosti u svetu kojeg je ogrejalo sunce slobode, ali kojem jos uvek prete mržnje iz davnina*. Britanski premijer Džon Mejdžor, obraćajući se Donjem domu u junu 1993. godine, dvije godine nakon izbijanja ratova na Balkanu, rekao je: *najkrupniji pojedinačni element koji stoji u pozadini onoga što se desilo u Bosni je slom Sovjetskog Saveza i one discipline koja je stražarila nad pravadnim mržnjama u staroj Jugoslaviji. Kada je jednom nestalo te discipline, stare mržnje su se ponovo pojavile, i mi smo počeli da uviđamo njihove posledice kada je došlo do sukoba*. Francuski predsjednik Miteran takođe se osvrnuo na, od predaka naslijeđene, etničke strasti u nekoliko izjava povodom rata u bivšoj Jugoslaviji. Ovakav pristup Balkanu bio je prisutan i na konferenciji koju je Miteran organizovao u Parizu, februara 1992. godine i koju je prikladno nazvao „Evropa i plemena“. (Prema Žak Rupnik, *Republika*, br. 196, www.yurope.com/zines/republika/arhiva/98/196/196_15.HTM).

procesa izgradnje nacionalnih država⁵, kao (jedan) neizbježan, mada često neprijatan stadijum na istočnoevropskom putu u „moderno doba“.⁶ Za vrijeme građanskog rata na prostoru nekadašnje Jugoslavije, odgovor Evrope bio je preslab i inertan. Prvo se pokušalo očuvati Jugoslaviju, ali se, sve do posljednjeg trenutka, oslonilo samo na prijetnje političkim štapom i na ekonomske šargarepe. Naime, krajem maja 1991. Žak Delor, tadašnji predsjednik Evropske komisije došao je u Jugoslaviju da bi, pored monetarne i carinske unije, ponudio političku i finansijsku podršku planu tadašnjeg premijera Ante Markovića⁷ o „Jugoslovenskom Mastrihtu“, ali nažalost, te ponude nisu imale efekta na glavne protagoniste sukoba.⁸

⁵ Žak Rupnik ovu tendenciju objašnjava sljedećim riječima: „Osnovni problem sa formiranjem nacionalnih država na Balkanu je u tome što nove države, pozajmljujući zapadne modele, nastoje da usvoje etničku definiciju nacionalnog (zasnovanu na istorijskim, lingvističkim, religijskim kriterijumima) i centralizovani „jakobinski“ koncept države – *Evropa u balkanskom ogledalu*, Evropa br. 196.

⁶ Ovo viđenje kombinuje teorije o nacionalizmu Ernesta Gelnera sa staromodnom *Realpolitik*. Ideja da bi etnički homogene političke jedinice sigurnije vodile ka političnoj stabilnosti nije nova na Balkanu. Bila je popularna nakon Prvog svjetskog rata kada se pregovaralo o razmjeni stanovništva između Grčke i Turske. – više u: Vjeran Katunarić. *Sporna zajednica – novije teorije o naciji i nacionalizmu*, Naklada Jesenski i Turk. Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 2003.

⁷ Vlada Ante Markovića je uspjela zaustaviti inflaciju i povećati zarade. Inflacija je smanjena sa 56% mjesečno u decembru 1989. godine, na 2,4% u martu 1990. Devizne rezerve su povećane u istom periodu sa 5,4 na 8,5 milijardi američkih dolara. Zarade zaposlenih su bile tako visoke, da ni do danas u većini republika nisu dostignute ni nakon dvije decenije (osim u Sloveniji i Hrvatskoj) – prema Dejan Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, Prometej, Zagreb, 2003, str. 36.

⁸ Naime, radilo se o sumi od oko 5,5 milijardi američkih dolara pomoći od strane EZ kao i o obećanju da će Jugoslavija postati prva zemlja koja će se

Nakon neuspjeha Džejmsa Bejkera, američkog državnog sekretara u junu 1991. i neuspjelog involviranja u jugoslovensku krizu, SAD su prepustile da Evropljani preuzmu *slučaj Jugoslavija* i sami pokušaju riješiti problem u svome dvorištu, ali bez rezultata. Američke vojne i političke akcije su okončale rat i praktično zasjenili pristupe EU i UN za rješavanje krize i od 1995. obnovile i ponovo uspostavile prevlast američke politike u ovom regionu. Predsjednik Klinton je znao da malo Amerikanaca mari za bilo koju stranu u sukobima u bivšoj Jugoslaviji, i da je balkanska politika bila ili isuviše daleka ili komplikovana da bi se razumjela⁹. Ali kriza spoljne politike koja je otkrila da je predsjednik SAD ili pasivan ili politički impotentan i neangažovan na spoljnom planu – bila je sasvim druga stvar, potencijalno razarajuća. Predsjednik Klinton je pred kraj svoga prvog mandata nastojao da događaji u Bosni i njihova percepcija u javnom mnjenju, indukovana medijima, ne ugroze njegove izgleda na predstojećim predsjedničkim izborima, te je stoga, preko svoga izaslanika Ričarda Holbruka nastojao da do rješenja dođe prije nastupajuće izborne 1996. godine. Tako je došlo do Dejtonskog sporazuma.

pridružiti EZ (EU) ukoliko lideri republika postignu sporazum, spriječe raspad zemlje i sukobe. U intervuu koji je Kiro Gligorov dao italijanskom listu *Corriere della sera* 1997. godine, opisana je reakcija predsjednika Srbije i Hrvatske na te predloge „S. Milošević i F. Tuđman su pobješnjeli – „Ne možete nas kupiti obećanjima. Ne trebamo vaš novac! – rekli su, navodi K Gligorov. „Prvo se javio F. Tuđman rekavši da ga ne zanimaju nikakve milijarde niti EZ te da mu je osnovni cilj obnova Hrvatske države. Milošević je pojasnio da će Jugoslavija biti moderna i čvrsta federacija – ili je neće biti“ (prema D. Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, Prometej, Zagreb, 2003, str. 35 i „Sjećanja Kira Gligorova“, *Politika* 2005.)

⁹ Prema Ž. Kovačević, *Amerika i raspad Jugoslavije*, Filip Višnjić, FPN, Beograd, 2007, strana 34. I u: Dejvid Halberstam, *Rat u vreme mira*, BMG, Beograd, 2003.

Novi milenijum i naziranje monopololarizma u međunarodnim odnosima

Akcijom *Pustinjska oluja* u Iraku 1991, SAD su pokazale svoju superiornost u vojnom i tehnološkom pogledu. Dejtonskim sporazumom iz 1995. i napadom na tadašnju SRJ 1999. godine bez odobrenja UN, su pokazale političku nadmoć jedine preostale globalne supersile. Time je označeno i zvanično uspostavljanje novog poretka u svijetu u kome će narednih decenija od 1991. neprikosnoveno dominirati SAD preko svoje ekonomske i vojne sile i NATO-a. Zapadni sistem vrijednosti, kulture i navika, te neoliberalizam i demokratija će biti nametani kao uzor svuda po svijetu u formi širenja demokratije, humanitarnih ratova i obojenih revolucija. Varšavski pakt je prestao da postoji 1991, dok je NATO savez i dalje ostao da egzistira, iako je, glavni uzrok (Sovjetski Savez) prestao da postoji kao opasnost. NATO se počeo širiti na Istok, na nekadašnje komunističke države i pored obećanja datih Gorbačovu da do toga neće doći¹⁰.

¹⁰ Vidjeti u L. Čehulić, *Euroatlantizam*, Zagreb, 2002, str. 162. Januara 1990. godine, ministar inostranih poslova Zapadne Njemačke Hans-Ditrich Genšer javno je saopštio da nakon ujedinjavanja Nemačke „neće biti širenja NATO na Istok“. Šef Stejt departmenta Džejms Bejker rekao je Eduardu Ševardnadzeu da se NATO „neće pomjerati na istok“, a zatim je uvjeravao i Mihaila Gorbačova da „NATO neće širiti svoje trenutne granice na istok“. Po otkrivenim tajnim stenogramima Stejt departmenta, najkonkretnije izjave su stigle 9. februara 1991. godine na sastanku Ševardnadzea i Bejkera. Šef Stejt departmenta SAD obećao je „gvozdene garancije da se jurisdikcija NATO-a i sila Alijanse neće pomjerati na Istok“. U okviru svoje posjete, kancelar Zapadne Njemačke Helmut Kol izašao je sa sličnom izjavom u Moskvi. - O tome 2014. godine, između ostalog, u listu *Forin afers* piše Džošua Šifrinson, politikolog sa Teksaškog međunarodnog univerziteta: „Rusija i NATO –

Na Balkanu, SAD danas održavaju mir stvaranjem protektorata nad zavađenim etničkim grupama. Kako tvrdi Zbignjev Bžežinski: „Umješno igrajući na kartu etničkih i vjerskih konflikata na prostorima takozvanog etničkog koktela, tj. u državama sa etnički mješovitim stanovništvom, SAD izazivaju i upravljaju krizama i konfliktima instrumentalizujući ih za svoje strateške ciljeve“.¹¹ „Balkan je“, kako piše nekadašnji državni sekretar SAD Medlin Olbrajt, „bio eksperimentalni teren za spoljnu politiku Klintonove administracije“.¹² Pomoćnik državnog sekretara SAD za evropske i evroazijske poslove Filip Gordon rekao je da je region zapadnog Balkana od ključnog značaja za evropsku budućnost i da je zato u središtu stalnog i intenzivnog angažovanja administracije predsjednika Baraka Obame.¹³ Balkan će, stoga, vjerovatno ostati među najvažnijim pitanjima za budući identitet i kredibilitet proširenog NATO-a, koji će praktično voditi dva protektorata u regionu (Bosnu i Kosmet). Jer situacija na Balkanu liči na neku vrstu implicitne podjele uloga: SAD su uspostavile primat u domenu bezbjednosti, dok EU obezbjeđuje veći dio ekonomske pomoći.

Svijet se na početku novog milenijuma nalazi pred mnogobrojnim izazovima. Izazovi su bezbjedonosne, političke, ekonomske, ekološke, kulturne, tehnološke prirode, uz ogromnu moć i upotrebu masovnih medija. Ekonomski uspon Kine, vojni i politički uspon Rusije, stvaranje ekonomskog saveza BRICS¹⁴, uspon južnoameričkih ekonomija koje teže nezavis-

maratonska partija šaha“, <http://www.novosti.rs/>, 31. 3. 2015. sputniknews.com

¹¹ Prema Sabrina P. Ramet, *Balkanski Babilon*, Alinea, Zagreb, 2005.

¹² M. Olbrajt, *Memoari državne tajnice*, Profil, Zagreb, 2005, str. 409.

¹³ *Blic*, 16. april 2010. godine.

¹⁴ BRICS je akronim, engleska skraćenica koja se odnosi na ekonomsko savezništvo pet zemalja: Brazila, Rusije, Indije, Kine i Južnoafričke Republike. Kolika je snaga BRIKS-a najbolje govori podatak da Brazil, Rusija, Indija, Kina i Južna Afrika zajedno daju 29% svjetskog bruto

nosti od uticaja SAD – predstavljaju nove činioce na geopolitičkoj mapi svijeta. Nove, ekonomsko-političke organizacije, nastoje da umanje moć MMF-a i smanje korišćenje petro-dolara¹⁵, dok se međunarodni politički odnosi kreću ka tendenciji stvaranja novog multipolarnog svijeta, sa više ekonomskih, političkih i vojnih centara moći.

Ekonomsko i vojno jačanje Kine, kreiranje nove, „multivektorske“ Ruske spoljne politike, u skladu sa novim globalnim kretanjima i multipolarnosti, čiji se obrisi nadziru, vode ka novim geopolitičkim pravilima igre. Politički uticaj i značaj SAD u svijetu je i dalje nesporan i sigurno će i u narednom periodu, s obzirom na svoju vojnu moć igrati jednu od ključnih uloga na planeti. Mada će biti prinuđene da svoju

proizvoda (preko 16 biliona dolara). S druge strane, u MMF-u, zemljama BRIKS-a pripada samo 11 % glasova. Obim trgovine unutar BRIKS-a za 5 godina porastao je dva puta i premašio 300 milijardi dolara (Bogatinovski, 2015). Tokom posljednjih 10 godina, zemlje BRIKS-a su svoj BDP povećale preko 4 puta dok su ekonomije razvijenih zemalja za to vrijeme porasle samo 60 %. BRIKS je najveće tržište u svijetu jer ga čini 2,9 milijardi ljudi (40% stanovništva planete) (Stakic, 2012, p. 361).

¹⁵ Američki dolar je bio temelj međunarodne trgovine tokom XX vijeka. U vrijeme formiranja eurozone je ta trgovina dosegla svoj vrhunac i činila 71,0% službenih deviznih rezervi u svijetu. U 2014. godini su svjetske rezerve u dolarima pale na 62,9%. S druge strane, trgovinski tokovi između zemalja koje su se obavezale na ukidanje korištenja dolara u bilateralnoj trgovini iznose već 400 milijardi dolara i to samo u 2013. i 2014. godini (Babic, 2015, p.4). Kina je glavni kupac američkog duga. Brazil je, pritom, zemlja s najvećim dolarskim obavezama na svijetu. Dolar polako ali sigurno gubi svoj status svjetske rezervne valute. Kroz istoriju se često mijenjala globalna rezervna valuta. Portugal, Španija, Holandija, Francuska, Otomansko carstvo, Mletačka republika i Velika Britanija su u različitim vremenima imale svjetski dominantne valute. Ovo sve dokazuje, koliko je savremeni svijet globalizovan, međusobno umrežen, isprepletan finansijskim i političkim interesima. i koliko dešavanja na polju politike imaju uticaja i prelivanja u sferi ekonomije, i obrnuto.

nekada dominantnu moć podijele sa drugim globalnim igračima. Sad se manje govori o globalizaciji koja ujedinjuje planetu, a više o novom hladnom ratu između Zapada i Rusije, a možda i između drugih, sila, poput Kine, Irana, Turske i Indije. Džordž Fridman, šef obaveštajno-analitičke agencije *Stratfor* ističe da su SAD u poslednjih 100 godina vodile vrlo dosljednu spoljnu politiku, čiji je glavni cilj - ne dozvoliti nijednoj sili da stekne suviše veliku vlast u Evropi.¹⁶ Prvi rukovodilac NATO-a, Lord Ismej je izjavio: „Cilj formiranja NATO-a je držati SAD u Evropi, Rusiju van nje, a Njemačku dolje“ (*Keep the Americans in, the Russians out and the Germans down*).¹⁷

Multipolarni svijet čije se nastajanje nazire tokom druge decenije novog milenijuma, globalna žarišta na Bliskom Istoku, migrantska kriza, borba oko nalazišta i tokova energenata i izvore vode, borba za uticaj Velikih sila putem tzv. Hibridnih ratova – svoje konsekvence imaju i na prostor Jugoistočne Evrope, a time i na Crnu Goru. Rusija pokušava da ekonomskim ulaganjima i medijskom prisutnošću poveća svoj uticaj u balkanskim državama sa kojima je povezuje vijekovna religijska i etnička bliskost. Sa druge strane, EU i USA nastoje da suzbiju ruski uticaj i države Jugoistočne Evrope jače vežu u EU i NATO. Ekspresnim prijemom Bugarske i Rumunije u EU, prijemom ovih država u NATO zajedno sa Hrvatskom i Albanijom, EU i SAD se pozicioniraju kao neprikosnoveni u

¹⁶ Treba istaći da su SAD uvijek smatrale da najveća opasnost prijeti od potencijalnog saveza Rusije i Nemačke. To bi bio savez njemačkih tehnologija i kapitala sa ruskim prirodnim i ljudskim resursima. Evropljani se veoma ponose što su se tobože oslobodili ratova i već pola vijeka žive u svijetu stabilnosti i blagostanja. Međutim, Evropa je sve do početka 1990-ih u suštini bila okupirana od strane SSSR-a i SAD. Zatim se desila Jugoslavija, a zatim Kavkaz. Na evropskom kontinentu nikada nije zaista vladao mir – više na www.stratfor.com

¹⁷ <http://www.nato.int/>; Who Needs NATO? <http://www.nytimes.com/> - 15.6.2011.

regionu. Članstvom u NATO i energetske sporazumima SAD žele da distanciraju Balkan, uključujući i Srbiju i Crnu Goru, od Rusije i njenog uticaja. Značajan je i tradicionalni uticaj islamskih država (Arapa, Turske, Irana, Azerbejdžana) na balkanske države. Imajući u vidu da u državama Jugoistočne Evrope žive milioni muslimana, islamske države kroz ekonomska ulaganja, kulturnu, medijsku i religijsku formu – vrše snažan uticaj na ovaj prostor.

Crna Gora kroz decenije globalnih previranja

Male zemlje, poput balkanskih, ne mogu sebi dozvoliti neku spoljnopolitičku slobodu i strategiju i geopolitičke igre. Stoga, postupaju prema Velikim silama – prvenstveno taktikom preživljavanja i kratkoročnih dobitaka. Novi vid geopolitike, u formi geoekonomije, izvoza kapitala, investicija, slobodne trgovine, predstavlja polje za nove oblike saradnje ali i geopolitičkog uticaja.

Postepenim aktivnijim uključivanjem SAD u krizu i ratove u bivšoj Jugoslaviji, u sferu političkog uticaja i fokusa je ušla i Crna Gora. Bilateralni susreti postaju osnova za čvršću saradnju, naročito svrstavanjem rukovodstva Crne Gore u antimiloševićevski tabor od 1997. godine. Od tada će Crna Gora (formalno i dalje članica SRJ) imati snažnu političku, finansijsku, a u kritičnim momentima i određenu bezbjedonosnu podršku prije svih SAD¹⁸ ali i EU, tj. njenih najuticajnijih zemalja.¹⁹ Od strane značajnih međunarodnih faktora javno je

¹⁸ Tokom političkog sukoba u vrhu vlasti 1997. godine, američka administracija je bila angažovana u liku R. Gelbarda, koji će deceniju kasnije, između ostalog izjaviti: „Dolazio sam ovdje, dakle, ponekad veoma prikriveno, ali sve u pokušaju da se ojača integritet Crne Gore i njene vlade. U to vrijeme Crna Gora je bila druga po redu zemlja po američkoj pomoći na svijetu. Odmah iza Izraela.“ R. Gelbard, *Pobjeda*, 12. novembar, 2009.

¹⁹ U tom smislu može se shvatiti i sledeća izjava koja se ticala bezbje-

iskazivana naklonost crnogorskoj vlasti, koja je predstavljana ne samo kao alternativa vlasti u Beogradu, već i baza i glavni oponent njoj. U tom smislu se mogla shvatiti i izjava visokog zvaničnika SAD, Džejmsa Rubina koji je govoreći o namjerama SAD-a da se, uprkos spoljnom zidu sankcija prema SRJ pronađe način da se pruži materijalna pomoć Crnoj Gori izjavio: „Vjerujemo da je to korak naprijed, veliki korak naprijed za razvoj demokratskih institucija u Saveznoj Republici Jugoslaviji“. Takav stav SAD bio je i podsticaj Evropskoj uniji i njenim članicama da isto učine i u praksi realizuju. Dakle, iz prethodne izjave Dž. Rubina proizlazi da je M. Đukanović tj. Crna Gora pod njegovim rukovodstvom, „taj, ključni faktor i oslonac“ preko koga će Zapad brže doprinijeti rušenju vlasti S. Miloševića (M. Orlandić, 2005:68). Tadašnji državni sekretar SAD-a, M. Olbrajt je nakon bombardovanja Srbije i Crne Gore 1999. godine pozvala tadašnjeg crnogorskog predsjednika, pohvalila njegov čvrst stav i podvukla da je podrška SAD-a Crnoj Gori snažna i nepokolebljiva. Nakon toga je izjavila da je „Crna Gora svijetao primjer i da će SAD i njeni saveznici nastaviti da joj daju podršku“.²⁰ Nakon političkih promjena u

donosnog aspekta i eventualno eskaliranja političkog sukoba: U intervjuu podgoričkom *Monitoru*, J. Bugajski, direktor Istočnoevropskog programa Centra za strateške studije u Vašingtonu, na pitanje da li je njegova ideja o formiranju „Montenegro force“ (MFOR), vojne organizacije pod kontrolom NATO-a radi sprečavanja eventualnog Miloševićevog napada na režim u Podgorici realna, Bugajski je odgovorio: „MFOR pod vođstvom NATO-a je realna opcija... Vjerujem da će MFOR biti, bez obzira hoće li te snage biti raspoređene prije ili nakon nasilnih sukoba u Crnoj Gori.“ (*Monitor*, 4. avgust 2000. godine, strana 19). Očigledno je da su ovakve izjave dodatno podgrijavale i onako napetu političku situaciju u Crnoj Gori. I Vesli Klark, tada zapovjednik NATO-a upozorio je na mogućnost izbijanja sukoba u Crnoj Gori (Prema Sabrina P. Ramet, *Balkanski Babilon*, Alinea, Zagreb, 2005. str. 398).

²⁰ Prema Ž. Kovačević, *Amerika i raspad Jugoslavije*, Filip Višnjić, FPN, Beograd, 2007, strana 333.

Srbiji oktobra 2000. narastali su zahtjevi za redefinisanje odnosa u SRJ ali i težnje za nezavisnoću Crne Gore. Međutim, tadašnja birokratija EU nije tada blagonaklono gledala na tu težnju.²¹ Stoga se crnogorska spoljna politika sve čvršće oslanjala na potporu SAD-a, dajući i javno podršku američkoj politici tokom rata u Iraku 2003. „Poruka podrške Crne Gore u Vašingtonu će u ovo veoma kritično vrijeme biti zapamćena“- ocijenio je J. Bugajski, direktor programa za Istočnu Evropu vašingtonskog Centra za strateške i međunarodne studije. On je, povodom pisma premijera M. Đukanovića američkom predsjedniku Dž. Bušu u kome prenosi podršku Crne Gore američkoj politici prema Iraku, ocijenio da je to „dobar prvi korak“ od stvaranja unije Srbije i Crne Gore.²²

²¹ „Ovaj predlog primljen je sa negodovanjem od strane glavnih partnera i protektora Crne Gore u miloševićevskom periodu - SAD i EU, a nije naišao na podršku ni u Beogradu, kome je bio i upućen. Nakon ovog predloga Crna Gora, do tada jedan od glavnih zapadnih saveznika u regionu, počela je da se doživljava „kao izvjesni ‘troublemaker’“, jer, posebno EU, a u određenoj mjeri i SAD nijesu željeli promjenu regionalnog *status quo*-a nastalog nakon intervencije NATO-a i odlaska Miloševića“ (S. Darmanović, 2007:93).

²² Podgorica tako, prema njegovim riječima, potvrđuje svoj „nezavisan glas, suverenost prema inostranstvu, identitet i svoju nezavisnost djelovanja“. Analitičari i zvaničnici ne slažu se u ocjenama šta je, pored neskrivenog svrstavanja, pozadina Đukanovićevog pisma Bušu - da li je to pokušaj da se zaigra na američku podršku u odnosima sa Beogradom, čije su veze sa EU čvršće, ili pripremanje terena za referendum kroz tri godine, koji bi Evropa mogla pokušati da blokira. Đukanovićeva igra na američku kartu vidljiva je u autorskom tekstu 20. avgusta 2002. u *Vašington postu*, kada je optužio „određene evropske krugove“ da forsiraju destruktivne snage, misleći na spoj koalicije „Za promjene“ i liberala. „Određeni evropski krugovi trebalo bi da prekinu sa naporima da sprovedu evropsku spoljnu politiku preko onoga što, u stvari, predstavlja antievropske snage u Crnoj Gori. Destabilizujuća, antireformska koalicija, uz podršku izvjesnih birokratija Evropske unije prijeti da zakoči demokratski napredak u Crnoj Gori - ocijenio je tada Đukanović“. U

Nakon pada režima Slobodana Miloševića, oktobra 2000, okončana je decenija dominacije njegove politike. Savezna Republika Jugoslavija SRJ je 2003. transformisana u Državnu zajednicu Srbije i Crne Gore (SCG) koja je funkcionisala kao konfederacija do maja 2006. kada je većina građana Crne Gore na referendumu podržala obnavljanje crnogorske nezavisnosti. Obnavljanjem nezavisnosti, Crna Gora je krenula u proces euroatlantskih integracija. Vlada Crne Gore je kroz svoje akcione planove i medije nastojala da javnom mnenju približi prednosti integracija i upozna građane sa procesima i reformama.

Postojeći 45 godina kao jedna od šest konstitutivnih republika u okviru jugoslovenske federacije, Crna Gora se početkom posljednje decenije XX vijeka, u atmosferi raspada dotadašnje zajedničke države SFRJ, ponovo našla pred pitanjem svoga državnog statusa. Državno pitanje, odnosno ostanak u Jugoslaviji i referendum koji je tim povodom organizovan, predstavljalo je jedno od prvih test-pitanja i problema novostvorenoj crnogorskoj vlasti proizašloj iz antibirokratske revolucije iz oktobra 1988. i januara 1989. godine, a takođe i novostvorenim političkim partijama kao aktivnim učesnicima novonastalog političkog pluralizma. Izlaskom većine republika iz federacije, nametalo se pitanje dalje prekompozicije SFRJ i formiranje nove državne zajednice.

Crna Gora je nastojala da kontinuirano povećava svoju suverenost i samostalnost od savezne države, prenošenjem jedne po jedne funkcije sa federalnog na republički nivo. Jedna od mjera sa najdalekosežnijim poslasticama bila je uvođenje njemačke marke kao zvaničnog sredstva plaćanja u Crnoj Gori u novembru 1999. što je automatski značilo i prelazak na euro početkom 2002. Crna Gora je u svoje ruke preuzela i carinski sistem, kao

intervjuu londonskom *Tajmsu*, Đukanović je bez diplomatske uvijenosti saopštio da ga je visoki predstavnik EU, Havijer Solana, natjerao da potpiše beogradski sporazum, dok je o vezama sa SAD govorio kao o kvalitetnom partnerstvu. 16. februar 2003, prema www.antic.org

i režim spoljne trgovine i osim formalno zajedničke armije i civilne kontrole leta, malo je šta bilo ostalo u isključivoj federalnoj nadležnosti. Samostalno funkcionisanje Crne Gore je dodatno proširivano u vrijeme labave državne zajednice Srbija i Crna Gora. Sve bitne funkcije koje čine jednu državu bile su već u njenim rukama. Nakon maja 2006. ovim nadležnostima su u punom kapacitetu pridodate spoljno-politička i odbrambena funkcija i time je državni okvir bio zaokružen (mada je Crna Gora već do tada držala oko 95 % svojih nadležnosti).

I od strane značajnih međunarodnih faktora javno je iskazivana naklonost prema vlasti u Crnoj Gori, koja je predstavljana, ne samo kao alternativa vlasti u Beogradu, već i glavni oponent njoj ali i baza za djelovanje Srbijanske opozicije.²³ Takav stav, u prvom redu SAD bio je i podsticaj Evropskoj uniji i njenim članicama da isto učine i u praksi realizuju izdašnom pomoći. Četvrtog februara 2003. prestala da postoji SR Jugoslavija i nastala je nova država – zajednica Srbija i Crna Gora. Jugoslovenska skupština usvojila je Ustavnu povelju državne zajednice Srbija i Crna Gora i zakon o njenom sprovođenju. Vlast u Crnoj Gori je svaki put prilagođavala svoju taktiku i prilaz, održavajući u životu opciju nezavisnosti dok je sarađivala sa snažnim snagama koje su joj se protivile. To je osiguralo da državna zajednica Srbije i Crne Gore ne propadne zbog aktivne konfrontacije, već zbog mnogobrojnih slučajeva pasivnog otpora toj instituciji.²⁴ Državna zajednica je trajala do 21. maja 2006. kada je Crna Gora na referendumu izglasala nezavisnost. Iste godine, 3. juna Skupština Crne Gore je proglasila nezavis-

²³ U tom smislu se mogla shvatiti i izjava visokog zvaničnika SAD, Džejsma Rubina koji je govoreći o namjerama SAD-a da uprkos spoljnjem zidu sankcija prema SRJ se pronade način da se pruži materijalna pomoć Crnoj Gori: „Vjerujemo da je to korak naprijed, veliki korak naprijed za razvoj demokratskih institucija u Saveznoj Republici Jugoslaviji“.

²⁴ Vilijem Montgomeri nekadašnji ambasador SAD u Beogradu, B92, *Vijesti*, br. 3699, 15. jul 2008, str. 34.

nost i od tada DZSCG prestaje da postoji, a Crna Gora ubrzo postaje članica UN. Kako prije, tako i nakon sticanja nezavisnosti, spoljna politika Crne Gore se snažno oslanja na SAD.²⁵ U skladu sa tim, Vlada Crne Gore utvrđuje sljedeće spoljnopolitičke prioritete Crne Gore:

Protekle tri decenije su obilježili geopolitički potresi na globalnoj ravni, raspad YU, građanski rat i međunacionalni i međuvjerski sukobi na prostoru zajedničke države, period sankcija, kolapsa privrede, promjena društvenih vrijednosti i opšte nestabilnosti tokom 90-tih godina XX vijeka.

Crna Gora, kao najmanja članica nekadašnje Jugoslovenske federacije – nije ostala imuna na sve ove negativne promjene i uticaje. Našavši se u ratnom okruženju i teškom ekonomskom položaju, uspjela je da očuva mir, međunacionalni i međuvjerski sklad, kao primjer novonastalim državama u regionu. Postajući vremenom ekonomski, a potom i politički nezavisna, Crna Gora je referendumom iz 2006. formalizovala svoju obnovljenu državnost, stečenu još na Berlinskom kongresu 1878. godine.

Trasirajući svoj spoljnopolitički cilj u pravcu evroatlantskih integracija, ali i privlačeći investicije i sa Istoka. Crna Gora predstavlja svijetao primjer države, koja je uspjela sačuvati mir u kriznim i turbulentnim vremenima. Takođe, Crna Gora je sebe pozicionirala kao atraktivnu turističku destinaciju i zemlju pogodnu za investiranje. Time Crna Gora, s obzirom na svoju veličinu, predstavlja predvodnika u regionu u integracijama, investicijama i razvoju, što doprinosi prosperitetu i ima uticaja na opštu regionalnu stabilnost.

²⁵ Crnogorski ambasador u Vašingtonu je u tom kontekstu izjavio „Sjedinjene Države se sa pravom mogu nazvati strateškim partnerom Crne Gore u onome što su najvažniji detalji naše evroatlantske agende, ali istovremeno i jedan pouzdani prijatelj koji je veoma zainteresovan ne samo za spoljnu politiku naše zemlje, već i za demokratski i ukupni razvoj u samoj Crnoj Gori.“ Ambasador M. Vlahović, prema 28. decembar 2009, www.voanews.com

NACIONALNA BEZBJEDNOST I GLOBALNI IZAZOVI

Nikola Banićević

In terms of the geographic, historical, cultural and geopolitical position, Montenegro is a part of Europe and the developed world. It represents a nod of paths and challenges coming from East and West. Those challenges may be multiple, and those related to security deserve special attention. Many times in its history, Montenegro faced those challenges and today bears the burden of fighting against them. Never again must we allow our country become a part of the security issue of the region and the world. The foundations of our future should be built through safeguarding ourselves and our interest as well as helping others.

Nacionalna i globalna bezbjednost

Nacionalna bezbjednost za svaku državu je cilj na čijem dostizanju se mora radi svakodneвно. Ona je i preduslov za siguran i bezbjedan život građana. Radeći konstantno na dostizanju ovog cilja, država mora razvijati svoje bezbjednosne resurse i kapacitete. Ona infrastruktura koja je zadovoljavala efikasan sistem nacionalne bezbjednosti danas, već sutra može biti nedovoljna. Razlog treba tražiti u činjenici da su u globalnom svijetu

i postmodernom društvu bezbjednosni izazovi i opasnosti različiti i svakog dana narasta rizik od njihovog dejstva. Odgovor države sa jedne strane i bezbjednosni rizici i prijetnje sa druge, odigravaju se na globalnoj pozornici te predstavljaju višedimenzionalni bezbjednosni fenomen. Reakcija stoga mora biti nacionalna i nadnacionalna – globalna. Nacionalna podržuje reakciju svake države u pravcu zaštite nacionalne bezbjednosti, a nadnacionalna podrazumijeva participaciju države u međunarodnim aktivnostima.

Crna Gora svoj nacionalni sistem bezbjednosti počela je formirati od obnove državnosti 2006. Godine, koristeći se ranijim iskutvima, kada je njen sistem nacionalne bezbjednosti bio sastavni dio sistema različitih država u čijem je sastavu bila. Kreiranje novog sistema iziskivalo je reforme u svim bezbjednosnim službama i organima. „Savremeni izazovi, rizici i prijetnje nastali u kontekstu današnje globalizacije, prepoznati su i uočeni od strane bezbjednosnog sistema države Crne Gore. Sam nivo izazova, prijetnji i rizika je širok. Karakterišu ga brze promjene, složenost i umanjeње značaja geografskog rastojanja.“¹ Nacionalna bezbjednost je sistem bezbjednosti Crne Gore, sačinjen od organa i službi koji na efikasan i djelotvoran način, u skladu sa pozitivnim propisima vrše prevenciju, upravljanje, mirno rješavanje i suzbijanje svih oblika prijetnji i rizika po državne i nacionalne interese. Teorijski posmatrano, postoje nedoumice u vezi sa značenjem sadržine pojmova nacionalna i državna bezbjednost. Osnovna dilema sadržana je u pitanju da li su im sadržaj, subjekti i objekti na koje se odnose isti ili različiti? Danas govorimo o globalnom društvu i globalnim bezbjednosnim prijetnjama. Zbog toga je potrebno znatno šire posmatrati koncept nacionalne bezbjednosti i tako uvidjeti da nju ne čini samo državna struktura, već i nedržavni subjekti. Ipak,

¹ I. Mašulović, *Sistem nacionalne bezbjednosti Crne Gore*, Fakultet humanističkih studija, Podgorica 2010, str. 15.

treba imati na umu da osnovu nacionalne bezbjednosti čini sistem državnih organa i službi, jer su upravo oni se mogu na valjan način suprotstaviti savremenim bezbjednosnim prijetnjama. Iz svega navedenog može se zaključiti da iako nacionalna i državna bezbjednost predstavljaju etimološki različite pojmove, u suštini čine jednu cjelinu. Država ima nacionalne interese u svim sferama svog djelovanja. Na taj način ima nacionalne interese i u sferi sistema bezbjednosti. Ti nacionalni interesi predstavljaju sistemski uređenu cjelinu, koja treba da štiti najveće društvene interese, a prije svega život, bezbjednost, sigurnost građana i zaštitu imovine. Stvarajući i koristeći sistem nacionalne bezbjednosti, država ostvaruje nacionalne interese i ciljeve, odgovara na stepen ugroženosti, štiti politički i ekonomski sistem stvarajući uslove za razvoj novih tehnologija. Nacionalna bezbjednost nije sistem koji se stvara u jednom trenutku i ostaje nepromijenjen. Ona je živi organizam i da bi bila valjana i efikasna mora se suočavati i odgovarati na bezbjednosne izazove čija je dinamika izrazita. Način da ovaj sistem bude efikasan i valjan je da stalno bude u sistemu reformi. U konačnom, sistemom nacionalne bezbjednosti država štiti svoj suverenitet i teritorijalni integritet, ljudska prava i slobode i ustavni poredak. Prethodno navedeno predstavlja atribute svake države koji joj daju mogućnost da postoji kao samostalna, suverena i međunarodno priznata država. „U tom smislu, savremena nacionalna bezbjednost putem države treba osigurati da u demokratsko-bezbjednosnim uslovima obezbijedi vladavinu zakona u cilju stvaranja opšte klime sa društveno-ekonomskim, socijalnim, kulturnim i razvojem građana i zajednice u cjelini.“² Nacionalna bezbjednost treba da odgovori na dva osnovna bezbjednosna izazova i prijetnje: unutrašnje i globalne. Često se dešava da se država sa svojim sistemom nacionalne bezbjednosti ne odnosi prema ova dva izazova na jedako efikasan i valjan

² R. Masleša, *Teorije i sistemi sigurnosti*, Magistrat, Sarajevo, 2001.

način. Nekada je učinkovitija na globalnom planu, a nekada ima više uspjeha na unutrašnjem. Teško bi bilo utvrditi na koje izazove i prijetnje je potrebno efikasnije odgovoriti, ali je sigurno da u odgovoru na unutrašnje izazove nacionalni sistem bezbjednosti mora u najvećoj mjeri samostalno da radi.

Globalni sistem bezbjednosti je širok pojam i čine ga euroatlanski podsistem bezbjednosti u čijem sastavu je sistem bezbjednosti EU i sistem bezbjednosti NATO-a, uključujući i partnerske zemlje koje nisu članice, kroz razne programe. Drugi podsistem čine bezbjednosni sistemi zemalja koje nisu članice gore navedenog podsistema, predvođene prije svega Rusijom i Kinom. Kroz istoriju, u svijetu su formirani mnogi vojno-politički savezi: 1947 godine potpisan je RIO pakt –međunarodni ugovor o uzajamnoj pomoći koji su SAD uspjele da iskoriste za svoja dejstva u Latinskoj Americi, Briselski pakt koji su 1948. godine potpisale Velika Britanija, Francuska i zemlje Beneluksa, poslužio je kao početak udruživanja zapadnoevropskih političkih snaga. Godinu dana kasnije osnovan je NATO savez. Godine 1951. sklopljen je američko-japanski ugovor kojim je bila stvorena vojna organizacija država Pacifika (ANZUS). Potom je kroz SEATO paket stvoren savez država jugoistočne Azije kojem su pripadale: Filipini, Pakistan, Tajland, Australija, Novi Zeland, SAD, Velika Britanija i Francuska. Savez je prestao da postoji 1977. godine. U Bagdadu 1955. godine potpisan je sličan ugovor – Bagdaski pakt, u čiji sastav su ušle: Turska, Iran, Pakistan, Velika Britanija i SAD. Takođe, 1955. godine pod pokroviteljstvom SSSR osnovan je Varšavski pakt kao odgovor na ulazak SR Njemačke u NATO savez. Pakt su činile: SSSR, Albanija, Rumunija, Bugarska, Istočna Njemačka, Mađarska, Poljska i Čehoslovačka. Navedene podjele bile su proizvod prije svega dominacije velikih sila pobjednica izašlih iz II Svjetskog rata i podjele interesnih sfera. Sistem globalne bezbjednosti mijenjao se kroz istoriju na onaj način kako su to

diktirali globalni izazovi i prijetnje po bezbjednost. Veliku ulogu u tim podjelama igrala je i politička ravnoteža na globalnom nivou. Sukobi naroda i civilizacija kroz I i II Svjetski rat uveliko su uticali na globalnu bezbjednosnu sliku. Nakon žavršetka pomenutih ratova, EU i ostatak svijeta ostali su razjedinjeni, pa je počeo proces integracija i povezivanja. Taj proces ujedinjenja i konsolidacije država i globalnog sistema bezbjednosti prekinuo je hladni rat, nastao kao proizvod antagonizma dva arhineprijatelja SAD i SSSR, sa željom za prevagom u dominaciji nuklearnog oružja simboličnim podizanjem zida u Berlinu avgusta 1961. godine, koji je Njemačku državu podijelio na dvije: Zapadnu Njemačku i NR Njemačku. Ujedno, on je značio i veću integraciju, ali samo u okviru blokova. Globalna slika bezbjednosti bila je bipolarna. Kroz trajanje hladnoratovske podjele istorija pamti teške trenutke po globalnu bezbjednost koji su dovodili svijet na ivicu nuklearnog rata, kao što su Kubanska raketna kriza i obaranje izviđačkog aviona vojske SAD. Simboličnim rušenjem Berlinskog zida „strategijska situacija poslije hladnog rata nije imala samo pozitivne učinke na međunarodno sigurnosno okruženje. Ona je, također, utjecala na razvoj euro-atlanskog sigurnosnog okvira. Prestanak sukobljavanja supersila i proces globalizacije koji su tijekom desetljeća rezultirali bitnim smanjenjem napetosti među velikim silama i jačanjem suradnje država.“³

Završetak hladnog rata označio je početak nove ere, stvaranja svijeta kao jedne cjeline kroz proces globalizacije. Pomirenje koje nastalo na kratko nakon pada Berlinskog zida, bilo je samo bonaca pred buru novih opasnosti i izazova koji su čekali svijet, a bili su nuspojave procesa globalizacije. „U svakom slučaju, ideologija globalizacije ideja je bogatih i visokorazvijenih zemalja prije svega Sjedinjenih Američkih Država. Globalna

³ S. Tatalović, A. Grizold, V. Cvrtila, *Suvremene sigurnosne politike*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb 2008, str. 29.

američka nadmoć u političkoj, vojnoj i privrednoj, tehnološkoj i kulturnoj sferi ide uporedo sa kretanjem globalizacije postavljajući u prvi plan aktivnost globalnog lidera.⁴ Period nakon hladnog na polju globalne bezbjednosti donio je nove izazove i opasnosti. Kao primarni problem pokazao se terorizam. Njegova dominacija posebno je izražena nakon napada 9-11 u kojem su, pored ljudi i imovine, stradali i sistem bezbjednosti SAD. Terorizam nosi i duge vidove opasnosti i rizika, kao što je organizovani kriminal, krijumčarenje i proizvodnja oružja za masovno uništenje, visokotehnološki kriminal, migracije, povratak boraca sa stranih ratišta. Uporišta za njegov razvoj danas se nalaze u ekstremističkim učenjima i širenju lažnih vijesti. Terorizam je vremenom poprimio različite oblike djelovanja, pa su organi i službe bezbjednosti danas na velikom ispitu, da sačuvaju ne samo mir i bezbjednost u svojim državama, nego globalnu bezbjednost. Ostaje nepoznanica ili može biti samo u sferi spekulacija odgovor na pitanje, koji su to novi bezbjednosni izazovi i prijetnje po globalnu bezbjednost koje će donijeti vrijeme pred nama? Svakako, terorizam će ostati prijetnja broj jedan, samo će promijeniti svoje oblike dejstva. Izazovi i prijetnje po globalnu bezbjednost koji su pred nama, tražiće puno i efikasno angažovanje svih bezbjednosnih faktora na globalnom nivou.

Sistem i struktura nacionalne bezbjednosti Crne Gore

Sistem i struktura nacionalne bezbjednosti Crne Gore definisani su okvirima pravnog poretka države i to: Staregijom nacionalne bezbjednosti⁵ i Strategijom odbrane Crne Gore⁶.

⁴ R. Vukadinović, *Međunarodni odnosi od Hladnog rata do globalnog poretka*, CID Podgorica, Podgorica 2009, str. 335.

⁵ Strategija nacionalne bezbjednosti, (*Službeni list Crne Gore*, br. 75/08)

⁶ Strategija odbrane Crne Gore (*Službeni list Crne Gore*, br. 79/08)

Strategija nacionalne bezbjednosti Crne Gore predstavlja strateški dokument, pravni akt koji ne posjeduje klasičan odnos dispozicije i sankcije. Međutim, ova činjenica ne umanjuje njegov suštinski značaj koji se ogleda u definisanju razvoja nacionalne bezbjednosti i principa njenog funkcionisanja. Drugim riječima, navedeni pravni akt predstavlja dugogodišnji plan razvoja sistema nacionalne bezbjednosti, definišući njene ciljeve kroz funkcionisanje njegovih elemenata u vremenu izazova i prijetnji po nacionalnu bezbjednost Crne Gore. Prilikom izrade Strategije pošlo se od strateškog opredjeljenja Crne Gore u njenoj spoljnoj politici, a to je pripadnost euroatlantskim integracionom cjelinama. Formiranje sistema nacionalne bezbjednosti „ima za cilj izgradnju funkcionalnog i efikasnog bezbjednosnog sistema koji omogućava prevenciju, upravljanje i rješavanje eventualnih kriza, konflikata i sporova.“⁷ Crna Gora, svjesna historijskih tokova, svog geostrateškog položaja, odnosa na međunarodnoj bezbjednosnoj i političkoj sceni i prijetnji i rizika po nacionalnu bezbjednost, Strategijom je definisala dva bezbjednosna interesa.

Prvi je nacionalni interes, u čijem je fokusu očuvanje bezbjednosti, mira i stabilnosti, poštovanja ljudskih prava i stvaranje društvenih prilika za prosperitetan razvoj svakog građanina. Ispunjavanje prvog interesa zadatak je koji od države i njenih organa i službi traži punu posvećenost, znanje i efikasnost i predstavlja veliki izazov. Crna Gora nema namjeru da nacionalni interes ispunjava i štiti metodama suprotnim međunarodnom pravu i dobrim običajima, što podrazumijeva da se zalaže za poštovanje principa demokratije i pravila međunarodnog pravnog poretka. Poštujući navedene principe, država ostavlja iza sebe princip rješavanja sporova sukobima i prihvata princip mirnog rješavanja sporova. Napušta balkanske stranputice i svoj

⁷ Strategija nacionalne bezbjednosti (*Službeni list Crne Gore*, br. 75/08), Strateški cilj, str. 1.

nacionalni interes štiti demokratskim sredstvima, u skladu sa međunarodnim standardima. Stoga je crnogorski sistem nacionalne bezbjednosti spreman danas da odgovori na tradicionalne prijetnje i izazove, ali isto tako „čini sve kako bi bio spreman da se odupre i uspješno odgovori i na moguće asimetrične prijetnje poput sajber napada, širenja propagande i dezinformacija, koje imaju potencijal ne samo da paralizuju osnovne sisteme i funkcije države, već da izazovu nestabilnost i paniku.“⁸ Nacionalni interes Crne Gore je zaštita života svojih građana, imovine, stvaranje stabilnog okruženja pogodnog za život i rad ljudi, uz poštovanje valadavine prava, demokratije, ljudskih prava i sloboda, što danas predstavlja *condicio sine qua non* postojanja država zapadne civilizacije.

Drugi interes je spoljna i bezbjednosna politika. Geopolitički položaj Crne Gore karakteriše pripadnost međunarodnim i regionalnim cjelinama. Posebno treba naglasiti regionalne odnose, jer su oni kroz istoriju često bili kamen spoticanja u odnosima država regiona i povod za sukube koji su eskalirali ratovima. Ključ uspjeha Crne Gore u evroatlantskim integracijama jeste regionalna stabilnost. Nema stabilne i bezbjedne Crne Gore, bez stabilnog i bezbjednog regiona. S obzirom da je država članica NATO-a, pa samim tim i na većem stepenu sigurnosti od država regiona koje to nisu sada, ima veoma važan zadatak, da doprinese širenju bezbjednosti u regionu po najvišim standardima. Gradeći međunarodne odnose u oblasti bezbjednosti, država je kroz članstvo u NATO-u članica mnogih misija i programa kojima daje doprinos stvaranju i održavanju svjetskog mira. Treba pomenuti da se radi o misijama pod okriljem UN, NATO i EU. Takođe, ostvarivanjem saradnje u bilateralnim odnosima sa državama na principu jednakosti, uz prethodno pomenuti angažman stvara reformisan i stabilan sistem nacionalne bezbjednosti.

⁸ I. Mašulović, A. Savić, D. Crnčec, *Evroatlanske integracije sistema bezbjednosti*, Fakultet Humanističkih studija Donja Gorica, Podgorica 2010, str. 54.

Elementi nacionalnog sistema bezbjednosti Crne Gore koji su donosioci odluka su: Skupština Crne Gore, Predsjednik Crne Gore, Vlada Crne Gore i Savjet za odbranu i bezbjednost. Navedenim državnim organima – shodno pravnom sistemu države koji čini Ustav, zakoni i podzakonski akti – dat je legitimitet da donose odluke od značaja za određivanje strateškog interesa i funkcionisanje nacionalnog sistema bezbjednosti Crne Gore.

Skupština Crne Gore – kao zakonodavni organ nastao slobodno izraženom voljom građana na izborima – donosi pravna akta, u prvom redu zakone. Na taj način u sistemu nacionalne bezbjednosti ispunjava svoju prvu funkciju, stvara zakonodavni okvir za rad i funkcionisanje organa i službi u sistemu nacionalne bezbjednosti. Ona je donosilac zakona kao što su npr. Zakon o osnovama bezbjednosno-obavještajnog sektora, Zakon o policiji, Zakon u ANB-u, Zakon o Vojsci, Zakon o specijalnom državnom tužilaštvu, Krivični zakon, Zakon o krivičnom postupku i td. kao i strategija kao što su: Strategija nacionalne bezbjednosti i Strategija odbrane Crne Gore. Njena uloga je proglašavanje vanrednog stanja i odlučivanje o upućivanju snaga u međunarodne misije. Uloga Skupštine je i kontrolna funkcija. S obzirom da se organi i službe u sistemu nacionalne bezbjednosti nalaze pod civilnom kontrolom, ona je u rukama pomenutog državnog organa. Ona se ostvaruju kroz rad odbora, na način što se odgovorni subjekti za bezbjednost u državi pozivaju na kontrolna saslušanja. Time se postiže princip neposredne kontrole rada organa i službi bezbjednosti od strane građana, jer je upravo vrše njihovi predstavnici – poslanici.

Predsjednik Crne Gore je za razliku od Skupštine inokosni državni organ. Njegova ovlašćenja su definisana Ustavom Crne Gore, a u oblasti upravljanja sistemom nacionalne bezbjednosti on komanduje Vojskom Crne Gore, na osnovu odluka Savjeta za odbranu i bezbjednost kojem i predsjedava. Odluku o upotrebi Vojske Crne Gore donosi u skladu sa Zakonom. Važno je

napomenuti da slično Skupštini i Predsjednik svoj demokratski kapacitet povlači iz slobodno izražene volje građana, jer se bira na demokratskim izborima.

Vlada Crne Gore je zborni organ koji po Ustavu Crne Gore vodi nacionalnu bezbjednosnu politiku:

1) predlaganjem Strategije nacionalne bezbjednosti, Strategije odbrane i zakona iz ove oblasti;

2) realizacijom Strategije nacionalne bezbjednosti;

3) praćenjem stanja nacionalne bezbjednosti;

4) donošenjem uredbe sa zakonskom snagom za vrijeme vanrednog ili ratnog stanja, ako Skupština Crne Gore nije u mogućnosti da se sastane;

5) utvrđivanjem organizacije rada organa državne uprave u slučaju vanrednog ili ratnog stanja;

6) zaključivanjem i staranjem o sprovođenju međunarodnih ugovora i sporazuma iz oblasti nacionalne bezbjednosti i kompatibilnosti nacionalnih zakona sa međunarodnim dokumentima;

7) obezbjeđenjem materijalnih i finansijskih sredstava za sistem nacionalne bezbjednosti i potrebnog nivoa operativne i borbene sposobnosti snaga bezbjednosti.

Savjet za odbranu i bezbjednost je zborni organ čijem radu predsjedava Predsjednik Crne Gore. Njegova uloga je da na osnovu dobijenih podataka i informacija od organa i službi u nacionalnom sistemu bezbjednosti, iste analizira i ocjenjuje, te shodno tome preduzima odgovarajuće mjere. One se mogu odnositi na komandovanje Vjaskom Crne Gore, predlaganje Skupštini da proglasi vanredno stanje kao i učešće bezbjednosnih snaga u misijama.

Navedeni državni organi su donosioci pravnih akata i odluka kojima se određuje način rada, funkcionisanja i djelovanja organa i službi u nacionalnom sistemu bezbjednosti. Međutim, tako donesene odluke moraju biti sprovedene na operativno-

taktičkom nivou i primijenjene pravovremeno i efikasno. Sve navedeno je polje djelovanja Vojske Crne Gore, Uprave policije, Agencije za nacionalnu bezbjednost, Državnog tužilaštva – Specijalnog državnog tužilaštva za organizovani kriminal, ratne zločine i terorizam, sudova, snaga za djelovanje u vanrednim situacijama i civilnih elemenata sistema odbrane. Navedeni organi i službe djeluju u skladu sa ovlaštenjima koja su im data pozitivnim propisima čiji su donosioci Skupština Crne Gore i Vlada Crne Gore.

Uprava policije sa svojim odsjecima i službama ima najširi spektar dejstava u nacionalnom sistemu bezbjednosti. Ona obavlja poslove u vezi sa obezbjeđivanjem opšte, lične i imovinske sigurnosti i zaštite građana. Sprečava i suzbija sve oblike kriminala posebno organizovanog kriminala, terorizma, proliferacije oružja za masovno uništenje, krijumčaranje ljudi i opojnih droga. Nosilac je poslova na zaštiti državne granice vršeći poslove kontrole prelaska lica i prevoznih sredstava i robe. Ostvaruje međunarodnu saradnju, posebno u oblasti policijskih poslova sa INTERPOL-om, preko NCB Podgorica i na bilateralnom nivou sa partnerskim službama drugih država. S obzirom da obavlja značajan dio poslova u sistemu nacionalne bezbjednosti, od posebnog je značaja civilna kontrola njenog rada. Ona ne podrazumijeva samo kontrolu, već i transparentnost u radu i postupanju svakog službenika, kao i odgovornost za preduzete radnje i mjere koje mogu ugroziti nacionalne interese Crne Gore i ljudska prava i slobode. Bez obzira na složenost poslova koje obavlja Uprava policije, sve radnje i mjere preduzima u cilju očuvanja mira, bezbjednosti i sigurnosti građana, štiteći na taj način demokratske vrijednosti društva.

Vojska Crne Gore obavlja poslove koji se odnose na očuvanje suvereniteta, nezavisnosti i državne teritorije Crne Gore. Radnje i mjere koje preduzimaju pripadnice Vojske Crne Gore usmjerene su na očuvanje državnosti u okviru granica, ali i van njih,

učestvovanjem u misijama. Sve radnje i mjere sprovode isključivo u skladu sa pozitivnim propisima uz civilno komandovanje i kontrolu. Rezultat ovog principa je postizanje istih ciljeva kao i kod rada Uprave policije, s tim da ovdje postoji dodatna odgovornost. Ona se ogleda u činjenici da je vojska kao oružana formacija često bila zloupotrebljavana u političke svrhe, bilo od strane vojnih lica ili političara kao civila. Stoga poseban fokus mora biti na profesionalnom, depolitizovanom i interoperabilnom djelovanju svih pripadnika Vojske Crne Gore.

Agencija za nacionalnu bezbjednost je služba u sistemu nacionalne bezbjednosti čije aktivnosti su usmjerene na „Zaštitu Ustavom utvrđenog pravnog poretka, nezavisnosti, suvereniteta, teritorijalnog integriteta i bezbjednosti Crne Gore, Ustavom utvrđenih prava i sloboda, kao i druge poslove od interesa za nacionalnu bezbjednost.“⁹ Zakonom su definisani nadležnosti i načini vršenja poslova koji su u opsegu spriječavanja terorizma i drugih oblika organizovanog kriminala, preko spriječavanja obavještajne djelatnosti nosilaca obavještajnih aktivnosti drugih država do spriječavanja prijetnji po ekonomsku sigurnost Crne Gore. Agencija vrši poslove kontraobavještajne zaštite Skupštine Crne Gore, Predsjednika Crne Gore, Vlade Crne Gore i drugih državnih organa i ministarstava kada se za tim ukaže potreba. Agencija svoje poslove obavlja na način što prikuplja, analizira i čuva podatke. Rad Agencije, zbog prirode mjera i radnji koje preduzima i važnosti poslova za zaštitu sistema nacionalne bezbjednosti, ne može biti javan u mjeri koja se zahtijeva od drugih državnih organa i službi. Bez obzira na ovu činjenicu rad Agencije je pod civilnom kontrolom, sa posebnim akcentom na mogućnost parlamentarnog saslušanja.

Državno tužilaštvo obavlja poslove na osnovu Ustava i Zakona o državnom tužilaštvu, preduzimajući radnje i mjere

⁹ Zakon o Agenciji za nacionalnu bezbjednost (*Službeni list Crne Gore*, br. 08/15)

gonjenja učinilaca krivičnih djela po službenoj dužnosti. Državno tužilaštvo ima u svom sastavu Specijalno državno tužilaštvo, na čijem čeli se nalazi Specijalni državni tužilac.

Ostali elementi sistema nacionalne bezbjednosti obuhvataju radnje i aktivnosti: građana, dobrovoljnih udruženja građana, privrednih društava, agencija za privatno obezbjeđenje objekata, lokalne uprave i ustanove i organizacije od značaja za bezbjednost i odbranu.

Navedeni državni organi i službe čine strukturu nacionalnog sistema bezbjednosti Crne Gore. Njihov zadatak je da stvore efikasan i na zakonu zasnovan sistem nacionalne bezbjednosti, koji može da odgovori svakom od izazova i prijetnji. Danas u svijetu koji se mjenja gotovo iz minuta u minut, nije moguće da jedan sistem nacionalne bezbjednosti samostalno odgovori efikasno i adekvatno. Zato je važna međunarodna sradnja sa akcentom na razmjeni informacija, zajedničkim vježbama i projektima i interoperabilnost svakog segmenta i pripadnika sistema nacionalne bezbjednosti Crne Gore. Sistem treba da bude izgrađen po mjeri građanina koji se u Crnoj Gori osjeća sigurno i bezbjedno, čime mu je ostavljen prostor za prosperitetan život. Kako bi se ostvario navedeni cilj, elementi strukture sistema nacionalne bezbjednosti moraju stvoriti sistem koji je efikasan, funkcionalan i integrisan. Svi elementi sistema moraju funkcionisati efikasno, što podrazumijeva spremnost i obučenosť zaposlenih i potrebne materijalne resurse. Efikasnost je moguće postići ako postoji povezanost između elementa sistema i racionalno korišćenje raspoloživih resursa. Povezanost počiva na saradnji i koordinaciji prilikom prikupljanja informacija, analizom istih, preventivnom reakcijom i reakcijom upotrebe sile. S obzirom da je sistem složen i sastoji se od raznorodnih elemenata, potrebno je da se oni ravnomjerno razvijaju. Njihov razvoj podrazumijeva ulaganje u obuku ljudskih resursa i nabavku potrebnih sredstava za rad. Razvoj ne

smije biti periodičan i djelimičan. Mora biti kontinuiran i ravnomjeran, raspoređen na sve elemente sistema nacionalne bezbjednosti. Svijet kao globalni prostor, postavio je bezbjednosne probleme koji prevazilaze nacionalne granice, bez obzira na spremnost i opremljenost država ponaosob. Stoga je potrebna efikasna i kordinirana akcija na globalnom nivou, jer očuvanje svjetskog mira je preduslov za očuvanje mira i bezbjednosti svake od država. Mjere i radnje koje preduzimaju organi i službe kao elementi nacionalnog sistema sigurnosti, treba da budu transparentne u mjeri mogućeg. Granica transparentnosti u radu seže do principa do kog nije ugrožen nacionalni i državni interes Crne Gore. Posebno važna činjenica je da je sistem nacionalne bezbjednosti pod demokratskom i civilnom kontrolom.

Bezbjednosni izazovi i prijetnje i odgovor države

Bezbjednosni izazovi i prijetnje po nacionalni sistem bezbjednosti Crne Gore su višestruki i složeni. Tome doprinosi istorijski kontekst prostora Baklana, koji je samo u posljednjem vijeku imao šest ratova širih razmjera i više sukoba manjeg intenziteta. Odgovor na pitanje što je to na Balakanu specifično što uzrokuje česte sukobe, treba tražiti u nacionalnoj, etničkoj, vjerskoj, ekonomskoj, socijalnoj i kulturnoj razlici ljudi koji žive na ovom prostoru. Mnogi su faktori kao što se da zaključiti, koji čine razlike, ali to ne znači nužno da oni dovode do sukoba. Političke elite na ovim prostorima i često miješanje spoljašnjeg faktora za posljedice su imale da se navedene razlike koriste ne kao prednost različitosti za suživot, već kao osnov i motiv za pokretanje sukoba. Ovako se stvara posebno pogodno tle za razvoj ekstremizma utemeljenog na ideologiji terorističkih grupa i širanje lažnih vijesti i propagande. „Dosadašnji koncept sagledavanja pojave terorizma i veze sa određenom ideologijom

potpuno je promijenjen sa pojavom religijski motivisanog terorizma.“¹⁰ Istoriju niko ne može promijeniti, izgubljeni ljudski životi i imovina se ne mogu vratiti.

Druga činjenica povezana je sa geostrateškim položajem područja Balkana i same Crne Gore koja mu pripada. Prosotor je svojevrсни most i veza između istoka i zapada, a neke države poput Crne Gore su spoljne granice Evropske unije. Sve ovo je pogodno za razvoj svih oblika organizovanog kriminala tranzitnog karaktera. On ostavlja vidljive tragove na zemlje Balkana, pa tako i Crnu Goru, na način što dijelovi kriminalnih grupa kriminalne radnje vrše na teritoriji drugih država ili nastaju kao posljedica potrebe da se radnje organizovanog kriminala vrše na organizovan način i u tranzitu kroz Crnu Goru. Kao oblici organizovanog kriminala najčešće se evidentiraju krijumčarenje oružja, droga i ljudi, a tranzitni putevi vode preko područja Crne Gore. Izvršioci navedenih krivičnih radnji, za svoje aktivnosti pronalaze pogodno tle u državama regiona i to u većoj mjeri onih koje nisu članice EU, čiji pravni i institucionalni sistemi nacionalne bezbjednosti su u procesu reforme. Navedeni sistemi napuštaju ranije načine rada, a proces reformi još nije zaokružen, što stvara dodatni prostor za kriminalne aktivnosti organizovanih kriminalnih grupa. Sve navedeno ima za posljedicu formiranje organizovanih kriminalnih grupa na području Crne Gore, koje svoje aktivnosti sprovode na području naše države. One su najčešće ogledaju u izvršenju krivičnog djela ubistva, katkad i najtežih oblika ovog krivičnog djela. Nažalost, svjedoci smo da u navedenim kriminalnim radnjama često stradaju i lica koja se ne dovode u vezu sa licima iz kriminalnih krugova.

Treća činjenica su bezbjednosni izazovi i prijetnje na globalnoj bezbjednosnoj sцени, tačnije u međunarodnim odnosima,

¹⁰ D. Trifunović, G. Stojanković, M. Vračar, *Terorizam i vehabizam*, Izdavačko preduzeće FILP VIŠNJIĆ, Beograd 2011, str. 35.

koji zahvaljujući svom domino efektu dovode na ispit rad crnogorskih organa i službi u sistemu nacionalne bezbjednosti. One se ogledaju kroz međunarodni organizovani kriminal koji prelazi okvire Crne Gore i regiona Balkana, migracije, proliferaciju oružja za masovno uništenje i sve oblike terorizma. Terorizam ima više pojava oblika, od kojih danas sve više prostora zauzima sajber terorizam koji predstavlja oblik terorističkog udara sa distance. Navedeni oblik terorističkog djelovanja je veliki izazov i prijetnja po nacionalni sistem bezbjednosti svih država, posebno što se može izvesti sa različitih krajeva svijeta. Ovo ima za posljedicu teškoće u istrazi, otkrivanju, reakciji i neutralizovanju napada. I nacionalni sistem bezbjednosti Crne Gore izložen je sajber napadima. Migracije su problem koji pogađa zemlje EU, posebno one čije granice su spoljne granice EU. Crna Gora u ovom slučaju može poslužiti kao tranzitna ruta, a manje kao država odredišta. Humanost je potrebna i ogleda se kroz zbrinjavanje migranata. Međutim, kroz njihova masovna kretanja i ulaske u države, postoji visok rizik da na teritorije država uđu lica čija je namjera povezivanje sa već postojećim terorističkim grupama i izvođenje terorističkih aktivnosti. Proliferacija oružja za masovno uništenje podrazumijeva sve radnje od proizvodnje, skladištenja, preko prevoza i prodaje do njegovog korišćenja. Crna Gora se može naći na udaru organizovanih kriminalnih grupa čiji je cilj jedna od gore navedenih radnji. Crna Gora izložena je biloškim, hemijskim, nuklearnim i radiološkim prijetnjama, a usljed globalnog zagrijavanja i ekološkim. Sve navedene prijetnje i rizici svrstavaju Crnu Goru na međunarodnu bezbjednosnu mapu i traže od njenih organa i službi nacionalnog sistema bezbjednosti preduzimanje radnji i mjera na globalnom nivou.

Odgovor na bezbjednosne izazove i prijetnje po nacionalni sistem bezbjednosti Crne Gore mora biti pravovremen i efikasan, u skladu sa obimom i vrstom rizika i prijetnji. S

obzirom na prethodno pomenute tri činjenice koje utiču na bezbjednost i stabilnost nacionalnog sistema bezbjednosti Crne Gore, organi i službe sprovode radnje i mjere na nacionalnom, regionalnom i međunarodnom planu.

Odgovor na nacionalnom planu podrazumijeva definisan pravni okvir sa jasnom podjelom nadležnosti organa i službi kroz povjeravanje specifičnih zadataka. Diferencijacija ne znači manjak saradnje između organa i službi. Saradnja treba da bude pravovremena, efikasna, kordinisana i sa jasno određenim nadležnostima. Cilj je da se na prijetnje i rizike odgovori preventivno i da ne dođe do njihove realizacije, jer to onda može imati teške i nesagledive posljedice. Sistem nacionalne bezbjednosti Crne Gore treba da bude integrisan, sveobuhvatan i višestepen. Potrebna je reakcija organa i službi na svim nivoima uz jasan princip subordinacije i poštovanja mjera i protokola. Na vrhu prioriteta u radu organa i službi mora biti međunarodna saradnja sa globalnim bezbjednosnim organizacijama, partnerskim službama i na bilateralnom nivou. Često je prisutno pogrešno shvatanje prema kojem su samo određeni organi i službe zaduženi i odgovorni za očuvanje nacionalnog sistema bezbjednosti Crne Gore stabilnim i bezbjednim. Najčešće se navode Uprava policije i Agencija za nacionalnu bezbjednost. Da to nije tačno najbolje se može pokazati na primjeru nasilnog ekstremizma. Lica koja su najčešća meta ideologije nasilnog ekstremizma i širenja propagande su mladi ljudi, koji su ne nužno, ali veoma često i dio sistema obrazovanja. Potrebno je prvo da znake ispoljavanja nasilnog ekstremizma primijeti porodica i društvo, a potom lica zaposlena u sistemu obrazovanja. Zatim je neophodno o tome obavijestiti nadležni organ socijalne zaštite i dijelove sistema prosvete, posebno ako se ponašanja i manifestacije ideja nasilnog ekstremizma ponavljaju i uključuju veći broj lica. Pokušaj rješavanja problema počinje u navedenim ustanovama. U daljem postupku potrebno je obavijestiti Upravu

policije koja će preduzeti mjere shodno nadležnostima. Ukoliko se otkrije da ekstremističke ideje proizilaze iz već organima i službama poznatih centara, u skladu sa Zakonom i nadležnostima uključuje se i ANB. Kada to zahtijeva slučaj, aktiviraće se i međunarodni element, saradnjom sa partnerskim službama. Iz primjera se jasno vidi da odgovor na rizik i prijetnje mora biti sveobuhvatan, integrisan i efikasan. Prijetnje i rizici po nacionalni sistem bezbjednosti Crne Gore su složeni i njihovom rješavanju treba pristupiti na navedeni način, kombinacijom raspoloživih mjera i resursa.

Odgovor na regionalnom planu podrazumijeva saradnju organa i službi u nacionalnom sistemu bezbjednosti Crne Gore, kroz regionalne projekte i kontakte u cilju stvaranja bezbjednog i sigurnog šireg prostora. Važan preduslov su bezbjednosne inicijative kroz koje se održavaju sastanci i stalni kontakti organa i službi zemalja regiona. Regionalni kontekst problema podrazumijeva saradnju na prvom mjestu policijskih organa, sa posebnim akcentom na granične službe, što se postiže integrisanim sistemom upravljanja granicom. S obzirom da se radi o krivičnim djelima koja sprovode organizovane kriminalne organizacije, čija je karakteristika dobra organizacija i priprema, važna je razmjena informacija između partnerskih službi zemalja regiona. Ovo je preduslov za preventivnu reakciju koja mora biti imperativ, kako crnogorskih organa i službi, tako i organa i službi u nacionalnom sistemu bezbjednosti zemalja regiona. Najbolja ilustracija navedenog je otkrivanje i spriječavanje krijumčarenja narkotika. Ako je polazna tačka jedna država, a konačno odredište duga država regiona, organi i službe država treba da razmenjuju informacije o licima koji šalju i prenose narkotike, vrsti narkotika, pravcima kretanja, saučesnicima i licima kojima se ta roba isporučuje. S obzirom da se radi o izvršenju krivičnog djela na organizovan način koji uključuje lica iz različitih država, potrebna je pravovremena i sinhronizovana akcija koja se

može izvesti jedino razmjenu informacija i međusobnom saradnjom.

Odgovor na međunarodnom planu podrazumijeva preventivne i reaktivne mjere organa i službi u nacionalnom sistemu bezbjednosti Crne Gore sprovedene kroz međunarodnu saradnju i partnerstvo. Crnogorski organi i službe daju doprinos uspostavljanju i održavanju svjetskog mira kroz učešće u misijama i saradnju sa međunarodnim organizacijama kroz razmjenu informacija i obrazovanje kadrova. Svaki element sistema nacionalne bezbjednosti Crne Gore, bilo da je riječ o ljudskim ili materijalnim resursima, mora biti interoperabilan. Ovo podrazumijeva spremnost i opremljenost za obavljanje zajedničkih zadataka sa elementima sistema nacionalne bezbjednosti drugih država i međunarodnih organizacija. Interoperabilnost se postiže adekvatnim obrazovanjem i obukom kadra, te modernizacijom materijalnih resursa. Aktivnim učešćem na međunarodnom planu Crna Gora ne pomaže samo stvaranju i održavanju svjetskog mira, već i reformiše nacionalni sistem bezbjednosti koji će biti spreman da u datom trenutku odgovori bezbjednosnim izazovima i prijetnjama.

Zaključak

Crnogorski sistem nacionalne bezbjednosti tokom svoje duge istorije mijenjao je oblike, karakteristike i stepen razvijenosti. U državnim tvorevinama u kojima je Crna Gora egzistirala kao dio jedinstvenog sistema nacionalne bezbjednosti, posebno u toku trajanja SFRJ, SRJ i SiCG, nije mogla punim kapacitetom razvijati organe i službe u sistemu bezbjednosti. Obnovom nezavisnosti 2006. godine Crna Gora kreće u stvaranje novog, sopstvenog sistema kroz reformu pravnog i institucionalnog okvira. Na ovaj način određen je strateški cilj Crne Gore, stvaranje i održavanje integrisanog, funkcionalnog i efikasnog sistema

nacionalne bezbjednosti. Na samom početku puta reformi država je postavila kao cilj uključivanje Crne Gore u evroatlantske integracije i time odredila i pravac kretanja razvoja nacionalnog sistema bezbjednosti. Danas je Crna Gora članica UN, NATO i OEBS, a u statusu je zemlje kandidata za članstvo u EU i nalazi se se u fazi pregovora. Na međunarodnom planu navedena članstva i procesi podrazumijevaju aktivnosti i odgovornost države. Tako je ona danas učesnica mnogih misija čijim učešćem daje doprinos uspostavljanju i očuvanju svjetskog mira. Pripadnici organa i službi nacionalnog sistema bezbjednosti danas aktivno učestvuju u misiji ISAF – Resolut support u Avganistanu, čiji je dio od 2010. godine, EU NAFOR ATALANTA nastale kao odgovor EU na rastući nivo piraterije i oružanih pljački na morskom prostoru tzv. „Roga Afrike“ i u Indijskom okeanu. Potom, EUTM Mali koju je Savjet EU 2014. godine formirao kao misiju Zajedničke bezbjednosne i odbrambene politke, kao podršku obuci i reorganizaciji vojnih snaga Malija. VCG učestvuje u misiji EU EUTM u R.Mali od maja 2014. godine, sa jednim logističkim ofirom, u misiji MINURSO Misija Ujedinjenih nacija za referendum u Zapadnoj Sahari (United Nations Mission for the Referendum in Western Sahara – MINURSO) koja je uspostavljena Rezolucijom Savjeta bezbjednosti Ujedinjenih nacija 1991. godine. VCG učestvuje u Zapadnoj Sahari sa dva oficira. Naši pripadnici u ovoj misiji su angažovani u sastavu timova vojnih posmatrača UN, koji realizuju patrolu radi sagledavanja situacije i izvještavanja nadležnih tijela UN¹¹. Osim toga, Crna Gora je članica INTERPOL-a, a ostvaruje aktivnu saradnju sa EUROPOL-om i EUROJUST-om.

Shvatajući značaj regionalne bezbjednosti, posebno u kontekstu ratnih sukoba u skorijoj prošlosti, Crna Gora je član: Saradnje ministara odbrane Jugoistočne Evrope (SEDM) što je

¹¹ Ministarstvo odbrane Crne Gore – http://www.mod.gov.me/rubrike/Mirovne_misije

pokrenuto na predlog Sjedinjenih Američkih Država 1996. godine, sa namjerom jačanja saradnje zemalja JIE i SAD na planu odbrane. Osnovni cilj SEDM je intenziviranje razumijevanja i političko-vojne saradnje u JIE radi jačanja stabilnosti i bezbjednosti u regionu. Članica je Procesu saradnje u Jugoistočnoj Evropi (SEECP) koji pokrenut sa ciljem da se JIE transformiše u region stabilnosti, bezbjednosti i saradnje u skladu sa evropskim integracionim tokovima, a kroz unapređenje međusobnog dijaloga i saradnje na svim nivoima i u svim oblastima od zajedničkog interesa. Takođe, članica je i Regionalnog savjeta za saradnju (RCC) čijim formiranjem je započet proces definisanja novih prioriteta i uspostavljanja nove forme regionalne saradnje. Crna Gora je članica Centra za bezbjednosnu saradnju – RACVIAC čija je uloga jačanje dijaloga i saradnje kroz partnerstvo država članica i drugih međunarodnih subjekata radi doprinosa i podrške regionalnoj bezbjednosti i stabilnosti.¹²

Crna Gora sprovodi aktivno proces reformi nacionalnog sistema odbrane, čemu u velikoj mjeri doprinose aktivnosti organa i službi na međunarodnom i regionalnom nivou. Ima sadržajan pravni i institucionalni okvir. Međutim, konstantno nastajanje novih prijetnji i izazova po nacionalnu bezbjednost i jačanje već poznatih, državu moraju pokrenuti na još dublje i korijenitije reforme. Na prvom mjestu potrebno je donijeti novu Strategiju nacionalne bezbjednosti i Strategiju odbrane Crne Gore, s obzirom da postojeće ne korespondiraju sa aktuelnim stanjem globalnog i nacionalnog sistema bezbjednosti. Potrebno je raditi na formiranju posebnog zakona koji će se baviti pitanjem terorizma i na taj način odgovoriti ovom uvijek aktuelnom bezbjednosnom izazovu i riziku. Čitav set pravnih normi potrebno je kontinuirano usklađivati sa međunarodnim standardima i praksom. Organi i službe u sistemu nacionalne bezbjednosti Crne

¹² Ministratsvo odbrane Republike Srbije –

<http://www.mod.gov.rs/lat/4363/regionalne-inicijative-4363>

Gore moraju biti efikasniji i konkretniji u svom radu. To dalje znači da se moraju primjenjivati u radu zakonom predviđena rješenja, a preduzete mjere i radnje moraju biti profesionalne i učinkovite. Navedeni organi i službe moraju biti depolitizovani. Crna Gora ima manjak kvalitetnog kadra u organima i službama sistema nacionalne bezbjednosti. Ovo proizilazi iz manjka ustanova koje se bave obrazovanjem ovog kadra, pa je potrebno raditi na njihovom uspostavljanju, a razmišljati o stvaranju posebnog centra – Akademije za bezbjednost. Obrazovanje i obuka podrazumijevaju i aktivnu razmjenu i međunarodnu saradnju u cilju transfera znanja. Interesantno je da Crna Gora nema naučni časopis o bezbjednosti, a opseg literature je skroman. Sistem nacionalne bezbjednosti ne može funkcionisati bez materijalnih resursa. Njih treba da obezbijedi država. Crnogorski pripadnik sistema bezbjednosti mora biti na nivou obrazovanja, znanja i poznavanja vještina kao i bilo koji njegov kolega iz država sa kojima je Crna Gora partner u savezima. Potrebno je da crnogorski organi i službe u sistemu nacionalne bezbjednosti raspolažu istom tehnikom i tehnologijom kao i njihove kolege iz partnerskih država, jer je to osnov integracija i interoperabilnosti i pravovremene razmjene informacija. Reforme su dugotrajan i kontinuirani proces koji zahtijeva izdvajanje znatnih finansijskih sredstava. Svi moramo biti svjesni da ulaganjem u razvoj nacionalnog sistema bezbjednosti, ulažemo u sigurnu i bezbjednosnu budućnost nas samih i generacija koje dolaze.

Crna Gora je po geografskom, istorijskom, kulturnom i geopolitičkom položaju dio Evrope i razvijenog svijeta. Ona je tačka na čvorištu puteva i izazova sa zapada i istoka. Ti izazovi mogu biti višestruki, a posebnu pažnju zaslužuju bezbjednosni. Crna Gora je mnogo puta u istoriji stala pred takve izazove, i danas nosi teret borbe sa njima i sa samom sobom. Nikada više ne smijemo dozvoliti da naša država bude dio bezbjednosnog

problema regiona i svijeta. Ne smijemo dozvoliti da taj teret skrene naš pogled ka sigurnoj i bezbjednoj budućnosti. Takvu budućnost treba da gradimo na temeljima saradnje, čuvajući sebe i svoje interese, a pomažući drugima. Svi zajedno moramo se truditi da globalna prizma kroz koju posmatramo Crnu Gora uvijek daje sliku države u kojoj će buduće generacije živjeti bezbjedno, sigurno i sa šansom za napredak i bolji život.

Literatura:

- D. Trifunović, G. Stojanković, M. Vračar, *Terorizam i vehabizam*, Izdavačko preduzeće FILIP VIŠNJIĆ, Beograd 2011.
- I. Mašulović, *Sistem nacionalne bezbjednosti Crne Gore*, Fakultet humanističkih studija, Podgorica
- I. Mašulović, A. Savić, D. Crnčec, *Evroatlanske integracije sistema bezbjednosti*, Fakultet Humanističkih studija Donja Gorica, Podgorica 2010.
- R. Masleša, *Teorije i sistemi sigurnosti*, Magistrat, Sarajevo, 2001.
- R. Vukadinović, *Međunarodni odnosi od Hladnog rata do globalnog poretka*, CID Podgorica, Podgorica 2009.
- S. Tatalović, A. Grizold, V. Cvrtila, *Suvremene sigurnosne politike*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb 2008.
- Zakon o Agenciji za nacionalnu bezbjednost (*Službeni list Crne Gore*, br. 08/15)
- Strategija nacionalne bezbjednosti, (*Službeni list Crne Gore*, br. 75/08)

-
- Strategija odbrane Crne Gore, (*Službeni list Crne Gore*, br. 79/08)
 - Ministratsvo odbrane Crne Gore – http://www.mod.gov.me/rubrike/Mirovne_misije
 - Ministratsvo odbrane Republike Srbije – <http://www.mod.gov.rs/lat/4363/regionalne-inicijative-4363>

HUMANIZAM I TRANSHUMANIZAM

Bojan Jovanović

Are we living in the age of the end of humanism? And is the so called transhumanism an imposed substitute? These two questions make the basis of this analysis.

Transhumanism may primarily be a new anthropology and a new anthroponomy. Undoubtedly, it gives a completely new definition of a human being. Transhumanism dismisses the modern answer to the key question: what is a human? This analysis also provides a revision of the widely recognised theory of evolution.

Vjerovatno zvuči kao paradoks ali pitanje – šta je čovjek – zapravo nije staro koliko i sam čovjek.

U izvjesnom smislu to se pitanje mora vezivati za specifičnu ontičko-antropološku spremnost/osposobljenost da se jedno takvo pitanje uopšte i može postaviti.

Tek kada je u filogenetskom razvitku došlo do, možemo reći, strukturne revolucije unutar ljudskog duha, čovjek je postao kadar postaviti fundamentalno pitanje o samome sebi. Ta strukturna revolucija podrazumijevala je zapravo ono što je njemački teoretičar Ernst Kasirer nazvao „velika generalizacija što vodi poimanju kosmičkog poretka“. Pod tom velikom generalizacijom

Kasirer podrazumijeva postojanje misli koja transcendirira područje čovjekova konkretnog praktičnog života, „koja se usudila sveobuhvatnim pogledom obgrliti cijeli svemir“.

Svoju istorijsko-filozofsku premijeru, pitanje o čovjeku ima u Sokratovoj filozofiji. Kako primjećuje Kasirer u studiji *Ogled o čovjeku*, „problemi grčke filozofije, prirode i metafizike, odjednom su zasjenjeni novim pitanjem koje kao da od tada zaokuplja čovjekovo cjelokupno zanimanje(:...) Preostaje samo jedno pitanje: Šta je čovjek?“.

Nakon toga, mnogo godina kasnije, Sokratovo pitanje će galvanizovati Emanuel Kant. Kod ovog njemačkog filozofa-idealiste nauka o moralu ima središnje mjesto i značaj. Znamo da je Kant smatrao da su sva logička i epistemološka pitanja zapravo supsumirana tim jednim ishodišnim i pitanjem svih pitanja: Šta je čovjek?

Reklo bi se da na osnovu ovoga – i inače, a svakako za potrebe ove elaboracije – možemo napraviti najprije veliku podjelu na društva (ili „civilizacije“) u kojima, takoreći, nema antropologije, odnosno ona unutar čijega se obujma ne postavlja pitanje o štostvu čovjeka od strane čovjeka i na ona u kojima se to pitanje doseže i artikuliše.

Zatim, prihvatimo, iako je posve generalizirajuća, na istoj liniji podjelu istorije na Antiku i (poslije Hrista) Srednji vijek i Modernost i lako će se zapaziti da je svaka od tih epoha imala njezin odgovor na pitanje šta je čovjek.

Za antiku, čovjek je „lutka božanskog porijekla“ (Platon) i „*zoon logon ekhon*“ (Aristotel); za Srednji vijek, čovjek je „mali Bog u blatu“ i „ikona Božija“; za modernost, opet, čovjek je sve u svemu biće nastajalo kroz enormno duge povijesne periode kroz mehanizam prirodne selekcije i vrhunac procesa evolucije.

Sada, pak, modernost opoziva, tako nazvana, postmodernost.

Opozivajući modernost, postmodernost, skupa sa konceptom nacije-države ili demokratije koja se podudara sa granicama

države, opoziva i onaj moderno-modernistički odgovor na pitanje šta je čovjek.

Opozivati moderno-modernistički odgovor na pitanje šta je čovjek znači *in ultima linea* opozivati humanizam. Jer, naše savremeno shvatanje ili definisanje čovjeka je ili u potpunosti ili najvećim dijelom određeno humanizmom u najširem i u najstriktnijem smislu tog termina.

Jedna nova filozofija ili možda bolje reći *quasi* filozofija koju je dopalo da taj opoziv konkretno vrši, sve više privlači pažnju pod signaturom transhumanizam. Kako čitamo u jednoj studiji koja tipično namjesto realne ili odgovorne analize nudi radije „neodoljivu viziju“, „tradicionalni koncepti ljudske prirode (...) izgledaju sve više neadekvatni“.¹

Šta je transhumanizam?

Nova antropologija? Neki autori vide transhumanizam kao „filozofski pokret čiji je eksplicitni cilj da promijeni svijet mijenjanjem ljudske prirode“.² Drugi kao „ideologiju ekstremnog progressa“.³ Isto i kao „augmentaciju ljudskih kapaciteta i zdravlja pomoću nauke i tehnologije“.⁴ Takođe, nalazimo da je za neke autore i advokate transhumanizam

¹ *Enhancing human capacities*, Julian Savulescu, Ruud ter Meulen and Guy Kahane (eds.), Wiley-Blackwell, 2011, p. xv.

² Michael Hauskeller, „Reinventing cockaigne: utopian themes in transhumanist thought“, *The Hastings Center Report*, Vol. 42, No. 2 (March-April 2012), pp. 39-47, p. 44.

³ „Science and the betterment of humanity: Three British prophets of transhumanism“, Hava Tirosh-Samuelson, in: *Beyond humanism: trans and posthumanism*, Hava Tirosh-Samuelson and Kenneth L. Mossman(eds.), *Peter Lang*, 2011, p. 55.

⁴ „Jewish Perspectives on Transhumanism“, Norbert Samuelson and Hava Tirosh-Samuelson, in: *Building Better Humans?*, Hava Tirosh-Samuelson and Kenneth L. Mossman, *Peter Lang*, 2011, p. 105.

„morfološka sloboda“. Za Gregorija Stoka, propagatora transhumanističkih naracija, riječ je o „redizajniranju ljudi“. Po interpretaciji Frensis Fukujame, transhumanizam je „oslobađanje ljudske rase od njenih bioloških ograničenja“.⁵ Ali takođe, za njega je to najopasnija ideja ikada.

Možda je, prije svega, transhumanizam jedna nova antropologija i antroponomija. Nesumnjivo, jedno novo shvatanje čovjeka. Čak, jedan novi humanizam – ali kakav? Osim toga, kada upoznamo glavne karakteristike onoga što nazivaju transhumanizmom vidimo da je riječ isto tako i o teoriji (ali nikako u izvornom, starogrčkom smislu te riječi), zatim o ideologiji, zatim i o utopiji. Takođe, riječ je tu i o nekoj vrsti religije. Doista, transhumanizam jeste neka vrsta religije, možda čak i prije i iznad svega.

Bilo da ga posmatramo kao pokret, nauku, ideologiju, filozofiju, pogled na svijet, religiju, utopiju ili trans-humanizam, transhumanizam se – makar u njegovom recentnom obličju – pojavljuje tu skoro, takoreći juče. No isto tako je tačno da je u o s n o v i transhumanizam takav kakav je i u tome što je zapravo nešto vrlo staro.

Ono što se naziva transhumanizam vuče korijene još iz davnina... a jamačno ne iz 1957. godine, godine publikovanja seminalnog teksta *Novo vino u nove mjevove* ili pogotovo ne iz 1997. godine kada je ustanovljena *World Transhumanist Association*.

Istovremeno, na neki način bar, korijeni se (najmanje) u srednjem vijeku. Prvo, transhumanizam se nadovezuje na humanizam. A humanizam se nadovezuje na ono što neki proučavaoci nazivaju srednjovjekovni humanizam. S tim što ako humanizam daje odgovor na pitanje: *Šta je čovjek*, takav odgovor koji je *ground breaking* u odnosu na dotadašnju povijest nauke o čovjeku i povijest uopšte, transhumanizam nekako prije daje

⁵ „Transhumanism“, Francis Fukuyama, *Foreign Policy*, No. 144 (Sep.-Oct., 2004), p. 42.

odgovor na pitanje *Šta će biti čovjek*, koji je odgovor ništa manje ako ne i još više *ground breaking* u odnosu na – humanizam!

Evolucija evolucije: Povodom 150 godina od objavljivanja poznate studije *Porijeklo vrsta* i u isto vrijeme 200 godina od rođenja njenog autora u januaru 2009. godine je publikovano specijalno izdanje renomiranog časopisa *Scientific American*. Na naslovnoj strani časopisa najavljuju se četiri glavne teme od kojih je prva ova: *Budućnost ljudske evolucije*. Nalazi se da je ovo na neki način iznenađujuće. Naime, zar ne postoji jedino prošlost ljudske evolucije?

Inače, nije to prvi put da se takva jedna /neo/darvinistička konstrukcija iznese u javnost. Čitav niz autora različitih profila lansirao je u kontekstu svoga rada, opusa i mogućnosti tu metateoriju prema kojoj se evolucija u stvari i dalje nastavlja, navodno, čovjek kao takav i dalje nastavlja da evoluirati.

Prema tome, znamo da je to onaj znak po kojem ćemo prepoznati kakvog faktičkog transhumanistu. Kvazi naučnu osnovu transhumanističkog ideološkog diskursa – ili ćemo reći paramnezije – predstavlja na prvome mjestu darvinizam značajno revidiran tim otvaranjem mogućnosti za čovjekovo daljnje kretanje ka, nazovi, višim nivoima evolucije. Faktički transhumanisti su na prvome mjestu svi oni koji smatraju da je evolucija nezavršena, *evolucija koja teče*, te, sljedstveno, kako čovjek nije kraj, cilj, niti svrha evolucije, tako da „mi treba da budemo spremni za drastičnu evoluciju ljudi u vrste onoliko daleko od nas koliko smo mi daleko od velikih majmuna“.⁶

Dalje, ono što iz ovoga proizlazi zapitanost je o tome u šta će to čovjek kao takav evoluirati, to jest pitanje: *Šta će biti čovjek?* No nekakav odgovor na to pitanje već je dat u pamfletima transhumanističkih autora.

⁶ „Transhumanist Materialism: A Critique from Immunoneuropsychology“, Steven A. Hoffman, in: *Building Better Humans?*, Hava Tirosh-Samuelson and Kenneth L. Mossman (eds.), Peter Lang, 2011, p. 273.

Humanizam ili humanoidizam?

Uopšte i konkretno, jedno od gnoseološki najvažnijih – možda najvažnije – pitanje jeste ono koje se odnosi se na cilj. Pitajući se šta je cilj mi zapravo intencionalno ciljamo suštinu ili naprosto ono što je najvažnije u predmetu kojega smo predmetnuli radi sa-znanja. Sa-znati, pak, znači sa-znati ono što se izdvaja kao najvažnije.

Ovo je pogotovo očigledno tako i tačno kada je u pitanju neki projekat. Svaki projekat ima neki svoj cilj. Tako je naravno i kada je u pitanju projekat transhumanizma. Pošto hoćemo jasno da shvatimo taj projekat, mi pitamo za njegov cilj.

Šta je cilj tog projekta? Cilj ili ciljevi? Već na nivou proste analize sadržaja, analitičar uviđa, odnosno evidentira, kako je cilj transhumanizma najmanje dvojak. Transhumanizacija pogađa pojedinca i mijenja ga do neprepoznatljivosti, taj pojedinac nije više isti, takoreći nije više čovjek... ali kao nadomještenje ima satisfakciju nekoga ko je kroz forsirano evoluiranje postao nešto više od onoga što bijaše ranije ili po sebi a što je odbacio.

O kraju čovjeka: Ono što iz ovoga dalje proizlazi istinito se svodi na dvije riječi: *kraj čovjeka*. To je ono što je veoma, veoma sporno kada je transhumanizam u pitanju – to što taj termin i ono što se njime otkriva i skriva, implicira i sve više eksplicira, konkretni kraj čovjeka. Što će reći, prihvatajući transhumanizam mi prihvatamo kraj čovjeka, sopstveno okončanje, svjesno/nesvjesno okončanje sopstvenog sopstva.

Povodom ovog problema i problematike, čuje se i čita i pitanje: *Da li je to i dalje čovjek?* Naime, to transhumano čeljade, produkt transhumanizacije populacije, hoćemo li i dalje zvati čovjek i još ako ga i budemo tako zvali, hoće li takva upotreba riječi biti iole u relaciji adekvacije? Ili ako se hoće

valja nam pitati/se pitati: Znači li transhumanizam konkretno objavu kraja čovjeka, humanizmičnu likvidaciju humanizma, smrt čovjeka... i to dakako ne samo u svijetu teorije, kao kod tzv. strukturalista, nego i u svijetu života?

Kako bismo tačno odgovorili na to pitanje, kako bismo tako razumno razumjeli predmetnu ili predmetnutu problematiku, kako bismo u ovome i u svemu bili da tako kažemo „naučnici istine“, objasnimo najprije da se oznaka *kraj* može koristiti na dva načina: kraj kao kraj i kraj kao nadilaženje ili prevazilaženje. Ili da to izrazimo hegelijanski: „Pupoljak se gubi u izbijanju cveta, te bi se moglo reći da cvet opovrgava pupoljak; tako isto plod oglašava cvet za neko lažno postojanje biljke, te kao istina biljke nastupa plod na mesto cveta“.⁷

Interesantno, njemački jezik ima izraz *Aufheben* koji je jedna od oni *key words* hegelovske filozofije i jednovremeno znači i jedno i drugo – i ukidanje i prevazilaženje. Tako kao što „plod oglašava cvet za neko lažno postojanje biljke“ i ideologija transhumanizma, tačnije evolucija evolucije, oglašava čovjeka za neko lažno postojanje transčovjeka ili postčovjeka koji nastupa na mjesto čovjeka.

Međutim, *čovjek je čovjek*.

Ipak, jasno nam je da je tome tako, došlo je vrijeme ponovne, navodne nerazumljivosti i nesamorazumljivosti toga da je tome tako, otvaranja tog pitanja šta je čovjek i odjave do sada važećeg odgovora. Vrijeme u kojem živimo, sve njegove predstave, sve to se sve više i više impregnira novim predstavama obilježenim transhumanističkim transgresijama.

Vraćajući se na pitanje kraja čovjeka, htjeli bismo da ukažemo da osim ovog kraja-kao-prevazilaženja, duševna i društvena transhumanizacija podrazumijeva zapravo i nešto od kraja kao kraja u sirovom i surovom uobičajenom smislu te riječi.

⁷ G. W. F. Hegel, *Fenomenologija duha*, BIGZ, 1974, str. 2.

Hoćemo li da to shvatimo i saopštimo, moraćemo najprije shvatiti i saopštiti da izvan proklamacija i u njegovoj konkretnosti, transhumanizam podrazumijeva na prvome mjestu sve ono što podrazumijeva jedna ozloglašena riječ – eugenika. I ne samo sve ono, već i dosta toga novoga i nepoznatoga, budući da recentne tehnologije i izumi omogućavaju ne samo dramatične proboje u oblastima komunikacija ili saobraćaja, nego i isto tako u oblasti eugenike. Da li recentne tehnike i tehnologije omogućavaju eksterminaciju ne samo čovjeka-u-ideji, no i čovjeka-u-istoriji, čak bez upotrebe izuma kao što je H-bomba?

Veza između transhumanizma i eugenike je sasvim pokazljiva. Recimo, stvarno treba znati da su neki od vodećih transhumanista u isto vrijeme i neki od vodećih i prononsiranih eugeničara. „Važno je notirati da su ‘proroci’ transhumanizma zastupali eugeniku kao stazu za poboljšanje ljudskog stanja“...⁸ Na prvome mjestu tu mislimo na Džulijana Hakslija. On je eugeničar od glave do pete, iako je to ublažavano oznakama kao što je „reformaska eugenika“, kako bi se pokušalo napraviti raskidanje sa starom eugenikom galtonovskog tipa i naravno još više sa nacizmom. Poznavao i proučavao ukazuju na „njegovu vatrenu podršku pokretu eugeničara, dugo nakon što je eugenika bila diskreditovana. Tokom 1930-ih i 1940-ih, pisao je mnogo na teme o eugenici, a od 1959. do 1964. g. služio je kao predsjednik Društva eugeničara „(...) Haksli je bio glasni proponent eugenike“.⁹

Ovaj dio razmatranja nas dovodi do drugih bazičnih pitanja i zapitanosti o sadašnjosti i budućnosti transhumanizovanoj

⁸ „Science and the betterment of humanity: Three British prophets of transhumanism“, p. 55.

⁹ Ibid, pp. 61, 66.

sredstvima kakva stoje ili će stojati na raspolaganju raznobojnim eugeničarima kakvi su Haksli, Ričard Sid ili Elon Mask.

Ako bi čovjek trebalo da bude *pro*, onda bi to bilo recimo zbog mogućnosti intervencije u slučajevima nasljednih bolesti (genska terapija). Na primjer, „surovi kombinovani imunodeficit, koji je smrtonosan, može se eliminisati zamjenjivanjem jednog gena“.¹⁰ Doduše, to je više pitanje razvoja medicine i djelotvorne humanosti nego ikakvog transhumanizma. U ovom dijelu otvara se mogućnost iskorijenjivanja onoga što su nasljedne bolesti.

Nasuprot tome, ono zbog čega bi čovjek trebalo da bude *contra*, to je na prvome mjestu eugenika. Ono, pak, zbog čega bi čovjek trebalo da bude protiv eugenike jedva da je potrebno objašnjavati. Eugenika kao preuzimanje kontrole nad evolutivnim procesima daje legitimaciju „direktorima evolucije“ da preuzmu u svoje ruke posao tzv. prirodne selekcije. To je veoma sporno.

Opasnost eugenike: Osim toga, izdvajaju se i druga pitanja. Već sada je jasno da pristup sredstvima za transhumanističku transformaciju neće imati svi, nego, vjerovatno, tek određena manjina. Otvara se pitanje društvene nejednakosti. „Prva žrtva transhumanizma može biti jednakost“.¹¹ I ne samo društvene nejednakosti, već i rasne nejednakosti i rasizma. Ranije, eugenika je koketirala sa rasizmom. Međutim, ovdje je riječ o onome što Pol Virilio naziva super-rasizam. Ili Fukujaminim riječima. „Ako počnemo da transformišemo sebe u nešto superiorno, kakva prava će ove poboljšane kreature

¹⁰ „Transhumanist Materialism: A Critique from Immunoneuropsychology“, p. 274.

¹¹ Fukuyama, p. 42.

zahtijevati, i kakva prava će oni posjedovati u poređenju sa onima koji su zaostali?¹²

Kako primjećuje isti autor, „ova pitanja su dovoljno zabrinjavajuća unutar bogatih, razvijenih društava“ ali i ukazuje na implikaciju da će za „građane najsiromašnijih zemalja svijeta (...) biotehnološka čudesa vjerovatno biti izvan domašaja. Zastupnici transhumanizma misle da razumiju šta sačinjava jedno dobro ljudsko biće, i oni su srećni da ostave iza ograničena, smrtna, prirodna bića koja vide oko sebe zarad nečeg boljeg“.¹³

Dodatno, znači, već sada se nameće i pitanje političkog i egzistencijalnog statusa onih koji ne žele da postanu posthumani, već hoće da ostanu i da budu ljudi, sudbina njihove slobode i slobode volje. U tom kontekstu ne bi bilo loše da se neke konstatacije (ili pokliči) transhumanista poslušaju u drugoj intonaciji. Na primjer: „Mi moramo napredovati dalje ka transhumanosti“.¹⁴

Međutim, mislimo da je ovo pitanje i ovako kako ga postavlja Fukujama odveć eufemizirajuće i u prvi plan ističe neke, donekle našminkane, aspekte čitavog problema i problematike, dilema koju pokreće je važna na svoj način ali je skoro pa isprazna budući je sva nekako u rukavicama.

Jer, kada govorimo o transhumanizmu, mi negdje na prvome mjestu govorimo o eugenici; kada, pak, govorimo o eugenici na neki način na prvome mjestu govorimo o sterilizaciji. Ta sterilizacija je u praksi eugenike najčešće bila prinudna. Recimo, „Haksli je preporučivao prinudnu sterilizaciju“. Još, „na početku Velike depresije, on je predložio da se pomoć za

¹² Ibid, p. 42.

¹³ Ibid, pp. 42-3.

¹⁴ Transhumanism, navedeno prema: *Reinventing Cockaigne: utopian themes in transhumanist thought*, p. 45.

nezaposlene uslovi pristankom muškog primaoca da više ne rađaju djecu“.¹⁵

Pogotovo je sporno to što se preobrazba ljudske rase želi kroz puku tehnizaciju čovjeka, kroz ono što bi jedan autor nazvao „kolonizacija ljudskog tijela“, kroz nadogradnju pojedinca putem ingresivne implantacije... a ne kroz moralno usavršavanje. Još sasvim naprotiv, moralnost se poništava, kako izgleda prevazilaženje onoga što je „ljudsko odviše ljudsko“ obuhvata i ono što se svagda pod riječju moral poštovalo kao ljudsko u ljudi.

Preobrazba i bez kulture i obrazovanja (vaspitavanje ljudskog roda, ideal prosvjetiteljstva)-tako li se izlazi iz samoskrivljene malodobnosti?

Ovo je na neki način konzistentno unutar koncepta evolucije i evolucije evolucije: Generalno, priroda kao takva ne poznaje moral. Životinje nisu moralne, niko ne govori o njima kao moralnima ili nemoralnima. Evolucijski shvaćena priroda je mjesto borbe za opstanak, tako da lav ne napada samo sebi ravne ili samoodbrambeno one koji ga prvi napadnu već uvijek puno slabije od sebe i bespomoćne sorte životinja. Nije, stoga, čudno to što se Niče kao faktički transhumanista i kao jedan od zasnivača ovog pogleda na svijet zalagao za anuliranje morala kao takvog a njegovog *übermensch*-a specifikovao kao onoga koji je iznad morala.

Transhumanizam s razlogom analitičar shvata i kao oznaku za stanje, tranzicioni period između humanizma i posthumanizma. Takođe, termin označava popravljjanje, poboljšavanje i perfektuiranje čovjeka u raznim aspektima. Poboljšanja (enhancements) se odnose na: a) kognitivni aspekt b) poboljšanje raspoloženja c) fizička poboljšanja

¹⁵ „Science and the betterment of humanity: Three British prophets of transhumanism“, p. 63.

d) produženje životnog vijeka (lifespan extension) e) moralno poboljšanje.

Progres ili regres? Ovdje je spadajuće i evidentiranje da je Haksli u njegovom radu *Religion without Revelation* taj novi pogled na svijet koji nazivamo danas transhumanizam označio i kao „razvijenu religiju“ ili još i „religiozni humanizam“. Konačno, nije li i naziv ove pomenute studije Hakslijeve odnoseći se na ono što je transhumanizam, drugo ili pravo ime za transhumanizam? To jest, „u krajnjoj liniji, Hakslijev transhumanizam je doista bio ‘religija bez otkrivenja’“. ¹⁶ Znači, transhumanizam je u osnovi religija, ako se hoće hakslijevska „nova religija“, premda to nije i njegova suština, nije ovaj to i u suštini. A kao takav, isti predstavlja „projekat koji istiskuje religiju“. ¹⁷

U slučaju transhumanizma veoma imamo posla sa propagandom; i ako igdje onda ovdje sa nametanjem „neodoljive vizije“, reklo bi se više nego igdje i ikad. Velike riječi, međutim, neće moći da sakriju realnost onoga što je transhumanizam i što mu je suština. Riječ-dvije o transhumanističkoj retorici: „Transhumanistički opisi naše posthumane budućnosti su površni opisi. Zapravo, njihova svrha je veoma različita od one proste deskripcije. Njihov cilj nije da izreknu činjenice ili da izraze vjerovanja u vezi sa (budućim) stanjem svijeta. Umjesto toga, pripadaju onoj klasi govornih akata koje je Džon Serl opisao kako njihov ‘posao nije da pokušaju da nam saopšte kako stoje stvari u svijetu’, već zapravo da ‘pokušaju da promijene svijet kako bi se upodobio sadržini njihovih govornih akata’. Kao

¹⁶ „Science and the betterment of humanity: Three British prophets of transhumanism“, p. 64.

¹⁷ *Religion and the technowonderland of transhumanism*, p. 83.

paradigmatski primjer takvih govornih akata, Serle pominje obećanja i zapovijesti“.¹⁸

Ovdje valja ukazati da takva kakva je, transhumanistička retorika odaje da je tu riječ o ideologiji. Ovu ideologiju neki od autora konsultovanih tokom rada na ovom radu vide kao onu koja ukida dosadašnje dvije glavne ideologije – ideologije modernosti – ljevicu i desnicu, marksizam i liberalizam.

Govor je eluzinski i eluzivan. S razlogom. A i kako drugačije, jer je ovdje riječ o tome da se ljudi pridobiju da daju podršku projektu transhumanizma, što znači konkretno da se pridobiju za to da sa-učestvuju u ukidanju čovjeka kao čovjeka...a to znači i sebe samih. „Ovo je ne samo intelektualno nepošteno, već takođe sprječava fer i racionalnu procjenu stvarne poželjnosti radikalnog ljudskog poboljšanja“.¹⁹

Ovo ukidanje čovjeka je zapravo već na djelu i to ne od juče, baš kao i ukidanje političke zajednice koja savremenom čovjeku predstavlja kakvo-takvo utočište, naime one koju nazivamo država. I kao što su najvažniji akteri u tom negativnom poslu u stvari te iste države – dakle nosioci razdržavljenja država su države – tako isto su najvažniji akteri u negativnom poslu ukidanja čovjeka - ljudi. Kako navesti ljude da rade protiv sebe i to još sa pozamašnim entuzijazmom, pitanje je koje transhumanizam aktuelizuje, opet otvara.

Inače o transhumanizmu možemo da mislimo kao o „pustim željama“ sve dok se, prvo, ne upoznamo sa najnovijim dosezima super-tehnologija. Naime, „po prvi put u povijesti, najviše zahvaljujući rapidnom razvoju bio-nauka i odnosnih tehnologija, izgleda moguće da ćemo uskoro doseći sve ovo: da ćemo imati slobodu od bolesti i oboljevanja, da ćemo se

¹⁸ Navedeno prema: *Reinventing Cockaigne: utopian themes in transhumanist thought*, p. 44.

¹⁹ Ibid, p. 45.

osloboditi nužnosti umiranja, znati sve što se može znati, uživati u neograničenim zadovoljstvima i živjeti u potpunoj harmoniji sa drugima i sa sobom“. ²⁰ I drugo, takođe sa iracionalnom pa i autodestruktivnom spremnošću ljudi da rade protiv sebe, misleći da sebi čine i hoteći doseći ono što oni u nekom svom delirijumu životnog projekta zamišljaju da je sreća. Uzmite samo primjer plastične hirurgije. Muškarci i žene koji su danas spremni da ugrađuju u svoj fizikus strana tijela ili vještačke materijale, sutra će biti voljni da se spremno podvrgavaju transhumanističkim poboljšanjima, to jest ugradnji implantata kojekakvih postljudskih namjena.

Transhumanizam je utopija, transhumanista je utopista. Ovo je još jedna utopija, najveća od svih, utopija svih utopija. U tom kontekstu, transhumanista rabi ne prosto samo rezime svih dosadašnjih utopija, već i nešto što je na vrhu hijerarhije potreba – čovjekovu težnju za srećom. Utopija nema snagu ukoliko nije u korelaciji sa ovom potrebom.

Čovjek ne treba da bude jasnovidac da bi jasno vidio ono što se sakriva ali što ovdje-ondje najednom izbije, navre u neskrivenosti... naime, ništa, mislimo, nije toliko inspirisano i impregnirano mizantropijom kao takozvani transhumanizam. Na stranu velike riječi i retorika, pitamo se s razlogom može li mizantropija donijeti išta dobro?

Zadatak i za nauku, a kamoli filozofiju, jeste da vidi unaprijed, jasno viđenje unaprijed. Jasno vidjeti unaprijed, pak, znači i vidjeti na vrijeme. To je iznimno važno, iznimno potrebno i isto tako nedostajuće. U ovom kontekstu, i ne samo u ovom, „izazov je znati unaprijed šta će se dogoditi ako utopiju budemo pretvorili u realnost. Problem sa transhumanističkim snom je u tome što njegova realizacija zahtijeva radikalnu transformaciju ljudskog stanja, a

²⁰ Ibid, p. 44.

radikalne transformacije, i čak svi pokušaji radikalnih transformacija, tipično su opterećeni opasnostima i neizvjesnostima“.²¹

Tek razumijevanje ničeanske filozofske koncepcije patološke mizantropije otvara nam oči za ono što je suština ili naličje koncepcije „novog čovjeka“, „transhumanog čovjeka“. Naličje pitijjskih parola postmodernih humanista sakriva svoju suprotnost, pored ostaloga, dijabolični prezir i mržnju prema ljudima i svemu što je ljudsko.

Progres ili regres? Takođe: Da li je transhumanizam stvarno *life promoting*?

Tako, dakle, kako proizlazi i iz svega gore napisanog, procjena da je u slučaju transhumanizma riječ o najopasnijoj ideji nije sporna i lako je i važno složiti se sa tom i takvom procjenom. Doduše, eskortna argumentacija nije dovoljno uvjerljiva pošto se iz nje zapravo ne može sagledati sva opasnost koju transhumanizam konkretno i konsekventno donosi.

²¹ Ibid, p. 45.

Reference:

- Francis Fukuyama, „Transhumanism“, *Foreign Policy*, No. 144 (Sep-Oct. 2004).
- Hauskeller Michael, „Reinventing cockaigne: utopian themes in transhumanist thought“, *The Hastings Center Report*, Vol. 42, No. 2 (March-April 2012), pp. 39-47.
- G. W. F. Hegel, *Fenomenologija duha*, BIGZ, 1974.
- *Enhancing Human Capacities*, Savulescu Julian, Ruud ter Meulen and Kahane Guy(eds.), Wiley-Blackwell, 2011.
- „Science and the betterment of humanity: Three British prophets of transhumanism“ Hava Tirosh-Samuelson, in: *Beyond humanism: trans and posthumanism*, Hava Tirosh-Samuelson and Kenneth L. Mossman (eds.), *Peter Lang*, 2011.
- „Jewish Perspectives on Transhumanism“, Norbert Samuelson and Hava Tirosh-Samuelson, in: *Building Better Humans?*, Hava Tirosh-Samuelson and Kenneth L. Mossman, *Peter Lang*, 2011.

PRAVO NA SUĐENJE U RAZUMNOM ROKU

Dragoljub Drašković

The author considers the right to a trial within a reasonable time as one of the most important, but also most violated rights under the right to a fair trial guaranteed by the European Convention and the Constitution of Montenegro. Special attention is paid to legislative solutions of certain national legal systems adopted for the purpose of realisation of this right, as well as to the rich practice of the European Court of Human Rights in the protection of this right. There is also the issue of the level of effectiveness of the national legal instruments for the protection of the right to a trial within a reasonable time provided by the Montenegrin legislation. The recognised effectiveness of the national legal instruments will in the future oblige us to fully exhaust them before turning to the European Court.

Pravo na suđenje u razumnom roku predstavlja dio i jedan od ključnih elemenata prava na pravično suđenje koje, kao složeno pravo, u sebi sadrži niz drugih, posebnih ustavnih prava, uključujući i pravo svakog da u razumnom roku bude odlučeno o osnovanosti razloga za pokretanje postupka protiv njega ili o drugim njegovim pravima i obavezama.

Pravo na suđenje u razumnom roku predviđeno je odredbama člana 9 stav 3 i člana 14 stav 3 c) Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima.¹ To pravo, u okviru prava na pravično suđenje, sadržano je u Evropskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda², koja, u skladu sa članom 9 Ustava Crne Gore³, kao potvrđeni i objavljeni međunarodni ugovor, čini sastavni dio pravnog sistema Crne Gore, a koja u članu 6 stav 1 ovo pravo garantuje pojedincu „tokom odlučivanja o njegovim građanskim pravima i obavezama ili o krivičnoj optužbi protiv njega“.

Pravo na suđenje u razumnom roku postalo je sastavni dio pravnog poretka Crne Gore pristupanjem Crne Gore Savjetu Evrope i ratifikacijom Konvencije i drugih međunarodnih akata iz oblasti ljudskih prava. Ovo pravo garantovano je i neposredno Ustavom Crne Gore. Naime, odredbama člana 16, stav 2 i člana 18, stav 1 Ustava obezbijedena je neposredna primjena ljudskih prava koja su zajemčena potvrđenim međunarodnim ugovorima. Odredbom člana 32 Ustava garantovana je, u sklopu prava na pravično suđenje, i neposredna zaštita prava na suđenje u razumnom roku.

Evropski sud za ljudska prava u Strazburu pridaje veliki značaj pravu na suđenje u razumnom roku, što potvrđuje praksa Suda u kojoj se izrazito najveći broj predmeta, uz povredu prava na imovinu, odnosi na povredu prava na pravično suđenje i u

¹ *Službeni list SFRJ* - Međunarodni ugovori, br. 7/71.

² Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (ETS No. 5, CETS No. 005), Rome, 4 November 1950, Treaty Series No. 71/1953: Cmd. 8969. Crna Gora smatra se obaveznom za ispunjavanje obaveza iz Konvencije od 03. 03. 2004. godine, kada je bivša Državna Zajednica Srbija i Crna Gora ratifikovala Konvenciju, a u odnosu na Crnu Goru kao nezavisnu državu, Konvencija je stupila na snagu njenom ratifikacijom 06. 06. 2006. godine.

³ *Službeni list Crne Gore*, br. 1/2007.

okviru njega, na prava na suđenje u razumnom roku. Pravo na suđenje u razumnom roku predstavlja jedno od najčešće kršenih prava zajemčenih Konvencijom jer se čak 60% presuda Suda odnosi na utvrđivanje povreda ovog prava.⁴ Donošenje najnovijih presuda protiv Crne Gore aktuelizovalo je i u nacionalnom zakonodavstvu pitanje prava na suđenje u razumnom roku. Od ukupno 37 presuda koje je Sud donio u odnosu na Crnu Goru do kraja 2017. godine, u 35 je utvrđena povreda bar jednog člana Konvencije. U većini od njih, ukupno u 23⁵, utvrđena je povreda člana 6 Konvencije, odnosno, nekog

⁴ S.Carić, Pravo na suđenje u razumnom roku, *Službeni glasnik*, Beograd, 2008, str. 14.

⁵ Bujković protiv Crne Gore, presuda od 10. 03. 2015. godine; Mijanović protiv Crne Gore, presuda od 17. 09. 2013. godine; Vukelić protiv Crne Gore, presuda od 04. 06. 2013. godine; Milić protiv Crne Gore i Srbije, presuda od 11. 12. 2012. godine; Novović protiv Crne Gore, presuda od 23. 10. 2012. godine; Stakić protiv Crne Gore, presuda od 02. 10. 2012. godine; Velimirović protiv Crne Gore, presuda od 02. 10. 2012. godine; Boucke protiv Crne Gore, presuda od 21. 02. 2012. godine; Barać i drugi protiv Crne Gore, presuda od 13. 12. 2011. godine; Živaljević protiv Crne Gore, presuda od 08. 03. 2011. godine; Garžić protiv Crne Gore, presuda od 21. 09. 2010. godine; Mugoša protiv Crne Gore, presuda od 21. 06. 2016. godine; Radunović i drugi protiv Crne Gore, presuda od 25. 10. 2016. godine; Mirković i ostali protiv Crne Gore, presuda od 02. 03. 2017. godine; Đuković protiv Crne Gore, presuda od 13. 06. 2017. godine; Svorcan protiv Crne Gore, presuda od 13. 06. 2017. godine; Tomašević protiv Crne Gore, presuda od 13. 06. 2017. godine; Jovović protiv Crne Gore, presuda od 18. 07. 2017. godine; Sineks d. o. o. protiv Crne Gore, presuda od 05. 09. 2017. godine; Vučinić protiv Crne Gore, presuda od 05. 09. 2017. godine; Nedić protiv Crne Gore, presuda od 10. 10. 2017. godine; Tripčević protiv Crne Gore, presuda od 07. 11. 2017. godine; Dimitrijević protiv Crne Gore, presuda od 12. 12. 2017. godine. Navedeno prema: *Novija praksa Evropskog suda za ljudska prava u pogledu Albanije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Makedonije, Crne Crne i Srbije*, The AIRE Centre, 2018. godine.

od različitih aspekata prava na pravično suđenje, između ostalog i prava na raspravu u razumnom roku. Devet predmeta odnosilo se na pitanje trajanja postupka prije glavnog pretresa, postupka donošenja pravosnažne presude ili postupka izvršenja pravosnažne presude. Sud je primijenio test za ocjenu koliko su kašnjenja u postupku razumna i ukazao na značaj izvršenja kao sastavnog dijela prava na suđenje u razumnom roku. Periodi kašnjenja u postupcima koji su nerazumno dugo trajali po mišljenju Suda bili su dugi od pet do deset godina nakon ratifikacije Konvencije.⁶

Analiza prava na suđenje u razumnom roku iz člana 6 Konvencije i člana 32 Ustava Crne Gore pored teorijskog ima i praktični značaj. Dužina trajanja sudskih postupaka permanentno zaokuplja pažnju i interes javnosti. Sudovi su po tom osnovu stalno meta napada, posebno od strane medija. Činjenica da Konvencija garantuje pravo na suđenje u razumnom roku nametnula je državi obavezu da obezbijedi ostvarivanje građanskih prava i obaveza i njihovu zaštitu pred nezavisnim i nepristrasnim sudom u razumnom roku. Pravo na suđenje u razumnom roku nije uspostavljeno samo u interesu subjekta o čijem se pravu ili obavezi odlučuje ili protiv koga se vodi određeni postupak, nego i u interesu pravne sigurnosti i vladavine prava uopšte, dakle, i u javnom interesu, jer nezavisno od ishoda postupka, prekomjerna dužina njegovog trajanja ugrožava kako interese subjekta prava u postupku, tako i javni interes. Princip potpune nezavisnosti suda nije više mogao biti

⁶ U presudi Mijanović, Sud je utvrdio da crnogorske vlasti nijesu preduzele potrebne mjere da izvrše presudu. U presudama Bujković, Milić, Vukelić, Velimirović i Boucke, Sud je našao da neizvršenje presude predstavlja povredu člana 6 Konvencije. U presudama Novović, Stakić i Živaljević, Sud je utvrdio povredu člana 6 iz razloga što ukupna dužina postupaka izlazi iz okvira razumnog roka. U presudi Mirković i ostali, Sud je utvrdio povredu člana 6 st. 1 Konvencije zbog dužine postupka pred upravnim organima.

zaštita od kritike i uplitanja u rad sudova po pitanju blagovremenog suđenja. Neobezbjedjivanje garancija suđenja u razumnom roku za posljedicu ima odgovornost države pred Evropskim sudom. To je i dovelo do stvaranja posebnih pravnih sredstava koja treba da povećaju ažurnost i poboljšaju efikasnost u radu sudova.

Pojam razumnog roka i prava na suđenje u razumnom roku

Pravo na suđenje u razumnom roku predstavlja dio složenog prava na pravično suđenje zagarantovanog članom 6 Konvencije kojim je istovremeno propisan zahtjev za suđenjem u razumnom roku kako bi se onemogućila neopravdana i pretjerana kašnjenja u sudskim postupcima. Može se čak reći da je pravo na suđenje u razumnom roku jedan od ključnih elemenata i jedno od najznačajnijih i najčešće kršenih prava u okviru prava na pravično suđenje. Prva rečenica člana 6 stav 1 Konvencije kojim je garantovano pravo na suđenje u razumnom roku glasi: „Svako tokom odlučivanja o njegovim građanskim pravima i obavezama ili o krivičnoj optužbi protiv njega ima pravo na pravičnu i javnu raspravu u razumnom roku pred nezavisnim i nepristrasnim sudom, obrazovanim na osnovu zakona.“ Pravo na suđenje u razumnom roku ovom odredbom utvrđeno je kao pravo na raspravu u razumnom roku. Pravo na suđenje, odnosno na raspravu, u razumnom roku, očigledno je jedno od eksplicitno navedenih prava u toj odredbi Konvencije, pored prava na pravičnu raspravu, prava na javnu raspravu i prava na raspravu pred nezavisnim, nepristrasnim i na osnovu zakona obrazovanim sudom.⁷

⁷ A. Jakšić, *Evropska konvencija o ljudskim pravima - komentar*, Centar za publikacije Pravnog fakulteta univerziteta u Beogradu, Beograd, 2006, str. 160; C. Ovey, R. White, *European Convention of Human Rights*, Oxford University Press, Oxford 2002, pp. 151-170.

Prema stavu Evropskog suda, bez prava na razumno trajanje postupka nema ni prava na pristup sudu, niti prava na pravično suđenje u cjelini. Da bi bila djelotvorna, pravna zaštita mora biti blagovremena. Sud smatra da je cilj garancije razumnog roka „donošenje sudskih odluka bez kašnjenja, koje bi moglo ugroziti djelotvornost i kredibilitet sistema“ i zaštita „svih strana u postupku pred sudom... protiv pretjeranih proceduralnih kašnjenja“.⁸ Zato Konvencija obavezuje države potpisnice da organizuju svoj pravosudni sistem na način koji omogućava sudovima da zadovolje garancije iz člana 6 stav 1, uključujući i zahtjev za suđenje u razumnom roku i koji svakome jamči donošenje konačne odluke o njegovom zahtjevu u razumnom roku.⁹ Ali Sud ističe i da ideja o razumnoj dužini trajanja postupka podrazumijeva neophodnost postizanja ravnoteže između ekspeditivnosti i pravičnosti postupka. Zato se prilikom odlučivanja o osnovanosti zahtjeva za suđenje u razumnom roku mora imati u vidu da je razumno trajanje nekog postupka relativna kategorija, te da se činjenica da li je dužina određenog postupka bila razumna ili ne mora utvrđivati na osnovu analize kriterijuma koji su ustanovljeni u praksi Evropskog suda i ustavnog suda države članice. Otuda i rano zauzeti stav Suda po kome „vrlo kratki rokovi nijesu uvijek garancija dobre pravde“. Naprotiv, načelo dobrog ostvarivanja pravde ima veći značaj od načela suđenja u razumnom roku, zbog čega se ne može prihvatiti varijanta kraćih, ali manje pravednih postupaka.¹⁰

⁸ Stogmuller protiv Austrije, presuda od 10. 11. 1969. godine, stav 5; H. Protiv Francuske, presuda od 24. 10. 1989. godine, stav 58.

⁹ Ledone (2) protiv Italije, presuda od 12. 05. 1999. godine, stav 23; Uljar i drugi protiv Hrvatske, presuda od 08. 04. 2007. godine; Novković protiv Hrvatske, presuda od 15. 04. 2007. godine; Gast i Popp protiv Njemačke, presuda od 22. 02. 2000. godine.

¹⁰ Intiba protiv Turske, presuda od 25. 05. 2005. godine; Boddaert protiv Belgije, presuda od 12. 10. 1992. godine.

Evropski sud je počev od 2000. godine kada je donio odluku u predmetu *Kudla protiv Poljske*¹¹ u svojim odlukama permanentno iznosio stav da predugo trajanje sudskog postupka kao posljedica neažurnog rada suda, predstavlja povredu dva konvencijska prava: prava na suđenje u razumnom roku iz člana 6 i prava na obezbjeđivanje djelotvornog pravnog sredstva za zaštitu prava i sloboda i njegovog iscrpljivanja u postupku pred nacionalnim državnim i sudskim organima prije obraćanja Evropskom sudu iz člana 13 Konvencije. Sud je u svojoj praksi utvrdio sistemsku vezu između ta dva prava. Ako bi se tumačilo da član 13 nije primjenjiv na pravo na suđenje u razumnom roku iz člana 6 stav 1 Konvencije, onda bi građani bili upućeni da se obraćaju direktno Evropskom sudu predstavkama koje je po stavu Suda pravilnije razmatrati u okviru nacionalnog zakonodavstva. Globalno posmatrano, to bi moglo da oslabi funkcionisanje djelotvornog sistema zaštite ljudskih prava koji je uspostavljen Konvencijom, kako na nacionalnom tako i na međunarodnom planu. Zato Sud smatra da norma člana 13 jemči djelotvoran pravni lijek pred domaćim organima i u slučaju kršenja prava na suđenje u razumnom roku iz člana 6 stav 1 Konvencije. Treba dodati da sadržina člana 13 Konvencije odgovara sadržini člana 20 Ustava Crne Gore koji garantuje svakom licu pravo na žalbu ili drugi pravni lijek protiv odluke kojom se odlučuje o njegovom pravu ili na zakonu zasnovanom interesu. Isto tako, sistemski veza koja postoji između člana 6 stav 1 i člana 13 Konvencije, izražena u predmetu *Kudla protiv Poljske*, može se uočiti i između člana 20 i člana 32 Ustava koji jemči pravo na suđenje u razumnom roku.

Iz navedene odredbe člana 6 stav 1 Konvencije proizlazi da se u raspravi u razumnom roku, pred nezavisnim i nepristrasnim sudom, odlučuje o građanskim pravima i obavezama, odnosno o krivičnoj optužbi protiv lica. U postupke u kojima se odlučuje o

¹¹ Presuda od 26. 10. 2000. godine.

građanskim pravima i obavezama prema praksi Evropskog suda ne spadaju samo oni koji se tradicionalno takvim smatraju, već, u najširem smislu, svi postupci u kojima se odlučuje o pravima i obavezama građana po građanskom (privatnom) pravu. Takav stav se izražava i na način da se u građansko-pravne postupke, u smislu Konvencije, ubrajaju svi oni koji se ne raspravljaju po pravilima krivičnog postupka.¹² Pored postupaka u kojima se štite i ostvaruju građanska prava i obaveze, član 6 stav 1 Konvencije garantuje pravo na suđenje u razumnom roku i u postupcima u kojima se odlučuje o „krivičnoj optužbi“ protiv lica. Prema stavu Evropskog suda koji je u svojim odlukama značenju pojma krivična optužba u kontekstu Konvencije posvetio posebnu pažnju, ukoliko je određeno djelo u nacionalnom zakonodavstvu klasifikovano kao krivično, onda postupak spada u domen člana 6 Konvencije koji se u tom slučaju primjenjuje. Ukoliko je, pak, normativno tretirano kao prekršaj ili disciplinski prestup, to nije apsolutna smetnja za primjenu garancije pravičnog suđenja iz člana 6 i taj postupak se pod određenim uslovima takođe može smatrati postupkom u kome se odlučuje o krivičnoj optužbi.¹³ Iako, dakle, član 6 stav 1 Konvencije govori samo o postupku u kojem se odlučuje o pravima i obavezama građanske prirode, odnosno o krivičnoj optužbi protiv lica, što obezbjeđuje garancije na raspravu u razumnom roku u svim građansko-pravnim i krivičnim postupcima, formulacija predmetne odredbe omogućava njenu primjenu ne samo u postupcima koji prema nacionalnom zakonodavstvu imaju takav karakter, već i u upravnim, disciplinskim i svim vrstama postupaka u kojima se u okviru

¹² A. Radolović, *Zaštita prava na suđenje u razumnom roku*, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta Rijeka, 1991, br. 1, str. 296.

¹³ N. Mol, K. Harbi, *Pravo na pravično suđenje*, Vodič za primjenu člana 6 Evropske konvencije o ljudskim pravima, Savjet Evrope, Beograd, 2007, str. 32-37.

nacionalnog pravnog poretka odlučuje o građanskim pravima i obavezama. Glavni kriterijum je da je rezultat određenog postupka od značaja za građanska prava i obaveze subjekta, zbog čega navedena odredba obuhvata postupak po svim imovinsko-pravnim zahtjevima, u komercijalnim, finansijskim i trgovačkim poslovima, sporovima iz porodičnih odnosa itd.

Ustav Crne Gore u članu 32 neposredno garantuje pravo na suđenje u razumnom roku, na sljedeći način: „Svako ima pravo na pravično i javno suđenje u razumnom roku pred nezavisnim, nepristrasnim i zakonom ustanovljenim sudom.“ Tom odredbom zajemčeno je, znači, svakom licu pravo na suđenje u razumnom roku u sklopu prava na pravično i javno suđenje.

Što se tiče relevantnog domaćeg zakonodavstva, zakonodavac je uvijek nastojao da različitim procesnim instrumentima obezbijedi i omogućiti ostvarivanje prava na suđenje u razumnom roku.¹⁴ Zakon o sudovima¹⁵ uvodi standard suđenja u razumnom roku tako što propisuje da svako ima pravo na nepristrasno suđenje u razumnom roku (član 5). Zakonik o krivičnom postupku¹⁶ sadrži načelne odredbe prema kojima okrivljeni ima pravo da u najkraćem roku bude izveden pred sud i da mu bude suđeno bez odlaganja, sud je dužan da postupak sprovede bez odugovlačenja i da onemogućiti svaku zloupotrebu prava koja pripadaju licima koja učestvuju u postupku, a trajanje

¹⁴ Nekim posebnim zakonima se propisuje niz mjera u cilju efikasnog sprovođenja sudskog postupka. Takav je slučaj sa Porodičnim zakonom (*Službeni list Crne Gore*, br. 1/2007) koji propisuje da je postupak u vezi sa porodičnim odnosima koji se odnosi na dijete ili roditelja koji vrši roditeljsko pravo hitan i po pravilu se sprovodi na najviše dva ročišta, a prvo ročište zakazuje se tako da se održi u roku od 15 dana od prijema tužbe ili predloga. Drugostepeni sud dužan je da donese odluku u roku od 30 dana od dana kada mu je dostavljena tužba (član 317).

¹⁵ *Službeni list Crne Gore*, br. 11/2015.

¹⁶ *Službeni list Crne Gore*, br. 57/2009 i 49/2010.

prিতवora, odnosno drugih ograničenja sloboda, mora biti svedeno na najkraće potrebno vrijeme (član 15). Opšta obaveza iz ovog člana konkretizovana je brojnim odredbama Zakonika, kojima se propisuje: ovlašćenje suda da kazni učesnike u postupku čije su radnje usmjerene na odugovlačenje postupka; rok do kojeg se istraga ima završiti; rok za zakazivanje glavnog pretresa; rok za izradu presude nakon njenog donošenja; krajnji rok drugostepenom sudu do kada je dužan da odluči po žalbi itd. Zakonik naglašava potrebu za naročitom hitnošću u postupcima prema maloljetnicima, koji u krivičnom postupku imaju ista prava kao i punoljetna lica. I trajanje pritvora mora biti svedeno na najkraće potrebno vrijeme. Takođe je u članu 448 stav 2 Zakonika, koji se odnosi na određivanje pritvora u skraćenom postupku, predviđeno da prije podnošenja optužnog predloga pritvor može trajati samo onoliko koliko je potrebno da se sprovedu dokazne radnje, ali ne duže od osam dana, bez mogućnosti produženja. Radi ostvarivanja prava okrivljenog da mu se sudi u razumnom roku i sud ima obavezu da sve procesne radnje sprovede bez odugovlačenja i suzbije svaku zloupotrebu procesnih prava.

Zakon o parničnom postupku¹⁷ sadrži odredbu da je sud dužan da nastoji da se postupak sprovede bez odugovlačenja, u razumnom roku, sa što manje troškova i da onemogućiti svaku zloupotrebu prava koja strankama pripadaju u postupku (član 11 stav 1). Kao novinu u reformi parničnog postupka Zakon je propisao rokove za rješavanje predmeta koje nije poznavalo ranije domaće građansko parnično zakonodavstvo. I ovaj zakon sadrži standard suđenja u razumnom roku, a pojedine odedbe Zakona koncipirane su u skladu sa zahtjevom da se u sudskoj praksi taj standard i ostvari. Propisani su kontinuirani rokovi za radnje suda i stranaka. Stranke su ograničene u pogledu roka do

¹⁷ *Službeni list Republike Crne Gore*, br. 22/04 i 28/05, *Službeni list Crne Gore*, br. 47/15 i 48/15.

kojeg mogu u postupku iznositi nove činjenice i predlagati nove dokaze, a data su i rješenja kojima se sprečavaju zloupotrebe procesnih ovlaštenja. Prema članu 340 stav 2 Zakona sud će donijeti presudu najkasnije u roku od 30 dana od dana zaključenja glavne rasprave. Ovi zakonski rokovi su instruktivni i sud ih u vršenju svoje funkcije mora poštovati. Zakon sadrži i posebne odredbe za određene postupke. Tako, npr. propisuje da u parnicama iz radnih odnosa, a naročito pri određivanju rokova i ročišta, sud vodi računa o potrebi hitnog rješavanja radnih sporova. U sporovima koje pokreće zaposleni protiv odluke o prestanku ugovora o radu, postupak pred prvostepenim sudom mora se okončati u roku od šest mjeseci od dana podnošenja tužbe, a u tom slučaju drugostepeni sud je dužan da donese odluku o žalbi protiv odluke prvostepenog suda u roku od 60 dana od dana prijema spisa predmeta (član 434).

Postoje najmanje dvije grupe faktora koji utiču na mogućnost primjene i poštovanja utvrđenih rokova procesnih zakona za blagovremeno rješavanje sudskih predmeta. Jedni su „spoljašnji“, u koje spada stanje u pravosuđu u cjelini, odnosno kadrovske, organizacione, finansijske itd. pretpostavke za rad sudova, sistem nagrađivanja rada sudija, modernizacija informacionog sistema u sudovima i sl. Drugi se odnose na postupanje suda u određenom konkretnom predmetu i determinisani su vrstom spora, složenošću slučaja, ponašanjem suda i stranaka, postupanjem advokata itd.¹⁸ I jedni i drugi uslovljavaju postojanje velikog broja „neriješenih“, „prenešenih“, odnosno „starih“ predmeta kod sudova. Pitanje je, naravno, na osnovu kojih kriterijuma se može utvrditi da su određeni predmeti „zaostali“, odnosno „neriješeni u razumnom roku“. Kako povući granicu između „starih“ i „novih“ predmeta? To razlikovanje je teško vezati za određeni

¹⁸ Lj. Milutinović, Suđenje u okvirima razumnog vremenskog roka, *Pravni informator*, Online izdanje časopisa, str. 1.

vremenski momenat, npr. datum stupanja na snagu nekog novog procesnog ili drugog zakona. Problem je takve prirode da se u stvari ne može izvršiti razgraničenje, jer su i „stari“ i „novi“ zapravo živi predmeti sve dok nijesu konačno i pravosnažno riješeni.

Iz konvencijske i ustavne odredbe može se zaključiti da je pravo na suđenje u razumnom roku građansko pravo koje se ostvaruje u već pokrenutom postupku pred sudom po zahtjevu građanina za ostvarivanje ili zaštitu određenog prava. Obuhvata pravo da se pokrene postupak, ali i pravo da se dobije meritorna odluka u postupku. Zato se kod ostvarivanja prava na suđenje u razumnom roku može govoriti zapravo o dva zahtjeva stranke za zaštitu prava. Prvi je zahtjev za zaštitu prava koje je predmet sudskog postupka pokrenutog radi ostvarivanja ili zaštite tog prava. Država ima obavezu da omogućí da se kroz redovan sudski postupak ostvaruje zaštita ljudskih prava koja su predviđena Konvencijom i nacionalnim ustavom na način što će im sudovi pružati efikasnu i brzu pravnu zaštitu, u skladu sa pravom na suđenje u razumnom roku koje je postalo pravni standarad. Ako je, međutim, odugovlačenjem postupka za ostvarivanje ili zaštitu prava došlo do kršenja prava stranke na suđenje u razumnom roku, ona je tada prinuđena da podnese zahtjev za zaštitu tog prava. Ukoliko, pak, nacionalnim zakonodavstvom nije obezbijedeno djelotvorno pravno sredstvo za zaštitu prava na suđenje u razumnom roku, doći će do nastavljanja njegovog kršenja, jer se postupak i nakon što je prekoračio granice razumnog trajanja produžava. Nepoštovanje prava na suđenje u razumnom roku nameće potrebu primjene određenih posebnih pravnih sredstava kojima se njegovo ostvarivanje omogućava, o kojima će dalje u tekstu biti riječi.

Za definisanje prava na suđenje u razumnom roku neophodno bi bilo odrediti pojam razumnog roka kao najbitniji elemenat tog prava. Razumni rok predstavlja pravni standard koji

Konvencijom nije bliže određen, pa se u praksi njegovo trajanje različito određuje, uglavnom u zavisnosti od vrste postupka (krivični, parnični, upravni) i prirode spora. Što se tiče pravne teorije, uglavnom se izbjegava definisanje, već se polazi od usvojenih stavova Evropskog suda uz navođenje odluka u kojima se Sud poziva na svoje kriterijume za određivanje dužine razumnog roka. U jednoj od rijetkih definicija navodi se, npr. da „vrijeme koje se smatra razumnim predstavlja vrijeme u kome treba putem sudske odluke da bude okončana nesigurnost u kojoj se građanin kao stranka nalazi u pogledu svojih građanskih prava i obaveza ili svog građansko pravnog položaja ili zbog podignute krivične optužbe protiv njega“.¹⁹ Ta garancija je u interesu lica o kome je riječ, ali i u interesu pravne sigurnosti.²⁰

Ni u praksi Evropskog suda razumni rok nije definisan određivanjem tačnog vremenskog perioda mogućeg trajanja postupka, niti apsolutnih vremenskih granica u kojima bi postupak trebalo da se okonča, već je Sud prihvatio kazuistički pristup u određivanju razumnog roka utvrđivanjem kriterijuma za njegovu ocjenu u svakom konkretnom slučaju.²¹ Pri tome se kao relevantna smatraju samo kašnjenja u postupku koja su uzrokovana propustom državnog organa.²² Riječ je istovremeno o kriterijumima za utvrđivanje osnova za oslobađanje države od odgovornosti za povredu prava na suđenje u razumnom roku. O tim kriterijumima će kasnije u tekstu biti više riječi.

¹⁹ Lj. Milutinović, *Suđenje u razumnom roku*, Mjere u cilju sprečavanja povrede prava na pravično suđenje, Paragraf, 255/2007, str. 1.

²⁰ N. Mol, K. Harbi, *Pravo na pravično suđenje*, op. cit. str. 48.

²¹ Te kriterijume Evropski sud je najekscipitnije izrazio u presudama: *Buchholz protiv Njemačke*, *King protiv Njemačke*, *Zimmermann i Steiner protiv Švajcarske*. Ž. Ditertr, Izvodi iz najznačajnijih odluka Evropskog suda za ljudska prava, *Službeni glasnik*, Beograd, 2006, str. 196.

²² Zimmermann i Steiner protiv Švajcarske, presuda od 13. 07. 1983. godine, serija A, br. 66, str. 11 tačka 24.

Razumni rok i njegovo trajanje se prvenstveno posmatra u odnosu na postupak ostvarivanja i zaštite prava koje je predmet zahtjeva. Pri tome je prvo pitanje šta se smatra postupkom u kojem rasprava treba da se provede u razumnom roku i koje vrijeme se uzima za utvrđivanje dužine trajanja postupka. Generalno posmatrano, razumni rok počinje da teče od momenta preduzimanja prvog akta kojim stranka u postupku uspostavlja kontakt sa državnim organom, a završava se ostvarenjem prava koje je bilo predmet postupka u materijalnom smislu. U građanskom postupku razumni rok se računa, po pravilu, od trenutka pokretanja postupka pred sudom, tj. od podnošenja tužbe i njenog dostavljanja tuženom.²³ Ipak, postoje izuzeci u kojima vrijeme počinje da se računa prije početka parnice. Takav je slučaj npr. sa parničnim postupkom kome prethodi upravni postupak ili postupkom u radnim sporovima, kod kojih vrijeme počinje da teče od pokretanja prethodnog upravnog, odnosno disciplinskog postupka.²⁴ Takođe, razumni rok će početi da se računa prije početka parnice u slučaju kada je država odgovorna za onemogućavanje pokretanja spora ili za neobezbjedjivanje blagovremene pravne pomoći.²⁵ Za razliku od parničnog, krivični postupak počinje da teče od trenutka kada je lice optuženo, odnosno kada je primilo zvanično obavještenje da je počinilo krivično djelo.²⁶ Vrijeme može početi da teče i ranije ako postoji osnovana sumnja protiv lica zbog čega je prethodno ispitivano ili je izdat nalog za hapšenje.²⁷ Postupak obuhvata prvostepeni

²³ V. Dimitrijević, D. Popović, T. Papić, V. Petrović, *Međunarodno pravo ljudskih prava*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2006, str. 197.

²⁴ Koenig protiv Njemačke, presuda od 31. 05. 1978. godine; Vidjeti: A. Jakšić, *Evropska konvencija o ljudskim pravima - komentar*, op. cit. str. 211.

²⁵ Lj. Milutinović, *Suđenje u razumnom roku*, Izbor iz sudske prakse, Glosarijum, Beograd, 2005, str. 5.

²⁶ N. Mol, K. Harbi, *Pravo na pravično suđenje*, op. cit. str. 37-38.

²⁷ *Ibid.*

i postupke po redovnim i vanrednim pravnim ljekovima.²⁸ Kao kraj roka, i u građanskim i u krivičnim stvarima uzima se moment okončanja postupka pred najvećom sudskom instancom. Zato se u državama u kojima je dozvoljeno podnošenje ustavne žalbe ustavnom sudu prilikom procjene razumnosti dužine postupka uzima u obzir i trajanje postupka pred tim sudom.²⁹ Računa se i vrijeme potrebno za izradu odluke. Da bi se moglo smatrati da je postupak okončan u razumnom roku, potrebno je da sudska odluka u tom roku bude „pravosnažna“ i „izvršna.“ Ako nacionalni pravni sistem ne bi obezbijedio izvršenje konačne ili pravosnažne sudske odluke, pravo na suđenje u razumnom roku bi izgubilo smisao. Zato se izvršenje sudske odluke smatra integralnim dijelom sudskog postupka koji treba da se okonča u razumnom roku.³⁰

U krivičnom postupku pravo na suđenje u razumnom roku ima posebne implikacije i, generalno izraženo, predstavlja garanciju izvođenja lica u najkraćem roku pred sud. Međunarodni standardi utvrđuju pravne osnove lišenja slobode i određivanja pritvora, zaštitu prava lica lišenih slobode i trajanje pritvora. Prema njima, sastavnim dijelom prava na suđenje u razumnom roku može se smatrati i pravo na obavještenost o razlozima lišenja slobode i optužbi. Tako je Međunarodnim paktom o građanskim i političkim pravima predviđeno da se uhapšeno lice u trenutku hapšenja obavještava o razlozima hapšenja, a u najkraćem roku pisanim putem se obavještava o svakoj optužbi koja je podignuta protiv njega (član 9 stav 2). Konvencija u članu 5 stav 1, po tačkama a) – f), taksativno nabraja pravne

²⁸ Neumeister protiv Austrije i Wemhoff protiv Njemačke, A.Jakšić, Evropska konvencija o ljudskim pravima - komentar, op. cit. str. 211; C. Ovey, R. White, *European Convention of Human Rights*, op. cit, pp. 167.

²⁹ Eckle protiv Njemačke presuda od 23. 06. 1982. godine.

³⁰ Homsby protiv Grčke, presuda od 19. 03. 1987. godine, Ž. Ditertr, *Izvodi iz najznačajnijih odluka Evropskog suda za ljudska prava*, op. cit. str. 198.

osnove po kojima lice može biti lišeno slobode u krivičnim i drugim postupcima u skladu sa zakonom propisanim postupkom.³¹ A po odredbi člana 5 stav 2 svako ko je uhapšen mora biti odmah i na jeziku koji razumije obaviješten kako o razlozima hapšenja, tako i „o svakoj optužbi protiv njega“. Dalje, član 6 stav 3 a) Konvencije propisuje da svako ko je optužen za krivično djelo ima pravo da bez odlaganja, posebno i na jeziku koji razumije bude obaviješten o prirodi i razlozima optužbe protiv njega. On mora imati preciznu i punu informaciju o optužbama i pravnim kvalifikacijama koje mu se stavljaju na teret.³² Navedenim odredbama se garantuje pravo lica lišenog slobode, odnosno optuženog za krivično djelo, na obavještenje o razlozima hapšenja, odnosno optužbe, i to „odmah“, odnosno „bez odlaganja“. U ovim, samo na prvi pogled istovjetnim odredbama, pažljivijim sagledavanjem uočava se razlika. Naime, u članu 6 stav 3 a) zahtijeva se neodložno davanje obavještenja o prirodi i razlozima optužbe protiv lica, čim je osumnjičeni optužen, ili inače prilikom otpočinjanja krivičnog postupka, pri čemu riječ „podrobno“ ukazuje da okrivljeni ima pravo da se na početku postupka upozna ne samo sa prirodom i razlozima optužnice, tj. sa djelima koja je navodno učinio i na kojima se optužnica zasniva, već i sa što više činjenica i okolnosti, a isto tako i sa pravnom kvalifikacijom djela. U članu 5 stav 2 se, pak, zahtijeva neodložno obavješćavanje o razlozima za lišenje slobode i o optužbi protiv lica koje predstavlja prvenstveno informaciju o optužbi koja mu se daje prilikom hapšenja. Drugim riječima, obaveza detaljnog upoznavanja sa optužbom utvrđena je sa ciljem da se omogući priprema valjane i efikasne odbrane otkrivenog, a informacija o razlozima za hapšenje treba da mu

³¹ D. Goimen, *Kratak vodič kroz Evropsku konvenciju o ljudskim pravima*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 1996, str. 27.

³² Pelissieri i Sassi protiv Francuske, presuda od 25. 09. 1999. godine.

omogućiti korišćenje pravnog lijeka protiv odluke o hapšenju. Što se tiče domaćeg pravnog sistema, Ustav Crne Gore sadrži sličnu odredbu po kojoj lice lišeno slobode mora odmah biti obaviješteno na svom jeziku ili jeziku koji razumije o razlozima lišenja slobode (član 29 stav 3). Zakonik o krivičnom postupku u članu 4 stav 1 na jasan i precizan način utvrđuje pravo okrivljenog da bude obaviješten o optužbi protiv njega, tako što propisuje: „Osumnjičeni na prvom saslušanju mora biti obaviješten o krivičnom djelu za koje se tereti i o osnovima sumnje protiv njega.“

U krivičnom postupku koji se sprovodi u skladu sa članom 6 stav 1 Konvencije suđenje u razumnom roku obuhvata vremenski period od trenutka kada je lice uhapšeno, odnosno od dana kada bude optuženo i kada mu je na zvaničan način saopšteno da su protiv njega preduzete radnje u cilju provođenja krivičnog postupka, što je Sud definisao kao „zvanično obavješćavanje lica od strane nadležnih organa o postojanju tvrdnje da je izvršilo krivično djelo“, pa do pravosnažnog završetka postupka, utvrđivanjem krivice ili nevinosti, uključujući i postupak po žalbi.³³ Pravo na raspravu u razumnom roku iz člana 6 stav 1 tijesno je povezano sa zahtjevom „razumnog roka“ iz člana 5 stav 3 budući da je interes lica u pritvoru da se krivični postupak protiv njega što brže okonča, a nepotrebno produžavanje postupka dovodi u pitanje zakonitost daljeg pritvora. U slučaju primjene člana 5 stav 3 Konvencije, vremenski period „razumnog roka“ teče od lišenja slobode do donošenja prvostepene osuđujuće ili oslobađajuće presude, bez postupka po žalbi (koji je obuhvaćen članom 6 stav 1). Prvim dijelom odredbe člana 5 stav 3, utvrđeno je da svako ko je uhapšen ili lišen slobode u skladu sa odredbama stava 1 c) tog člana, tj. radi

³³ Eckle protiv Njemačke, op. cit; Deweer protiv Belgije, presuda od 27. 02. 1980. godine, serija A, br. 35, stav 14; B. protiv Austrije, presuda od 28. 03. 1990. godine, stav 36.

privođenja pred nadležnu sudsku vlast zbog opravdane sumnje da je izvršio krivično djelo, ili kada se to opravdano smatra potrebnim kako bi se preduprijedilo izvršenje krivičnog djela ili bjekstvo po njegovom izvršenju, mora bez odlaganja biti izveden pred sudiju ili drugo službeno lice zakonom određeno da obavlja sudske funkcije. Sa kojom hitnošću će to biti urađeno zavisice od okolnosti konkretnog slučaja. Drugi dio te odredbe garantuje licu lišenom slobode pravo „da mu se sudi u razumnom roku ili da bude pušten na slobodu do suđenja“. Pri tome je Sud konstatovao da te opcije nijesu alternativne, već je utvrđeno pravo lica da se pusti na slobodu do suđenja u nedostatku opravdanih razloga za pritvor.³⁴ Umjesto da postavlja čvrste vremenske rokove za preduzimanje radnji, Sud je stao na stanovište da neprekidni pritvor mora biti opravdan odgovarajućim i dovoljnim razlozima. Njihovo postojanje može utvrditi samo sud, bez obzira na stav stranaka i državnih organa.³⁵

Kriterijumi za određivanje dužine razumnog roka

Konvencijom nijesu određeni čvrsti kriterijumi za utvrđivanje dužine trajanja suđenja u razumnom roku, a Evropski sud je, kao što je rečeno, usvojio kazuistički pristup, tj. utvrđivanje „razumnosti“ dužine trajanja postupka i prekoračenja razumnog roka u odnosu na konkretni predmet, od slučaja do slučaja.³⁶ Sud u svakom predmetu analizira posebne uslove da bi utvrdio da li je postupak imao razumnu dužinu trajanja. Šta će se smatrati „razumnim rokom“ zavisice od posebnih uslova i okolnosti

³⁴ Wemhoff protiv Njemačke, presuda od 27. 07. 1968. godine, serija A, broj 7, stav 4-5.

³⁵ Filip Lič, *Obraćanje Evropskom sudu za ljudska prava*, Beogradski centar za ljudska prava, Misija OEBS u Srbiji, Beograd, 2007, str. 236.

³⁶ Frydlander protiv Francuske, presuda od 27. 06. 2000. godine.

slučaja, pri čemu se uzima u obzir prije svega predmet i vrsta spora, složenost slučaja, tj. činjeničnih i pravnih pitanja, a zatim se naročito cijene momenti kao što su ponašanje podnosioca predstavke i državnog organa, stepen njihove odgovornosti za odugovlačenje, kao i značaj predmeta spora za podnosioca.³⁷ Ipak, određeni kriterijumi za utvrđivanje razumnosti dužine trajanja postupka i prekoračenja razumnog roka su se posebno iskristalisali, kako u praksi Evropskog suda, tako i u teoriji. Kriterijumi za utvrđivanje „razumnosti i trajanja postupka“, usvojeni u praksi Suda, bilo da je riječ o građanskom ili krivičnom postupku, su sljedeći: 1. obim i složenost predmeta spora u činjeničnom i u pravnom smislu; 2. značaj predmeta spora, brzine okončanja i ishoda postupka za stranke, posebno za podnosioca predstavke; 3. način na koji sud vodi postupak, odnos suda i drugih nadležnih državnih organa prema obavezama rješavanja spora u razumnom roku; 4. ponašanje stranaka, a posebno podnosioca predstavke u toku trajanja postupka.³⁸ Na osnovu tih kriterijuma Sud daje opštu ocjenu metodom *in concreto*, što podrazumijeva razmatranje „posebnih okolnosti slučaja“ radi utvrđivanja da li je trajanje postupka bilo

³⁷ Horvat protiv Hrvatske, presuda od 26. 07. 2001. godine; Rogošić protiv Hrvatske, presuda od 20. 05. 2010. godine; Kemmache protiv Francuske (1 i 2), presuda od 27. 11. 1991. godine, stav 60.

³⁸ Koenig, Eckle, Bock protiv Njemačke, A. Jakšić, *Evropska konvencija o ljudskim pravima - komentar*, op. cit. str. 212; D. Gomien, D. Harris, L. Zwaak, *Law and Practice of the European Convention on Human Rights and the European Social Charter*, Council of Europe Publishing, Printed in Germany, 1996, pp. 165-169; *Ljudska prava u Srbiji i Crnoj Gori*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2006, str. 132; V. Dimitrijević, D. Popović, T. Papić, V. Petrović, *Međunarodno pravo ljudskih prava*, op. cit. str. 197; Lj. Milutinović, *Suđenje u razumnom roku*, Izbor iz sudske prakse, op. cit. str. 5; S. Carić, *Pravo na suđenje u razumnom roku*, op. cit. str. 82-95; N. Kol, K. Harbi, *Pravo na pravično suđenje*, op. cit. str. 49.

„nerazumno“ ili ne. Te kriterijume koje je u svojoj praksi utvrdio Evropski sud, na izričit ili posredan način, usvajaju pravni sistemi država potpisnica Konvencije pri ocjeni osnovanosti zahtjeva za utvrđivanje povrede prava na suđenje u razumnom roku.

U Crnoj Gori, prema Zakonu o zaštiti prava na suđenje u razumnom roku³⁹ kriterijumi su takođe: složenost predmeta u činjeničnom i pravnom smislu; ponašanje podnosioca pravnog sredstva, ali i drugih lica kojima je priznata aktivna legitimacija na osnovu čl. 2 Zakona, kao što su umješač u građanskom postupku, zainteresovano lice u upravnom sporu, okrivljeni i oštećeni u krivičnom postupku; ponašanje suda i drugih državnih organa, organa lokalne samouprave, javnih službi i drugih nosilaca javnih ovlašćenja; interes podnosioca pravnog sredstva. Zakon, međutim, ostavlja i mogućnost vrednovanja drugih mjera, što se može zaključiti iz formulacije da će se pomenuti kriterijumi „naročito“ uzimati u obzir (član 4).

Prema Zakonu o zaštiti prava na suđenje u razumnom roku Srbije⁴⁰ kao kriterijumi pri odlučivanju o pravnim sredstvima kojima se štiti pravo na suđenje u razumnom roku uzimaju se u obzir sve okolnosti predmeta suđenja, a prije svega složenost činjeničnih i pravnih pitanja, cjelokupno trajanje postupka i postupanje suda, priroda i vrsta predmeta suđenja, značaj predmeta suđenja za stranku, ponašanje stranaka tokom postupka, posebno poštovanje procesnih prava i obaveza, poštovanje redoslijeda rješavanja predmeta i zakonski rokovi za zakazivanje ročišta i glavnog pretresa i izradu odluka (član 4).

Zakon o obezbjeđenju prava na suđenje u razumnom roku Slovenije⁴¹ kao kriterijume predviđa: okolnosti pravne stvari,

³⁹ *Službeni list Crne Gore*, br. 11/2007.

⁴⁰ *Službeni glasnik RS*, br. 42/2015.

⁴¹ Zakon o varstvu pravice do sojenja brez nepotrebnega odlaganja, *Službeni glasnik Republike Slovenije*, br. 49/06, a primjenjuje se od 01. 01. 2007. godine.

odnosno njenu složenost u činjeničnom i pravnom pogledu; ponašanje stranaka u postupku, posebno u pogledu korišćenja procesnih prava i ispunjavanja obaveza u postupku; ponašanje nadležnih organa u pogledu poštovanja pravila o redosljedu rešavanja zahtjeva pred sudom; poštovanje zakonskih rokova; način na koji je postupano prema zahtjevu prije ulaganja dopuštenih pravnih sredstava; priroda i vrsta zahtjeva, i konačno, značaj sporne stvari za stranku (član 4).

U Hrvatskoj, Zakon o sudovima Republike Hrvatske⁴² ne sadrži posebno kriterijume za utvrđivanje dužine razumnog roka suđenja, ali se može zaključiti da se prihvataju kriterijumi koji su izgrađeni u praksi Evropskog suda i da se osnovanost predstavke pred sudom cijeni prema njima.⁴³

Obim i složenost predmeta spora u činjeničnom i pravnom smislu: Složenost predmeta je faktičko pitanje koje Evropski sud cijeni od slučaja do slučaja. Složenost se utvrđuje na osnovu svih aspekata predmeta. Uzimaju se u obzir priroda i vrsta zahtjeva, činjenično stanje, tj. karakter činjenica koje treba da budu utvrđene i složenost pravnih pitanja, broj stranaka ili optuženih lica i svjedoka, broj državnih organa i drugih nosilaca javnih ovlašćenja uključenih u predmet, broj, vrsta i obim dokaza, međunarodni elementi slučaja, kao i mogućnosti spajanja predmeta sa drugim predmetima.⁴⁴ Evropski sud je istakao da predmeti vezani za poreske prekršaje i privredne prestupe mogu

⁴² Narodne novine, br. 150/05.

⁴³ I. Tomin Peričić, „Zaštita prava na suđenje u razumnom roku u Republici Hrvatskoj sa posebnim osvrtom na problem okončanih predmeta“, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, br. 2/2007, str. 1370.

⁴⁴ Triggiani protiv Italije, Andreucci protiv Italije, Manzoni protiv Italije, Boddaert protiv Belgije, Klitsche protiv Italije, Ferrantelli i Santangelo protiv Italije, N. Mol, K. Harbi, *Pravo na pravično suđenje*, op. cit. str. 50; K. Rid, *Evropska konvencija o ljudskim pravima*, Vodič za praktičare, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2007, str. 169.

biti prilično složeni što opravdava dužinu trajanja postupka. Aspekt složenosti predmeta može biti i postupak po kome se predmet vodi. Ako sud treba da primijeni neki potpuno novi zakonski propis ili da u privrednom ili trgovinskom sporu sasluša vještake, potreban je duži vremenski period za okončanje predmeta.⁴⁵ Tako je, npr. u predmetu *Ringeisen protiv Austrije*⁴⁶ koji se odnosio na pronevjeru i finansijske malverzacije, Sud smatrao da pet godina i dva mjeseca nije predug vremenski period i da, iako postoje kašnjenja koja su se mogla izbjeći, to ipak nije dovoljan dokaz za kršenje člana 6 stav 1 Konvencije. Dakle, složenost slučaja u principu može biti opravdavajuća okolnost za dugo trajanje postupka ukoliko ono nije uzrokovano i drugim činiocima.

Značaj predmeta spora, brzine okončanja i ishoda postupka za stranke, a posebno za podnosioca predstavke i njegove interese: Ovaj novi kriterijum Evropski sud je utvrdio u presudi *König protiv Njemačke*.⁴⁷ Neki predmeti zbog svoje prirode i značaja za stranku ili posebnih specifičnosti sami po sebi zahtijevaju da budu riješeni u kraćem roku. U građanskim predmetima u kojima je postupak od posebne važnosti za podnosioca predstavke, kada se odlučuje npr. o sudbini djece ili starateljstvu, gdje protok vremena može negativno da utiče na prava i interese djeteta ili da dovede do trajnog gubitka prava, neophodno je brzo postupanje. To su takođe i sporovi iz radnih odnosa, sporovi u kojima se odlučuje o pravima starih i bolesnih lica (izdržavanje, ostvarivanje prava na penziju, naknada štete zbog teške tjelesne povrede ili bolesti). Krivični postupci, s obzirom na značaj za optuženog, uvijek zahtijevaju posebnu ekspeditivnost, naročito ako se okrivljeni nalazi u pritvoru.

⁴⁵ A. Jakšić, *Evropska konvencija o ljudskim pravima - komentar*, op. cit. str. 212.

⁴⁶ Presuda od 16. 07. 1971. godine.

⁴⁷ Presuda od 28. 06. 1970. godine.

Način na koji sud vodi postupak, odnos suda ili drugih nadležnih državnih organa prema obavezi rješavanja spora u razumnom roku: Sud je dužan da u svakom predmetu preduzima procesne radnje na način koji obezbjeđuje sprovođenje postupka bez odugovlačenja i uz puno poštovanje prava na suđenje u razumnom roku iz čl. 6 st. 1 Konvencije. Po stavu Evropskog suda neće postojati povreda prava na suđenje u razumnom roku ako je sporost u postupanju posljedica preopterećenosti suda neriješenim predmetima, pod uslovom da je zaostatak u rješavanju predmeta privremen i ne predstavlja stalnu pojavu, a država preduzima sve neophodne mjere da ubrza postupke, uz samo nužno najkraće produženje rokova. Ali velika opterećenost suda nije valjano opravdanje za kašnjenje, ako sud nije preduzeo sve neophodne mjere da se konkretni slučaj riješi.⁴⁸ Te mjere mogu biti npr. da se predmeti rješavaju poštovanjem redosljeda prijema u sudu, odnosno po kriterijumu hitnosti i važnosti suštine spora za podnosioca zahtjeva, poštovanjem zakonskih rokova za zakazivanje ročišta i glavnog pretresa i izradu odluka itd. Razlozi za podnošenje predstavki za zaštitu prava po ovom osnovu su brojni i različiti, kao što su organizacioni problemi unutar organa (nedovoljan broj sudija ili članova upravnog organa) i drugi problemi uzrokovani materijalnim statusom suda, a takođe i česta promjena u sastavu sudskog vijeća, dugo trajanje vještačenja uz promjene vještaka itd. No, pored svih otežavajućih okolnosti, na sudu je obaveza da preduzme sve da se postupak okonča u razumnom roku i da svi učesnici u postupku doprinesu da se izbjegne bilo kakvo nepotrebno kašnjenje.⁴⁹ Treba dodati da Zakon o zaštiti prava na suđenje u razumnom roku Crne Gore propisuje da se prilikom odlučivanja o pravnim sredstvima za zaštitu prava na suđenje u razumnom roku uzimaju u obzir i ponašanje drugih državnih organa, a ne

⁴⁸ Majeric protiv Slovenije, presuda od 06. 02. 2000. godine, stav 39.

⁴⁹ N. Mol, K. Harbi, *Pravo na pravično suđenje*, op. cit. str. 53.

samo suda, organa lokalne samouprave, javnih službi i drugih nosilaca javnih ovlaštenja, odnosno ponašanje svih organa koji vode drugi, npr. upravni postupak (član 4). Postupanje drugog državnog organa, a ne samo suda, kao kriterijum koji se uzima u obzir kod odlučivanja o zaštiti prava na suđenje u razumnom roku, utvrđuje i Zakon Srbije (član 4). Slično, i Zakon Slovenije, koji govori o ponašanju „nadležnih organa“ (član 4). Takva zakonodavna rješenja potvrđuju stav da zaštita prava na odlučivanje o pravu subjekta u razumnom roku obuhvata i druge, van-sudske postupke. Evropski sud posebno cijeni situaciju kada se predmet rješava na više sudskih instanci. Vodeći se stavovima Suda neki autori koncipirali su formulu „3 plus 2 plus 1“, po kojoj bi se prvostepeni postupak okončao najkasnije za tri godine, drugostepeni za dvije, a sud trećeg stepena imao bi obavezu dostavljanja presude strankama u roku od godinu dana od prijema predmeta.⁵⁰

Ponašanje stranaka, a posebno podnosioca zahtjeva, tokom trajanja postupka: Sva kašnjenja u postupku ne mogu se pripisati državi, tj. njenim organima. Država ne može biti odgovorna za to što se koristi dozvoljenim procesnim sredstvima koja su njoj na raspolaganju.⁵¹ Evropski sud nije prihvatao da je bilo kršenja prava na suđenje u razumnom roku ako je sam podnosilac zahtjeva svojim ponašanjem doprinio dugom trajanju postupka. Tako je Sud u predmetu *Union Alimentaria Sanders SA protiv Španije* zauzeo stav da je dužnost podnosioca predstavke samo „da ispolji revnost u preduzimanju proceduralnih koraka koji su za njega relevantni, da se uzdrži od korišćenja taktike odlaganja i da iskoristi sve mogućnosti koje mu unutrašnje

⁵⁰ Iako je stvorena teorijski, formula je našla svoju primjenu u predmetu Supukova protiv Slovačke, vidjeti: Dimitrijević, D. Popović, T. Papić, V. Petrović, *Međunarodno pravo ljudskih prava*, op. cit. str. 198.

⁵¹ Pretto i drugi protiv Italije, presuda od. 08. 12. 1983. godine.

pravo pruža u smislu skraćivanja postupka“.⁵² Ako stranka od koje zavisi izvođenje dokaza ne poštuje procesna prava i obaveze i propusti da preduzme procesne radnje ili ih ne preduzme u propisanom roku pa nastupi prekluzija, takvo nesavjesno korišćenje procesnih sredstava ići će na štetu same stranke, a ne povlači odgovornost države. Odgovornost stranaka za prekoračenje razumnog roka naročito je izražena u parničnom postupku, prije svega zbog načela dispozitivnosti. Međutim, iako država ne snosi direktnu odgovornost ako je stranka u sporu pro-uzrokovala kašnjenje, uvijek se može postaviti pitanje da li je sud sa svoje strane preduzeo potrebne mjere da ubrza postupak ili je dozvolio prekomjerno odugovlačenje bez valjanog razloga i na taj način uzrokovao prekoračenje razumnog vremenskog roka. Dakle, činjenica da stranke u građanskoj parnici svojim ponašanjem mogu uticati na njen tok ne oslobađa sud obaveze da se stara o blagovremenom provođenju postupka.

Zaštita prava na suđenje u razumnom roku u nacionalnim zakonodavstvima

Iz odredbe člana 13 Konvencije proizlazi da pojedinac mora imati na raspolaganju pravno sredstvo koje mu omogućava efektivno (djelotvorno) ostvarivanje i zaštitu prava na suđenje u razumnom roku pred nacionalnim organima, čije je ustanovljavanje prepušteno državi članici. Ono može biti preventivno, ako ima za cilj da spriječi da do povrede prava dođe, ili kompenzatorno, ako je ustanovljeno tako da može da otkloni posljedice već učinjene povrede ili da kompenzira nastalu štetu. Konvencija na taj način nastoji da obaveže državu da, u skladu sa tzv. načelom supsidijariteta, prema kome je sistem zaštite koji pruža Konvencija dopunski u odnosu na zaštitu na nacionalnom nivou, obezbijedi zaštitu ovog prava

⁵² N. Mol, K. Harbi, *Pravo na pravično suđenje*, op. cit. str. 51.

građana kod domaćih organa i sudova prije nego što budu prinuđeni da zaštitu potraže na međunarodnom nivou. I Evropski sud je ukazivao na nužnost normiranja pravnog sredstva za sprečavanje povrede prava na suđenje u razumnom roku i obezbjeđivanje prava na naknadu kao satisfakcije ako je do povrede ipak došlo.⁵³ Međutim, praksa Suda govori da su mjere za zaštitu ovog prava na nacionalnom nivou, u vidu uvođenja domaćeg pravnog sredstva, države članice Savjeta Evrope uglavnom preduzimale tek pošto je Evropski sud u svojim presudama konstatovao povredu prava iz člana 6 stav 1 Konvencije u državi i ukazao na načine rješavanja tog problema.

Mehanizmi utvrđeni materijalnim i procesnim nacionalnim zakonima u praksi se često pokazuju nedovoljnim da obezbijede uživanje prava na sudski postupak i odluku u razumnom roku. Najčešće su to odredbe koje imaju deklarativni i načelni karakter i koje ne mogu da obezbijede zaštitu u slučaju nepoštovanja ovog prava. Procesni zakoni uglavnom ne sadrže odredbe kojima se uređuje situacija kada sud ne poštuje neki od utvrđenih rokova, niti utvrđuju pravo na naknadu štete zbog povrede prava na raspravu u razumnom roku. Zato se pokazalo nužnim na nacionalnom nivou obezbijediti novo efikasno procesno sredstvo kojim bi stranci bila pružena efikasnija i ekonomičnija zaštita prava na suđenje u razumnom roku u postupku pred redovnim sudovima i državnim organima. Ono bi istovremeno trebalo da dovede i do smanjenja broja predstavki pred ustavnim sudom države zbog nepoštovanja prava na suđenje u razumnom roku, ali i naročito pred Evropskim sudom.

Zakonsko uređenje zaštite prava na suđenje u razumnom roku u nacionalnim pravnim sistemima pojedinih država koje je uslijedilo kao rezultat uviđanja nedovoljnog nivoa postojeće zaštite bilo je različito, čak i prema normativnom metodu njenog uspostavljanja, u zavisnosti od toga da li su donijeti posebni

⁵³ Scordino protiv Italije, presuda od 29. 03. 2006. godine, stav 186.

zakoni koji je regulišu ili se, pak, zaštita obezbjeđuje mehanizmima koje sadrže zakoni kojima je uređena organizacija i rad sudske vlasti, odnosno zakoni o ustavnim sudovima. Jedan broj država regiona donio je posebne zakone kojima uspostavljaju sistem zaštite ovog prava. To su uradile Republika Slovenija 2006, Crna Gora 2007. i Republika Srbija 2015. godine donoseći već pomenute zakone o zaštiti prava na suđenje u razumnom roku. Republika Hrvatska nije donijela poseban zakon u ovoj oblasti, ali kroz određena normativna rješenja Zakona o sudovima usvaja preventivno-kompezatorni, odnosno kombinovani sistem zaštite ovog prava. Iako je zajednička karakteristika svih tih propisa težnja ka iznalaženju pravnog sredstva na nacionalnom nivou kojim se obzbjeđuje efikasnost sudskog postupka, rješenja koja usvajaju pravni sistemi pojedinih država i mehanizmi kojima se zaštita postiže su prilično različiti. Razlike su vidljive u vrsti pravnih sredstava koja se primjenjuju, organima, iako najčešće nosiocima pravosudnih funkcija, kojima se povjerava nadležnost za zaštitu ovog prava i koji donose odluku, pa do vrste postupaka koji se sprovode i u kojima se zaštita prava ostvaruje.⁵⁴ Pravni sistemi Srbije, Slovenije i Crne Gore u potpunosti uspostavljaju zaštitu u postupku koji se pokreće i završava u okvirima redovnog sudstva, dok u Hrvatskoj pored tog vida zaštite svoje mjesto ima i ustavno-sudska zaštita. Može se, međutim, zapaziti da je rješenje koje ima Hrvatska prema Zakonu o sudovima najcjelishodnije i najdostupnije strankama, a istovremeno, kao što će se dalje vidjeti, i najefikasnije jer omogućava kombinaciju preventivne i kompenzatorne zaštite istim pravnim sredstvom.

Zakonom o zaštiti prava na suđenje u razumnom roku u Crnoj Gori zaokružen je i produbljen sistem sudske zaštite ovog prava. Nova zakonska rješenja su bila rezultat više različitih činilaca,

⁵⁴ Vidjeti: D. Palačković, „Zaštita prava na suđenje u razumnom roku u nekim zemljama regiona“, *Pravni život*, 13/2009, tom V, str. 551.

na globalnom nivou – dokaz usvajanja dostignuća ljudskih prava i osnovnih sloboda Savjeta Evrope i rezultata sudske prakse Evropskog suda, na normativnoj ravni – izraz ustavnih načela i prava utvrđenih međunarodnim ugovorima koji čine sastavni dio unutrašnjeg pravnog poretka države, prije svega Evropskom konvencijom, a u sferi prakse – izraz realnog stanja u sudskim postupcima koji pred sudovima Crne Gore dugo traju. Osnovni, pak, cilj donošenja zakona bio je da se obezbijede djelotvorna pravna sredstva kojima bi se omogućila zaštita prava na suđenje u razumnom roku u sudskom postupku i na taj način preduprijedilo nastajanje povrede ovog prava. Od tada se zaštita prava na suđenje u razumnom roku, kao i pravično zadovoljenje zbog povrede tog prava, ostvaruje u sudskom postupku, na način propisan ovim zakonom (član 1). Zakonom su uvedena nova pravna sredstva za zaštitu prava na suđenje u razumnom roku i uređen poseban postupak zaštite. Stranke u sudskom postupku koji predugo traje dobile su mogućnost da postignu ubrzanje postupka i pravično zadovoljenje ako do povrede prava ipak dođe. Pravo na sudsku zaštitu zbog povrede prava na suđenje u razumnom roku i dužina trajanja razumnog roka utvrđuje se u skladu sa praksom Evropskog suda za ljudska prava (član 2 stav 2).

Koji su subjekti zaštite prava na suđenje u razumnom roku u pomenutim nacionalnim zakonima? Zakonom o sudovima u Hrvatskoj je pravo na pokretanje postupka priznato „stranci u sudskom postupku koja smatra da nadležni sud nije odlučio u razumnom roku o njenom pravu ili obavezi ili o sumnji ili optužbi za kažnjivo djelo....“ (član 27 stav 1). Tom opštom formulacijom određen je najširi krug lica koja imaju pravo na sudsku zaštitu zbog povrede prava na suđenje u razumnom roku i to u parničnim, vanparničnim i krivičnim postupcima, uključujući i upravne sporove i prekršajne postupke.⁵⁵ Zakonski tekstovi

⁵⁵ I. Tomin Perićić, *Zaštita prava na suđenje u razumnom roku u Republici*

Srbije, Slovenije i Crne Gore o zaštiti prava na suđenje u razumnom roku se, međutim, značajno razlikuju u pogledu aktivno legitimisanih lica koja imaju pravo da pokrenu postupak za zaštitu prava na suđenje u razumnom roku. U Srbiji, subjekat prava na suđenje u razumnom roku je stranka u sudskom postupku (uključujući i izvršni postupak), učesnik u vanparničnom postupku, kao i oštećeni u krivičnom postupku, privatni tužilac i oštećeni kao tužilac, ali samo ako su istakli imovinsko-pravni zahtjev (član 2 stav 1 Zakona). U Sloveniji postupak može pokrenuti stranka u sudskom postupku, učesnik po zakonu u vanparničnom postupku i oštećeni u krivičnom postupku (član 2 Zakona). U Crnoj Gori je utvrđen širok broj subjekata koji imaju pravo na sudsku zaštitu zbog povrede prava na suđenje u razumnom roku, a to su stranka i umještač u građanskom sudskom postupku, stranka i zainteresovano lice u upravnom sporu, okrivljeni i oštećeni u krivičnom postupku, ukoliko se postupci odnose na zaštitu njihovih prava u smislu Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda (član 2 stav 1 Zakona). Zato Ustavni sud Crne Gore odlukom kojom je odbio ustavnu žalbu protiv presude Vrhovnog suda Crne Gore koji je odbacio tužbu za pravično zadovoljenje podnijetu zbog neodlučivanja osnovnog državnog tužilaštva po krivičnoj prijavi, utvrđuje da su „navedenom odredbom tak-sativno navedeni svi sudski postupci u kojima se može tražiti zaštita prava na suđenje u razumnom roku, a kako u konkretnom slučaju sudskog postupka nije bilo, to proizlazi da su izostali procesni uslovi za meritorno odlučivanje o konkretnoj tužbi.“⁵⁶ Takođe, Ustavni sud odlukom kojom je odbio ustavnu žalbu protiv rješenja Vrhovnog suda Crne Gore kojim je odbačena kao

Hrvatskoj sa posebnim osvrtom na problem okončanih predmeta, op. cit. str. 1369.

⁵⁶ Odluka Ustavnog suda Crne Gore, UŽ – III br. 683/13, od 25. 07. 2015. godine.

nedozvoljena tužba za pravično zadovoljenje jer podnosilac nije bio stranka u predmetu izvršenja rješenja osnovnog suda pa ne ulazi u krug lica kojima pripada pravo na sudsku zaštitu u smislu citirane zakonske odredbe, „utvrđuje da je stav Vrhovnog suda zasnovan na mjerodavnim odredbama Ustava i Zakona o zaštiti prava na suđenje u razumnom roku... i ustavnopravno prihvatljiv sa aspekta zaštite prava na suđenje u razumnom roku.“⁵⁷ Treba primijetiti da Zakon Crne Gore priznaje pravo na zaštitu i umješaču, što se čini opravdanim s obzirom na procesni položaj umješača koji kao treće lice učestvuje u sporu, npr. parničnom postupku, zato što ima pravni interes da stranka na čijoj se strani mijesha uspije u tom sporu.⁵⁸ Položaj umješača sa statusom jedinstvenog suparničara u teoriji se čak izjednačava sa pozicijom stranke pa mu time pripada i mogućnost pokretanja postupka za zaštitu prava na suđenje u razumnom roku.⁵⁹ Odluka u sporu utiče neposredno ili posredno na pravni status umješača, odnosno mijenja njegov pravni položaj. To mu daje pravo ne samo da u okviru zakonskih mogućnosti preduzima procesne aktivnosti, već i da koristi pravna sredstva u slučaju neopravdanog odugovlačenja sudskog postupka koje ugrožava i njegova prava, odnosno pravne interese. Donošenje odluke u postupku stranke na čijoj se strani mijesha u razumnom roku obezbjeđuje povoljan ishod postupka i za njega.

Pravna sredstva za zaštitu prava na suđenje u razumnom roku, odnosno inicijalne radnje u formi određenog podneska u kojima se ta sredstva izražavaju, razlikuju se u zakonodavstvima pojedinih država po nazivima, ali i po vrsti zaštite koju obezbjeđuju,

⁵⁷ Odluka Ustavnog suda Crne Gore Už – III br. 736/14, od 18. 11. 2015. godine.

⁵⁸ To je opšteprihvaćeni stav u teoriji građanskog procesnog prava o procesnoj ulozi umješača u parničnom postupku. Vidjeti, npr: B. Poznić, V. Rakić Vodinelić, *Građansko procesno pravo*, Beograd, 1999, str. 355 i dalje.

⁵⁹ A. Jakšić, *Građansko procesno pravo*, Beograd, 2007, str. 516.

odnosno odluci koja se po njima donosi. U Crnoj Gori predviđena su dva pravna sredstva kojima se štiti pravo na suđenje u razumnom roku i to: zahtjev za ubrzanje postupka ili kontrolni zahtjev i tužba za pravično zadovoljenje (član 3 Zakona). U Srbiji su to prigovor radi ubrzavanja postupka, žalba i zahtjev za pravično zadovoljenje (član 3 Zakona). U Sloveniji postoje takođe tri pravna sredstva i to: nadzorna žalba, rokovni predlog i zahtjev za pravično zadovoljenje. U Republici Hrvatskoj predviđen je tzv. „zahtjev“, kao samo jedna inicijalna radnja kojom se pokreće postupak kod nadležnog suda i koja, kao što će se kasnije vidjeti, može dovesti do različitih posljedica. U pogledu forme inicijalnog zahtjeva, Zakon Slovenije izričito određuje pisanu formu za oba pravna sredstva za ubrzanje postupka, a isto važi i za predlog za poravnanje pred Državnim pravobranilaštvom i tužbu u redovnom sudskom postupku (član 5 stav 1, član 8, član 20–21). Zakon Crne Gore nema izričitu odredbu po pitanju forme kontrolnog zahtjeva, ali obavezna sadržina tog akta, utvrđena pod naslovom „Podnošenje“ (član 9) i odredba o shodnoj primjeni Zakona o parničnom postupku (član 8), upućuju posredno na zaključak da se zahtijeva pisana forma. Isto proizlazi i iz odredbi Zakona Srbije koje uređuju sadržinu i podnošenje prigovora za ubrzanje postupka i žalbe (član 6, 7 i 14).

Pravna sredstva zaštite koja su u uporednim zakonodavstvima utvrđena u formi inicijalnog akta kao što su kontrolni zahtjev u Crnoj Gori, prigovor radi ubrzavanja postupka i žalba u Srbiji, nadzorna žalba i rokovni predlog u Sloveniji, kao i „zahtjev“ u Hrvatskoj u dijelu u kojem rezultira ubrzanjem postupka, imala su za cilj da dovedu do ubrzanja postupka ili njegovog okončanja u određenom roku i na taj način spriječe da dođe do povrede prava na suđenje u razumnom roku. Ona zato imaju preventivni karakter. Njihova normativna zastupljenost u nacionalnom zakonodavstvu i realizacija u praksi predstavlja jedan od tri različita modela zaštite prava na suđenje u

razumnom roku uopšte i načina za prevazilaženje stanja koje je nastalo pretjeranim odugovlačenjem postupka koji su, uporedno posmatrano, zastupljeni u nacionalnim pravnim sistemima država potpisnica Konvencije. To su preventivni, kompenzatorni i kombinovani sistem, a može se konstatovati postojanje i četvrte grupe zemalja, kao što su npr. Švedska, Danska i neke druge, u kojima se problem prekomjerne dužine postupka i obeštećenje stranke rješava na drugi način, npr. uzmanjem u obzir dužine trajanja postupka prilikom odmjeravanja kazne u krivičnom postupku uz mogućnost njenog smanjenja, dosuđivanjem naknade štete u parnici ili dozvoljavanjem oslobođanja od obaveze plaćanja troškova postupka kao vida kompenzacije zbog njegovog prekomjernog trajanja.⁶⁰ Kod preventivnog sistema u prvom planu je prevencija povrede, zbog čega se zaštita pruža neposredno u okviru sudske vlasti pred kojom se postupak vodi ili na nekoj višoj sudskoj instanci. Ovaj sistem je kao preovlađujući zastupljen, između ostalog, u Austriji, Holandiji i Portugalu.⁶¹ Evropski sud je u predmetu *Holzinger protiv Austrije*⁶² utvrdio da austrijsko pravo sadrži efikasan pravni lijek koji omogućava strankama da zahtijevaju od suda koji je odgovoran za odugovlačenje postupka da proslijedi višem sudu zahtjev za ubrzanje postupka i određivanje vremenskog roka za preduzimanje potrebnih radnji u postupku zaštite. Karakteriše ga, dakle, postojanje pravnih sredstava utvrđenih nacionalnim zakonodavstvom kojima se omogućava ubrzanje postupka. Cilj je sprečavanje nastanka povrede prava, a ne otklanjanje štetnih

⁶⁰ Jovica Radičević, *Pravo na suđenje u razumnom roku u okviru prava na pravično suđenje*, master rad iz predmeta Ljudska prava, Beograd, 2012, str. 50-51.

⁶¹ Vidjeti više: S. Carić, *Pravo na suđenje u razumnom roku*, op. cit, str. 35-38.

⁶² Presuda od 2001. godine, stav 22.

posljedica kada je povreda već učinjena. Ubrzanje postupka se postiže određivanjem roka za završetak pojedinih procesnih radnji u postupku ili okončanje postupka u cjelini, uključujući i povjeravanje predmeta drugom sudu.

Upravo zbog takvog karaktera pravnih sredstava koja za cilj imaju sprečavanje nastanka povrede prava, razlike u pogledu njihove sadržine u pojedinim nacionalnim zakonodavstvima su minimalne. Tako, prigovor radi ubrzavanja postupka u Srbiji, nadzorna žalba i rokovni predlog u Sloveniji, kao i kontrolni zahtjev u Crnoj Gori, imaju gotovo identičnu obaveznu sadržinu, i to: ime i prezime, odnosno naziv stranke, adresu njenog prebivališta, boravišta, odnosno sjedišta; ime i prezime, odnosno naziv zastupnika ili punomoćnika i adresu njegovog prebivališta, boravišta, odnosno sjedišta; podatke na osnovu kojih se može utvrditi na koji predmet se pravno sredstvo odnosi (u Crnoj Gori je tu upotrebljena opšta formulacija „poslovni broj predmeta ili drugi podaci o predmetu na osnovu kojih se može utvrditi na koji se predmet odnosi kontrolni zahtjev“, dok je to u Srbiji i Sloveniji naziv suda koji vodi postupak, poslovni broj pod kojim je zaveden predmet u sudu ili datum predaje tužbe ili druge inicijalne radnje sudu); zatim se moraju navesti svi podaci ili okolnosti u vezi sa predmetom iz kojih proizlazi da sud neopravdano odugovlači postupak i kasni sa odlučivanjem u postupku i, konačno, potpis stranke, zastupnika ili punomoćnika (član 6 Zakona Srbije; član 9 Zakona Crne Gore; član 5 stav 2 Zakona Slovenije). Neuredan kontrolni zahtjev, odnosno prigovor koji ne sadrži sve obavezne elemente koji omogućavaju da se po njemu postupa, predsjednik suda odbacuje, ali Zakon Crne Gore predviđa mogućnost uređenja kontrolnog zahtjeva u roku od osam dana od dana traženja da se zahtjev uredi, izuzev u slučaju ako je zahtjev podniet preko kvalifikovanog punomoćnika (advokat ili lice sa položenim pravosudnim ispitom), kada će predsjednik suda odbaciti zahtjev kao neuredan (član 13). Prema

Zakonu Srbije prigovor se odbacuje i ako ga je podnijelo neovlašćeno lice ili ako je preuranjen (član 8).

Razlike među nacionalnim zakonodavstvima su značajnije kada je u pitanju nadležnost za odlučivanje po pravnim sredstvima za ubrzanje postupka. U Crnoj Gori kontrolni zahtjev se, ukoliko stranka smatra da sud neopravdano odugovlači postupak i odlučivanje u predmetu, podnosi sudu kod kojeg se predmet nalazi u radu (član 9 stav 1-2 Zakona). O kontrolnom zahtjevu odlučuje predsjednik suda, s tim što se u sudovima sa više od deset sudija može godišnjim rasporedom odrediti sudija koji će pored predsjednika suda odlučivati o kontrolnom zahtjevu (član 10 Zakona). Predsjednik suda o kontrolnom zahtjevu odlučuje rješenjem koje mora biti obrazloženo (član 10-12 Zakona). Predsjednik suda je dužan da o kontrolnom zahtjevu odluči najkasnije u roku od 60 dana od dana prijema zahtjeva (član 20 Zakona). Zakon Crne Gore uvodi i poseban razlog za izuzeće predsjednika suda ili sudije i to ako u vršenju sudijske funkcije postupao ili je postupao u predmetu na koji se odnosi kontrolni zahtjev. Ako iz istih razloga ne može da postupi predsjednik suda, o kontrolnom zahtjevu odlučuje predsjednik neposredno višeg suda, a ako predsjednik Vrhovnog suda ne može da postupi jer je u predmetu postupao u vršenju sudijske funkcije, o kontrolnom zahtjevu odlučuje vijeće od trojice sudija Vrhovnog suda (član 11 Zakona). U Srbiji postupak po prigovoru vodi predsjednik suda koji i odlučuje o prigovoru (član 7 Zakona). Žalba se podnosi predsjedniku suda koji je odlučivao o prigovoru, koji je, zajedno sa spisima predmeta, dostavlja predsjedniku neposredno višeg suda koji vodi postupak po žalbi i odlučuje o njoj (član 16 Zakona). U Sloveniji je za nadzornu žalbu nadležan predsjednik suda pred kojim se postupak u kome je povreda učinjena vodi, dok je za odlučivanje po rokovnom predlogu nadležan predsjednik neposredno višeg suda. Izuzetak je samo u odlučivanju predsjednika Vrhovnog suda Slovenije i

po rokovnim predlozima koji su izjavljeni u sporovima koji su vođeni pred tim sudom. U Hrvatskoj po jedinstvenom pravnom sredstvu u formi zahtjeva ne odlučuju predsjednici sudova, već neposredno viši sud i to u građanskom sudskom postupku. U teoriji ima mišljenja da se tada radi o vanparničnom postupku kao adhezionom postupku uz osnovni sudski postupak u kojem je učinjena povreda prava na suđenje u razumnom roku, budući da nije riječ o klasičnom sporu o povredi ili ugrožavanju subjektivnog građanskog prava u kojem se provode dokazna sredstva, već se utvrđuje ispunjenost prihvaćenih međunarodnih standarda kako bi se utvrdila povreda prava.⁶³ Ako je, pak, povreda prava na suđenje u razumnom roku učinjena u postupku pred Vrhovnim sudom, o zahtjevu za zaštitu prava odlučuje Ustavni sud (član 27 stav 1 Zakona o sudovima).

U postupku odlučivanja po pravnim sredstvima za zaštitu prava na suđenje u razumnom roku sud je dužan da postupi hitno (član 5 Zakona Crne Gore). U suprotnom bi sud koji odlučuje o zahtjevu za zaštitu ovog prava i sam došao u situaciju da postupi nerazumno dugo, odnosno da krši pravo podnosioca na suđenje u razumnom roku. U skladu sa tim, Zakon Crne Gore u daljem postupku predviđa izjašnjenje, odnosno pisani izvještaj postupajućeg sudije ili predsjednika vijeća, u roku od 15 dana, o dužini trajanja postupka, odnosno razlozima zbog kojih postupak nije okončan, imajući u vidu mjerila iz Zakona za utvrđivanje da li je došlo do povrede prava na suđenje u razumnom roku. U izvještaju, sudija može obavijestiti predsjednika da će preduzeti neophodne procesne radnje, odnosno donijeti odluku i u kom roku, koji ne može biti duži od četiri mjeseca od prijema

⁶³ Tako, I. Tomin Peričić, *Zaštita prava na suđenje u razumnom roku u Republici Hrvatskoj sa posebnim osvrtom na problem okončanih predmeta*, op. cit. str. 1370-1371. U tom stavu se ima u vidu povreda prava na suđenje u razumnom roku u parničnom postupku, iako Zakon o sudovima zaštitu tog prava omogućava u svim sudskim postupcima.

kontrolnog zahtjeva, se predmet može riješiti, o čemu predsjednik obavještava podnosioca, čime se postupak po kontrolnom zahtjevu završava (član 15-17). Ako predsjednik suda utvrdi da se nepotrebno odugovlači postupak i odlučivanje u njemu, rješenjem će odrediti rok za preduzimanje određenih procesnih radnji koji ne može biti duži od četiri mjeseca, a može naložiti i prioritetno rješavanje predmeta ako okolnosti slučaja ili hitna priroda predmeta to nalažu (član 18). Nepreduzimanje mjera iz izvještaja postupajućeg sudije ili određenih rješenjem po kontrolnom zahtjevu ili u drugim slučajevima nepostupanja u skladu sa samim Zakonom, za posljedicu može imati oduzimanje predmeta (član 19). Sličan postupak predviđa i Zakon Srbije u okviru ispitnog postupka u kojem predsjednik suda rješenjem prigovor odbija ili ga usvaja i utvrđuje povredu prava na suđenje u razumnom roku (član 9-10). U rješenju kojim se prigovor usvaja predsjednik daje naloge sudiji za preduzimanje potrebnih procesnih radnji u istom roku (član 11). Istovjetne odredbe sadrži i Zakon Slovenije (član 6), s tim što do oduzimanja predmeta može doći iz različitih uzroka, npr. preopterećenosti ili dužeg odsustva sudije.

Kako je u crnogorskom Zakonu kontrolni zahtjev jedino pravno sredstvo za ubrzanje postupka, posebno je značajno što stranka ima pravo na žalbu protiv rješenja predsjednika suda o odbacivanju ili odbijanju kontrolnog zahtjeva ili, ako predsjednik suda stranci u roku od 60 dana ne dostavi rješenje ili obavještenje o tome da će od strane postupajućeg sudje u utvrđenom roku biti obavljene određene procesne radnje, odnosno, donijeta odluka. Žalba nije dozvoljena na rješenje predsjednika Vrhovnog suda i vijeća Vrhovnog suda donijeto po kontrolnom zahtjevu. Stranka može izjaviti žalbu u roku od osam dana od prijema rješenja ili isteka roka za dostavljanje rješenja, odnosno obavještenja. Žalba se podnosi neposredno višem sudu. O žalbi odlučuje predsjednik neposredno višeg suda rješenjem u roku od

60 dana od dana dostavljanja spisa. Rok u kome se mora odlučiti po žalbi je isti kao za odlučivanje o kontrolnom zahtjevu - 60 dana. Ako predsjednik neposredno višeg suda ocijeni da je žalba osnovana, preinačiće rješenje predsjednika suda kod koga se predmet nalazi u radu (član 24-30). U istom roku, prema zakonu Srbije, predsjednik suda je dužan da odluči po prigovoru (član 7 stav 4). Prema tom zakonu stranka ima pravo na žalbu ako njen prigovor bude odbijen ili ako predsjednik suda o njemu ne odluči u roku od dva mjeseca od dana prijema prigovora. Žalba se podnosi predsjedniku suda koji je odlučivao o prigovoru i on je odmah dostavlja predsjedniku neposredno višeg suda. Predsjednik neposredno višeg suda o žalbi odlučuje bez vođenja ispitnog postupka ili poslije ispitnog postupka, ali u svakom slučaju dužan je da o žalbi odluči u roku od 30 dana od dana prijema žalbe (član 14-20).

Nerazumno trajanje postupka može prouzrokovati i štetu, pa onaj čije je pravo povrijeđeno i ko trpi štetu ima pravo da traži da mu se šteta nadoknadi. To otvara krupno pitanje naknade štete zbog nerazumnog trajanja postupka. Finansijska kompenzacija kao vid obeštećenja po svojoj pravnoj prirodi je oblik naknade zbog pretrpljene povrede prava na suđenje u razumnom roku. Jedan broj država prihvata kao osnovni, upravo kompenzacioni sistem koji nastoji da povredu prava kompenzira, najčešće pravom oštećenog na naknadu štete zbog predugog trajanja sudskog postupka i isplatom određene nadoknade. Naknada štete je vid kompenzacije koju bi pružio i Evropski sud, ali se pravično zadovoljenje, kao i ubrzanje postupka, u skladu sa načelom supsidijarnosti primjene Konvencije, prethodno nastoji pružiti u domaćem pravnom sistemu. Ovaj model kao preovlađujući zastupljen je u zakonodavstvu Italije i Francuske kao tipičnim predstavnicima ovog sistema. Posebno se izdvaja poznati „Pinto“ zakon u Italiji iz 2001. godine kojim je uveden poseban pravni lijek zbog neopravdanog odugovlačenja

postupka nazvan Pinto. Po ovom zakonu, sudovi dosuđuju samo finansijsku naknadu zbog povrede prava na suđenje u razumnom roku. Inicijalna radnja je zahtjev za naknadu, naknada se dodjeljuje u novčanom iznosu, dok su tijela, odnosno organi nadležni za odlučivanje o zahtjevu različiti na nacionalnom nivou.⁶⁴ Međutim, iako je cilj ovog zakona bio obezbjeđenje djelotvornog pravnog sredstva na ime obeštećenja zbog povrede prava na suđenje u razumnom roku, a u skladu sa zahtjevima Evropskog suda, sa ciljem da umanjí pritisak na Sud, u primjeni se postavilo dosta pitanja vezanih za njegovu djelotvornost. Prebacivanje obaveze na nacionalne pravne sisteme koji su bili nedovoljno organizovani i finansijski obezbijeđeni dovelo je do niza teškoća u ostvarivanju naknade. Podnosioci predstavlki su sve češće ukazivali Evropskom sudu na loše funkcionisanje Pinto zakona, posebno na prenisko dosuđene iznose naknada i probleme u njihovoj realizaciji zbog nedostatka finansijskih sredstava i nepostojanja efikasnog sistema naplate dosuđene naknade.⁶⁵

Crna Gora se, kao što je već rečeno, kroz rješenja Zakona o zaštiti prava na suđenje u razumnom roku opredijelila za kombinovani sistem zaštite ovog prava koji pored mogućnosti ubrzanja postupka predviđa i pravo na kompenzaciju nastale štete usljed nerazumno dugog trajanja postupka, odnosno realnu mogućnost kumulacije zahtjeva za zaštitu ovog prava, što je već bilo ocijenjeno kao veoma dobro rješenje od strane Evropskog

⁶⁴ U Italiji je to neposredno viši sud, u Francuskoj se postupak odvija kao redovna sudska procedura po tužbi. S. Carić, *Pravo na suđenje u razumnom roku*, op. cit, str. 38-42.

⁶⁵ Evropski sud je u slučaju *Apicella protiv Italije*, kao i u devet sličnih slučajeva, istakao da je naknada dosuđena primjenom Pinto zakona zbog povrede prava na suđenje u razumnom roku suviše niska, kao i da je neprihvatljivo da podnosioci čekaju više od šest mjeseci da prime naknadu koju su im dosudili domaći sudovi. S. Carić, *Pravo na suđenje u razumnom roku*, op. cit, str. 77.

suda. Tako Crna Gora pripada grupi država, uz najveći broj država ovog regiona, a i izvan njega, koje prihvataju kombinaciju ovih pravnih sredstava, tj. principa prevencije i principa kompenzacije, i uspostavljaju treći sistem, poznat kao slovenačko-poljski ili preventivno-kompenzatorni model.⁶⁶ Crna Gora je time obezbijedila djelotvoran sistem zaštite prava na suđenje u razumnom roku kombinacijom dva tipa pravnih sredstava: jednog koji je osmišljen za ubrzanje postupka i drugog koji treba da obešteti podnosioca obezbjeđivanjem odgovarajuće naknade. Uslov za podnošenje tužbe za pravično zadovoljenje je da je stranka prethodno podnosila kontrolni zahtjev nadležnom sudu, ali je pravo na tužbu priznato i stranci koja „objektivno“ nije bila u mogućnosti da podnese kontrolni zahtjev (član 33 stav 1 i 2 Zakona Crne Gore). Zakonska formulacija govori u stvari o nezavisnosti preventivnog u odnosu na kompenzatorno pravno sredstvo. Zakon predviđa i ograničenje prava na naknadu štete, odnosno da pravo na pravično zadovoljenje nemaju državni organi, organi lokalne samouprave, javne službe i drugi nosioci javnih ovlašćenja, kao stranke u sudskom postupku (član 32). Slično rješenje sadrži i zakon Slovenije (član 24).

Nacionalna zakonodavstva utvrđuju pravna sredstva kojima se omogućava otklanjanje učinjene povrede prava na suđenje u razumnom roku i određeni oblik kompenzacije za oštećenog. Pri tome se pravi razlika između pravičnog zadovoljenja i prava na naknadu materijalne štete koje se ostvaruje tužbom u parničnom postupku kod nadležnog suda, primjenom opštih pravila obligacionog prava. Može se nadoknađivati, dakle, neimovinska (nematerijalna, moralna) i materijalna (imovinska) šteta. Pod pravičnim zadovoljenjem zakoni uglavnom podrazumijevaju naknadu koja se isplaćuje na ime „nematerijalne štete“ prouzro-

⁶⁶ Pored Slovenije, Poljske, Hrvatske i Srbije, to su još i Slovačka, Češka, i dr. Više: S. Carić, *Pravo na suđenje u razumnom roku*, op. cit, 42-52.

kovane dugim trajanjem postupka, odnosno neizvjesnošću u kojoj se nalazila stranka, što je rezultiralo povredom prava na suđenje u razumnom roku, i izražava se u novcu.⁶⁷ Određivanje naknade nematerijalne štete kao „umanjenja imovine i sprečavanja njenog povećanja koje se može novčano izraziti i naknaditi imovinski“⁶⁸ uslovljeno je utvrđivanjem uzročno-posljedične veze između dugog trajanja postupka i povrede prava, odnosno umanjenja imovine, i dostavljanjem dokaza kojima se potvrđuju navodi o nastaloj šteti.

Nacionalni zakoni sadrže niz odredbi kojima preciznije regulišu postupak po kompenzatornim zahtjevima, tako da posebna pravila važe za postupanje po tužbi, odnosno zahtjevu za pravično zadovoljenje. Prema Zakonu Crne Gore, o tužbi za pravično zadovoljenje odlučuje Vrhovni sud presudom u vijeću troje sudija (član 33 i 37). Tužba se podnosi najkasnije u roku od šest mjeseci od dana prijema pravosnažne odluke donijete u postupku po kontrolnom zahtjevu, a u postupku sprovođenja izvršenja odluke u roku od šest mjeseci od dana prijema pravosnažne odluke po kontrolnom zahtjevu (član 33 stav 3). Ustavni sud Crne Gore je odlukom kojom je usvojio ustavnu žalbu i ukinuo rješenje Vrhovnog suda Crne Gore kojim je tužba za pravično zadovoljenje odbačena kao nedozvoljena sa pozivom na član 33 stav 3 Zakona o zaštiti prava na suđenje u razumnom roku koji je tumačen na način da se pravično zadovoljenje može dosuditi samo u pravnosnažno okončanim predmetima, konstatovao da „ovakav stav Vrhovnog suda ne može biti opravdan ni jezičkim ni ciljnim tumačenjem Zakona, pogotovo ako se ima u vidu da Evropski sud za ljudska prava ne

⁶⁷ U teoriji se ističe da naknada neimovinske štete predstavlja „jednu mjeru koja će, povrh toga što je presudom konstatovana povreda prava, bar unekoliko umanjiti patnje kod oštećenog takvom povredom“, Dragoljub Popović, *Evropsko pravo ljudskih prava*, Beograd, 2012, str. 432.

⁶⁸ *Leksikon građanskog prava*, Beograd, 1996, str. 394-395.

postavlja ovakvo ograničenje, već utvrđuje povredu prava i naknadu štete u postupcima koji ni u trenutku donošenja presude toga suda još uvijek nijesu bili okončani pred domaćim sudom. Zakon je potpuno jezički jasan - tužba se može podnijeti za sve vrijeme trajanja postupka.⁶⁹ Vrhovni sud je dužan da odluku po tužbi donese najkasnije u roku od četiri mjeseca od dana prijema tužbe (član 40). Odluka se donosi nakon ocjene svih relevantnih kriterijuma koji su iskazani u praksi Evropskog suda i mora biti obrazložena u odnosu na svaki od mjerodavnih kriterijuma i mjerila iz člana 4 Zakona koji su od uticaja na opravdanost dužine trajanja postupka. Ustavni sud Crne Gore je odlukom kojom je odbio ustavnu žalbu konstatovao da je „Vrhovni sud prilikom odlučivanja o tužbi za pravično zadovoljenje utvrđivao povredu prava koja je nastala prije i poslije ratifikacije Evropske konvencije od 3. marta 2004. godine, polazeći od kriterijuma za određivanje naknade koje primjenjuje Evropski sud: složenost predmeta, doprinos podnosioca dužini postupka, ponašanje suda i drugih državnih organa (predmet: *Lukenda protiv Slovenije*, zahtjev br. 23032, presuda od 6. oktobra 2005. godine). Pri određivanju visine odštete Vrhovni sud se orijentisao prema sudskoj praksi Evropskog suda (predmet: *Apicella protiv Italije*, zahtjev br. 64890/01, presuda od 10. novembra 2004. godine), vodeći računa o privrednim i socijalnim prilikama u Crnoj Gori.“⁷⁰ Novčana naknada za prouzrokovanu nematerijalnu štetu zbog povrede prava na suđenje u razumnom roku određuje se u iznosu od 300 do 5.000 € (član 34). Vrhovni sud može, izuzetno, imajući u vidu sve okolnosti slučaja, a naročito ponašanje stranke, presudom utvrditi samo povredu prava na suđenje u razumnom roku. U tom slučaju sud će, na zahtjev

⁶⁹ Odluka Ustavnog suda Crne Gore UŽ - III br. 468/10, od 25. 03. 2014. godine.

⁷⁰ Odluka Ustavnog suda Crne Gore, UŽ - III br. 52/12, od 21. 11. 2014. godine.

stranke, odlučiti da se presuda objavi (član 38). Kada sud utvrdi težu povredu prava na suđenje u razumnom roku može, na zahtjev stranke, pored novčane naknade, odlukom naložiti i objavljivanje presude. Naime, pored isplate novčane naknade za prouzrokovanu nematerijalnu štetu zbog povrede prava na suđenje u razumnom roku, pravično zadovoljenje zbog povrede ovog prava može se ostvariti i objavljivanjem presude koja je donijeta po tužbi za pravično zadovoljenje kojom se utvrđuje da je stranci bilo povrijeđeno pravo na suđenje u razumnom roku, jer Zakon između te dvije mogućnosti stavlja veznik i/ili (član 31). Na taj način je omogućena kumulacija dva vida pravičnog zadovoljenja. Sud, za koji je presudom utvrđeno da je neopravdano odugovlačio postupak i odlučivanje, dužan je da o svom trošku objavi presudu na internet stranici (član 39 stav 1-2). Pravo na naknadu materijalne štete zbog povrede prava na suđenje u razumnom roku ostvaruje se tužbom u parničnom postupku kod nadležnog suda, primjenom opštih pravila o naknadi štete (član 43). Posebno je značajno što zakon utvrđuje da se primjenjuje i na sudske postupke koji su pokrenuti prije stupanja na snagu Zakona, a nakon 3. marta 2004. godine. U tom slučaju, prilikom odlučivanja o pravnom sredstvu zbog povrede ovog prava utvrđuju se povrede prava nastale nakon 3. marta 2004. godine, a sud uzima u obzir i trajanje sudskog postupka prije 3. marta 2004. godine (član 44).

U Srbiji pravo na pravično zadovoljenje ima stranka čiji je prigovor usvojen, a koja nije podnijela žalbu, stranka čija je žalba odbijena uz potvrđivanje prvostepenog rješenja o usvajanju prigovora, s tim što se pravo na pravično zadovoljenje stiče kada istekne rok u kome je sudija ili javni tužilac bio dužan da preduzme naložene procesne radnje, i stranka čija je žalba usvojena, a pravo na pravično zadovoljenje stiče kada primi rješenje o usvajanju žalbe (član 22 Zakona Srbije). Vidovi pravičnog zadovoljenja su - pravo na isplatu novčanog obeštećenja za neimovinsku

štetu koja je stranci izazvana povredom prava na suđenje u razumnom roku, pravo na objavljivanje pismene izjave Državnog pravobranilaštva kojom se utvrđuje da je stranci bilo povrijeđeno pravo na suđenje u razumnom roku i pravo na objavljivanje presude kojom se utvrđuje da je stranci bilo povrijeđeno pravo na suđenje u razumnom roku (član 23). Na predlog stranke moguće je poravnanje sa Pravobranilaštvom, sporazum se može postići u roku od dva mjeseca od dana prijema predloga za poravnanje zaključenjem vansudskog poravnanja koje predstavlja izvršnu ispravu, a može se sastojati u isplati novčanog obeštećenja, izdavanju i objavljivanju pismene izjave Pravobranilaštva kojom se utvrđuje da je bilo povrijeđeno pravo stranke na suđenje u razumnom roku ili i u jednom i u drugom (član 24). Pravobranilaštvo može, ako procijeni da je pravično zadovoljenje za neimovinsku štetu moguće samo objavljivanjem pismene izjave kojom se utvrđuje da je stranci bilo povrijeđeno pravo na suđenje u razumnom roku, uz saglasnost stranke, umjesto isplate novčanog obeštećenja izdati i objaviti takvu pismenu izjavu. Ako se radi o težoj povredi prava na suđenje u razumnom roku, Pravobranilaštvo može, na zahtjev stranke, izdati i objaviti pismenu izjavu, kao i stranci isplatiti novčano obeštećenje (član 25). Ovaj zakon utvrđuje pravo stranke na tužbu protiv države za novčano obeštećenje u roku od jedne godine od kada je stekla pravo na pravično zadovoljenje, nakon okončanja procesa poravnanja sa Pravobranilaštvom, pod uslovom da nije zaključeno poravnanje (član 26). Tužba se podnosi osnovnom sudu na čijem području tužilac ima prebivalište, a u postupku se primjenjuju odredbe o sporovima male vrijednosti iz zakona kojim se uređuje parnični postupak (član 27-28). Kod teže povrede prava na suđenje u razumnom roku sud može na zahtjev stranke donijeti i objaviti presudu kojom se utvrđuje da je stranci bilo povrijeđeno pravo, kao i dosuditi joj novčano obeštećenje (član 29). Stranka ima pravo i na tužbu protiv države za

naknadu imovinske štete prouzrokovane povredom prava na suđenje u razumnom roku u roku od jedne godine od dana kada je stekla pravo na pravično zadovoljenje (član 31).

U Sloveniji, uz pravičnu naknadu nematerijalne štete za koju država objektivno odgovara, predviđena je i pisana izjava Državnog pravobranilaštva da je nastupila povreda prava stranke na suđenje u razumnom roku i objavljivanje odluke o tome (član 15 Zakona Slovenije). I po zahtjevu za pravično zadovoljenje predviđa se postupnost u odlučivanju. Prvo se podnosi predlog za poravnanje pred Državnim pravobranilaštvom, a u slučaju neuspjeha stranka ima mogućnost podnošenja tužbe za naknadu štete protiv države pred osnovnim sudom na čijem području tužilac ima stalno ili privremeno prebivalište (član 20). U Hrvatskoj, međutim, uočava se podnormiranost ovih pitanja jer Zakon o sudovima ne uređuje direktno većinu od njih, što stvara probleme u sudskoj praksi. Nedovoljna regulativa posebno se loše može odraziti na postupak po „zahtjevu“, odnosno tužbi, kao veoma značajnom sredstvu za zaštitu ovog prava koje može rezultirati različitim efektima i to ubrzanjem postupka i određivanjem roka u kome sud koji vodi postupak mora donijeti odluku o predmetu spora, ali i dosuđenjem „primjerene naknade“ podnosiocu zahtjeva zbog povrede prava na suđenje u razumnom roku (član 28 stav 2 Zakona o sudovima).

O djelotvornosti pravnih sredstava za zaštitu prava na suđenje u razumnom roku pred nacionalnim organima Crne Gore

Prema stavu Evropskog suda, ključno pri ocjeni djelotvornosti domaćeg pravnog sredstva za zaštitu prava na raspravu u razumnom roku, garantovanog članom 13 Konvencije, jeste da li omogućava da se podnosiocu zahtjeva obezbijedi direktna, efikasna i brza pravna zaštita tako što će se postupak sprovesti i

donijeti sudska odluka kojom će mu zaštita biti pružena bez pretjeranog odlaganja ili odugovlačenja.⁷¹ Pri tome, pravni lijek će biti djelotvoran ako može dovesti do ubrzanja odluke sudova koji odlučuju u predmetu ili pak podnosiocu zahtjeva pružiti odgovarajuću satisfakciju za kašnjenje koje je već pretrpio.⁷² Postojanje takvih pravnih lijekova mora biti obezbijeđeno ne samo teorijski, već i u praksi, a ako to nije slučaj oni nemaju potrebnu dostupnost i efikasnost, pa je obaveza na državi da utvrdi da li su svi ovi uslovi zadovoljeni.⁷³

Da bi lice čije je pravo povrijeđeno moglo da se obrati Evropskom sudu, moraju biti ispunjeni uslovi iz člana 35 Konvencije koji se primjenjuje na sve slučajeve zaštite prava pred Evropskim sudom, a čiji stav 1 glasi: „Sud može uzeti predmet u postupak tek kada se iscrpu svi unutrašnji pravni lijekovi, u skladu sa opštepriznatim načelima međunarodnog prava, i u roku od šest mjeseci od dana kada je povodom njega donijeta pravosnažna odluka“. ⁷⁴ Suština uslova da svi domaći pravni lijekovi moraju biti iscrpljeni jeste u omogućavanju državi da u okviru svog sopstvenog pravnog sistema otkloni učinjenu povredu prava. „Države se oslobađaju odgovaranja pred

⁷¹ Scordino protiv Italije, op. cit, stav 195.

⁷² Kudla protiv Poljske, op. cit, stav 157-159.

⁷³ Vernillo protiv Francuske, presuda od 20. 02. 1991. godine, Serija A, br, 198, stav 27; Dalia protiv Francuske, presuda od 19. 02. 1998. godine, stav 38.

⁷⁴ Treba pomenuti da i neki drugi međunarodni akti o ljudskim pravima sadrže jasne i eksplicitne odredbe po ovom pitanju. Tako, Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima u članu 41 pod c) predviđa da „Komitet može da raspravlja o stvari koja mu je podnijeta samo pošto se bude uvjerio da su upotrebljeni i iscrpljeni svi unutrašnji pravni lijekovi u skladu sa opšte priznatim načelima međunarodnog prava. Ovo pravilo se ne primjenjuje u slučaju kada se postupak po pravnim lijekovima bezrazložno odugovlači“. Slično pravilo sadrže i Američka konvencija o ljudskim pravima od 22. 11. 1969. godine i Afrička povelja o ljudskim pravima i pravima naroda od 26. 06. 1981. godine.

međunarodnim organima za svoja djela prije nego što dobiju priliku da isprave situaciju kroz svoj pravni sistem i zbog toga su lica koja žele da se pozovu na nadzornu nadležnost Suda po pitanju pritužbi protiv države obavezna da najprije upotrebe pravne lijekove koje pruža domaći sistem⁷⁵. Domaći pravni lijek pruža bržu i efikasniju zaštitu, zbog čega je praktičniji i primjenjiviji od obraćanja Evropskom sudu.

Kod zaštite prava na suđenje u razumnom roku pitanje koje se postavlja u smislu navedene odredbe Konvencije jeste kada se može smatrati da je uslov za obraćanje Evropskom sudu i prihvatljivost predstavke u smislu iscrpljenosti domaćih pravnih sredstava i podnošenja predstavke u roku od šest mjeseci od pravosnažnosti odluke nacionalnog suda ispunjen.⁷⁶ Kroz praksu Evropskog suda se iskristalisalo pravilo da je kod povrede prava na suđenje u razumnom roku neophodno iscrpsti samo one pravne lijekove koji su neposredno dostupni i dovoljni, koji direktno rješavaju problem, tj. mogu ubrzati donošenje odluke od strane suda ili obezbijediti da se nadoknadi već izgubljeno vrijeme.⁷⁷ Pri tome, država ima slobodu da sama izabere način na koji će to učiniti: utvrđivanjem povrede prava i nalažanjem okončanja postupka, dosuđivanjem naknade na ime pravičnog zadovoljenja, javnim objavljivanjem odluke ili na bilo koji drugi

⁷⁵ Siništaj i drugi protiv Crne Gore, presuda od 25. 11. 2015. godine, stav 114; Akdivar i drugi protiv Turske, presuda od 16. 09. 1996. godine, stav 65; Vučković i drugi protiv Srbije, presuda od 25. 03. 2014. godine, stav 69-77.

⁷⁶ U postupcima zbog povrede drugih prava zajemčenih Konvencijom, Evropski sud postojanje djelotvornog pravnog sredstva utvrđuje prema trenutku kada je predstavka podnijeta Sudu. Npr. Baumann protiv Francuske, presuda od 27. 05. 2001. godine, stav 47. Međutim, kod povrede prava na suđenje u razumnom roku obezbijedenost djelotvornog pravnog sredstva Sud utvrđuje u trenutku ocjene da li je predstavka prihvatljiva. Npr. Brusco protiv Italije, presuda od 06. 09. 2001. godine.

⁷⁷ Selmouni protiv Francuske, presuda od 1999. godine, stav 75.

način koji je podoban da učinjenu povredu otkloni.⁷⁸ Kada je taj uslov zadovoljen, podnosilac mora učiniti vjerodostojnim da je pravni lijek koji mu je stajao na raspolaganju zaista bio i iscrpljen ili da ne bi bio adekvatan i djelotvoran u njegovom slučaju ili pak da postoje određene posebne okolnosti koje su ga oslobađale obaveze da ih iskoristi.⁷⁹ Razlog za takav stav Suda jeste taj što bi dalje insistiranje na ispunjenju ovog uslova za prihvatljivost predstavke vodilo još većem odugovlačenju postupka pred nacionalnim sudovima tj. produženom kršenju prava na suđenje u razumnom roku, a to je suprotno duhu Konvencije. To bi, takođe, predstavljalo dvostruku nemogućnost ostvarivanja prava, najprije pred nacionalnim sudom, kršenjem razumnih rokova za suđenje, a zatim i pred Evropskim sudom ukoliko ne bi prihvatao ovakve predstavke, uz istovremenu zaštitu države od odgovornosti za kršenje ovog konvencijskog prava. Osim toga, ako nije obezbijeđena djelotvorna zaštita u domaćem zakonodavstvu, odnosno kada suđenje suviše dugo traje, ne može biti ispunjen ni uslov za podnošenje predstavke u dijelu da je odluka „pravosnažna“. Prema stavu Suda, osnovni cilj roka od šest mjeseci od dana kada je donijeta pravosnažna odluka pred domaćim sudovima je da sačuva pravnu sigurnost u državi članici tako što će predmet od strane Suda biti provjeren u razumnom roku, a istovremeno da se zaštite organi države od stanja neizvjesnosti ako bi taj rok bio duži.⁸⁰

Kakvo je stanje efikasnosti i djelotvornosti pravnih sredstava za zaštitu prava na suđenje u razumnom roku predviđenih crno-

⁷⁸ U okviru Savjeta Evrope donijete su preporuke državama članicama koje se odnose na suđenje u razumnom roku. Po pitanju unapređenja domaćih pravnih sredstava u zaštiti ovog prava od značaja je naročito Preporuka Komiteta ministara državama članicama broj 6 od 12. 05. 2004. godine. Vidjeti: S. Carić, *Pravo na suđenje u razumnom roku*, op. cit. str. 31-59.

⁷⁹ Dankevič protiv Ukrajine, presuda od 29. 04. 2003. godine, stav 107.

⁸⁰ Mugoša protiv Crne Gore, op. cit, stav 42.

gorskim nacionalnim zakonodavstvom? Konkretno, postojeća domaća pravna sredstva za zaštitu ovog prava su, kao što je rečeno, kontrolni zahtjev i tužba za pravično zadovoljenje, koji su utvrđeni Zakonom o zaštiti prava na suđenje u razumnom roku. Pored njih, to je još i ustavna žalba pred Ustavnim sudom. Pošto je o prva dva prethodno bilo dosta riječi, dalje je potrebno reći nešto više o ustavnoj žalbi kao sredstvu za zaštitu prava na suđenje u razumnom roku.

Zaštita prava na suđenje u razumnom roku može se, dakle, ostvariti i pred ustavnim sudom. U nacionalnom zakonodavstvu Crne Gore pravo na suđenje u razumnom roku štiti se i institutom ustavne žalbe.⁸¹ Ustavni sud nije, međutim, primarno nadležan za ostvarivanje prava na raspravu u razumnom roku, već su to redovni sudovi, a Ustavni sud o trajanju postupka pred sudovima odlučuje samo u funkciji supsidijarne zaštite prava. Naime, stranka ima pravo da se nakon okončanja postupka, po pravnim sredstvima predviđenim Zakonom o zaštiti prava na suđenje u razumnom roku, obrati Ustavnom sudu ustavnom žalbom u cilju zaštite ovog svog prava. Sada važeći Zakon o Ustavnom sudu Crne Gore⁸² koji, kao što će se dalje vidjeti, predviđa da se ustavna žalba može podnijeti i u slučaju ako je ljudsko pravo ili sloboda povrijeđeno radnjom ili nepostupanjem državnog organa, a ne samo pojedinačnim aktom, posebno propisuje da ako se radi o nepostupanju suda u razumnom roku, ustavna žalba se može podnijeti samo ako su prethodno iscrpljena pravna sredstva za zaštitu prava na suđenje u razumnom roku u skladu sa zakonom kojim se uređuje zaštita

⁸¹ Od ukupnog broja okončanih postupaka po ustavnim žalbama u 2016. godini pred Ustavnim sudom Crne Gore (1055), u najvećem broju predmeta ukazivano je na povredu prava na pravično suđenje iz člana 32 Ustava Crne Gore (731), odnosno člana 6 stav 1 Konvencije (276) i u okviru njega prava na suđenje u razumnom roku.

⁸² *Službeni list Crne Gore*, br. 11/2015.

prava na suđenje u razumnom roku, odnosno ako podnosilac ustavne žalbe dokaže da ta sredstva nijesu ili ne bi bila djelotvorna.⁸³ U skladu sa tim, „Ustavni sud ukazuje da se ustavno-sudska zaštita prava na suđenje u razumnom roku putem ustavne žalbe može ostvariti nakon iscrpljivanja pravnih sredstava pred sudovima koja su propisana Zakonom o zaštiti prava na suđenje u razumnom roku, a koja u konkretnom slučaju nijesu korišćena, zbog čega nema procesnih pretpostavki za odlučivanje Ustavnog suda o povredi navedenog prava.“⁸⁴ U Republici Srbiji se, u skladu sa članom 82 stav 2 Zakona o Ustavnom sudu Srbije,⁸⁵ ustavna žalba zbog povrede prava na suđenje u razumnom roku mogla podnijeti i ako nijesu iscrpljena sva pravna sredstva, odnosno dok postupak još uvijek traje, tzv. „živi predmeti“. Takvo zakonsko rješenje bilo je rezultat nastojanja da se spriječe dalje povrede ljudskih prava garantovanih Konvencijom koje su posljedica nepostojanja djelotvornog pravnog sredstva za zaštitu prava na suđenje u razumnom roku u postupcima koji su u toku. Ta odredba Zakona o ustavnom sudu je, međutim, prestala da važi danom stupanja na snagu Zakona o zaštiti prava na suđenje u razumnom roku, tj. 1. januara 2016. godine, kojim su, kao što je rečeno, utvrđena pravna sredstva za zaštitu prava na suđenje u razumnom roku.

Po pitanju djelotvornosti ustavne žalbe u Crnoj Gori, Evropski sud se od 2010. godine izjašnjavao upravo samo o ustavnoj žalbi zbog nerazumno dugog trajanja postupka i u zaštiti tog prava ona nije predstavljala djelotvorni pravni lijek.⁸⁶ Sud je ukazivao da

⁸³ Član 69 stav 3 Zakona o Ustavnom sudu Crne Gore.

⁸⁴ Odluka Ustavnog suda Crne Gore, UŽ – III br. 83/14, od 22. 09. 2016. godine.

⁸⁵ *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 109/2007, 99/2011 i 18/2013.

⁸⁶ U predmetu *Milić protiv Crne Gore i Srbije*, op. cit. Evropski sud „je našao da se ustavna žalba ne može smatrati djelotvornim domaćim pravnim sredstvom u vezi sa dužinom postupka... Sud ne vidi nijedan razlog da utvrdi

zbog prirode i karaktera prava na suđenje u razumnom roku, klasična ovlaštenja Ustavnog suda po ustavnoj žalbi ne omogućavaju zaštitu ovog prava. Po nijma, Ustavni sud može samo da usvoji ustavnu žalbu, utvrdi povredu prava na suđenje u razumnom roku i pojedinačni akt kojim je pravo povrijeđeno ukine u cjelini ili djelimično, te predmet vrati organu koji ga je donio na provođenje novog postupka ili preduzimanje druge radnje, ali ne i da spriječi ili zaustavi dalju povredu, a pogotovo ne da donese odluku o obeštećenju podnosioca za pretrpljenu povredu. Vraćanje predmeta nadležnom sudu na ponovni postupak ne garantuje zaštitu prava, niti obezbjeđuje ostvarenje cilja. Tako je u predmetu *Boucke protiv Crne Gore*⁸⁷ Sud utvrdio „da bi Ustavni sud u najboljem slučaju mogao ukinuti odluke koje su donesene po pravnim lijekovima koje predviđa Zakon o zaštiti prava na suđenje u razumnom roku i naložiti da kontrolni zahtjev ili tužba za pravično zadovoljenje budu ponovo razmatrani pred istim organom koji je osporenu odluku donio u prvom stepenu..., a da sam Ustavni sud ne može ni da ubrza postupak niti da obezbijedi pravni lijek, što znači da Ustavni sud pruža posrednu zaštitu, a ne neposredan i brz pravni lijek.“ U presudama *Stakić protiv Crne Gore*⁸⁸ i *Novović protiv Crne Gore*⁸⁹ Sud je takođe izrazio stav da tužba za pravično zadovoljenje ne može da ubrza postupak dok je još u toku i da ustavna žalba ne može da se smatra djelotvornim pravnim lijekom za dužinu postupka. Stav da postojeća ovlaštenja

drugačije u konkretnom slučaju. Primjedba Vlade s tim u vezi mora se, prema tome, odbiti... Sud zaključuje, iz tih razloga, da je došlo do povrede člana 13, a u vezi sa članom 6 stav 1 Konvencije, na račun nepostojanja djelotvornog pravnog sredstva prema domaćem pravu za pritužbu podnosioca predstavke u vezi sa dužinom neizvršenja u pitanju“.

⁸⁷ Op. cit, stav 75-79.

⁸⁸ Op. cit, stav 41.

⁸⁹ Op. cit, stav 45.

Ustavnog suda po pitanju zaštite prava na suđenje u razumnom roku ne obezbjeđuju djelotvornu zaštitu prava, zbog čega ne bi bilo cjelishodno tražiti od podnosilaca predstavlki da pokušaju da svoja prava ostvare putem ustavne žalbe, Evropski sud je ponovio i u presudi *Bulatović protiv Crne Gore*.⁹⁰ I u predmetu *Surmeli protiv Njemačke*⁹¹ Evropski sud je jasno iznio stav da njemačko pravo takođe nema djelotvorno pravno sredstvo u smislu člana 13 Konvencije protiv dugog trajanja sudskih postupaka budući da Savezni ustavni sud nije nadležan da utvrđuje rokove nižim sudovima i naloži mjere za ubrzanje postupka niti da dosudi naknadu, već samo može da konstatuje da je dužina trajanja postupka dovela do povrede Ustava i da obaveže nadležni sud da ubrza i okonča postupak. Zato Evropski sud konstatuje da podnosilac zahtjeva nije bio u obavezi da se prethodno obrati ustavnom sudu zbog dužine trajanja postupka.

Na osnovu takvih stavova Evropskog suda bilo je jasno da je potrebno nacionalnim zakonodavstvom utvrditi ustavnu žalbu kao djelotvorno domaće pravno sredstvo za zaštitu prava na suđenje u razumnom roku kojim bi se pred Ustavnim sudom kao posljednjom domaćom instancom djelotvorno štitila prava građana i na taj način što veći broj slučajeva neprimjerenog trajanja sudskih postupaka okončao u okviru domaćeg pravnog sistema. Sadašnji Zakon o Ustavnom sudu Crne Gore čini određene korake u pravcu utvrđivanja pune nadležnosti i ovlašćenja Ustavnog suda po ustavnoj žalbi, pa i kapaciteta da osim ukidanja pojedinačnih akata i meritorno odluči ili da svojom odlukom obaveže na to redovne sudove ili nadležne organe. Nova ovlašćenja Ustavnog suda značajno su doprinijela podizanju nivoa djelotvornosti ustavne žalbe i ojačala djelotvornost svih sudskih instanci u Crnoj Gori, pa i Ustavnog suda, u pravcu efikasnije zaštite ustavnih prava i sloboda.

⁹⁰ Presuda od 22. 07. 2014. godine, stav 152.

⁹¹ Presuda od 08. 06. 2006. godine, stav 101.

Djelotvornosti ustavne žalbe u slučajevima pretjerano dugog trajanja postupka posebno je doprinijelo već pomenuto rješenje Zakona o Ustavnom sudu Crne Gore koje dopušta mogućnost da se ustavna žalba izjavi i zbog povrede ljudskog prava ili slobode zajemčene Ustavom koja je nastala ne samo pojedinačnim aktom, već i „radnjom ili nepostupanjem državnog organa... koji vrši javna ovlaštenja“.⁹² To je veoma značajna novina kojom se rješenje do tada važećeg Zakona o ustavnom sudu Crne Gore usklađuje sa Ustavom, ali i sa evropskim standardima. Naime, ranija zakonska norma nije sadržala i radnje kao predmet ustavne žalbe, pa je Ustavni sud bio nadležan za postupanje samo u slučaju kršenja prava koje je učinjeno pojedinačnim pravnim aktom, a ne i radnjom, bilo da je ona izražena u činjenju ili propuštanju činjenja od strane organa državne vlasti. Time je značajno bila sužena mogućnost Ustavnog suda da zaštiti ljudska prava i u slučajevima kada je do povrede prava došlo nepostupanjem organa državne vlasti ili nedonošenjem akta koji je trebalo donijeti, kao i kada je pravo povrijeđeno samom faktičkom radnjom. Sa stanovišta efikasne zaštite ustavnih prava i sloboda nesumnjivo nije isto odlučivati o „ustavnoj žalbi zbog povrede ljudskih prava“, kako to utvrđuje Ustav, i odlučivati o „ustavnoj žalbi protiv pojedinačnog akta“, kako je ranije glasila formulacija zakonske odredbe. Jer, do povrede prava ne dolazi samo „pojedinačnim aktom“. Zbog činjenice da nema pojedinačnog akta kojim je pravo povrijeđeno, Ustavni sud ne bi mogao da pruži zaštitu npr. u slučaju povrede prava na suđenje u razumnom roku ili neizvršavanja pravosnažne ili izvršne sudske presude, kako je to Evropski sud utvrdio u presudama *Mijušković protiv Crne Gore*⁹³ i *Bijelić protiv Crne Gore i Srbije*.⁹⁴ Ustavna žalba bi u tim slučajevima zato morala biti smatrana

⁹² Član 68 stav 1 Zakona o Ustavnom sudu Crne Gore.

⁹³ Presuda od 21. 09. 2010. godine, stav 73-74.

⁹⁴ Presuda od 28. 04. 2009. godine.

nedjelotvornim pravnim sredstvom. Odredba člana 149 stav 1 tačka 3 Ustava Crne Gore u potpunosti je usklađena sa evropskim ustavnim standardima, ali da bi se obezbijedila zaštita ljudskih prava i u slučaju njihovog kršenja faktičkom radnjom ili nedonošenjem akta, a time ustavna žalba učinila dostupnim pravnim lijekom za sve vidove kršenja ljudskih prava, zakonsku odredbu bilo je potrebno uskladiti sa ustavnom i obezbijediti njenu primjenu na način koji će u potpunosti valorizovati mjerila zaštite ljudskih prava iz Evropske konvencije. Pri tome je veoma značajno što je odredba Ustava ostavila prostor da se zakonom predvidi i faktička radnja kao uzrok kršenja prava, jer ne sadrži ograničenje da „povreda ljudskih prava i sloboda zajamčenih Ustavom“ mora biti pričinjena isključivo pojedinačnim aktom. U skladu sa tim novim rješenjem, sada Zakon o Ustavnom sudu utvrđuje i ovlašćenje Ustavnog suda da u slučaju kada je povreda prava učinjena radnjom ili nepostupanjem nadležnog organa odlukom kojom usvaja ustavnu žalbu zabrani dalje vršenje radnje, odnosno naloži donošenje akta ili preduzimanje druge odgovarajuće mjere ili radnje kojom se otklanjaju već nastale, odnosno buduće štetne posljedice utvrđene povrede prava.⁹⁵ U odnosu na pravo na suđenje u razumnom roku i njegovu zaštitu, ova novina znači da ukoliko postupak kod nadležnog suda po zakonom propisanim pravnim sredstvima za zaštitu ovog prava neprimjereno dugo traje ili se ne okončava, stranka ima pravo da izjavi ustavnu žalbu zbog povrede prava nastale nepostupanjem državnog organa.

Dalje, Zakon o ustavnom sudu predviđa mogućnost podnošenja ustavne žalbe i prije iscrpljivanja djelotvornih pravnih sredstava, ako podnosilac ustavne žalbe dokaže da pravno sredstvo na koje ima pravo u konkretnom predmetu nije ili ne bi bilo djelotvorno.⁹⁶ Takođe, Zakon utvrđuje mogućnost

⁹⁵ Član 76 stav 3 Zakona o Ustavnom sudu Crne Gore.

⁹⁶ Član 68 stav 3 Zakona o Ustavnom sudu Crne Gore.

Ustavnom sudu da odlukom kojom usvaja ustavnu žalbu odredi način pravičnog zadovoljenja podnosioca ustavne žalbe zbog pretrpljene povrede ljudskog prava ili slobode zajemčenih Ustavom, ali samo u slučaju ako je u toku postupka odlučivanja po ustavnoj žalbi prestalo dejstvo pojedinačnog akta koji je predmet ustavne žalbe.⁹⁷

Zbog tih najznačajnijih novih ovlašćenja Ustavnog suda, presudom u predmetu *Siništaj i drugi protiv Crne Gore*⁹⁸ Evropski sud je utvrdio da se ustavna žalba u principu može smatrati djelotvornim pravnim sredstvom počev od 20. marta 2015. godine, odnosno od dana kada je Zakon o Ustavnom sudu Crne Gore stupio na snagu. Sasvim je izvjesno da će ova presuda Evropskog suda biti od dalekosežnog značaja za dalju zaštitu ljudskih prava i sloboda u Crnoj Gori, pa i prava na suđenje u razumnom roku. Istovremeno, ona znači da će ubuduće u svakom slučaju biti obavezno iskoristiti ustavnu žalbu pred Ustavnim sudom Crne Gore kao uslov za podnošenje predstavke Evropskom sudu.

Što se tiče ustavne žalbe za zaštitu konkretno prava na suđenje u razumnom roku, nakon perioda u kojem je Evropski sud ukazivao na ozbiljne nedostatke pravnog sistema Crne Gore u pogledu zaštite ovog prava i, kao što je prethodno rečeno, izričito konstatovao da u Crnoj Gori ne postoji djelotvoran pravni lijek za njegovo ostvarivanje, uslijedila je promjena tog stava Suda. Tako je predmetu *Vukelić protiv Crne Gore*⁹⁹ Sud utvrdio da smatra, s obzirom da se domaća sudska praksa u Crnoj Gori znatno razvila po pitanju zaštite prava na suđenje u razumnom roku, da se kontrolni zahtjev, kao pravno sredstvo za ubrzanje postupka, sada mora, u načelu i kada god je na raspolaganju u skladu sa relevantnim zakonodavstvom, smatrati

⁹⁷ Član 76 stav 2 Zakona o Ustavnom sudu Crne Gore.

⁹⁸ Op. cit, stav 123.

⁹⁹ Op. cit, stav 84-85.

djelotvornim pravnim lijekom u smislu člana 35 stav 1 Konvencije u odnosu na sve predstavke koje protiv Crne Gore budu podnijete poslije pravosnažnosti te presude. Sud je istovremeno izrazio isto očekivanje i kada je u pitanju tužba za pravično zadovoljenje kao drugo pravno sredstvo po Zakonu o zaštiti prava na suđenje u razumnom roku. U kasnijim postupcima protiv Crne Gore, Sud je dalje ispitivao djelotvornost pravnih sredstava za zaštitu prava na suđenje u razumnom roku i posebno tužbe za pravično obeštećenje i u predmetu *Vučeljić protiv Crne Gore*¹⁰⁰ potvrdio svoj ranije iznijeti stav o djelotvornosti ustavne žalbe i istovremeno ustanovio da se tužba za pravično zadovoljenje ima smatrati efikasnim domaćim pravnim sredstvom od dana donošenja ove odluke Suda, odnosno od 17. novembra 2016. godine, a ustavna žalba efikasnim domaćim pravnim lijekom za zaštitu prava na razumnu dužinu trajanja postupka, tako da ranija sudska praksa više nije primjenjiva. Novim stavom o djelotvornosti tužbe za pravično zadovoljenje, uz ranije zauzeti stav o djelotvornosti kontrolnog zahtjeva i same ustavne žalbe, zaokružena je sudska praksa Evropskog suda po pitanju djelotvornosti pravnih sredstava propisanih nacionalnim zakonodavstvom Crne Gore za zaštitu prava na suđenje u razumnom roku. Na taj način je u potpunosti ispoštovan princip supsidijarnosti primjene Konvencije u zaštiti ovog prava, ali je time stvorena i obaveza građana da ubuduće prije obraćanja Evropskom sudu, za zaštitu prava na suđenje u razumnom roku iscrpu sva djelotvorna pravna sredstva koja im stoje na raspolaganju u domaćem zakonodavstvu, a to su sada kontrolni zahtjev, tužba za pravično zadovoljenje i ustavna žalba. Dostizanjem djelotvornosti ovih pravnih sredstava istovremeno je smanjena potreba nosilaca prava za daljim obraćanjem Evropskom sudu.

¹⁰⁰ Presuda od 17. 11. 2016. godine, stav 30-31.

Zaključak

Predmet analize je pravo na suđenje u razumnom roku, posebno bliže sagledavanje zakonskih rješenja pojedinih nacionalnih zakonodavstava donijetih u cilju njegovog ostvarivanja, kao i bogate prakse Evropskog suda za ljudska prava u zaštiti ovog prava. Potrebu takvog razmatranja nameće značaj prava na suđenje u razumnom roku koji potvrđuje i činjenica da je ono predviđeno najvažnijim međunarodnim aktima iz oblasti ljudskih prava, kao i da ga nacionalni propisi gotovo u identičnom obliku preuzimaju i podižu na nivo ustavnih garancija, što je slučaj i sa pravnim sistemom Crne Gore. Crna Gora ima nesumnjivo kvalitetan zakon za zaštitu prava na suđenje u razumnom roku, ali je uspješna i potpuna implementacija tog zakona u praksi ne samo pravni, već i društveni i moralni cilj, a istovremeno i najbolja potvrda kvaliteta njegovih normativnih rješenja.

Pravo na suđenje u razumnom roku, uspostavljeno Konvencijom kao element prava na pravično suđenje, jedno je od prava ličnosti. Konvencijom je utvrđeno, a zatim i kroz praksu Evropskog suda potvrđeno pravilo da spora pravda vrijeđa duh Konvencije i pravo čovjeka na pravično suđenje. Suđenje u razumnom roku način je zaštite ljudskog dostojanstva, jer ukoliko rasprava traje neprimjereno dugo, pojedinac gubi osnovni motiv zbog kojeg je ušao u sudski proces. Suština razumnog roka suđenja, pored aspekta pravičnosti, izražava se i u procesno-pravnom obliku, jer treba da doprinese ubrzanju postupka, a ima i svoju imovinsko-pravnu dimenziju koja se ispoljava kroz određeni oblik naknade za kršenje ovog prava. Cilj je da se sudska zaštita građanskih prava ne pretvori u svoju suprotnost zbog odugovlačenja, u šikanu i zloupotrebu, u nepravdu. Tada dolazi u pitanje integritet cijelog pravnog sistema.

Država mora iskoristiti sve mehanizme koji joj stoje na raspolaganju, od normativnih, organizacionih, materijalnih, kadrovskih i upravljačkih, do načina izbora sudija i nadzora nad njihovim radom, da bi zaštita ljudskih prava bila njihov profesionalni i lični imperativ. U pravnoj državi od izuzetne je važnosti da organizacija pravosuđa bude uspostavljena na način da se omogućí donošenje sudskih odluka bez odlaganja, ne dovede u pitanje efikasnost zaštite Ustavom garantovanih prava i sloboda i omogućí izgrađivanje povjerenja građana u sudstvo. Sudska vlast se mora brzo i efikasno prilagođavati novim zahtjevima za suđenjem bez nepotrebnog odugovlačenja kako bi ispoštovala standarde propisane Konvencijom i sačuvala ugled i renome države. Zato svaka reforma sudstva kao ključni imperativ treba da ima i pravo čovjeka na suđenje u razumnom roku u skladu sa zahtjevima Konvencije i obimne prakse Evropskog suda. Velika opterećenost suda nije izgovor za nerazumno trajanje postupka ako sud istovremeno nije preduzeo odgovarajuće mjere da se predmet blagovremeno okonča.

U nizu presuda Evropskog suda ukazivano je na ozbiljne nedostatke pravnog sistema Crne Gore po pitanju zaštite prava na suđenje u razumnom roku. U jednom momentu Evropski sud izričito je bio konstatovao da u Crnoj Gori ne postoji djelotvoran pravni lijek za ostvarivanje ovog prava. Kasnije priznavanje djelotvornosti nacionalnih pravnih sredstava za zaštitu prava na suđenje u razumnom roku od strane Evropskog suda, kako onih predviđenih Zakonom o zaštiti prava na suđenje u razumnom roku, tako i same ustavne žalbe pred Ustavnim sudom, od izuzetnog je značaja za dalju zaštitu ovog prava. Priznata djelotvornost pravnih sredstava kojima pojedinci mogu zaštititi ovo svoje konvencijsko pravo pred domaćim pravosudnim vlastima, zahtijeva, naravno, njihovo prethodno neizostavno iscrpljivanje prije nego što se za zaštitu prava obrate međunarodnim organima. Ona garantuje zastupljenost i primjenu principa

supsidijarnosti koji je u zaštiti prava pred Evropskim sudom utvrđen Konvencijom i obavezuje istovremeno sve nacionalne organe koji odlučuju o ljudskim pravima i slobodama na postupanje u zaštiti prava na način koji obezbjeđuje očuvanje dostignutog nivoa djelotvornosti.

U pravnom sistemu Crne Gore, Ustavni sud je posljednja instanca zaštite kako prava i sloboda građana, tako i ugleda i interesa države pred Evropskim sudom. Ustavna žalba kao pravno sredstvo za zaštitu prava na suđenje u razumnom roku pred Ustavnim sudom ima, dakle, dvostruku ulogu. Prvo, da kao djelotvorno pravno sredstvo obezbijedi u nacionalnom pravnom poretku ostvarivanje nivoa zaštite ljudskih prava koji je utvrđen Konvencijom. Drugo, da predstavlja svojevrsnu prepreku obraćanja građana Evropskom sudu prije iscrpljivanja svih sredstava zaštite, uključujući i ustavno-sudsku, pred nacionalnim organima.

STANOVNIŠTVO CRNE GORE

Miroslav Doderović

Zdravko Ivanović

Montenegro is affected by the dramatic unfavourable demographic trends. Low fertility and prolonged lifespan and migration have changed the demographic image of many regions in Montenegro, which requires implementation of adequate measures in order to accomplish a sustainable demographic development in the future. The pro-immigration policy combined with other economic and social policies can slow down or even stop and reverse the demographic degradation in many regions of Montenegro.

Uvod

Depopulacija je demografski fenomen koji utiče na prostorni razvoj. Stanovništvo Crne Gore se smanjuje i proces depopulacije je zahvatio mnoge regionalne i lokalne prostorne jedinice. Zajedničko djelovanje niskog fertiliteta, poremećene dobne strukture i iseljavanja mladih u reproduktivnoj dobi dovelo je do početka procesa izumiranja mnogih područja Crne Gore. Crna Gora je zahvaćena dramatičnim nepovoljnim demografskim trendovima, te je nužno informisati cjelokupno društvo

o postojanju tog problema i preduzeti mjere za njegovo zaustavljanje. Nepovoljni demografski trendovi u Crnoj Gori počeli su 90-ih godina prošlog vijeka. Svaki novi podatak Monstata o prirodnom kretanju stanovništva je potvrda kojim smjerom idemo i koliki je stepen demografske destrukcije, a mi to mirno promatramo kao da se ne događa tu u Crnoj Gori, nego u nekom nama dalekom svijetu. Nijesmo svjesni kuda ti procesi vode i uolikoj će mjeri destabilizirati sistemi: radne snage, penzioni, zdravstveni, obrazovni i finansijski. Podaci danas jesu alarmantni, ali bi procesi u budućnosti mogli biti još alarmantniji, ne shvatimo li težinu problematike i ne počnemo li se ponašati racionalno prema najvažnijem crnogorskom potencijalu. Za dobru demografsku politiku, zdravstvenu politiku i politiku tržišta rada, neophodno je da Crna Gora kreira mehanizme koji podstiču razvoj i afirmišu društvenu koheziju.

Prije popisa 2011. godine

Popis stanovništva 1921. godine je prvi organizovani i sistematski način dobijanja, ne samo pouzdanog broja, već i drugih obilježja stanovništva Crne Gore. Tada je Crna Gora ulazila u sastava Kraljevine SHS i u okviru njenih današnjih granica živjelo je 311 341 stanovnika. Do ovog podatka se došlo sabiranjem stanovništva Crne Gore na popisu 1921. godine, u njenim granicama prije balkanskih ratova (površina 9,475 km²) koji je iznosio 199 227 stanovnika, sa brojem stanovnika krajeva koji su kasnije pripojeni Crnoj Gori. Usvajanjem rezolucije Antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Srbije, od aprila 1945. godine, o prihvatanju odluke AVNOJ-a Sandžaka, koja se odnosi na teritorijalna pitanja, definitivno je određena današnja teritorija Crne Gore. U tim, novopripojenim, krajevima, po popisu iz 1921. godine, živjelo je u: okrugu Berane (Rožaje i Budimlje) 23.864, okrugu Bijelo Polje (Lozina) 26.147, okrugu

Pljevlja (Boljanić) 26.798, srezu Kotor 35.305 stanovnika. Za vrijeme popisa stanovništva 1931. godine Crna Gora je ulazila u sastav Zetske banovine koja se prostirala na 30.741 km², a na kojoj je, prema rezultatima popisa iz te godine, živjelo 925.516 stanovnika. Na popisu stanovništva 1931. godine Crna Gora je u današnjim granicama imala 360.044 stanovnika. Popis stanovništva koji je trebalo da bude 1941. godine nije izvršen zbog početka Drugog svjetskog rata. Međutim, procjenjuje se da je te godine Crna Gora, u današnjim granicama, imala 425.964 stanovnika. (19.218)

U periodu 1921-2003. u Crnoj Gori se bilježi stalni porast broja stanovnika, odnosno, sa 311.341 u današnjim granicama, popisom iz 1921. godine, broj stanovnika uvećao se na 620.145. U ovom periodu, od osamdeset i dvije godine, broj stanovnika Crne Gore se uvećao za 308.804 ili 99%. Prosječno godišnje povećanje broja stanovnika je 3.765, odnosno stopa rasta je 1.2%. najveći porast broja stanovnika između dva popisa zabilježen je u periodu 1961-1971. godine (57.710 odnosno, 5.710 godišnje i godišnjom stopom rasta 1.16%). Međutim, pošto se ovdje nije radilo o periodu od deset godina, najveći porast broja stanovnika je između 1948. i 1953. godine kada je u periodu od pet godina povećan broj stanovnika za 42.684, tj. prosječno za 8.536 stanovnika godišnje ili prosječnom stopom rasta od 2.17.

Posljednju deceniju XX vijeka obilježili su umjereno pozitivni trendovi kretanja stanovništva u Crnoj Gori. U periodu između dva popisa (1991-2003), broj stanovnika u zemlji porastao je ukupno za 4,8%, odnosno prosječni godišnji rast je ostvaren po stopi od 0,34%. Rast stanovništva usporen je u ovom periodu u odnosu na nekoliko decenija poslije II svjetskog rata, i istovremeno je praćen ukupnim starenjem stanovništva.

Tabela 1 - Stanovništvo Crne Gore prema popisima

	Stanovništvo u zemlji (prisutno stanovni- štvo)	Stanovništvo u zemlji (prethodni period =100)	Ukupno stanovni- štvo	Gustina nase- ljenosti (br. stano- vnika na km ²)	Broj domaćin- stava	Broj ženskih na 1000 muških stanovnika
1921.	311.341	-	311.341	22,5	55.463	1004,76
1931.	360.044	115,6	360.044	26,1	62.836	1002,86
1981.	565.467	-	584.310	42,3	142.692	1016,68
1991.	591.269	104,5	615.035	44,5	163.274	1010,36
2003.	620.145	104,8	673.078	48,7	191.047	1031,76

Izvor: Monstat: *Statistički godišnjak Crne Gore (2004)*

Gustina naseljenosti je veoma različita u Crnoj Gori, naročito posmatrano po regionima. Na površini od 13.812 km² živi 620.145 stanovnika, te prosječna naseljenost po km² iznosi 44,8 stanovnika. S druge strane, sjeverno područje čini 52,9% Crne Gore i ima manju gustinu naseljenosti koja iznosi 26,6 stanovnika po km². Koncentraciju stanovništva u Središnjem i Primorskom regionu pokazuje i gustina naseljenosti od 56,8 stanovnika za Središnji dio i 91,8 stanovnika za Primorski region. Treba reći da je riječ o procesima koji su u dobroj mjeri proistekli iz procesa urbanizacije i mehaničkog kretanja stanovništva iz Sjevernog prema Središnjem i Primorskom regionu.

Rezultati popisa iz 2011. godine

Rezultati Popisa stanovništva Crne Gore iz 2011. godine pokazali su nastavak trendova starenja i sporijeg rasta crnogorskog stanovništva, uočenih devedesetih godina prošlog vijeka. Ovi trendovi, u kombinaciji s internim i eksternim migracijama, značajno su uticali na promjenu demografske slike Crne Gore. U Crnoj Gori je 2011. godine bilo ukupno 620.029 stanovnika, dok je 2003. godine taj broj iznosio 612.267. Dakle, u periodu između dva popisa, ukupan broj stanovnika uvećan je za 1,3%. Tokom posljednje decenije XX vijeka, rast stanovništva je usporen i praćen ukupnim starenjem stanovništva. Tome je, pored bioloških činilaca, doprinijelo i kretanje stanovništva, koje je u ovom periodu bilo uslovljeno i socio-ekonomskim dešavanjima. Pomenućemo najznačajnija: raspad bivše SFRJ i ratovi u okruženju, sankcije međunarodne zajednice, duboka ekonomska kriza, politički problemi i sl.

Starenje stanovništva javilo se kao posljedica opadajućih stopa prirodnog priraštaja i rasta očekivanog trajanja života u prethodnom periodu. To je rezultiralo kontinuiranim povećanjem udjela starijih stanovnika u ukupnoj populaciji i rastućom stopom mortaliteta. Dok je 1971. godine prosječna starost žena i muškaraca u Crnoj Gori bila 29,8 godina i 27,4 godine, 2011. godine te su vrijednosti iznosile 38,4 godine za žene i 36 godina za muškarce. Prirodni priraštaj smanjio se sa 5.636, koliko je iznosio 1991. godine, na 1.368 u 2011. i na 1.105 u 2016. godini, kada je zabilježen najmanji prirodni priraštaj za posljednjih dvadeset godina. Dok je stopa prirodnog priraštaja 1951. godine iznosila 20,8‰, a 1961. godine 20,4‰, na posljednja dva popisa stanovništva brojke su bile znatno drugačije – 4,3‰ u 2003, odnosno svega 2,2‰ u 2011. godini.

Od 2003. do 2011. godine, ukupan prirodni priraštaj iznosio je 18.196, što ukazuje da je u tom periodu ostvaren negativan migracioni saldo od 10.434 stanovnika. Ako s državnog pređemo na regionalni i opštinski nivo, u istom periodu može se uočiti različita dinamika kretanja stanovnika. Tako je između dva popisa rast stanovnika zabilježen u Primorskom (3,7%) i Središnjem regionu (5,8%), dok Sjeverni region bilježi pad (7,2%). Od 21 opštine u Crnoj Gori, samo je šest zabilježilo rast broja stanovnika (Bar, Budva, Podgorica, Rožaje, Danilovgrad i Tivat), a u ostalima je taj broj smanjen. To se posebno odnosi na opštine sjeverne regije, u kojima je broj stanovnika smanjen i do 29% (Šavnik).

Od 1991. godine nastavlja se trend opadanja nivoa rađanja, karakterističan za drugu polovinu XX vijeka. Broj živorođene djece na godišnjem nivou konstantno je ispod onog koji je ostvaren 1991. godine (9.609). Ovakav trend rađanja ukazuje na dugoročni pad fertiliteta, što je direktan rezultat niskih reproduktivnih normi koje su već nekoliko decenija prihvaćene od većine stanovništva Crne Gore. Fertilitet crnogorskog društva pokazuje se kao složen fenomen u kojem učestvuje niz prepletenih i uzročno-posljedično povezanih činilaca: Kada je riječ o biološkim faktorima, treba imati na umu da crnogorsko društvo stari (povećava se udio stanovnika preko 65 godina starosti), što može uticati na dalji pad nataliteta. Na smanjenje nataliteta takođe utiče promjena u društvenom položaju žena, kao i veće uključivanje žena u sve segmente života. U okviru bivše zajedničke i socijalističke države Crna Gora je dostigla visok nivo društvene razvijenosti, industrijalizacije i urbanizacije. Poboljšan je položaj i zdravlje žena, smanjena stopa mortaliteta odojčadi i uspostavljena kontrola rađanja.

Nakon snažnog rasta koji je obilježio poslijeratne godine, došlo je do znatnog smanjenja broja djece u porodici, posebno u

urbanim sredinama. Nedovoljna zaštita žena na tržištu rada, naročito onih koje rade u sivoj ekonomiji, dovodi do sve veće egzistencijalne nesigurnosti, što se negativno odražava na stopu rađanja. Tome doprinosi i visoka nezaposlenost mladih jer se usljed ekonomske nesigurnosti smanjuje broj onih koji se odlučuju da imaju djecu. Prisutan je: rast nepotpunih porodica, kasnije stupanje u brak i odlaganje rađanja, nizak porodični standard pojedinih slojeva stanovništva, neravnopravan položaj žena u porodici, neadekvatno i nedovoljno preuzimanje porodičnih funkcija od strane odgovornih institucija, posebno kada je u pitanju obezbjeđenje reproduktivne funkcije. Kriza porodice prvenstveno u domenu njene odgojno-vaspitne i moralne funkcije. Osim toga, zbog sve izraženije pojave kontrole pola djeteta u ranoj trudnoći, Crna Gora, kao država s malim brojem stanovnika, može doći u poziciju neravnomjerene zastupljenosti polova. Kada su u pitanju psihološki faktori, iako su u Crnoj Gori zastupljeni pozitivni i relativno stabilni stavovi o značaju porodice, činjenica je da je osjećaj životne sigurnosti značajno narušen, što može uticati na spremnost da se preuzme briga o potomstvu.

Primjetan je i rast vrijednosti stope mortaliteta – od 6,8‰ u 1991, do 9,7‰ u 2014. godini. Uzrok ove pojave, u najvećoj mjeri, može se objasniti intenziviranjem demografskog starenja, ali i nedovoljnim smanjivanjem smrtnosti po starosti, a kod određenih starosnih grupa došlo je i do njenog povećanja. Dakle, starenjem stanovništva dolazi do povećanja udjela starih, čije su specifične stope mortaliteta više od specifičnih stopa za mlađe stanovništvo.

Crna Gora do sada nije ozbiljno razmatrala pronatalitetnu politiku kroz mogućnost poreskih i drugih olakšica za porodice s djecom, mada se u posljednje vrijeme u ovoj oblasti pojavilo više inicijativa, od kojih su neke već u fazi realizacije.

Regionalna komponenta

Tokom XX vijeka za Crnu Goru su karakteristična iseljavanja stanovnika, koja se mogu objasniti niskim nivoom privredne razvijenosti i ratovima koji su u tom periodu vođeni. Emigranti iz Crne Gore najčešće su odlazili u ostale republike bivše Jugoslavije, a tokom 1990-ih i 2000-ih godina i u zapadno-evropske i neke prekomorske zemlje. S druge strane, u posmatranom periodu bilo je i doseljavanja u Crnu Goru, čiji je obim bio manji od emigracija. U posljednjoj deceniji vijeka bile su prisutne imigracije izazvane ratovima na prostoru bivše Jugoslavije. Migracijska kretanja imaju efekat na dobno-polnu strukturu nekog područja, pa primjer ako populacija u reproduktivnoj dobi iseljava to će i uz nepromijenjene stope fertiliteta nepovoljno djelovati na prirodno kretanje, a emigracija još i dodatno ubrzava depopulaciju i starenje. Emigracijska područja zbog različitih socioekonomskih razloga nisu atraktivna za mlade ljude, samogenerišu iseljavanje, daljnju depopulaciju i na kraju ubrzano demografsko starenje.

Interne migracije, odnosno preseljavanja stanovništva unutar Crne Gore, su veoma intenzivne. U nekoliko opština u Sjevernom regionu (Šavnik, Žabljak, Plužine, Berane, Andrijevisa, Pljevlja...) prisutno je kontinuirano opadanje broja stanovnika, dok Podgorica i opštine Primorskog regiona imaju stalan mehanički priliv stanovnika. Naime, odavno su prisutne tendencije praznjenja Sjevernog regiona koji obuhvata 11 opština, sa skoro 53% teritorije Crne Gore. Sa druge strane, Središnji i Primorski region pokazuju stalan porast stanovništva po svim popisima poslije II svjetskog rata.

Tabela 2 – Regionalna struktura stanovništva Crne Gore (1961-2003) – procentualni udio (%)¹

	1961.	1971.	1981.	1991.	2003.
Sjeverni region	46,19	43,44	39,19	37,17	33,01
Središnji region	36,13	38,28	41,0	42,56	43,30
Primorski region	17,68	18,28	19,81	20,27	23,69
UKUPNO	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Najveći odliv stanovništva zabilježen je u opštini Bijelo Polje, gdje se broj stanovnika koji žive u inostranstvu povećao za 714% u odnosu na 1991. godinu. Sličan trend prisutan je i u ostalim opštinama na sjeveru (Andrijevisa, Berane, Žabljak, Mojkovac, Pljevlja, Rožaje i Šavnik).

Evidentna je neujednačenost tempa populacionog porasta jer je u periodu 1948-1991. godine ukupno stanovništvo Crne Gore poraslo za oko 63%, s tim što je najmanji rast imalo stanovništvo Sjevernog regiona (22,3%), visok rast je imalo stanovništvo Primorja (92,9%), dok je stanovništvo Središnjeg regiona u navedenom periodu više nego duplirano (103,1%). Ovako neujednačen regionalni rast uticao je i na promjenu udjela stanovništva pojedinih regionalnih dijelova u ukupnom stanovništvu Crne Gore. Sjeverni region je 1948. godine obuhvatao skoro polovinu (47%) od ukupnog stanovništva Crne Gore, da bi 1991. godine taj udio pao na nešto više od jedne trećine (36%).

¹ Izvor: GTZ, Vlada RCG, Univerzitet Crne Gore: Projekat SS-AE, Sektorska studija 4.9 – Demografski razvitak Crne Gore, jun 2005.

I pored toga što se u ovom regionu nalaze opštine u kojima se formira veliki dio prirodnog priraštaja Republike (Berane, Bijelo Polje, Plav i Rožaje) usljed smanjenja stanovništva u najvećem dijelu preostalih opština koje je naročito izraženo u posljednje dvije decenije, došlo je do zamjene ranga Sjevernog i Središnjeg regiona.

Najveće povećanje udjela u ukupnom stanovništvu Crne Gore bilježi Središnji region (sa 34% u 1948. na 43% u 1991. godini), iako broj stanovnika opada u Cetinju i Danilovgradu. Na populacioni porast ovog dijela posebno su uticali Nikšić u kome se skoro dupliralo stanovništvo i Podgorica koja bilježi porast broja stanovnika u poslijeratnom periodu za preko 212%. Primorski region ima stalni porast stanovništva tokom perioda od 1948. do 1991. godine, i njegov broj se u navedenom razdoblju gotovo duplirao (porast za 92,9%). Istovremeno se broj stanovnika preko dva puta povećao u opštinama Budva, Tivat i Herceg Novi, dok se u preostalim opštinama porast kreće u rasponu od oko 59% (Kotor) do preko 88% (Ulcinj).

Tabela 3: Regioni Crne Gore, osnovni pokazatelji

Region	Stanovništvo*	Površina (km ²)	Gustina naseljenosti	Stanovništvo %	Teritorija %
Sjeverni region	177.837	7.304	24,35	28,7	52,9
Središnji region	293.509	4.917	59,69	47,3	35,6
Primorski region	148.683	1.591	93,45	24,0	11,5

Izvor: *Popis stanovništva 2011*, Zavod za statistiku MON-STAT

Učešće stanovnika Primorskog regiona u ukupnoj populaciji Crne Gore takođe je raslo u posmatranom periodu, ali po nižoj stopi nego u Središnjem regionu. Sa 18,5%, koliko je zabilježeno 1948. godine, udio stanovnika Primorskog regiona povećao se na 24,0%, 2011. godine. Za razliku od sporog rasta broja stanovnika, u periodu između dva posljednja popisa broj stanova je povećan za 27%. Pritom je razlika između broja stanovnika i broja stanova smanjena – 2003. godine taj je odnos bio 2,49, a 2011. godine 1,98. U dvije opštine odnos broja stanovnika i broja stanova čak je i manji od 1 (Budva – 0,80; Šavnik – 0,95), s tim što su uzroci različiti – u Šavniku je to posljedica raseljavanja, a u Budvi ekspanzije građevinarstva i prepoznavanja ovoga grada kao atraktivne turističke destinacije.

No, iz ovih podataka je vidno kako su očiti nejednaki regionalni migracijski procesi. U nekim područjima postoji visoka osjetljivost na migracije i iste su glavni generatori kretanja ukupnog stanovništva. Koncentracija ili manjak stanovništva u nekim opštinama odraz je više monocentričnog i relativnog nedostatka policentričnog razvoja Crne Gore. Zone rasta populacije u nekim opštinama Crne Gore uglavnom su inicirane su migracijama, što će u budućnosti još više doći do izražaja.

Podaci Ministarstva ekonomije za period 2010–2012. godine pokazuju da se najveći broj manje razvijenih jedinica lokalne samouprave u Crnoj Gori nalazio u Sjevernom regionu (10 od ukupno 11 opština). Kada je riječ o regionima, u periodu 2010–2012. godine Sjeverni region bio je na nivou 50,1% u odnosu na prosjek Crne Gore, Središnji na nivou 123,5% iznad nacionalnog prosjeka, dok je najrazvijeniji bio Primorski region – 162% iznad prosjeka razvijenosti Crne Gore. Ovi podaci govore o pravcima migracija u budućnosti od Sjevera prema Podgorici i Budvi. Ovi pokazatelji nas prirodno vode do problema neravnopravnog regionalnog razvoja. O nerazvijenosti Sjevernog regiona najbolje govori činjenica da više od 50% državne teritorije

naseljava manje od trećine ukupnog stanovništva. S druge strane, skoro četvrtina stanovnika Crne Gore naseljava tek nešto više od 10% njene teritorije. U nerazvijenom području Sjevera u kojem živi oko 33% stanovništva i u kojem je indeks društvene izopštenosti (5,9) skoro dva puta veći nego u centralnom području (3,2) i skoro šest puta veći nego u južnom dijelu Crne Gore (1,9). Izražena je metropolizacija Crne Gore – Podgorica kao centar raste brže od ostalih djelova Crne Gore, u njoj radi oko 40% ukupnog stanovništva Crne Gore i stvara preko 50% BDP-a. Shodno EU kriterijumima Crna Gora je jedinstven region na koji će se primjenjivati logika, kriterijumi i mjere Evropske unije. Ipak, potrebno je voditi i „unutrašnju“ regionalnu politiku na principima održive tržišne ekonomije i podsticanje projektnog pristupa razvoju Sjevernog regiona, ali i nerazvijenih djelova u ostala dva regiona. Na taj način država treba da vodi politiku ravnomjernog korišćenja svog prostora.

Projekcije i budućnost

Projekcije stanovništva jedna su od polaznih osnova pri usmjeravanju tekućeg i oblikovanju strategije budućeg ukupnog društvenog i ekonomskog razvoja neke prostorne jedinice. Stoga, projekcija budućih demografskih procesa i struktura ima sasvim praktične razloge. Negativan trend prirodnih promjena u Crnoj Gori do 2015. godine karakterišu: pad stopa nataliteta, ukupnog fertiliteta, neto reprodukcije i prirodnog priraštaja, ispod nivoa neophodnog za prosto obnavljanje stanovništva. Prisutan je rast stope ukupnog mortaliteta stanovništva, uz pad stope mortaliteta odojčadi i djece 1-4 godine. Negativni migracioni tokovi imaju kontinuitet, posebno mlađeg fertilnog stanovništva iz seoskih u gradska naselja, i iz Sjevernog regiona u Središnji i Južni. Prisutan je visok procenat i stalno povećanje celibata, tako da je u 2015. godini svaki četvrti muškarac od 35 do 39 godina neoženjen

i svaka četvrta djevojka od 30 do 34 godine neudata. Prema projekcijama Ujedinjenih nacija, do 2050. godine negativni demografski trendovi usloviće smanjenje broja stanovnika u Crnoj Gori od oko 8,2%. Tako bi 2050. godine u našoj zemlji živjelo 574.000 stanovnika, što približno odgovara populaciji s kraja 1970-ih godina. Ovaj podatak nas postavlja na 26. mjesto na listi država svijeta kod kojih se u navedenom periodu očekuje najveće procentualno smanjenje populacije. U izuzetno lošoj situaciji nalaze se i ostale države regiona – Bugarska je na prvom mjestu ove negativne liste, Rumunija na drugom, Bosna i Hercegovina na petom, Srbija na osmom, Hrvatska na devetom, Mađarska na desetom, a Grčka na šesnaestom mjestu. Ujedinjene nacije predviđaju da će do 2100. godine u Crnoj Gori biti još manje stanovnika, odnosno svega 437.000, što približno odgovara populaciji iz 1950-ih godina.

Ovakva demografska kretanja negativno se odražavaju na kupovnu moć, agregatnu tražnju i tehnološki razvoj.

Prema rezultatima projekcija, 2031. godine broj stanovnika Crne Gore može se kretati u intervalu od 642.000 (varijanta visokog fertiliteta i rast od 3,5%, tj. 22.000 stanovnika) do 578.000 (konstantna varijanta i smanjenje stanovništva za 6,8%, tj. za 42.000 lica). Ostvarenje tri preostale projekcione varijante ne bi rezultiralo bitnijim promjenama broja stanovnika u 2031. godini. Naime, ukoliko bi se ostvarila varijanta konstantnog mortaliteta, došlo bi do povećanja od 0,1%, prema varijanti nultog migracionog salda stanovništvo bi se povećalo za 2,6%, dok bi u slučaju realizacije varijante konstantnog fertiliteta broj stanovnika porastao za 1,4%. S obzirom na trend blagog rasta broja stanovnika u periodu 2011–2015. godine, varijanta konstantnog fertiliteta i očekivani rast stanovništva do 2030. godine za 1,4%, ili 6.500 stanovnika (u odnosu na 2015. godinu) mogli bi predstavljati realnu projekciju u kontekstu ostvarivanja strateških ciljeva do 2030. godine.

Prema rezultatima MONSTAT-ovih projekcija, 2061. godine broj stanovnika Crne Gore biće u intervalu od 747.000 (varijanta visokog fertiliteta) do 469.000 (konstantna varijanta). U slučaju ostvarenja „maksimalne“ varijante (značajno povećanje fertiliteta, smanjenje mortaliteta i pozitivan migracioni saldo), u tom poluvjekovnom periodu broj stanovnika Crne Gore povećaće se za 127.000 (za 20,5% u odnosu na Popis iz 2011. godine). S druge strane, ostvarenje pretpostavki na kojima je zasnovana „minimalna“ varijanta (fertilitet, mortalitet i migracioni saldo ostaju nepromijenjeni tokom čitavog projekcionog perioda) dovelo bi do smanjenja broja stanovnika Crne Gore za 151.000 (bilo bi ih 24,3% manje nego na Popisu iz 2011, što približno odgovara broju stanovnika na Popisu iz 1961. godine). Ostvarenje tri preostale projekcione varijante ne bi rezultiralo bitnijim promjenama broja stanovnika u 2061. godini. Tako bi prema varijanti konstantnog mortaliteta, došlo do povećanja od 1,4%, varijanta nultog migracionog salda značila bi da se stanovništvo smanjilo za 0,2%, dok bi u slučaju realizacije varijante konstantnog fertiliteta broj stanovnika porastao za 6,3%.

Projekcije MONSTAT-a do 2060. godine ističu značajne faktore:

1. Proces starenja stanovništva biće jedna od najvažnijih karakteristika demografskog razvoja Crne Gore, koja će na kraju projekcionog perioda biti demografski starija nego pedeset godina ranije. Taj trend biće prisutan u svim regionima Crne Gore, tako da će stanovništvo svakog regiona, kao i cjelokupne države, biti u stadijumu duboke demografske starosti. Starenje stanovništva je pojava usljed koje se Crna Gora suočava s rastućim troškovima zdravstva, sporijim rastom ljudskog kapitala i povećanjem udjela neproductivnog na račun produktivnog stanovništva. Takva kretanja se u srednjem i dugom roku odražavaju na smanjenje dohotka po stanovniku, odnosno pad životnog standarda. Problemi sa demografskim starenjem nijesu su

došli u vrlo kritičnu fazu, treba djelovati odmah kako bi se budući učinci demografskog starenja ublažili. Starenje stanovništva nije isključivo demografski problem, pa se njegovi negativni učinci ne mogu rješavati samo demografskim politikama. Imigracija je samo djelimično rješenje i tzv. „zamjenska migracija“ donijeće kratkoročni efekat. Gotovo sve studije o „zamjenskoj migraciji“ pokazale su da je broj imigranata potreban da se održe određene karakteristike dobne strukture izvan svih prihvatljivih granica. Imigracija može biti rješenje za neke manje teritorijalne jedinice koje su jako zahvaćene procesom starenja i brzo gube radnosposobnu i mlađu populaciju, no na državnom nivou to nije jedinstveno dugoročno rješenje. Jedino kombinacijom imigracijske politike, i to po mogućnosti selektivne, te pronatalitetne demografske politike moguće je usporiti proces demografskog starenja, a u nekim područjima i pomladiti stanovništvo.

2. Udio lica mlađih od 15 godina u ukupnom stanovništvu Crne Gore biće manji 2060. nego 2011. godine.

3. Kao posljedica prva dva faktora, doći će do povećanja indeksa zavisnosti. U varijanti nultog migracionog salda, ovaj će se indeks značajno povećati – sa 0,47 u 2011, na 0,75 u 2060. godini.

4. Udio Sjevernog regiona u ukupnom stanovništvu Crne Gore i dalje će se smanjivati, dok će udio Središnjeg i Primorskog regiona nastaviti da se povećava.

5. Da bi se ostvario sadašnji nivo ekonomskog razvoja, biće neophodno da se poveća radna aktivnost (prvenstveno stanovništva od 15 do 67 godina), odnosno da se ponuda radne snage nadoknadi radnom snagom iz inostranstva ili eventualnim radnim angažovanjem starije populacije (preko 67 godina starosti). Ukoliko se u ekonomiji ništa ne promijeni i ukoliko obrasci ponašanja na tržištu rada ostanu isti, doći će do smanjenja broja radno aktivnog stanovništva, do smanjenja BDP-a i do nižeg

životnog standarda. Starenje stanovništva dovodi do povećanja troškova koji se izdvajaju iz tekućih fiskalnih prihoda, tj. do povećanja rashoda za penzije i zdravstvenu zaštitu, kao i do većeg opterećenja radno aktivnog stanovništva. Dugoročno, doći će do smanjenja nacionalne štednje, što može imati negativne posljedice na ekonomski rast jer bez štednje neće biti ni novih investicija.

Prema scenariju MONSTAT-a, do 2030. godine može se očekivati veće povećanje broja doseljenih nego broja odseljenih lica, što bi rezultiralo pozitivnim i rastućim migracionim saldom. Na migracije u Crnoj Gori znatno će uticati predstojeća očekivana integracija u EU i globalna kretanja. Imajući u vidu klimatske pogodnosti Crne Gore, ali i EU integracije, može se očekivati da određeni broj imigranata bude starije životne dobi (kao što je to, na primjer, slučaj sa Španijom). Kao i ostale zemlje, i Crna Gora će biti izložena kulturološkom uniformisanju, koje se javlja kao posljedica globalizacijskih trendova i miješanja stanovništva. Imajući u vidu da je Crna Gora zemlja s malim brojem stanovnika, biće potrebno uložiti dodatne napore u okviru kulturne politike kako bi se očuvala samobitnost i izvorne identitetske vrijednosti crnogorskih građana. Imigranti svakako neće biti istog porijekla kao oni s kraja prošlog i početka ovoga vijeka, kada su u toj populaciji preovladavala lica raseljena iz bivših jugoslovenskih republika. Prema jednom od scenarija MONSTAT-a, u periodu koji slijedi većina imigranata dolaziće iz azijskih i afričkih zemalja, motivisani različitim razlozima, uključujući i zahtjeve za međunarodnu zaštitu. Nova investiciona ulaganja sasvim sigurno će u Crnu Goru dovesti radnu snagu s drugih i udaljenih prostora, ali će nastaviti da privlače i ljude iz regiona. Iz svega navedenog možemo zaključiti da za Crnu Goru jeste važno da postoji pozitivan migracioni saldo, te da bi bilo poželjno da u toj radnoj snazi preovladavaju mlađe osobe u reproduktivnoj fazi života i sa što višim stepenom obrazovanja.

Zaključak

Crna Gora je ozbiljno demografski ugrožena. Ugrožena je njena biološka supstanca. Ako se ne preduzmu odgovarajuće mjere demografskog oporavka, proces depopulacije će se nezaustavljivo širiti. Niski fertilitet, duži životni vijek i migracija promijenili su demografsku sliku mnogih područja u Crnoj Gori. Depopulacija i starenje zahtijevaju implementaciju odgovarajućih mjera kako bi se postigao održivi demografski razvoj u budućnosti. Kombinacija socijalne politike koja bi roditeljima omogućila lakše usklađivanje podizanja djece sa poslovnim obavezama i selektivna imigraciona politika u depopulacijskim područjima najbolje je rješenje za suočavanje s nepovoljnim demografskim trendovima. Proimigracijska politika bi trebalo da bude izbor za one prostorne jedinice kojima mjere za podizanje fertiliteta ne mogu pomoći, te u kombinaciji sa ostalim ekonomskim i socijalnim politikama može usporiti, pa možda i zaustaviti, te preokrenuti demografsku degradaciju mnogih područja Crne Gore. Udaljavanje od kulturoloških osnova na kojima je opstalo stanovništvo na prostoru Crne Gore i nekritičko prihvatanje svega što dolazi spolja, s jedne strane je razvilo osjećaj straha od manje vrijednosti, a sa druge strane, taj osjećaj straha razvija ideologiju odbrane zatvaranjem od spoljnog svijeta.

Izvori i literatura:

- A. NJ. Baletić, *Demografija - stanovništvo i ekonomski razvitak*, Zagreb 1982;
- A. NJ. Baletić, *Stanovništvo i razvoj*, Zagreb 1999;
- Bakić Radovan, *Prostorno planiranje*, Univerzitetska riječ, Nikšić, 1988;
- Crna Gora u XXI stoljeću - u eri kompetitivnosti Montenegrin Academy of Sciences and Arts, Special editions (Monographies and Studies), Volume 73, Tom 1, Podgorica 2010.
- Crna Gora u XXI stoljeću – u eri kompetitivnosti Montenegrin Academy of Sciences and Arts, Special editions (Monographies and Studies), Volume 73, Tom 6, Podgorica 2010.
- D. Breznik, *Demografija - analiza, metodi i modeli*, Beograd 1980;
- D. Mijanović, *Stanovništvo obalnog područja*, Podgorica 2012.
- Nacionalna strategija održivog razvoja Crne Gore, konačni nacrt, Podgorica, 2006.
- Nacionalna strategija održivog razvoja Crne Gore, konačni nacrt, Podgorica, 2016.
- Projekat: Pravci razvoja Crne Gore ekološke države – finalni izvještaj. Evropski centar za mir i razvoj Univerziteta za mir Ujedinjenih nacija, Beograd 1997.
- Prostorni Plan Crne Gore do 2020. godine, Podgorica 2008.
- Prostorni plan SR Crne Gore – nacrt plana, Republički zavod za urbanizam i projektovanje, Titograd 1984.
- R. Bakić, D. Mijanović, *Stanovništvo Crne Gore u drugoj polovini XX vijeka*, Nikšić 2008;
- R. Bakić, M. Doderović, D. Mijanović, *Naselja u prostoru*, Nikšić, 2009;

- Republika Crna Gora, Zavod za statistiku Prvi rezultati – *Popis stanovništva domaćinstava i stanova u Crnoj Gori 2011*, Podgorica, maj 2011. g.

- Republika Crna Gora, Zavod za statistiku, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2003, Uporedni pregled broja stanovnika, podaci po naseljima, knj. 9;

- Republika Crna Gora, Zavod za statistiku, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2003, Uporedni pregled broja domaćinstava, podaci po naseljima, knj. 10;

- Republika Crna Gora, Zavod za statistiku, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2003, Aktivnosti pol, podaci po naseljima, knj. 5;

- Republika Crna Gora, Zavod za statistiku, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2003, Djelatnost i pol aktivnog stanovništva koje obavlja zanimanje, podaci po naseljima, knj. 6;

- Republika Crna Gora, Zavod za statistiku, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2003, Školska sprema i pismenost, podaci po opštinama, knj. 4;

- Republika Crna Gora, Zavod za statistiku, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2003, Migraciona obilježja, podaci po naseljima, knj. 8;

- Republika Crna Gora, Zavod za statistiku, *Statistički godišnjak 2011*, Podgorica 2011;

- Republika Crna Gora, Zavod za statistiku, tabela N3 VJEROISPOVIJEST

- Republika Crna Gora, Zavod za statistiku, tabela N4 STAROST I POL

- Republika Crna Gora, Zavod za statistiku, tabela O1 NACIONALNA PRIPADNOST

- Republika Crna Gora, Zavod za statistiku, tabela O16 POL

- Republika Crna Gora, Zavod za statistiku, tabela O2 VJEROISPO-
VIJEST

- Republika Crna Gora, Zavod za statistiku, tabela O20 PROSJE-
ČNA STAROST

- Republika Crna Gora, Zavod za statistiku, tabela O21 STAROST

- Republika Crna Gora, Zavod za statistiku, tabela O24 AKTI-
VNOŠT

- Republika Crna Gora, Zavod za statistiku, tabela O24 AKTI-
VNOŠT

- Strategija razvoja i redukcija siromaštva Crne Gore (predlog),
Podgorica, novembar 2003.

- Vodoprivredna osnova Republike Crne Gore, Ministarstvo poljo-
privrede, šumarstva i vodoprivrede, Podgorica 2001.

- Zelena strategija Crne Gore 1991–2000, razvoj agrara na osnova-
ma tržišnog privređivanja, Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i
vodoprivrede, Titograd 1992.

OPŠTENARODNI USTANAK KOJI JE ZADIVIO EVROPU

Radoje Pajović

The prominent Montenegrin historian brings a short information on the events related to the 13 July Uprising, the first nationwide uprising in Yugoslavia. By a number of documents and facts he explains the circumstances in Montenegro and Yugoslavia, the sequence of uprising actions and the echo of the uprising in Europe.

Pripreme za pokretanje oružane borbe protiv okupatora u Crnoj Gori počele su nedjelju dana nakon aprilskog sloma. U selu Velje Brdo, kod Podgorice, održano je 24. aprila 1941. godine prošireno savjetovanje PK KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak. Savjetovanju je prisustvovalo i nekoliko članova CK KPJ. To su bili Božo Ljumović, Blažo Jovanović, Vladimir Popović Španac, Krsto Popivoda i, po svoj prilici, Milovan Đilas, koji o tome posredno govori, ali ne i revolucionarnom ratu. Na Savjetovanju je najviše pažnje posvećeno pripremama za oružani otpor okupatoru. Kao najvažnije, odlučeno je da se pri Pokrajinskom komitetu KPJ formira Vojna komisija za prikupljanje i uskladištavanje oružja. Na čelo Komisije postavljen je organizacioni sekretar PK KPJ, a pri mjesnim komitetima formirane su sreske komisije na čelu sa organizacionim sekretarima KPJ. Pokrajinsku komisiju činili su:

Blažo Jovanović, Boško Đuričković, Jovo Kapičić i Jevto Šćepanović. Kako izgleda, na Savjetovanju su razmatrane i *Teze o političkoj situaciji poslije kratkotrajnog aprilskog rata*.

Organizacioni sekretar PK KPJ učestvovao je i na Majskom savjetovanju KPJ u Zagrebu.

Nakon ova dva savjetovanja pristupilo se formiranju oružanih gerilskih grupa, do jačine voda. Do početka ustanka formirano je 286 takvih grupa sa ukupno oko 6.200 boraca. Grupe su formirane od članova KPJ, starijih članova SKOJ-a i bliskih prijatelja KPJ. U skrovitim brdskim, planinskim i šumovitim predjelima organizovana je vojna obuka, naročito omladinaca koji nijesu služili vojni rok. Obučavali su ih aktivni oficiri i podoficiri, kao i rezervni oficiri. Sa ženama, članicama KPJ i SKOJ-a, i drugim povjerljivim ženama, vršena je sanitetska obuka. I vojna i sanitetska obuka obavljane su u najvećoj tajnosti. Okupator je o tome saznao tek kad je ustanak počeo.

Preko proglasa, oglasa i tajnih sastanaka, partijska rukovodstva su obavještavala provjerene patriote o približavanju vremena odluke. Napadom Sila osovine na Sovjetski Savez (22. juna 1941), narod je slutio da se „nešto veliko“ priprema. Oružane grupe su intenzivirale obuku.

Dolazak Milovana Đilasa (7. jula) kao delegata CK KPJ, za pokrajinsko rukovodstvo KPJ značilo je neposredni početak oružanih akcija, ali ne ustanka, a ponajmanje opštenarodnog. Sastanak PK KPJ održan je već sjutra dan, 8. jula, u Stijeni Piperskoj (zaselak Ravni Laz), na kome je Đilas upoznao crnogorsko rukovodstvo sa stavovima CK KPJ, a posebno sa Titovim stavom da oružane akcije protiv okupatora zadrže gerilski karakter, a to znači manje oružane akcije, sabotaže, a nikako ustanak.

Crnogorsko rukovodstvo je željelo da oružane akcije počnu na neki slavni datum, kao što je 14. juli, dan početka francuske buržoaske revolucije. Kako je taj dan (14. juli) padao u

ponedeljak, od toga se odustalo. Prevagnulo je mišljenje da to bude u nedjelju (13. jula), jer je neradni dan, kada vojska, po pravilu, odmara, pa da se na taj dan postigne iznenađenje. Odlučeno je da prve akcije počnu na području Okružnog komiteta KPJ Cetinje (Cetinjski i Barski srez i dio Podgoričkog i Nikšićkog sreza), a to praktično znači u tzv. staroj, podlovcenskoj Crnoj Gori.

Italijanske oružane snage u Crnoj Gori, u to vrijeme činile su: pješadijska divizija *Mesina*, ojačana legijom crnih košulja, nekoliko bataljona granične i finansijske straže, bataljon karabinjera i pomorske snage nepoznate jačine. Sve u svemu oko 20.000 vojnika i oficira. Okupator je smatrao da je to dovoljno, jer je Albanija blizu, a u njoj je stacionirana IX armija, koja je bila namijenjena, u slučaju potrebe, Jugoslaviji i Grčkoj.

U to vrijeme crnogorski gradovi: Rožaje, Plav, Gusinje, Tuzi i Ulcinj pripojeni su tzv. Velikoj Albaniji, a Boku Kotorsku anektirala je Italija. Crna Gora je tada imala oko 420.000 stanovnika, a u ostatku Crne Gore živjelo je, računalo se, nešto manje od 300.000 stanovnika. U svim sreskim centrima uspostavljeni su okupatorski garnizoni, u opštinskim centrima – karabinjerske i finansijske stanice, a ponegdje, naročito po selima, stanice Jugoslovenske žandarmerije. Pripadnici puka jugoslovenske žandarmerije ostali su na svojim mjestima, potčinjeni bataljonu karabinjera. Čim su zapucale prve ustaničke puške, jugoslovenski žandarmi su većinom pošli svojim kućama, ili su se pridružili ustanicima.

Prve ustaničke akcije počele su (13. jula, u zoru) u Virpazaru, đe je bio italijanski garnizon od stotinak vojnika, a zatim u Čevu i Mišićima, đe su bile karabinjerske i finansijske stanice. Tog

popodneva i narednih dana ustala je na oružje sva Crna Gora. Oko 32.000 ustanika našlo se pod oružjem. U roku od neđelju dana oslobođeni su Virpazar, Danilovgrad, Kolašin, Andrijevića, Berane, Bijelo Polje, Šavnik, Žabljak, Grahovo. Gotovo sva (3/4) Crna Gora.

Nijesu oslobođeni samo Cetinje, Podgorica, Nikšić i Pljevlja, u unutrašnjosti, i gradovi u Primorju. Na teritoriji pripojenim Albaniji nijesu vršene pripreme za ustanak.

Opštenarodni stanak (preko 10% građana) iznenadio je ne samo okupatora, nego i ustaničko rukovodstvo, tako da nije bilo predviđeno ni ustaničko rukovodstvo, ni organizacija vlasti na slobodnoj teritoriji. Gotovo neđelju dana nakon početka prvih oružanih akcija formirana je Privremena vrhovna komanda nacionalno-oslobodilačkih trupa za Crnu Goru, Boku i Sandžak. Nakon ukidanja okupatorske i domaće vlasti u oslobođenim gradovima formirani su privremeni sreski, gradski a ponegdje i seoski odbori ustaničke vlasti, prema uputstvu Privremene Vrhovne komande. Bile su izvršene pripreme i za izbor zemaljskog odbora, ali je neprijateljska ofanziva to onemogućila.

Krajem ustanka, u toku okupatorske ofanzive, 8. avgusta 1941. godine, održano je pokrajinsko partijsko savjetovanje, na kome je izvršena analiza ustanka. Tom prilikom je donesena Rezolucija, u kojoj se govori i o uspjesima ustanka. „5) U borbi su demoralisane neprijateljske vojničke snage. Borba protiv golorukog crnogorskog naroda koji je ustao da se bori za nacionalnu slobodu otvara oči prevarenim neprijateljskim vojnicima koji su kljukani lažima i obmanama svojih komandanata. Preko tri hiljade zarobljenih neprijateljskih vojnika osjetili su da se crnogorski narod ne bori protiv italijanskog naroda, već protiv svog i njegovog zajedničkog neprijatelja – fašizma.

6) U dosadašnjoj oružanoj borbi koju smo vodili, znatno su vezane neprijateljske snage (tri kompletne divizije sa ponoćnim jedinicama i avijacijom, uz neznatne gubitke naših boraca (72). U toku dosadašnje borbe nanesei su neprijatelju teški gubici u ljudstvu i materijalu (oko 1200 mrtvih, toliko ranjenih, zaplijenjeno je 3000 pušaka, 98 mitraljeza, 56 puškomitraljeza, 15 topova, 19 bacača mina, dva barutna magazina, 5 kamiona bombi, uništen je jedan avion, jedan tenk, 81 kamion, 57 motocikla i veliki broj (količina) vojničke opreme i velika količina namirnica...“¹

Napomena autora: Ispostavilo se da je za gušenje ustanka upotrijebljeno sedam ojačanih divizija, četiri borbene grupe i druge pomoćne jedinice. Osim kopnenih snaga i ratnog vazduhoplovstva upotrijebljene su i jedinice mornarice (dvije krstarice, jedna torpiljerska i zaplijenjeni brodovi kraljevske jugoslovenske vojske, a učestvovali su pripadnici i neregularnih albanskih trupa iz Albanije, sa Kosova i tzv. „vulnetari“ sa područja Plava, Gusinja, Rožaja kao i muslimanska milicija iz Sandžaka. Okupator je imao 735 (a ne 1200) poginulih vojnika).

Osim oružanog (vojnog) uspjeha koji su ustanici izvojevali u borbi protiv italijanskog okupatora, Trinaestojulski ustanak je pokrenuo i neka politička, građanska, državno-pravna pitanja koja su od značaja za Crnu Goru, ali i ne samo za nju.

Kao prvo, Trinaestojulski ustanak je istakao neke principe koji važe do dana današnjega.

Privremena Vrhovna komanda (PVK) nacionalnooslobodilačkih trupa u Crnoj Gori, Boki i Sandžaku, kao najviši organ vojne i političke prirode, objavila je 22. jula jedan dokument od posebnog značaja. Taj dokument imao je višestran karakter. On je bio i dekret, i uputstvo, i obznana, a mogao bi, naravno

¹ Zbornik NOR, tom III, knj. 4, dok. 2, Beograd 1953.

uslovno, da se nazove i ustanička *Magna carta libertatum*. On formalno nema naslova, a upućen je „cjelokupnom narodu na teritoriji Crne Gore, Boke i Sandžaka! Svim bataljonima, četama, gerilskim odredima, svima starješinama“. Taj dokumenat je po mnogo čemu neuobičajen za jedno revolucionarno vrijeme i ne podudara se sa stavovima KPJ, ni inače, a kamo li u ratnom vremenu. Njega potpisuje Milovan Đilas, prva ličnost Privremene vrhovne komande, ali ga ne potpisuje ni kao komandant, ni kao delegat CK KPJ, već kao književnik.

Glavne karakteristike toga dokumenta su: antifašizam, sloboda, građanska i ljudska prava i demokratija.

Kao glavni i najodgovorniji činilac ustanka, PVK najprije ukida sve vlasti – i okupatorske i domaće kolaboracionističke, i privremeno preuzima svu vlast do organizovanja pravih organa vlasti, administrativne i sudske. Za početak nagovještava se formiranje opštinske i sreske vlasti, a zemaljska vlast će doći kasnije.

- Pravo da biraju i da budu birani dobijaju građani oba pola, i muškarci i, po prvi put, žene. Birački cenzus pomjera se sa 21 na 18 godina starosti, a vojnici (borci) imaju pravo glasa bez obzira na godine. Pravo glasa sa navršених 18 godina imaju svi građani, bez obzira na vjeroispovijest, nacionalnost i rasu.

- Garantuje se lična sloboda, nepovredivost stana i imovine, sloboda vjerskih obreda i religioznih ubjeđenja, sloboda iskazivanja misli bilo kojim putem, sloboda udruživanja, zbora i dogovora.

- Zabranjuje se djelatnost svih političkih stranaka koje su propovijedale i propovijedaju antidemokratska i fašistička ubjeđenja, a dozvoljava se slobodan rad svim političkim strankama koje stoje na principima demokratije i nacionalne ravnopravnosti i svojim djelovanjem pomažu oslobodilačku borbu naroda.

Dalje se daju uputstva kako se biraju opštinske i sreske vlasti. Posebno se daju uputstva za biranje narodnih i vojnih sudova. Pri tome se naglašava da ko god bude uhapšen mora biti saslušan u roku od šest sati, a u roku od 48 sati predat narodnom sudu. Svaki optuženi građanin mora imati branioca.

Šta reći za ovaj dokument? Prava narodnofrontovska platforma. Ali, djeluje gotovo nestvarno za ratno, a pogotovo, revolucionarno vrijeme.

Drugi ustanički dokument koji zaslužuje pažnju jeste rezolucija pokrajinskog savjetovanja KPJ od 8. avgusta 1941. godine.²

Rezolucija ima četiri odjeljka. Kroz svaki odjeljak provijavaju elementi političke platforme NOP-a.

U samom početku se naglašava da oslobodilačka borba naroda Jugoslavije, pa time i crnogorskog naroda, nije stvar samo komunista. Naprotiv, kaže se u Rezoluciji, ta borba je stvar svih iskrenih patriota, svih rodoljuba, svih onih koji žele da se dođe do nacionalnog oslobođenja ispod jarma fašističkog okupatora, a komunisti su najodlučniji, najnepomirljiviji, najhrabriji i najdosljedniji zatočnici te borbe za nacionalnu nezavisnost i demokratsku narodnu vladavinu.

Tadašnji politički trenutak crnogorske i jugoslovenske borbe ocijenjen je kao odlučna faza – oslobodilačke antifašističke revolucije. Njoj prethode akcije gerilskih odreda, kao prethodnica buduće oslobodilačke vojske. Taj trenutak je ocijenjen kao svestrana vojnička i politička priprema opštenarodnog oružanog ustanka, uvlačeći u njega sve rodoljube i antifašističke elemente.

Uporedo sa borbom protiv okupatora pominje se i borba za nacionalno oslobođenje od velikosrpske buržoazije, koja je 1918. godine Crnoj Gori uskratila ne samo državnost, nego i nacionalnu slobodu, čak ukinula i naziv Crna Gora kao

² Zbornik NO, III, 4, dok. 2.

geografski pojam. Umjesto starog imena upotrijebljen je naziv „Zetska oblast“, a kasnije – Zetska banovina.

Sastavni dio Rezolucije pokrajinskog savjetovanja od 8. avgusta je i Đilasovo pismo Pokrajinskom komitetu KPJ, koje je u potpunosti posvećeno Savjetovanju. U tom pismu Đilas dopunjava i pojašnjava neke stavove Rezolucije. Tako „Nacionalno-oslobodilačku antifašističku revoluciju“ Đilas smatra nužnom etapom proleterske revolucije! A zatim - „Predstojeća antifašistička revolucija riješiće pitanje: nacionalne nezavisnosti, prava naroda na samoopredjeljenje, pitanje demokratske narodne vladavine i uništenje svih ostataka fašističke reakcije, pitanje snošljivog života za radničku klasu i radne seljake mase i pitanje garancija tekovina te revolucije (organizovani i naoružani narod)“.³

Rezolucija ovog savjetovanja, Đilasovo pismo i neki drugi Đilasovi stavovi bili su predmet kritike Centralnog komiteta KPJ, ali to je druga tema.

Odjek Trinaestojulskog ustanka

Trinaestojulski ustanak je imao izvanredan odjek, i unutar Jugoslavije, i u svjetskoj javnosti, i kod prijateljskih zemalja i naroda, i kod neprijateljskih zemalja i pokreta. Ne treba zaboraviti da je ustanak u Crnoj Gori izbio u vrijeme kada je gotovo sva Evropa stenjala pod nacifašističkom čizmom i kad su sile Osovine bile u najvećoj snazi, kada je oko tri miliona osovinskih vojnika nezadrživo jurilo prema sovjetskim centrima – Kijevu, Moskvi i Lenjingradu. Na dan 13. jula 1941. godine trupe njemačkog Vermahta već su bile upale oko 600 km u dubinu sovjetske teritorije.

Pokreti otpora u Evropi nijesu se „živi čuli“. Poslije rata francuski socijalisti su isticali kako je crnogorski ustanak

³ Isto.

djelotvorno uticao na francuski pokret otpora. Oni su naglašavali da je to za njih bio prelomni momenat.

Prirodno da je crnogorski ustanak imao uticaj i podsticaj na svoje prve susjede. O tome se u Rezoluciji Pokrajinskog savjetovanja KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak, od 8. avgusta 1941. godine, kaže:

„Dosadašnje oružane akcije koje smo vodili u Crnoj Gori imale su ogroman uticaj na pokretanje i razvijanje nacionalnooslobodilačke borbe u okolnim oblastima, a naročito u Albaniji, Hercegovini i Sandžaku“.⁴

Svakako je crnogorski ustanak značajno djelovao na razvitak NOP Jugoslavije. Već je rečeno da je na sastanku CK KPJ u Beogradu, 4. jula 1941, odlučeno da akcije protiv okupatora počnu manjim gerilskim oružanim akcijama i sabotажama, jer se nije znalo kako će narodi Jugoslavije reagovati na oružano suprotstavljanje Silama Osovine: To je bila suviše ozbiljna stvar. Silama Osovine nije mogla da učini ništa ni regularna Kraljevska jugoslovenska vojska sa čitavim državnim aparatom i službama. A jula 1941. nema nikakve države, ni regularne vojske, ni političkih partija. U zemljama Jugoslavije vladao je opšti haos. Kralj, vlada i vojni vrh pošli su u emigraciju, država je razbijena na istorijske i geografske zemlje i pokrajine, dio države su anektirali agresori. Na političkoj pozornici postojala je jedino KPJ, koja je jedina brinula o odbrani zemlje, ali bez prave podrške od većine naroda. Ta partija jeste preuzela brigu za sudbinu jugoslovenske države i jugoslovenskih naroda, ali to je partija koja je 20 godina bila van zakona, nepriznata, ne samo od države, nego ni od većine građanskih političkih partija. Istina, od sredine 30-tih godina XX vijeka KPJ se živom aktivnošću bori za interese najširih slojeva naroda, a uoči rata pokazala se kao važan činilac za odbranu zemlje. Ali, da li je sve to bilo dovoljno da KPJ preuzme istorijsku odgovornost za

⁴ Zbornik NOR, III, 4, dok. 2.

sudbinu zemlje? Ni međunarodne okolnosti joj nijesu išle naruku. Jedini pravi oslonac, Sovjetski Savez, od avgusta 1939. do 22. juna 1941. nalazio se u prijateljskim odnosima sa Hitlerovom Njemačkom, ovjerenim državnim ugovorom. Ipak se u KPJ vjerovalo u privremenost i neodrživost takvog saveza.

Nakon nekoliko uspješnih akcija i oslobođenja nekoliko važnih crnogorskih gradova, crnogorsko rukovodstvo je poslalo u Beograd iskusnog revolucionara Mitra Bakića da Titu i Centralnom komitetu KPJ podnese izvještaj o uspjesima crnogorskih ustanika. Jedan od bitnih momenata za uspjeh crnogorskih ustanika bio je u činjenici da je crnogorski narod masovno stao uz KPJ i ustaničko rukovodstvo. To su primijetili i konstatovali najviši okupatorski funkcioneri – visoki komesar grof Serafino Macolini i general armije Pircio Biroli. U izvještaju od 17. jula Macolini ističe da „stanovništvo gotovo uopšte nije uzelo učešća“ u farsu oko Petrovdanske skupštine, koja je proglasila „nezavisnu“ Crnu Goru pod fašističkim protektoratom. (Zbornik, XIII, 1, dok. 55). A general Pircio Biroli, u izvještaju načelniku Glavnog generalštaba Vojske, od 23. jula 1941. kaže: „Stanovništvo podržava neprijatelja“.⁵ Neprijatelj u ovom slučaju su ustanici. O ovom iskustvu sa ustanicima, čak pri kraju operacija, Pircio Biroli je zabilježio: „Držati Crnogorce u pokornosti, u ovim pogoršanim ekonomskim uslovima..., zanesene komunističkom ideologijom... pokušati da se održi red obećanjima i ubeđivanjima – znatno je isto što i orati more, dakle iluzija“.⁶

Tito je bio oduševljen izvještajem o situaciji u Crnoj Gori. Računao je da je slična situacija sa raspoloženjem i ostalih jugoslovenskih naroda, pa je odlučio da promijeni ratnu

⁵ Isto, dok. 72.

⁶ Isto, dok. 97, 2. avgust 1941.

strategiju prema okupatorima i da sve jugoslovenske narode pozove na opšti ustanak. Tim povodom CK KPJ je 25. jula 1941. objavio proglas narodima Jugoslavije u kome piše: „Kucnuo je čas da se digne čitav narod u borbu za svoju slobodu“. Obraćajući se Srbima u proglasu se kaže: „Na ustanak, srpski narode! Ugledaj se na crnogorski narod koji je ustao da zbaci okupatorski jaram italijanskih fašista“. (Dokument je objavljen više puta u raznim zbornicima dokumenata. Ovdje je citirano prema: „Izvori za istoriju SKJ, NOR i Revolucija 1941-1945, knj. 1, dok. 26, str. 109)

Crnogorski ustanak je naišao i na zapažen međunarodni odjek, ne samo kod fašističkih i nacističkih sila, nego i kod savezničkih država.

U Sovjetskom Savezu prvi je svoje građane obavijestio Radio Moskva, a moskovska „Pravda“, u broju od 20. jula 1941. objavljuje članak pod naslovom: *Crnogorski narod se bori*. U članku, pored ostalog, piše: „Poslije okupacije Jugoslavije crnogorski narod nije položio oružje. On je počeo ogorčenu partizansku borbu. Vjeran ratnim tradicijama svojih predaka gotovo sav crnogorski narod otišao je u partizanske odrede“.⁷

O crnogorskom ustanku pisali su i ugledni listovi na Zapadu, ako što su „Njujork Tajms“ i londonski „Tajms“. U „Tajmsu“ od 21. avgusta 1941: „Pobunjenici kontrolišu najveći dio Crne Gore“.⁸

I diplomatski predstavnici na Zapadu aktivno su pratila tadašnja zbivanja u Crnoj Gori. Britanski ambasador u Vašingtonu, 21. avgusta 1941. obavještava svoju vladu u Londonu, da je Crna Gora „glavno žarište otpora okupacionim kretanjima na Balkanu“.⁹

I jugoslovenska vlada u Londonu s pažnjom je pratili zbivanja u Crnoj Gori. Tih dana predsjednik Vlade, general Simović

⁷ Zoran Lakić, *Narodna vlast u Crnoj Gori 1941-1945*, „Obod“ Cetinje – „Narodna knjiga“ Beograd, 1981, 62.

⁸ Isto.

⁹ Isto.

izvještava svoju vladu da je u Crnoj Gori, u toku sedam dana bila uspostavljena komunistička vlada i da je tamo došlo do „ogromnog ustanka“.¹⁰

Na osnovu kumulativnih izvještaja jugoslovenska vlada u Londonu, septembra 1941, konstatovala je: „... Borbenost Crnogoraca, udruženih s komunističkim pokretom, učinila je da dođe u julu i početkom avgusta do ozbiljnih oružanih sukoba, tako da se, po izvještajima, vidi da je stradalo nekoliko hiljada Italijana i na stotine Crnogoraca. Trebalo je nekoliko italijanskih divizija da dođe i uspostave red, jer su Crnogorci uzeli u svoje ruke skoro svuda upravu i sprovodili je sami...“.¹¹

Svakako je najzanimljivije kako su osovinske komunističke i vojne strukture reagovala na crnogorski julski ustanak.

Ministar spoljnjih poslova fašističke Italije grof Galeaco Čano, iz dana u dan pratio je ustanička zbivanja u Crnoj Gori. Pod datumom 17. jul 1941. zapisao je: „Crnogorski ustanak se širi i dobija sve veće razmjere. Kad stvar ne bi imala duboko i gorko značenje, bila bi smiješna, jer zapravo danās se vodi rat između Italije i Crne Gore (podvukao R. P). Nadajmo se da će naši vojnici sami izaći na kraj s ustanicima i da nećemo biti prisiljeni, da tražimo njemačku pomoć“.¹²

Još više pesimizma pokazalo je vojno i političko rukovodstvo tzv. Nezavisne Države Hrvatske. Njen Glavni stožer je 22. jula 1941. godine saopštio da je italijanska moralna i vojnička vrijednost na području Crne Gore u opadanju. „Ove žalosne vojničke pojave ukazuju na brzi vojnički slom italijanske vojske u Crnoj Gori sa mogućim kobnim posljedicama u Italiji“.¹³

Komandant VI armijskog korpusa, iz sastava II armije (Supersloda), sa sjedištem u Dubrovniku, obavještava svoje

¹⁰ Isto.

¹¹ Isto.

¹² Grof Čano, Dnevnik, Zagreb 1952.

¹³ Z. Lakić, nav. djelo, 61.

divizije („Sasari“, Bergamo“ i „Marke“) i komandu svoje armije (29. jula 1941) da tadašnja situacija na Balkanu ima obilježje: „Snažan ustanak komunističkih i četničkih (? – R. P.) elemenata u Crnoj Gori; Stanovništvo je zavedeno. Postoji mogućnost... da se ovi elementi prebace sa crnogorske teritorije u Hrvatsku... “. Daje se uputstvo diviziji „Marke“ da po mogućnosti spriječi prelazak ustanicima sa crnogorske na Hrvatsku teritoriju.¹⁴

Svojevremeno, beogradski list „Politika“ objavila je izvještaj njemačke Glavne komande za Srbiju (oko 25. jula 1941) Glavnoj komandi *Wermachta* da partizanske snage u Srbiji izvide povremeno oružane i diverzantske akcije, ali da izražavaju bojazan da se ustanak iz Crne Gore ne prelije u Srbiju.

Vođa fašizma i predsjednik italijanske vlade nije mnogo komentarisao situaciju u Crnoj Gori već je komandantu IX italijanske armije sa sjedištem u Tirani, armijskom generalu Alesandru Pirciju Biroliju naredio (24. jula): „Otidite u Cetinje da bi na licu mesta upravljali operacijama koje već liče na rat. Preuzećete zajedno s vojnom i civilnu vlast. Musolini“.¹⁵

Prva neprijateljska ofanziva na tlu Jugoslavije

Na vijest o crnogorskom ustanku od 13. jula 1941. godine, komandant oružanih snaga Albanije (IX armija), pod čiju su nadležnost spadale i oružane snage u Crnoj Gori, general armije Alesandro Pircio Birolu, 15. jula, izdao je zapovijest za preduzimanje operacija za gušenje crnogorskog ustanka. Rukovođenje operacijama povjereno je komandantu XIV armijskog korpusa generalu Luidiju Mentastiju, na koga je prenio svu vojnu vlast na cijeloj crnogorskoj teritoriji.

Na raspolaganju su mu bile sljedeće snage: divizije „Mesina“ (koja se već nalazila u Crnoj Gori, „Pulje“ (Puglie), „Taro“,

¹⁴ Zbornik NOR, XIII, 1, dok. 86.

¹⁵ Zbornik NOR, XIII, 1, dok. 78.

alpinske divizije „Pusterija“ (Pusteria) i „Kačatori dele Alpi – Alpski lovci“ (Cacciatori delle Alpi), planinska pješadijska divizija „Venecija“ (Venezia), Prva i Druga grupa alpinaca „Vale“ (Valle), borbene grupe „Skenderbeg“ i konjička grupa „Gvide“, nekoliko legija crnih košulja, dva bataljona karabinjera, pet bataljona granične straže, tri bataljona finansijske straže, Peta vazduhoplovna izviđačka grupa, tenkovske jedinice „Fiat“ – 3.000, Vojni pomorski centar u Tivtu, dvije krstarice, torpiljerka „Kadore“ (Cadore) i nekoliko manjih plovnih jedinica. Sve su ove snage pripadale IX armiji, odnosno komandi oružanih snaga Albanije. Iz sastava II armije (Supersloda) crnogorsko-hercegovačku granicu, koja je istovremeno bila granica sa tzv. Nezavisnom Hrvatskom Državom, posjela je divizija „Marke“ (Marche) (VI armijski korpus), sa zadatkom da spriječi prelivanje ustanka iz Crne Gore.

Osim regularnih jedinica u gušenju crnogorskog ustanka angažovane su tzv. dobrovoljačke jedinice iz Albanije i sa Kosova, tzv. „vulnetari“ sa područja Plava, Gusinja i Rožaja i muslimanska milicija iz Sandžaka. Računa se da je u neregularnim jedinicama učestvovalo oko 20.000 ljudi, dok se regularne jedinice računaju na oko 130.000 vojnika i oficira. Tih dana, jugoslovenski poslanik u Švajcarskoj, obavijestio je svoju vladu u Londonu o situaciju u Crnoj Gori: „Otkako je izbila buna broj italijanskih trupa narastao je na 200.000“, što je, naravno, pretjerano.¹⁶

Divizije „Kačatori dele Alpi“ i „Taro“ predstavljale su ekspedicioni korpus koji je bio predviđen za Istočni front (Sovjetski Savez) i počeo ukrcavanje u brodove, ali su preusmjerene protiv ustanika.

Italijanska kaznena ekspedicija nastupala je iz tri pravca. Najvažniji pravac je bio Skadar – Podgorica, a odatle se granao

¹⁶ Z. Lakić, nav. djelo, 63.

prema Cetinju, drugi pravac prema Nikšiću, a odatle prema Grahovu i Vilusima, prema Plužinama i najvažniji pravac preko Krnova, Šavnika, Žabljaka prema Pljevljima (divizije „Kačatori“ i dio divizije „Pusterija“). Iz Podgorice su nastupale divizije „Pusterija“ (dio) preko Kolašina, Bijelog Polja prema Pljevljima, a „Venecija“ od Podgorice preko Lijeve Rijeke, Mateševa prema Beranama i Andrijevići. Iz pravca Peći, preko Čakora prema Andrijevići nastupala je divizija „Pulje“ i albanske neregularne skupine. Trećim pravcem iz Crnogorskog primorja, iz Budve i Kotora prema Cetinju, iz Herceg Novog prema Krivošijama i Grahovu nastupala je divizija „Taro“, dok je divizija „Mesina“ dejstvovala u širem rejonu Cetinja.¹⁷

Već 15. jula general armije Pircio Biroli je kaznenom ekspediciji postavio cilj: „Uspostaviti vezu sa Cetinjem, spriječiti da se gerilski rat ugnijezdi i proširi, povratiti red i mir u zemlji, sprovesti strogo čišćenje od nepouzdatih elemenata, oduzeti oružje potpuno i konačno“.

U pogledu načina izvođenja operacija Pircio Biroli je naredio da one budu „metodične, dobro organizovane, koordinirane i proširene na cijelu zemlju, počevši od oblasti gdje je sada dignut ustanak.

Ugušenje treba da bude krajnje strogo i primjereno, ali da nema karakter represalija i izlišne svireposti. Uništiti žarišta ustanka kako u odnosu na pojedince, tako – ukoliko je potrebno - i u odnosu na naseljena mjesta.

Uzeti taoce iz naselja u oblasti gdje se razvijaju operacije i često ih mijenjati, tako da cijelo stanovništvo bude izloženo opasnostima (strahu – R. P) eventualnih represalija“.¹⁸

Teško je utvrditi da li je Pircio Biroli tako iskreno mislio kako je napisao, ili je tako pisao, da to „ostane za istoriju“, ali je

¹⁷ Zbornik NOR, XIII, 1, dok. 56, dok. 71, dok. 72, dok. 73.

¹⁸ Zbornik NOR, III, 4, dok. 149, Zapovijest Glavne komande oružanih snaga Albanije od 15. jula 1941.

činjenica da su represalije vršene sa puno svireposti. Duž komunikacija kuda su se odvijale glavne operacije sve je paljeno – i kuće, i štale, i ljetina, po principu „spržene zemlje“. Bilo je slučajeva da su kuće spaljivane zajedno sa nepokretnim starcima koji nijesu evakuisani. A duž seoskih naselja mnogi su seljaci „prošli kroz oružje“ (*passare per le armi*), što je značilo – ubijeni bez ikakvog suđenja. Rijetki su slučajevi da su neku porodičnu relikviju sačuvali tako što bi je sklonili iz kuće prije nego je zapale.

Od samog početka operacija ratno vazduhoplovstvo je svakodnevno bombardovalo ustanička mjesta, naročito u Crmnici, i raskrsnice puteva. 23. jula Pircio Biroli obavještava načelnika Glavnog Generalštaba (Uga Kavalera): „Vazduhoplovstvo je postrtovano, ali s obzirom na zemljište, može samo izvršiti dejstva za podizanje morala, uz izvesna celishodna uništenja naseljenih mesta (podvukao R. P)...“¹⁹

Naredbom od 23. jula komandant oružanih snaga Albanije je naredio: „U pomenutim dejstvima (vazduhoplovstvo – R. P) učestvovalaće jakim i iznuravajućim bombardovanjem velikim i malim bombama i mitraljiranjem, kao i prošlih dana...“²⁰

Okupator je pristupio masovnom hapšenju građana svih uzrasta, zatvaranju i interniranju. Crna Gora je bila preplavljena zatvorima. U Podgorici je formirano šest, a na Cetinju 14 zatvora. U nedostatku prostorija korišćeni su šatori i barake, a u primorju korišćeni su brodovi iz ratnog plijena.²¹ U nedostatku zatvorskih prostorija pristupilo se internaciji u albanske logore (Klos, Kavaja, Bureli, Germani, Tepe kod Skadra i drugi).

Računa se da je tom prilikom uhapšeno, zatvoreno ili internirano više od 15.000 građana. Samo iz malene Crmnice internirao je 1799 građana.²²

¹⁹ Zbornik NOR, XIII, 1, dok. 72.

²⁰ Isto, dok. 73.

²¹ Isto, dok. 63.

²² Nikola Masonićić, Druga strana rata, Bar 2015.

Iako je svakog dana dobijao izvještaje, Pircio Biroli nije mogao da odoli a da sam ne dođe u Podgoricu, da se na licu mjesta uvjeri u složenost situacije.²³ Istog mišljenja je bio i Musolini pa mu je 24. jula naredio da pođe na Cetinje, preuzme ne samo vojnu nego i civilnu vlast i da sa lica mjesta upravlja operacijama.

Pircio Biroli je 26. jula stigao na Cetinje i istog dana objelodanio da preuzima punu vojnu i civilnu vlast nad cijelom teritorijom Crne Gore.²⁴ Na toj dužnosti će ostati do 15. jula 1943. godine, kada će definitivno napustiti Crnu Goru.

Do sredine avgusta 1941. godine okupator je uspio da ponovo ovlada glavnim komunikacijama i ponovo zauzme prethodno oslobođene gradove. Nakon toga dvije divizije su napustile Crnu Goru. „Pulje“ se vratila u Albaniju, a „Kačatori dele Alpi“ (Alpski lovci) je produžila za Dalmaciju. Neregularne dobrovoljačke skupine su raspuštene, a u Crnoj Gori je ostalo oko 100.000 vojnika.

Osim u gradovima, okupator je duž saobraćajnica uspostavio brojne garnizone, i nijedan nije imao manje od bataljona (oko hiljadu) vojnika. Na potezu od Danilovgrada do Nikšića (30 km) uspostavio je tri garnizona.

Od sredine avgusta do sredine oktobra 1941. oslobodilačke snage u Crnoj Gori su se reorganizovale. Partijska rukovodstva su se osvježila novim kadrovima, a oružane snage su se takođe reorganizovale, najprije u manje gerilske, a onda i veće – partizanske odrede. Na to je uticalo i Savjetovanje Vrhovnog štaba u Stolicama. PVK već početkom avgusta je rasformirana, a umjesto nje formiran je Štab gerilskih odreda, a oko 20. oktobra formiran je Glavni štab partizanskih odreda. U novembru već imamo šest velikih partizanskih odreda.

²³ Zbornik NOR, XIII, dok. 71 i 72.

²⁴ Isto, dok. 78.

U tom periodu došlo je do jačanja partizanske baze – stvaranjem jakih antifašističkih organizacija – omladine i žena. Narodnooslobodilački odbori imali su posebnu ulogu.

Partizanski pokret dobija široki zamah. Izvode se oružane akcije većeg obima. Dolazi i do značajnog priznanja. Povodom 24-godišnjice Oktobarske revolucije, 7. novembra 1941. godine CK KPJ objavljuje proglas narodima Jugoslavije.

Obraćajući se crnogorskom narodu u proglasu se kaže:

„Crnogorski narode!

Ti si se prvi podigao na oružani ustanak, kada te pozvala Komunistička partija Jugoslavije. Ni kaznena ekspedicija fašističkih lešinara, ni popaljena sela, ni nevine žrtve koje su pale od ubilačke okupatorske ruke nisu mogli slomiti tvoj borbeni duh, tvoju čvrstu rešenost da se i dalje boriš protiv morskog okupatora do svog konačnog oslobođenja. Istraj, crnogorski narode, u toj teškoj borbi zajedno sa drugim narodima Jugoslavije“.²⁵

²⁵ Izvori za istoriju SKJ, NOR i revolucija 1941–1945, dok 33, str. 107.

1968. GODINA – IZ DRUGOG UGLA

Mirjana Popović Radović

On the occasion of the 50th anniversary the 1968 riots, the author deals with lessons of the events which then happened in the world and notes that the echo of young voices expressing the leftist ideas which offered a perspective different from the philistine tendency to material acquisition in consumer society found its reflection in many movies, music and other original art expressions. Based on these values, in 2017 Bob Dylan was awarded the Nobel Prize in Literature.

Živeti da bi se ispričala priča.

G. G. Markes

U istoriji kulture postoje nepisana pravila, za koja je znala i epoha usmenog, o ostavljanju *poruka* u vremenu dijahronijske perspektive, kao odjek, kao eho.

Odjek mladih glasova u gradovima Francuske – Pariza, SAD – Nju Jorka, Nemačke – Berlina, Meksika, Italije – Rima, Japana – Tokija, Čehoslovačke – Praga, Jugoslavije – Beograda i Zagreba... 1968. godine, nije utihnuo.

U kulturno-istorijskoj memoriji višedecenijskog rastojanja od odigranih događaja, na ulicama gradova, na fakultetima i u fabrikama, **1968. godina**, ostala je datum upamćen, važan datum tog neobičnog, ustalasanog proleća.

Iako su svuda zbog policijske represije prema mladim pobunjenicima u gradovima, državne strukture brzo reagujući, ne samo ugušile pobunu, nego je ona potom negativno karakterisana na različite načine, prevashodno u političkom kontekstu. To je omogućilo državnoj torturi da, u cilju zaštite aparata vlasti, kao „uspostavljanja mira i reda...“, odmah ima opravdanje za svoje činoe. Međutim, i docnije, u raspravama o toj temi, pobuna, pre svega studenata, komentarisana je kao neuspela, čak osuđena u principu na poraz, skoro kao jedna od „mladalačkih epizoda“ masovnog vida adolescentskog razvojnog puta.

Međutim, koliko je ta pobuna 1968. godine u svetu, bila značajna baš za establišmente, svuda, pokazalo je njihovo efikasno društveno prestrojavanje.

Pre svega, ukidanje autonomije univerziteta, a rasturanje narkotika, droge, među mlade, kojima je u stvari, u SAD savladan njihov bunt i težnja ka većoj individualnoj slobodi „kroz slobodnu ljubav“ – postajući u decenijama potom sredstvo masovne manipulacije i zavisnosti.

Iako pobuna 1968. godine nije bila revolucija, ona je ipak posmatrana prevashodno kao društveno-politički događaj – bunt, ponajpre zbog levičarske sadržine njene kritike postojećih društvenih sistema. Iako sovjetsko-staljinistički model društva nije bio blizak slobodarsko-stvaralačkim, individualno osvešćenim mladim pokretačima bunta 1968. godine u Evropi, stari eho „...bauk komunizma kruži Evropom...“ usredsredio je odbrambenu pažnju vlastodržaca.

Zatim, činjenica je da je u Parizu pobuna studenata bila praćena štrajkom radnika u fabrikama, koji su se potom pridružili i njihovom generalnom štrajku u Francuskoj, širih razmera.

Isto tako, stav – *protiv svih autoriteta* – sa transparenata na Sorboni, istaknut je tokom štrajka radnika u fabrikama, kao protest protiv nadređenosti poslodavaca i njihovog odnosa prema zaposlenima, u stvari pravima onih, radnika, koji ostvaruju profit za vlasnike fabrika.

To je, naravno, moralo da zabrine vlastodršce, vlasnike firmi, državne moćnike. U pitanju je bio kapital.

Kako je iz misaono-teorijskog domena, ovakav konkretni zahtev radnika u odnosu na njihova prava, bio potpomognut stavovima sociologa-profesora univerziteta iz poznate filofske „frankfurtske škole“, kao i njihovim istaknutim studentima koji su i sami pisali knjige sa tom tematikom, (kao Rudi Dučke, vođa protesta u Berlinu, na primer), bilo je to za establišment zvono za uzbunu. S obzirom da je u podeljenoj Nemačkoj posle poraza u II svetskom ratu, bilo u vlasti prerusenih i prilagođenih nekadašnjih nacista, Dučke je otvoreno protestovao protiv toga, osuđujući i imperijalističke tendencije američke spoljne politike koja je dovela do rata u Vijetnamu. Pobuna studenata u Americi 1968. godine, uz značajnu ulogu profesora i filsofa Herberta Markuzea, koji je govorio i u Evropi, povezivala se sa Dučkeovim stavovima i protestima nemačkih studenata. Tako se dogodilo da je na ulici, dok je išao biciklom u apoteku da kupi lek za svoju šestomesečnu bebu, pogođen hitcima u glavu Rudi Dučke, od strane nekog neonaciste koji ga je prepoznao. Nekoliko godina docnije, ikao je ostao živ posle tog ranjavanja, umro je od epileptičnih posledica.

Govorili su da je Rudi Dučke bio harizmatičan vođa protesta studenta, kojima se obraćao u ime nemačkog Socijalističkog Saveza Studenata (SDS), iznoseći kritiku tadašnjeg nemačkog društva i kulture. Dučkeova supruga Grethen je napisala o njemu: „Bio je pun stvaralačke energije, i uvek spreman da pomogne ljudima u teškim situacijama.“

Rudi Dučke je živio onako kako je govorio, smatrao je, na primer, *bicikl demokratskim prevoznim sredstvom*, a njegova konstrukcija i zamisao potiču od uma jednog genija Leonarda Davinčija. Zato su simbolično na godišnjicu njegove smrti na ulicama nemačkih gradova i drugde, okupljeni njegovi poštovaoci, polagali svoje bicikle na pločnik.

Dogodilo se da je dizajniran i veliki plakat, sa Karlom Marksom na biciklu.

I u Americi i u Evropi pobuna 1968. godine bila je orijentisana protiv oblika života potrošačkog društva, s jedne strane, a za individualne slobode nesputane sitnoburžoaskim predrasudama, dobijajući u Americi razmere borbe za ravnopravnost crnih ljudi i njihova ljudska prava.

Budimo realni, tražimo nemoguće – bila je transparent rečenica na pariskoj Sorboni tih prolećnih dana 1968. U njoj, na oko, kontradiktornosti, sadržana je svest o neophodnosti pobune baš u tom trenutku, ali, takođe i razumevanje kompleksnosti ukupne stvarnosti u kojoj su živeli.

Vođa studentskog protesta u Parizu bio je Danijel Kon Bendit, a zbog njegove riđe kose i levičarskih shvatanja društva, imao je nadimak „Crveni Dani“. On je bio ko-predsednik grupe Evropskih Zelenih-Evropske Slobodne Alijanse u Evropskom parlamentu, mnogo docnije.

Tokom događaja u Parizu 1968. godine, odvijao se veoma dinamičan društveni život pobunjenih učesnika. Brojni okrugli

stolovi,gde se danonoćno diskutovalo,u fabrikama, školama,na fakultetima, pozorištima, pa čak i muzejima.

Ovakav kulturni život Protesta 1968. godine, okupljenih na fakultetima i u Beogradu, na Filozofskom i Filološkom, na Pravnom i Arhitektonskom fakultetu,praćen je i pozorišnim predstavama, recitalima poznatih glumaca koji su na taj način oglašavali svoj stav. Međutim, ovi protesti u realsocijalističkim državama imali drugačije karakteristike, iako su bili deo opšte atmosphere studentske pobune u svetu, gde su zajedno sa njima prisustvovali i profesori fakulteta, istaknuti intelektualci, isto tako.

Ali, Pariz je i tada, njegovi fakulteti, Sorbona posebno, bio svojevrсна svetska prestonica kulture i po sadržini, i po glasovima svog majskog studentskog protesta. Veoma dinamičan društveni život neformalnih sastanaka na ulicama, kojima su prisustvovali istaknuti francuski intelektualci, osim profesora univerzita, filosofi Žan Pol Sartr i Simon de Bovoar, na primer,isto tako filmski reditelji Fransoa Trifo, Žan Lik Godar, Melvil i mnogi drugi,

Već po tome 1968. godina je bila značajno zbivanje.

U isti mah gradovi kao središta slojevitog urbanog života, pokazivali su svoje višedimenzionalno lice kulture sopstvene svakodnevice, o kojoj je knjige napisao Anri Lefevr, na primer.

Iako su u Americi zbog naglašene pobune protiv rata u Vijetnamu, i mobilizacije mladih ljudi za rat, spaljivane masovno i kolektivno na ulicama, vojne knjižice, izvođene anti-ratne pesme, pevao i svirao na gitari nenadmašni Dzimi Hendriks,takođe pevao sa gitarom i Bob Dilen i Džoan Baez na skupovima Martina Lutera-Kinga za ravnopravnost crnih ljudi, establišment se brzo poslužio rasturanjem droge na skupovima

od skoro pola miliona mladih ljudi, zloupotrebjavajući njihovu težnju za slobodnim životom bez pravila.

Uticao predavanja i angažovanja u to vreme na Univerzitetu Herberta Markuzea, njegova čuvena knjiga *Čovek jedne dimenzije*, otvarala je perspektivu drugačije vrste života od malograđanske težnje ka sticanju koje je nudilo potrošačko društvo. Egzistencijalna poruka tog društva bila je: *radite* (u našim firmama), *kupujte* (u našim trgovinama), *zabavljajte se* (u našoj organizaciji).

Skoro nepunu deceniju pre pojave značajne knjige Eriha Froma: *Imati ili biti*, pokret 1968. godine, studentski protest po brojnim prestonicama sveta, nastojao je da suprotstavi to *biti*, odnosno slobodno, individualno doživljavanje i aktivno učestvovanje u stvarnosti, drugim rečima, kulturu stvaralčke neposrednosti samog života čoveka, konzumentskoj težnji ka *imati*, ka pasivnoj potrošačkoj kulturi modernog doba koju je elektronska era učvrstila.

Bio je to u izvesnom smislu neo-prosvetiteljski pokret već samom činjenicom da su njegovi nosioci bili obrazovani ljudi, (profesori, filosofi, studenti) gde je saznavanje smisla čovekove životne svakidašnjice i slobode izbora, bilo mera društvene organizacije. Otuda se humanističko-levičarski pogled na društveni sistem javio kao posledica, kao mogući *praxis* posle *theorie*.

Međutim, ovakva društveno-prosvetiteljska težnja nije mogla biti masovna, zahtevala je individualno društveno osveščene pojedince, zato je bunt 1968. godine, bio samo *svetleći signal*, mogući putokaz, tako da o neuspehu nema razloga ni da se govori i piše.

Ne može se zaobići ni sematika epohe i detalja da je pojava takve ličnosti kakav je bio Ernesto Če Gevara, vremenski

prethodila protestima 1968. godine, ostavljajući, čak samo kao pojedinac, (ubijen je 1967.) dubok trag u svetskoj kulturnoj memoriji, naročito mladih ljudi, sve do danas.

Odraž te atmosfere tih godina, bili su mnogi filmovi, muzika(rokenrol) i brojne samosvojne a originalne vrednosti umetničkog izraza. Te vrednosti su dovele do Nobelove nagrade za književnost 2017. godine uručene Bobu Dilenu, gde se sam njegov život,njegov muzički i književni izraz prožima u celinu, u stvari biva njegova biografija. U tom smislu, duh 1968.godine je ne samo preživeo, nego nije mogao biti poražen na individualnom umetničkom i stvarala; kom planu.

Dovoljno je pomenuti samo završnu strofu čuvene Dilenove pesme: *Teška će kiša pasti*, pa da se duh 1968. godine nasluti kao dah nove nadolazeće kulture koja nastaje iz prožimanja života i stvaralaštva:

*Plavooki sine moj, reci mi, šta ćeš sada?
Šta smeráš, malo dete, kakva te nosi nada?
Sad hitam natrag, pre no što kiša krene,
Duboko, najdublje u crnu šumu ću zaći,
Tamo gde mnogo je ljudi čije su ruke prazne,
Tamo gde otrovne kapi bujicom silnom naviru,
Gde dom i tamnica gadna jedno kraj drugog stoje,
Tamo gde lice dželata uvek je dobro skriveno,
Tamo gde glad je gnusna, duše zaboravljene,
Tamo gde crno je boja i gde ništa je broj,
Pesmu ću svoju sad da govorim, nju ću da mislim i dišem,*

*I njen ću odraz s planine jasno da pokažem svima,
Na okeanu da stojim, sve dok ne počnem da tonem,
Tu pesmu moram dobro da znam, pre nego što je zapevam,
A teška se, teška, teška kiša sprema,
Teška će kiša pasti.*

(sa engleskog preveo **Zoran Paunović**)

GOVOR U POHVALU FILOZOFIJE

VINCENZA SILVIA BARANINA IZ 1530. GODINE

Savo Marković

In consideration of cultural contacts and contributions accomplished by the people from the local ground, it is necessary to perceive the results of the inclusion of the domestic thinkers in the philosophical development of the Renaissance Europe. *The speech in praise of philosophy* made by Vincenzo Silvio from Bar in front of notables of Padua, on the annual educational celebration held on 19 October 1530, saved as manuscript in Vicenza, is one of the earliest and the most important testimonies of the native epigones' love for wisdom. Further researches will point out in detail the context, views and the strength of such public philosophical exposition. Emphasizing the concepts, as well as the reach of attainments as a component of universal spiritual heritage, there is also a need to determine the conditions of occurrence, influence and social practice that such elite members and their intellectual creations achieved in their homeland.

*Oratio de laudibus philosophiae habita a Vincentio Sylvio
Antibarensi anno salutifere incarnationis M.CCCC.XXX die
XVIII mensis octobris pretore magnifico domino Joanne Vitturio*

U djelima učenih pojedinaca proisteklih s prostora današnjeg
Crnogorskog primorja, u različitim književnim žanrovima još

uvijek nedovoljno poznatim i malo proučavanim, odražavaju se slojevi njihovog etičkog utemeljenja, izvori nadahnuća, misaona strujanja, duhovne vrijednosti i horizonti epohe koji su oblikovali njihovu razboritost i promišljanje. U vrijeme kada je zanimanje za antičke tekstove raslo, među njima se izdvajaju literarni humanisti, poznavaoi klasike koji su stvarali nova djela, i „socijalni“ humanisti, učesnici humanističkog pokreta, povezani s prvim, čitaoci njihovih, kao i antičkih spisa.¹ Mnogi su socijalni humanisti bili patriciji, ostavivši značajnog traga o svojem životu i djelovanju, pogotovo u javnom, političkom aspektu.² Neki se, međutim, zbog odsustva podataka, mnogo teže kontekstualizuju izvan odrednice koja ih imenuje kao imaoce humanističkog teksta.³

Određena se kasnosrednjovjekovna, odnosno humanistička⁴ i

¹ Brian Maxson, „Introduction: A Social Conception of the Humanist Movement“, *The Humanist World of Renaissance Florence*, University of Cambridge: Cambridge University Press, 2014, p. 10.

² Osim Antuna Vickovog Prokulijana (poznatog i po učenim konekcijama), značajno je navesti Antuna Nikolinog Prokulijana, koji je bio predstavnik komune i mletačkih vlasti u graničnim pregovorima s Osmanlijama, te niz godina održavao epistolarnu korespondenciju s doktorom prava Jeronimom Bućom i njegovim nalogodavcem Antoniom Perrenot de Granvelleom. U traganju za natruhama humanizma u njegovim pismima treba imati na umu da je u literaturi isticano kako su odluke i veze među pojedincima kao primarnim istorijskim agentima prevashodne za analizu. Negdje su, uzme li se elita Bara u razmatranje, cijeli ogranci patricijskih rodova njegovali humanistiku, kao u slučajevima Prokulijan – Besali, Ruggi – Dalmas. U Firenci je humanistički pokret uobličen poveznicama među pojedincima; složene individualne, porodične i susjedske veze i odnosi, posebno u italijanskim gradovima, davali su temelj društvenom životu. Cfr: B. Maxson, „Introduction: A Social Conception of the Humanist Movement“, op. cit, pp. 10, 12-13, 16.

³ Ibid, p. 10.

⁴ Istaknuta ličnost humanističkog razdoblja je Nikola porijeklom iz Majina (*Nicolaus Machin, Machinensis de Catharo*) iznad Budve, odnosno iz kotor-

ranorenesansna gledišta na filozofiju, kao utemeljenje njenom poimanju i razmatranju, ogledaju u pohvalnom govoru koji je Baranin Vincenzo Silvio održao u Padovi 19. oktobra 1530. godine. *Oratio de laudibus philosophiae habita a Vincentio*

ske građanske porodice Majin (oko 1425–1480), biskup u Senju od 1457, a kao biskup novoosnovane dijeceze (1461) poznatiji kao Modruški, čiji je bogati filozofski opus vrlo značajan, usmjeren „ka traženju odgovora na to koja znanost omogućava čovjeku pribaviti apsolutno sigurnu spoznaju“. Obrazovanje stečeno u mletačkim školama (*Scuola di Rialto*, u kojoj je naglasak bio na teologiji franjevačkih skotista) obogaćivao je vezama s italijanskim humanistima i pisao izvanrednim latinskim jezikom. Pored toga, u pismu kasnijem modruškom biskupu brani glagoljicu kao tradicionalnu azbuku. Istakao se u diplomatskim misijama papinske kurije u Bosni i Ugarskoj, u pripremanju protivosmanlijske flote, ratovima na Levantu i u Maloj Aziji, i u sukobima s Firencom. Napisao je *Dijalog o sreći smrtnika* (1462), *O utjesi, O poniznosti, Odbrana crkvene slobode* (nakon pobjede nad Firencom 1479), *O gotskim ratovima* (s preuzimanjem od Jordanesa). Proučavajući etiku, Nikola „Kotoranin“ postaje „rodonačelnikom dijaloga – najprihvaćenijega žanra među hrvatskim renesansnim filozofima.“ On je prvi od filozofa koji je štampao svoje djelo, iako nije bilo filozofsko; *oratio in funere*, održan na pogrebu kardinala sv. Siksta 1474. g, i ta se inkunabula smatra prvom od autora rođenog na južnoslovenskom području – od „ponosa i nade ilirske zemlje“, kako je navedeno na njegovom nadgrobnom natpisu. Luka Špoljarić, „Nikola Modruški *avant la lettre*: Društveno podrijetlo, akademski put i počeci crkvene karijere (uz prilog o slučaju živog mrtvaca u Senju)“, *Povijesni prilozi*, god. 32, br. 46, Zagreb 2014, str. 69-94; Ivan Božić, „Zeta u Despotovini“, *Istorija Crne Gore*, 2, 2. Titograd, Redakcija za istoriju Crne Gore, 1970, str. 272-273; Davor Balić, „Umijeće sintetičkog prikaza hrvatske kulture“, *Prilozi* 49-50, Zagreb 1999, str. 238, 240, 243; Ivica Martinović, *Žanrovi hrvatske filozofske baštine od 15. do 18. stoljeća*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, 1. izdanje (23. 03. 2011), Split 2011, str. 11; *Macchinese*, u: Francesco Maria Appendini, *Memorie spettanti ad alcuni uomini illustri di Cattaro*, Ragusa 1811. Presso Antonio Martecchini, pp. 9-10.

Sylvio Antibarensi anno salutifere incarnationis M.CCCCC.XXX die XVIII mensis octobris pretore magnifico domino Joanne Vitturio rukopis je koji se čuva u Biblioteci civica Bertoliana⁵ u Vicenzi, u fondu *Manoscritti antichi*, pod oznakom ms. 236.

Podrobnija će analiza utvrditi važnost ovoga spisa za filozofsko nasljeđe. Dalja istraživanja će pokazati koliko je sistematizovan pristup u pohvali filozofije i k tome relevantan za etiku, metafiziku, logiku, kosmologiju, astronomiju, matematiku, muziku, epistemologiju, lingvistiku, pedagogiju, uzdizanje platonizma, ili medicinu,⁶ renesansnu prirodnu i moralnu filozofiju, odnosno u kojoj mjeri im pristupa kroz prizmu razdiobe, a koliko sintetički. Zasigurno je riječ o tezaurusu naučnog, spomeničkog značenja za cjelinu domaće kulture.

Govor održan navedenog datuma, izvjesno u Padovi, u vrijeme pretora, izvrsnog gospodina Giovannija Vitturija, i prefekta, izvrsnog gospodina Priama da Lezze (kako se navodi na listu Ir), kada Silvio vjerovatno najviše *floruit*, oslanja se na oratorove gimnazijske, ali ponajprije čitateljske reminiscencije.

Sačuvani rukopis je na latinskom jeziku, obuhvata hartije Ic-9r. Stranica 10 ne pripada rukopisu, ali potiče iz istog vremena, a zalijepljena je duž vanjske margine uz stranicu 11; nije paginirana prva hartija sveska s naslovom i datumom (Iv – 215 x 155 mm) i dvije posljednje, prazne stranice (9v). Stanje sačuvanosti rukopisa je dobro, iako su hartije lagano posivjele duž vanjskih

⁵ Biblioteca civica Bertoliana je nazvana po njenom osnivaču G. M. Bertolu (1631-1707).

⁶ Kopranin Ivan Bratti u svojem djelu *Discorso della vecchia et nuova medicina*, objavljenom 1590. g, izjasnio se i o odnosu medicine i filozofije: „Medicinsko umijeće za svoju učiteljicu i hraniteljicu ne prepoznaje drugu do li filozofiju, kraljicu svih umijeća, jer je jedno od njezinih najdragocjenijih plodova i započinje ondje gdje filozof završava.“ I. Martinović, *Žanrovi hrvatske filozofske baštine od 15. do 18. stoljeća*, str. 69-70, 100.

i donjih margina. Svezak rukopisa je uvezan u XIX v. Bibliotekar Andrea Capparozzo (1816–1884) je na njemu zabilježio: „*M(ano)s(critto) cart(aceo) Sec. XVI*“.

U odnosu na životopise pretora Giovannija Vitturija i prefekta Priama da Lezze,⁷ prema kojima je govor određen, treba posebno ukazati na vrijeme u kojem se preklapala njihova služba u Padovi.

M. Giovan Vitturi, „uomo di grande animo“,⁸ bio je potestat Padove od 15. avgusta 1530. do druge polovine juna 1531,⁹ a povodom njegovog izbora, 2. aprila 1530, epistolom mu se obraća Pietro Bembo.¹⁰ Giovanni (Zuan) Vitturi, qu. Daniele,¹¹ bio je i potestat Sacilea,¹² Verone,¹³ 1524/27. *generalni providur*

⁷ *Nuova Biblioteca Manoscritta*, <http://www.nuovabibliotecamanoscritta.it/generale...> (3. 7. 2015). To se ital. prezime nalazi pisano „da Legge“ ili „da Lezze“, s pretpostavkom da je + skraćenica za *de* – prim. dr. sc. Maje Rupnik Matasović.

⁸ „Giovanni Vitturi, uomo chiaro per le passate cose, ed in grande riputazione“; Giacomo Diedo, *Storia della Repubblica di Venezia, dalla sua fondazione Sino l'Anno MDCCXLVII*. Tomo secondo. In Venezia, MDCCLI. Nella stamperia di Andrea Poletti, p. 79.

⁹ Andrea Gloria, *I podesta e capitani di Padova, dal 6 giugno 1509 al 28 aprile 1797*, Serie cronologica, Padova, Co' tipi di Gio' Battista Randi in ditta Angelo Sicca, 1861, p. 16.

¹⁰ *Opere del cardinale Piero Bembo*, volume sesto, *Lettere di M. Pietro Bembo cardinale*, volume secondo, Milano, Dalla Società tipografica de' Classici Italiani, Anno 1809, p. 268.

¹¹ *Diarii di Marino Sanuto*, a cura di Federico Stefani, Guglielmo Berchet – Nicolò Barozzi, Tomo XLIX, Venezia, a spese degli editori, Fratelli Visentini tipografi editori – Venezia, MDCCCXCVII, p. 634.

¹² *Opere del cardinale Piero Bembo*, volume quarto, *Della istoria viniziana*, di M. Pietro Bembo cardinale, volume secondo, Milano, Dalla Società tipografica de' Classici Italiani, Anno 1809, p. 275. Još 1516. godine pominje se kao providur.

¹³ Godine 1513. je u Tržiču s vojskom, a i naredne je učestvovao u ratnim dejstvima. Pr. Giuseppe Cappelletti, *Storia di Padova, dalla sua origine sino*

Sl. 1. Priamo da Lezze,¹⁴ radionica Jacopa Robustija Tintoretta

mletačke flote, odnosno vojske kod Lige;¹⁵ generalni providur u Apuliji 1528/29.¹⁶ Za mletački rod Vitturi u Trogiru (XII–XIII v) Heyer von Rosenfeld navodi da je porijeklom iz Rima. Pored

al presente, Volume secondo, Padova, Premiata tipografia editrice F. Sachetto, 1987.; Libro XIX, Capo II, p. 103.

¹⁴ Priamo da Lezze, botega Jacopa Robustija Tintoretta, https://www.copia-di-arte.com/kunst/noartist/j/tintoretto_workshop__priamo_d.jpg (1. 6. 2018).

¹⁵ Kenneth M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204–1571)*, Volume III. Sixteenth Century to the Reign of Julius III, The American Philosophical Society, Philadelphia, 1984, pp. 233, 257, 264; Marin Sanudo, *Diari del sacco di Roma*, a cura di Danilo Romei, Banca Dati “Nuovo Rinascimento”, www.nuovorinascimento.org, immeso in rete il 21 giugno 2016, p. 332.

¹⁶ M. E. Mallet, J. R. Halle, *The Military Organization of a Renaissance State, Venice c. 1400 to 1617*, Cambridge University Press, Cambridge et al, 2006, Part II, p. 296.

postojeće venecijanske grane, rod Vitturi je takođe živio u Poreču i imao posjede u Vrsaru.¹⁷

Priamo da Lezze (oko 1469–7. septembar 1557), bio je *Capitano* Padove od 25. avgusta 1529. do 15. januara 1531.¹⁸ Takođe, bio je i kapetan vicentinske oblasti¹⁹ te prokurator sv. Marka.²⁰ Priamo, sin Andree da Lezze, sa ženom Elisabettom Dolfin 1506. g. dobija prvijenca Giovannija. Godine 1534. oženio se Cattarinom Morosini i dva puta dobio glasove prilikom izbora dužda (1554. i 1556. g).²¹

Na rukopis u izdanjima svojeg djela *Iter Italicum* upućuje P. O. Kristeller: *Vinc. Sylvius Antibarensis, oratio de laudibus philosophiae (1530)* – navodeći da govor započinje riječima:

¹⁷ Trogirani Ivan Nikolin Vitturi, rođ. oko 1485, *Conte di Castel Vitturi*, umro je prije 1558. g. Oženio se 1513. Julijom Cipci, splitskom plemkinjom, koja je preminula oko 1558. g. Imali su djecu Tomicu (rođ. oko 1515), Nikolu (rođ. oko 1517) i Jerolima, koji se 1546. g. oženio Jelenom Maruli, splitskom plemkinjom. Mladen Andreis, *Trogirsko plemstvo do kraja prve austrijske uprave u Dalmaciji (1805)*, Trogir: Muzej grada Trogira, 2006, str. 275, 277, 278.

¹⁸ A. Gloria, *I podesta e capitani di Padova, dal 6 giugno 1509 al 28 aprile 1797*, p. 16.

¹⁹ *Descrizione delle architetture, pitture, e sculture di Vicenza. Con alcune osservazioni. Degli edifici pubblici, e privati*. Per Francesco Vendramini Mosca. In *Vicenza MDCCLXXIX*, Parte II, p. 9. „1529 – Ser Priamo Lezze el Cao del Consiglio de X fu di Antonio“. Pr. G. Cappelletti, *Storia di Padova, dalla sua origine sino al presente*, Volume secondo; Libro XIX, Capo II, p. 278.

²⁰ *Priamo da Lezze*, <http://www.geni.com/people/Priamo-Da-Lezze-Procurator-of-San-Marco/> 6000000018613888788 (23. 5. 2018). Funerarni monument porodice Da Lezze, Jacopa Sansovina (sredina XVI v), hronološki je prvi spomenik koji slavi mletačku patricijsku familiju.

²¹ Paul F. Grendler, *Renaissance Education Between Religion and Politics*, Ashgate (Aldershot, Hampshire, Great Britain; Burlington, VT, USA): Variorum, 2006, p. XI.

*Proditum est in veteribus historiis.*²²

Tu se, upućivanjem na geografsku determinaciju govornika - otvara jedno od temeljnih - pitanje njegovog identiteta. Raspoloživi podaci ne omogućuju njegovo detektovanje u kontekstu istaknutih gradskih familija.²³ Oblik imena i prezimena prati izraziti višestoljetni doticaj i usmjerenost Bara na italijansku kulturnu sredinu; još novembra 1397, *magister David - quondam Petri - de Antivaro*, žitelj kontrade Svete Agneze u Dorsoduru, bio je upravitelj jedne venecijanske škole (*rector scholarum*).²⁴ U tom je razdoblju u Veneciji živio i *presbiter Sergius de Antibaro, filius condam ser Marci Turturosi*, iz kongregacije sv. Silvestra, koji je službu vršio pri uglednom samostanu *sancta Maria Misericordia*. Testament je sačinio na Rialtu, 17. septembra 1390. Pravna biblioteka sveštenika Srđa Turturosija, poznata iz njegovog testa-menta, sadrži niz značajnih djela iz kanonskog prava. Zbirka je vjerovatno formirana u vrijeme njegovih studija u Padovi, ili možda Bologni, svjedočeći kako o pravnom obrazovanju, tako i o

²² Tom prilikom Kristeller navodi isti broj rukopisa (236), ali i njegove ranije oznake (5.1.35, odnosno 3.8.12), „cart. misc. XVI.“, s tim da ističe da se na listu (f) 10, drugom rukom napisan, nalazi Epitaf za *Mariotus-a de Montea*. Paul Oskar Kristeller, *Iter Italicum*, Volume II, Italy: Orvieto to Volterra, Vatican City, Third Edition, London: The Warburg Institute, Leiden, Boston, Köln: Brill, 1998, p. 304. Drugo izdanje (London – Leiden) toga djela odštampano je 1967. godine.

²³ Bez institucionalnog okvira, u Dubrovniku se primjerice, iako u staleški ustrojenoj državi, stvaralački bave filozofijom ne samo sveštenici, već, okupljeni iz različitih slojeva, i plemići i pučani; najpoznatiji je trojac s kraja XVI v. Gučetić-Monaldi-Medo. I. Martinović, *Žanrovi hrvatske filozofske baštine od 15. do 18. stoljeća*, str. 37.

²⁴ Documenti per la storia della cultura in Venezia ricercati da Enrico Bertanza: Riveduti sugli originali e coordinati per la stampa da Giuseppe Dalla Santa. Vol. 1. *Monumenti storici publicati dalla deputazione veneta di storia patria*. Serie I. vol. 12, Venezia. A spese della società, 1907, pp. 222, 346.

intelektualnom profilu ovog duhovnika. Činio ju je komplet kanonističkih izvora (Gracijanov dekret, tri zbirke dekretala), zatim *Speculum iuris/iudiciale* Guillelmusa Durantisa – vrlo popularan priručnik o romansko-kanonskom postupku s kraja XIII v.; Hostiensisova Summa (Summa Henrika de Segusio), takođe temeljni priručnik – obrada Dekretala Grgura IX²⁵ te djela Goffredusa Beneventanusa. Znatno kapital Turturosi je podijelio rodbini, prijateljima, poznanicima i crkvenim ustanovama u Veneciji, Padovi i Baru.²⁶

U domaće stvaraoce Vincenzo Silvio se uključuje time što je označen kao *Antibarensis*.²⁷ Međutim, podaci nisu dovoljni za

²⁵ Nella Lonza, „Dubrovački patriciji pred izazovom prava (druga polovica 14. i 15. stoljeće)“, *Acta Histriae*, 16, 1-2, Koper 2008, str. 128. Prof. dr. sc. Nelli Lonza zahvaljujem za upućivanje na značaj Turturosijeve biblioteke.

²⁶ Njegova oporuka je dokaz da je društveni i imovni status nekih barskih patricija iseljenih u Veneciju bio znatno viši od prosjeka za većinu istočnojadranskih iseljenika. Nećaku Petru, svećeniku, ostavio je nešto odjeće, a nećaku prezviteru Dominiku i *duas capsas, que sunt in domo mea in Antibaro*. Archivio di Stato di Venezia (ASV), Notarile testamenti (NT), busta 457, 17. septembar 1390. Savo Marković, *Stanovništvo srednjovjekovnog Bara*, NIP „Gospa od Škrpjela“, Perast 2014, str. 160-161, 351, 467, 543, 591, 681, 708, 723, 724, 793, 797, 803, 814

²⁷ Cfr.: „It is characteristic of Croatian Humanists that they so often proclaimed their origin even in the classical Latin names which they assumed. (...) It is in part because of this custom that the learned world never knew, or particularly cared, that the bearers of names such as Cepio, Tubero Cervarius, Salvatius, Patricius, and the like were really Croats. Yet judging by some of their Humanist Latin names, the Croatian Humanists cared, for they often took names that referred to their birthplace. Thus Šižgorić added Sibenicensis to his name to show that he was from Šibenik, Dobrić Dobrićević added Ragusaicus to Bominus de Boninis as a native of Dubrovnik (Ragusa), Nikola Modruški called himself Machinensis after his native region of Maine or Maini in the Montenegrin Littoral, Matej Andreis called himself Andronicus Tragurinus after his city and so on.“ Michael B. Petrovich, „The Croatian

konačnu tvrdnju o porijeklu govornika. Ono što se može razlučiti jeste njegova profesionalna profilacija i gimnazijsko obrazovanje stečeno na italijanskom tlu, na koje se upućuje kako osvrtnom na oratorovu lektiru, gledištima, tako i pojedinim onovremenim ili istorijskim referencama.²⁸ U ornatu humanističkih tradicija, naučiteljska intonacija je implicitna. Nije poznato je li Silvio nastojao da odštampa svoj govor.²⁹

humanists: cosmopolites or patriots?“, *Journal of Croatian Studies*, XX, 1979, Annual review of the Croatian Academy of America, Inc. New York, N.Y., Electronic edition by: www.studiacroatica.org/jsc/20/2002.htm (25. 5. 2017), p. 2.

²⁸ Potkraj XV v. u Veneciji, navodi se u literaturi, lijepo je obrazovanje stekao „Tripun Dalmatinac“, pjesnik i odličan poznavalac latinskog jezika i grčke filozofije. Riječ je o pripadniku roda Bizanti (Kotor 1460. – Ceneda 1540) koji je studirao u Italiji, stekavši doktorat iz obaju prava, filozofije i teologije. Dobar poznavalac humanističkih nauka, posebno staroklasičnih jezika i književnosti, prema nekim autorima, predavao je klasičnu filologiju na univerzitetima u Bologni i Perugi. U Kotoru je bio natpop Kaptola, a biskup u razdoblju 1513/32, kada prepušta dijecezu sinovcu Luki. Bio je aktivan u radu V lateranskog koncila u Rimu. Njegove epistole, vjersko-crkvene odredbe i odlomke iz poslanice akvilejskom patrijarhu D. Grimaniju datirane 1514, uvrstio je G. Coleti u *Illyricum sacrum* (VI). Miljenko Foretić, „Bizanti, Tripun“, *Hrvatski biografski leksikon* 1, A-Bi, glavni urednik Nikica Kolumbić, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1983, str. 794. Cfr.: „...doctissimum illum Tryphonem Bysantium tam legum, quam Philosophiæ, ac Theologiæ excellentissimum doctorem, qui & Bononiensi, & in Perusina Accademia Græcas, Latinasque litteras tam copiose, tam feliciter publice professus est.“ F. M. Appendini, p. 17.

²⁹ Žanrom govora započinje hrvatska rana renesansa: Ivan Stojković je u dubrovačkoj katedrali 1. decembra 1424. g. održao govor poznat po početnim riječima *Erat tibi gloria*. Stojković je u rukopisu ostavio 111 spisa, od kojih više od 80 pripada književnoj vrsti govora i poslanice. I. Martinović, *Žanrovi hrvatske filozofske baštine od 15. do 18. stoljeća*, str. 11-12.

Govor povodom obilježavanja godišnjice gimnazije započinje obraćanjem biskupu,³⁰ pretorima, rektorima, doktorima i drugim učenim uglednicima, isticanjem kako je u starim pripovijestima zabilježeno kako su Pitijском Apolonu, kad je Atinjane pitao kojih se uvjerenja najviše drže, odgovorili - onih, kojih su se običavali držati njihovi preci.³¹ Kako ni drevnost, ni autoritet utemeljitelja ne moraju, niti trebaju biti neupitni, navedena prilika stoga je, po Vincenzu Silviu, bila još jedan cjelishodan povod da se razmotri koliko se duguje osnivačima odnosno obrazovne ustanove, tog „divnog vježbališta duha“.³²

Sl. 2. *Delfijska sveštenica*,
1891. John Collier³³

Ono što su osnivači takođe ustanovili, a što zahtijevaju slava i međunarodni ugled gimnazije, kao i korisnost za njene učenike, jeste da se svake godine u njoj održi „pohvala filozofije i svih slobodnih umijeća“. Izlivi prinosa duha u slavljenju i hvaljenju Muza, odnosno nauka te institucije, poistovjećuju se sa žrtvovanjem bogovima zaštitnicima od strane vojskovođa koji kreću u pohode, milostivljenjem koje obavljaju mornari prije isplovljavanja na more, zavjetima poljoprivrednika koji pristupaju obradi zemlje.

³⁰ Biskup Padove od 1527. do 1567. g. bio je Francesco Pisani, kardinal od 1517. g.

³¹ Apolon, s nadimkom „Pitijski“ prema svetištu (Proročište u Delfima), kroz usta sveštenica zvanih Pitije izricao je Zezovu volju.

³² Slijed izlaganja temelji se dalje na *Govoru* u prijevodu dr. sc. Maje Rupnik Matasović, Hrvatski institut za povijest, Zagreb.

³³ Art Gallery of South Australia, Adelaide;

Korist za mlade uz to je dvostruka; oni koji govore vježbaju svoj talenat, a oni koji slušaju bivaju motivisani i podstaknuti da se prihvate studija filozofije i slobodnih umijeća. Utoliko prije što se, onamo gdje se njeguju studije lijepe književnosti, ne može, niti smije zanemariti oratorstvo, kao ni dužnost retora i govornika, te se svakako trebaju iznaći nekolicina vještih tome umijeću, dorašlih i voljnih da obave takav zadatak.

Padova je zasigurno bila grad u kojem su se mogli iznaći mnogi koji su svojim iskustvom, obrazovanjem i rječitosti mogli odgovoriti dostojnom obilježavanju pomenute godišnjice. Otuda je, ističe Baranin Vincenzo pred gradskim uglednicima, sigurno bilo onih koji su se, kada su vidjeli da je on izašao da govori o filozofiji, „nemalo se začudivši“, uskomešali. Ipak se Silvio ponadao u njihovo razumijevanje, u to da će suspregnuti začetu sumnju u govornikovu oholost, te da neće otići, i ako ne rado, makar dobronamjerno prisustvovati njegovom izlaganju. Pripremajući se da nastavi, on je naglasio da je prihvatio da održi govor, premda opsežan i za njega neprikladan poduhvat, natjeran nalogom gradskog rektora i nagovorima prijatelja.

Pored činjenice što mu je navedenu obavezu povjerio rektor Vitturi, Vincenzo je bio i pod uticajem Ottaviana Tavole, kojeg naziva učiteljem, najučenijim i vrlo čestitim čovjekom. Tavoli, zbog svih djela i usluga kojima ga je zadužio, nije mogao ništa razložno odbiti, pa tako, pokoravajući se njegovoj volji, nije mogao izbjeći da od filozofa ne postane govornik.

Ukoliko je riječ o istoj osobi, društveni i naučni uticaj Vicentina Giovannija Ottaviana Tavole obilježio je godine i decenije koje slijede. Ottaviano Tavola se bilježi iza 1538. g, u vezi sa djelovanjem *Izvanredne škole teorijske medicine*. (Gian-) Ottaviano Tavola je bio jedan od utemeljitelja Kolegija ljekara (*Collegio de' Medici*) u Vicenzi, koji je potvrđen dukulom

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/d6/John_Collier_-_Priestess_of_Delphi.jpg (5. 6. 2018).

Mletačke Republike od 17. decembra 1561, i otpočeo sa radom naredne, 1562. godine, studijama ljudske anatomije koje su se odvijale u prostoriji tamošnjeg samostana *S. Lorenzo*.³⁴

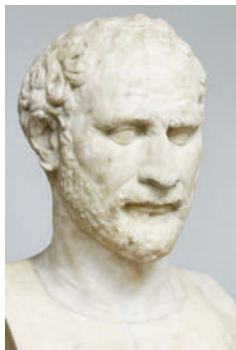
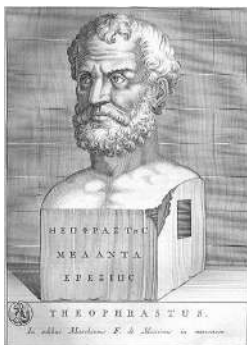
Između rektorovog zaduženja, koje je, možda, impliciralo kaznu, i silnih nagovora bliskog prijatelja, čije bi odbijanje predstavljalo zločin dostojan optužbe „protiv nepovredive dužnosti“, Silvio nije imao izbora, te se pokorio nuždi kojoj se ni bogovi ne bi mogli oduprijeti.

Uprkos svim teškoćama koje prate prikladan govor o filozofiji, Vincenzu Silviu Baraninu je, u pripremi izlaganja, posebno opterećenje predstavljalo upodobljavanje pohvala najuččenijih ljudi mladićima čiji umovi još nisu bili dovoljno uvježbani za njegove istančanosti. Stoga se u kompariranju situacije dotiče, kako navodi, najuglednijih govornika, poput Teofrasta i Demostena,³⁵ za koje se čita da su se znali često uplašiti, dok se sami

³⁴ „Appresso questo Tempio, e Monastero è il Collegio dei Medici per fare le anonomie de' Corpi umani, li fondatori del quale furono Carpofozo Floriano, Giovanni Ottaviano Tavola, (...)“. Francesco Barbarano de Mironi, *Historia ecclesiastica di Vicenza*. Libro quinto. In Vicenza MDCCLXI. Nella stamperia di Carlo Bressan, p. 121; „Dopo dieci anni (qui tutti vanno d'accordo), ossia del MDXXXVIII, passò alla *Scuola straordinaria di Medicina Teorica*; succeduto ad Ottaviano Tavola (pur Vicentino); (...)“. Angiolgabriello di Santa Maria, *Biblioteca, e storia di quei scrittori così della città come del territorio di Vicenza*, Volume terzo Parte seconda, Vicenza, MDCCLXXV. Per Gio. Battista Vendramini Mosca, p. CCII. CXXX; Angiolgabriello di Santa Maria, *Biblioteca, e storia di quegli scrittori così della città come del territorio di Vicenza*, Volume quarto, Vicenza, MDCCLXXXVIII. Per Gio: Battista Vendramini Mosca, p. CXXX; Francesco Formenton, *Memorie storiche della città di Vicenza dalla sua origine fino l'anno 1867*, Vicenza, 1867, tipografia di Giuseppe Staider, p. 425.

³⁵ Δημοσθένης (384–322. g. p. n. e), najveći govornik antičke Grčke, čiji se govori odlikuju visokom književnom vrijednošću i pružaju temeljan uvid u ondašnji politički i kulturni život.

Perikle³⁶ „običavao obavezati zavjetima kad bi išao držati govor“. Time se uvodni dio govora i okončava.

Sl. 3. *Teofrast*, starogrčki peripatetički filozof.³⁷

Sl. 4. *Demosten*, bista, British Museum, London.³⁸

Sl. 5. Avers novčića: *Perikle*; ca. 380-360. p. n. e.³⁹

³⁶ Περικλῆς (stgrč, u značenju „okružen slavom“, oko 495–429. p. n. e), sin Ksantipa, pobjednika kod Mikale, državnik, govornik i vojskovođa, u vremenu između grčko-persijskih ratova i Peloponeskog rata; razdoblje njegovog političkog prvenstva (461–429. p. n. e) naziva se *Periklovim dobom*, odnosno *Zlatnim vijekom*. „Sebe nije isticao. „Kao salaminska galija koja se čuvala u Atini za velike svečanosti“, pokazivao se javno samo kod velikih svetkovina. I tada bi razvijao svoj besednički dar, koji su upoređivali sa munjom koja sevine i gromom koji udari.“ „Kao Temistoklu, i njemu je besednička vještina pribavila onaj veliki ugled i uticaj.“ Platon, *Gozba ili O ljubavi*, Prevod s originala, pogovor i objašnjenja Miloš N. Đurić, Beograd: Dereta, 2015, str. 163.

³⁷ Platonov i Aristotelov učenik, jedan od najcitiranijih antičkih autora; držao je predavanja i iz retorike, a njegovo je izgubljeno djelo „O stilu“. Živio je u razdoblju oko 371. – oko 287. g. p. n. e. Ilustracija; source: <http://www.phil-fak.uni-duesseldorf.de/philolo/galerie/antike/theophra.html>, Javno vlasništvo, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=638530> (16. 11. 2016).

³⁸ „Roman copy of a Greek original sculpted by Polyektos“. By English: Copy of Polyektos - Marie-Lan Nguyen (2011), Public Domain, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=1430815> (17. 11. 2016).

³⁹ *Dinasti Likije*; „Stater (Silver, 9.87 g 11). Bearded head of Perikle fac-

U razmatranom razdoblju renesanse, na istočnom Jadranu, na filozofskoj sceni djeluje nekoliko filozofa; 1520. g, kad Juraj Dragišić štampa svoju posljednju knjigu, djeluju: Fran Trankvil Andreis, Benedikt Benković, Grgur Budisaljčić, Federik Grisogono, Augustin Nalješković, Marko Marulić, Klement Ranjina⁴⁰ i Ivan Polikarp Severitan.⁴¹ Dubrovnik, Split i Zadar su gradovi koji prednjače u takvom umovanju i pisanju, ako ne i štampanju.⁴² U vezi sa Silviovom usredsređenošću na grčke filozofe i uzore, važno je istaći da je podsticaj vrednovanju grčke baštine u nastavnim planovima i programima škola u Italiji još stoljeće ranije bio dolazak grčkih učitelja, prvenstveno Manuela Chrysolarasa.⁴³

ing, turned slightly to left and with his hair in dramatic disarray. *Rev. PARIKLA*, (in Lycian script). Warrior, nude but for his helmet, advancing right, brandishing sword with his right hand and holding oval shield with his left; behind, seven-pointed star. BMFA Suppl. 233. Olçay-Mørholm pl. 7, 435.”
Copyright 2016 NumisBids, LLC
<https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=278&lot=100> (12. 8. 2016).

⁴⁰ *Commentaria in quatuor libros Sententiarum* - Ranjinin je Komentar na *Sentencije Petra Lombardskog* u kojem se dubrovački dominikanac u izlaganju teoloških problema služi filozofijom. Marijan Biškup, „Klement Ranjina O. P. (1482-1559)“, *Croatica Christiana periodica*, 6/9, Zagreb 1982, str. 146-148. S. Krasić djelo naziva filozofskim, koje po načelima tomističke nauke komentariše poznato djelo Lombardskoga. Nije poznato kakav je akademski naslov postigao Ranjina, inače tri puta generalni vikar Dubrovačke dominikanske kongregacije; rukopis je završio 1549. g. i pripremio za štampu, ali, iz nekog razloga, nije objavio. Stjepan Krasić, „Klement Ranjina (1482-1559)“, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 1, Zagreb 1975, str. 37, 287-290.

⁴¹ I. Martinović, *Žanrovi hrvatske filozofske baštine od 15. do 18. stoljeća*, str. 44.

⁴² Ibid, str. 38.

⁴³ Josip Bratulić, „Jan Panonije u okviru evropskog humanizma“, *Dani Hvarskega kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, Vol. 16. Br. 1, Split, Tavanj 1990, str. 85, 86.

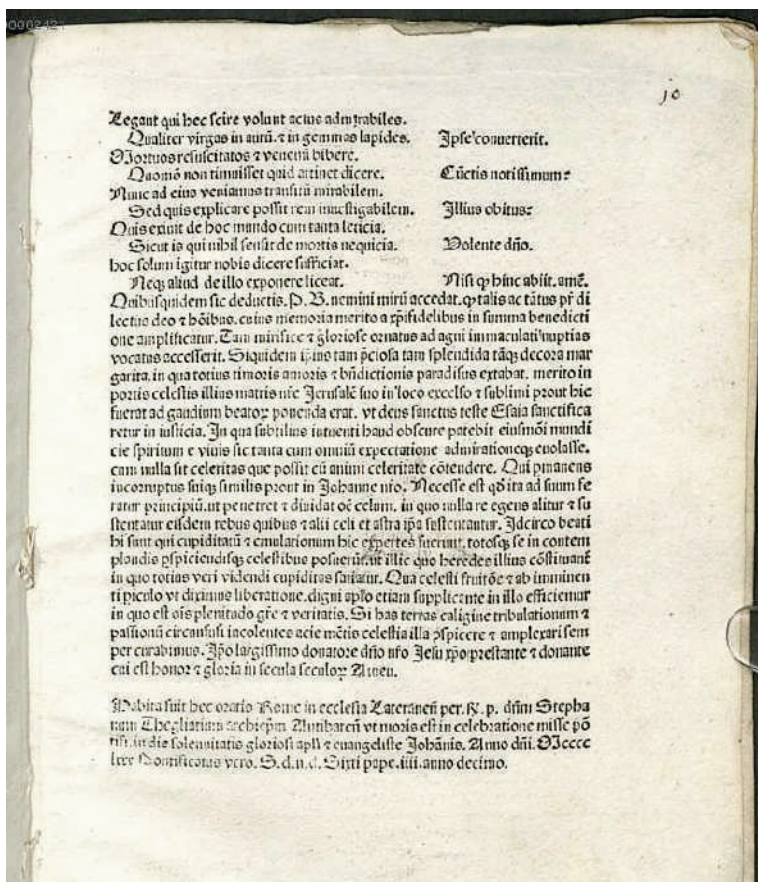
Iz Kotora je u tom razdoblju na studiju filozofije u Zadru Vicko Buća (oko 1475. – oko 1551), dok njegov brat Dominik (oko 1480. – oko 1560) 1499. stupa u dominikanski red;⁴⁴ stariji je u Bologni 1508. doktorirao teologiju, a mlađem je u Napulju 1515. g. priznat naslov doktora teologije.⁴⁵

Antitursica je, kao tematski kompleks, neodvojiva od barskih nadbiskupa. Stefano Tegliacci je prije ustoličenja bio notar u službi Nicolòa Perottija, nadbiskupa Siponta i komendatarnog vikara kardinala Bessariona, kada je sabrao dio dokumenata vasilijanske opatije Grottaferrate kraj Rima. Njegovi su opominjući i pobudni govori *contra Turcos* na prijelazu iz XV u XVI st. imali i političkofilozofsku komponentu.⁴⁶

⁴⁴ U Dubrovniku je postojala samostanska škola za obrazovanje redovnika barem od 1489. g. Stjepan Krasić, „Grgur Natalis Budisaljčić“, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, Vol, 1, Br. 1-2, Zagreb, Prosinac 1975, str. 281.

⁴⁵ Vickov brat Dominik ističe u poslanici koju mu je uputio (objavljena je u Dominikovom djelu štampanom 1537) da ga je podsticao na pisanje i pregledao njegova djela. Poslanice Vicka Buće bratu Dominiku i mrkansko-trebinjskom biskupu Augustinu Nalješkoviću objavljene su u Dominikovim štampanim djelima (1531, 1545), a poslanica Klementu Ranjini u Ranjininom djelu *Quodlibet declamatorium* (Venecija 1541). Stjepan Krasić, „Buća, Vicko“, *Hrvatski biografski leksikon*, 2, Gl. ur. Aleksandar Stipčević, Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1989, str. HBL, 2, str. 415; *Delle vite de gli hvomini illvstri di S. Domenico*, Seconda parte, Di F. Gio. Michele Piò, In Pavia, Apresso Giacomo Ardizzoni, & Gio. Battista de Rossi, MDCXIII, p. 287.

⁴⁶ Savo Marković, „Svijest o evropskom zajedništvu; vizija Evrope u djelu barskog nadbiskupa Stefana Taleasisa / Komentari Pjesme nad pjesmama“, *Pobjeda*, God. LXVI, br. 15.853, Podgorica, 30. januar 2010, str. 16-17.

Sl. 6. *Sermo contra Turcorum persecutionem* – posljednja stranica govora barskog nadbiskupa Stefana Tegliaccija iz 1480. g.⁴⁷

Dok je javni govor bio dominantan žanr kod istočnojadranskih filozofa u XV v, kod Silvia je, kako je pomenuto, razvidna ute-

⁴⁷ Stephanus Teglatius, *Sermo contra Turcorum persecutionem*: Rom. 1480.12.27. Bayerische Staatsbibliothek, BSB Katalog [BSB-Ink T-132 – GW M45748], [http://daten.digital-e-sammlungen.de/~db/0006/bsb00062421/ima-ge_11/\(4.6.2018\).](http://daten.digital-e-sammlungen.de/~db/0006/bsb00062421/ima-ge_11/(4.6.2018).)

meljenost u antičkoj grčkoj filozofskoj misli. Nabranjanjem načela, fenomena i pojedinih kategorija, navode se Euklid,⁴⁸ Demosten, Platon, Aristotel,⁴⁹ Pitagora⁵⁰ i brojni drugi autori. Humanistička obnova klasičnih korijena će filozofiji renesanse pomoći u doživljavanju i stvaranju univerzalnog znanja⁵¹ i ukupne slike svijeta, ali i, u vezi sa tim, usmjeravanju na prirodne nauke

⁴⁸ Zadrnin Federik Grisogono, neposredno nakon imenovanja za profesora astronomije i matematike na Univerzitetu u Padovi, 1507. g. objavljuje zbornik *Speculum Astronomicum*, koji je, osim rasprave o cjelovitosti muzike, sadržao i odabrane komentare uz Euklidove *Elemente*. I. Martinović, *Žanrovi hrvatske filozofske baštine od 15. do 18. stoljeća*, str. 58.

⁴⁹ Dubrovački dominikanac Grgur Budisalić (Budislavić; *Gregorius Ragusinus; Natalis*), rođen oko 1485. – † iza 3. VI 1551, studirao je filozofiju i teologiju te postigao doktorat teologije. Predavao je u Zadru, zatim izvjesno vrijeme boravi u samostanu u Gružu te odlazi za regensa u Cosenzi (1534/41) i Sieni (1541/44). Između ostalih djela, istražujući aristotelovsku baštinu u interpretaciji Tome Akvinskoga u sistematskom poretku logika-fizika-metafizika, napisao je i *Commentarium in Metaphysicam Aristotelis*. Uz sedmu i dvanaestu knjigu *Metafizike*, djela koje pominje i Silvio, dubrovački aristotelovac Antun Medo (oko 1530–1603) na zalazu istog stoljeća objavljuje komentare. D. Balić, „Umijeće sintetičkog prikaza hrvatske kulture“, str. 238, 240; I. Martinović, *Žanrovi hrvatske filozofske baštine od 15. do 18. stoljeća*, str. 46, 48.; S. Krasić, „Grgur Natalis Budisalić“, str. 282, 285.

⁵⁰ „Al igual que los filósofos florentinos, Vileta (sc. Joan-Lluís, prim. aut) creía que existía una filosofía exotérica (Aristóteles) y otra secreta o acroamática (de base platónica). La filosofía acroamática era el camino a la teología o sabiduría divina, que nació en Oriente y que, a través de Pitágoras y otros sabios, llegó hasta la Academia, en la que Platón transmitió el saber secreto a sus discípulos.“ Rafael Ramis Barceló, „La filosofía luliana en la universidad durante los siglos XV y XVI“, *Anuario filosófico* (Universidad de Navarra) 49/1, 2016, p. 192.

⁵¹ Cfr.: R. Ramis Barceló, „La filosofía luliana en la universidad“, pp. 180, 190.

i čovjeka. *Sylvius* je, u horizontima svojeg promišljanja, posezao i za Ciceronom⁵² i Senekom.⁵³ Odabir autora na koje se referira korespondira sa uredničkim, izdavačkim i štamparskim opusom njegovih neposrednih zavičajnih susjeda, kanonika i doktora *artium & legum* Ulcinjanina Luke Panettija,⁵⁴ i Spičanina

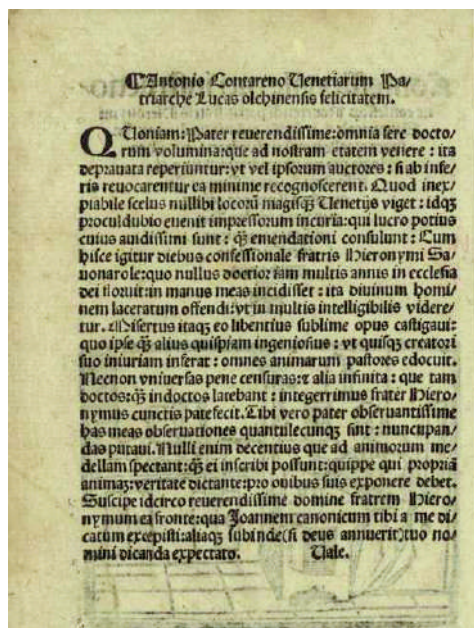
⁵² Kotoranin Andrija Jakovljević Paltašić je 1473. g. objavio Ciceronov spis *O besjedniku*. Ivan Božić, „Zeta u Despotovini”, *Istorija Crne Gore* 2, tom 2 (Sima Ćirković, Ivan Božić, Dimitrije Bogdanović, Vojislav Đurić), Titograd: Redakcija za istoriju Crne Gore, 1970, str. 274.

⁵³ Cfr.: I. Martinović, *Žanrovi hrvatske filozofske baštine od 15. do 18. stoljeća*, str. 39.

⁵⁴ Kao izdavač se, koliko je poznato, pojavljuje 1501. godine („*Albertus Magnus De secretis mulierum cum commento. Nouissime: inifinitis pene erroribus emendatus. Tractatus Henrici de Saxonia, Alberti Magni discipuli...*“); *Komentare* Gaja Julija Cezara izdaje 1511, a 1516. izlaze *Tusculanae quaestiones* prvaka rimskog govornništva, Cicerona, u čijem se kolofonu ukazuje na greške i izmjene koje je *accuratissime* prepoznao i načinio *Lucas Olchinensis*, „*artium et legum professor*“. Na njegovo pravničko obrazovanje ukazuju i drugi uređeni i objavljeni juridički traktati (građanskopravna i kanonskoppravna izlaganja), *Novele* kanoniste Giovannija d’Andree (Venecija 1524), kompendijum Bartolomea Cipolle iz Verone (1535), *Repertorium domini Philippi Decii, per Lucam Panetium Canonicum Olchinensesem artium & legum praeclarem doctorem fideliter concinnatum* (Iacobus Giunta, Lyon 1544). Luka Ulcinjanin se navodi i kao urednik *Orlandini Rodulphini Bononiensis, ... In artem notariae ordinatissimae summulae*. Kao štampar, *Luca Olchiense* se pojavljuje 1517/18. U Veneciji objavljuje *Fratri Hieronymi Savonarolae Ferrariensis, Ordinis praedicatorum, Triumphus crucis, de fidei ueritate* („*Impressumque Venetiis accurata diligentia per Lucam olchiense artium & legum professorem. Anno domini M.CCCCXVII. Die uero octauo mensis Iunii.*“). Luka nastavlja s uređivanjem Savonarolinih djela (*delle lettere sacre professore, Luca Panetio canonico Olchinense: delle arte & lege minimo discipolo*, 1524, 1528). *Marci Actii Plauti linguae latinae principis: Comoediae viginti: viuis pene imaginibus recens exculatae ... ulcinjski kanonik - učenik filologa Giorgia Valle (začetnika*

helenističkog uticaja na renesansnu medicinu koji je 1485. preuzeo novootvorenu humanističku katedru u Veneciji) - priredio je za štampanje 1518. g. Da je Luka uz latinski bio poznavalac i grčkog, sugerisalo bi njegovo ime u grčkoj transliteraciji: *Loukas Panaitios*. Djela firentinskog novoplatoniste Marsilia Ficina uredio je i pripremio za štampanje 1518, a spis *Platonica theologia de immortalitate animorum*, kojim se nastojala oživjeti hermetička filozofija, 1524/25. g. Spise sienskog filozofa i ljekara Huga *Bentiusa* zasnovane na medicinskom *Kanonu* novoplatoniste Avicene uredio je za štampanje 1523, kao i izdanje Benzijevih *Komentara* na Galenovo djelo. Slijedi Lukin urednički rad na djelu *Conciliator: eminentissii philosophi ac medici Petri Aponensis...* – spisima „pomiritelja“ zapadnjačke nauke i teologije i arapskih učenja Petra d'Abana i drugih (1526), a zatim *Terrapeutica. Galeni Methodus medendi: vel de morbis curandis. Thoma Linacro Anglo interprete...* – na Galenovoj fiziologiji u prijevodu Thomasa Linacrea (1527). U literaturi se navodi da je *Olchinensis* uredio i izdanje Vergilijevih djela s posvetom humanisti Marinu Bečiću, Ovidijeve pisma, spise Valerija Maksima, Ivana Kanonika, aristotelovca XIV v, izlaganje pariskog profesora, tomiste *Johannesa Versora* o logičaru Petru *Hispanu*, spise Tita Livija, engleskog skolastičkog filozofa i logičara Waltera Burleya s tekstovima Aristotela i novoplatoniste Porfirija (1520), *De philosophica consolatione* i druge Boetijeve spise (1523), spise teologa, filozofa i logičara Dunska Skota (1525), *Egidu* o posljednjoj Aristotelovoj knjizi (1530), kao *bene docto philosopho Komentare Aristotelove Etike* Tome Akvinskog (1539), izlaganje i komentare Aristotelovih knjiga italijanskog filozofa Agostina Nifa i djela drugih pisaca. Savo Marković, „Luca Panetti (Panezio) Ulcinjanin, zaboravljeni korifej izdavaštva epohe humanizma i renesanse“, *Matica*, Časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu, God. XII, Br. 48, Cetinje – Podgorica, zima 2011, str. 201-218.

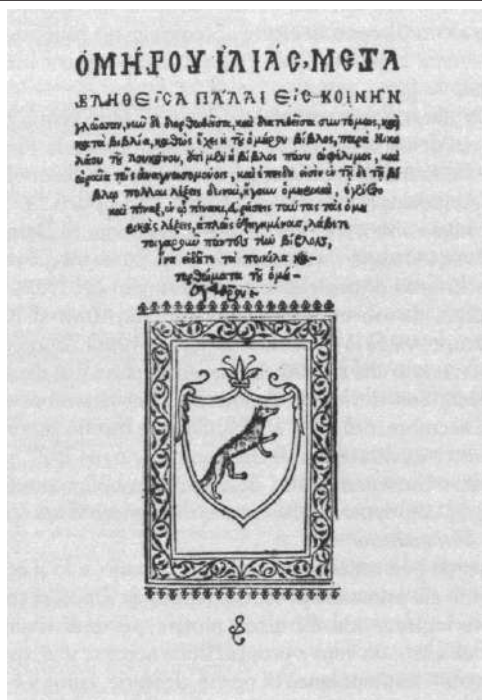
⁵⁵ Bio je posebno aktivan između 1524. i 1553. g. Njegova tipografija u Veneciji prva se opredijelila za štampanje izdanja namijenjenih grčkoj čitalačkoj publici. Ezopove basne (*Aisopos*) izdaje 1525, a *Novi Zavjet* na savremenom grčkom jeziku (*Ieron Euangelion*) 1539. g; *editio princeps Ilijade* u prijevodu na narodni jezik *Nicolausa Lucanisa* (*para Nikolaou tou Loukanou*),

Sl. 7. *Confessionale pro instructione confessorum reuerendi patris fratris Hieronymi Sauonarole* (1524): posveta venecijanskom patrijarhu Antoniu Contariniju od urednika Luke Panettija Ulcinjanina.⁵⁶

pjesnika prve polovine XVI v. rođenog na Zantu ili Krfu, objavljeno je, shodno kolofonu, u Veneciji, *ad instantia di miser Damian di santa Maria da Spici*. Novogrčki prijevod epsko-viteškog romana *Teseide* (*Theseos kai gamoutes Emelias*), smještenog u Atinu, koji je Giovanni Boccaccio napisao 1339/40. po ugledu na Vergilijevu *Eneidu* i Stacijevu *Tebaidu*, odštampan je 1529. u Veneciji, *per Giouanantonio et fratelli da Sabio: a requisitione de M. Damiano de Santa Maria de Spici*. Savo Marković, „Damian di Santa Maria, venecijanski renesansni štampar iz Spiča“, *Matica*, Časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu, God. X, Br. 39, Cetinje – Podgorica, jesen 2009, str. 143-158.

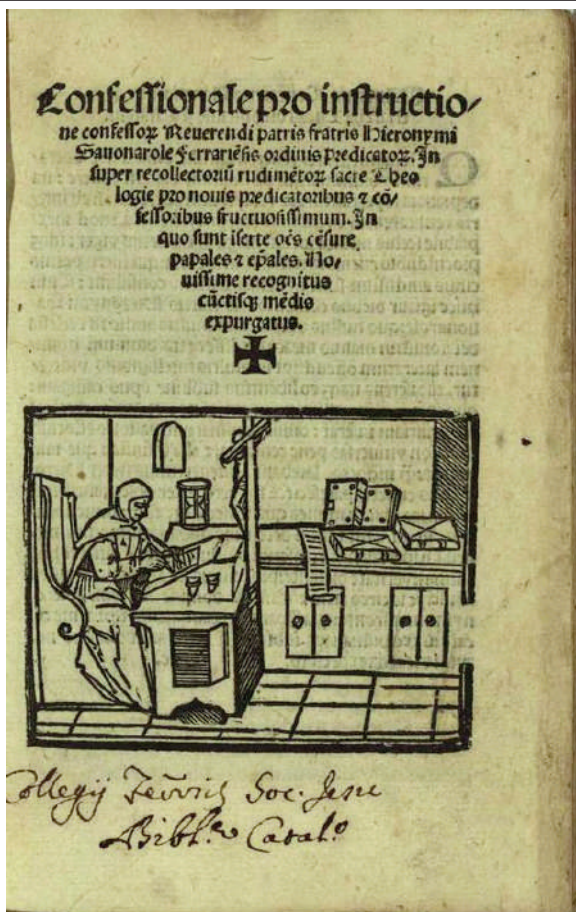
⁵⁶ „Antonio Contareno Venetiarum Patriarche Lucas Olchinensis foelicitatem. Quoniam: pater reuerendissime: omnia fere doctorum volumina: que ad nostram etatem venire: ita deprauata reperiuntur: ut vel ipsorum auctores: si

Sl. 8. *Homerou Ilias, metabletheisa palai eis koinen glossan, nyn de diorthotheisa, kai diatetheisa syntomos, kai kata biblia, kathos echei e tou Homerou biblos, para Nikolaou tou Loukanou.* (In Venetia : per Stefano da Sabio il quale habita a Santa Maria Formosa : ad instantia di Damian di Santa Maria da Spici, 1526 nel mese di magio).⁵⁷

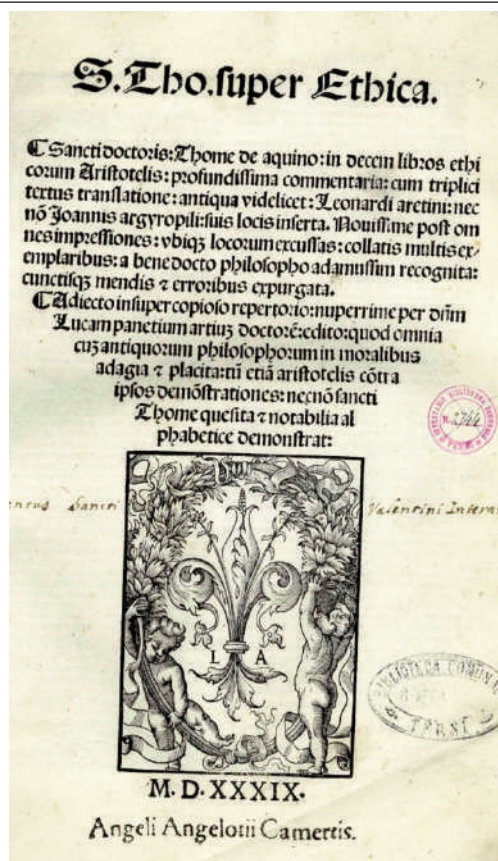
ab inferis reuocarentur ea minime recognoscerent. Quod inexpressibile scelus nullibi locorum magisque Venetiis viget ()". Savonaroline detaljne instrukcije ispovjednicima ovog izdanja uredio je filolog *Lucas Olchinensis Panaetius* i posvetio A. Contariniju (†1524). [Http://edit16.iccu.sbn.it/web_iccu/pdedica.asp?i=980](http://edit16.iccu.sbn.it/web_iccu/pdedica.asp?i=980) (5. 6. 2018). Savonarolu je, tokom prognaništva u Dubrovniku (1496-1500) mjesec dana prije njegovog izopštenja iz Crkve, 1497 g, branio Juraj Dragišić. I. Martinović, *Žanrovi hrvatske filozofske baštine od 15. do 18. stoljeća*, str. 19-20, 21.

⁵⁷ Web OPAC ICCU - edit16.iccu.sbn.it/scripts/iccu_ext.dll?fn=42&i... (30. 1. 2017).

Sl. 9. *Confessionale pro instructione confessorum reuerendi patris fratris Hieronymi Sauonarole Ferrariensis Ordinis predicatorum. In super relectorium rudimentorum sacre theologie pro nouis predicatoribus & confessoribus fructuosissimum. In quo sunt inserte omnes censure papales & episcopales. Nouissime recognitus cunctisque mendis expurgatus* (1524).⁵⁸

⁵⁸ (Venetijs : vero per Franciscum [!] de Bindonis summa diligentia impressus, 1524 die 21 mensis Aprilis), http://edit16.iccu.sbn.it/scripts/iccu_ext.dll?fn=10&i=23210 (5. 6. 2018).

Sl. 10. *S. Tho. Super ethica. Sancti doctoris: Thome de Aquino: in decem libros ethicorum Aristotelis: profundissima commentaria: cum triplici textus translatione: antiqua videlicet: Leonardi Aretini: nec non Ioannis Argyropili: suis locis inserta. Nouissime post omnes impressiones: vbiq; locorum excussas: collatis multis exemplaribus: a bene docto philosopho adamussim recognita: cunctisque mendis & erroribus expurgata. Adiecto insuper copioso repertorio: nuperrime per dominum Lucam Panetium artium doctorem: edito: ... (1539).*⁵⁹

⁵⁹ [Venezia : eredi di Luca Antonio Giunta il vecchio], 1539 (Venetijs : apud heredes Luceantonij Iunte, 1538 mense Iunio). (Web OPAC ICCU). http://edit16.iccu.sbn.it/scripts/iccu_ext.dll?fn=60&i=26697#1 (5. 6. 2018).

Odnos prema tradiciji, u kontekstu filozofskih refleksija, potvrđuje renesansni sinkretizam, koji, predloženim spoznajnim metodama, nastupa antropocentrično. Prisutan je i osvrt na harmoniju. Osim razmatranja Vincenza Silvia izloženih u *Govoru*, ljekar i polihistor F. Grisogono (1472–1538), prvi je istočnojadranski humanist sa u cjelosti sačuvanim traktatom s problematikom filozofije muzike (1507).⁶⁰

Uz Padovu, značajna je veza Bara i Vicenze, koja se, ponajprije kao duhovna transverzala, u tom razdoblju intenzivno održavala, eklezijastičkim tokovima, ali i migracijom u Veneto. Dva barska nadbiskupa iz tog perioda su iz Vicenze: Filippo Gaio i Ludovico Chericati⁶¹ – koji će svojom zvaničnom intitulacijom nadživjeti i Ivana Brunija, posljednjeg barskog nadbiskupa mletačkog vremena.

⁶⁰ Njegovo djelo *Speculum astronomicum* sadrži poglavlje *De musica integritate*. Inače, iz njegovog je roda potekla *Madonna Martia Chrisogona Gentildonna Zaratina*, kojoj je *Rime volgari* (Venecija, 1549) posvetio Kotoranin Ludovico Pascale. Ennio Stipčević, „Kotorski pjesnik Ludovik Paskalić (Lodovico Paschale), Zadranka Martia Grisogono i nekoliko talijanskih renesansnih skladatelja“, *Arti musices: hrvatski muzikološki zbornik*, Vol. 43, No. 1, Zagreb, Lipanj 2012, str. 65, 68.

⁶¹ Savo Marković, „Nadbiskup i primas Ludovico Chiericati i njegova znamenja u Baru i Vicenzi“, *Matica*, Časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu, God. XVII, Br. 67, Cetinje – Podgorica, jesen 2016, str. 421–436.

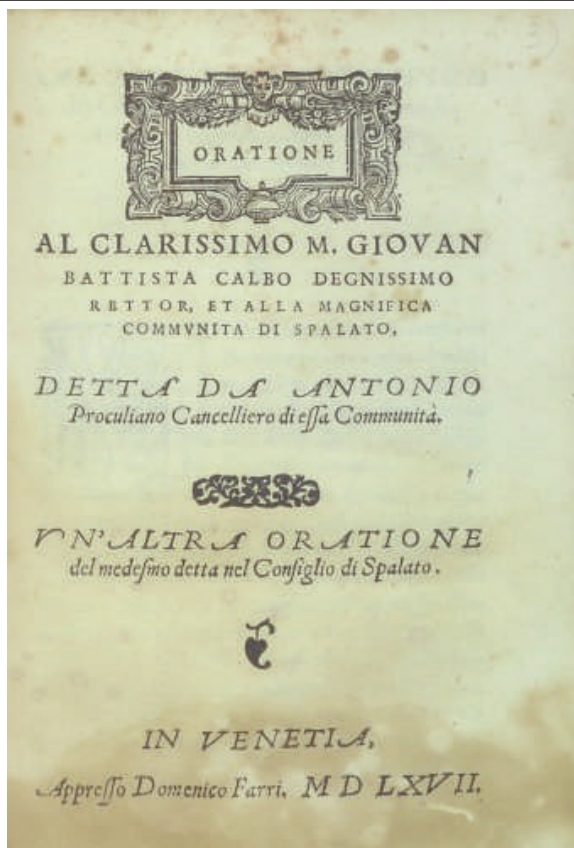

Sl. 11. *Atinska škola*, 1509/11.⁶² Rafael

Barsko porijeklo se vezuje i za druge značajne mislioce i pisce, aktivne u većim sredinama.⁶³ Etička promišljanja o tome

⁶² *Atinska škola*, koja prikazuje vodeće grčke filozofe, predstavlja kulminaciju klasične harmonije Rafaelovog rada. Od onih koje pominje Vincenzo Silvio predstavljeni su stoik Zenon Kitijski, Empedokle (?), Pitagora (?), koji demonstrira učenicima svoj sistem proporcija, matematičar Euklid (?), koji objašnjava geometrijski crtež uz pomoć šestara; na sredini, uokvireni polukružnim lukovima, nalaze se Platon koji nosi knjigu „Timej“ (lijevo) i Aristotel koji nosi svoju „Etiku“ (desno). U sliku su uklopljeni i Rafaelovi savremenici. Ilustracija: <https://bscheff22.wordpress.com/2013/10/07/raphael-school-of-athens/> (4. 6. 2018).

⁶³ Dubrovački antuninski rodovi Staij (za koji se navodi da se u Dubrovnik doselio oko 1400) i Stojković (Staijs, za koji se navodi da se doselio oko 1440) dičili su se barskim porijeklom. Marin Staij bio je dubrovački sekretar. Benedikt Stay (Dubrovnik 1714. - Rim 1801) u dva poučna epa pjeva o Descartesovoj, Newtonovoj i Boškovićevoj filozofiji prirode. Kristo Stay (Dubrovnik 1719. - Rim 1777) je estetičkim ogledima propratio izdanja epova svojeg brata Benedikta te je „jedini među hrvatskim latinistima koji je teorijski

Sl. 12. *Oratione* Antuna Prokulijana iz 1567. g.

koje vrline mora imati kancelar nalaze se u poznatom djelu Antuna Prokulijana, objavljenom u Veneciji 1567. g. Barski se renesansni humanista višestruko osvrće na moralni i politički život civiteta.⁶⁴

proučavao narav poučnog pjesništva.“ D. Balić, *Umijeće sintetičkog prikaza hrvatske kulture*, str. 241, 244; Zrinka Pešorda Vardić, *U predvorju vlasti: dubrovački antunini u kasnom srednjem vijeku*, Zagreb – Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, Hrvatski institut za povijest, 2012, str. 43, 107, 110, 172-173, 307-308.

⁶⁴ *Oratione* al clarissimo m. Giovan Battista Calbo degnissimo rettor, et

U djelima drugih Barana, koji svoju cjelokupnu produkciju nisu ostvarili na zavičajnom domaćem tlu, nailazi se na filozofske reference. Viktor Besali se u svojem djelcu *Canzone* iz 1577. poziva na sud „najrječitijeg Platona“,⁶⁵ a 1579. g. u knjizi Nikole Nalješkovića *Dialogo sopra la sfera del mondo*, napisanoj u Dubrovniku, pojavljuje s pohvalom autorovog astronomskog znanja.⁶⁶ *Sonetto dedicato a Nicolò Nale da Ragusa*, spjevan u počast astronomu, uzvisuje prirodnofilozofsku temu. Nalješkovićevo djelo je pisano u okviru geocentrične astronomije i komentar je poznatog srednjovjekovnog Sacroboscovog djela *Sfera*.⁶⁷ U sonetu posvećenom Marinu Battitorreu⁶⁸ iz 1599, Besali referira na njegovog ujaka Miha Monaldija

alla magnifica communita di Spalato / detta da Antonio Proculiano cancelliero di essa comunità. Un' altra Oratione del medesimo detta nel Consiglio di Spalato. In Venetia : appresso Domenico Farri, MDLXVII. Snimak je Digitalne zbirke Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (digitalna.nsk.hr/?object=linked&c2o=118033, 26. 12. 2016). V.: Savo Marković, *Studia Antibarensia*. Perast, Gospa od Škrpjela, 2006, str. 219-264.

⁶⁵ *Canzone nouamente posta in luce, in lode del clariss. et prestantiss. sig. il sig. Paulo Thiepolo procurator et sonetti, l'vno al clarissimo sig. Hieronimo Michiel, l'altro al s. Bartolamio Butta*. Di Vettor Besalio. In Venetia: cauallier dignissimo. Et due [Francesco Ziletti] 1577; „Bessagli, Vittore“, <http://www.internetculturale.it/opencms/...> (17. 1. 2017).

⁶⁶ S. Marković, *Studia Antibarensia*, str. 274-277.

⁶⁷ Djelo je davalo dobar priručnik sferne astronomije. Žarko Dadić, „Mavro Vetranović i Nikola Nalješković ka prirodoslovci“, *Dani Hvarskoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, Vol. 14. Br. 1, Split, Travanj 1988, str. 174, 175.

⁶⁸ *Compendio breve della metafisica* dijalog je Miha Monaldija objavljen 1599. g. U tom sažetom kompendiju metafizike ostvaren je razgovor pisca sa nećakom Marinom Battitorreom, priređivačem posthumnog izdanja Monaldijevih djela. I. Martinović, *Žanrovi hrvatske filozofske baštine od 15. do 18. stoljeća*, str. 44.

(„Stando fermo il Monaldi à la spelonca, / Onde Apollo parti fatto profeta / Poggio felice à quella eccelsa meta, / Che le forze del tempo atterra, e tronca:“),⁶⁹ koji je recepcijom prije svega platonovaca i averoista, nastojao da ponudi vlastite odgovore i kritičko vrednovanje idejnog i misaonog nasljeđa.⁷⁰

*

U razmatranju kulturnih dodira i doprinosa koje su ljudi sa ovih prostora realizovali u drugim sredinama, neophodno je sagledavati i rezultate uključenosti mislilaca domaćeg porijekla u filozofska zbivanja na tlu renesansne Evrope.⁷¹ *Govor u pohvalu filozofije*, koji je Baranin Vincenzo Silvio održao pred gradskim uglednicima, povodom godišnje obrazovne proslave u Padovi 19. oktobra 1530. godine, a koji se kao rukopis, odnosno prijepis čuva u Vicenzi, jedno je od najranijih i najznačajnijih svjedočanstava o epigonima ljubavi prema mudrosti, opšteg i apstraktnog promišljanja – stvaralaocima sa zavičajnom odrednicom. Dalja istraživanja će detaljnije ukazati na kontekst, gledišta, horizont i snagu tog javnog filozofskog razlaganja. Ukazivanjem na njihovu misaonost i domete postignuća kao komponentu univerzalnog duhovnog nasljeđa, nameće se i potreba utvrđivanja uslova nastanka, uticaja i društvene prakse koje su takvi pripadnici elite i njihove intelektualne tvorevine imali i ostvarivali u domaćoj sredini.

⁶⁹ Publikovan na str. 2 *Rima* gosp. Michelea Monaldija, u Veneciji 1599. g. S. Marković, *Studia Antibarensia*, str. 278-279.

⁷⁰ Uz temu filozofije ljepote „nastao je najopsežniji od svih renesansnih dijaloga - *Irene overo della bellezza* (1599) Miha Monaldija. Autor u deset dijaloga s Irenom, gospom izmišljenog imena, preslikava uređenje Platonove *Države*. D. Balić, „Umijeće sintetičkog prikaza hrvatske kulture“, str. 239, 240; I. Martinović, *Žanrovi hrvatske filozofske baštine od 15. do 18. stoljeća*, str. 44.

⁷¹ Cfr.: Ivan Kešina, „‘Velika’ europska i ‘mala’ hrvatska filozofija renesanse“, *Crkva u svijetu*, 44, br. 3, Split 2009, str. 389-390.

U prilogima koji slijede, nalazi se uvodni dio *Govora u pohvalu filozofije* Vincenza Silvia, na hrvatskom i latinskom jeziku. Transkripciju uvodnog dijela vicentinskog rukopisa i njegov prijevod na hrvatski jezik obavila je dr. sc. Maja Rupnik Matasović iz Hrvatskog instituta za povijest u Zagrebu, kojoj se ovom prilikom najsrdačnije zahvaljujem.

Prilog I.

Govor u pohvalu filozofije
koji je Vincenzo Sylvio iz Bara održao
u godini od spasonosnog utjelovljenja
1530.
dana 19, mjeseca listopada

dok je pretor izvrсни gospodin Giovanni Vitturi,
a prefekt izvrсни gospodin Priamo da Lezze

Hvala Bogu

U starim je pripovijestima, prečisti biskupe, najplemenitiji pretori, preugledni rektori, najizvršnji doktori i vi ostali veleučeni muževi bilo kojeg roda, zabilježeno kako su Pitijском Apolonu, kad je Atenjane pitao kojih se uvjerenja najviše drže, odgovorili „onih, koje su običavali i naši preci“. Prema toj izreci treba svima biti jasno da ono što je primljeno od tih drevnih roditelja i potvrđeno kasnijom upotrebom može biti i ono što nije najbolje ni najsvetije, niti se takvim mora smatrati. Zbog toga me ova godišnja obljetnica gimnazije, kao i samo ovo mjesto, navodi na razmišljanje o tome da ne prestanem u sebi razmatrati koliko dugujemo onima koji su nam ustanovili ovo divno vježbalište duha. Kako u svemu ostalome, tako su nam i u ovoj stvari također naši preci divno ustanovili da se svake godine na ovom mjestu drži pohvala filozofije i svih slobodnih umijeća, što, čini se, traži koliko slava gimnazije, toliko i korist svih učenika. Naime, ako vojskovođe običavaju, kad nešto napadaju, žrtvovati bogovima pod čijom zaštitom napadaju, ako se mornari ne usude uputiti na more prije nego umilostive bogove, te ako poljoprivrednici ne pristupaju obradi zemlje prije nego se zavjetuju, bio bi uistinu zločin kad se na takvom početku djela, tj. ove ovdje gimnazije, najuglednije među svim zemljama na svijetu, ne bi izlili prinosi ovakvih hvala Muzama, tj. znanostima. S jedne to strane vodi slavi ove gimnazije, s druge koristi mladića, naime, to što i oni mladići koji govore imaju u molitvi priliku vježbati snagu svoga talenta, a oni koji slušaju, kažem, nagovoreni hvalama neizmjereno se potiču da se prihvate tih studija. Osim toga, manje bi se odgovarajućim, da ne kažem sramotnim, činilo kad bi se ondje gdje se njeguju studiji cjelokupne uglađene književnosti, na tom mjestu zbog nekog zanemarivanja govora zabora-

vila dužnost retora i govornika pa se ne bi mogla naći nekolicina onih koji bi i znali i mogli vješto obavljati dužnost govornika. Međutim, ponajbolji muževi, kad u sebi razmislim o tome, nimalo ne sumnjam da ovdje postoje mnogi koji su se, nakon što su razmotrili taj broj najuglednijih muževa koji postoji u ovom gradu pa vidjeli mene kako sam ovamo izišao govoriti o filozofiji, uskomešali nemalo se začudivši zašto sam ustao baš ja, kad su prisutni toliki vrlo rječiti muževi, ne vodeći računa ni o dobi ni o rječitosti. Ako pak oni budu razumjeli moj naum, nadam se da će, i to bez imalo čuđenja, odložiti svaku sumnju u oholost koja se u njima začela o meni te da neće odbiti, ako već ne rado, barem dobrohotno prisustvovati ovom mom izlaganju. Evo da vam sve ukratko razjasnim: i nalozi našeg rektora i nagovori muževa koji su mi vrlo prijateljski naklonjeni nagnali su me da prihvatim ovaj teret, premda mojim leđima neprikladan. Osim što mi je rektor povjerio tu službu, nadodan je i utjecaj Ottaviana Tavole, našeg učitelja, najučenijeg, a isto tako i vrlo čestitog muža, kojemu zbog mnogih djela kojima me zadužio ne mogu ništa opravdano odbiti pa nisam mogao izbjeći da se ne pokorim i od filozofa ne postanem govornik. Nadalje, da se nisam pokorio rektoru, bio bih zaslužio kaznu; zatim, da sam to odbio bliskom prijatelju koji me silno nagovarao, trebalo bi me optužiti za zločin protiv nepovredive dužnosti. Znao sam vrlo dobro da će biti teško, s jedne strane govoriti o filozofiji onako prikladno kako to slučaj zahtijeva, s druge moći tako pročišćenim hvalama najučenijih ljudi zadovoljiti mladića koji još nije pronicljiva uma niti je uvježban, kad čitamo da su se i neki najugledniji govornici, Teofrast i sam Demosten, često uplašili, a da se i Periklo običavao obavezati zavjetima kad bi išao držati govor. Međutim, trebalo se pokoriti nuždi, kojoj govore da se ni bogovi ne mogu oduprijeti, te, kako kažu, sceni ... (poslužiti?..)

*

Prilog II.

Oratio de laudibus philosophiae
habita a Vincentio Syluio Antibarensi
anno salutiferę incarnationis
MCCCCXXX
Die xviii mensis octobris

Prętores magnifico domino Joanni Vitturio
Pręfecto magnifico domino Priamo de Lege

Laus Deo

Proditum est in ueteribus historiis, antistes integerrime, praetores nobilissimi, rectores praestantissimi, doctores excellentissimi, uosque alii cuiuscumque gentis uiri studiosissimi, Apollinem Pythium, cum ab Atheniensibus, quas potissimum relligiones tenerent, consuleret, respondisse, eas quae essent in more maiorum. Quo oraculo perspicuum esse omnibus debet, quae ab antiquis illis parentibus accepta atque usu a posteris confirmata, possint non optima et sanctissima et esse et iudicari. Quo circa ex anniuersaria hac gymnasii institutione, atque ex hoc ipso loco, in eam memoriam inducor, ut quantum his debeamus, qui nobis praeclaram hanc animi palęstram constituerunt, cogitare mecum non desinam. Praeclarum etiam sane a maioribus nostris, sicut in caeteris omnibus, ita hac in re institutum habemus, ut quot annis ex⁷² hoc loco philosophię omniumque liberalium artium laudatio habeat, id etiam cum gymnasii celebritas tum studiosorum omnium uidetur utilitas postulare. Nam si imperatores, cum aggrediunt aliquid, diis quibus auspicibus aggrediunt i<m>molare consueuerunt, si nautę mari, non nisi diis placatis committere sese audent, si agricolę non nisi uotis nuncupatis ad terram colendam accedunt, in tanto operis exordio, hoc est, gymnasii huiusce, omnium terrarum orbis praestantissimi, nefas plane esset, si Musis, hoc est, scientiis huiuscemodi laudum libamenta non offerentur. Atque hoc gymnasii celebritatem, illud adolescentium utilitatem spectat, quod uidelicet et illi qui dicunt habent in quo ingenii sui uim exercere orando possint, et quod audiunt adolescentes, dico ad ea studia capescendo laudibus impulsu summopere excitantur. Minus praeterea conueniens esse uidebatur, nedicam igno-/f. 1 v./-

⁷² ex] phi *cancell.*

miniosum⁷³ si quo in loco omnium bonarum litterarum studia excolerent, eo in loco rethorum atque oratorum munus orandi desuetudine quadam obsolesceretur, neque complures reperirent, quo oratorum munere fungi non imperite et scirent et possent, sed cum hæc mecum reputem, uiri optimi, minime mihi in dubium uenit, quin multi hic sint, qui cum ad hunc, qui hac in urbe est praestantissimorum uirorum⁷⁴, numerum respexerint, et me huc processisse de philosophia uerba facturum uiderint, admiratione non mediocri commoueantur cur ego potissimum cum tot adsint uiri eloquentissimi nulla nec aetate nec eloquentiæ habita ratione surrexerim. Verum hi si consilium meum intelligent, spero, et omni admiratione semota, omnem quam de me conceperant arrogantem suspitionem deponent et si non libenter, benigne tamen huic meæ dictioni adesse non recusabunt. Ac ut uobis breui omnia expediam et rectoris nostri iussa et amicissimorum uirorum contentiones me impulerunt, ut onus hoc, licet meis humeris impar, subirem, praeter etiam quam quod mihi rector hanc demandarat prouinciam, accessit et Ottauiani a Tabula praeceptoris nostri uiri doctissimi, aequae ac integerrimi autoritas cui ob summa in me merita, quaeque negare iure non possum, non potui⁷⁵ subterfugere quin parerem, et ex philosopho oratorem agerem. Inde etiam si rectori non paruissim, poena dignus essem; hinc si amicissimo⁷⁶ apud me summe contendenti hoc denegassem, inuiolati officii crimen erat incurrendum. Sciebam perfecto quod esset difficile, cum de philosophia perinde ut causa postulat dicere, tum adolescentem neque ingenio satis perspicaci, et inexercitatum, tam purgatis doctissimorum uirorum laudibus⁷⁷ satisfacere posse,

⁷³ miniosum] igno- *cancell.*; Laus Deo *supra in margine*

⁷⁴ uirorum *add. s. l.*

⁷⁵ potui *add. s. l.*

⁷⁶ amicissimo] amicissimi.

⁷⁷ laudibus *corr.*

cum legamus praestantissimos quosque oratores, Theophrastum ac Demosthenem ipsum, saepius expauisse, Periclem quoque uotis se obligare, cum ad dicendum accederet, consueuisse, sed necessitati parendum fuit, cui ne dii quidem resistere posse dicuntur, ac scaenę, ut aiunt, serui-

JERES STEVANA PETRANOVIĆA

Sreten Zeković

In the small, middle and high school of Cetinje (“the small Montenegrin university”), Stevan Petranović was teaching unique anthropology with physiology and psychology (the link between organism and soul) and interpreted with more liberty the church-theological dogmas. That was the first heresy in the Montenegrin education, which made Njegoš leave Montenegro.

Uvod

Kuriozitet i raritet je da je Stevan Petranović u ondašnjoj Cetinjskoj „maloj i veljoj školi“ (po njemu nazvanoj „Petranovićeva škola“ 1856–1860), pored drugih tzv. realija (svjetovnih predmeta) naučavao na moderan način *antropologiju* (s fiziologijom) i *psihologiju* u smislu uslovljene veze čovjekovog *organizma i duše* u vezi sa slobodnijim tumačenjem teoloških dogmi.¹ To je prvi zvanični slučaj *heresi* u crnogorskom školstvu, zbog koje je Stevan Petranović udaljen

¹ Izlagao na Međunarodnom znanstvenom simpozijumu radi promocije *doprinos djelatnih ljudi Hrvatske povijesnom razvoju crnogorske kulture i Crne Gore*, održan u CNB na Cetinju 25–26. 10. 2017. g.

iz Cetinjske škole 1860. u vaktu nadzornika te škole i nevjernoga mitropolita (zavjerenika) Nikanora Ivanovića, te i političke sekularizacije knjaza Danila.

No, to nije prva jeres i u slobodarskom tradicionalnom crnogorizmu, viševjekovnoj „borbi neprestanoj“ za slobodu ili crnogorskom narodnom preporodu koji je bitno i prevladajuće uobličio sekularni, antidogmatski, nekanonski, do praktične areligioznosti, i *jeretički* duh crnogorski sa posebitom slobodarskom religijom i ponarođenom, narodnom crkvom Crnogoraca. Zbog takvog stanja duha i načina života žeženo su kuđeni za *jerese* i Sv. Petar Crnogorski i Njegoš od strane pravoslavne Rusije (njezinog Sv. Sinoda) i ostalih hrišćanskih dušebrižnika.

Porodica Petranović

Stevan Petranović potiče iz ugledne, uče(v)ne i zna(ve)ne porodice Petranović, najvjerojatnije doseljene iz Crne Gore u ševernu Dalmaciju (okolina Šibenika) u 16. v.² Ta famelja je

² Tako tvrde i njihovi ovdašnji Petranovići iz tih krajeva. I njegovo ime *Stevan* (a ne *Stefan*) govori da mu je nastalo u crnogorskoj porodici, tj. da se tako imenuje i kod Crnogoraca, u Crnoj Gori, a u Dalmaciji i kod pravoslavaca je *Stefan*. U njegovom prijevodu *Moralne misli* od Nikole Tomazea (Episkopska knigopečatnja, Novi Sad, 1864) na naslovnoj strani stoji „posrbio Stevan Petranović, pobočnik crnogorskog knjaza“. I na svojoj brošuri *Odbrana*...imenuje se Stevan. Njegov zemljak iz istog kraja (Drniša) je i znaveni mitropolit crnogorski Nikanor Ivanović koji je nekako istodobno došao na Cetinje kad i Stevan Petranović, a koincidencija je (?) da su otprilike jednak i napuštili Cetinje. Istoričar dr prof. Petar I. Popović napisao je brošuru *Nikanor Ivanović – Njeguš* u kojoj dokazuje da je ovi(aj) kratkotrajni Mitropolit (do zavjereničkog atentata na knjaza Danila) rodom (korijenom) sa Njeguša i da je „njegov dolazak u Crnu Goru bio dobro pripremljen“ zbog njegovog brzog napredovanja, što se može reći i za S. Petranovića kojega je,

dala više značajnih intelektualaca za narodni preporod u Hrvatskoj, nacionalno-kulturnoj epohi, u kojoj i Stevan zauzima vidno mjesto. Nije suvišno da ih i ovdje pomenem. Značajniji Stevanovi rođaci su: dr Božidar, Gerasim, Kuzman, Đorđije i Bogoljub (Teofil).

Stevanov brat od strica, dr *Božidar Petranović* (1809-1847), prijatelj Vuka St. Karadžića, vrsni svjetovni intelektualac – liberal, završio je filozofiju u Gracu, pravo u Beču, a doktorat u Padovi. Sa ovom činjenicom se povezuje i tvrdnja da je Stevan imao priliku da pohađa filozofiju na Padovskom univerzitetu.

Božidar je poznat kao jedan od prvačnih pokretača narodnog preporoda u Dalmaciji kada je bila pritisnuta austrougarskom i italijanskom tuđinštinom i (p)otuđenjenaštvom, pokretač, inicijator prvog časopisa na domaćem jeziku *Srpsko-dalmatinski magazin* (1836), osnivač i doživotni predsjednik društva „Matica dalmatinska“ (1826), dopisni član Jugoslovenske akademije u Zagrebu i Srpskog naučnog društva u Beogradu, narodni poslanik u Bečkom parlamentu, nosilac ruskog ordena Sv. Ane II stupnja (1863), političar, pravnik, istoriološki i književni pisac mnogih članaka u njemačkim i italijanskim časopisima o domaćim književnim prilikama, rasprava, studija i knjiga, od kojih su neke dobile najviše domaće nagrade.

Drugi Stevanov brat od strica, rođeni brat dr Božidara Petranovića, bio je *Gerasim Petranović*, zna(ve)ni dalmatinski episkop, prvi *bokokotorski episkop*, urednik popularnog almanaha *Srpsko-dalmatinski magazin* (1862-1871), prijatelj i saradnik Vuka Karadžića, počasni doktor bogoslovijske škole, pisac religioznih i istorijskih knjiga, poslovično znaven kao veliki zaljubljenik gusala.

„na molbu knjaza Danila na brzinu zađakonio vladika Knežević“.

U vremenu pokušaja Austrougarske da silom i mitom odrodi Hrvate, Srbe i Crnogorce u Dalmaciji (zv. mađaroni), bio je znaveni *Kuzman Petranović*, kojeg su gonili, u tamnicu bačali i zlostavljali, ali nijesu mogli da slome njegove ideje i opredjeljenje. Njegov sin Đorđije Petranović, pomorski kapetan, nastanio se u Rusiji i oženio se Anom Aleksejević, ćerkom bogatog ruskog fabrikanta. A. Pajević u *Pismima iz Moskve*, sa krunisanja ruskog cara Nikolaja II, piše: „Ja sam se radovao što sam u srcu Rusije naišao i upoznao takvog uzornog rodoljuba kao što je Đorđije Petranović“.

Stevanov rođeni brat *Bogoljub (Teofil) Petranović*, učitelj u višoj srpskoj narodnoj školi u Sarajevu (neka vrsta polugimnazije), a od 1862. do 1869. i nje(zi)n upravitelj, sakupljač narodnih umotvorina, pročitao se, zajedno sa Stevanom, u Bosni svojim književnim, prosvjetnim i agitatorskim radom, dok ga je Omer-paša proćerao iz Bosne. Potonji potomak Petranovića bio je Danilo, pokrajinski nadzornik i književnik.

Život i ličnost Stevana Petranovića – opšte karakteristike

Stevan Petranović je rođen u decembru 1835. godine u sjevernoj Dalmaciji – u Drnišu (kod Šibenika), a umro je u Šapcu 1913. g, u kući njegove pokćerke³ prilikom austrougarskog bombardovanja njezinog doma.

Elementarno obrazovanje stekao je u rodnom Drnišu. Završio je neku vrstu petogodišnje gimnazije (realku) u pravoslavnoj Bogosloviji u Zadru, a zatim tri godine pohađao (studirao?) filozofiju na univerzitetu u Padovi.⁴ Iako ga neki oslovljavaju

³ Ćerke sestre Stevanove žene Sofije Mandić iz Luke, sestre mitropolita dabrobosanskog Nikole.

⁴ Nije baš pouzdano (utvrđeno) je li *zvanično studirao* ili *pohađao* (slušao)

kao đakona, cijelog života bio je *svjetovnjak* učitelj-nastavnik i liberalni ideološko-politički, ali i svesrpski, ujediniteljski aktivista.

O Petranovićevoj pedagoškoj i psihološkoj praksi u Cetinjskoj školi, njegovim naprednim i novim shvatanjima, odnosu prema školi i đacima, njegovoj *jeresi* u nastavi i otpuštanju iz škole, možemo rasuđivati i na osnovu njegove biografije, odnosno cjelokupnoga životnog puta koji je ispunjen progonstvima, patnjama, stradanjem i uzbuđenjima. Biografska metoda može nam pomoći da sakupimo one momente i elemente koji nam omogućavaju da rasvijetlimo i rekonstruišemo osnovne i okvirne koncepcije njegove napredne i nove „*antropološke psihologije*“ ili *vezu čovjeka* i njegovog organizma i fiziologije sa psihologijom, „*dušom*“.

U crnogorskoj „*klasičnoj*“ i najnovijoj literaturi o Petranoviću i *Petranovićevoj školi na Cetinju* navodi se da se o njegovom životu gotovo ništa ne zna, osim da je bio učitelj u Cetinjskoj školi od 1856. do 1860. godine da je završio Zadarsku bogosloviju i da je 1860. morao da napušti školu na Cetinju zbog „*nekakvih okolnosti*“, „*sukoba sa sredinom*“ i „*jeresi u školi*“ (gotovo *mimogred/no u fusnotama*).⁵ Oni koji su pisali o njegovom radu i životu izvan Crne Gore, gotovo, da nijesu znali ni za osnovne podatke o njemu u Crnoj Gori, i obrnuto.

na filozofskom fakultetu u Padovi, vjerovatno u vremenu češćeg boravka i doktoriranja Božidara Petranovića na Padovskom univerzitetu. Marko Marković u kraćem osvrtu *Stevo Petranović (1835–1913) mimogred*, bez navođenja izvora i ozbiljnije provjere, tvrdi: „*poslije (Bogoslovije – p.m.) je tri godine studirao na filozofskom fakultetu u Padovi (Italija)“ (Cetinjska škola 1834-1984 – Spomenica o proslavi stopedesetogodišnjice prve državne škole u Crnoj Gori, RZ za vaspitanje i obrazovanje – OOUR izdanje udžbenika i udžbeničke literature – Titograd i Osnovna škola Njegoš Cetinje, str. 101-104)*

⁵ Svi auatori koji su pisali o Petranovićevom radu u Crnoj Gori.

Ono što je Pavle A. Rovinski izjavio o njemu za vrijeme njegovoga boravka na Cetinju, većim dijelom potvrđuje i Petranovićev ukupni životopis, i prije njegovog dolaska na Cetinje (krajem oktobra 1856) i poslije njegova odlaska (krajem februara 1860). O tom njegovom životnom razdoblju piše znatan broj autora.⁶

Iako se u crnogorskoj literaturi uglavnom smatra da je S. Petranović sa prekidom učiteljavanja u Cetinjskoj školi (zvanoj i „mala škola“ od 1833/4) jedanak napuštio i Crnu Goru, ipak se javlja, pominje se da je bio na Cetinju još do 1864. u administraciji knjaza Nikole kao njegov pisar, prevodilac, sekretar i ađutant („pobočnik“). S. Petranović se pominje i u narodnoj pojci *Bojevi Crnogoraca i Hercegovaca s Turcima godine 1862.* koju je sakupio Vuk. St. Karadžić.⁷ O tome šedoči i sam S. Petranović koji se u svojoj brošuri *Odbrana Steve Petranovića pred Pirotskim sudom* predstavlja i kao „pobočnik knjaza Nikole“. O tome piše i Dimitrije Miša (Mita) Klicin u navedenoj njegovoj knjižici.

⁶ Dimitrije Miša (Mita) Klicin, *Spomenica Stefana Petranovića, nacionalnog borca (1835–1913)*, Novi Sad, 1937. Vladislav Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrijske okupacije*, Sarajevo, 1937. V. Skarić, *Spomenica Steve Kaluđerčića.*, Sarajevo. V. Skarić, Stevo Petranović (učitelj i nacionalni agitator), *Pregled*, knj. IX sv. 118. Jovan Kršić, Književnost Bosne i Hercegovine, *Život*, sv. 4, god. II, knj. II, Sarajevo, 1953. Borivoje Jevtić, Stevo Petranović – prvi pozorišni rukovodilac u Bosni, *Život*, god. II, knj. II sv. 9, Sarajevo, 1953. Marko Marković, Prve savremene pozorišne predstave u Bosni i Hercegovini, *Život*, sv. 7, za april 1953, 269. Dr. Vladimir Ćorović, *Bosna i Hercegovina*, Beograd, 1925. Hamdija Kreševljaković, *Sarajevo u doba okupacije Bosne*, Sarajevo, 1937, i drugi.

⁷ Vuk St. Karadžić, *Srpske narodne pjesme*, knj. IX, Beograd.

Intelektualne, karakterne i druge lične osobine S. Petranovića

Glavne intelektualne i druge lične odlike Stevana Petranovića su: znatno bogoslovsko, preovlađujuće *svjetovno* obrazovanje, znanje stranih jezika, prevodilačko, književno, pozorišno, političko-istorijsko i novinarsko spisateljstvo i rad, prosvjetno-pedagoški rad i gotovo fanatično nacionalno (ali nije imun i na nacionalističko) angažovanje na *narodnom preporodu* Južnih Slovena, a navlaštito pravoslavnog, srpskog naroda, buđenju nacionalne svijesti, ponarođavanju uopšte, posebno jezika, književnosti, bogoslovlja, te reafirmacije svega što je izvorno narodno. Odlikovao se prirodnim bistrinom duha, istinoljubivošću, samostalnošću, slobodoumnošću, liberalnijim shvatanjima. Zanosno, gotovo, fanatično, sa vatrenim govorništvom i ubjedljivo je prenosio svoja znanja i uvjerenja na učenike, omladinu i ljude uopšte.

Osnovne karakterne osobine Stevana Petranovića su: hrabrost, otvorenost u izrazima, neposrednost u ophođenju, moralnost, čvrsta volja, nepokolebljivost do tvrdoglavosti i dogmatičnosti, odvažnost, samopožrtvovanost, dostojanstvo i žrtvovanje za istinu i ideju od opšteg i višeg značaja, neustrašivost i upornost u akcijama, na riječi, peru i djelu, pa i na oružju. Imao je organizatorske i agitatorske sposobnosti. Bio je vrlo druželjubiv.

No, ne treba ga idealisati ni kao čo(vj)eka ni kao istorijsku ličnost. Rečene osobine miješale su se i sa njihovim *krajnostima*. Po svemu sudeći, bio je prijek čovjek, prgav i *slavoljubiv*, ličan, isključiv do narcisoidnosti, osvetoljubljiv, pa i u izuzetnim ljudskim situacijama (npr. smrti) znao je biti grub, pa i vulgaran. Opravdane akcije i težnje i svoje opredjeljenje za oslobođenje svoga i drugog naroda od tuđina prerastale su kod njega i u

smišljeni veljesrpski nacionalizam, koji se već jakotno širio na osnovu pripravljanog ostvarenja spoljnopolitičkog nacionalnog programa Velike Sbiye *Načertanija*, kompilatora i krivotvoritelja I. Garašanina. Bio je aktivni član Ujedinjene omladine i neposredni saradnik Mlade Bosne. Bio je i član Glavnog revolucionarnog odbora koji je imao značajnu ulogu u borbi i ustanku u Bosni i Hercegovini i koji je održavao veze sa Beogradom. Takva njegova aktivnost se ispoljila u Bosni, pod turskom i austrijskom okupacijom, a nije proučavana takava njegova djelatnost u Crnoj Gori.

Iako mu nije bio poznat Petranovićev rad izvan Crne Gore (u Bosni, Srbiji i Bugarskoj), P. A. Rovinski (duže adoptiran u Crnoj Gori, i dobar poznavalac crnogorskih prilika) istakao je njegove ispoljene osobine u Crnoj Gori: hrabrost, odvažnost, odlučnost u zastupanju svojih ubjeđenja, samostalnost duha i spremnost da se usprotivi i autoritarnim dostojanstvenicima, pa i lično knjazu Danilu, iz čega i proizlazi ocjena da je Stevan bio „u sukobu sa sredinom“. Međuti(je)m, nigđe se utvrđeno ne precizira u čemu i radi česa je nastao taj „sukob sa sredinom“. Pominju se i razmirice sa žustrim knjazom Danilom (čak i lične prirode).⁸ Navode se i pedagoško-didaktički razlozi za njegovo otpuštanje iz škole, kao i Petranovićeva spremnost da „saspe istinu u brk i samom knjazu i dostojanstvenicima“, ali se uglavnom to „pokriva“ Stevanovom „jeresi“ u nastavi.

⁸ Pominju se intrige skrovite Danilove opozicije u koje je Stevana uvlačio pop Jovan Špadijer i iministar T. Ilić protiv Nikanora Ivanovića i knjeginje Darinke („da je vladika, ni više ni manje, nego ljubavnik knjeginje Darinke“). Zamjerali su Nikanoru da je isuviše servilan prema knjazu Danilu, što je bilo objektivno i vrlo opravdano, iako mu je potajno „radio o glavi“,

*Petranovići u Bosni, progonstvo u Srbiju,
a iz nje u Bugarsku*

U Dalmaciji, Crnoj Gori, Bosni, Srbiji i Bugarskoj bio je u žiži važnijih događaja, na značajnim i osetljivim ulogama, u društvu uglednijih i poznatijih ljudi, koji su ga cijenili i prihvatili kao prijatelja, čo(vj)eka, intelektualca, revolucionara, i nacionalnog borca, stradalnika i žrtve. U Bosni je bio *jedan od najaktivnijih i najznačajnijih ličnosti u Hadži-Lojinoj buni i otporu protiv austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine*. Za vrijeme progonstva u Srbiji bio je lični i dobar prijatelj sa Radojem Domanovićem, Jašom Prodanovićem i drugim poznatijim ličnostima.⁹

Po svojim političkijem ubjeđenjima iskazivao se kao (srpski) liberal, ali je sarađivao i u svakodnevnom životu i u političkim akcijama sa pripadnicima drugih partija u Srbiji, a u Bosni sa Muslimanima, katolicima i Jevrejima radi ostvarivanja zajedničkih nacionalnih interesa,¹⁰ iako je svoje najintimnije motive ostavljao za „potonji potez“. Ovo je bilo izraženo naročito kada su u pitanju ostvarenja višijih zajedničkih ciljeva – *oslobođenje od tuđina i ujedinjenje*

⁹ Stevan Petranović, Jaša Prodanović u Pirotu, *Republika*, 3. 3. 1953: „Od nedomo rodoca, Jašinih prijatelja, najviđeniji su bili: R. Domanović, Mihailo Cerović, okružni načelnik, dr Janko Sjenkjević, učitelj Milenko Čabarić (kasnije blagajnik Narodne skupštine Kraljevine Srbije) i blagajnik Okružnog načelništva Mišća Mihajlović, kome je pravo ime i prezime bilo Stevan Petranović (1835-1913), Dalmatinac koji je imao važnu ulogu u istoriji Crne Gore od 1859. do 1864, koji je dalje, do 1875, bio član Glavnog revolucionarnog odbora u Bosni, i koga su austro-ugarske vlasti prognale zbog njegove djelatnosti protiv okupacije Bosne i Hercegovine“.

¹⁰ Isto, poglavlje *Stevo Petranović u Bosni*.

Petranović u Bosni

San-Stefanski mir, zaključen između Rusije i Turske marta 1878. g. bio je za Petranovića velje iznenađenje i razočarenje. Na Berlinskom kongresu 1878. godine Austrougarska dobija BiH. S. Petranović je otpočeo ljutu agitaciju protiv Austrougarske. Radio je na zbližavanju i slozi naroda i konfesija i propovijedao nužnost otpora. Više autora navodi da je Petranović imao vrlo veliku i značajnu ulogu u Bosanskom ustanku (1875–1878) i u Hadži-Lojinoj buni. Bio je veliki agitator, učesnik i orator navedenih događaja. Vasa Čubrilović daje opširnu sliku oslobođenja Bosne 1875–78. godine. Ističe da je Stevan Petranović bio jedan od najaktivnijih članova Glavnog revolucionarnog odbora u Sarajevu.¹¹ Dr. Mihovil Mandić ukazuje da su Hadži-Loje i Stevan Petranović bili u stalnom dosluhu, i da mu je Petranović bio glavni konsultant. Ukazuje i na prijetnju vicekonzula Milakovića da će Petranović biti obješen kad dođe austrougarska vojska, što mu dokazuje da je Petranović bio jedan od kolovođa ustanka.¹² S. Petranović je agitovao: „Mi nećemo Švabe – bićemo se protiv njih svi složno. Neka bude proklet onaj koji ga želi i koji neće život žrtvovati za odbranu otadžbine. Mi smo se zajedno rodili, zajedno živimo i zajedno ćemo svi bez razlike umrijeti za odbranu naše časti i ne damo nikome da nas proguta i našu čast satre i pogazi“.

Sa ovijem autorima se slažu i prof. Hamdija Kreševljanović i dr Josif Kečet.¹³ Za vrijeme ustanaka S. Petranović je održavao

¹¹ Vasa Čubrilović, *Bosanski ustanak 1875-78*, posebno izdanje SKA, Beograd, 1930, 220 i 223.

¹² Dr Mihovil Mandić, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine 1878*, Matica Hrvatska, Zagareb, 1910.

¹³ Prof. Hamdija Kreševljanović, *Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878*,

govore na narodnim skupovima, naročito značajan u Gazi Huserbegovoj džamiji i prilikom osveštavanja zastava dvije hrišćanske čete (2. i 7. avgusta) koje su pošle da susretnu austrougarsku vojsku. Držao je govore i u Begovoj džamiji, Đulaginom hanu i u magazi Morića-hana u kojima su održavani sporedni odbori. O tome zbori i Aleksa J. Popović-Sarajlija, koji je bio savremenik događaja Hadži-Lojine bune: „... Bio je praćen velikim oduševljenjem tako, da su njega Turci, posle završene vatrene i patriotske besede, nosili na rukama“. ¹⁴ Stevan se pominje i u jednoj pripovjeci Iva Andrića u vezi sa Hadži-Lojinom bunom.

Petranović je bio veliki rodoljub, pravoslavni sve-Srbin ¹⁵ i pansloven, a zakleti neprijatelj Austrije. U Bosni i Srbiji je priznat kao junak, požrtvovani nacionalni borac i stradalnik za oslobođenje od tuđinskih vlasti, kako turske, tako i austrougarske i bugarske. Zbog toga je dolazio u sukob sa vlastima. Proganjan je od turske, austrougarske, srpske i bugarske vlasti.

Bio je na riječima, u vatrenim govorima, na peru, u oštrijem člancima i pjesmama, i na djelu, u organizovanju političkih akcija i agitacija, pa i oružjem, za ujedinjenje Srba, Crnogoraca, Hercegovaca, Muslimana, Hrvata i drugih nacionalnosti i vjeroispovijedi radi zajedničkoga oslobođenja

Sarajevo, 1937. Dr J. Kečet citira D. M. Klicina, n. d.

¹⁴ Aleksa J. Popović-Sarajlija, *Hadži-Lojina buna*, Beograd, 1897, 40 i 41.

¹⁵ Porodično dugo otuđen od svoje crnogorske postojbine, porijekla i domovine, vaspitavan i učen u duhu široke Srpske pravoslavne crkve, svesrpstva kao ideološko-političke konture nekadašnjega Srpskog carstva, *slavenoserbstva* (pro)turske „Pečke patrijaršije slavenosrpske“ koja je i u zlovaktu „turske Srbije“ „martološki“ propagi rala da je Crna Gora ne samo „srpska zemlja“ no i „dio Srbije“. To je bilo već arhaizovano u doba narodnih preporoda kod Južnijeh Slovena.

od tuđinske stege.¹⁶ U svojim govorima, Petranović je insistirao na zajedničkom otporu braće Hrvata, Srba, Crnogoraca i Muslimana. Apelovao je na prevazilaženje međusobnih razmirica, razlikama u vjeri i nacionalnosti kada je u pitanju borba protiv okupatora. U novosadskoj *Zastavi* Petranović je redovito izvještavao o događajima i političkom raspoloženju u Sarajevu. Zalaže se za vjersku toleranciju „jer uzalud je sav trud nekolicine fratara, načelo narodnosti održaće pobjedu, a što je bilo neprirodno u drugim zemljama i narodima i otpalo, to će otpasti za kratko vrijeme i među Bošnjacima“.¹⁷ Apeluje i na rimokatolike koji su podržavali austrougarsku okupaciju: „Mi želimo braći Hrvatima svaku sreću i bolju budućnost. Ako oni drže da smo mi njima braća, onda valja da nam kakvo dobro čine, a to će samo tako učiniti, ako nam njina žurnalistika dade mira u neutralnosti“. Petranović ovo piše u novosadskoj novini *Zastava* kao polemiku sa zagrebačkim *Obzorom*, u kojem ga napada i fra Grga Martić što borbu protiv austrijske vlasti proglašava borbom protiv Hrvata. Petranovićeva propaganda najviše se ispoljavala (1878) njegovim člancima u *Zastavi* u kojima prikazuje teško stanje i otpor naroda, traži sprečavanje austrijske okupacije Bosne, opisuje zahtjeve i proteste naroda zbog Berlinske odluke o okupaciji, a takođe(r) upućuje napade onim pojedincima koji su bili protiv prisajedinjenja Bosne Srbiji.¹⁸

¹⁶ Dimitrije Miša Klicin, *Spomenica Steve Petranovića, nacionalnog borca (1835-1913)*, Novi Sad, 1937.

¹⁷ U ovom citatu se pominje „načelo narodnosti“ koje je u *Načertaniju* (spoljnopoličkom programu za ostvarenje Velike Srbije) za posrbljavanje okolnjih naroda i za prisajediniteljsko ujedinjenje. To podupire mišljenje o Petranovićevom angažovanom veljesrpstvu skrivanom ispod poziva na zajedničku borbu za oslobođenje protiv okupatora.

¹⁸ Marko Marković, isto, 102.

Petranović se zalagao za slogu Muslimana, Srba, Hrvata i Crnogoraca: „Pa pošto nas posvojiše Turci, razdvojiše nas vjerom, učiniše te se otuđismo jedni od drugih i međusobno krvismo i klasmo, mrzismo i satirasmo kroz ovo trista godina... I kad je tako moralo biti to nek već ne bude, nego osvijestimo se, a neka stoji džamija i crkva, i svak po svom zakonu neka se moli, a mi se opomenimo da smo braća... Braćo! Spremajmo se što brže na odbranu ove naše zemlje“.¹⁹

Nakon održane osnivačke skupštine (1866) *Ujedinjene omladine srpske* u Novom Sadu, propagira se da se i u Bosni osnuje odbor ove organizacije.²⁰ Iz bilježaka Koste Hadži Ristića vidi se da je ova inicijativa pokrenuta u Tešnju od strane Stevana Petranovića. Adem-aga Mešić, koji je u vrijeme Petranovićevog boravka u Tešnju imao deset godišta, u svojim neobjavljenim memoarima piše: „U Tešnju je bila od provincijskih mjesta prva Srpska Pravoslavna škola u Srpskoj varoši.“²¹ Bio je

¹⁹ D. M. Klicin, n. d, 28. (koji je zapravo publicista pa to treba obazrivo i kritički uzimati).

²⁰ Naravno, to ujed(i)njavanje Petranović je shvatao na osnovu tada šire načertanijevske koncepcije, zapravo, za njihovo prisajedinjenje Srbiji, što je bio i koncept (pro)turske „Pečke patrijaršije slavenosrpske“, nastavljen u zvaničnom, ali t(r)ajnom, državnom vanjsko-političkom nacionalnom programu „Velje Srbije“ zv. „*Načertanije* (tajeno ozvaničen 1844), kompilatora Ilije Garašanina. Iako je *načelo narodnosti* opšte u novovjekim narodnim preporodima, ovdje je prisutno kao ono načertanijevsko *jedinstvo načela narodnosti* kao razlog za ujed(i)njenje, prisajedinjenje koje je korišćeno u Crnoj Gori za njeno posrbičenje i prisajedinjenje. U agenturnoj instrukciji Ilije Garašanina svom agentu M. Piroćancu kaže: „U sravnjivanju Srpskoga naroda sa Crnogorskim nikada ne davati prednost, nego uvijek govoriti kao o jednom istom. Uvijek paziti da to nije u isključivom interesu Srbije, nego stalno govoriti u opštem“.

²¹ I iz ovoga se prepoznaje opštenita pojava tog i docnijega

prvi učitelj Stevan Petranović Srbijanac. On nije bio učitelj, ali je poslat iz Srbije 1863.²² On je radio na tome ne bi li u Bosni pridobio prvake Muslimane da se Bosna prisajedini Srbiji. U Tešnju je postojao i jedan Centralni odbor za Bosnu i Hercegovinu... Vele da je tom odboru bio vođa Stevo Petranović. Ovaj je odbor radio na tome da podigne revoluciju... Petranović je mnoge Muslimane naučio čitati i pisati ćirilicu“.²³

Iako je turska vlast predostrožno gušila svaki pokušaj organizovanja, ipak je S. Petranović u 89. broju *Zastave* iz 1866. g. objavio vijest da je u Sarajevu osnovano Društvo za kupljenje narodnih umotvorina s ciljem „napretka prosvjete“ na čijem se čelu nalazio Teofil-Bogoljub Petranović, rođeni brat Stevov.²⁴

poistovjećivanja vjere i narodnosti, odnosno „*srpskog pravoslavlja*“ (jurisdikcije pravoslavlja „Pečke patrijaršije slavenosrpske“), tzv. *srpske vjere* sa *srpskom narodnošću*, *Srpstvom* naspram i nasuprot prevjerenih, islamiziranih „Turaka“ i tzv. *turske vjere* i *Turstvom*. To je zna(ve)ni srednjovjekovni istočno-azijatski vjerski fundamentalizam i poistovjećivanje narodnosti-nacionalnosti sa imperijalnom državnom i bogomoljskom (vjerskom) pripadnošću.

²² Nije bio Srbijanac, n(eg)o Dalmatinac austrougarskoga podanstva, a po(d)rijekom iz Crne Gore – Crnogorac. Nije tačno da nije bio učitelj, jer je završio Zadarsku bogosloviju koja je regrutovala i učitelje, a učiteljevao je prethodno u Cetinjskoj školi od 1856-1860. g. i nakon toga od 1860. do 1864. bio u državnoj službi knjaza Danila i knjaza Nikole kao njihov adutant, prevodilac, pisar (mada ovo nije u potpunosti utvrđeno i ostalo je otvoreno pitanje).

²³ Citirane podatke sam dobio pismeno od gospodina Momčila Spasojevića iz Tešnja 7. aprila 1986. g. koji je proučavao i objavljivao radove o Stevanu Petranoviću u Tešnju i Bosni koje mi je dobrim dijelom poslao u Cetinje. Bio je i neki tešnanjski funkcioner koji je javno istupao povodom obilježavanja godišnjice školstva u Tešnju. (U pismu mi je intimno napisao da je S. Petranović bio *velikosrpski nacionalista*.)

²⁴ Ustvari, „izgovor prikupljanja narodnijeh umotvorina“ imao je za cilj da zavera turske vlasti, jer je Udruženje u suštini trebalo da ima revolucionarni

Fanatično zadojen svesrpskom idejom ujed(i)njenja i t(r)ajnom metodom djelovanja po načertanijevskom nacrtu, Petranovićeva aktivnost prekoračava granice jednonacionalnog. Zalagao se za jedinstven otpor svijeh naroda BiH protiv tuđinske vlasti. U svom laviranju radi ostvarenja svog osnovnog političkog cilja, dopuštao je, čak, mogućim da BiH može egzistirati kao samostalna i nezavisna državna tvorevina, a nije zanemarivao ni mogućnost ujednjenja BiH sa ostalima.

Početak druge polovine 19. v. crkovne i parohijske skupštine predstavljale su gotovo jedini oblik organizovanja pravoslavnog naroda u BiH. Učitelji su vodili glavnu riječ na tijem skupštinama. S. Petranović je 1873. g. bio član Skupštine predstavnika Dobrobosanske eparhije, đe je pokrenuo pitanje autonomije srpskijeh škola u BiH. Protiv ovoga su odlučno ustale turske vlasti na čelu sa vezirom Asim-pašom, pa i sam vladika Pajsije, po(d)rijeklom Grk. Veziru će Stevan odgovoriti „da vlada nema nikakva prava miješati se u crkvu i konfesionalne

karakter. Pod tijem izgovorom Bogoljub Petranović i Risto Čajkanović dolazili su više puta u Tešanj kod Stevana. Pravi smisao poseta bio je razgovor o načinu borbe, oslobođenju i ujed(i)njenju. Ovo je jedan opšteniti metod taj(e)nog djelovanja koji se, ipak, najopštije može prepoznavati i u zna(ve)nom, toliko hvalospjevnom radu srbinizma (srbinstva, srpstva) Vuka St. Karadžića.

Zbog sve izraženije političke aktivnosti, Bogoljuba će ipak 1869. g. turske vlasti proćerati iz Bosne. U toj ukupnoj aktivnosti tajnijeh odbora i pododbora S. Petranović igra jednu od najznačajnijih uloga. Nesumnjivo je da je bio jedan od najbeskompromisnijih boraca. Na njegovu vijest budimpeštanski *Paster Lojd* 15. maja 1868. g. donio je vijest o pobuni u Bosni, koju Turci nastoje ugušiti sa 3.000 vojnika i 12 topova. Češka *Politika*, dva dana docnije, piše da se u Tešnju sastao narodni zbor koji je zaključio da je neophodno protestovati protiv globa. O tijem zbivanjima piše Stevan u novosadskoj *Zastavi* od 10. maja 1866. g. vrlo žustro i podrivački, najavljujući nove pobune naroda. Prema pisanju štampe toga vakt pobunilo se 50.000 hrišćana i muslimana zajedno.

škole, i da će se prije sve zatvoriti, nego što će hristijanske opštine dopustiti da im vlada namješta i potvrđuje učitelje koje oni same plaćaju i izdržavaju“. Vezir je zabranio rad Skupštine Dobrobosanske eparhije, ali na uporno Petranovićevo insistiranje i preko *Zastave* br. 46 1873. rad je nastavljen.

Istoričar dr prof. Milorad Ekmečić u knjizi *Početak bosanskog ustanka 1875.* piše da su se hajduci pojavili u Tešnju i da Turci za svakoga uhvaćenog hajduka plaćaju 200 medžidija: „U maju 1874. g. optužen je Petranović Stevan – učitelj pravoslavne škole u Tešnju da vodi štetnu propagandu među svijetom, da prima i pomaže hajduke“. U br. 45. iz 1875. godine *Zastave* vidi se da valija Dervić-paša pismom traži od tešanskog kajmakama Mehmed-efendije da odmah liši Petranovića učiteljstva i perovođstva i da hitro uzme školu pod svoju upravu, i da školu zatvori, ako narod ne bi htio njegovog čovjeka za učitelja priznati. Jer Petranović je opasan po carevinu i carski je dušmanin koji se odupire carskoj zapovijesti koja hoće da sve hristijanske škole pod neposrednom i apsolutnom upravom carskih ljudi budu“. Stevan je stavljen pred Banjalučki sud, zajedno sa nekim prijateljima iz Tešnja i Mostara, među kojima je bio i Vasa Pelagić. Oslobodio se odgovornosti pred sudom zahvaljujući svom vatrenom govorništvu. Ponovo biva bačen u banjalučku apsanu pod optužbom da je organizovao ustanak Srba protiv turske vlasti. No, Stevan im je pokazao italijanski pasoš, a bio je rodnom austrijski podanik. Vidjeviši da ga se ne mogu riješiti na legalan način, organizovaše na njega neuspjeli komplot. Zbog toga, 1875, Stevo iz Tešnja ode u Sarajevo i skloni se u italijanski konzulat, kao njihov službenik. Uporedo dalje nastavlja svoju političku aktivnost sa omladinom. U crkvi je čitao narodu crkovne knjige na *narodnom jeziku*. I u Sarajevu drži vatrene govore protiv turske i austrijske vlasti. Nastavlja sa svojim žestokim izvještavanjem za novosadsku *Zastavu* i

Danicu. Dobija učiteljsko mjesto i u Sarajevu, a zatim biva postavljen za dragomana italijanskog konzulata.

S. Petranović je uporno informisao javnost i kritikovao zbivanja u Bosni naročito u novosadskoj *Zastavi*.²⁵

Kad je izvršena austrougarska okupacija BiH, Stevan Petranović je morao da prebjegne, uz pomoć italijanskog konzulata, u Srbiju, stanio se prvo u Beogradu (?), a zatim u Pirotu, pod pseudonimom Mišća Mihajlović.

Petranović u Srbiji

Kada je austrofilaska stranka („naprednjaci“) došla na vlast u Srbiji, proćerali su u Bugarsku radikale na čelu sa Nikolom Pašićem. S. Petranovića, kao liberala i prijatelja radikala, odmah su iz Skoplja (đe je bio vicekonzul) premjestili u Kragujevac, a odatle ponovo u Piroto. Uskoro (1883), proćeran je u Bugarsku đe se zbližio sa srpskijem radikalima i Nikolom Pašićem. U vrijeme srpsko-bugarskoga rata (1885) radikali su proćerani iz Bugarske, a Petranović zatamničen u Sofiji. Nakon pomilovanja 1888. godine svih političkih emigranata (izuzev Pašića), S. Petranović se vratio u Srbiju. U Pirotu će Petranovića zateći nova nesreća. Bio je razočaran političkim prilikama u Srbiji. To svoje mišljenje javno je ispoljavao. Kada je okarakterisao ženidbu Aleksandra Obrenovića sa Dragom Mašin kao „nezgodan čin“, odmah je penzionisan i ispravno razdužio svoj posao. Protiv njega se vodi sudski spor u Pirotu za navodni

²⁵ Od mnoštva članaka u *Zastavi* navodim samo neke: br. 113, 21. jul (2. avgust) 1878; br. 114 23. jul (14. avgust) 1878; br. 121, 4. (16. 1878; br. 125, 11 (23 avgust) 1878; br. 91. od 21 decembar 1866; br. 33 od 25. aprila 1868; br. 34 od 12. maja 1866; br. 39, 16. maj 1866; br. 40 17. maj 1866; br. 41, 23. maj 1866; br. 43, 30. maj 1868; br. 142, 1. decembar 1872; br. 46, 20. april (2. maj) 1873; br. 48, 25. aprila (7. maj) 1873,

deficit u blagajni. Sud ga oslobađa, ali se obnavlja postupak i bude osuđen na doživotnu robiju koju je prekinula peticija njegovih suboraca iz Sarajeva. Oslobođen je 1909. godine i živio je još nekoliko godina u Šapcu đe i umire 1913. u kući njegove pokćerke Ljubice, čiju je kuću razorila i spalila bombardovanjem austrijska vojska.

Petranovićev učiteljski i kulturno-prosvjetni rad

Sa velikom ljubavlju pripravljaio je ućenike i omladinu uopšte intelektualno, moralno, pa čak, i fizički za narodni preporod, odnosno za oslobođenje od tućinskih vlasti i uticaja. Bio je dobar pedagog. Sa ljubavlju je obavljao rad sa đacima i omladinom, svje-stan uloge vaspitanja i prosvijećenoti za narodnu stvar. Će je gođ službovao, van Cetinja, dobijao je samo riječi pohvale od strane priznatijeh pedagoga,²⁶ dok je, na drugoj bandi, stalno proganjan od strane vlasti. U prilog tome ide i činjenica da je S. Petranović bio i znaćajni organizator đaćkijeh i omladinskih prosvjetnih manifestacija. Kao tešanjski učitelj, osnovao je prvu diletansku družinu, uglavnom od omladine. U tome je imao uspjeha. Smatraju ga rodonaćelnikom modernog pozorišta u Bosni. Za vrijeme svog učiteljjevanja u Cetinjskoj školi organizovao je školsku proslavu Svetog Save *prvu* u Crnoj Gori (tek) 1856,²⁷ a

²⁶ Dimitrije Miša (Mita) Klicin, isto. Klicin se poziva na veći broj uglednih lićnosti koje su govorile u pozitivnom smislu o Petranovićevom radu sa đacima i omladinom opštenito.

²⁷ Bio mu je nadzornik zemljak Nikanor Ivanović, kandidat za mitropolita crnogorskoga koji je na tu funkciju postavljen tek 1858. Inaće, Sv. Sava nije bio nićesov kult u Crnoj Gori do tada ni poslije toga, gotovo, da ga nijesu ni pominjali dinasti Petrović, naravno, u izvornim zapisima, a ni Njegoš ga nije nigđe pomenuo u ogromnom svom spisateljstvu. Zna se da je Nikanor Ivanović, kratkotrajni mitropolit crnogorski, bio ukljućen u zavjeru protiv

zatijem i za vrijeme njegovog rada u Bosni (Tešnju).

Stevan je često naglašavao Tolstojevu misao: „Rat, pa to je život cio“ i Lafontenovo duhovito i ironično: „U životu su više puta potrebni majušni“.

Pisao je pjesme²⁸ i jednu studiju o Puškinu, knjižicu *Srpsko-blgarsko sporno pitanje*²⁹ i *Odbrana Steve Petranovića pred Pirotskim sudom*.³⁰ Preveo je *Moralne misli* od Nikole Tomazea,³¹ *Juditu* E. K. Hebela (1865), *Razbojnike* Šilerove pod nazivom *Hajduci* (1886) i *Julija Cezara*.³² Njegov prijevod

knjaza Danila, i da mu je (nakon atentata na knjaza Danila) zabranjen povratak na Cetinje iz Kotora, što znači da je bio umrežen u svesrpsko-pravoslavnu agenturu povezanu i sa ruskom vlašću i Sv. Sinodom (sve)ruskim. U sprezi vladike Nikanora, Stevana Petranovića i, najvjerojatnije, knjeginje Darinke (koja je i neposredno uticala na rad, organizaciju i reformu Cetinjske škole) neočekivano je u školi izvedena svetosavska proslava, koja nije bila po volji knjaza Danila. Ovo zato što je 1852. u veljem (osvetničkom) pohodu turske vojske na Crnu Goru – znavene prve Omer-pašine godine (vojne), kada je turska vojna stigla neposredno nadomak Cetinja, uz izostalu srpsku pomoć, uzviknuo da „više nikada neće biti prijatelj Srba“. Uz to, knjaz Danilo je svojom gospodarskom svjetovnom vlašću podredio sebi Crnogorsku crkvu i doveo neuglednog i Crnogorcima nepoznatog vladiku Nikanora da bi što više sputao dotadašnji mitropolitski autoritet u Crnoj Gori. Povodom navedenog usklika knjaza Danila 1852. godine Ilija Garašanin je „svetosavski uskliknuo s ljubavlju“: „To bi za nas bila najveća sreća da Crna Gora propadne“, čiji je eho ponovio N. Pašić da je „bolje da Francuzi zauzmu Boku nego Crnogorci“ i oni(aj) sudbinski ratni poklič „Crna Gora mora kapitulirati“!

²⁸ Petranović je priredio prvu svetosavsku proslavu u Bosni i za tu priliku napisao pjesmu koja se recitovala i pojala. To je pjesma o Sv. Savi (Klicin, isto).

²⁹ Beograd, 1885, Trgovačka štamparija.

³⁰ Beograd, 1905.

³¹ Episkopska knigopečatnja, Novi Sad, 1864. Na naslovnoj strani ovog novog prijevoda stoji „posrbio Stevan Petranović, pobočnik crnogorskog knjaza“.

³² Niško pozorišno društvo, 1897.

Judite je prvi prijevod kod nas. Prethodno prevedena djela je i pripremio za njihovo dramsko izvođenje navedenih godina u Tešnju. Bio je i vrlo aktivni, angažovani i junačni novinar. Dopisnik je prvog lista na bosansko-hercegovačkom tlu *Bosanski vjesnik* (1866), a zatijem *Danice* i *Zastave* iz Novog Sada. Neke njegove članke prenosili su brojni evropski listovi, a najčešće *Politika*, budimpeštanski *Paster lojd* i *Vanderer*. Iz onoga što je pisao, a posebno iz njegove *Odbrane*, vidi se da je poznavao Homera, Eshila, Platona, Horacija, Dantea, Lafontena, Milтона, Šekspira, Zolu, Tolstoja. Bio je veliki poštovalac Svetozara Markovića.

Stevan Petranović u Crnoj Gori

Na poziv knjaza Danila, gotovo jedanak sa vladikom Nikanorom Ivanovićem (također rodом iz ševerne Dalmacije, iz Driša), Stevan Petranović je bio učitelj od 2. 11. 1856. do kraja februara 1860. u onoj Njegoševoj prvoj *svjetovnoj, narodnoj* Cetinjskoj osnovnoj školi³³ zvanog i „mala škola“ iz 1833/4.

³³ Neki bijelo-cr(k)veni spisatelji Njegoševu prvu *narodnu (svjetovnu)* školu nazivaju prvom *državnom školom* da bi utajili prvačno ponarodavanje i *crnogorski narodni preporod* – *crnogorcizam* koji je bio *prije, uz, uporedo i u klinču ilirizma i srbinzima (srbinstva, srpstva)*. Takođe(r) se tijekom izbjegava ime crnogorske narodnosti/nacionalnosti koja se pokriva pojmom *državnosti*, kao različitijih pojmova. Viđeti već i u samom naslovu knjigu *Cetinjska škola 1834-1984 – Spomenica o proslavi stopedesetogodišnjice prve državne škole u Crnoj Gori*, RZ za vaspitanje i obrazovanje - OOUR izdanje udžbenika i udžbeničke literature - Titograd i Osnovna škola *Njegoš* Cetinje, str. 101-104. Doduše, nisesu je svi koautori ove knjige i zvanični referenti o ovoj jubilarnoj proslavi nazivali „prva *državna* škola“, no ima i onijeh zvaničnika koji je imenuju kao „prva *narodna i svjetovna* škola“. Ovo govori o prisutnoj i široj stalnoj i ozvaničavanoj tendenciji da se prikazuje docnija, odnosno novija *državnost* Crne Gore, a zatura i ignoriše *crnogorska narodnost i nacionalnost*,

koju je strukturom, organizaciono, koncepcijski, programski, metodski temeljno izmijenio i tek takoreformisana postala je zaista *svjetovno* građansko učilište. Zato se i naziva *Petranovićeva škola* i *Petranovićeva (građanska, moderna) reforma škole*.

Petranovićevo „malo, srednje i više učilište“

– „*Mali crnogorski univerzitet*“

Imajući na umu potrebe Crne Gore za školom i prosvjećivanjem, namjere i reformu knjaza Danila I Petrovića, političku sekularizaciju, posebite materijalne i druge prilike, mentalitet i uzrast đaka (momaka, „brkatih, odraslih, vojnika“), kao i od ranije stalno prisutnu tendenciju u Crnoj Gori (još od Vasilija, Petra I i Njegoša) za otvaranje ne samo „malih“ već i „viših“ škola, S. Petranović je, uz lične ambicije, aspiracije i njegovu svjetovnjačku, samostalnu i slobodnu duhovnu konstituciju, nastojao da unaprijedi Cetinjsku školu i da je podigne na viši nivo.

pa u skladu s tim je znatno potiskivan i pridjev *crnogorski*, koji se zamjenjuje sa „Crne Gore“. Kritiku toga dao sam u *Preludiju* (koautorske knjige *Etnogenezofobija*) *Srbizacija Crnogoraca u „novim“ nacionalnim programima pod međunaslovom Birokratsko-etatička rekognicija crnogorske prošlosti (Etnogenezofobija – prilog kritici velikosrpsstva*, Književna opština Cetinje, 1988, str. 25-29). O takvoj egdotici ili arheografiji (narativnoj i interpretativnoj arhivistici, odnosno podređenosti arhiva istoriji govore Srđan Pejović i Vukota Vukotić u radu „Izdavačka djelatnost državnog arhiva Crne Gore“ u *Arhivskim zapisima*, Državni arhiv Crne Gore, br. 2, 2016, Cetinje, 2017, 175 i druge. Pozivajući se na arhivistu Jelenu Živković, oni kazuju da je u ovom spornom našem vremenu nastupila stagnacija objavljivanja istorijskih izvora, ali da su „značajno tretirana razna pitanja iz oblasti crnogorske državnosti“.

Petranović je odmah pristupio reformisanju cetinjske „male“ škole, i nastojao da od nje napravi „višu“ školu, „nalik na bogosloviju“ i učiteljsku školu, a po mjestu, prisustvu, obimu, težini, koncepciji i načinu predavanja zv. *realija* (svjetovnih predmeta i evropskih modernih nauka i težnji) i nalik na gimnaziju (realku), pa i više od toga, zbog nekih nastavnih predmeta za visoke škole, te i kada se imaju u vidu uslovi tog vremena i prostora u Crnoj Gori, ostalim južoslovenskim zemljama i njihovim sušedima. Od „male“ postala je „viša“ škola, neka vrsta prelaza od „malog“ u srednje i više učilište koje je školovalo kadar za sve potrebe ondašnje oskudne, „od svud stiješnjene“ Crne Gore. Zato sam je, ne bez razloga, nazvao „Mali crnogorski univerzitet“.

Reformisao je u toj školi cjelokupni nastavni program i plan i adekvatno njemu organizaciju, broj razreda i razrednih sati (raspored časova). „Malu školu“ podigao je na nivo srednje i „više škole“, od tri na pet razreda. Upravo sa početkom učiteljavanja Stevana Petranovića 1856. godine pri Cetinjskoj školi se otvara Pitomački zavod, odnosno pansionat ili internat koji su zvali „blagođ(dj)ejanje“.³⁴ Osim ishrane, u pansionatu su đaci dobijali i potpunu odjeću, uniforme. Uniformisanje đaka, međutim, nije dugo trajalo, jer je to „bilo nenaravno za Crnu Goru, te su se đaci počeli obukovati u crnogorsko narodno odijelo“,³⁵

³⁴ Obično se smatra da je to po ugledu na francuske pansionate i to pod uticajem knjeginje Darinke, koja je inače bila dosta pod francuskim uticajem. Međutim, zatura se činjenica da je Stevaan Petranović završio petogodišnju školu pri Zadarskoj bogosloviji (Klirikalnu školu) u kojoj je takođe bio pansionat, internat „za đake i studente“.

³⁵ M. Dragrović, *Škole u Crnoj Gori*, Zagreb, 1888, 25.

Pri izboru đaka u ovom učilištu, knjaz Danilo se upravljao istim načelom, kojim se rukovodio i u uređenju države: iz svakog plemena po jedan, a iz

što nije čudno kada ni popovi ni bojovnici nijesu nosili uniforme.

„Školski vojnici“ – „Mala četa crnogorska za borbu“

Neprimjereno je i tendenciozno kuđenje Petranovićevog pedagoško-didaktičkoga rada zbog, navodno, neprimjerenosti uzrastu đaka i kao takav promašaj kojim se „opravdava“ i „sukob sa sredinom“ da bi se ukrila stvarna *jeres* u nastavi.³⁶ Đaci ove škole bili su, uglavnom, već odrasli momci, koji su „brke sukali, a izvan škole oružje nosili“.³⁷ Petar I. Popović utvrđuje da već i u Njegoševoj „maloj školi“ nijesu bila đeca, no momci od 15 i do 21 godinu starosti, među kojima su bili i budući knjaz Danilo od 15 i više godina i potpredsjednik Senata Krcun Petrović i drugi.³⁸ S obzirom na često prekidanje škole, zbog ratova protiv Turaka, đaci Petranovićevoga učilišta bili su još više prerasli, jer su se poslije čestih ratova vrtali u školu i nastavljali školovanje. Većina autora ističe da đaci ove škole nijesu bila đeca od 6-9 godišta, već momci od 15 do 18 i više

većega i po dva. Ukupno je bilo 30 đaka koji su se školovali o državnom trošku, a o svom trošku u pansionatu mogao se školovati svaki Crnogorac.

³⁶ Učitelj Gavro Pešić, „Napredovanje osnovnih škola“, *Crnogorac*, 1877, br. 18; Milan Kostić, *Škole u Crnoj Gori od najstarijih vremena do današnjeg doba*, Pančevo, 1876, 24-27. Ova Kostićeva knjiga je i ranije i docnije, i u drugoj Jugoslaviji, sve do danas, prevladavala u literaturi i zvaničnim gledištem da Petranović nije bio dobar pedagog, jer svoj nastavni program i metodu rada *nije prilagodio uzrastu đaka*. M. Kostić je, inače, bio Srbin iz (austrijske) Vojvodine iz koje se najviše širila ideologija srpstva. Za vaktu knjaza/kralja Nikole bio je na najvišim funkcijama u prosvjeti, pa je imao i veliki uticaj na prosvjetare u Crnoj Gori.

³⁷ Marko Dragović, n. d, 23.

³⁸ Tomaš Marković, *Škole u Cnoj Gori u vrijeme Njegoševe vlade*, 373.

isto, 373.

godina i stariji ljudi. Slika škole, iz Njegoševa doba koju je živopisno dao u svojim *Memoarima* vojvoda Petar Vukotić,³⁹ još više se može odnositi i na Danilovo vrijeme. Vukotić navodi da su to uglavnom bili odrasli momci, koji su u školu oružje nosili i držali ga na skamijama (klupama), turske glave na Tablju nosili, vodili agonizirane razgovore o najboljem plemenu, bratstvu, junaku i đaku koji je najviše pošekao turskih glava. Često se dešavalo da su se u internatu dogovarali i, umjesto u školu, za četama svojih plemena odili: put Grahova, Banjana, Pive, Golije, Drobunjaka, Uskoka, Morače i Vasojevića. Turskom glavom su pravdali izostanke u školi i dobjali milost od gospodara i učitelja da nastave školovanje. Učitelj ih je nazivao „školskim vojnicima“.⁴⁰ Jednom prilikom ovi odrasli, zreli đaci formirali su svoju četu kao samostalnu vojnu formaciju koju su drugi nazvali „Mala četa crnogorska“.

Prema tome, učenici ove škole ni izbliza nijesu bili „đeca nerazvijenih umnih i moralnih snaga“, koja je u školi trebalo da razvijaju svoja slabo razvijena čula i um, kako ih je nazvao Milan Kostić.⁴¹ Mnogi od njih bili su već opismenjeni momci, pa čak i odrasli, zreli ljudi, koje nije trebalo učiti kao početnike od 6–8 godišta. Tu nijesu važila načela dječije pedagogije i psihologije, već *andragogije*.

Više pisatelja smatra da je Petranovićeva škola više od osnovne i da je neka vrsta srednje, pa i stručne škole. To mu priznaju i oni koji je kude da nije primjerena „uzrastu đaka“.

³⁹ Tomaš Marković, isto, 375.

⁴⁰ Isto.

⁴¹ Milan Kostić, *Škole u Crnoj Gori od najstarijih vremena do današnjeg doba*, Pančevo, 1876, 24-27.

Prethodna istraživanja Petranovićeve škole

Iako se djelimično usaglašava sa kritičarima Petranovićeve škole, **Marko Dragović** naglašava da Petranovićeви predmeti „nijesu predmeti od elementarne četvororazredne škole“ i da se „cetinjska osnovna škola, pod Petranovićem, više može nazvati srednjom školom skrojenom po njegovom planu“. Petranovićeви učenici, a Dragovićevi savremenici, „mogu se raspoznati među učenicima drugih učitelja većim znanjem i razumijevanjem“. U planiranom petom razredu „bez sumnje bi bilo univerzitetskih predmeta“. ⁴² Dragović suštinski shvata Petranovićevo učilište tijekom što ističe da je „Petranović ubrzo shvatio *bistar um crnogorskoga mladića*“, ali i njihovog prisutnog agonalnog duha koji se pozitivno ispoljavao i u ovoj školi. Zato nije udešavao nastavni plan za svoju školu „prema drugim školama, niti prema tome kakvi predmeti ulaze u nastavni plan jedne osnovne škole, nego prema umu i bistrini crnogorskih mladića“. Petranovićevu školu pohađali su „mladi ljudi, koji su mogli brke sukati, i izvan škole oružje nosili“, za vrijeme ratova školu napuštali, „u boj odili“ i „vrtali se u školske skamije“. ⁴³

Ulcinjski učitelj **Andrija Jovičević** navodi da je Petranovićeva škola bila više nalik na bogosloviju. ⁴⁴

Đuro Špadijer, školski nadzornik, neosnovano navodi Petranovićev grub odnos prema učenicima kao pseudo-razlog za njegovo udaljenje iz škole i Crne Gore. ⁴⁵ Riječ je o

⁴² Marko Dragović, *Škole u Crenoj Gori*, Zagareb, 1888, 25.

⁴³ Isto.

⁴⁴ Andrija Jovičević, „Kratak pregled osnovnih škola u Crnoj Gori, zadatak osnovnih škola i smetnje školskom napretku“, *Prosvjeta*, april 1897, sv. IV, godina VII, 191.

⁴⁵ Đuro Špadijer, *Referat o školama u Crnoj Gori*, Cetinje, 1906.

činovničkom skrivanju pravih razloga koji su bili oštetljivi za školske vlasti.

Pavel Apolonovič Rovinski navodi da je S. Petranović posve izmijenio program, metodu rada i status Cetinjske škole. „To već nije bila osnovna škola koja počinje da uči pismenosti, već neka srednja škola“. Rovinski jasno ističe Petranovićevu *jer*es, odnosno optužbu „da uči decu *jer*es“, njegov veliki uticaj na učenike i njegovo progonstvo iz škole i Crne Gore. Razlog Petranovićeve *jer*esi Rovinski vidi, takođe(r), u njegovoj *novoj nastavnoj metodi* (razumijevanja i slobodnoga dijaloga). Međut(ije)m, za razliku od **Milana Kostića** i njemu sličnih, Rovinski njegovu novu nastavnu metodu ne gleda samo kao metodički i didaktički postupak, formalno, već suštinski. *Jer*es, odnosno Petranovićev „sukob sa sredinom“ objašnjava više suštinom nove metode, odnosno cjelokupnom intelektualnom i moralnom ličnošću Petranovića za kojeg kaže da je bio „čovjek slobodnog duha i samostalnog karaktera“. „Čovjek nezavisnog karaktera, u tom istom duhu nezavisnosti predavao je učenicima, što se nije dopalo knezu i dostojanstvenicima“. Takvom metodom se sa starijim učenicima upuštao u opširnije raspr(av)e o dogmama i istini. Suština same metode, odnosno samostalnog logičkog mišljenja, razumijevanja, oslobođenog autoriteta, nuž(de)no je navodila na sukob sa starijim tumačenjem i pored toga što Rovinski kaže da u tijem objašnjenjima „nijesu odstupali od osnovnih objašnjenja prihvaćenih u nauci dogmatike“. ⁴⁶ Rovinski kaže da je ovakav metod bio neuobičajen za Crnogorce i tadašnje sveštenstvo, koje je inače malo upoznato u *nauci vjere*, pa su „počeli da govore da on uči decu *jer*esi“. Zato je Petranović imao žučnih rasprava, „koje su se pretvarale u sukobe, u kojima on nije odustajao od

⁴⁶ P. A. Rovinski, *Černagorja*, Petrograd, 1915, 281, 283, 284.

svog mišljenja, bez obzira na ličnost, s kojom je imao sukob“.⁴⁷ To ga je, skupa, dovelo u takav položaj da je morao da napušta Crnu Goru.⁴⁸

Rovinski je lično imao kontakt sa bivšim Petranovićevim učenicima, koji su mu izjavljivali da su svog učitelja voljeli upravo zbog saznanja da je na njih djelovao intelektualno i moralno. Intelektualno - u širenju njihovog intelektualnog horizonta, a moralno - u izgrađivanju njihovog karaktera.⁴⁹ Sam Rovinski navodi da Petranovićevi đaci nijesu bili deca, već „odrasli momci, s kojima je on mogao razgovarati direktnije i otvorenije“.⁵⁰ Kostićevom mišljenju o Petranoviću kao lošem pedagogu, Rovinski suprotstavlja samo Kostićevo mišljenje o učitelju koji je naslijedio Petranovića: „Muslin, bojeći se da ne *zapadne u jeres*, kao i Petranović, ništa deci nije objašnjavao, nego mu je bilo dovoljno da deca samo napamet uče, bez obzira da li su ili ne to shvatili“.⁵¹ U tom kontekstu Rovinski ističe da su Petranovića učenici voljeli: „Kada je odlazio iz Crne Gore, učenici su ga pratili do austrijske granice i rastali se s njim sa suzama. Samo to jedino je dovoljno reći u njegovu korist“.⁵²

Petar I Popović takođe(r) tvrdi da je Petranović došao na Cetinje za učitelja 1856. godine, a otišao 1860. godine. Kao i Rovinski, Popović razmatra ovu temu pod naslovom „Petranovićeva škola“ u studiji *Cetinjska škola 1834-1934*.⁵³ Međuti(je)m, on ne izlazi iz rama koji su utvrđivali prethodni autori, posebno M. Kostić i Rovinski. Zapravo, Popović uglavnom prepričava P. A. Rovinskoga. Nastavlja argumenta

⁴⁷ Isto.

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ Isto, 284.

⁵⁰ Isto.

⁵¹ Isto.

⁵² Isto.

⁵³ P. I. Popović, *Cetinjska škola 1834-1934*, Beograd, 1934, 91-93.

ciju M. Dragovića i Andrije Jovićeve o *specifičnosti Petranovićeve škole i o blagom, djelimičnom opravdanju njegove pedagoške prakse*. „Po nastavnom planu vidi se da cetinjska škola, kako je Pertranović preuredio, nije ostala u rangu osnovne škole. Ona je bila u neku ruku prelaz od osnovne ka srednjoj školi, i to kao srednjoj stručnoj školi, jer je Petranović pored osnovnih unio u nju i neke bogoslovske i učiteljske predmete“. ⁵⁴ Ipak, Popović ukazuje da je Petranović pri izradi nastavnog plana *vodio računa o konkretnom uslovima* u Crnoj Gori u kojoj nije bilo ni školovanih sveštenika, učitelja i službenika. U ovu školu „ulazili su đaci ranije postojećih škola ili oni mladići koji su naučili pismenost van škole, uglavnom, već pismeni mladići pa i stariji ljudi“, koji su „mogli brke sukati i oružje nositi“. ⁵⁵ Prihvata mišljenje da je Petranović bio dosta *slab pedagog*, ali, jedanak, ukazuje da prethodne momente treba imati u vidu. Potencira mišljenje Rovinskog o Petranovićevoj *jeresi*. On, zapravo, kombinuje (nespojivo) mišljenje Rovinskog i Kostića o razlozima Petranovićeve „jeresi“ i ističe mišljenje onog drugog da su postojali i neki drugi razlozi zbog kojih je morao da napsti Cetinje (laka i plitka eklektika ili „grdna mješavina“).

Dušanu D. Vuksanu, Petranovićeve nastavni predmeti služe kao dokaz da je „tip tadašnje osnovne škole spremao isključivo sveštenike“. Upozorava da Petranovićev plan ne treba da zbunjuje „jer u crnogorske škole toga vremena nijesu ulazila djeca od 6 do 8 godina, već momčad od 15 do 18 godina, pa je i prirodno što je u bogosloviji, koja je nešto docnije otvorena, bilo i oženjenih kandidata“. ⁵⁶

U manjem članku o Petranovićevoj školi, **Nikica Vujović** pokušava da da već zna(ve)ne osnovne podatke i ocjene o

⁵⁴ Isto.

⁵⁵ Isto, 92/93.

⁵⁶ Dušan D. Vuksan, *Zapisi*, knj. XXIV, sv. 1. jul 1940, 338.

Petranovićevoj školi. Ističe da je njegova škola „dala prvu generaciju učitelja“.⁵⁷ Prihvata gledište P. I. Popovića da je „ova škola bila, u neku ruku, prelaz za srednju školu“ i M. Dragovića o Petranovićevom prilagođavanju nastavnog programa „umu i bistrini crnogorskih mladića“. Petranovićevu „jeres“ naziva „sukobom sa sredinom“.

Božidar Kadić u svom članku o crnogorskim nastavnim planovima u nekoliko rečenica govori o Petranovićevom nastavnom planu, ali ne navodi ni jedan novi podatak ili ocjenu. Kao razlog Petranovićevog otpuštanja iz službe navodi *slobodno tumačenje crkvenih dogmi*, pri čemu se (nejasno i dosta paradoksalno) poziva na M. Kostića.⁵⁸

U doktorskoj disertaciji, **Đoko D. Pejović**, inače duže direktor Istorijskog instituta CG, kao bijelo-cr(k)veni „marksizirani“ istoriograf, samo u nekoliko rečenica ponavlja osnovne podatke i ocjene o Petranovićevom nastavnom planu i reformi škole, ali se nije libio da izrazi i svoje prihvatanje (sve)srpstva kao načertanijevsku vajkadnu težnju za obnovu Srpskog carstva.⁵⁹ U članku *Nastava filozofije u Crnoj Gori do 1941.* dr Đ. Pejović ne navodi ništa novo o ovom problemu,⁶⁰ a u knjizi *Društveno-istorijski pogledi u Crnoj Gori* ne nalazi za potrebno da uopšte pomene Petranovićevu antropologiju i psihologiju, logiku, i pored toga što je govorio o „filozofskoj grupi predmeta“, pa i psihologije i logike.⁶¹

⁵⁷ Nikica Vujović, „Petranovićeva škola od 1856–1860“, *Prosvjetni rad*, Titograd, 1963.

⁵⁸ Božidar Kadić, „Nastavni planovi i programi u crnogorskim osnovnim školama u XIX v“, *Vaspitanje i obrazovanje*, 1967, IV, 384/5.

⁵⁹ Dr Đoko Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852-1916*, II Titograd i Obod, Cetinje, 1971, 67 i 73.

⁶⁰ Dr Đ. Pejović, „Nastava filozofije u Crnoj Gori do 1941“, *Vaspitanje i obrazovanje*, 1-2, Titograd, 1978, 223.

⁶¹ Dr Đ. Pejović, *Društveno-istorijski pogledi u Crnoj Gori...*, CANU, Titograd, 1982.

Dr Rade Delibašić u studiji o nastavnim planovima u Crnoj Gori,⁶² poput B. Kadića, na nepune dvije stranice obnavlja podatke i ocjene već navedenih autora o Petranovićevom nastavnom planu. Akcenat stavlja na Petranovića kao slabog pedagoga, čime i opravdava „oštru društvenu kritiku“ njegovog rada i napuštanja Crne Gore. Poput Đ. Pejovića, uzgredno, odnosno u fusnoti, pominje Petranovićevu *jeres*. Da paradoks bude veći, ovo i pored toga što, vrlo neočekivano, „s praga“, „sneba pa u rebra“, bez ičesovoga objašnjenja i razvijanja teze, posebno bez ikakve veze sa suštinskim procesom sekularizacije i ponarođavanja, navodi tezu o povezanosti Petranovićeve antropologije i psihologije. Delibašić je ovi(aj) rad u potpunosti ugradio u svoju doktorsku disertaciju bez

Po struci je istoričar, a u knjizi treba da piše (i) o *filozofskim pogledima* u Crnoj Gori o kojima u njoj nema ništa, osim grube pojednostavljenosti, vulgarizovane izopačenosti, i šablonskog štavljenja, obezvređenja i ništenja (npr. Njegoševe mudro sti). Već i sam naslov „Društveno-istorijski“ je nejasan i neuobičajen, ne zna se o kojim pogledima, shvatanjima je riječ, je li o *sociološkim, filozofskim, etičkim, etničkim i drugim* shvatanjima ili o njihovoj „društveno-istorijskoj uslovljenosti“ iliti o opštenitoj neizdiferenciranoj „društvenoj svijesti“, odnosno „društvenoj psihologiji“. Neodređenom sintagmom „društveno-istorijski pogledi“ (h)oće da se ogradi od (mogućih i očekivanih) prigovora određenih posebno-stručnih gledišta, npr. za njegovo. Nefilozofsko tumačenje filozofije koju miješa sa opštim i različitim društvenim shvatanjima. „Slučaj“ ove knjige Đ. Pejovića je jedan u sindžijeru izdavačke politike i opštenite koncepcije po kojoj se istorija crnogorske filozofije, sociologije, etike i drugih ne povjerava ni jednoj specijalno-stručnoj profesiji. Vidi o tome: Sreten Zeković, „Poduhvat s ogradama – povodom knjige dr Đoka Pejovića Društveno-istorijski pogledi u Crnoj Gori...“, *Pobjeda*, Titograd, 24. jul 1982.

⁶² Rade Delibašić, „Nastavni planovi i programi osnovnih i srednjih škola u Crnoj Gori 1856-1916“, *Zbornik radova profesora Pedagoške akademije u Nikšiću*, Nikšić, 1975-76, 5-6, 23.

ičesovijeh izmjena.⁶³ Rečenu paradoksalnu tezu o vezi Petranovićeve antropologije i psihologije Delibašić je čuo od autora ovog rada koji mu je izložio kada se sa njim konsultovao o prijavi istog za doktorsku tezu koju dr Rade Delibašić nije prihvatio iz razloga da je Stevan Petranović mala i neznatna ličnost za doktorsku disertaciju. To je izrekao u skladu sa preovlađujućom ustanovljenom metod(ologij)om istoricističkog zbrajanja i monografskog okupljanja (na jednom mjestu) već rečenih mnijenja, mnjenja i historiografskih podataka o nekom problemu. Za takve „krupne disertacione teme“ preovlađuje oni(aj) slikoviti odgovor „Široka rijeka plitko dno“.

Dr **Božina Ivanović** u knjizi *Škole i obrazovanje u Crnoj Gori juče i danas* ne spominje Petranovića i njegovu školu.⁶⁴

Povodom proslave ovdašnje Osnovne škole *Njegoš* na Cetinju (u drugoj Jugoslaviji) višebrojni autori u jubilarnim izdanjima uglavnom obnavljaju navedene informacije, podatke i ocjene. Jedan od njih je **Marko Marković** koji, za razliku od prethodnih, daje više podataka i ocjena o Petranovićevom radu u Bosni i njegovom prosvjetiteljskom i revolucionarnom radu u Bosni. Od navedenih spisatelja M. Marković ukazuje da je „Stevo Petranović u Crnoj Gori bio dva puta“. *Prvi put*, na zahtjev knjaza Danila kao učitelj Cetinjske škole od 1856. do 1860, a drugi put je na poziv knjaza Nikole došao 1861. godine „pošto se izvadio iz austrijskog podanstva“. „Učestvovao je u ratovima Crnogoraca protiv Turaka; njegovo učešće u tim borbama pominje se u narodnoj pjesmi. Kako sam piše ‘i po drugi put u 1863. g. po svršetku rata’ Crnu Goru je ‘ostavio’. U Bosnu je došao 1864. g. sa crnogorskim pasošom. Od jula 1865. uživao je zaštitu italijanskevlade“.⁶⁵

⁶³ Dr Rade Delibašić, *Razvitak školstva i pedagoške misli u Crnoj Gori*, Republički zavod za unapređivanje školstva SRCG. Titograd, 1980, 161.

⁶⁴ Dr Božina Ivanović, *Škole i obrazovanje u Crnoj Gori juče i danas*, Obod, Cetinje, 1983.

⁶⁵ Marko Marković, „Stevo Petranović (1835-1913)“, *isto*, 102.

No, Petranovićev rad na Cetinju od 1860. do 1863/4. još je ostalo neriješeno pitanje za čije se rješenje ne poziva na pouzdan(ij)e arhivske dokumente.

Svega toga radi, Petranovićevo učilište, ne bez razloga, nazvao sam *mali crnogorski univerzitet* koji je istorijski korijen savremenih viših škola i fakulteta u Crnoj Gori.

Ovi(aj) odjeljak *Prijethodna istraživanja Petranovićeve škole* istakao sam radi ustanovljene metodologije takve istoricističke obaveze da vi (vam) se ne bi priznala neka *nova* teza, samo radi toga, ako ispuštite jednog prethodnog autora o određenom problemu i time se već ignoriše i zatura ponuđena inovacija koja nije prisutna ni kod kojeg od navedenih autora, osim njihove eklektike i sabiranja njihovih shvatanja.

U svijem ovim navedenim (i nenavedenim) *Prijethodnim istraživanjima* zaturena i ignorisana je Petranovićeva *ideologija svesrpsstva* (uobičajenije imen/t/ovana *veljesrpsstva*) u Bosni, a sasvijem u Crnoj Gori, pa bi bilo opravdano kritički to istraživati i preispitati u vezi i odnosu sa temeljnom i središnjom tezom ove studije – Petranovićeva *jerjes* u tumačenju bogoslovskih dogmi i u nastavnoj modernoj koncepciji jedinstva antropologije (s fiziologijom, organskom osnovom) i psihologijom (veza duše i organizma), kao i da li je i koliko to umiješana u nedovoljstveno istraženi zavjerenički komplot (atentat) na knjaza Danila. Ova potreba se nameće radi punog, cjelovitog utvrđivanja istine o radu Stevana Petranovića u Crnoj Gori.

Koncepcijski, metodološki i methodski reformisano učilište

Ne radi se ovđe samo o produženju trajanja školovanja od tri na pet razreda, povećanju broja predmeta, obimu nastavnijeh sadržaja, određenju vremenskog rasporeda nastavnih časova i uvođenju, naprosto, jedne nove metode rada – razumijevanja i povezivanja uče(v)nog gradiva.

Riječ je o *suštinskoj konceptijskoj reformi*, koja nosi u sebi novi pristup ciljevima obrazovanja i vaspitanja, odnosu svjetovnog i sakralnog u njemu, razmjeri prirodnih i humanističkih, na jednoj, i crkovo-teoloških nastavnih predmeta, na drugoj strani, kao i o potrebi i mjeri za većim stupnjem obrazovanja u *jedinstvenoj maloj i višoj školi* u specifičnim crnogorskim uslovima. To je konceptijski, metodološki i metodički nova, jedinstvena i cjelovita reforma, koja se na kvalitativno nov način približava naprednoj evropskoj pedagoškoj praksi i nastavi za koje stvara novi, odgovarajući nastavni plan, sa većim brojem predmeta, obimnijim i dubljim nastavnim sadržajima. Zajedno sa povećanjem broja razreda i predmeta, uvodi i fiksirani vremenski raspored časova i predmeta (razredno-časovni sistem).

Prvačenje S. Petranovića u crnogorskom školstvu

Za ime Stevana Petranovića vezana je u Crnoj Gori:

1. prva moderno-svjetovna reforma „male“ škole u kojoj se sticalo i elementarno i srednje i više obrazovanje;
2. prva jedinstvena petogodišnja „mala i velika škola“ za bogoslove, učitelje i državnu administraciju (crnogorsku inteligenciju);
3. prvi i novi, moderni nastavni program i plan;
4. prvi utvrđeni razredno-časovni raspored i sistem;
- 5 prvo znatno povećanje broja nastavnih predmeta, posebno zv. realija, svjetovnih predmeta i njihov naglasak u odnosu na dotadašnju prevlast bogoslovsko-crkovnih (slovenska i srpska gramatika, retorika, matematika, fizika, metafizika, sveopšta i srpska istorija, velika geografija, *antropologija i psihologija*, logika)⁶⁶

⁶⁶ U Petranovićevom rasporedu nastavnih sati nema, doduše, retorike i logike, ali su njegovi đaci, nakon njegovog odlaska, u razgovorima pominjali da su ih učili, a vjerovatno u odnosu i sklopu psihologije. U njegovom

6. prvi jači prodor „modernog duha vremena“ i modernih nauka u crnogorsko školstvo;

7. prva nova, moderna nastavna *metoda razumijevanja* i *povezivanja* nastavnih sadržaja, gradiva i predmeta i slobodnijega, filozofičnijega tumačenja teološke dogmatike i istine;

9. početak (korijen) crnogorskog višeg i visokog učilišta, i na vrhu

10. prvi zvanični slučaj *jeresi* u crnogorskom školstvu.

Peteranovićeva *jeres* u crnogorskom školstvu

Jeres Petranovićevo učilišta (optužba da „uči decu jeres“) sastoji se u sljedećem:

1. Petranović je u III razredu predavao *antropologiju* (s naukom o čovjekovom tijelu i organizmu i s fiziologijom) kao pretpostavku u IV razredu za *psihologiju* (s osnovi logike i metafizike) sa metodološki i metodski jedinstvenom koncepcijom izučavanja čovjeka u vezi i odnosu njegovog *organizma* i *psihe* (duše).

2. Petranović je koristio *novu nastavnu metodu razumijevanja* i *samostalnog logičkog mišljenja, oslobođenog autoriteta*, pa se sa starijim đacima upuštao u opširnije raspr(av)e o dogmama i istini u vezi sa logikom i metafizikom.

3. U Petranovićevoj koncepcijskoj, jedinstvenoj i cjelovitoj reformi izvršeni su prodori „novog duha vremena“ i evropske sekularizacije, a navlaštito antropološko-psihološke svijesti, u

rasporedu nije izričito navedena *nauka o čovjekovom tijelu i organizmu* i metafizika, ali ih je Petranović izučavao i u Zadarskoj bogosloviji u kojoj su predviđeni nastavnim planom i programom, pa ih je na Cetinju uklapao u već ustanovljene predmete, zapravo, je to sastavni dio njegove antropologije i veze sa psihologijom. Uz to, studirao (ili pohađao?) tri godine filozofiju na univerzitetu u Padovi.

crnogorsku pedagošku praksu, te i sukob nove (građanske) filozofsko-psihološke i stare (srednjovjekovne) teološke koncepcije o duševnom životu i dogmatizmu opštenito.

Zbog rečene optužbe da „uči decu jeresi“ ili „sukoba sa sredinom“ S. Petranović je morao da napušta cetinjsko učilište 1860. godine, ne privršivši njen V razred.

Petranovićeva jeres u skladu sa
sekularizovanim i ponarođenim duhom crnogorskim

No, narečena *jeres* S. Petranovića nije *prva jeres* u crnogorskom narodnom preporodu – crnogorcizmu koji je uobličio slobodarski tradicionalni duh življenja Crnogoraca. U tom posebitom crnogorskom pogledu na svijet bitno je bio preovlađujući sekularizovani i ponarođeni, antidogmatski, nekanonski, neinstrumentalizovani, agonalni i borbeni, do praktične *areligioznosti* jeretični duh i praksa uopšte. Zbog takvog stanja duha i načina života žeženo su kuđeni za *jeres* i za *zapoostavljanje crkve i vjere* Sv. Petar Crnogorski i Njegoš od strane pravoslavne Rusije (Sv. Sinoda) i ostalih hrišćanskih dušebrižnika.

Prema tome, *slobodarski tradicionalni crnogorcizam*, sa svojim temeljnim *načelom narodnosti*, bio je samo vrlo povoljna društvena *predispozicija* ili „pozitivni transver učenja“ za pojavu Petranovićeve *jeresi* u Cetinjskom učilištu.

O istoj temi od autora ovog rada:

1. *Crnogorska jeres – humanitas heroica liberalis montenegrinae*, CDNK Podgorica i Elementa montenegrina Cetinje 1994.
2. *Sekularizacija u Crnoj Gori i jeres Stevana Petranovića*, Crnogoracoop – Danilovgrad, 1994.
3. Psihologija i antropologija u Petranovićevoj školi, *Vaspitanje i obrazovanje*, br. 2, Titorad, 1985.
4. „Jeres Stevana Petranovića u procesu sekularzacije crnogorskog duha“, *Glasik cetinjskih muzeja*, knj. XV, Cetinje, 1987, 151-174.
5. „Prije na Cetinju nego u Evropi“, *Obodin* br. 134, mart 1975, EI „Obod“ Cetinje.
6. „Prije na Cetinju nego u Evropi – psihologija u prvoj crnogorskoj školi proučavana uporedo sa fiziologijom i antropologijom“, *Pobjeda*, Titograd, 18. 12. 1982.
7. „Počeci crnogorskih škola višeg ranga“, *Prosvjetni rad*, Podgorica, 17. 4. 2000.
8. „Počeci crnogorskih škola višeg ranga su u Petranovićevoj školi“, *Vaspitanje i obrazovanje*, br. 3, Podgorica, 2000, 192-199.

Ostala literatura data je u fusnotama ovog rada.

DOPRINOS SLOBODANA VUJAČIĆA MONTENEGRISTICI

Aleksandar Radoman

The author of this paper reflects on the scientific work of Slobodan Vujačić in the field of Montenegrin philology. Although his scientific oeuvre is not extensive in volume or diversity, through two valuable monographs on literary and cultural situation in Montenegro in the inter-war period, dozens of critical literary articles, the position of the first professor of Montenegrin literature since the introduction of that subject in university life and brave philological studies, Vujačić has made a valuable contribution to constituting modern Montenegrin philology.

Na Pedagoškoj akademiji u Nikšiću, koja će kasnije prerasti u Nastavnički a potom i u Filozofski fakultet, akademske 1979/1980. godine prvi je put utemeljen univerzitetski predmet Crnogorska književnost. Rasprava o koncepciji i sadržaju toga nastavnoga predmeta započela je neku godinu prije,¹ a rezultat

¹ *Nikšićke novine* prenijele su u nekoliko nastavaka od 18. 2. 1977. do 25. 3. 1977. godine pod naslovom „Crnogorska književnost u nastavnom planu“ autorizovana izlaganja sa savjetovanja o crnogorskoj književnosti u nastavnom planu i programu, održanom na Pedagoškoj akademiji u Nikšiću. U raspravi su učestvovali Slobodan Kalezić, Novo Vuković, Miloš Milošević,

te rasprave bio je program koji je sačinila komisija Nastavno-naučnoga vijeća i koji je obuhvatio crnogorsku književnost u njenome prekihiljadugodišnjemu trajanju, od IX vijeka do savremenoga doba.² Prvi profesor Crnogorske književnosti na Pedagoškoj akademiji, Nastavničkome i Filozofskome fakultetu u Nikšiću, sve do smrti 1998. godine bio je Slobodan Vujačić.³

Slobodan Vujačić rođen je 9. septembra 1931. godine u Rastocima, kraj Nikšića.⁴ Osnovnu školu i gimnaziju završio je

Jovan Čadenović, Vojislav P. Nikčević, Slobodan Tomović, Novak Kilibarda, Vukale Đerković, Božidar Đoković, Slobodan Vujačić i Radivoje Šuković.

² Program crnogorske književnosti objavljen je uz prateću napomenu Slobodana Vujačića u reviji *Ovdje*, br. 155, Titograd, april, 1982, str. 11–14. Dragocjenu dopunu Programa dao je Vojislav P. Nikčević. V. Vojislav P. Nikčević, „Dopuna programa crnogorske književnosti“, *Pobjeda*, Titograd, 3. 7. 1982, str. 11.

³ Od 1995. godine na Filozofskome fakultetu u Nikšiću Crnogorsku književnost predavali su Vojislav P. Nikčević (XVIII i XIX vijek) i Slobodan Vujačić (XX vijek). Crnogorsko književno nasljeđe prije XVIII vijeka bilo je uključeno u predmete Srednjovjekovna književnost i Književnost renesanse i baroka. (V. Vojislav P. Nikčević, *Jezikoslovne studije*, Centralna narodna biblioteka Republike Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 2004, str. 173) Predmet Crnogorska književnost ukinut je u okviru osnovnoga studija na Filozofskome fakultetu u Nikšiću od studijske 2004/2005. godine. O tome naučnom i obrazovnom skandalu iscrpnije je pisao Milorad Nikčević. (V. Milorad Nikčević, „Crnogorska književnost na stranputicama Bolonje“, u: *Komparativna filološka odmjerenja*, HCDP „Croatica – Montenegrina“ & Geos Podgorica & Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje & CKD „Montenegro – Montenegrina“, Osijek & Cetinje, 2006, str. 239–247) Formiranjem Fakulteta za crnogorski jezik i književnost na Cetinju 2014. godine stekli su se uslovi da crnogorska književnost dobije adekvatan visokoobrazovni tretman. Na Fakultetu za crnogorski jezik i književnost, crnogorska književnost izučava se u okviru sedam semestara.

⁴ Biografski podaci dati su na osnovu bilješke o piscu u: Slobodan Vujačić,

u Nikšiću, a Filološki fakultet u Beogradu, đe je i magistrirao i doktorirao. Bio je profesor u Gimnaziji i Učiteljskoj školi u Nikšiću, a potom i na Pedagoškoj akademiji, Nastavničkom te Filozofskom fakultetu u Nikšiću. Objavio je tri knjige pripovjedne proze, jednu knjigu autobiografske proze i dvije književnoistorijske monografije. Bio je pokretač Nikšićkih književnih susreta i časopisa *Spona*, koji je i uređivao, potom član savjeta časopisa *Stvaranje*, član Odbora za književnost, a kasnije i Instituta „Njegoš“ Crnogorske akademije nauka i umjetnosti, urednik monografija *Nikšić* i *Crnogorski iseljenici*, priređivač kritičkoga izdanja knjige *Auto na korzu* Tina Ujevića, dobitnik nagrade „Oktoih“, autor većeg broja kritičkih i književnoistorijskih priloga u periodici, te akter brojnih književno-kulturnih manifestacija. Pored njegova prosvjetno-obrazovnoga, literarnoga i naučnoga angažmana, treba spomenuti i njegov politički aktivizam: od učešća u NOB-u, članstva u SKOJ-u, potom utamničenja zbog političkih stavova u podgoričkoj Jusovači, do izbora za člana Predsjedništva Socijalističke Republike Crne Gore na prvim višestranačkim izborima u Crnoj Gori 1990. godine. Kuriozitet je da je kao nezavisni kandidat Vujačić u drugome izbornome krugu zavrijedio preko 175000 glasova i tako postao jedini član Predsjedništva koji nije izabran s liste Saveza komunista Crne Gore. Preminuo je 15. decembra 1998. godine.⁵

U javnosti prepoznat kao profesor književnosti čija je neposrednost i duhovitost ušla u brojne studentske anegdote, kao naučnik koji se posvetio proučavanju crnogorske međuratne književnosti, te kao političar kojem ni zatvorska kazna po

Ritmovi duha, Obod, Cetinje, 1998, str. 217–218. Za pomoć u prikupljanju bibliografskih podataka veliku zahvalnost dugujemo Nadi Drašković, Marijanu Mašu Miljiću i Mileniji Vračar.

⁵ Živko Đurković, „In memoriam – Slobodan Vujačić“, *Riječ*, IV/2, Nikšić, 1998, str. 88.

političkoj liniji ni slom komunizma nijesu poljuljali čvrsta ljevičarska uvjerenja, ostalo je malo poznato da je Vujačić dugi niz godina na Pedagoškoj akademiji u Nikšiću predavao i lingvističke predmete: istoriju jezika, fonetiku, morfologiju i kulturu usmenoga i pismenoga iskaza. Osvrt na njegov doprinos montenegristici svakako bi bio nepotpun ukoliko se ukratko ne ukaže i na onaj dio njegova javnog angažmana vezanoga za lingvističku problematiku u Crnoj Gori.

Na skupu „Crnogorska kultura i putevi njenoga razvoja“ održanome u Titogradu 29. i 30. januara 1968. godine, koji je bio svojevrsna prekretnica kad je riječ o tretmanu crnogorske nacionalne kulture, Slobodan Vujačić svoju je diskusiju posvetio problemu „književnoga jezika u Crnoj Gori“. Vujačić je izlaganje otpočeo kritikom „jednostranih sagledavanja i tumačenja“ koje je ozakonila građanska nauka druge polovine XIX vijeka i nosioci „buržoaske i reakcionarne ideologije“ u monarhističkoj Jugoslaviji. Kult reformatora Vuka Stefanovića Karadžića i njegovo mehaničko vezivanje i za one prostore u kojima njegova reforma nije imala bitnijega efekta, dovelo je do toga da „oblast jezika u Crnoj Gori“ ostane „ovlašno dodirnuta, neobrađena i neobjašnjena“. Vujačić primjećuje: „Na govorni i književni jezik, i stare i sadašnje Crne Gore, ukazuje se verbalnom metodom i uopštavanjem. A ako se objektivno, odmjereno i naučno sagleda neizmjenno lingvističko-filološko i leksičko bogatstvo izraženog fleksivnog jezika Crne Gore, diktovano bi uslijedili bar neki demanti na našu nauku o jeziku, na ono što se decenijama servira kao ‘nepobitan’ naučni rezultat.“⁶ Govoreći o značaju Vukova reformatorskoga rada u Vojvodini, Vujačić ukazuje na to da je u Crnoj Gori jezička situacije bila bitno drugačija u odnosu na Vojvodinu i druge

⁶ Slobodan Vujačić, „Diskusija“, *Crnogorska kultura i putevi njenoga razvoja*, druga knjiga, Kulturno prosvjetna zajednica Crne Gore, Titograd, 1968, str. 20.

krajeve: „Jezik Crne Gore bio je fundamentovan snažnim i bogatim govorima naroda crnogorskog“.⁷ To ilustruje primjerom autora kojeg je lingvistička nauka bila sasvim zanemarila. Riječ je o Petru I Petroviću Njegošu. Ističući značaj Petra I, Vujačić sublimno ukazuje i na kvalitete Njegoševa jezika, a sve to uspjelo zaokružuje opštim zaključkom o „jeziku Crne Gore“: „Znalački i mudro pružao je kolektivu izgrađenu književnu pisanu riječ; kolektiv je to prihvatio i afirmisao. Ovo se, i još više, briljantno manifestovalo Njegoševim fenomenom – jezik naroda i jezik pisca, kao odraz načina života i mišljenja i odnosa prema istoriji ljudskog i uopšte egzistenciji čovjeka, predstavljaju klasičan primjer stvaralačke dijalektičke veze. Njegoša i njegov jezik nije stvorio niko sa strane, – on je izviiskra duha crnogorskog. Područje Crne Gore, u jezičkim odnosima i sagledavanjima, posjeduje mnoge svojevrsnosti, jednu autohtonost antropoloških dimenzija.“⁸ U nastavku izlaganja, stav da je „jezik Crne Gore“ po mnogo čemu specifičan, autor ilustruje brojnim kulturnim, istorijskim i antropološkim primjerima. Kritičku intonaciju ne izbjegava ni u zaključku izlaganja: „Srpskohrvatski ili hrvatskosrpski savremeni jezik (da li je ovaj naziv izraz jedne cjelokupnosti, formalno je pitanje) u svojoj biti je jedinstven, ali je neophodno, za afirmaciju pojedinih nacionalnih vrijednosti, a time i jugoslovenske kulture i nauke, iznijeti na svjetlost ono što je u istini bilo ili što sad živi i postoji, bez usiljenih kompromisa, tajnih i javnih atakovanja i nepotrebnih sukoba.“⁹ U vrijeme kad su izrečeni ovi kritički stavovi o tretmanu „jezika u Crnoj Gori“ u oficijelnoj nauci, neposredno nakon što je „Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika“ Matice hrvatske ustalasala duhove, teško da su u zvaničnim političkim i naučnim

⁷ Isto, str. 21.

⁸ Isto

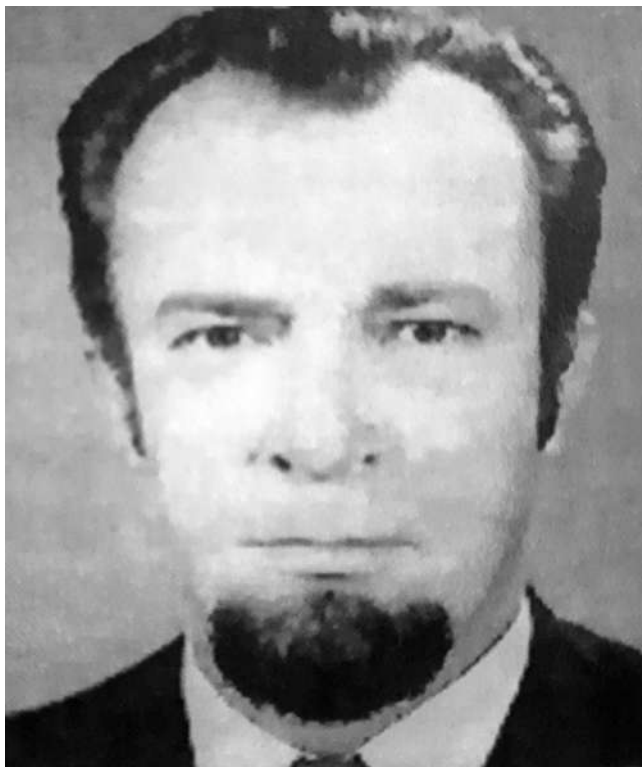
⁹ Isto, str. 23.

krugovima mogli biti dočekani dobrodošlicom. U to doba bilo je nezamislivo i društveno opasno upotrijebiti sintagmu „crnogorski jezik“, ali je Vujačić ipak hrabro iskoračio i ukazao na njegovu marginalizaciju u onovremenome društveno-političkom ambijentu. Tako se ovo izlaganje skladno uklapa u korpus tekstova kritički intoniranih prema položaju Crne Gore u jezičkoj politici SFRJ, a koje su krajem 60-ih i početkom 70-ih pisali, u prvome redu, Vojislav P. Nikčević, Radoje Radojević i Radoslav Rotković. U tom duhu pisano je i saopštenje Uprave Udruženja književnika Crne Gore iz 1971. godine.¹⁰ Da li zbog tih stavova koji nijesu mogli proći nezapaženo u oficijelnim političkim krugovima ili deklarisanoga rusofilstva i sklonosti da svoje „jeretičke“ ideje javno obznanjuje, tek ime Slobodana Vujačića našlo se 1972. godine u tzv. Bijeloj knjizi Komisije Saveza komunista Crne Gore i Opštinskoga komiteta SK Titograda¹¹, među autorima „prema čijemu radu treba ispoljiti visok stepen idejno-političke budnosti“.

Lingvističkom problematikom Vujačić se ponovo pozabavio deceniju kasnije, kad je na poziv Redakcije SR Crne Gore Enciklopedije Jugoslavije pripremio enciklopedijsku jedinicu „Crnogorci – jezik“. Prethodno je priprema te jedinice izazvala znatne nesporazume i probleme u složenoj proceduri verifikacije enciklopedijskih jedinica za drugo izdanje Enciklopedije Jugoslavije. Prvi se izrade te jedinice prihvatio Mitar Pešikan, no njegov je tekst, opterećen tradicionalističkim unitarističkim shvatanjima, Redakcija odbacila na osnovu negativne recenzije Vojislava P. Nikčevića. Potom je Redakcija izradu jedinice povjerila Branislavu Ostojiću i Matu Pižurici

¹⁰ V. Uprava Udruženja književnika Crne Gore, „Saopštenje o jeziku“, *Lingua Montenegrina*, br. 3, Cetinje, 2009, str. 569–570.

¹¹ O Bijeloj knjizi v. Danilo Radojević, „Čupićeva verzija 'Bijele knjige'“, *Dukljanski horizonti*, Crnogorsko društvo nezavisnih književnika, Podgorica, 1995, str. 195–197.

Slobodan Vujačić
1931–1998

(koji su tražili da ne budu potpisani kao autori), no ni ta natuknica nije prihvaćena u recenzentskome postupku. Sljedeću verziju jedinice sačinio je Vojislav P. Nikčević, ali nju Redakcija nije ni puštila u redovni postupak, pa je priređivanje jedinice povjereno Slobodanu Vujačiću. Vujačićeva jedinica, u velikoj mjeri oslonjena na Nikčevićev tekst, predata je na recenziranje u ono vrijeme vrhunskim jezikoslovnim autoritetima, Radoslavu Katičiću i Pavlu Iviću. I dok je Katičić, nakon usaglašavanja, dao pozitivnu recenziju, Ivić je negativno ocijenio, pa je i ta jedinica odbačena, a pisanje jedinice povjereno Daliboru Brozoviću čiji je tekst, uprkos očekivanim opstrukcijama, na kraju ipak prošao kompletan postupak i objavljen u

Enciklopediji Jugoslavije.¹² Budući da je Vujačićeva jedinica ostala neobjavljena, pa time i nedostupna javnosti, ovđe ćemo donijeti neke njene djelove koji će najbolje ilustrovati naučnu i građansku hrabrost Slobodana Vujačića da, uprkos oficijelnoj jezičkoj politici i ozvaničenim društvenim „istinama“, stane u odbranu naučnih principa i upotrijebi naziv crnogorski jezik punih 25 godina prije nego će taj termin biti ozvaničen Ustavom Crne Gore. Evo tih djelova: „Jezik Crnogoraca je nastao u istorijskom razvoju crnogorskog naroda, time taj narod izražava samog sebe i to mu je najvažniji znak etničkog, nacionalnog i kulturnog identiteta. Taj jezik je postao iz praslovenskoga, pa je po tome slovenski, a među slovenskim pripada južnoslovenskoj skupini, i to njezinoj zapadnoj podgrupi. (...) Kod Crnogoraca se razvio i opšti, naddijalekatski tip jezika (koine), u njemu prevladavaju zajedničke osobine crnogorskih govora, a razlikuju se tri osnovna sloja jezičkih elemenata. U prvi sloj ulaze elementi južnoslovenskog i praslovenskog porijekla, zajednički Crnogorcima, Srbima, Hrvatima i Muslimanima. Drugi sloj obuhvata elemente koji u Crnoj Gori posjeduju kolektivnu govornu, odnosno interdijalektalnu upotrebnu vrijednost. Nastali su kao izraz posebnih društvenih odnosa i dobili takav rang na osnovu specifičnih istorijskih uslova koji su stvorili crnogorski narod i crnogorsku naciju. Treći sloj jezičkih elemenata u tom naddijalekatskom jezičkom tipu sačinjavaju crnogorski dijalektizmi kojima su u interdijalektalnom tipu crnogorskog jezika (podvukao A. R.) predstavljeni razjedinjavajući faktori što se javljaju u okviru različitih plemena, konfesionalnih zajednica i prirodnih uslova. Naddijalektalni elementi i dijalektalne posebnosti tvore u jeziku

¹² V. o tome opširnije u: Vojislav P. Nikčević, „Naučni pogledi Dalibora Brozovića na crnogorski jezik“, *Lingua Montenegrina*, br. 2, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2008, str. 3–23.

Crnogoraca živu izražajnu cjelinu.“¹³ Premda se i kasnije pojavljivao kao moderator lingvističkih skupova i rasprava, Vujačić se, bar koliko nam je poznato, nakon angažmana oko jedinice za Enciklopediju Jugoslavije, autorski više nije vraćao jezikoslovnoj problematici. Iako iz jasnih ideološko-političkih razloga ta jedinica nikad nije objavljena, činjenica da su naučni sudovi iskazani u njoj danas naučno verifikovani u montenegristici mogla bi predstavljati makar i okašnjelu satisfakciju.

Vujačićeva naučna interesovanja ipak su bila usmjerena u prvome redu na izučavanje crnogorske književnosti i to osobito međuratnoga perioda za koji se u kritičkoj literaturi odomaćio ne baš najsretniji naziv – socijalna književnost. Tome korpusu posvetio je dvije književnoistorijske monografije – *Crnogorska socijalna literatura* (1978)¹⁴ i *Crnogorski književni tokovi između dva rata* (1981).¹⁵

U knjizi *Crnogorska socijalna literatura* Vujačić je pristupio proučavanju fenomena pokreta socijalne literature u Crnoj Gori kroz analizu sadržaja tri časopisa koji su okupljali predstavnike toga pokreta tokom prve polovine 30-ih godina XX vijeka. Riječ je o časopisima *Razvršje*, *Valjci* i *Granit*. Iako nijedan od analiziranih časopisa nije ostvario duži kontinuitet izlaženja,

¹³ Vujačićevu enciklopedijsku jedinicu, zajedno s obiljem pratećih materijala vezanih za problem izrade jedinice „Crnogorci – jezik“, pronašli smo u dokumentaciji crnogorske redakcije Enciklopedije Jugoslavije. Zahvaljujući ljubaznosti gospodina Mila Kneževića dio te dokumentacije, koja je izuzetno svjedočanstvo o borbi za naučnu afirmaciju crnogorskoga identiteta, danas je pohranjen u arhivskome fondu biblioteke Fakulteta za crnogorski jezik i književnost na Cetinju.

¹⁴ Slobodan Vujačić, *Crnogorska socijalna literatura*, NIO Pobjeda, Titograd, 1978.

¹⁵ Dr Slobodan Vujačić, *Crnogorski književni tokovi između dva rata*, Obod, Cetinje, 1981.

Razvršje je od januara do avgusta 1932. godine štampano u tri broja, *Valjci* od jula 1933. do februara 1934. godine u osam brojeva, a *Granit* u dva dvobroja od novembra 1934. godine do februara 1935. godine, njihov značaj za objedinjavanje i afirmaciju „mlade književne Crne Gore“ bio je od izuzetnoga značaja. U tijesnoj vezi s politikom KPJ i ondašnjih građanskih stranaka lijeve orijentacije, poput Saveza zemljoradnika, uređivačka politika tih časopisa i u ideološkome i u umjetničkome pogledu bila je na pozicijama ljevice. U skladu s obuhvatnim nazivom svoje knjige, Vujačić ne propušta da ukaže i na druge, mahom kratkotrajne, časopise, almanahe i listove koji su prethodili pojavi *Razvršja*, *Valjaka* i *Granita*, pri čemu pažnju usmjerava i na širi politički i književni kontekst, pa centralni dio knjige koji čini analiza konkretnih sadržaja pomenutih časopisa biva skladno ukomponovan u širu sliku dešavanja na crnogorskoj književnoj sceni između dva svjetska rata. Treba ovđe napomenuti i to da je riječ o prvoj knjizi koja monografski tretira fenomen crnogorske međuratne literature te da uz studijske knjige *Nadmoć ljudskosti* Milorada Stojovića (1968), *Tokovima crnogorske književnosti* Radoja Radojevića (1978) i *Pisci i koncepcije* Vojislava Minića (1978) i nekoliko naslova iz antologijske biblioteke „Luča“, taj fenomen postulira kao važan segment proučavanja u okviru književne montenegristike. Pored uvoda i pogovora u kojima autor čitaocu skreće pažnju na okvir istraživanja i ukazuje mahom na tehničke okolnosti nastanka knjige koja je prvobitno pisana i odbranjena kao magistarski rad na Filološkome fakultetu u Beogradu, monografija sadrži osam cjelina. U prvim trima poglavljima dat je opšti prikaz, s informacijama o programskome usmjerenju, okolnostima pokretanja te vlasnicima, urednicima i glavnim saradnicima nikšićkih „časopisa za savremeni umjetnički i socijalni život“ *Razvršje* i *Valjci* i podgoričkoga časopisa za „književnost i društvena pitanja“ *Granit*, nakon čega slijede

analitička poglavlja o poeziji i prozi, kritičkim pregledima (bilješkama, recenzijama, osvrtima i sl.), anketi „o socijalnoj književnosti uopšte, a posebno kod nas“ objavljenoj u *Valjcima*, kraćim prilogima posvećenim likovnoj kritici, pozorišnome životu, političkoj hronici, pregledima časopisa i sličnim fragmentarnim osvrtima objavljenim u naznačenim časopisima, te završno poglavlje u kojemu su pod naslovom „Socijalni pregled“ interpretirani raznovrsni članci domaćih i stranih autora posvećeni privrednoj i političko-ekonomskoj problematici. Seriozna analiza tih sadržaja daje jasnu sliku okupljanja i djelovanja nove generacije crnogorskih pisaca koja u međuratnome periodu ističe socijalne probleme svoje sredine, koliko kao odraz stvarnosti, toliko i kao potrebu da na taj način utiču na promjenu društvenoga sistema, uklapajući se u širu cjelinu najprije jugoslovenskoga, a potom i globalnoga pokreta socijalne literature. Skrupuloznim radom Vujačić je precizno rekonstruisao sve bitne faktore, društvene, kulturne i umjetničke, koji su doprinijeli oblikovanju crnogorske međuratne književne scene, ukazujući s jedne strane na jasno uočljive ideološke uticaje KPJ, ali i individualne doprinose pojedinih autora. Široki arsenal pitanja koja su pokrenuta u pomenutim časopisima, od onih o društvenoj funkciji književnosti, preko onih o teškim socijalnim prilikama crnogorskoga seljaka pa sve do krupnih globalnih tema slobode, demokratije ili proleterske revolucije, ukazuju na dinamični literarni, ali i društveni angažman tih publikacija. Stoga se ne treba čuditi što nijedna od njih, u represivnome monarhističkom sistemu oblikovanom nakon Šestojanuarske diktature, nije mogla obezbijediti kontinuirano izlaženje. Vujačić se u analizi širokoga kruga tema literarne i neliterarne provenijencije pokazuje kao besprijekorni poznavalac idejnih, kulturnih i političkih pretpostavki sazrijevanja crnogorskoga pokreta socijalne literature, no njegove opservacije i ocjene ponekad su

obojene subjektivnim tonovima što dovodi do blage apologetizacije ili pak negativne karakterizacije pojedinih pojava i ličnosti, ma koliko i u tim svojim ekskursima autor pokazuje svu svoju raskošnu lucidnost. To ipak ne narušava opšti utisak o knjizi kao metodološki utemeljenoj i analitički minuciozno ostvarenoj književnoistorijskoj monografiji, prvoj te vrste čija je tema crnogorski pokret socijalne literature.¹⁶ Rezimirajući rezultate svojih istraživanja Vujačić veli: „časopisi *Razvršje* i *Valjci*, a donekle i *Granit*, smjelo su izvršili svoju književnu, kulturnu i društvenu misiju i u svojoj sredini i šire, dali veliki doprinos razvoju *mlade književne Crne Gore*, i u svome krilu njegovali, čuvali i jačali progresivnu misao i akciju u ime novih traženja i puteva literature i stvaranja društva pravde i slobode. A dovoljno je, tu nema dilema, što je ta literatura, socijalna, u okviru crnogorskoga udjela, dala Mihaila Lalića, Radovana Zogovića, Mirka Banjevića, Janka Đonovića, Ćamila Sarajlića, Nikolu Lopičića, Đuzu Radovića, Rista Ratkovića, donekle Aleksandra Ivanovića, Mihaila Vukovića, Stefana Mitrovića, Mijata Maškovića, nastavljajući se kroz imena Dušana Kostića, Esada Mekulija i Čeda Vukovića, do Mirka Vujačića i Radonje Vešovića. Razumije se, njih je dao i potvrdio njihov talenat i stvaralački čin, ali je tu udio socijalne literature i njenih tokova izuzetno važan a u nekim slučajevima i presudan.“¹⁷ O Vujačićevoj knjizi književni istoričar Ilija Pavićević je izrekao ovaj sud: „Čitajući knjigu CRNOGORSKA SOCIJALNA LITERATURA, uvjerićemo se da je njen autor u časopisima čijim se prikazivanjem bavi našao dovoljno materi-

¹⁶ Nekoliko godina prije pojave Vujačićeve knjige crnogorski književni istoričar Vasilije Kalezić fenomenu socijalne literature u Jugoslaviji posvetio je dragocjenu monografiju. V. Vasilije Kalezić, *Pokret socijalne literature*, Književna zajednica „Petar Kočić“, Beograd, 1975.

¹⁷ Slobodan Vujačić, *Crnogorska socijalna literatura*, NIO Pobjeda, Titograd, 1978, str. 9.

jala – pjesničkih i proznih priloga, različitih književnokritičkih radova, uvodnika, osvrti i prikaza – koji omogućava cjelovit pogled na pojavu socijalne literature u Crnoj Gori, bar u njegovoj prvoj fazi razvoja. Kroz analizu umjetničkih ostvarenja i teoretskih priloga, Vujačić traga za osnovnim obilježjima te literature, za estetskim, idejnim, stilskim i jezičkim karakteristikama, koje konstituišu njeno jedinstvo i čine je književnim pokretom.“¹⁸

I druga Vujačićeva književnonaučna monografija, *Crnogorski književni tokovi između dva rata*, podnaslovljena kao „književno-istorijska i kritička studija o cetinjskim ZAPISIMA i drugim pojavama u crnogorskoj kulturi“, posvećena je proučavanju crnogorske međuratne književnosti, ovoga puta na korpusu najuticajnijega i najdugovjekijega međuratnog književnoga i naučnoga časopisa *Zapisi*. Riječ je o prerađenoj verziji doktorske disertacije odbranjene na Filološkome fakultetu u Beogradu. No za razliku od knjige *Crnogorska socijalna literatura* u kojoj su u fokusu pažnje tri časopisa međusobno slične programske orijentacije u duhu pokreta socijalne literature i krajnje lijeve ideološke profilacije, ovde je riječ o časopisu bitno drugačije programske i idejne koncepcije, koji daje znatno širu sliku kulturnih, naučnih i književnih tokova međuratne crnogorske književnosti, nauke i kulture. Vujačić je posebnu pažnju posvetio koncepciji *Zapisa* iz prve faze njihova izlaženja, od jula 1927. do aprila 1933. godine, kad je posao urednika obavljao Dušan Vuksan, a časopis donosio sadržaje iz različitih oblasti – književnosti, istorije, etnologije, prava, filozofije i drugih humanističkih i društvenih nauka. U drugoj fazi izlaženja, od 1935. godine do 1941. godine, u *Zapisima* sve više dominiraju istorijske i uopšte naučne teme, da bi časopis nakon obnavljanja 1948. godine i formalno prerastao u istorijski časopis s izmijenjenim imenom – *Istorijski zapisi*. Iz tih razloga, Vujačić je u svojoj

¹⁸ Ilija Pavićević, „Pogled na crnogorske časopise i literaturu“, *Stvaranje*, god. XXXIV, br. 11, Titograd, 1979, str. 1767.

knjizi analizirao sadržaje samo prve serije *Zapisa*, od 1927. godine do 1933. godine. Izuzme li se kratki uvodni tekst u kojem autor saopštava metodološke pretpostavke istraživanja, knjigu čini jedanaest poglavlja, a zapravo zasebnih književnoistorijskih studija. U prvoj od njih autor daje pregled crnogorske književne periodike od Njegoševe *Grlice* do pojave *Zapisa* kako bi ukazao na kontinuitet književnih, naučnih i kulturnih dešavanja na Cetinju i u Crnoj Gori u periodu od gotovo cijeloga jednog vijeka. U drugome poglavlju predstavljene su okolnosti pokretanja, kao i koncepcija i osnovni podaci o urednicima te druge pojedinosti vezane za opšti profil *Zapisa*. U sljedećem poglavlju autor je podvrgao analizi pjesničke, pripovjedne, putopisne, memoarske i dramske sastave crnogorskih i južnoslovenskih autora, kao i korpus prijevodne literature, objavljenih u časopisu. Razumije se da obim i raznovrsnost tih sadržaja nijesu dozvoljavali analitičko zadržavanje na svakom pojedinačnom objavljenom tekstu, pa je autor dao sumarni pregled važnijih tematskih preokupacija po određenim žanrovima, a autore grupisao prema regionalnome principu. Četvrto poglavlje knjige posvećeno je priložima koji pripadaju korpusu nauke o književnosti, bilo da je riječ o književnokritičkim, književnoistorijskim, bilo o znatno rjeđim književnoteorijskim tekstovima. Analizirani prikazi – od onih koji se odnose na probleme usmene književnosti do onih koji prate savremene književne fenomene – zapravo su hronika književnih i kulturnih interesovanja između dva svjetska rata. Vujačić izdvaja i prikazuje članke zapaženijih crnogorskih saradnika *Zapisa*, poput Nikole Banaševića, Miraša Kićovića, Rista Kovijanića, Trifuna Đukića, Krsta Ljumovića, Marka Ž. Rakočevića, Aleksandra Š. Račete, Andrije Lainovića, Dragoljuba Majića i Aleksandra Martinovića, kao i kritičke priloge jednoga broja južnoslovenskih, ali i inostranih autora. Nadovezujući se na svoja ranija istraživačka interesovanja, peto

poglavlje knjige Vujačić je posvetio pjesničkim, proznim, kritičkim i drugim priložima pripadnika pokreta socijalne literature objavljenim u *Zapisima*. Iako su *Zapisi* otvorili vrata autorima koji su pripadali pokretu socijalne literature, doprinijevši tako njihovoj afirmaciji, u uređivačkoj politici toga časopisa primjećuje se otklon od prihvatanja pokreta kao koherentne idejno-estetske skupine. Ilustrativna je u tom smislu ocjena jednoga od urednika, Vida Latkovića, izrečena u formi komentara književne večeri na kojoj su se predstavili neki od vodećih autora pokreta (J. Đonović, V. Leković, R. Mirković i N. Lopičić), pa ćemo je opširnije citirati: „To nisu slabi sastavi, ne kažem, među pročitanim bilo je i vrlodobrih. Ali ono što je prouzrokovalo odobravanje slušalaca nisu ovi radovi kao definitivne vrednosti, nego kao postignuća, dometi po kojima se može naslućivati jedna dobra književnost. (...) Oni hoće da budu samo pripovedači i pesnici, u kakvom stilu za njih nije važno. A književni pravci češće se u osnovi bave pitanjima stila nego pitanjima suštine i novog pogleda na svet. (...) Naši mladi nemaju, i ne mogu imati, nikakvih pretensija da osnivaju novu književnu školu, ali ni želje, što je kod nas Jugoslovena redovan slučaj, da pođu za nekim pokretom stranog porekla (...) Šta se zapravo može zameriti ponekom mladom književniku iz Crne Gore to je upotreba južnog dijalekta. Istina, ne pišu oni južnim dijalektom ni iz kakvog inata, nego za to mogu tražiti besumnje i umetničkih razloga. Ali ipak, kada se razlika isključivo svede na zamenu ‘jata’. onda je u pitanju samo gola formalnost, formalnost koja je za jedinstvo književnog jezika vrlo važna a za pojedince bez ikakvog značaja. Mislim, naime, da bismo trebali pisati ekavski (razlozi su za to isuviše poznati!), dok jezičko bogatstvo, reči, rečeničke obrte i slično, svako može, i treba, da iz svog narečja, iz svog kraja, unosi u opšti književni jezik.“¹⁹

¹⁹ Citat prema: Dr Slobodan Vujačić, *Crnogorski književni tokovi između dva rata*, Obod, Cetinje, 1981, str. 99–100.

Iz ovoga se izvoda jasno naziru konture literarnoga konzervativizma i jezičko-kulturnoga unitarizma jednoga od urednika *Zapisa*, no njegova nespremnost da uoči dublje estetske i idejne osnove mlade književne Crne Gore i njenu uklopivost u šire globalne književne i kulturne tokove, na svu sreću, nije dovela do cenzorskih intervencija, pa su pisci iz pokreta socijalne literature svojim brojnim prilogima obilježili prvu fazu izlaženja *Zapisa*.

Posebnu pažnju autor poklanja i tretmanu osobene forme crnogorske usmene proze, anagdote u *Zapisima*, čemu je posvećeno šesto poglavlje u kome se konstatuje da je baš zahvaljujući ovome časopisu anegdota i istorijski i teorijski dobila adekvatno mjesto među drugim književnim vrstama, što je verifikovano i anketom o anegdoti koji su sproveli *Zapisi*, a kojoj su se odazvali brojni značajni kulturni poslenici s crnogorskoga i južnoslovenskoga prostora. U sedmome poglavlju Vujačić je analizirao prisustvo i karakter priloga o klasiku crnogorske književnosti, Petru II Petroviću Njegošu, publikovanih u naznačenome časopisu. On notira nekoliko metodoloških pristupa Njegošu u radovima objavljenim u *Zapisima*, i to biografski, književnoistorijski i komparativni. Sumirajući rezultate svoje analize zaključuje kako su *Zapisi* u nekoliko priloga različitih autora dali doprinos tumačenju pojedinih stihova *Gorskoga vijenca*, ukazali na nedostatnost dotadašnjih komentara toga djela, potom skrenuli pažnju na neke probleme vezane za *Ogledalo srpsko* i *Šćepana Malog*, te, posebno publikovanjem arhivske građe, osvijetlili manje poznate ili otkrili sasvim nepoznate podatke o Njegoševu životu i djelu. Zasebna poglavlja autor je posvetio i pozorišnoj, likovnoj i muzičkoj problematici u *Zapisima*, kao i prikazima i komentarima časopisa i drugih publikacija. Deseto poglavlje pod naslovom „Etnografija, istorija i istorijska građa, ekonomska misao i privreda, politika i sociologija, filozofija i

psihologija i drugo“ donosi pregled naučnih sadržaja koji su obilježili prvu fazu djelovanja *Zapisa*.

Monografiju zaključuje poglavlje u kojemu je posebna pažnja posvećena urednicima časopisa (Vidu Latkoviću, Milanu Vukićeviću, Radosavu Medenici, Iliji Zoriću i Dušanu Vuksanu) i njihovim kritičkim priložima. I ovaj sumarni pregled tema pojedinih poglavlja knjige ukazuje na sveobuhvatnost Vujačićeve analize sadržaja časopisa, koja je sabrala i njegove književne, kao i kulturne i naučne elemente. Više od toga, sadržaji *Zapisa* samo su dio jedne veće književne i kulturne cjeline koja je predmet Vujačićeva interesovanja, pa se ova vrijedna monografija, upotpunjena materijalom prethodne knjige, može razumjeti i kao svojevrsna istorija crnogorske književnosti, pa i kulture međuratnoga perioda. Bogatstvo i razuđenost tema koje nudi taj cetinjski časopis, referentnost njegovih saradnika, te uključenost u recentne tokove južnoslovenske kulturne dinamike, uz ipak evidentnu dozu konzervativizma uređivačke politike, čine *Zapise* dragocjenim svjedokom, ali i aktivnim sudionikom crnogorskih kulturnih i naučnih tokova toga vremena. Njihov je značaj utoliko veći što su nesumnjivo pridonijeli izgradnji kriterija vrednovanja kao preduslova stvaranja relevantne književne kritike i drugih vidova umjetničke kritike, potom što su prepoznali i promovisali nadolazeće autore, pa i one iz kruga protagonista pokreta socijalne literature, ali i to što su nadomjestili odsustvo specijalističkih periodičnih publikacija iz domena humanističkih i društvenih nauka i široko afirmisali nužnost publikovanja arhivske građe, te potrebu za novim historiografskim, etnološkim i drugim istraživanjima Crne Gore. Da je ostao samo na bibliografskome notiranju ovako bogatoga naučnog i kulturnog fonda, Vujačić bi svakako zadužio montenegristiku. No, svojim marljivim analizama naznačenih sadržaja, praćenim validnom kulturnoistorijskom

kontekstualizacijom, on je dao nesumnjiv i vrijedan doprinos valorizaciji jedne, u crnogorskoj nauci i kulturi, prilično zanemarene pojave. O ciljevima svojega rada i značaju *Zapisa* za crnogorski naučni i kulturni ambijent između dva svjetska rata Vujačić je zabilježio: „Ovaj rad predstavlja pokušaj da se u obliku šire književno-istorijske, a u izvjesnoj mjeri i kritičke studije, sagleda duhovni proces i rast jedne sredine, i potraži odgovor na pitanje koliko je ona bila u stanju da apsorbuje kulturnu dinamiku, a koliko je i kako uz to, mogla da očuva kontinuitet sa tradicionalnim vrijednostima, i povrh toga, kakve su njezine spone sa današnjim vremenom i životom. (...) Časopis, o kojemu je riječ, *Zapisi*, s obzirom kako je izgradio implicitnu programsku platformu tokom svog trajanja od 1927. do 1933. godine, ne pokazuje samo široku skalu književnih procesa i tokova vezanih za tle Crne Gore. Naprotiv, *Zapisi* su bili veoma otvorena tribina, sa važnim obilježjima načina mišljenja i stvaranja u oblasti umjetnosti, kulture i nauke, pa i ideologije i politike jednog dinamičnog i burnog vremena šire sredine.“²⁰

U kratkome osvrtu na Vujačićevu knjigu književni istoričar Novo Vuković ističe: „Vujačić nastoji da uhvati komplikovane niti kulturnih, političkih i književno-estetskih strujanja, analizirajući beletrističke i kritičke priloge ‘Zapisa’, što je, svakako, veoma teško u jednom tako kompleksnom i na književnom planu kontroverznom vremenu kada se ukrštalo toliko raznih škola, uticaja i interesa. Predstavljajući čitaocu osnovne tokove brojnih rasprava, od kojih su neke i polemički intonirane, on daje i vlastite, komentare, ocjene i zaključke. Takav autorov metod je dosljedan kako u primjeru sa anegdotom tako i u slučaju priloga o Njegošu, kao i kod još nekih problema književne prirode na stranicama tog

²⁰ Isto, str. 9.

crnogorskog časopisa.“²¹ Tokom 1983. godine u reviji *Ovdje* pojavilo se nekoliko negativnih osvrta i reagovanja na naučni rad i profesionalni odnos na Univerzitetu Slobodana Vujačića. Lični povodi za pokretanje polemike i neprimjeren registar „polemičara“ pokazuju da je ta svojevrсна kampanja bila motivisana razlozima isključivo izvannaučnoga karaktera.²²

Početakom osamdesetih godina XX vijeka Crnogorska akademija nauka i umjetnosti pokrenula je projekat izrade prve cjelovite istorije crnogorske književnosti.²³ Kao najbolji poznavalac

²¹ Dr Novo Vuković, „Međuratni književni tokovi“, *Pobjeda*, br. 5589, Titograd, 27. VI 1981, str. 11.

²² Branko Jokić, „Književna publicistika ili nauka“, *Ovdje*, god. XV, br. 165, Titograd, februar 1983, str. 21; Stevan Kordić, „Ocijeniti ocjenjivača“, *Ovdje*, god. XV, br. 165, Titograd, februar 1983, str. 31; Slobodan Vujačić, „Povodom jednog ‘osvrta’“, *Ovdje*, god. XV, br. 166, Titograd, mart 1983, str. 30–31; Novak Kilibarda, „O perjanju i polemisanju“, *Ovdje*, god. XV, br. 167, Titograd, april 1983, str. 29; Stevan Kordić, „Tema promašena, pogode njih nema“, *Ovdje*, god. XV, br. 167, Titograd, april 1983, str. 30–31; Branko Jokić, „I odgovorno i istinito“, *Ovdje*, god. XV, br. 167, Titograd, april 1983, str. 31; Slobodan Vujačić, „Obidi brdo, pa o njemu pričaj“, *Ovdje*, god. XV, br. 169, Titograd, jun 1983, str. 30–31; Branko Jokić, „Možda je i tako“, *Ovdje*, god. XV, br. 169, Titograd, jun 1983, str. 31.

²³ Među prioritete djelatnosti Odbora za književnost pri Odjeljenju umjetnosti Crnogorske akademije nauka i umjetnosti u 1982. godini navedeno je ovo: „Glavni naponi Odbora bili su usmjereni na koncipiranje istraživačkog programa Odbora, što je rezultiralo izradom nacrtu projekta ‘Crnogorska književnost’ (izrada sintetičkog djela ‘Crnogorska književnost’, sa izborom originalnih tekstova crnogorske književnosti).“ (V. *Godišnjak 1982*, knjiga X, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1984, str. 64). Među glavnim zadacima Odbora i naredne 1983. godine pominje se „izrada *Istorije crnogorske književnosti i drugih književnosti na tlu Crne Gore*“ i konstatuje da su tokom te godine određeni „obrađivači pojedinih poglavlja za istoriju crnogorske književnosti (ostalo je nedefinisano kako da se obrađuju djelovi

međuratne crnogorske književnosti Slobodan Vujačić našao se u autorskom timu kojemu je povjerena izrada monografije. Uz njega, autori te prve istorije crnogorske književnosti trebalo je da su Radoslav Rotković, Jovan Čadenović, Radomir Ivanović i Novak Kilibarda.²⁴ Taj projekat, kao ni mnogi drugi projekti pomenute ustanove, nikad nije realizovan.

Pored monografija o crnogorskoj međuratnoj književnosti, Vujačić je ostavio i niz tekstova vezanih za druge fenomene crnogorske literature. Usmenoj anegdoti posvetio je jedan kraći tekst,²⁵ a po riječima Živka Đurkovića „nosio se mišlju da studentski proučava ovu kratku a suptilnu književnu formu.“²⁶ Ako tu svoju ideju i nije realizovao, posvećenost anegdoti i anegdotske pokazao je u svojoj knjizi autobiografske proze *Antidnevnik*, čiji su mnogi fragmenti zapravo anegdotski uobličeni. Vujačić se ogledao i kao književni i likovni kritičar, a vrijedni su pažnje i njegovi književnonaučni prilozi o Tinu Ujeviću i Crnoj Gori,²⁷ pregledni rad o poeziji Radovana Zogovića²⁸ i posthumno objavljeni osvrt na književne vrijednosti *Memoara* vojvode Gavra Vukovića.²⁹ Kako se vidi, a to potvrđuju i drugi

koji se odnose na književnost Albanaca i Muslimana).“ (V. *Godišnjak* 1983, knjiga XI, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1985, str. 118).

²⁴ Videti o tome: Dr Radoslav Rotković, „Prva Istorija crnogorske književnosti“, *Pobjeda*, br. 6106, Titograd, 4. XII 1982, str. 9.

²⁵ Slobodan Vujačić, „Aktualnost anegdote na Ljubišinu primjeru“, *Stefan Mitrov Ljubiša*, Prilozi sa Simpozijuma u Titogradu i Budvi 21–23. aprila 1976, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1976, str. 121–124.

²⁶ Živko Đurković, isto, str. 89.

²⁷ Slobodan Vujačić, „Tin Ujević i Crna Gora“, *Književnost i jezik*, br. 3, Beograd, 1975, str. 395–402.

²⁸ Slobodan Vujačić, „Od ‘Prkosnih strofa’ do ‘Knjaževske kancelarije’“, *Radovan Zogović – pjesnik i čovjek*, zbornik radova, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1988, str. 177–186.

²⁹ Slobodan Vujačić, „Književni profil *Memoara* vojvode Gavra

kraći prilozi u periodici, Vujačićev naučni i kulturni angažman u cjelosti je posvećen Crnoj Gori, njezinoj kulturi, književnosti i identitetu. Da je crnogorski povijesni usud dobro poznao i razumio, svjedoče brojni odlomci u njegovim književnoistorijskim monografijama, a isto tako i jezikoslovni prilozi o kojima je već bilo riječi. No i u njegovim pripovjednim i esejističkim radovima nalazimo nerijetko šetne redove posvećene Crnoj Gori i njezinu istorijskom fatumu. Tako je u fragmentu „Problematična istorija“ iz *Antidnevnika* zapisao: „No, tako je to vazda bilo i biva – Crnoj Gori se vazda zakida i ukida, već kako to odgovara višima i jačima i vladajućima...“³⁰

Slobodan Vujačić ostvario se u više oblasti javnoga života. Kao pisac ostavio je nekoliko pripovjednih zbirki, a kao autor autobiografske proze podario je crnogorskoj književnosti jednu atipičnu knjigu, nenametljive erudicije i iskrenoga odnosa prema vremenu i ljudima o kojima svjedoči. Kao pedagog pripadao je redu profesora osobenoga, gotovo familijarnoga odnosa prema studentima, čija predavanja pamte i prepričavaju generacije onih koji su imali privilegiju da ga slušaju. Nesumnjiv je trag ostavio i kao pokretač kulturnoga i književnoga života svojega grada u kojemu je ostvario cijeli radni angažman, od srednjoškolskoga profesora do redovnoga profesora univerziteta. I svoju političku aktivnost s položaja jedinoga nestranačkoga člana Predsjedništva SR Crne Gore, u teškim vremenima, obilježio je duboko humanističkim radom. Na koncu, ako ne spada u istraživače obimnoga i razuđenoga naučnog opusa, svojim dvijema vrijednim monografijama o književnim i kulturnim prilikama u Crnoj Gori između dva svjetska rata, desecima manjih književnokritičkih članaka, pozicijom prvoga profesora crnogorske književnosti od

Vukovića“, *Glasnik Odjeljenja umjetnosti*, br. 18, Podgorica, 2000, str. 71–76.

³⁰ Slobodan Vujačić, *Antidnevnik*, Kulturno-prosvjetna zajednica, Podgorica, 1996, str. 138.

uvođenja toga predmeta u univerzitetski život, te svojevremeno hrabrim jezikoslovnim priložima, dao je dragocjen doprinos konstituisanju savremene montenegristike.

Bibliografija:

- Đurković, Živko. „In memoriam – Slobodan Vujačić“, *Riječ*, IV/2, Nikšić, 1998, str. 88–91.

- *Godišnjak 1982*, knjiga X, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1984.

- *Godišnjak 1983*, knjiga XI, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1985.

- Jokić, Branko. „I odgovorno i istinito“, *Ovdje*, god. XV, br. 167, Titograd, april 1983, str. 31.

- Jokić, Branko. „Književna publicistika ili nauka“, *Ovdje*, god. XV, br. 165, Titograd, februar 1983, str. 21.

- Jokić, Branko. „Možda je i tako“, *Ovdje*, god. XV, br. 169, Titograd, jun 1983, str. 31.

- Kalezić, Vasilije. *Pokret socijalne literature*, Književna zajednica „Petar Kočić“, Beograd, 1975.

- Kilibarda, Novak. „O perjanju i polemisanju“, *Ovdje*, god. XV, br. 167, Titograd, april 1983, str. 29.

- Kordić, Stevan. „Ocijeniti ocjenjivača“, *Ovdje*, god. XV, br. 165, Titograd, februar 1983, str. 31.

- Kordić, Stevan. „Tema promašena, pogođenih nema“, *Ovdje*, god. XV, br. 167, Titograd, april 1983, str. 30–31.

- Milorad Nikčević, „Crnogorska književnost na stranputicama Bolonje“, u: *Komparativna filološka odmjerenja*, HCDP „Croatica – Montenegrina“ & Geos Podgorica & Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje & CKD „Montenegro – Montenegrina“, Osijek & Cetinje, 2006, str. 239–247.
- Nikčević, Vojislav P. „Dopuna programa crnogorske književnosti“, *Pobjeda*, Titograd, 3. 7. 1982, str. 11.
- Nikčević, Vojislav P. „Naučni pogledi Dalibora Brozovića na crnogorski jezik“, *Lingua Montenegrina*, br. 2, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2008, str. 3–23.
- Nikčević, Vojislav P. *Jezikoslovne studije*, Centralna narodna biblioteka Republike Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 2004.
- Pavićević, Ilija. „Pogled na crnogorske časopise i literaturu“, *Stvaranje*, god. XXXIV, br. 11, Titograd, 1979, str. 1766–1769.
- Radojević, Danilo. „Čupićeva verzija 'Bijele knjige'“, *Dukljanski horizonti*, Crnogorsko društvo nezavisnih književnika, Podgorica, 1995, str. 195–197.
- Rotković, Radoslav. „Prva Istorija crnogorske književnosti“, *Pobjeda*, br. 6106, Titograd, 4. XII 1982, str. 9.
- Uprava Udruženja književnika Crne Gore, „Saopštenje o jeziku“, *Lingua Montenegrina*, br. 3, Cetinje, 2009, str. 569–570.
- Vujačić, Slobodan. „Aktualnost anegdote na Ljubišinu primjeru“, *Stefan Mitrov Ljubiša*, prilozi sa Simpozijuma u Titogradu i Budvi 21–23. aprila 1976, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1976, str. 121–124.
- Vujačić, Slobodan. „Diskusija“, *Crnogorska kultura i putevi njenoga razvoja*, druga knjiga, Kulturno prosvjetna zajednica Crne Gore, Titograd, 1968, str. 19–23.

- Vujačić, Slobodan. „Književni profil Memoara vojvode Gavra Vukovića“, *Glasnik Odjeljenja umjetnosti*, br. 18, Podgorica, 2000, str. 71–76.

- Vujačić, Slobodan. „Obidi brdo, pa o njemu pričaj“, *Ovdje*, god. XV, br. 169, Titograd, jun 1983, str. 30–31.

- Vujačić, Slobodan. „Od ‘Prkosnih strofa’ do ‘Knjaževske kancelarije’“, *Radovan Zogović – pjesnik i čovjek*, zbornik radova, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1988, str. 177–186.

- Vujačić, Slobodan. „Povodom jednog ‘osvrta’“, *Ovdje*, god. XV, br. 166, Titograd, mart 1983, str. 30–31.

- Vujačić, Slobodan. „Tin Ujević i Crna Gora“, *Književnost i jezik*, br. 3, Beograd, 1975, str. 395–402.

- Vujačić, Slobodan. *Antidnevnik*, Kulturno-prosvjetna zajednica, Podgorica, 1996.

- Vujačić, Slobodan. *Crnogorska socijalna literatura*, NIO Pobjeda, Titograd, 1978.

- Vujačić, Slobodan. *Crnogorski književni tokovi između dva rata*, Obod, Cetinje, 1981.

- Vujačić, Slobodan. *Ritmovi duha*, Obod, Cetinje, 1998.

- Vuković, Novo. „Međuratni književni tokovi“, *Pobjeda*, br. 5589, Titograd, 27. VI 1981, str. 11.

SAM SVOJ PREDAK

Dubravka Mitrović

In this paper the author supplements the biography of the famous Yugoslav poet Stevan Raičković with interesting details about his origin and emotional connections with Montenegro.

U maju mjesecu 2018. godine navršilo se jedanaest godina od smrti jednog od najvećih jugoslovenskih pjesnika druge polovine dvadesetog vijeka – Stevana Raičkovića.

Stevan Raičković je rođen 1928. godine, a svoju prvu pjesmu „Tužbalica majke nad umrlim sinom“ napisao je u toku rata, 1944. godine, kada je imao 16 godina. Tek 1979. godine u obilasku Jasenovca pjesnik će otkriti da su stihovi iz njegove prve pjesme zapisani na jasenovačkom spomeniku: „To samo mrtvi govore dok ćuti kamenje.“ Pjesma je 1950. godine uvrštena u njegovu prvu zbirku pjesama *Djetinjstvo*. Do kraja života napisao je više od dvadeset zbirki poezije uključujući

Pjesmu tišine, Kamenu uspavanku, Zapise o crnom Vladimiru. Za *Kamenu uspavanku* Slobodan Rakitić je rekao da „ispisana u sonetnom obliku spada u najznačajnije pjesničke knjige u drugoj polovini dvadesetog vijeka, bez premca ne samo u srpskoj već i u čitavoj modernoj evropskoj poeziji“. Napisao je i sedam knjiga za djecu, nekoliko knjiga eseja, prepjeve Šekspira, Petrarke, Ahmatove, Cvetajeve, Brodskog, Pasternaka. Dobitnik je najznačajnijih nagrada i priznanja: Dučićeve, Branka Miljkovića, Goranovog vijenca, Desanke Maksimović, Nevena, Zmajeve, Sedmojulske, Vukove, Meše Slimovića. Njegoševu nagradu je dobio 1993. godine. Dobio je Pečat grada Herceg Novog i Oktobarsku nagradu grada. Bio je član Srpske akademije nauka i umjetnosti, a 1992. izabran je za dopisnog člana Crnogorske akademije nauka i umjetnosti.

Kroz svoje stihove, iskazivanjem najtananijih lirskih osjećanja pjesnik je nalazio put do duša onih koji su kroz njegove riječi prepoznavali svoju tugu, usamljenost, a istovremeno u trenucima čitanja saznawali da nisu sami, da je još nekog boljelo i boli ono što i njih muči. U svojim pjesmama obraćao se onom koji je sam: „I u nekoj sobi pored hladne noći/ Šta će posle ovih reči baš on reći/ On što može samo samo jednu misao da ima/ Da je sam i nepotreban svima“... Taj intimni trenutak osjećajne komunikacije između čitaoca i pjesnika je doživljaj katarze u kojoj čitalac kroz pjesnikove riječi spoznaje sopstvene emocije i liječi svoj bol. Upravo ta emotivna komunikacija umjetnika i čitaoca i jeste suštinsko mjerilo istinske umjetnosti.

Biografija – život

Stevan Raičković je rođen u osnovnoj školi u Neresnici, podno Homoljskih planina, na obali zlatonosnog Peka gdje su majka, Živana Obradović iz Velikog Gradišta, i otac, Milan Raičković iz Podgorice, bili učitelji.

Stevan Raičković
1928–2007

Njegova majka je i sama od najranije mladosti do poznih godina pisala pjesme, ali nikada ni jednu nije objavila. Pjesnik je rekao da je bila „isuviše sramežljiva da bi postala pjesnik“. Stevan je djetinjstvo proveo u selidbama po gradovima Srbije sa starijim bratom i sestrom slijedeći službovanje svojih roditelja. Selili su se od Bele Crkve, Sente, Smedereva, Kruševca, Subotice. Ratne godine su dijelom proveli i u dedovoj kući u centru Podgorice. Kada je kasnije opisivao ovaj period svog života ispunjen selidbama govorio je kako je „pokušavajući da pronade zavičaj, pronašao mnoge“. Ali je takođe osjećao da ga kao „daleki magnet“ privlači „crnogorski kamenjar“, postojbina njegovog oca.

Po završetku rata učio je gimnaziju u Subotici. Već tada je sa jasnim zanosom i saznanjem da je njegova jedina budućnost poezija kretao svakog jutra od kuće prema gimnaziji i ne silazeći

na stanici će je gimnazija nastavljao do Palića još 7–8 kilometara i u zelenilu paličkog parka pisao svoje prve stihove.

Po dolasku u Beograd 1947. godine upisuje na Filozofskom fakultetu grupu Jugoslovenski jezici i književnost. Od upisa na fakultet ostaje stalno nastanjen u Beogradu. Ženi se Bojanom Lazović, tada studentkinjom psihologije. Sa Bojanom i sinom godinama je provodio ljeta u Hercegovom gdje se družio sa Andrićem, Lalićem, Dušanom Kostićem. Stanovali su u Njegoševoj ulici, u blizini kuće u kojoj je Njegoš učio osnovnu školu 1825–1827. Pisao je kako je svakodnevno prolazeći pored te kuće neodoljivo osjećao kako bar kratkotrajno živi u susjedstvu velikog Njegoša. Pored Herceg Novog i na Cetinje je rijetko dolazio, jednom da primi Njegoševu nagradu, a ranijih godina da „probdije noću“ po pustim cetinjskim ulicama sa Aleksandrom Lesom Ivanovićem ... „najtananijim liričarem i najneutešnijim bićem“ koje je sreo u Crnoj Gori.

Sa gubitkom Bojane koja je umrla u 49-oj godini života, poslije 25 godina braka, nestao je i dio pjesnika „Sedim za stolom i ne znam svog lika... Pred ogledalom zalud mi je stati... U tvome oku bila mi je slika... Niko me sada ne zna niti će me znati“... Nakon Bojanine smrti i odlaska sina u inostranstvo koji danas živi u Nju-jorku kao kompozitor sa ženom Japankom i dvoje djece, pjesnik je sve ređe dolazio u Herceg Novi, posljednji put 2004. godine.

Porijeklo

Raičkovići vode porijeklo od Raička iz Lješanske nahije. Od bitke na Carevom Lazu kada je jedan njihov predak osvojio turski barjak, barjaktarstvo se prenosilo s koljena na koljeno kako je to bio običaj u Crnoj Gori. Pjesnikov stric Jovan Raičković, ekonomista koji je studirao u Italiji i jedno vrijeme bio direktor crnogorske banke tražio je da mu kada umre u čitulji kao jedino zanimanje navedu „barjaktar“.

Pjesnikov ded, Stevan Raičković, po kome je i dobio ime, bio je kapetan Lješanske nahije, a u dva mandata u vrijeme Kralja Nikole i predsjednik opštine Podgorica. Bio je oženjen Milicom Vrbicom sa Njeguša, ćerkom Stevana, brata vojvode Maša Vrbice. Pjesnik je u djetinjstvu slušao babine priče o Simi Matavulju i Lazi Kostiću koji su često boravili u njihovoj kući na Njegušima. O Matavulju je baba više pričala kao o junaku nego kao o piscu jer je poslije pogibije njenog oca na Skadru skupio grupu Crnogoraca i pošao u Skadar da osveti svog velikog prijatelja. Pjesnik je govorio da je baba Milica živjela u „njegoševskim preokupacijama“ Crne Gore. Znala je bar polovinu Gorskog vijenca napamet i prenosila riječi Njegoša deci i unucima. Bila je ponosna što joj je unuk Stevan već u mladim godinama postao poznati pjesnik. Pa ipak njegova liriska poezija joj nije bila bliska i zamjerala mu je riječima : „Što ne pjevaš o junacima i bojevima... ka' Njegoš što je pjevao“.

U kući u centru Podgorice rođeno je i raslo trinaestoro djece kapetana Stevana Raičkovića i Milice Vrbice, osam sinova i pet kćeri. Kao i u mnogim crnogorskim porodicama toga doba i kod Raičkovića su braća bila različitih političkih opredjeljenja. Pjesnikov otac Milan, stričevi Krsto i Jovan bili su bjelaši, a Vasilije-Vaso i Petar predratni komunisti. Kao prvoborac Petar će neposredno po oslobođenju nakratko postati predsjednik opštine Podgorica.

Najstariji stric Krsto, advokat i sudija, bio je sekretar i poslanik podgoričke skupštine 1918 godine. Iako se nije dugo bavio politikom zbog svoja dva brata Petra i Vasilija koji su bili među organizatorima trinaestojulskog ustanka interniran je prvo u Italiju, da bi kraj rata dočekaao u njemačkom zarobljeništvu. „Izuzetno mudar i smiren čovek, malorečiv“, je u pjesnikovom odrastanju i sazrijevanju ostavio najviše traga. „Mislim da je više nego li ikoji pisac ili intelektualac koje sam u to vrijeme poznavao uticao na moju mladu dušu i uspostavljao neki

neobičan poredak u njoj... i to sa malo, minimalno reći... ponekad i sa jednom jedinom“. Tugujuću za svojim voljenim stricem, poslije njegove smrti zapisaće i ove riječi: „A onda ponovo dolazi jedna, ovoga puta i najneutešnija misao... o tome kako i ovakvi nenadmašni i superiorni ljudi potpuno nestaju, bez ikakvog traga... I kako se katastrofalno gase zajedno sa onima, posljednjima koji su ih poznavali.“

Vasilije–Vaso, advokat u Beogradu, rano je pristupio komunističkom pokretu, zbog čega je prije rata proveo tri godine u zatvorima u Dubrovniku i Sremskoj Mitrovici. Po povratku u Crnu Goru učestvuje u organizaciji trinaestojulskog ustanka. Sa 38 godina strijeljan je od strane okupatora 1942. godine i ne saznajući da mu je žena Zlatica tih dana u Beogradu rodila ćerku Milicu, koja je po babi Milici Vrbici dobila ime. Danas jedna ulica u Podgorici nosi ime Vasa Raičkovića.

Njegoševa nagrada

Kada je Stevan Raičkovć 1993. godine dobio Njegoševu nagradu i jedan dio njenog novčanog iznosa dao za izgradnju čitaonice i biblioteke na Njegušima bio je prijatno iznenađen i počastvovan kada su ga već poslije godinu dana pozvali da otvori čitaonicu. U besjedi je rekao kako mu je jednako teško i gotovo nemoguće da kaže nešto novo i nepoznato o Njegošu, a isto tako mu je teško da govori o značaju knjige u našim životima. „Jer Njegoš i knjiga, jedna su te ista neiscrpna i do kraja nedokučiva tema“. Stoga je njegova besjeda bila intimna priča o ličnoj povezanosti sa Njegušima, sjećanjima na babu Milicu Vrbicu sa Njeguša i ljetovanjima u Herceg Novom.

Na povratku sa svečanosti u Njegušima odlučio je da se po prvi put u životu duže zadrži u Lješanskoj nahiji, selima Gradac i Parci, odakle su Raičkovići porijeklom i kuda je ranijih godina samo prolazio. Daleki rođaci, žitelji „ocedite kamene visoravni“

koje je srijetao više su ga cijenili i osjećali kao da im je rod kada bi rekao da je unuk kapetana Stevana. Za pjesnika Stevana Raičkovića u ovim je krajevima malo ko čuo.

Hodajući po kamenjaru, „po oburdanim selima“, zapisujući imena sela i rastinja osjećao je kako se u njegovom „kosmopolitskom i uveliko otuđenom biću“ bude neke nove ustreptale emocije. Osjećao je neposredno tu poznatu „crnogorsku pasioniranost prošlošću ...koja ostavlja utisak da su se na ovim (samo naoko ubogim kamenjarima) odvijali tako značajni i presudni događaji koji samo nekom pukom kapricioznošću nisu... (još uvek) zabeleženi na stranicama istorije... Sve ove priče stilski izbrušene, po sadržaju dramatične ... ali su na mnogim svojim mestima i plod usamljeničke mašte, nazidodavane i obogaćivane s kolena na koleno...”.

Puno godina kasnije sjećajući se tog „vrelog“ aprilskog dana Raičković će zapisati da je sa jedne uzvišice Velje Gore, koja graniči sela Gradac i Parci u jednom trenutku vidio čitav svoj život. Sjećanja su se pretvorila u slike i pjesnik je sa brda na kojem je stajao „vidio“ plavozelenu boju rijeka Morače, Ribnice, Sitnice, Cijevne. Nazreo je krovove dedove (davno porušene) kuće u Podgorici u kojoj je odraslo trinaestoro djece među kojima i njegov otac Milan. Vidio je u tom trenutku još i dalje Pek i rodnu Neresnicu, pristanište u Velikom Gradištu, zavičaju njegove majke. „Bio je ovo trenutak jednog od mojih najintenzivnijih osjećanja... kao nekakva sinteza uspomena na sve ono što je dovelo do mog života“.

Putovanje kroz vrijeme, imaginarni susreti sa davnim rođacima i pejzažima koji su se utisnuli u njegov život i njegovo biće, koje je pjesnik sa takvom uživiljenošću i emocijama opisao čitaocu će približiti ne samo život i prošlost velikog pjesnika, već ukazati na sve ono od čega su satkani životi svakoga od nas.

Pa ipak, Raičković je ne jednom rekao da se u potpunosti slaže sa čuvenom rečenicom Miloša Crnjanskog da je „sam sebi predak“. Kao i da je tragajući za zavičajem osjećao da je „njegov pravi i jedini zavičaj bio svaki onaj (beli) još neispisani papir na stolu“.

Ali kako su ipak svi veliki pjesnici određeni već samim rođenjem i kroz vrijeme se samo identifikuju sa svojim djelima, tako je i njihova poezija neograničena podnebljem, geografijom, vremenom u kojem je stvarana. Tako se i veliki pjesnik Stevan Raičković sa svojom poezijom izdigao iznad vremena i „mnogih zavičaja“ u kojima je živio.

Izvori:

1. Stevan Raičković, *Jedan mogući život*, Priredio Miroslav Maksimović, BIGZ, Srpska književna zadruga
2. Slobodan Rakitić, *Poezija do posljednjeg daha*, Politika, 2007
3. Mihajlo Pantić, *Odlazak u tišinu*, NIN, 2007
4. Muharem Pervić, *Zapis o Stevanu i Vladimiru*, Politika, 2007
5. Sjećanja Vidosave–Bečke Martinović

SLIKA PRIMORACA I ZAGORACA U DJELIMA S. M. LJUBIŠE

Nikola Popović

Starting indirectly from the imagological theory-methodological framework, and from the concepts of auto-images, hetero-images, meta-images, identity (Self), and alterity (Other), the author of this paper gives a culturological and literary-theoretical analysis of the characters of the coastal people and Montenegrins in the narrative prose of S. M. Ljubiša.

„Mi smo se Primorci – reče on – stanili na ovoj zemlji kad i vi zagorci, svi došli s jedne matice; pomiješani su nam jezik, vjera, običaj i krv, što se ne dijele i privikli ovoj gori i vodi, da se životinom hranimo, a granica da je nam zajedno, kako bi je bolje branili od Turaka i Mlečića, da ne potpanemo tuđici pod danak.“

(*Pričanja Vuka Dojčevića*)

Budući da u naslovu imamo odrednicu *slika* (ili *predstava*), bilo bi očekivano da jedan od teorijsko-metodoloških pristupa pri analizi odnosa Primoraca i Zagoraca/Crnogoraca¹ u

¹ S. M. Ljubiša u svojim pripovjedinim ostvarenjima podjednako barata terminima *gornja* (podlovcenska, zagorska ili tzv. Stara Crna Gora) i *donja zemlja* (primorska) te odrednicama *Primorac* i *Zagorac*, s tim što pod

književnim ostvarenjima S. M. Ljubiše bude upravo imagološki. No kako se imagologija, interdisciplinarna oblast u okviru komparativne književnosti, prvenstveno bavi književnim predstavama o stranim zemljama i narodima, ona će nam poslužiti kao posredan okvir preko kojega će kulturološka analiza na temelju građe ekscerpirane iz Ljubišinih prozних tekstova dobiti, vjerujemo, teorijsko opravdanje.

Imagološki pristup u nauci o književnosti ili šire kulturologiji započeo je s radovima komparatista Marijusa-Fransoe Gijarda, Žan-Marija Karija i Huga Diserinka.² Nastala pod uticajem teorijskih uvida socijalne psihologije, simboličke i etnoantropologije, a u novije vrijeme i različitih poststrukturalističkih usmjerenja, imagologija je poprimila

odrednicom *Zagorac* podrazumijeva *Crnogorca*, stanovnika tada jedinog slobodnog dijela zemlje. Bez obzira na to što je Ljubiša češće upotrebljavao vlastito ime *Crnogorac* od onoga *Zagorac*, ipak smo se odlučili da u naslovu damo prednost odrednici *Zagorac*. Time se sprečava mogućnost selektivne interpretacije – da je u stvari riječ o stranim narodima. Ostajući vjerni književnom predlošku s druge strane, odrednicu *Crnogorac* koristili smo onako kako ju je i Ljubiša koristio.

² „Žan-Mari Kare (Jean-Marie Carré) biće prvi koji je, posle Drugog svetskog rata, u jednom osvrtu 1948. godine na razvoj komparatistike u prethodnih pedeset godina, govorio o imagologiji kao značajnom području budućih komparatističkih istraživanja, prihvativši upravo naziv ‘imagologija’, koji je bio nastao u području francuske etnopsihologije. Zajedno sa svojim učenicima, Žan-Mari Kare će potom raditi na tome da se sve više potisne termin *stereotipi* u korist etnopsiholoških perspektiva imagologije. A osamdesetih godina prošlog veka, Flamanac Hugo Diserink (Hugo Dyserinck), profesor komparatistike u Ahenu, u Nemačkoj, usmeriće celokupan rad svoje katedre na imagologiju, pa je – dopunivši ovu najnovijim metodološkim saznanjima – uveo i termin komparativna imagologija. Ovaj termin prihvatile su veoma brzo i druge discipline, pogotovu one koje se bave socijalnom psihologijom“ (Konstantinović 2006: 12).

obilježja složene transdisciplinarne paradigme. Razvijajući se u Francuskoj i Njemačkoj pod nazivom *imagologie* i anglosaksonskim zemljama pod nazivom *image studies*, imagologija se temelji na predstavama o sebi (*autoslike*), o drugome (*heteroslike*) i *metaslikama* (predstave o predstavama drugih o sebi). Slično drugim disciplinama s kulturološkim predznakom, i imagologiju je pratila kritika konzervativne komparatistike, budući da se imagološkim pristupom polje interesovanja nauke o književnosti počesto približava onim sociološkim i psihološkim. Od brojnih naučnih pojmova kojima je baratala, poseban značaj u imagologiji pripada pojmovima *identitet* i *alteritet*. Identitet podrazumijeva svijest o sebi (*sopstvo*) a alteritet (*drugojachnost*, *drugojachenje*) „preobraćanje koje tekst doživljava kada ga sagledavamo iz perspektive druge jezičke, kulturne i duhovne tradicije“ (Tutnjević 2006: 44). Za razliku od termina *stereotip* ili *kliše*, preko kojeg pojedini imagolozi izvode pojmove *identitet* i *alteritet*, dajući stereotipu prednost, drugi pak smatraju kako je on prvenstveno društveni konstrukt, jedna vrsta okamenjene forme, „osiromašena i naivna slika, maksimalna redukcija neke predodžbe koja pruža minimalni oblik informacija za najmasovniju moguću komunikaciju“ (Ivon 2008: 46). Ne ulazeći u rasprave koliko je opravdana njegova današnja upotreba, dodajmo da stereotip, ta „naivna i siromašna slika“, još uvijek ima mjesto u imagologiji, što svjedoči i pojam *kulturni imaginarij* – nastao kao skup slika (stereotipa) o Drugom. Iako bi se na prvi pogled dalo zaključiti da je jednostavnom terminologijom njezino polje interesovanja precizno utvrđeno i suženo, metodološka širina koja se u njoj prepoznaje, te interdisciplinarnost bez koje bi bila teško održiva, omogućili su imagologiji status posebne kulturološke (i komparatističke) discipline. Niđe se kao u imagologiji, po našem mišljenju, nije uspostavila prirodniya veza između klasične nauke o književnosti i kulturoloških studija. Zahtjevi za

transtekstualnošću, prevazilaženje uskih granica klasične nauke o književnosti a u isto vrijeme zadržavanje njezinog primarnog postulata – usmjerenost ka tekstu – dale su imagologiji zapaženu ulogu ne samo u komparatistici i kulturologiji već i u evropskoj humanistici uopšte. Čak i onda kad je književno djelo samo *oruđe* za kulturološku analizu ili pak kad mu se više pristupa s književnoteorijske strane, ono u imagologiji nikako ne gubi svoje primarno svojstvo – ne prestaje biti tekstem. I u tome je njezina najveća vrijednost.

Koliko se imagološkim istraživanjima rakurs od klasičnog književnog pomjerio prema onom kulturološkom, ilustruju riječi mađarskog komparatiste i imagologa Ištvana Frida (István Fried). U radu „Imagološka pitanja“, objavljenom u zborniku radova *Kulturni stereotipi (koncepti identiteta u srednjoeuropskim književnostima)* iz 2006. godine, Frid je potcrtao da „sliku nacije predstavljenu u književnim djelima ne treba analizirati samo s književnoga aspekta i možda ju uopće i ne treba analizirati s toga gledišta, nego bi u obzir trebalo uzeti povijesne, nacionalno-psihološke, često čak sociološke i antropološke aspekte“ (Fried 2006: 71). Sva navedena Fridova gledišta, bez obzira na namjeru da književnoteorijski pristup podredi istoriografskom, sociološkom i antropološkom, svjedoče o širini imagologije kao kulturološke oblasti ili važnije o hibridnosti književnog djela. Upravo zbog mogućnosti da mu se priđe (i) s kulturološke strane, čak i uz načelno odbacivanje klasičnog književnog pristupa te njegovim kulturološkim preoblikovanjem, ne mijenja se situacija u vezi s naukom o književnosti ili prirodom same književnosti. Da književni tekst otvara mogućnosti za raznovrsna kulturološka *čitanja*, preko kojih njegove umjetničke i estetske osobenosti još više dolaze do izražaja – ne znači nipošto amputiranje (klasične) nauke o književnosti. Ostaviti prividno po strani nauku o književnosti, te pažnju posvetiti drugim značenjskim slojevima književnog

teksta, sociološkim, historiografskim, psihološkim, ili i u ovom slučaju imagološkim, podrazumijeva da on, po našem mišljenju, samo dobije na značaju. To što se tekst posmatra iz šire, *ptičje* perspektive nije nužno ograničavajuće jer iskustva su dokazala, baš kao i u riječima vladike Danila iz *Gorskog vijenca*:

*Ko na brdo, ak' i malo, stoji
više vidi no onaj pod brdom.*

Prije nego pređemo na ključna teorijska ishodišta kojima ćemo se voditi u ovom radu tj. na postupak imagološke kontekstualizacije na primjeru odnosa Primoraca i Crnogoraca u književnim ostvarenjima S. M. Ljubiše, potrebno je ukratko objasniti poziciju imagologije u proučavanjima književnosti XIX vijeka.

Sukob *vlastitoga* i *tuđeg*, uz dihotomiju *mi – oni*, naslonjenu na romantičarski ideal o potrebi ujedinjenja u nacionalnu državu, identitet što potvrdu dobija tek nakon sučeljavanja s *drugim*, *(ono)stranim*, *tuđim*, će se preko imagološkog ili predstavljачkog (*autoslika* spram *heteroslike*) zalazi u polje ideološkog – čini okosnicu najvećeg broja klasičnih narativa u evropskim književnostima XIX vijeka. Za razliku od prosvjetiteljskih opštečovječanskih svjetonazora, vjere u jednakost ljudi i racionalizam, romantičarska poetika zasniva se na ubjeđenju da posebnost, prvo jezičku, a uz nju i onu drugu nacionalnu, treba naročito isticati. Kako je nacionalni, jezički ili kulturni identitet u svom prirodnom habitusu zapravo ograničenog dejstva, odnosno nedovoljan za afirmaciju *sopstva*, binarnu opoziciju *mi – oni*, romantičarski pisci koristili su u te utilitarističke svrhe. Po strani što je u evropskih naroda nacionalni narativ imao važnu ulogu pri nacionalnom osvješćivanju i oslobađanju od tuđe okupacijske vlasti (pogotovo kod *malih* naroda), on je u isto vrijeme bio začetak

sukoba koji će duboko potresti evropsku civilizaciju sredinom XX vijeka. Nacionalne predstave, gotovo u okamenjenoj formi sačuvane u djelima romantičarskih autora, postale su majdani za imagološka izučavanja. Koliko je interpretiranjem stereotipa (slika, predstava) imagologija pridonijela rasvjetljavanju brojnih et(n)ičkih nedoumica, podjednako na liniji estetskog, umjetničkog i poetskog, direktno vezanog za umjetničku strukturu teksta, toliko je više, čini se, konfrontiranjem različitih stereotipa pomogla prevazilaženju podjela na *vlastito* i *tuđe*. Rasvijetliti strukturu nacionalnih stereotipa i njihovih najčešćih prilaca, predrasuda, razgraničiti ih u književnom (ili kojem drugom) tekstu, razumjeti da sukob između *svoga* i *drugog* kod antologijskih djela služi (i) za razvijanje radnje, a ne samo za obračun protiv tuđinskoga, te da u *suprotstavljenosti* treba vidjeti temeljno bogatstvo kultura, javili su se kao centralni ciljevi imagologije – praktično od njezinog osnivanja.

Nacionalna, jezička, vjerska i kulturna stereotipija nahodi se i u djelima južnoslovenskih pisaca. Boljega primjera, sve su prilike, od Njegoševa *Gorskog vijenca* nema. Oscilirajući na tankoj liniji između oštro suprotstavljenih polova, *crnogorskog* (južnoslovenskog) *spram turskog* i *mletačkog*, *Gorski vijenac*, vrhunac južnoslovenske književnosti romantizma, nesumnjivo idealni primjer konfrontacije koncepata *mi – oni*, *svoj – tuđi*, pogrešnim interpretacijama postalo je danas u najmanju ruku kontroverzno, a u nekim tumačenjima, čak i politički nekorektno djelo. Da se *užarenoj* dramaturgiji koja je postavila likove pred hamletovsko pitanje *biti ili ne biti* posvećivalo dovoljno pažnje a ne ideologiji, što se javlja miljama daleko iza, a čije krakove prepoznamo tek poslije detaljne književne analize, naknadnih učitavanja Njegoševa teksta ne bi bilo. Čim se književnoteorijski pristup našao u nemilosti pred onim vanjskim, obojen kojekakvim ideologijama i ispraznim tumačenjima, *Gorskome vijencu* oduzet je najveći dio

umjetničke vrijednosti. Put iz klasičnog književnoteorijskog rakursa ka bliskom imagološkom stoga podrazumijeva da se književnom tekstu priđe s književnoteorijske strane i u njezinim okvirima sagledaju slike (predstave) drugoga. Alternative tom pristupu, pa i u Njegoševu slučaju, po našem mišljenju, ne postoje.

Iako je nazivan „Njegošem u prozi“, slavljen i hvaljen od velikog broja književnih kritičara i teoretičara, djelo S. M. Ljubiše ipak nije dostiglo vrijednost umjetničkih ostvarenja Petra II Petrovića Njegoša. U isto vrijeme Ljubišini prozni tekstovi značajno nadilaze estetske potencijale književne produkcije ostalih autora naše književnosti druge polovine XIX i prve dvije decenije XX vijeka – uključujući tu i tekstove M. M. Popovića. Možda ne vrijedno, koliko najvećeg crnogorskog pjesnika, no budući po tematsko-motivskoj usmjerenosti, uticaju Vuka St. Karadžića koji je na obojicu izvršio, usmenoj književnosti, kamenu temeljcu njihovih osebnjnih poetika, te po prikazivanju osobenog načina života Crnogoraca u doba klasične Crne Gore, djelo S. M. Ljubiše počesto je sagledavano kroz odnos s poezijom Petra II Petrovića Njegoša. I to s punim pravom. Zato se, primjera radi, lik Kanjoša Macedonovića dovodio u vezu s likom vojvode Draška iz *Gorskog vijenca*, odnosno s njegovom epizodom u Mlecima; isti ti Mlečani u Ljubišinu djelu analizirani su prema njihovim slikama (predstavama) iz tekstova Njegoševih i upoređivani; važno pitanje odnosa usmene i pisane književnosti pokušavalo se riješiti praćenjem njihovog međusobnog prožimanja podjednako u Njegoševim i Ljubišininim ostvarenjima; svijet junaka Ljubišine proze mahom je romantičarsko-epski pa je po prirodi stvari blizak svijetu junaka Njegoševe poezije; stilske, leksičke, morfološke i sintaksičke specifičnosti Ljubišina jezika tumačene su kroz sličnosti i razlike prema Njegoševu jeziku itd. Ono što, pak, njih dvojicu razdvaja može se sažeti u jednoj

rečenici: ma koliko bliski tematsko-motivski svjetovi Njegoša i Ljubiše – oni nijesu pripadali identičnom sociokulturnom prostoru.

Iza ove jednostavne i dosad više puta potvrđene formulacije krije se zapravo nova mogućnost u interpretiranju proze S. M. Ljubiše. Ni svi pokušaji, opravdani i razumljivi, da se istaknu sličnosti ta dva kulturološka areala, Ljubišina Primorja i Njegoševe tzv. Stare, podlovćenske ili nahijske Crne Gore, uz konsultovanje poglavito historiografskih izvora,³ na temelju kojih se potvrdilo da se zbilja radi o sličnom (ali ne identičnom) prostoru, vjerujemo da ostaju nedovoljni spram dokaza koje nam nudi Ljubišina proza. Stoga ćemo imagološkim pitanjima identiteta (svijest o sebi) i alteriteta (*drugojachnost*, *drugojachenje*), auto i heteroslikama, što dubinski presijecaju njegovo djelo, velikom broju likova Primoraca i Crnogoraca i njihova odnosa, dodira i međusobnih prožimanja u tekstovima S. M. Ljubiše, kasnije pridodati i pitanja koja se tiču unutrašnjeg, klasičnog književnoteorijskog pristupa. Isto tako, da bi imagološka analiza uopšte bila valjana, tj. da bismo opravdali njezino metodološko uključivanje, neophodno je likove Primoraca i Crnogoraca razdvojiti – gotovo kao da je riječ o stranim narodima. Teorijski ih tako postaviti, da bi naposljetku utvrdili stepen njihove sličnosti, i one kulturološke (imagološke) i one što se vezuje za nauku o književnosti, imajući ispred sebe prvenstveno književne radove S. M. Ljubiše.

Na prvi pogled paradoksalno, ali ako pomnije osmotrimo dosadašnje književnokritičke radove, videćemo da se jednim od najvažnijih aspekata književnog teksta, karakterizaciji likova i

³ Milorad Nikčević u studiji *Njegoš i Ljubiša (uticaji i parelele)* jednu problemsku cjelinu posvetio je upravo odnosu tadašnje slobodne, tzv. podlovćenske Crne Gore i Ljubišina zavičaja: „Duhovni zavičaj – ishodište književnoga djela Petra II Petrovića Njegoša i Stefana Mitrova Ljubiše“ (Nikčević 2011: 77–99).

određivanju njihove pozicije u prozi S. M. Ljubiše, bavio, uslovno kazano, zanemarljiv broj književnih kritičara i istoričara. No, daleko od toga da se u okviru teorijskih rasprava poglavito po pitanju kompozicionog ustrojstva pripovijesti i pričanja nije govorilo (i) o zaista širokoj paleti Ljubišinih likova. Valjda je specifična forma, zaslugom Ljubiše afirmisana u crnogorskoj i južnoslovenskim književnostima, bila prevelik izazov za književne kritičare i teoretičare. Kako su i pod kojim literarnim uslovima *ozidane* njegove umjetničke građevine, budući da ih u kompozicionom smislu odlikuje sve samo ne homogenost, kako je izborom dužih formi (pripovijesti) i kraćih (pričanja) uspio stvoriti tako kompleksnu narativnu strukturu, te kako je preoblikovanjem usmenog predloška došlo do kreiranja autorskog i umjetničkog, toliko međusobno povezanih da je teško razlučiti će jedan počinje a drugi završava – dio je nedoumica koje su se opravdano postavljale pred plejadom zaslužnih ljubišologa. Mjesta za širu eksplikaciju u vezi s Ljubišinih likovima, izuzmemo li istraživačke napore Nova Vukovića kod lika Dojčevića, izgleda nije bilo. Čak i u najvrednijoj studiji o književnom djelu S. M. Ljubiše, Božidara Pejovića, bez obzira na impozantan broj aktuelizovanih tema, ne nalazimo nijedno problemsko poglavlje posvećeno isključivo likovima.

Koliko je s jedne strane upitna Skerlićeva ocjena da „ličnosti kod Ljubiše gotovo nisu izrađivane“ i da su „samo obeležene i ostaju opštenarodne, gotovo apstraktno narodne“ (Skerlić 1964: 170) pa je stoga bila predmetom rasprave u brojnim književnoteorijskim radovima, toliko je okamenjenost likova, njihova *nacionalizovanost* itekako podesna za imagološka sagledavanja. Iako nijesu vezani za taj teorijski okvir, radovi pojedinih književnih istoričara po svojoj predmetnoj zaokupljenosti upravo naginju imagologiji. Tako se npr. u radu *Mlečani u Pričanjima Vuka Dojčevića*, književnog istoričara

Živka Đurkovića (2005: 97–103) a još više, čini se, tekstom *Junaci Pričanja Vuka Dojčevića* autora Vuka Cerovića (1999: 170–186) nastojala sagledati pozicija Ljubišinih likova preko sličnih teorijskih pretpostavki. Ostavimo li po strani činjenicu da je izdvojio junake pričanja, istina, ne svrstavajući ih u posebne tipove, ipak moramo primijetiti da je pitanjima razvijenosti likova i njihove psihologije u ovom Ljubišinom pripovjednom ostvarenju Vuk Cerović pristupao gotovo identično kao Jovan Skerlić. Tvrditi da „Ljubiša nije dovoljno pažljivo radio portrete svojih junaka“, da su „ličnosti uprošćene, gotovo kreature“ kao i da one „djeluju prije kao skice za lice nego kao junaci“ – samo je djelimično tačno (Cerović 1999: 186). Apriori svodeći sud o njegovim likovima, bez ikakve dileme u pogledu njihove heterogenosti i kontekstualne upotrijebljenosti, rezultat je, po našem mišljenju, Cerovićeva krajnjeg nerazumijevanja Ljubišine poetike. (Da je ocrtavanje čvrstih *mednika* pri književnoteorijskim sagledavanjima u djelima klasičnih pisaca prilično nezahvalan posao, dovoljno svjedoči, eufemistički kazano, stalna potreba za novim *čitanjima*.)

Iako ćemo se na Cerovićeve stavove u vezi s njihovom pozicijom u Ljubišinoj prozi ubrzo ponovo osvrnuti, važno je napomenuti da ih ponajprije uzimamo u cilju potvrđivanja teze: Ljubiša je u svojim pripovjednim ostvarenjima kreirao šablonizirane (*nacionalne*) tipove junaka. To su likovi Mlečana, Turaka, Arbanasa, Primoraca, Crnogoraca i znatno rjeđa grupa ostalih (Grci, Jevreji, Romi i sl.). Bez obzira na to što su u njegovoj prozi prisutni šablonizirani ili nacionalni tipovi junaka, njihova interferencija, sukobi i dodiri doprinijeli su obogaćivanju narativnog svijeta S. M. Ljubiše.

Pridajući likovima Mlečana, Turaka i Arbanasa poglavito negativne osobine, S. M. Ljubiša nije drukčiji od ostalih južnoslovenskih autora realizma. Zagovorniku južnoslovenske

političke misli, ideje o ujedinjenju Južnih Slovena pod jedno državno šljeme, logično je bilo da svaki vid tuđinstva, pogotovo kad on dolazi s okupacijskim namjerama, osudi i negativno vrednuje. Ipak, kad bi njegova proza (slično kao i Njegoševa poezija) afirmisala jedino isključivost, odnosno kad bi iza autorove namjere, a kasnije čitalačke percepcije, preovladavao osećaj permanentnog neprijateljstva spram Drugoga i Drukčijega, govora o visoko stilizovanoj prozi ne bi moglo biti. Niti su Mlečani, Turci i Arbanasi upotrijebljeni da bi se pripovjedačka oštrica pošto-poto okrenula protiv njih, da bi oni bili *ocrnjeni* a Primorci i Crnogorci uzdignuti u *veselo carstvo poezije*, već da bi se iz dramskoga sukoba – naravno ne zaboravljajući utilitaristički kontekst – izvuklo najpogodnije pripovjedačko rješenje. S tim u vezi posebno je interesantna pozicija likova Arbanasa. Vuk Cerović u gore citiranom radu *Junaci Pričanja Vuka Dojčevića* kaže da je o njima Ljubiša „govorio sa vidljivom odbojnošću, netrpeljivošću i nipodaštavanjem“ (1999: 172). I ovome, se kao i njegovu mišljenju oko psihologije Ljubišinih junaka, mora prigovoriti.

Likovi Arbanasa i s njima povezan korpus *arbanaških tema* zauzimaju važno mjesto u prozi S. M. Ljubiše. Njih ni po brojnosti, ni po estetskoj izgrađenosti ne pribrajamo krugu najvažnijih Ljubišinih tema, no nevelik broj arbanaških dodatno usložnjava ionako bogat narativni svijet njegove proze. Da je Cerovićev sud o Arbanasima potrebno revidirati, da klasično književnoteorijsko čitanje pokatkad zna biti ograničavajuće, te da je određivanje Arbanasa isključivo kao *nasilnika*, *zlobnika*, *turskih poslušnika* produkt površinske interpretacije, potvrdu nalazimo u tri pričanja Vuka Dojčevića. U njima se vidi da su *arbanaške* teme u direktnoj vezi s tzv. ženskim temama⁴. To su

⁴ Bilo da je riječ o Bistri iz pripovijesti *Prodaja patrijare Brkića*, koja prenošenjem informacije ženi popa Nješka o dogovoru između Luke i Gruja (povodom prodaje Brkićeve) uspijeva uzbuniti cijelo selo, Mariji Vukovoj iz

XI (*Nešto nešta izjelo pak od nešta nešto ostalo*)⁵, XIII (*Bog se*

Skočiđevojke, bez čijeg napora ne bi došlo do razvjerivanja Stevana Kalodurđevića i Ruže Mrkonjić i pokretanja cijelog niza tragičnih događaja, babi Cvijeti, od sela proglašene vještice i razloga Mijatova dolaska u kotorski sud (*Prokleti kam*), ženama što Kanjošu bjehu teže „nego Furlan i njegov paloš“ (*Kanjoš Macedonović*), Ivki, „vjetrušastoj i prevrtljivoj“ iz XXII pričanja Vuka Dojčevića (*Strahić kozu pase*), o dvije neimenovane „susjede“, „jezičnice“, majkama Zlatije i Mrka iz X pričanja (*Ženski donos – prazni ponos*), o nevjesti, „zastarču od prve žene“, koju Piperi uspijevaju podmetnuti porodici „s one strane Koma“ (VIII pričanje – *Riječ iz usta, a kam iz ruka*) ili pak o Mandi Plačkavici, što je „razdrla sedam muževa“, kojom Arbanas poredi svoj tek izrađeni i neuspjeli portret (XXV – *Čista pamet – lijepo blago*) – Ljubiša manirom tipičnog predstavnika patrijarhalne kulture posmatra ženu i njezinu sudbinu u okviru te iste kulture. Ne udaljavajući se pritom mnogo od njegova glavnog uzora Njegoša, ni ženski likovi pozitivnije karakterisani, poput Ruže iz *Skočiđevojke*, Gorde iz istoimene pripovijesti (*Gorde ili kako Crnogorka ljubi*) ili Jelke iz XIII pričanja („Bog se brine sirotama“) – ne izlaze iz čvrsto omeđenih tradicionalnih kulturoloških koordinata.

⁵ Izuzmemo li prološki opis kuge, „sliku apokaliptične ježnje, iz najdubljeg vitla pakla, kojoj nema analogne u našim književnostima XIX vijeka“ (Pejović 2010: 562), XI pričanje vrijedno je sa stanovišta povezanosti arbanaških i ženskih tema. Bez obzira na činjenicu da suđenje Kuča i Arbanasa zauzima centralno mjesto, đe je kugom opustošen prostor zaslužan za promjenu demografskih prilika (u korist *domazetovića* Arbanasa), da se ona sagledava i s kučkog („a jedan od njih, kojemu letijaše jezik kao Vuku Dojčeviću, uloži da priča“ – Ljubiša 1955: 75) i s arbanaškog ugla („iza njega uze da govori najstariji Arbanas“ – Isto: 77), ženama koje ostaju između *dvije vatre*, primoranim da u takvoj situaciji postupe shodno svojoj iskonskoj prirodi, treba dati prednost pri kulturološkom (i književnoteorijskom) vrednovanju navedenog pričanja. On samim tim postaje važniji jer bi se dalo zaključiti da je međunacionalni antagonizam u njegovu središtu – potvrđen podjednako i u govoru Kuča i Arbanasa. Ne kritikujući promjenu vjere, od pravoslavne ka katoličkoj („oko toga nema svađe: bog jedan a vjera jedna“ – Isto: 76) snažni

brine sirotama)⁶ i XX pričanje (*Čista pamet – lijepo blago*). No, na posljednjem moramo se nešto duže zadržati.

Onaj ko bi pomislio da je veza između likova Arbanasa i likova žena proizvoljna, rezultat puke slučajnosti, grdno bi se prevario. Iščitavajući Ljubišine tekstove, bilo s kompozicijske bilo s tematsko-motivske strane, lako je uočiti da u zatvorenom kulturološkom konceptu (patrijarhalnom), postoje izvjesne zakonomjernosti. Ako krenemo od onoga što je tradicionalna

autorski glas – što usmjerava govor Kuča – zamjera sunarodnicima ponajprije na zapostavljanju jezika. Iako je lako u njegovim riječima prepoznati Ljubišine *recentne* stavove u vezi s naškim i talijanskim jezikom, taj aktualni problem njegova vremena, u nedovoljno umjetnički ostvarenom pričanju, đe je cijela radnja zasnovana na pukom utilitarističkom verbalizmu, pitanje ženskog pola, njezina statusa u patrijarhalnom sociokulturnom svijetu, zapravo je jedina njegova vrijednost.

⁶ Limo, Arbanas i hajduk koji otima Jelku, čobanicu i tek preobraćenu vjernicu, na njezin nagovor biva i sam preobraćen. No kako je nasilnička priroda njegova podložna iskušenjima, bez obzira na uvjeravanja da će se ponašati u skladu s hrišćanskim načelima, zajedno s momkom iz manastira „Dečanji“ pokušava da ukrade blago „svetoga Save i cara Dušana, priloge Nemanića i sablju Marka Kraljevića, adipare i riznice od Jasofije, a novca nebrojena bez esapa“ (Ljubiša 1955: 97). Nakon iskrenog kajanja i ispovijesti, Limo ponovo obećava da će se promijeniti, s tim što ovoga puta predlaže Jelki ne da budu brat i sestra u Hristu, kako su se na početku dogovorili, već da ih blagoslovi patrijarh pečki te postanu muž i žena. Pojavljujući se na epiloškoj granici pričanja, kao i u brojnim drugim, Vuk Dojčević razrješava situaciju. Budući da je „vještiji našoj čeljadi“ Dojčević presuđuje u korist braka. Ne samo što dovodi u sumnju spremnost žene za podvižništvo, koje je Jelki kontekstom bilo nametnuto (zbog zarobljavanja), nego bračni život pretpostavlja vjerskom. Iako pomenuto pričanje jeste interesantnije po kompoziciji, ono ipak otkriva specifičan i neopterećen odnos S. M. Ljubiše prema religijskim pitanjima. Pa čak i u ovom što posедуje izražene hagiografske elemente.

kritika najviše zamjerala Ljubiši, od bezličnih, tipiziranih i, najvažnije od svega, neimenovanih, depersonalizovanih i tek u naznakama formiranih junaka, pa ih apriori, ili još ljepše kazano, *zdravo za gotovo* uzimali, ne razmišljajući pritom o kulturološkoj integralnosti njegove proze, o njezinoj cjelovitosti, već smo napravili značajno ogrešenje. Isto kao što je nepravedno donositi sud o antiislamizmu Njegoševu na osnovu riječi kneza Janka („kako smrde ove poturice...“) a ne prišetiti se riječi Mustaj-kadije o ljepoti Stambola, „kupi meda“, „gori od šećera“ ili istih njegovih o ljepoti muslimanske žene, čuvene Fatime („oči su joj dvije zvijezde / lice joj je jutro rumeno / pod vijencem gori Danica...“), tako se površinskom i uopštenom analizom ne čini usluga Ljubišinoj prozi. Tada joj se zapravo oduzima klasičnost. A klasična djela sve su, samo nijesu predvidljiva. Stoga, pristup njima mora biti ozbiljniji, ali isto tako i otvoren. Koliko je pozicija Arbanasa, tih negativaca ili antagonista u Ljubišinoj prozi važna, tj. koliko se njihovim raščlanjivanjem prvenstveno po kulturološkom ključu ulazi u sve bitnije elemente književnog teksta (kompozicija, likovi, teme, motivi i sl), pa se od, narodski rečeno, drveta počinje primjećivati šuma, najbolje možemo videti na primjeru XX pričanja Vuka Dojčevića (*Čista pamet – lijepo blago*)⁷. Njega

⁷ Upravo je obična priča o Dojčeviću prijatelju Arbanasu, pomorcu i trgovcu u ovom pričanju, i njegovo dugogodišnje izbivanje iz rodnog kraja vješto i umjetnički uvjerljivo iskorišćeno za pokretanje humora. Neodlučan u namjeri kakav portret lijepoj i mladoj ženi da pošalje, konsultujući pritom Dojčevića, što je naravno (i) „Mlecima vješt“, Arbanas je zahtjevom da njegov lik slikar prikaže „u licu utuljena, škrbna i žalosna“ nehotice izazvao pravu poplavu humora. Bez obzira na situaciju, kadru da i sama proizvede smijeh, opis Arbanasa, njegova priprema za slikanje a više, čini se, reakcija nakon napravljenog portreta, prilog je koliko humoru toliko i umjetničkom kvalitetu Ljubišine proze. On se ponajprije ogleda u sposobnosti S. M. Ljubiše da jednostavnu fabulu stilizacijom dodatno razvije a onda je propušta kroz živi,

zato uzimamo kao jednu vrstu *kulturološkog* (ili *imagološkog*) *signala*. Pošto je riječ o pričanju će se dva sociološka principa, primorski i onaj crnogorski (zagorski) objedinjavaju, neimenovani Arbanas što izrađuje portet u Mlecima prvi je važni signal u tom pravcu. Ljubišin model pripovjednog svijeta, duboko ukorijenjen u patrijarhalnosti, zadojen usmenošću i vjerom u dostignuća folklorne kulture, često je nepropustljiv. Pa opet bez njegove hermetičnosti, zatvorenosti, paradoksalno, nema ni kasnije otvorenosti. Zamjeriti Ljubiši jer je (svjesno) izabrao lik Arbanasa, ophrvanog čežnjom za ženom, te ga tako postavio u humoristički kontekst, a ne, na primjer, lik Primorca/Crnogorca, čime bi postupak dekanonizacije (parodizacije) folklornog modela mišljenja njegovu prozu prebacilo na sljedeći, viši estetski nivo, bilo bi lako ali bi isto tako značilo da od Ljubiše tražimo da iznevjeri uspostavljeni kulturološki obrazac. On ga nije htio ali nije ni morao mijenjati.

S obzirom na to da lik Arbanasa iz pričanja *Čista pamet – lijepo blago* predstavlja, kako rekosmo, *kulturološki signal*, njega ćemo zajedno s drugim likovima koji imaju sličnu funkciju u Ljubišinim tekstovima opisno nazvati *likovima-međašima* (graničnicima). To su mahom likovi Primoraca i Crnogoraca. Ne samo što je u svojim pripovjedinim ostvarenjima posvetio cijeli niz tema isključivo *gornjoj* (kontinentalnoj, zagorskoj) Crnoj Gori⁸, Ljubiša je uspio da kroz odnose, dodire

epski intonirani jezik, te podvrgne humornoj destrukciji, balansirajući tako između parodije i satire.

⁸ Uz pripovijest *Šćepan Mali*, najočitiji primjer uticaja njegova poetskog uzora i glavne inspiracije, Petra II Petrovića Njegoša, preko cijelog niza pričanja s radnjom smještenom isključivo u *gornjoj zemlji*, upotpunjen interesantnim pričama o Arbanasima – zatvara se krug kontinentalnih tema S. M. Ljubiše. I to, razumije se, onaj krug koji nije u vezi s tzv. primorskim temama. Ne samo što je uključivanjem kontinentalnih prostora Crne Gore – čak i onda kad nije morao – S. M. Ljubiša bogatio sopstvenu narativnu prozu učinivši je dovoljno

kompleksnom za raznovrsna književnoteorijska i književnoistorijska promatranja, on je pružio mogućnost i za šira kulturološka. Zato je gotovo *toponomastičko* izdavanje kontinentalne Crne Gore iz pripovjedne proze S. M. Ljubiše (o čemu će biti više riječi u našem radu *Kontinentalna (zagorska) Crna Gora u Ljubišinoj prozi*) dodatno osnaženo činjenicom da u današnjoj komparatistici postoji teorijski pristup koji bi se opisno mogao nazvati *književnogeografski* ili možda preciznije *kulturnogeografski*. On je potvrđen u radovima književnog teoretičara Franka Moretija, poglavito u njegovoj studiji *Atlas evropskog romana 1700–1900 (Atlas of the European novel 1700–1900)*, i baziran na uvjerenju da „svaki žanr ima svoj prostor i da svaki prostor rađa svoj žanr“ (Citirano prema: Marčetić 2015: 131). Geografija u tekstu zato nosi dublja značenja, od onih tematsko-motivskih, usko skupčanih s naukom o književnosti – i onih drugih, mahom ideoloških, vezanih ponajprije uz kulturologiju. Osobiti žanr koji je upravo u njegovo vrijeme epicentar nesumnjivo imao u Crnoj Gori (ili ga je, moretijeovski kazano, *rodila* Crna Gora) stekavši legitimitet kroz usmenu književnost i djela Petra II Petrovića Njegoša, Ljubišinim proznim tekstovima samo je osnažen, a podatak da njegovo djelo nastaje na graničnom prostoru, između slobodne, nahijske i primorske (okupirane) Crne Gore, shodno konceptu Moretijeve književne (i kulturne) geografije, značilo bi ništa drugo do „‘brisanje’ simboličnih granica između pojedinih regionalnih zajednica i njihovo uključenje u nacionalnu državu u nastanku“ (Citirano prema Marčetić: Morreti 1998: 38). Moretijev kulturnogeografski pristup svakako je kompatibilan s Ljubišinom prozom, pogotovo imajući u vidu činjenicu da je (i) preko *Pričanja Vuka Dojčevića* nastojao obnoviti ideju Ivanbegovine (jedinstvene Crne Gore) te da ni u čemu njegovu rodnu primorsku nije smatrao važnijom od druge, zagorske Crne Gore, tretirajući ih kao cjelovit kulturološki prostor. Stoga je S. M. Ljubiša dao nemjerljiv doprinos uspostavljanju veza dviju tada razdvojenih regija Crne Gore. Političkim radom nedovoljno snažno, sputan komplikovanim kulturno-političkim prilikama, no u književnosti uspješno i antologijski. Sjedinjavanjem „primorskoga i kontinentalnoga dijela Crne Gore u jedinstvenu cjelinu, od tuđina okupirani bokeški zavičaj sa slobodnijem dijelom zemlje“ Ljubiša je uspio da ih poveže „u neraskidivu književnu otadžbinu“ (Nikčević 2003: 41).

i sukobe između Primoraca i Crnogoraca prikaže specifičnosti ova dva, po mnogo čemu slična, a opet različita, sociokulturna prostora. Čijem je kulturološkom profilu bio naklonjeniji, zagorskom ili pak primorskom, pokazaćemo u redovima koji slijede.

Pripovijest *Krađa i prekrađa zvona* svjedoči da u klasičnoj prozi S. M. Ljubiše ništa nije slučajno. Forma (*arhitektonika*) njegovih ostvarenja često je u direktnoj vezi s onim drugim tzv. značenjskim (*dubinskim*) slojem. Genološki tretirana kao *priča*, prelazni oblik između pripovijesti i pričanja (Pejović 2010: 274), *Krađa i prekrađa zvona* razlikuje se od ostalih Ljubišinih tekstova. Kompaktne strukture, lišena umetnutih (i razvučenih) epizoda, fokusirana isključivo na jedan pripovjedni događaj (oko kojeg se naracija *zrakasto* širi), s izraženim humorom i prividnom desakralizatorskom tendencijom, ova pripovijest S. M. Ljubiše čak i u kontekstu naše radnje mora biti izdvojena. Naime, sociokulturoški areali koji su predmetom naše pažnje, podjednako primorski i crnogorski (zagorski), stoje u ravnopravnom odnosu. Ili preciznije kazano: ko bi želio da pronade razliku između Primoraca i Crnogoraca, u ovoj priči ne bi je mogao naći. *Pripovijest poborska našijeh doba*, kako ju je Ljubiša u podnaslovu krstio, zasnovana je na paradoksalnoj situaciji. Pobori, primorsko i podlovčensko pleme, nakon saznanja da im je ukradeno zvono s crkve, odlučuju da ga povrate. Lješnjani, pleme tzv. Stare Crne Gore, ne samo da u činu krađe poborskog zvona ne vide nikakvo ogrešenje prema religiji, već se u cijelom tekstu iskazuju kao lojalni hrišćani, koji u to ime i vrše krađu. Priča što bi *vanjskom* strukturom mogla zavesti čitaoca, pa bi se primjera radi u njoj videlo isključivo „ironijsko i groteskno“ (Đurović 2005: 35–39), samo na prvi pogled referiše na postupak desakralizacije. Primarno religijski simbol, semantički čvrsto omeđen, zvono s poborske crkve u Ljubišinoj priči prelazi granice hrišćanskog simbola (ili

isključivo hrišćanskog) pa se ono „izjednačuje sa znakom plemenskog identiteta, njegove zrelosti i vrijednosti“ (Vuković 1999: 106). Za dugih vjekova plemenskom antagonizmu sviklom sociokulturnom prostoru, čak i hrišćanska relikvija, koja bi trebalo da ima univerzalnu (opštjeljudsku) vrijednost, biva iskorišćena za međuplemensko razračunavanje. Zato se Pobori u ovoj priči, kako je primijetio Vuković, više „osjećaju kao osramoćena nego kao materijalno oštećena strana“ (Isto: 108). *Krađa i prekrađa zvona*, začinjena vedrim humorom i vanrednim pripovijedanjem, te komično postavljenom pripremom za *prekrađu*, sudbonosnu i *vitešku*, učinila je da Primorci i Crnogorci ne izađu iz jedinstvenog plemensko-bratstveničkog koncepta svijeta. Slijedeći logiku takvog svijeta, počesto karikaturalnog i grotesknog, Ljubiša nije mogao izvršiti plemensku diferencijaciju. Činjenica da lješansko, *starocrnogorsko* i poborsko, primorsko, pleme tada nijesu bili u sastavu iste države ne da nije umanjila njihov antagonizam, ravnopravnost u plemenskom *agonu*, no ga je vjerovatno i pospješila. Ne stajući na stranu nijednog od navedenih plemena, zapravo vješto skrivajući svoj autorski glas i prepuštajući likovima da iznesu breme naracije, S. M. Ljubiša napravio je vrijedno pripovjedno ostvarenje – koliko s umjetničke i estetske, toliko i s kulturološke strane.

Dok u pripovijesti *Krađa i prekrađa zvona* nije moguće izvršiti imagološku tipizaciju, te se u njoj ne može povući oštra granica među pojmovima *autoslika* i *heteroslika*, s obzirom na to da predstava Primoraca i Crnogoraca funkcioniše po principu *zakona spojenih sudova* (ili *ogledala*), u ostalim tekstovima S. M. Ljubiše razlike primorsko-crnogorskog kulturološkog areala jasnije su i očiglednije. Odstranimo li one pripovijesti ili pričanja u kojima likovi, bez obzira na njihovu interakciju, sačinjavaju dio šireg narativnog kompleksa (*Skočiđevojka*) ili su hronotopski više *primorski* (*Prokleti kam*) ili pak *crnogorski*

(*Gorde, ili kako Crnogorka ljubi*), na dvosmjernan odnos likova Primoraca i Crnogoraca, Ljubiša nas upućuje u velikom dijelu drugih tekstova. Iako se *heteroslikom* daleko više sagledavaju likovi Crnogoraca – iz primorskog sociološkog rakursa – postoje važni kulturološki signali što svjedoče da je slika Crnogoraca nužna pretpostavka za određivanje pozicije *Drugoga*, u ovom slučaju - Primoraca.

U dvama vezanim pričanjima Vuka Dojčevića, slučajno ili ne, glavni protagonisti su likovi iz brdskog plemena Piperi. Prvo od njih, *Riječ iz usta, a kam iz ruka* (VIII pričanje), počiva na jednostavnoj fabuli. Ne mogavši da udaju „zastarče od prve žene“, Piperi pribjegavaju lukavstvu. Putujući „čak s one strane Koma“ a bivajući odveć umorni i ogladnjeli, prevareni mrakom i neviđelicom, svatovi tek dan poslije otkrivaju razmjere piperskog lukavstva. Umjesto mlade i vjerene, Piperi im podmeću staru đevojku („kad li u njoj zbilja cvjetale kose na mahove, čelo pomršteno, nos crven kao paprika u sjemenu, udario prišt na oba obraza, a kad govori – šuška, jer jezikom valja po obezubljenijem vilicama“ – Ljubiša 1955: 54). Pripadajući ciklusu pričanja o *ljubavi* (Pejović 2010: 532–552), *Riječ iz usta, a kam iz ruka* ne izdvaja se estetski od ostalih istog korpusa niti je ijedan od segmenata narativne strukture u njemu naročito razvijen. Kratko, s nedorađenom fabulom i još nerazvijenijom sižejnom obradom, više funkcionišući kao skica negoli zaokružena prozna tvorevina, pomenuto pričanje u književnoteorijskom smislu daleko je od interesantnog. No za kulturološko promatranje likova Primoraca i Crnogoraca, tj. za naš rad, baziran na imagološkom teorijsko-metodološkom instrumentariju, ono je od prvorazrednog značaja. I to tek onda kad se uporedi s narednim, IX pričanjem (*Kakva jeđa, takva međa*). Ako su Piperi u VIII bili kadri da nadmudre pleme „čak s one strane Koma“ te zavrijede epitet *prevaranata*, u IX pričanju oni sami postaju *prevareni*. Možda je njihovo lukavstvo

imalo *prođu* u *gornjoj*, više epski i patrijarhalno nastrojenoj zemlji ali u poređenju s drugom, svakakvim prevarama sklonoj *lacmanskoj*, *donjoj*, Piperi nijesu imali šanse. Pričanje o podmenutoj ikoni piperskoj babi od strane *daskala* (ikonopisca) s Primorja stoji ne samo kao uspješno pričanje religijske tematike, već predstavlja važan kulturološki signal. Čim je motiv prevare (lukavstva) u ovim dvama pričanjima objedinjen akterima iz istoga sociokulturnog okružja (pipersko-crnogorskog) i da prvo (*Riječ iz usta*) u stvari dodatno osnažuje naredno (*Kakva jeđa, takva međa*), nije potrebno naglašavati da se radi ne samo o važnom signalu nego i dvostrukom.

Težak položaj primorskih krajeva, njihovu raspolućenost između Istoka i Zapada, Ljubiša je rekonstruisao u svojoj prozi. Tema pripovijesti *Pop Andrović, novi Obilić*, iako na prvi pogled asocira isključivo na junački podvig popa Rada Androvića, odnosi se na tragičnu sudbinu pograničnih primorskih plemena. Spičani i Paštrovići, dva komšijska, a čvrstom granicom odijeljena plemena, „dvije srodne i susjedne općine (...) jedna mletačka, a druga turska“ (Ljubiša 2006: 133) nalaze se u centru burnih zbivanja. Naslonjena dijelom na istorijske podatke, koji u njegovoj prozi najčešće bivaju modifikovani (Up.: Pejović 2010: 289–296), ova pripovijest S. M. Ljubiše podijeljena je na četiri poglavlja. Dok se za prvo („Vražda“), u kojem se pripovijeda o umiru Paštrovića i Spičana, drugo („Pokajanje) đe su protagonisti Mirčeta Niklan i pop Andrović, odnosno njihovi razgovori s pašom u Skadru (Mirčeta) i providurom u Kotoru (Andrović) ili pak za četvrto („Paša preko Paštrovića“), što govori o prolazu Mahmut-pašinom kroz taj kraj i o junačkom podvigu Rada Androvića – može reći da slijede osnovnu narativnu nit, treće pod imenom „Krv“ predstavlja ne samo najmarkantnije poglavlje u ovoj nego u svim Ljubišinih pripovijestima. Ni labava kompozicijska organizacija druga dva novelistička ostvarenja, pripovijesti

Prokleti kam i njezinih pet poglavlja, niti šest epizoda *Skočiđevojke* (čak ni treće, umetnute i *istoriografske* „Medini i Bubići“) ne mogu da se porede s izdvojenošću poglavlja „Krv“. A upravo u njemu, *nasilno* uvučenom u koloplet pripovjedački, utkani su najljepši odlomci u našoj književnosti posvećeni ljubavi prema rodnom kraju, domovini i herojstvu. Prvo kroz ispovijest Vukca H. što na nagovor Arbanasa ne želi izdati svoje Paštroviće a onda i oko velikodušnosti Šćepca H., koji prašta Vukcu što mu je ubio sina. Ljubiši očito nije bio dovoljan herojsko-martirski čin popa Androvića, tog *novog Obilića* već je nezavisnom pričom želio potcrtati da i u Primorju, zarobljenom od izvanjaca a razjedinjenom unutrašnjom neslogom, postoje ljudi koji ni po koju cijenu nijesu spremni izdati sociokulturni prostor kojem pripadaju. Tvdnjom da između naglašene *herojske* orijentacije *Popa Androvića*, *novog Obilića* i činjenice da je ona jedina (!) pripovijest objavljena prvi put u Crnoj Gori (*Glas Crnogorca*, 1874) postoji uzročno-posljedična veza vjerovatno da bismo zašli u polje spekulacije ili prećeranog učitavanja, ali se u drugom Ljubišinom narativu, pripovijesti *Prodaja patrijare Brkića* krije potencijalni odgovor u vezi s enigmatičnosti pomenutog poglavlja, a još važnije i o predstavi Primoraca i Crnogoraca, ovog puta iz perspektive brojnijih i važnijih – likova Primoraca.

Imagološki osvrt na likove Primoraca i Crnogoraca, uza sva njihova prožimanja, dodire i sukobe u ostalim književnim ostvarenjima S. M. Ljubiše, ne bi bio moguć bez pripovijesti *Prodaja patrijare Brkića*. Ili istinito govoreći: da nema pomenutog teksta, naš rad našao bi se na klimavim nogama. Brojnost primjera ili njihova kvalitativna neujednačenost svakako da nijesu razlog tome. S obzirom na to da je riječ o prozi klasičnih gabarita, će svako iole ozbiljnije promišljanje o postavljenoj temi nužno vodi ka *zastranjivanju*, čitalačkoj

opijenosti nad prepoznatljivim Ljubišiniim jezikom i stilom,⁹ pred kojima najtrezveniji analitičar ostaje pokatkad bespomoćan, opreznost pri čitanju Ljubišinih tekstova od naročitog je značaja. Upravo onako kako je Ljubiša vidio zanimanje pisca, da on mora prvo biti „težak a onda zidar“, tako je i istraživanje njegova djela – *težački* posao. Dok je u pripovijesti *Prodaja patrijare Brkića* imagološke predstave likova Primoraca i Crnogoraca relativno lako uočiti, naoko beznačajan (i kratki) dijalog iz X pričanja Vuka Dojčevića (*Ženski donos, prazni ponos*) nudi odgovore na neka od najvažnijih pitanja koja postavlja bogati književni opus S. M. Ljubiše. No, krenimo redom.

Koliko je opravdana naša namjera da izdvojimo grupu likova preko kojih je Ljubiša vršio postupak tzv. kulturološkog *oivičavanja* Primoraca i Crnogoraca, te da ih shodno tome

⁹ Daleka Švedska, postojbina drevnih Vikinga, od kojih uostalom potiče naša slovenska riječ *vitez*, i Rusija, domovina Dostojevskog, Čehova, Puškina, na određen način, paradoksalno, sažimaju literarne i jezičke vrijednosti proze S. M. Ljubiše. Prvi prevodilac Njegoševa *Gorskog vijenca* na švedski jezik, zaslužni slavist, Alfred Jensen, uočio je te davne 1892. ne samo da srpska ne pretpostavlja crnogorsku, već u stilu pravog preciznog Skandinavca da postoji posebna nacionalna, crnogorska književnost, te da se u okviru druge, manje, ističe jedno ime – S. M. Ljubiša. Stoga se u njegovoj *Antologiji srpske i crnogorske proze* na švedskom jeziku našlo mjesta i za Ljubišinu pripovijest *Krađa i prekrađa zvona*. Ni Skerlićeve ocjene o Ljubišinu djelu, ni autoritet koji je imao (prišetimo se samo epizode sa srpskom spisateljicom Isidorom Sekulić, negativne kritike na putopis *Pisma iz Norveške*, a nakon njegove smrti i njezina *potresna* svjedočanstva o Skerlićevu uticaju na tadašnju srpsku književnost) nijesu mogli ni za *jotu* pomjeriti sudove crnogorske i južnoslovenske filologije o kvalitetu Ljubišina jezika. Ljepše potvrde od naslova rada ruske filološkinje O. I. Trofimkine, koja je inače po savjetu jednog od vodećih sovjetskih lingvista, B. A. Larina, izradila Ljubišin rječnik – čini se nema: *Мастер слова Степан Мутров Лjубиша*.

prozovemo *likovima-međašima* (graničnicima), najbolje se vidi na primjeru Luke Stojanova i Gruja Miloševa. Taj postupak Ljubiša je izvršio već na početku pripovijesti *Prodaja patrijare Brkića*. Da život pod Mlečanima, potpomognut domaćom i odnarođenom vlašću, i onom u slobodnoj *podlovcenskoj* Crnoj Gori nije bio isti, tragično se ispoljilo u susretu dva pobratima, prvog Braića i Primorca, Luke Stojanova, a drugog Građanina i Crnogorca, Gruja Miloševa. Od početnog iznenađenja da Luka usred božićnjeg posta nosi badnjak, pa nakon njegova objašnjenja da je u pitanju *latinska* (katolička) familija Bubić što je primivši latinski vjerezakon zadržala neka obilježja *šizmatičkog* porijekla (krsna slava, badnjak) i zajedničke reminiscencije (i Lukine i Grujove) u vezi s domaćim izdajnicima *naše vjere* (Vraćeni, Beskuće, Bolice, Bubići, Čengići, Crnojevići i sl.), nagnalo je tipičnog predstavnika tada slobodne Crne Gore, Gruja Miloševa da zaključí:

„No se mi, bogu hvala, potocima krvi oslobodismo, a naša braća u susjedstvu stenju pod turskom teljigom, pak – evo čuda – isti im stežu uzda i puta. No svaki zulum da je prosto pri tome što im nosite uz post badnjak. To ti, pobratime, **moja narav goropadna** ne bi nikako snositi mogla, no bi se volio odjednom turčiti ili latiniti.“ (Ljubiša 2006: 60) – kurziv naš

Sintagma *moja narav goropadna*, uzimajući u obzir činjenicu da Grujo zajedno s Lukom, a na nagovor Lukina šišanog kuma, mletačkog providura Marka Bubića namjerava prodati patrijarha Brkića – što je odseo u domu Grujovu – nipošto ne predstavlja visokim moralnim normama obilježena čovjeka. Naprotiv. Ona je potvrda različite istorijske sudbine u kojoj su se našle dvije razdvojene regije Crne Gore. Gruju je moglo *biti* da ima *narav goropadnu*, zaklonjen slobodnom teritorijom, Luki, dočim, nije. Zato se tom sintagmom više potencira ponižavajući položaj Lukin. Ono što je Ljubiša u prologu pripovijesti nagovijestio, bez obzira na kasniji narativni tok

(Grujovo kajanje, ispovijest ženi, popu Nješku i patrijari, seoski zbor, podvala Luki i otimanje dukata), nije mogao promijeniti ni njezin završetak:

„Jedva pred večer dođu doma prebijeni i nagršeni, pak sutradan u Bubića da im vidi crne i krvave udarce. Luka nauči da ne trguje u svece, a Bubić i Mlečić da Srbi ne prodaju ni izdaju gosta.“ (Ljubiša 2006: 74)

Kao što je evidentno da je Ljubiša najbolje umjetničke rezultate postizao kad su iz njegova pripovjedačkog vidokruga uzmicale tzv. velike teme ili pokušaji da primorsko-crnogorski prostor uvede (počesto i nasilno) u širi i *sudbonosniji* obračun Istoka i Zapada¹⁰, tako i epilog *Prodaje patrijare Brkića*,

¹⁰ Onđe će je Ljubiša uistinu uspio da na umjetnički vanredan način prikaže sukob na relaciji crnogorska (južnoslovenska) spram mletačke kulture jeste u pripovijesti *Kanjoš Macedonović*. U percepciji današnjih čitalaca on je ponajviše prepoznat kao autor toga pripovjednog ostvarenja. I ne bez razloga. Ali, ako bi sama tema, tako globalno postavljena, borba Davida (Kanjoša) i Golijata (Furlana) bila dovoljna za njezinu umjetničku vrijednost, zašto se samom okršaju posvetilo svega par redaka? Slična je situacija i s Njegošem. Uvodeći u tekst *Gorskog vijenca* tzv. istragu poturica, o kojoj tek posredno saznajemo (!), Njegoš sve vrijeme opisuje način života Crnogoraca i njihovu (i samo njihovu) borbu za slobodu. Svaka literatura, pa i Njegoševa i Ljubišina, crpi onoliko *globalnosti* koliko može proizvesti *lokalnosti*. Sa snagom *lokalnom*, a tu prije svega mislimo na opis običaja, mentaliteta i kulture jednog naroda (kao u *Kanjošu*), književni tekst uspijeva da prevaziđe uske granice *očekivanog*. Da je mjerilo estetske prihvatljivosti literature velika (nad)nacionalna tema, onda bi romani Milovana Vidakovića bili i danas u svim antologijama srpske književnosti. Za razliku od srpske, kad je prevaziđena folkloristička bujica preplavila crnogorsku književnost (zajedno s tekstovima M. M. Popovića) ne nudeći nove i svježije teme, ostajući zarobljena u patrijarhalnim (samonametnutim) okovima, mi nijesmo imali Jovana Steriju Popovića i njegov *Roman bez romana*. Nažalost. A one koje smo imali,

skrojen da pokaže kako Lukino ogrešenje o patrijarha ima bilo kakve veze s odnarođenim vlastima (Bubići) i Mlečićima, u kontekstu našega rada i strukture književnog teksta mora biti revidiran. Sloboda i *neodvis* Crnogoraca (leksem Ljubišin) o kojoj on piše već na početku jedini je razlog (!) zašto u zajednički smišljenom pothvatu – podjednako primorskom i crnogorskom – upravo Crnogorci bivaju ti na koje nije pala bruka. U ovoj je pripovijesti, da rezimiramo, slika Primoraca u podređenom položaju spram slike Crnogoraca.

Ako je u pripovijesti *Prodaja patrijare Brkića crnogorsko* u supremaciji nad *primorskim*, isključivo zbog geostrateške pozicije i nezavisnosti, pred XVII pričanjem Vuka Dojčevića (*Stuđa konja nasred polja*) opravdano stoji znak pitanja. Da nije govora Primorca što „osijecaše jezikom kao mačem“ a koji zauzima gotovo trećinu teksta, opet bi se, slično *Prodaji*, primorski sociokulturni areal našao u nepovoljnom položaju. U stvari, on je svakako negativno vrednovan. Ne samo što ne iskazuju gostoprinstvo gladnome i žednome Dojčeviću na komskom počivalu, da otimaju Katunjanima, istina daleku i nepristupačnu, ali njihovu – i crkovnu zemlju (Komsko polje), već podmićuju Dojčevića „zlatnim svetim Jovanom“ i on tako prodaje „zbor Primorcima“. Na prvi pogled reklo bi se da je nemoguće odbraniti Primorce od ovako nezgodnih optužbi. Upotrebljavajući širi i uži kulturološki obrazac, u trenucima kad i nema prostora za odbranu, Primorac iz ovog pričanja uspijeva da opravda njihovu poziciju. Prvi se odnosi na ravnopravnost Primoraca i Crnogoraca (širi kontekst):

„Mi smo se Primorci – reče on – stanili na ovoj zemlji kad i vi zagorci, svi došli s jedne matice; pomiješani su nam jezik, vjera, običaj i krv, što se ne dijele i privikli ovoj gori i vodi, da se životinom hranimo, a granica da je nam zajedno, kako bi je bolje branili od Turaka i Mlečića, da ne potpanemo tuđici pod danak.“ (127)

istoričari književnosti nijesu puštili da izađu iz šena M. M. Popovića

Kad je već uspio da Primorce i Crnogorce uvede u jedinstveni kulturološki prostor, on koristi uži kontekst – zasnovan na tipičnom plemensko-bratstveničkom agonizmu:

„Nećemo, bogme nikad živi pod porezom, no ćete ga, ako bog da, dizati s nas mrtvijen! Prepanemo li se, a mi ćemo stoku na Pazar, a Komsko naseliti čakalom i medjedom, pak ćemo s ljute pizme i prodavati Latinima u roblje, s čobana na mrnara, s rala na veslo; pak nek nas Mlečići samare, da im je prosto. *Pizma babi dušu gubi!*“ (128)

Isto kao što su pitanjem tobožnjih srednjovjekovnih granica između Gruđana i Humčana iz XXIV pričanja (*Ko pruža noge mimo bijelja, zebe*) zapravo aktuelizovane plemenske surevnjivosti još uvijek aktivne za Ljubišina vremena, ili je pak ljubavna priča o Ruži Mrkonjić, *skočiđevojci* iz Šestana i Stevanu Kalodurđeviću iz Paštrovića (*Skočiđevojka*) iskorišćena (i) da bi se potcrtala pogubnost plemenskog izolacionizma, tako i u ovom pričanju, prividno *antiprimorskom*, predstava o Primorcima nije negativna – koliko bi se prvim čitanjem dalo zaključiti. (I tu dolazimo do velike istine u vezi s pripovjednom prozom S. M. Ljubiše. Ma koliko da je gajio animozitet prema *tuđinstvu*, ne zbog njega kao takvog već prije svega videći u njemu rušitelja njegove sopstvene kulture (talijanstvo u prvom redu), on nije ni likove Mlečana, ni Turaka, ni Arbanasa lišio mogućnosti da se brane. A to je već odlika klasične literature.)

Vrijednost ženine *glave*, nagoviještena u drugoj polovini kratkog X pričanja (*Ženski donos – prazni ponos*), odlikuje se posebnom imagološkom vrijednošću. Budući da predmet našeg rada nije predstava žene u Ljubišinoj prozi (temi koja još uvijek čeka obradu), kulturološkoj predstavi Primoraca i Crnogoraca moramo dati prednost. (Iako je očito da se posredno dotičemo i pozicije žene.) S kolikim imagološkim potencijalom raspolaže X pričanje, odnosno u kojoj je mjeri ono važno za određivanje slike Primoraca, najbolju potvrdu nalazimo u kratkim govorima

„jednog kmeta Kastrata“, „kmeta Primorca“ i na kraju presude Dojčevića. Nesrećnim slučajem ubijena Zlatija od strane njezinog nesuđenog muža Mrka, pred plemenski sud postavila je pitanje njegove kazne. Za Kastrata žena vrijedi (a samim tim i kazna što ide uz nju) „u po junačke (muške – prim. N. P.) glave“. Dolazeći iz drukčijeg kulturološkog prostora, s drugim običajima, navikama i pravilima, primoralo je Primorca ne samo da oponira Kastratu, već da napravi pravi mali hvalospjev ženi. Njegove riječi prenosimo u cjelosti:

„U nas se sudi lupeška glava u po cijene, a ženska spored junačke. Da nije žena, ne bi ni ljudi bivalo! Valjana žena vrijedi grada; na njoj je kuća i napredak. Koje bi blago platilo majku devet Jugovića, a vi bi je sad cijenili u po Rada Grintavoga! Ima jutros u vas našijeh sto odiva; neće već nijedne povesti, kad ih ne cijenite spored sebe i kao svoju glavu! Moja je žena vaša odiva; ovo mi je stidno reći pred ovoliko obraza; ali bih voliji dočekati u komade oba sina, što sam s njom po grijehu izdvorio i koja su eto oružju dorasla, nego da mi bog nju rastvori, kamo li pakosni čoeck! Ja sam mislio suditi Mrka u sedam glava kad nam zemlju otrova, kad pod vijencem ubi onu koja je uz njega rasla, da mu bude stopanica, da s njom vijek provede i porod izvede, koju je ista dojka pitala, a mati mu je osamnaest godina nevom zvala. A što veliš, Kastrate, da je Mrko Zlatiju nehotice pogodio iz puške, ja ti se čudim gdje si zborom zastranio! Mrko je Zlatiji oči izvadio kad je krenuo da je vjenčanu i udomljenu s istočnika grabi, pak je pravda božja navela da se obruči mimo čoecka!“ (Ljubiša 1955: 69–70)

I samim obimom izdvojenog odlomka, jasno je da se Primorca nije htio zaustaviti na prostoj negaciji Kastratova mišljenja. Iskoristio je mogućnost da progovori o vrijednosti žene, koliko za samu porodicu, a možda više o njezinu značaju u okviru tradicionalnog društva, tj. na specifičnu poziciju odiva koje su odlazile u druga i počesto neprijateljska plemena. Ni podugački

i emotivno intonirani govor Primorca nije spriječio sudiju Dojčevića da se ne prikloni stavovima Kastrata.

Dodamo li rečenom kratku napomenu Dojčevića o Primorcima i Zalažanima („crnogorsko selo“) i njegovu putu za Ljutu, đe ih je „tri put mirio“ (XXVIII – *Kako koji slijepi, tako gore gudi*) te priču o Primorki Ivki, „vjetrušastoj i prevrtljivoj“ iz XXII pričanja (*Strahić kozu pase*), kojoj „mlado crnogorsko momče“ pokazuje da đevovanje nije isto što i bračni život, mi smo izdvojili sve imagološko-kulturološke slike Primoraca i Crnogoraca iz pripovjedne proze S. M. Ljubiše. I sad, shodno tipičnom teorijsko-metodološkom uzusu, trebalo bi dati kratak zaključak o svemu kazanom i na naš *narativ* staviti tačku. No, da istupimo preko granice *očekivanog* i *predvidljivog*, primorava nas više razloga. Baš poput *Pričanja Vuka Dojčevića*, čija je nedovršenost (prekinuta autorovom smrću) nehotice dovela do krajnje semantičke otvorenosti teksta (pripovijedanje se nikad ne završava), tako svako istraživanje Ljubišina djela, uvijek i po pravilu naginjući ka zaokruženosti i sintetičnosti, mora i treba da ostane otvoreno. Odredivši u uvodu rada imagološki ili šire kulturološki pristup kao metodološko polazište, insistirajući na dvosmjernoj relaciji imagologija – klasična nauka o književnosti, odnosno imagologija u nauci o književnosti, mi smo išli imagološkim stazama. Ali dok je svaki kulturološki signal u vezi sa slikama Primoraca i Crnogoraca bio prilog imagološkom, s druge strane otvarao se prostor ka klasičnom književnoteorijskom pristupu. Govoriti o predstavi likova Primoraca i Crnogoraca, njihovim odnosima, dodirima i sukobima a u isto vrijeme ne promišljati o potencijalnoj tipologiji junaka Ljubišine proze – nije bilo moguće. Stoga ćemo našu uslovnu tipološku podjelu likova u prozi S. M. Ljubiše, krovnu ili *objedinjavajuću*, književnoteorijsku a dijelom i imagološku, iskoristiti kao svojevrсни zaključak rada. Ona će nam poslužiti ponajprije za obrazloženje rečenog, a kroz

imagološko pozicioniranje najmarkantnijih likova u njegovoj prozi, Kanjoša Macedonovića i Vuka Dojčevića, omogućiti da pokušamo dati odgovor na još jedno važno pitanje – da li je Ljubišino djelo više *primorsko* ili pak *crnogorsko*. Iz pripovjedne proze S. M. Ljubiše izdvojili smo sedam tipova junaka:

1. *likovi-međaši*;
2. lik između dvaju kulturoloških koncepata;
3. *junak-objedinitelj*;
4. tip herojskog junaka Primorca/Crnogorca;
5. tip tragičnog junaka Primorca;
6. tip odnarođenog Primorca;
7. negativni junak.

Budući da se od navedenih sedam tipova tri vezuju za temu našeg rada, o njima ćemo detaljnije govoriti. Kako ne smijemo iznevjeriti postavljeni teorijski pristup, o ostalim tipovima, što direktnu poveznicu imaju s klasičnim književnoteorijskim pristupom, posvetićemo tek toliko prostora da ih ubiciramo i kažemo o njima riječ-dvije:

- Tipu herojskog junaka Primorca/Crnogorca podjednako bi pripadali Vukac H. iz pripovijesti *Pop Andrović, novi Obilić*, Stevan Štiljanović iz *Skočiđevojke* te Kanjoš Macedonović iz istoimene pripovijesti. Ali, s obzirom na to da je Kanjoševo junaštvo specifičnog karaktera, Vukcu i Stevanu trebalo bi dati *prvijenstvo*. Dakle, oni se više uklapaju u tip klasičnog junaka. (Bilo bi očekivano da u ovu podjelu uđe i pop Rade Andrović. Njemu je tu svakako i mjesto, ali ne kao reprezentativnom tipu. Njegov junački podvig zašenio je patriotizam i žrtva Vukčeva.)

- Najtragičniji likovi u pripovjednoj prozi S. M. Ljubiše bez sumnje su Mijat iz pripovijesti *Prokleti kam* i Stevan Kalodurđević iz *Skočiđevojke*.

- Tipu odnarođenog Primorca, posebnoj sorti Ljubišinih likova, mletačkih udvorica i turskih poslušnika pripada više

junaka. To su, između ostalih, Beskuća i Vraćen iz *Prokletog kama*, Marko Bubić iz *Skočiđevojke*, kao i neimonomani Primorac „naše ruke“ iz XV pričanja (*Niti se u dobru uznesi, ni u zlu ponizi*).

- Negativni junaci, u klasičnom teorijskom smislu kazano, nijesu brojni. Ipak, po razvijenosti izdvajaju se Rade Kovač iz *Skočiđevojke* a titulu najvećeg negativca u Ljubišinoj prozi zavrijedio je Druško iz *Prokletog kama*. Za njegovu karakterizaciju Ljubiši je bila dovoljna jedna rečenica: „Ako smo i jedne vjere, nijesmo jedne čudi; ako smo i braća, nijesmo družina“ (Ljubiša 2006: 176).

Imagološko sagledavanje likova Primoraca i Crnogoraca u pripovjednoj prozi S. M. Ljubiše ne bi bilo moguće bez *likova-međaša* (graničnika). Služeći kao svojevrsni kulturološki signali, te dijeleći primorsko-crnogorski areal, oni su učinili da se razlike ova dva slična sociokulturna prostora jasnije uoče. Kad su *likovi-međaši* ušli u metodološko razmatranje, uvidelo se da je S. M. Ljubiša bio naklonjeniji crnogorskom (zagorskom) kulturološkom modelu. Ne samo da je nezavisnost Crnogorcima omogućila da budu u boljem položaju u odnosu na Primorce, već su i neki elementi tradicionalne kulture, poput vrijednosti ženske *glave*, ostali na strani Zagoraca. Onđe će su Primorci *nadmoćni* jeste lukavstvo i sklonost prevarama. Da situacija u vezi s Primorcima i Crnogorcima nije jednoznačna, tj. da oni ne podliježu klasičnoj imagološkoj podjeli na *svoje* – *tude* (jer nije riječ o stranim narodima), posvjedočilo je više Ljubišinih tekstova. Prilikom aktiviranja tipičnih plemensko-bratstveničkih modela, usko patrijarhalnih i folklornih, bez posredovanja Drugoga (Mlečana i Turaka) – razlika između njih ne postoji.

Poslije ovako oblikovane slike Primoraca i Crnogoraca u prozi S. M. Ljubiše, ostalo je da kažemo par riječi o dva junaka koji akumiraju značajan imagološki potencijal. Prvi se nalazi između

dvaju kulturoloških koncepata (primorskog i crnogorskog) a drugom pripada uloga *lika-objedinitelja*. Već se iz naslova rada publicista Perivoja Popovića, „Ljubišin Kanjoš – afirmacija viteškog i negacija podaničkog u mediteranskom mentalitetu“ (2005: 207–223) sugerije na dvojnost u liku Kanjoša Macedonovića. Iako je Popović skloniji da u njemu vidi *viteško*, čime se on automatski seli u *gornju* zemlju, sama struktura pripovijesti i način na koji je Ljubiša formirao svog literarnog junaka odišu *primorštinom*. Stoga vjerujemo da je za njega najpreciznije reći da se nalazi *između dvaju kulturoloških koncepata*. Dok je Kanjoš Macedonović zgodno postavljen između *dvije vatre*, primorske i crnogorske, što bi dijelom objasnilo njegovu popularnost kod današnjih čitalaca i posebno mjesto koje zauzima u Ljubišinoj prozi, za Vuka Dojčevića s punim pravom može se reći da je *lik-objedinitelj*. Primorsko i crnogorsko, i u njemu kao književnom junaku i u njegovim pričanjima, zahvaljujući specifičnom Ljubišinom pripovijedanju, vješto i skladno bivaju stopljeni u jednu cjelinu.

Dugo se o književnoj historiografiji spekulisalo oko navodnog rukopisa *Istorije Crne Gore* S. M. Ljubiše. Cijela bibliografija radova stvorena je na osnovu opaske Ljubišina prijatelja i biografa, Todora Stefanovića Vilovskog. Razlog za njegovo neobjavljivanje, po mišljenju Vilovskog, bio je krajnje negativan sud koji je u tom rukopisu Ljubiša saopštio na račun Crne Gore i vladajuće dinastije Petrović-Njegoš. Osim činjenice da je najvjerovatnije po srijedi netačna informacija, jer se rukopisu još uvijek nije ušlo u trag, posredan dokaz o apsurdnosti takvih hipoteza nalazimo niđe drugo nego u Ljubišinoj prozi. Ne da nije imao povoda da se obrušava na Crnu Goru, budući da ga je ona za sve vrijeme njegova političkog života javno (i tajno) podržavala, već bi time pogazio temelje na kojima je građena njegova proza. Razočaran u domete svoje politike, pune kompomisa i odricanja, u trenucima

kad više nije morao biti ni Srbin, ni *SrboHrvat*, ni Sloven, ni austrougarski političar i podanik, već jedino pisac, Ljubiša se vraćao njegovoj jedinoj postojbini: Crnoj Gori i njezinom Primorju. Iz Ljubišine proze, kulturološki upravljene ka *gornjoj*, a umjetnički bliže *donjoj* zemlji, uočava se da su Primorci i Crnogorci uistinu različiti, ali da ih nesrećna sudbina nije razdvojila, bili bi ono što po svojoj suštini jesu – isti.

Literatura:

- Cerović, Vuk. 1999. „Junaci ‘Pričanja Vuka Dojčevića’“. U: *Hommage Danilu Kišu (zbornik radova)*. Budva: Srednja škola „Danilo Kiš“, str. 170–186.

- Đurković, Živko. 2005. „Mlečani u ‘Pričanjima Vuka Dojčevića’“. U: *Stefan Mitrov Ljubiša u kontekstu mediteranske kulture (zbornik radova sa simpozijuma održanog u Budvi 27. i 28. februara 2002. godine)*. Budva: JU „Muzeji, galerija i biblioteka“ Budva, Muzeji – Spomen dom „Stefan Mitrov Ljubiša“, str. 97–103.

- Đurović, Žarko. 2005. „Ironijsko i groteskno u jednoj Ljubišinoj pripovijesti“. U: *Stefan Mitrov Ljubiša u kontekstu mediteranske kulture (zbornik radova sa simpozijuma održanog u Budvi 27. i 28. februara 2002. godine)*. Budva: JU „Muzeji, galerija i biblioteka“ Budva, Muzeji – Spomen dom „Stefan Mitrov Ljubiša“, str. 35–39.

- Fried, István. 2006. „Imagološka pitanja“. U: *Kulturni stereotipi (koncepti identiteta u srednjoeuropskim književnostima)*. Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu, Zavod za znanost o književnosti, str. 71–80.

- Ivon, Katarina. 2008. „Suvremena strujanja u komparatistici“. *Magistra Iadertina* (3), Zadar: Odjel za izobrazbu učitelja i odgojitelja Sveučilišta u Zadru, str. 9–18.
- Konstantinović, Zoran. 2006. „Komparativna imagologija balkanskog i srednjoevropskog prostora“. U: *Slika drugog u balkanskim i srednjoevropskim književnostima*. Beograd: Institut za književnost i umetnost, str. 11–15.
- Ljubiša, Stefan Mitrov. 1955. *Pričanja Vuka Dojčevića*. Beograd: Rad.
- Ljubiša, Stefan Mitrov. 2006. *Pripovijesti crnogorske i primorske*. Cetinje: Obod.
- Marčetić, Andrijana. 2015. *O novoj komparatistici*. Beograd: Službeni glasnik.
- Moretti, Franco. 1998. *Atlas of the European novel 1700–1900*. London & New York: Verso
- Nikčević, Milorad. *Njegoš i Ljubiša (uticaji i paralele)*. Podgorica: ICJK.
- Nikčević, Vojislav P. 2003. *Ljubišina jezička kovnica (od talijanaša do narodnjaka)*. Cetinje: Crnogorski PEN centar,
- Pejović, Božidar. 2010. *Studije i ogledi iz crnogorske književnosti XIX vijeka*. Podgorica: Matica crnogorska.
- Popović, Perivoj. 2005. „Ljubišin Kanjoš – afirmacija viteškog i negacija podaničkog u mediteranskom mentalitetu“, U: *Stefan Mitrov Ljubiša u kontekstu mediteranske kulture (zbornik radova sa simpozijuma održanog u Budvi 27. i 28. februara 2002. godine)*. Budva: JU „Muzeji, galerija i biblioteka“ Budva, Muzeji – Spomen dom „Stefan Mitrov Ljubiša“, 207–223.
- Skerlić, Jovan. 1964. *Pisci i knjige II*. Beograd: Prosveta.

- Tutnjević, Staniša. 2006. „Pitanje identiteta i alteriteta u srednjoevropskim i balkanskim književnostima“. U: *Slika drugog u balkanskim i srednjoevropskim književnostima*. Beograd: Institut za književnost i umetnost. str. 41–53.

- Vuković, Novo. 1999. „Ka formi novele – ‘Krađa i prekrađa zvona’“. U: *Hommage Danilu Kišu (zbornik radova)*. Budva: Srednja škola „Danilo Kiš“, str. 105–111.

STVARALAŠTVO ZA DJECU I MLADE IVANA CEKOVIĆA

Sofija Kalezić

Ivan Ceković (Golubovci, Podgorica, 1930 – Spuž, 2009) appeared in the children poetry in the 1960s, in time when the Yugoslav poetry switched from the traditional to modern structural concept. He expressed a high level of inventiveness, imagination, and tendency toward word games in his children poetry. Unlike other poets who felt the need to write for children only when they themselves became parents, he turned to children poetry in difficult moments. Until the rest of his life, this kind of work was his comfort and escape from everyday troubles and stresses. Beside the fact that he published several poetry collections for grownup readers, writing for the young was what brought him back to his roots and childhood, and turned to a brighter version of reality.

Ivan Ceković je jedan od najvažnijih predstavnika crnogorske poezije za mlade, zastupljen u antologijama, zbornicima i školskoj lektiri. Bavio se novinarstvom i književnošću; bio je urednik *Radio Titograda*, *Duge*, *Rada* i *Beogradske nedelje*. Ceković je studirao Novinarsko-diplomatsku visoku školu i Filozofski fakultet u Beogradu, u kome je živio skoro četiri decenije.

Za svoju prvu pjesničku knjigu za najmlađe, *Kad bi mjesec bio balon* dobio je nagradu *Mlado pokoljenje* (1964), a za sljedeću zbirku *Šetači laganije* – nagradu *Neven* (1967). Dobitnik je i *Nagrade oslobođenja Podgorice* (1978) i *Trinaestojulske nagrade* za životno djelo (1981). Dodijeljena mu je *Povelja za stvaralaštvo za djecu* u Kolašinu (1997), kao i priznanje *Pod starom maslinom* (1998) u Baru. Nagrada za životno djelo pripala mu je posthumno (Golubovci, 2013).

U njegovom bogatom stvaralačkom opusu posebno se izdvajaju zbirke poezije za djecu: *Kad bi mjesec bio balon* (1964), *Šetači laganije* (1967), *Nek izvoli kako ko voli* (1973), *Putovati svijetom makar trotinetom* (1976), *Sunce u tvojim očima* (1979), *Čitao sam da čitate* (1980), *Ko se sa kim grli* (1990) i *Najveći šešir ima dan* (1999).

U knjizi *Šetači laganije* umjetničkim kvalitetom mogu se izdvojiti ostvarenja *Moja ledina*, *Sunce* i *Vrijeme, poskoči za njim skokom*, dok zbirka kratkih priča *Zvezdani vrt* (Beograd, 1965) sadrži tekstove iz bogate motivike svijeta najmlađih, kako onih realističnog, tako i fantastičnog sadržaja (*Kuća na poljani*, *Bilo ga je stid*, *Šešir sanjalo*, *Sanjke da predahnu*, *Cvetni san* itd). Ceković je priredio knjigu *Poznanstva sa dečjim piscima* (Beograd, 1970), na čijim je stranicama omogućio mladim čitaocima da ličnosti najznačajnijih jugoslovenskih književnika sagledaju iz bliske perspektive.

Za ovu knjigu, koja je doživjela više izdanja, predgovor pod naslovom *Cekovićevo drugovanje sa piscima za djecu* napisao je Tode Čolak. „Bilo je i do sada razgovora sa piscima, osobito dečjim“, istakao je Čolak u predgovoru ovoj knjizi, „ali je Cekovićeve knjige ipak malo drugačija i s nešto drukčijim uglom posmatranja. Ceković je odista razgovarao s piscima – ćaskao, u dobrom smislu te reči – i postavljao im pitanja na koja nisu mogli dugo i široko odgovarati. Ti odgovori su, stoga, morali biti konkretni i koncizni, jasni i iznad svega iskreni,

neizvitopereni. Tekao je, tako, tu jedan dijalog, lapidaran i topao, bistar kao brz, planinski, skokoviti potok, zapenušan i čist.“¹ Čolak zapaža da je lirski ton u dijalogima koje je vodio ovaj stvaralac toliko jak da čitaoci često mogu osjetiti kako nam neki pjesnik ili pripovjedač iznova saopštava pjesmu ili priču svog života. Literarni portreti četrdeset savremenih dječjih autora ispunjeni su vrijednim porukama, neposrednošću i toplinom.

Na stranicama ostvarenja *Poznanstva sa dečjim piscima*, Ceković je na inventivan način, prilagođen dječjem viđenju i doživljaju svijeta, intervjuisao najpoznatije jugoslovenske književnike i književnice za mlade, među kojima su bili Aleksandar Vučo, Milovan Danojlić, Arsen Diklić, Dobrica Erić, Dušan Radović, Ljubivoje Ršumović, Branko V. Radičević, Stevan Raičković, Branko Ćopić, Voja Carić, Desanka Maksimović, Mira Alečković, Mirjana Stefanović i drugi. Istovremeno, kroz formu duhovito osmišljenog intervjua, pružio je i upečatljive portrete crnogorskih književnika, koji se i danas smatraju sastavnim dijelom kako nacionalne, tako i nekadašnje jugoslovenske literature, npr. Mirka Vujačića, Anta Staničića, Dušana Kostića, Dušana Đurišića, Milenka Ratkovića, Draška Šćekića i Dragutina M. Malovića.

Ceković je takođe priredio izbor *Čitao sam da čitate (knjiga o knjigama, ali, djeco i o vama)* koju je publikovao Kulturni centar iz Gornjeg Milanovca, 1980. godine. O kompoziciji ove knjige dovoljno govore nazivi poglavlja: *Ako pjesme volite - izvolite, Ako priče i bajke volite - izvolite, Ako sjećanja na herojske dane i partizane volite - izvolite, Ako romane volite - izvolite*. U ovo žanrovski mnogoliko ostvarenje, pripredivač je uvrstio pjesme, priče, bajke i odlomke iz romana najpoznatijih imena jugoslovenske i svjetske literarne pozornice, od Desanke

¹ Tode Čolak: *Cekovićevo drugovanje s piscima za decu*, predgovor knjizi Ivana Cekovića: *Poznanstva s dečjim piscima*, autorsko izdanje, Beograd, 1972, str. 6-7.

Maksimović, Branka Ćopića, Zvonimira Baloga, Dobrice Erića, Nasihe Kapidžić Hadžić, Moša Odalovića, Milenka Matickog do Astrid Lindgren, Frenka Bauma i ostalih autora.

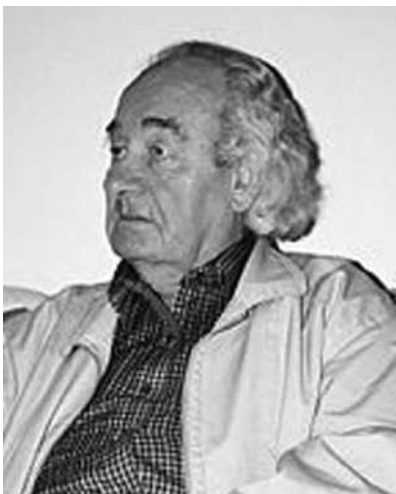
Crnogorski književnici nijesu izostali ni u ovom izboru: Dušan Đukić (*Zlatna frula, Krletka*), Jevrem Brković (*Krivda i pravda, Pravda*), Anto Staničić (*Minuš*), Velimir Milošević (*Krilata cvečarnica, Velika mala djeca, Djeca su vojska najjača*), Dušan Đurišić (*Probudene stvari, Šta su rekli*), Milenko Ratković (*Dvoboj u gradu dječaka*) i Dragan Radulović (*Krilati dječaci, Od sebe veći*).

Knjiga *Čitao sam da čitate* zamišljena je s jedne strane kao djelo pjesničkih kritika o knjigama, a s druge, kao svojevrsna antologija pjesama, priča i proznih odlomaka iz knjiga o kojima Ceković piše. Priređivač je na taj način ostvario dvostruku komunikaciju sa najmlađim čitaocima. On im je saopštavao vlastiti sud o pročitanom, nastojeći da privuče njihovu pažnju, da ih zainteresuje za pojedine pisce i naslove, dopuštajući istovremeno recipijentima da sami donesu vlastiti sud o djelu.

„Tako je ova knjiga dobila jednu funkciju koja može pomoći mladim čitaocima da ostvare što aktivniji odnos prema književnom delu“, u recenziji ovom ostvarenju istakao je dr Ivan Šop, „ali ta funkcija može se ostvariti u okviru nastave književnosti u osnovnim školama jer su pojedina dela o kojima Ceković govori već standardna lektira. Time će nastavnici dobiti pouzdan i koristan priručnik koji će im pomoći da učenicima kažu o pojedinim knjigama upravo ono što im valja reći, da progovore o delima, a ne o vanknjiževnim elementima koji su najčešća ‘poštapalica’ u školskoj praksi kada treba iznaći prave reči o književnim delu.“²

Ovom nesvakidašnjom antologijom, Ceković je pružio ostvarenje koje se izdvaja po svojoj formi i žanrovima zastupljenim

² Ivan Šop: *Ivan Ceković: „Čitao sam da čitate“*, iz recenzije na knjigu Ivana Cekovića *Čitao sam da čitate*, Kulturni centar, Gornji Milanovac, 1980, str. 292.

Ivan Ceković
1930–2009

u njoj, te koje osvaja kako jezikom tako i ljubavlju prema umjetnosti lijepje riječi. Istovremeno, ova knjiga se može posmatrati kao panorama književne produkcije literature za djecu i omladinu na evropskoj i svjetskoj književnoj sceni osamdesetih godina XX vijeka.

U knjizi *Zapisi o piscima (Slobodni umjetnik Ivan Ceković)*, Milenko Ratković piše o poznanstvu sa ovim neobičnim stvaraoцем. Ceković je odgovorio na autorovu molbu da mu ispriča priču o svom djetinjstvu, pa je na osnovu kazivanja snimljenog na magnetofonskoj traci nastao sljedeći tekst: „Djetinjstvo je proveo u rodnoj Zeti, u kojoj se tada oskudno živjelo, naporno radilo na njivama i sa nestrpljnjem gledalo u nebo da berićetna kiša padne i natopi usjeve i bašte, livade i pašnjake. Roditelji su mu bili gotovo bezemljaši, seoski proletari, te su nadničarili po tuđim njivama, okopavali kukuruz, želi i kosili. Tek što je Ivan napunio godinu, roditelji su ga iz Golubovaca odveli u uјčevinu, u Mahalu. Rastao je uz djeda, babu i tri ujaka Raičevića. Bio je njihov miljenik i brižno su ga

pazili. Prve knjige koje su mu dolazile do ruku bile su narodne pjesmarice i one koje je dobijao za odličan uspjeh. Za vrijeme rata preživio je mnoga bombardovanja i mitraljiranja, obično na putu do škole i u povratku ka kući. Poslije rata Ivan je uspješno završio gimnaziju i otišao u Beograd da studira, a posvetio se poeziji i studiranju života.“³

Za razliku od drugih pjesnika koji su potrebu da pišu za djecu često dobijali kada su sami postajali roditelji, on se ovom vidu poezije priklanjao u teškim trenucima života. Do kraja života za njega je ovaj vid stvaralaštva predstavljao vrstu smiraja i utjehe koje su mu nametali svakodnevni problemi i trzavice. I pored toga što je objavio desetak zbirki poezije za odraslu čitalačku publiku, pisati za mlade za njega je značilo vraćanje korijenima djetinjstva i priklanjanje vedrijem vidu stvarnosti.

Ivan Ceković se pojavio u poeziji za djecu šezdesetih godina XX vijeka, u vrijeme prelaska jugoslovenskog pjesništva sa tradicionalnog strukturnog obrasca na modernu kreativnu matricu. U to doba je niz jugoslovenskih pjesnika, od Dragana Lukića i Dušana Radovića do Mata Lovraka i Grigora Viteza, iskazivao visok stepen inventivnosti, maštovitosti i sklonosti ka jezičkim kalamburama i obrtima u pjesništvu za djecu.

„Počelo je to nekako u sumornim trenucima neke moje krajnje prezasićenosti ljudskim dramama i zabrinutostima nad svježim ranama rata i živim opekotinama svijeta, o kojima sam tada protestne pjesme ispisivao za knjigu *Ratu umjesto psovke*“, Ceković je govorio o počecima iskazivanja u pjesništvu za djecu. „Tako sam nekako iz mučnih i tmurnih misli i iz studentskog potucanja i gladovanja u velegradu, kad mi je najhladnije u duši bilo, ulazio ili bježao u jedan topliji, bezbjedniji, vedriji i pravedniji svijet - u dječji svijet, kao u kakvu obećanu zemlju vječitog proljeća... U najmanju pjesmu može da stane

³ Milenko Ratković: *Slobodni umjetnik Ivan Ceković*, u knjizi istoimenog autora: *Zapisi o piscima*, Pobjeda AD, Bijelo Polje, 2012, str. 72-73.

čitav jedan grad, cijela jedna zemlja, pa čak i planete, i u trenutku jednom osmijeh cijelog svijeta.“⁴

U središte svojih stihova Ceković stavlja raznolik doživljaj stvarnosti, najčešće artikulisan romantičarski intoniranim pjesničkim govorom. Analizom najuspjelijih njegovih pjesama, mogu se zapaziti osnovni krugovi u kojima su se kretala njegova pjesnička interesovanja. To su zavičajni svijet i njegov ambijent, priroda i odlike brđanskog podneblja, naklonost prema putovanjima kao vidu spoznaje života i neprestana upitanost pred zagonetkama svijeta.

„Koreni Cekovićeve lirike ugrađeni su u zavičajni kompleks i njegov svet“, o Cekovićevom stvaralaštvu za djecu pisao je Voja Marjanović. „Po pesniku, sve počinje iz rodnog kraja i ognjišta, iz magme vazduha, mirisa, uspomena, doživljaja i pamćenja... Pesnik vitalističkih naboja, sklon bojama, svetlostima i zvucima koji dopiru iz detinjstva, Ceković je u nekim antologijskim pesmama opevao tu strasnu i univerzalnu privrženost zavičaju i njegovim prostranstvima. Pesme *Moja kuća, Rijeka moja Morača, Moja ledina, Moj kamene, moj braniku* – izražavaju jaka emocionalna zračenja iz bila pesnikovog osećanja.“⁵

Jedna od najuspjelijih Cekovićevih pjesama – *Moja kuća*, personifikuje značaj djetinjstva, javljajući se kao simbol zaštite i topline:

„Moja kuća je lijepa kuća/ ljepša od svakog gnijezda;
nju sunce voli, a do svanuća/ grli je svaka zvijezda.
Moja kuća je na kraju sela,/ moja kuća je mnogo htjela.
Htjela je biti dvorac iz bajke/ iz divne bajke moje bake,

⁴ Ivan Ceković o sebi, u: *Zašto postoji sve (izbor poezije za četvrti razred osnovne škole)*, Nolit, Beograd, 1973, str. 52.

⁵ Voja Marjanović: „Pesma kao otvoreni prozor za svet“, u knjizi istoimenog autora: *Portreti crnogorskih pisaca za decu i mlade*, Književna zajednica „Trag“, Titograd, 1990, str. 90.

možda i naselje malih mrava/ u carstvu trava.

Ona je htjela da bude dlan/ gdje spava dan.“⁶

Među crnogorskim pjesnicima tzv. zavičajnog temata, Ceković je pored Dušana Đurišića i Dragana Radulovića, jedan od najprisutnijih u nastavnim programima i čitankama. „Korpus Cekovićevih pjesama počinje pjesničkim iskazom o kući“, zapažaju Muris Idrizović i Dragoljub Jeknić. „Iz tog kamenog doma u zavičaju potekao je pjesnikov život i životni put, tu se po prvi put oglasio plačom i glasom, tu je vidio prve ljude, životinje, ptice, cvjetove, odatle je ugledao daleke prostore načičkane zvijezdama, tu je čuo prve priče i pjesme, tu se suočio sa prvim ljepotama i nesrećama ljudskog življenja. On nosi svoju kuću s kraja sela u pamćenju kao lijepu, ‘ljepšu od svakog gnijezda’, kao biće same ljepote.“⁷

U pjesmi *Moja ledina* izražena je zanesenost rodnom grudom:

„Koliko je raskošna moja ledina!/ Ona ima dosta vlati i ptica.

I budi se svakog svanuća/ Bujnog i vedrog lica,

I raspjevana i nijema/ Zastrta ćilimovima

Kakvih nema,/ Kakvih ne može biti pod krovovima.“⁸

Korijeni Cekovićeve lirike usađeni su kako u zavičaj (*Rijeka moja Morača, Moj kamene, moj braniku*), tako i njegov lični

⁶ Ceković, Ivan: „Moja kuća“, u: *Antologija savremene poezije za decu*, priredio Voja Carić, NIP Mlado pokolenje, Beograd, 1961, str. 165.

⁷ Muris Idrizović / Dragoljub Jeknić: „Ivan Ceković“, u knjizi istoimenih autora: *Književnost za djecu u Jugoslaviji*, Književna zajednica „Drugari“, Sarajevo, 1989, str. 712-713.

⁸ Ceković, Ivan: „Moja ledina“, iz zbirke poezije istoimenog pjesnika: *Zašto postoji sve!* Vidoje Podgorec: *Princeza breza*, Mlado pokolenje, Beograd, 1971, str. 51.

svijet prožet motivima prirode (*Molba Suncu, Kako vedre i oblače oblaci, Do viđenja, more, Između kapi kiše, Paun*). Jedan broj pjesama posvetio je temi putovanja, što je najviše izraženo u zbirci pjesama *Putovati svijetom makar trotinetom*:

„Putovati i sunčevim zracima,/ Kosmičkim sokacima,
Samo putovati!/ Putovati drumovima tračnicama,
Putovati makar i razglednicama!“⁹

Sličnim manirom napisane su i pjesme *Granice, Pjesma sa puta jednog minuta, Kako sam gradio put* i druge. Pjesme u kojima se prelivaju uspelo korišćene metafore i poređenja su: *Najnajpjesma, Šareno podne, Valcer pšenica najljepših kikica* i druge. Ceković je uspio da dočara tišinu načinom gradacijskih opisa:

„Tišina dok spava nema mjere,/ Kao ni vjetar kao šeret,
Kao ni Vanja dok se igra,/ Kao ni skok i bijes tigra,
Kao u sjaju nebeska čigra,/ Kao ni zvuk kad se vere,
Brže od svega u visine/ Kao ni cvijeće u cvatu boje,
Zato tišini dajte svoje – tišine...“¹⁰

Koliko su poetični ne samo stihovi pjesama Ivana Cekovića, već i naslovi poglavlja njegovih knjiga, kao ilustrativan primjer može poslužiti izbor iz njegove poezije za djecu *Sunce u tvojim očima, domaća lektira za IV razred osnovne škole*, koji je publikovao Zavod za školstvo iz Podgorice, 1993. godine (*Djeca ili Korakom lako obale spajam; Razglednice ili Kako je šarena moja ledina; Dani ili Gle, jutro kao lađa; Darovi ili Da*

⁹ Ceković, Ivan: „Putovati“, iz zbirke poezije istoimenog pjesnika: *Nek izvoli kako ko voli*, Pionirski kulturni centar, Titograd, 1973, str. 26-27.

¹⁰ Ceković, Ivan: „Tišina“, u zbirci poezije istoimenog pjesnika: *Šetači laganije*, Mlado pokolenje, Beograd, 1967, str. 67.

nema ruke bez jabuke; Voljeti ili Sve postoji i rad' jedne bube malene kao radi tebe i mene; Putovati ili Otvara li se put k'o oko).

U Cekovićevim pjesmama često srećemo motiv jeseni u vidu pjesničkih slika punih boja, zvuka i pokreta, a navedene kompozicione elemente on spaja u koherentnu cjelinu. Punoću slike često postiže i motivima svjetlosti, što njegovu poeziju čini eteričnom i estetičnom. Od duge je paun pozajmio boje i postao car pernate nacije, a društvo ostalih životinja samo je tu da istakne njegovu ljepotu.

Na osnovu kompletnog uvida u Cekovićevo pjesništvo za djecu, može se primijetiti mnoštvo motivskih krugova kojima se ovaj pjesnik iznova vraćao. Od zbirke *Kad bi mjesec bio balon* (1964) do *Najveći šešir ima dan* (1999), proteklo je 35 godina koje je ovaj stvaralac ispunio stihovima originalnog umjetničkog izraza. „Ivan Ceković je najprije objavio četiri zbirke pjesama za odrasle“, Milenko Ratković je pisao o proširivanju motivskih krugova i sfera interesovanja u modelovanju Cekovićevog poetskog izraza. „Umoran od odraslih, u poeziji za djecu našao je svoju oazu iskrene ljubavi. Vratio se djetinjstvu, a mnogobrojnim pjesmama za djecu stvorio je veliku himnu dječje radosti. Slika pejzaže za djecu, nudi im poetska platna, a rime izvlači iz lastinog cvrkuta i detlićevog kucanja. Lijep jezik, melodičnost, zvučne rime, govornost pjesme, slikoviti opisi, sve su to vrijednosti koje čuvaju njegovu književnost i koju djeca rado čitaju. U svakoj od dvanaest mojih čitanki nalazi se po jedna Cekovićeva pjesma.“¹¹

Ceković nije opisivao prirodu kao pojedinost izdvojenu od ljudi, već je oblikovao po ljudskom liku. Najveći uspjeh postigao je zbirkama pjesama *Nek izvoli kako ko voli*, *Kad bi mjesec bio balon*, i *Šetači laganije*. Uspjele pjesme u knjizi *Kad bi*

¹¹ Milenko Ratković: „Slobodni umjetnik Ivan Ceković“, u knjizi istoimenog autora: *Zapisi o piscima*, Pobjeda AD, Bijelo Polje, 2012, str. 74.

mjesec bio balon (Buđenje jablanova, Kako je lako postati milioner, Kad ide štap, Kako se raduje pahuljicama, Pjesma sa pahuljama, Najveći slikar) karakterišu maštovita zapažanja i upliv u psihološke predjele svijeta djetinjstva.

Stvaralaštvo za djecu i omladinu Ivana Cekovića je, po opštem sudu kritičke misli, literarno najuspjelije u pjesmama u kojima on opijeva zavičaj i rodnu grudu, kao i poetične prizore iz svijeta djetinjstva: „Čitati Cekovićeve stihove, raspevane i osunčane, raskošne za oko, podatne za smeh i veselje, istovremeno bliske i tišini i žagoru, tako slične crtežima dece sa obaveznim velikim suncem u sredini, to znači biti prisutan u toj pesničkoj svečanosti, u toj jakoj ljubavi pesnika“, o specifičnostima Cekovićeve poezije za djecu pisao je Vladimir Milarić. „To istovremeno znači i otkrivati u sebi i u događajima oko sebe jedan naročiti, svečani, raspevani i osunčani izgled stvari. Cekovićevo pesma i nije drugo do veliko sunce detinjstva.“¹²

Izbor iz Cekovićeve poezije pod nazivom *Sunce u tvojim očima* (1989), priredio je Milo Kralj, koji je istakao da su u ovoj knjizi sadržane „pjesme i bajke u kojima su isprepleteni san i java, ljubav i vedrina, čarolija prirode i neizvjesnost igre, a sve je prepuno srca. Ceković najčešće piše o prirodi i ljubavi, o dječacima i djevojčicama i njihovom radoznom duhu pred čarolijama i tajnama svijeta koji ih okružuje i onoga što se tek naslućuje.“¹³

Kralj prirodu opisuje kao „zlatni okvir“ u kome se dešavaju san i java svakog dječaka i djevojčice jer ona čini sastavni dio njihove svakodnevne igre i razmišljanja u samoći. Priroda se u ovim pjesmama i bajkama pojavljuje različitim oblicima – čas je

¹² Vladimir Milarić: „Svečanosti Ivana Cekovića“, u knjizi Ivana Cekovića: *Zašto postoji sve*, Nolit, Beograd, 1973, str. 66.

¹³ Milo Kralj: „Pred ljepotom i izazovima svijeta“, u hrestomatiji: *Sunce u prozoru – kritika u književnosti u Crnoj Gori za djecu i mlade* (priredio Milutin Đuričković), Gligorije Dijak, Podgorica, 2009, str. 86.

to sunce, oblak, morska pjena ili slikar – mraz na prozorskim oknima. Viđen i obogaćen dječjom imaginacijom, motiv prirode, koji predstavlja konstantu u Cekovićevom stvaralaštvu za najmlađe, se nadograđuje inovantnim umjetničkim slikama i predstavama.

U zbirci kratkih priča za djecu pod nazivom *Zvezdani vrt* na savremen način opisao je dijete u različitim životnim situacijama, od onih konfliktnih do duhovitih i zabavnih. U žanru kratke priče nije se više ostvarivao. Rukopisnu zaostavštinu ovog stihotvorca pod nazivom *Ja sada putujem* publikovala je biblioteka „Radosav Ljumović“ iz Podgorice 2015. godine, u ediciji *Zavičajni pisci*. Po pjesnikovoj želji, na njegovom posljednjem počivalištu, ispred Nikolj crkve u Golubovcima, upisan je stih: *I mrtav biću kao tek probuđen*.

Ivan Ceković je skoro pet decenija pisao za djecu. Njegovi stihovi danas se nalaze u čitankama, antologijama i školskim lektirama. Pjesme ovog stvaraoca predstavljaju svojevrsne himne ljubavi prema roditeljima i domovini, kao i svemu što mlade okružuje. Sa tim svijetom on je istinski živio, zapisujući njegove javne i tajne snove.

Izvori:

- Ceković, Ivan: *Šetači laganije*, Mlado pokolenje, Beograd, 1967.
- Ceković, Ivan: *Zvezdani vrt*, Sarajevo, 1969.
- Ceković, Ivan: *Zašto postoji sve/* Podgorec, Vidoje: *Princeza breza*, Mlado pokolenje, Beograd, 1971.
- Ceković, Ivan: *Poznanstva sa dečjim piscima*, autorsko izdanje, Beograd, 1972.
- Ceković, Ivan: *Nek izvoli kako ko voli*, Pionirski kulturni centar, Titograd, 1973.
- Ceković, Ivan: *Čitao sam da čitate*, Kulturni centar, Gornji Milanovac, 1980.

Literatura:

- *Antologija savremene poezije za decu*, priredio Voja Carić, NIP Mlado pokolenje, Beograd, 1961.
- Čolak, Tode: „Cekovićevo drugovanje s piscima za decu“, predgovor knjizi Ivana Cekovića: *Poznanstva s dečjim piscima*, autorsko izdanje, Beograd, 1972.
- „Ivan Ceković o sebi“, u: *Zašto postoji sve (izbor poezije za četvrti razred osnovne škole)*, Nolit, Beograd, 1973.
- Milarić, Vladimir: „Svečanosti Ivana Cekovića“, u knjizi Ivana Cekovića: *Zašto postoji sve (izbor poezije za četvrti razred osnovne škole)*, Nolit, Beograd, 1973.
- Šop, Ivan: *Ivan Ceković: „Čitao sam da čitate“*, iz recenzije na knjigu Ivana Cekovića *Čitao sam da čitate*, Kulturni centar, Gornji Milanovac, 1980.

- Idrizović, Muris/ Jeknić, Dragoljub: *Ivan Ceković*, u knjizi istoimenih autora: *Književnost za djecu u Jugoslaviji*, Književna zajednica „Drugari“, Sarajevo, 1989.

- Marjanović, Voja: *Pesma kao otvoreni prozor za svet*, u knjizi istoimenog autora: *Portreti crnogorskih pisaca za decu i mlade*, Književna zajednica „Trag“, Titograd, 1990.

- Kralj, Milo: „Pred ljepotom i izazovima svijeta“, u hrestomatiji: *Sunce u prozoru - kritika u književnosti u Crnoj Gori za djecu i mlade* (priredio Milutin Đuričković), Gligoriye Dijak, Podgorica, 2009.

- Racković, Nikola: *Leksikon crnogorske kulture*, DOB, Podgorica, 2009.

- Ratković, Milenko: *Slobodni umjetnik Ivan Ceković*, u knjizi istoimenog autora: *Zapisi o piscima*, Pobjeda AD, Bijelo Polje, 2012.

STANJE INDUSTRIJE U CRNOJ GORI POSLIJE DRUGOG SVJETSKOG RATA (1945–1947)

Živko Andrijašević

This article deals with the state of the Montenegrin industry from 1945 to 1947, which was the period which the new government called the period of recovery from the effects of war. By 1947 the industrial facilities were restored and put to work, the ownership and managerial transformation was completed, the analysis of raw material, infrastructural and human resources potentials for the industrial production was carried out, as well as the assessment of the industry structure that should be developed according to the needs of Montenegro and market conditions. Following the post-war consolidation and ownership transformation of the industrial sector in Montenegro, and the start of the planned development under full public management, for less than two decades the industrial production increased multifold, and industry became branch of economy with the greatest share in the GDP of Montenegro.

Crnogorska istoriografija odavno posvećuje pažnju istraživanju razvoja privrednih grana u Crnoj Gori.¹ Pored naučnih

¹ D. Franetović, *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine*, Titograd, 1960; D. Vučković, *Drvena industrija u Crnoj Gori 1897-1941*, Titograd, 1969; D. Vučković, *Šumarstvo i lovstvo u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, Titograd, 1972; B. Marović, *Stočarstvo Crne Gore 1860-1953. godine*, Podgorica, 1998; R. Klikovac, *Duvan i duvan-ska industrija u Crnoj Gori*, Nikšić, 1994; Ž. Andrijašević/ Z. Folić/ D.

članaka i monografija, razvoj privrednih grana tretiran je i u okviru opštih pregleda ekonomske istorije Crne Gore.² Na osnovu sadržaja i hronološkog određenja ovih radova, uočava se da su samo djelimično izučavane privredne djelatnosti u Crnoj Gori poslije 1945. godine (socijalistička epoha), iako je njen ekonomski preobražaj tada najintenzivniji, a napredak najveći. Od posebnog bi značaja bilo da za period nakon 1945. godine postoje radovi o razvoju poljoprivrede i industrije, koje su ponajviše uticale na ekonomiju crnogorskog društva i njegov život u cjelini. Naročito je važno poslije 1945. godine istraživati razvoj industrije, jer ona tada izrasta u dominantnu crnogorsku privrednu granu, koja ima i najveći uticaj na društveni preobražaj Crne Gore, promjene u načinu života, urbanizaciju i, u krajnjem, na promjene društvenih struktura. Razvoj industrije stvorio je mogućnost najveće migracije selo - grad u crnogorskoj istoriji, ali je bio i jedan od faktora koji je imao velikog uticaja na dinamični razvoj drugih privrednih grana (posebno energetike), nastanak i razvoj mnogih društvenih institucija, izgradnju saobraćajne infrastrukture, formiranje stručnog kadra i tehničke inteligencije. O veličini uticaja koji je industrija imala na preobražaj Crne Gore ukazuje podatak da je od 1947. do 1978. godine industrijska proizvodnja uvećana za 29 puta,

Papović, *Sto godina crnogorske elektroprivrede*, Nikšić, 2010; R. Vukčević, „Prilog proučavanju organizacije ribarske privrede Crne Gore“, *Poljoprivreda i šumarstvo*, 2, 1966; B. Marović, „Razvoj šumarstva i drvne industrije u Crnoj Gori 1945-1956“, *Acta historico – oeconomica Yugoslaviae*, 10, 1983; N. Perošević, „Razvoj industrije piva u Nikšiću (1896-1956)“, *Istorijski zapisi*, 1-4, 2005.

² B. Marović, *Ekonomika istorija Crne Gore*, knj. 1, Podgorica, 2006; B. Marović, *Ekonomika istorija Crne Gore*, knj. 2, Podgorica, 2008; S. Medenica, *Privredni razvitak Crne Gore 1918-1941*, Titograd, 1959; M. Cemović, *Samoupravni socijalistički razvoj Crne Gore*, Titograd, 1981; B. Marović, *Društveno-ekonomski razvoj Crne Gore 1945-1953*, Titograd, 1987.

dok je učešće industrije u društvenom proizvodu Crne Gore povećano sa 4,9% u 1947. godini, na 34,7% trideset godina kasnije.³ O rezultatima industrijskog razvoja svjedoče i podaci da je 1945. godine u Crnoj Gori bilo manje od trideset industrijskih preduzeća, sa nekoliko stotina radnika, a 1980. godine – 199 preduzeća sa 36.500 radnika, od ukupno 103.000 zaposlenih u privredi.⁴ O ovom velikom preobražaju u ekonomskom životu Crne Gore, odnosno, procesu njene industrijalizacije, moguće je napisati istraživačku studiju, koja bi pokazala na koji je način ovaj preobražaj ostvaren i koje su bile njegove posljedice na život crnogorskog društva i proces njegove emancipacije.

Upravo na početku ovog istraživačkog zanimanja, nalazi se razdoblje od 1945. do 1947. godine, u kome su obnovljena industrijska postrojenja, analizirane mogućnosti za industrijsku izgradnju i u kome je napravljen prvi plan njenog petogodišnjeg razvoja. U ovom periodu stvorena je osnova sa koje je krenuo intenzivniji proces industrijalizacije, a sa njim i najveće transformacije u društvenom životu Crne Gore. Zbog toga se ovaj članak odnosi na stanje industrije u Crnoj Gori od 1945. do 1947. godine, a to je razdoblje koje je nova vlast proglasila periodom obnove zemlje od posljedica rata. Članak je uglavnom pisan na osnovu nekorišćene arhivske građe državnih institucija, koje su bile zadužene za industrijsku djelatnost u Crnoj Gori, i predstavlja prvi rad u crnogorskoj istoriografiji koji je posvećen ovoj temi.

Industrijski potencijali na teritoriji današnje Crne Gore, i prije i poslije Drugog svjetskog rata, bili su skromni. Ova proizvodna grana počela je da se neznatno razvija posljednjih decenija XIX vijeka. Prvi pomen fabrike na prostoru Crne Gore, potiče iz 1834. godine i odnosi se na manufakturu za izradu crijepa i cigle

³ M. Cemović, *Samoupravni socijalistički razvoj Crne Gore*, Titograd, 1981, 31.

⁴ *Statistički godišnjak Jugoslavije za 1982. godinu*, Beograd, 1982, 514.

u Krtolama, nedaleko od Kotora. Ovaj prostor tada je bio u sastavu Austrije (od 1867. Austrougarske). Prema evidenciji austrijskih vlasti, u Boki Kotorskoj je 1834. godine postojalo 135 manufakturnih radionica i jedna fabrika u Krtolima, iako bi se ona teško mogla smatrati fabrikom u savremenom značenju ove riječi.⁵ U nezavisnoj državi Crnoj Gori, prvi put je knjaz Danilo u razgovoru sa ruskim diplomatom Petkovićem, 1858. godine, pomenuo da razmišlja o osnivanju industrije, koja bi sa trgovinom i zemljoradnjom trebalo da bude jedno od „korisnih zanimanja mirnih građana“.⁶ Kako tvrdi ekonomski historičar M. Đurović, prvim industrijskim preduzećem u Knjaževini Crnoj Gori može se smatrati pilana u Rijeci Crnojevića, koja je osnovana 1873. godine. Zatim je 1885. otpočela s radom pilana u Gornjem Polju kod Nikšića, fabrika sapuna u Baru (1888), pivara „Onogošt“ u Nikšiću (1896), fabrika sapuna i svijeća u Baru (1902), parni mlinovi na Cetinju i Ulcinju (1903), fabrika za preradu duvana u Podgorici (1904), fabrika tjestenine na Cetinju, parni mlin u Grahovu (1905), štamparije u Nikšiću i Podgorici (1906), zatim od 1910. još jedna pivara u Nikšiću, fabrika za preradu vune i izradu vojničkih uniformi u Danilovgradu, električna centrala na Cetinju i dvije parne pilane između Podgorice i Lijeve Rijeke, električna centrala u Baru (1913)...⁷ Industrijska postrojenja postojala su i na crnogorskoj teritoriji pod austrougarskom vlašću: remontni zavod u Tivtu (1889), fabrika za preradu ribe u Bijeloj (1907), ciglane u Krtolama i „Račica“ kod Tivta, štamparija u Kotoru (1908).⁸ Na

⁵ S. Mijušković, „Manufakture u Boki Kotorskoj 1834. godine“, *Istorijski zapisi*, 1-2, 1956, 327.

⁶ R. Jovanović, *Crna Gora i velike sile 1856-1860*, Titograd, 1983, 186.

⁷ M. Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, Cetinje, 1958, 46, 116-119, 219-227.

⁸ M. Petranović, „Razvoj industrije u priobalnom području Crne Gore do drugog svjetskog rata“, *Istorijski zapisi*, 3, 1968, 455-466; B. Marović,

teritoriji Crne Gore koja je do 1913. godine bila pod osmanskom vlašću (Polimlje, Zatarje), radila je od 1889. godine pivara u Pljevljima, a od 1900. godine još i pilana, mlin i ciglana.⁹ Prema procjeni iz 1938. godine, u Kraljevini Crnoj Gori je prije 1918. radilo deset industrijskih preduzeća, sa 168 radnih mjesta i sa 615 KS pogona. Poređenja radi, u isto vrijeme Hrvatska ima 629 industrijskih preduzeća, sa oko 43.000 radnih mjesta i 290.000 KS pogona, a Srbija 290 preduzeća, oko 30.000 radnih mjesta i pogona od 67.000 KS.¹⁰ Crna Gora je tada imala i 0,6 radnih mjesta na hiljadu stanovnika.¹¹

Razvoj industrije na teritoriji Crne Gore nastavlja se poslije 1918. godine, kada Crna Gora postaje dio jugoslovenske države, iako razvoj nije bio naročito intenzivan, niti je svojim efektima znatnije uticao na promjene ekonomskih prilika. Takođe, razvoj industrije u Crnoj Gori nije bio rezultat državnog plana ili intervencionizma, već više privatne inicijative. Do ulaska Jugoslavije u Drugi svjetski rat (1941) izgrađeno je na prostoru današnje Crne Gore desetak fabrika i gotovo isto toliko električnih centrala. Prema sistematizaciji koju je napravio S. Medenica, od većih industrijskih postrojenja napravljeno je brodogradilište u Bijeloj (1919), tekstilna radionica u Tivtu (1924), pilana u Risnu (1929), koja je dnevno mogla da preradi 150 metara kubnih građe. Pilana je postojala i na Tari, kapaciteta 10.000 metara kubnih godišnje, iako je proizvodila oko 1.500, a uz nju je 1926. podignuta i fabrika namještaja. Parna pilana je podignuta 1926. i u Mateševu, ali je naredne godine izgorjela. Pilane su podignute 1925. u Pješčanici (Kolašin) i 1926. u Bijelom Potoku kod Mateševa, 1934. u Rožajama, 1936. u

Ekonomika istorija Crne Gore, Podgorica, 2006, 231-232, 440-454.

⁹ B. Peruničić, „Izveštaj o stanju u okrugu pljevaljskom 1913. godine“, *Istorijski zapisi*, 3-4, 1962, 524-525.

¹⁰ *Ekonomika industrije FNRJ*, Beograd, 1953, 107.

¹¹ *Ekonomika industrije FNRJ*, Beograd, 1953, 108.

Nikšiću i Kolašinu. Od 1927. radi uljara u Starom Baru, koja je dnevno proizvodila oko 5 tona ulja i prerađivala oko 10 tona maslinove komine. Dvadesetih godina XX vijeka izgrađena je i fabrika za preradu riblje krljušti na Rijeci Crnojevića, fabrika za konzerviranje ribe u Bijeloj, fabrika za konzerviranje voća u Denovićima, fabrika leda u Kotoru, radionica za izradu pokućstva u Škaljarima (1930), a 1934. godine završena je izgradnja solane u Ulcinju, kapaciteta do 35.000 tona soli godišnje. U Krtolima i Tivtu otprije su radile ciglane, dok je u Kotoru od 1926. godine radila fabrika sapuna „Rivijera“, koja je proizvodila oko 400 tona sapuna. Od 1931. u Nikšiću ponovo radi pivara „Trebjesa“. Radilo je 1931. godine i 11 električnih centrala, a osam godina kasnije bilo ih je osam. Pored ovih industrijskih preduzeća, bilo je manjih pogona i radionica. Prema statistici, od početka XX vijeka do 1918. godine u Crnoj Gori je podignuto osam industrijskih pogona, od 1919. do 1928. sedam, od 1929. do 1938. godine pet, a do početka rata (1941) još dva. Ukupno su od 1900. do početka rata (1941) izgrađena 22 industrijska preduzeća, u kojima su posao našla 292 radnika.¹² Postoji i podatak da je u Crnoj Gori od 1918. do 1938. godine izgrađeno 12 industrijskih preduzeća, sa 124 radna mjesta, što je bilo povećanje u odnosu na vrijeme prije 1918. za 46%.¹³ Prema podacima iz 1931. godine, na području Podgoričke privredne komore, koja je obuhvatala osam srezova Zetske banovine (andrijevački, barski, danilovgradski kolašinski, nikšićki, podgorički, šavnički, cetinjski), registrovane su četiri parne pilane i dvanaest na vodeni pogon, jedna fabrika namještaja, fabrika sapuna, jedna uljara, pivara „Trebjesa“ i dvije fabrike za preradu ribe.¹⁴ U literaturi se pominju statistički

¹² S. Medenica, *Privredni razvitak Crne Gore 1918-1941*, Titograd, 1959, 114-117.

¹³ *Ekonomika industrije FNRJ*, Beograd, 1953, 111-112.

¹⁴ B. Radović, *Privredne prilike na području Podgoričke komore* (1931);

podaci iz 1939. godine, prema kojima su u Crnoj Gori radila 24 industrijska preduzeća, od kojih se jedno bavilo proizvodnjom nemetala, dva – građevinskog materijala, pet – preradom drveta, jedno – hemijskom proizvodnjom, šest – prehrambenom, a devet preduzeća je proizvodilo električnu struju. Prema podacima iz 1939. godine, godišnju industrijsku proizvodnju činili su ovi proizvodi: 932 mwh električne energije, 13.930 tona morske soli, 411 tona sapuna, 4,6 miliona komada cigli, 1,6 miliona crijepa, 29.500 metara kubnih drvne građe, 140 tona jestivog ulja, 55 tona prerađene ribe, 3.762 hl piva, 950 tona fermentisanog duvana, kao i nešto više od stotinu komada garnitura namještaja.

Crnogorska industrija imala je asortiman od 15 proizvoda. U ovim industrijskim preduzećima radilo je oko tri stotine radnika. Ekonomski historičar S. Medenica kaže da je u Crnoj Gori na hiljadu stanovnika dolazilo 57 puta manje industrijskih radnika nego u Sloveniji, 29 puta manje nego u Hrvatskoj ili 16 puta manje nego u Srbiji. Kada je riječ o investicijama u industriju, Crna Gora je u odnosu na Sloveniju zaostajala 22 puta, u odnosu na Hrvatsku 14,5 puta i u odnosu na Srbiju deset puta, dok je na osnovu instalirane pogonske snage taj zaostatak u odnosu na ove pokrajine iznosio: 21,5 puta u odnosu na Sloveniju, 14,7 puta u odnosu na Hrvatsku i nešto više od šest puta u odnosu na Srbiju.¹⁵ U Crnoj Gori je 1939. godine na hiljadu stanovnika bio jedan radnik, dok je u Srbiji bilo 28, u Hrvatskoj 29.¹⁶

Neveliki industrijski kapaciteti, koji su tokom višedecenijskog razvoja stvoreni u Crnoj Gori, u velikoj mjeri su oštećeni ili uništeni tokom Drugog svjetskog rata (1941-1945). Prema

Vidjeti: B. Radović, *Privredne prilike u Crnoj Gori između dva svjetska rata*, Podgorica, 1994, 106.

¹⁵ S. Medenica, *Privredni razvitak Crne Gore 1918-1941*, Titograd, 1959, 118, 123.

¹⁶ *Drugi kongres Saveza komunista Crne Gore, Stenografske bilješke*, priredili B. Kovačević, S. Stanišić, M. Bakić, Titograd, 1990, 20.

zvaničnim podacima, tokom rata je uništeno 15 industrijskih zgrada, a oštećena su ili uništena postrojenja „Arsenala“ u Tivtu, „Rivijere“ u Kotoru, uljare u Baru, pivare u Nikšiću, kao i mnoge pilane i električne centrale.¹⁷ Nova vlast u Crnoj Gori, predvođena Komunističkom partijom, desetak dana poslije oslobođenja donosi odluku o obnovi zemlje, pa time i odluku o obnovi industrijskih postrojenja. Da bi se pristupilo ovom poslu, neophodno je najprije bilo dobiti tačne podatke o stanju industrijskih objekata. Povjereništvo za trgovinu i industriju zbog toga je, januara 1945. godine, zatražilo od lokalnih organa vlasti podatke o nazivu, mjestu i vlasniku preduzeća, o stanju preduzeća (da li radi i ako ne radi zbog čega ne radi), koje mašine nedostaju da bi preduzeće radilo, koje su najvažnije mjere koje bi trebalo preduzeti da bi preduzeće radilo, odakle se snabdijeva sirovinama i koliko sirovina ima na raspolaganju, te ukoliko je preduzeće nerentabilno, da li ga je moguće preorjentisati na neku drugu vrstu industrije i koliko bi ova preorijentacija koštala. Nova vlast je tražila od lokalnih vlasti i da joj dostave procjenu da li u njihovom mjestu ima uslova za podizanje novih industrijskih postrojenja, za koju industrijsku granu ima uslova, odakle bi se mogle nabavljati sirovine za novu fabriku i da li ih ima u lokalnoj sredini...¹⁸ Aprila 1945. godine formirana je i prva crnogorska vlada, u okviru koje je bilo i ministarstvo industrije i rudarstva.¹⁹

Budući da je Crna Gora 1945. godine bila samo jedna od šest republika jugoslovenske federacije, te da je upravljanje državom

¹⁷ B. Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945–1952. godine*, Titograd, 1986, 34; *Prvi kongres Komunističke partije Crne Gore, Dokumenti*, priredili B. Kovačević i S. Stanišić, Titograd, 1988, 111–112.

¹⁸ *Crnogorska antifašistička skupština narodnog oslobođenja 1944–1945*, Zbirka dokumenata, priredio Z. Lakić, Titograd, 1975, 269–270.

¹⁹ *Crnogorska antifašistička skupština narodnog oslobođenja 1944–1945*, Zbirka dokumenata, priredio Z. Lakić, Titograd, 1975, 516–518.

bilo centralizovano, republička vlada i ministri imali su ograničene nadležnosti. Prema jugoslovenskom Ustavu iz 1946. godine, savezna ili centralna vlada je posredno ili neposredno upravljala svim republičkim vladama ili ministarstvima, i to na osnovu prava da odlučuje o njihovim planovima i budžetima. Ministri savezne vlade koji su rukovodili granama državne uprave koje ulaze u nadležnost Federacije, imali su ingerencije da posredno ili neposredno rukovode ministarstvima u republikama koje se bave djelatnošću od opštedržavnog značaja.²⁰ U takve djelatnosti spadala je i industrija. Prema tome, savezna vlada i savezno ministarstvo industrije odlučivalo je o planu razvoja i finansiranja industrije u Crnoj Gori, a crnogorsko ministarstvo industrije je podnosilo prijedloge i analize na osnovu kojih su se, eventualno, u Beogradu donosile odluke. Crnogorsko ministarstvo je samostalno jedino moglo da operativno rukovodi sprovođenjem uputstava, naredaba i planova, koje je za oblast industrije u Crnoj Gori donosila Savezna vlada. Dakle, crnogorsko ministarstvo industrije bilo je izvršilac, a ne kreator politike industrijskog razvoja u Crnoj Gori, s tim što je svojim prijedlozima i informacijama moglo uticati na donošenje odluka na saveznom nivou. Crnogorsko ministarstvo industrije i rudarstva je na osnovu odluke o uređenju ministarstva, podijeljeno na tri odjeljenja: Opšte odjeljenje, Industrijsko-zanatsko odjeljenje i Odjeljenje za rudarstvo. Svako odjeljenje dijelilo se na dva odsjeka. Industrijsko-zanatsko odjeljenje dijelilo se na odsjek za industriju i odsjek za zanatstvo. U djelokrugu Industrijskog odsjeka bilo je staranje o podizanju industrije i normiranju njenog rada, primjena zakona i uredbi iz ove oblasti, saradnja u izradi zakonskih prijedloga i uredba iz oblasti industrije, briga o stručnim organizacijama, saradnja sa odsjecima drugih ministarstava čije djelovanje utiče na industriju, staranje o svim industrijsko-tehničkim i tehnološkim pitanjima, vođenje

²⁰ Ustav FNRJ, Beograd, 1946, 21–22.

industrijskog katastra i statistike industrije, te sprovođenje nadzora nad industrijskim preduzećima.²¹

Nakon što su marta – aprila 1945. godine donesene odluke savezne i republičkih vlada o započinjanju obnove zemlje i saniranju privrednih objekata, prvi zadatak bio je da se napravi analiza stanja industrije. Posebno su takve informacije bile značajne za saveznu vladu, koja je trebalo da napravi akcioni i finansijski plan. Zbog toga je savezno ministarstvo od crnogorskog ministarstva industrije zatražilo podatke o stanju preduzeća iz ove privredne oblasti, kao i o industrijskim potencijalima Crne Gore. Odgovarajući na ovaj zahtjev, crnogorsko Ministarstvo industrije i rudarstva dostavilo je 23. maja 1945. godine izvještaj o stanju industrijskih postrojenja na teritoriji Crne Gore. Ovaj izvještaj prvi je pregled njenih industrijskih kapaciteta i stanja crnogorske industrije nakon rata.

U izvještaju se najprije daje pregled stanja električnih centrala. Konstatuje se da je prije rata postojalo nekoliko manjih električnih centrala na naftu i ugalj ili drvo, koje su jedva bile dovoljne da snabdiju gradove strujom za osvjtljenje. Neke od njih već imaju zastarjelu opremu, a mnoge su tokom rata oštećene ili uništene. Navodi se kao primjer električna centrala na Cetinju, koja radi više od 40 godina i čiji se radni vijek primakao kraju. Zbog slabih instalacija, gubici na mreži su veliki. Navodi se i da u srezu Cetinjskom postoje i ostaci hidrocentrale u Podgoru, koja je trebalo da obezbjeđuje struju za pumpe koje dopremaju vodu za Cetinje, ali i da opskrbljuje grad električnom enegrijom. Hidrocentrala je bila u nefunkcionalnom stanju. Ni u Podgorici nije radila predratna električna centrala. Umjesto nje, i od mašina koje nijesu uništene, napravljena je manja centrala, koja snabdijeva strujom državne institucije i jednu mehaničarsku radionicu.

²¹ Odluka ministra industrije i rudarstva Federalne Crne Gore, 24. 04. 1945, Državni arhiv Crne Gore (DACG), fond *Predsjedništvo Vlade Crne Gore* (PVCG), f. 1, br. 5.

Zastarjela je i nikšićka električna centrala, iako snabdijeva grad dovoljnom količinom struje. U Kolašinu je električna centrala uništena, dok je u Beranama osposobljena centrala koja snabdijeva strujom samo dio grada. U Rožaju radi mala hidrocentrala, koja proizvodi dovoljne količine struje, a hidrocentrala u Andrijevići obezbjeđuje struju za dio naselja. Predratna hidrocentrala u Murinu potpuno je uništena, a električna centrala u Baru porušena je tokom rata, ali je nakon oslobođenja grada jedan dio postrojenja popravljen. Ova centrala proizvodi struju samo za državne institucije, dok je grad bez struje. U Ulcinju postoji jedna termocentrala na naftu, koja je bila potpuno uništena, ali je djelimično osposobljena. Stanje električnih centrala jedino je zadovoljavajuće na prostoru Boke Kotorske. Električna postrojenja su tokom rata pretrpjela minimalnu štetu i brzo su dovedena u prvobitno stanje. Ipak, za sve električne centrale problem je nedostatak rezervnih djelova i materijala za održavanje postrojenja, kao i nedostatak vozila za prevoz goriva, budući da je za jednomjesečni rad centrala potrebno obezbijediti 75 tona nafte. Zatim se u izvještaju o stanju industrijskih postrojenja u Crnoj Gori navode podaci o stanju fabrika za preradu gline, odnosno, izradu crijepova i cigala. Tokom rata onesposobljena je fabrika „Račica“ u Tivtu, koja je poslije oslobođenja opravljena i osposobljena za proizvodnju, a njen dnevni kapacitet iznosi 20.000 cigala i 2-3.000 crijepova. U dodatnom izvještaju se navodi da fabrika radi 200 dana godišnje i da može proizvesti od 2,5 do 3 miliona opeka. Druga fabrika je u Krtolama (Boka Kotorska), kojoj za redovnu proizvodnju nedostaju samo transmissioni kaiševi, koji će uskoro biti nabavljeni. Glavni problem ove grane industrije je nedostatak goriva i maziva.²²

²² Izvještaj o stanju industrije u Crnoj Gori, Ministarstvo industrije i rudarstva Federalne Crne Gore (MIRFCG) – Ministarstvu industrije Demokratske federativne Jugoslavije (MIDFJ), Odjeljenju za planove i koordinaciju, 23. 05. 1945, DACG, fond *Ministarstvo industrije i rudarstva* (MIR), f. 1.

U izvještaju crnogorskog ministarstva industrije navodi se i da na teritoriji Crne Gore postoji 12 motornih mlinova za žitarice – tri u Cetinju, tri u Podgorici, jedan u Danilovgradu, tri u Kotoru, dva u Herceg Novom. Mlinovi su na kraju rata uglavnom neispravni, ali su poslije oslobođenja u potpunosti opravljani. I za fabrike sapuna se kaže da su sasvim u funkciji. „Rivijera“ u Kotoru osposobljena je za proizvodnju sapuna za umivanje i pranje rublja, dok fabrika „Braća Marić“ u Baru proizvodi sapun za umivanje od maslinovog ulja i komine. Obje fabrike nabavljaju sirovine iz okolnih mjesta. Fabrikama nedostaju sirovine za ekstrakciju, a mjesečno troše oko 30 tona uglja i dvije tone nafte. Godišnja proizvodnja „Rivijere“, u kojoj je zaposleno 47 radnika, iznosi 80 vagona peraćeg sapuna i pet vagona toaletnog sapuna. Godine 1945. radile su i dvije fabrike namještaja, i to „Lada“ u Kotoru i fabrika braće Stijović na Jabuci (Kolašin). Fabrike su očuvane, ali nemaju dovoljno sirovina. U Ulcinju je redovno radila solana, koja tokom sezone proizvede oko 600 tona soli, a tokom ostatka godine oko 200 tona. Za rad solane mjesečno je potrebno 14 tona nafte. Za razliku od solane u Ulcinju, pivara „Trebjesa“ u Nikšiću nije radila 1945. godine. Dio postrojenja je tokom rata porušen, a mašine odnešene. U izvještaju se navodi da je fabrika uglavnom osposobljena za rad, ali nedostaju transmisioni kaiševi, aparat za odlivanje piva i sirovine (ječam i hmelj). Kada otpočne s radom, pivara može prozvesti do 20.000 hl, iako nikada nije proizvodila više od 5.000 hl. U sličnom stanju kao i pivara u Nikšiću, bile su pilane. U Crnoj Gori je 1945. godine bilo devet postrojenja za preradu drveta, i to: u Jabuci, Hanu Garančića, Mateševu, Nikšiću, Šavniku i Potpeću (Pljevlja). Većina pilana oštećena je ili uništena tokom rata, ali su za kratko vrijeme one osposobljene za rad. Za ove pilane potrebno je mjesečno 20 tona nafte i 20 tona benzina. Ali problem koji otežava njihovo funkcionisanje je nedostatak stručnih kadrova (inženjera,

elektrotehničara, mašinista).²³ Prema mišljenju crnogorskog ministra industrije, stanje u kome se nalaze industrijska preduzeća je takvo, da im se zbog nefunkcionalnosti ne mogu odrediti proizvodni zadaci i ciljevi. I tek kada se preduzeća vrate u pređašnje stanje, Ministarstvo će pristupiti određivanju proizvodnih zadataka.²⁴

Da bi savezno ministarstvo industrije imalo cjelovitu informaciju o stanju industrijskih postrojenja u Crnoj Gori, i da bi na osnovu ovih podataka moglo odrediti visinu novčane pomoći za obnovu, crnogorsko Ministarstvo industrije i rudarstva napravilo je sredinom 1945. godine i izvještaj sa podacima o finansijskoj šteti koju su pretrpjela industrijska postrojenja tokom rata, uzrocima zbog kojih neka od postrojenja ne rade i podatke o broju zaposlenih. Tako je u Podgoričkom srezu postojalo šest industrijskih preduzeća koja ne rade: tri električne centrale i tri tvornice sode i krakera. Gradska električna centrala pretrpjela je štetu od osam miliona predratnih dinara, električna centrala za potrebe fabrike duvana – 250.000 dinara, a treća električna centrala 800.000 dinara. Dvije centrale su potpuno uništene od bombardovanja, a treća djelimično. Od tri električne centrale samo su u jednoj zaposlena četiri radnika. Tri tvornice sode i krakera pretrpjele su štetu od 150.000 dinara i potpuno su uništene.

U Andrijevačkom srezu postoje tri električne centrale, od kojih jedna ne radi. U njima je zaposleno šest radnika, a šteta koju su pretrpjele tokom rata procijenjena je na 30.000 predratnih dinara. U srezu su radile dvije vunovlačare i dvije pilane, dok četiri pilane i tri strugare nijesu radile. Ukupno je u ovim postrojenjima radilo 35 radnika, a ratna šteta učinjena preduzećima procijenjena je na 4,5 miliona dinara.

²³ Izvještaj o stanju industrije u Crnoj Gori, MIRFCG – MIDFJ, Odjeljenju za planove i koordinaciju, 23. 05. 1945, DACG, MIR, f. 1.

²⁴ V. Lazarević, ministar industrije i rudarstva Crne Gore – MIDFJ, 28. 05. 1945, DACG, MIR, f. 1.

U Cetinjskom srezu je zbog posljedica ratnih razaranja prestala s radom tvornica leda i ribljih konzervi, te jedna električna centrala. Ratna šteta procijenjena je na dva miliona predratnih dinara. Od posljedica ratnih razaranja, u Pljevaljskom srezu nijesu radile tri pilane, dok su u Šavničkom srezu prestale da rade dvije. Ukupna šteta učinjena industrijskim postrojenjima u ovim srezovima iznosila je oko milion dinara.

U Danilovgradskom srezu nije radila ciglana, jer je okupator zapalio zgradu i uništio mašine, a šteta je iznosila 150.000 dinara. U Nikšićkom srezu nijesu radile: fabrika piva „Trebjesa“, fabrika leda i tri pilane, koje je okupator uništio, a funkcionisale su vunovlačara i električna centrala sa sedam radnika. Ukupna šteta procijenjena je na oko 43 miliona predratnih dinara, od čega se najveća vrijednost ratne štete odnosila na pivaru (25 miliona) i pilanu „Ombla“ (15 miliona).

U Kolašinskom srezu nije radilo sedam strugarnica i pilana, te jedna fabrika namještaja, dok su redovnu proizvodnju imale vlačara, električna centrala i jedna strugara. Ratna šteta pričinjena industrijskim postrojenjima, procijenjena je na oko 19,2 miliona predratnih dinara. Najveća šteta pričinjena je električnoj centrali (11, 8 miliona) i jednoj od pilana (4,2 miliona), koje su stradale od bombardovanja.²⁵

Ministarstvo industrije i rudarstva napravilo je avgusta 1945. godine i popis najvažnijih materijalnih i tehničkih potreba crnogorskih industrijskih postrojenja. U izvještaju se konstatuje da u Crnoj Gori postoji osam fabrika („Rivijera“, fabrika sapuna, rafinerija ulja i glicerina u Kotoru, Solana u Ulcinju, Industrija maslinovog ulja u Baru, Prva bokeška glinena industrija u Krtolama, „Račica“, fabrika gline u Tivtu, pivara „Trebjesa“ u Nikšiću, fabrika sardina „Braća Mardešić“ u Bijelom, fabrika konzerviranog povrća braće Vojvodić u

²⁵ Popis Ministarstva industrije i rudarstva Crne Gore, 1945, DACG, MIR, f. 1.

Denovićima), 26 motornih mlinova, 19 električnih centrala, 122 male uljare, te pilane i vunovlačare... Fabrika „Rivijera“ prevashodno ima potrebu za sirovinama koje se ne mogu nabaviti u Jugoslaviji (topljeni loj, kokosovo ulje, kalafonija), kao i za domaćim sirovinama (kaustična soda, denaturisana so). Ukoliko bi se fabrici obezbijedile sirovine, ona bi mogla proizvesti 37 vagona peraćeg sapuna, a zbog njihovog nedostatka ona proizvede 8-10 vagona. Probleme u radu zbog nedostatka sirovina imala je i uljara u Baru. Uljara je čak morala obustaviti rad zbog nedostatka trikleroletilena, hemikalije koja služi za ekstrahiranje maslinove komine, a nedostajalo je i pogonsko gorivo. Nedostatak sirovina i energenata takođe je ugrožavao i rad fabrika za preradu gline u Boki Kotorskoj. Pogonsko gorivo nedostajalo je i električnim centralama, a pored goriva, jednako je važno bilo obezbijediti pogonske kaiševe. Za razliku od postrojenja koja su radila uz velike nedostatke sirovina i goriva, pa time i sa smanjenim kapacitetom, pivara “Trebjesa” je i oktobra 1945. godine bila van pogona.²⁶

U izvještaju o stanju industrije u Crnoj Gori 1945. godine, navodi se da crnogorska vlada daje novčane pozajmice industrijskim preduzećima, jer bi bez njih proizvodnja bila nemoguća. Za takve potrebe Ministarstvo industrije traži kredit od centralne vlade od dva miliona dinara. Novac je tražen i za istražne radove i nabavku mašina za novu ciglanu u Lazinama, nedaleko od Danilovgrada (milion dinara). Nova fabrika, čija je gradnja odobrena jula 1945. godine, trebalo je dnevno da proizvodi 10.000 opeka i 3-5.000 cigala. Crnogorsko ministarstvo predlaže i da se razmotre prijedlozi za podizanje još nekoliko novih fabrika, i to: parnih pekara, fabrika za konzerviranje voća i povrća, fabriku obuće, fabriku za preradu milijeka, fabriku za preradu kože, fabriku za konzerviranje ribe, fabriku celuloze,

²⁶ Izvještaj MIRFCG, kraj 1945, DACG, MIR, f. 2.

fabriku za preradu maslina...²⁷ Crnogorsko ministarstvo industrije je saveznom ministarstvu dostavilo i spisak uvoznih sirovina koje su neophodne za industrijsku proizvodnju u narednoj godini. Prema popisu ministarstva, za redovnu industrijsku proizvodnju u 1946. godine, potrebno je uvesti sirovine i materijale, koji su uglavnom potrebni za industriju sapuna (200 vagona maslinovih komina, 60 vagona palminih koštica, 60 vagona topljenog loja, terpentin, kokosovo ulje, drveni ugljen...)²⁸

Da bi stanje u oblasti industrije bilo stalno praćeno i analizirano, crnogorsko ministarstvo industrije je od jula 1945. godine lokalnim vlastima nametnulo obavezu da svakog mjeseca dostavljaju izvještaj o stanju industrije u njihovoj sredini (srezu). Izvještaj je trebalo da sadrži podatke o stanju industrije, mjerama koje se preduzimaju da se industrijska postrojenja stave u funkciju, podatke o proizvodnji, materijalnim potrebama, stanju sirovina, stanju gotovih proizvoda, podatke o strukturi stručnog kadra i plan rada za naredni mjesec.²⁹

Crnogorsko ministarstvo industrije i rudarstva smatralo je da u Crnoj Gori ima uslova i za izgradnju novih industrijskih preduzeća, pa samo nekoliko mjeseci nakon oslobođenja traži od federalnog ministarstva odobrenje i pomoć za ovakve poduhvate. Najprije se traži novac za izgradnju četiri ciglane srednjeg kapaciteta (do 1.000 crijepova dnevno), koje bi bile podignute u Šavniku, Beranama, Bijelom Polju i Danilovgradu. Zatim se traži pomoć za instaliranje do 50 manjih električnih centrala, pomoć za kupovinu dvanaest mašina za preradu mliječnih proizvoda, oprema za dvije fabrike za konzerviranje voća (u Baru i Beranama), oprema za jednu manju fabriku za sušenje

²⁷ MIRFCG – Zemaljskoj komisiji za privrednu obnovu, 05. 08. 1945, DACG, MIR, f. 2.

²⁸ Izvještaj MIRFCG, kraj 1945, DACG, MIR, f. 2.

²⁹ MIRFCG – Sreskom narodnom odboru Andrijevića, 10. 07. 1945, DACG, MIR, f. 1.

ribe, mašine za obradu vune i mašine za dvije manje ili jednu veću fabriku za preradu kože.³⁰ Posljednjih mjeseci 1945. godine počelo se i sa izradom nekoliko elaborata o mogućnostima razvoja industrije u Crnoj Gori. Ovi elaborati dostavljani su saveznom ministarstvu industrije, koje je jedino moglo da ih odobri i bez čije se saglasnosti nije mogao dobiti novac iz budžeta za njihovu izgradnju.

Na osnovu procjene izdašnosti sirovinске baze, ali i potreba Crne Gore, crnogorsko Ministarstvo industrije i rudarstva, oktobra 1945. godine, obavještava federalno ministarstvo da bi naročitu pažnju trebalo posvetiti razvoju prehrambene industrije, jer je u Crnoj Gori stočarstvo dominantna privredna djelatnost. Konstatuje se da je prije rata ovaj proizvodni sektor zapostavljan, kao i da bi njegov razvoj trebalo započeti izgradnjom manjih pogona za preradu mlijeka i pravljenje sira. Zbog toga se od federalne vlade traži da im od ratnih reparacija obezbijedi nabavku 50 kompletnih mljekara, sa radionicama za izradu maslaca i sira, od kojih svaka dnevno može preraditi 600 litara mlijeka, odnosno, 150 sirana, koje prerađuju 200-300 litara mlijeka na sat. Crnogorsko ministarstvo je zatražilo i projekat za izgradnju moderne mljekare, po uzoru na takve fabrike u Švajcarskoj.³¹ Uz ovaj zahtjev dostavljeni su i podaci o proizvodnji mlijeka u Crnoj Gori. Navodi se da ukupna proizvodnja mlijeka iznosi 26 miliona litara, od čega se u domaćinstvima koristi oko 19 miliona. Za preradu, dakle, ostaje oko 6 miliona litara mlijeka, od čega se uglavnom prave sir i kajmak. Procjenjuje se da će za osam do deset godina proizvodnja mlijeka u Crnoj Gori iznositi oko 100 miliona litara, a da će se za industrijsku preradu koristiti oko 50 miliona. Od ove

³⁰ Izvještaj o stanju industrije u Crnoj Gori, MIRFCG – MIDFJ, Odeljenju za planove i koordinaciju, 04. 07. 1945, DACG, MIR, f. 1.

³¹ MIRFCG – MIDFJ, Odeljenju za prehrambenu industriju, 16. 10. 1945, DACG, MIR, f. 1.

količina, planira se da 20% bude upotrijebljeno za proizvodnju maslaca (400.000 kg), 20% za kajmak (500.000 kg) i 60% za masne sireve (4 miliona kg). Ostatak mlijeka nakon izrade kajmaka, mogao bi se preraditi u polumasn timer, tako da bi se dobilo oko 800.000 kg ovog proizvoda.³²

Kao jedna od grana industrije za čiji razvoj postoji opravdanje i uslovi, navodi se i industrija za preradu voća i povrća. Crnogorsko ministarstvo tražilo je da se na račun reparacija, Crnoj Gori dodijele postrojenja za dvije veće fabrike za preradu voća i povrća, 40 postrojenja za sušenje voća, jedno postrojenje za etivažu (sušenje i sterilizaciju) šljiva, šest pokretnih radionica za preradu voća i 40 aparata za izradu pekmeza, koji bi se mogli koristiti za privatne svrhe. Predlaže se i dodjela kredita privatnoj fabrici za konzerviranje povrća u Đenovićima, koja isključivo prerađuje paradajz, ali bi se mogla osposobiti i za preradu ostalih proizvoda. Prilikom obrazlaganja potraživanja, navodi se da je prije Drugog svjetskog rata (1939) u Crnoj Gori uzgajano povrće na 6.000 ha, a 1946. se planira uzgajanje povrća na 3.300 ha. Konačni plan je da se povrće uzgaja na oko 9.200 ha, od čega će se za privatne potrebe koristiti proizvodnja sa 6.200 ha, a prinos sa 3.000 ha može se koristiti za industrijsku preradu i konzervaciju. Predviđa se i prinos od gotovo 80.000 kvintala povrća, od čega najviše paradajza (36.000 kvintala) i kupusa (24.000 kvintala). Kao mjesta gdje postoje nabolji uslovi za izgradnju fabrike za preradu voća i povrća, navode se Virpazar i Bar.³³

Kada je riječ o kapacitetima za preradu mesa, Ministarstvo industrije smatra da u Crnoj Gori nema uslova za izgradnju mesne industrije, osim za jednu radionicu za izradu salame, ali

³² Elabarat „Industrija mlečnih proizvoda“, MIRFCG-MIDFJ, 16. 10. 1945, DACG, MIR, f. 1.

³³ MIRFCG-MIDFJ, Odjeljenju za prehrambenu industriju, 16. 10. 1945, DACG, MIR, f. 1.

ima uslova za podizanje fabrike za konzerviranje ribe, kako u primorju, tako i na Skadarskom jezeru. Potrebno je samo organizovati moderno ribarstvo, nabavkom motornih čamaca i opreme. Nakon što bi se osavremenio izlov ribe, bilo bi opravdano napraviti jednu modernu fabriku za njeno konzerviranje. Fabriku bi najbolje bilo podići u Baru. Njen kapacitet mogao bi biti dvije tone konzervirane ribe dnevno. Isto postrojenje, ali nešto manjeg kapaciteta, sa sušnicom za ukljeve, trebalo bi podići na obali Skadarskog jezera. Nedugo nakon ovog elaborata, komisija Ministarstva trgovine i snabdijevanja i Ministarstva industrije i rudarstva Crne Gore dodatno je analizirala mogućnosti za razvoj ribarstva. Na osnovu dužeg istraživanja Komisija konstatuje da postoje velike mogućnosti za razvoj ribarstva u Primorju, kao i na Skadarskom jezeru, te da do sada ovi potencijali nijesu u potrebnoj mjeri iskorišćavani. Količina ribe u moru i Skadarskom jezeru može predstavljati dovoljnu sirovinску osnovu za industrijsku proizvodnju. Da bi se ovi kapaciteti iskoristili i zadovoljile tržišne potrebe, neophodno je popraviti postrojenja fabrike za preradu ribe u Bijeloj, ali i podići još jednu u Petrovcu. Za opravku postrojenja fabrike u Bijeloj potrebno je oko 200.000 dinara, a njena dnevna proizvodnja iznosila bi do dvije tone ribe. Modernu fabriku za konzerviranje ribe trebalo bi izgraditi u Petrovcu, a njen minimalni kapacitet mogao bi biti od 4-5 tona konzervirane ribe dnevno. Fabrika bi mogla raditi tokom čitave godine, jer na ovom dijelu crnogorskog primorja gotovo tokom svih dvanaest mjeseci traje lovna sezona. Da bi se dobila još bolja sirovinска osnova za industriju prerade ribe, potrebno je modernizovati ribolov na Skadarskom jezeru, tako da bi samo godišnji ulov ukljeve iznosio do 75 vagona.³⁴ Prije nego što Crnoj Gori budu odobrena sredstva za razvoj i izgradnju industrijskih postrojenja

³⁴ Izvještaj Ministarstva industrije i rudarstva Federalne Crne Gore, 22. 12. 1945, DACG, PV, f. 7, br. 2.

za preradu ribe, crnogorsko ministarstvo je od federalne vlade zatražilo pomoć od milion dinara za modernizaciju privatne fabrike za konzerviranje ribe u Bijeloj.³⁵

Prema procjeni republičkog ministarstva industrije, u Crnoj Gori su postojali prirodni uslovi za unapređenje maslinarstva, a time i dovoljna sirovinaska baza za unapređenje industrije za preradu masline. Prema analizi koju je napravilo Odjeljenje za industriju i rude Barskog sreza, na teritoriji sreza postoji 45 uljara, od kojih je većina, ili njih 44, imala karakter porodične manufakture. Sve osim jedne, i to fabrike braće Marić, radile su samo u vrijeme berbe masline i isključivo su, mehaničkim putem, proizvodile ulje za ishranu (sirovo maslinovo ulje). Fabrika braće Marić („Industrija maslinovog ulja A.D. Bar“), koja je jedina imala karakter industrijskog preduzeća, radila je tokom čitave godine i proizvodila je sirovo i rafinisano ulje, kao i industrijsko ulje i sapune. Ona ima pogon za rafineriju i ekstrakciju sulforovog ulja, koje, kao sirovina, služi za industrijske potrebe. Rafinerija može za jedan dan preraditi 700 kg sirovog maslinovog ulja za jelo, kao i 7,5 tona komine od koje se dobija 600-700 kg sulforovog ulja. Sapunara fabrike braće Marić može dnevno proizvesti 600 kg sapuna za pranje, i to ukoliko ima talka, a ukoliko se za sapun koristi samo soda i sulforovo ulje, onda proizvede oko 400 kg.³⁶ Crnogorsko ministarstvo industrije je oktobra 1945. godine, nakon analize stanja zasada maslina i njihovih potencijala, predložilo federalnom ministarstvu industrije da se u Crnoj Gori napravi moderna fabrika za preradu maslinovog ulja, koja bi imala kapacitet prerade 500-1.000 vagona. Ovu fabriku trebalo bi podići u Baru, budući da je uljara braće Marić ocijenjena kao zastarjela. U okviru fabrike

³⁵ MIRFCG-MIDFJ, Odjeljenju za prehrambenu industriju, 15. 10. 1945, DACG, MIR, f. 1.

³⁶ Narodni odbor Sreza Barskog – MIRFCG, 14. 05. 1945, DACG, MIR, f. 1.

predlaže se i izgradnja rafinerije za maslinovo ulje, sa dnevnim kapacitetom od 1.000 kg masline. Pored fabrike, trebalo bi izgraditi i tri uljare, koje bi isključivo proizvodile ulje za ishranu, kapaciteta prerade u vrijeme sezone do 50 vagona. Uz ovaj zahtjev federalnom ministarstvu, dostavljen je i elaborat o stanju maslinarstva u Crnoj Gori. U elaboratu se navodi da je maslinarstvo razvijeno, i to posebno u srezovima barskom i kotorskom, a nešto manje u podgoričkom. Prije rata bilo je u Crnoj Gori 494.312 stabala maslina, dok ih je nakon rata 335.744, što znači da je za vrijeme okupacije uništeno 158.568 stabala. Procjenjuje se da se od ploda jednog stabla može proizvesti 1,5 kg maslinovog ulja ili ukupno oko pola miliona kg, a da se ubere oko 2,5 miliona kg ploda. Kada je riječ o stanju industrijskih postrojenja, kaže se da ona nijesu pretrpjela veliku štetu u ratu, ali je ipak neophodno nabaviti nove mašine i obezbijediti sirovine za preradu maslinovog ulja. Posebno je modernizacija potrebna najvećoj fabrici za preradu maslina u Baru, čije su mašine bile zastarjele i kada je fabrika otpočela s radom. I ostala postrojenja za preradu ulja uglavom su radila na primitivan način. Od 122 uljare na teritoriji Crne Gore, 69 je radilo na ručni pogon, 30 na konjski, 19 na vodeni, jedna na parni (uljara braće Marić), a samo tri na motorni pogon. Sve uljare tokom osmočasovnog rada mogu samljeti 80.000 kg maslina.³⁷

Crnogorsko ministarstvo industrije je krajem 1945. godine napravilo i izvještaj o stanju saobraćajne infrastrukture u Crnoj Gori, koja je smatrana jednim od važnih faktora za razvoj industrije. U izvještaju se kaže da se industrija u Crnoj Gori ne može razvijati bez poboljšanja saobraćajnih prilika, a one nijesu dobre. Na prostoru Crne Gore postoje tri željezničke pruge, od kojih dvije imaju lokalni značaj, a za industriju nemaju gotovo

³⁷ MIRFCG – MIDFJ, Odeljenju za prehrambenu industriju, 14. 10. 1945, DACG, MIR, f. 2.

nikakav. Zbog toga bi bilo potrebno planirati izgradnju pruge koja bi povezala željeznice Srbije i Makedonije sa Crnom Gorom, i to preko Novopazarskog sandžaka i Kosova. Ni pomorski saobraćaj nema veći značaj za industriju Crne Gore. A što se tiče avionskog saobraćaja, avio-linije su korišćene za prevoz materijala i alata za potrebe industrije, ali ne u mjeri koja bi se mogla smatrati zadovoljavajućom. Zato su za crnogorska industrijska preduzeća, od najvećeg značaja dobri putevi i dovoljan broj kamiona, jer se oni uglavnom koriste za dopremanje sirovina i drugog materijala. Ali, sve do kraja 1945. godine industrijska preduzeća nijesu raspolagala ni jednim kamionom. Tek je krajem godine savezno Ministarstvo industrije dodijelilo Crnoj Gori četiri kamiona, nosivosti tri tone. Potrebe industrijskih preduzeća za prevoznim sredstvima bile su mnogo veće i zahtijevale su 15 kamiona za prevoz materijala i sirovina.³⁸

Ministarstvo industrije i rudarstva je analiziralo i stanje šumske građe u Crnoj Gori, kao sirovinske baze crnogorskih pilana. Na osnovu terenskog ispitivanja, stručna komisija je 1946. godine utvrdila da u Crnoj Gori ima 50.711 ha površine pod šumom, pogodne za industrijsku preradu. Na ovom prostoru ukupna masa bukove i četinarske šume iznosi 6,4 miliona metara kubnih, od čega sječivna masa iznosi 3,3 miliona metara kubnih.³⁹ Od raspoložive sječivne količine, trećina se prerađuje van Crne Gore. Da bi se ovaj sirovinski potencijal u potpunosti iskoristio, neophodno je reorganizovati drvenu industriju, i to tako što bi se neke pilane integrisale u jedno preduzeće, formirale nove, a neke zatvorile. Zato se predlaže spajanje dvije pilane u Mateševu u jednu, i ukidanje dvije od tri pilane u

³⁸ Izvještaj MIR Narodne Republike Crne Gore (NRCG), decembar 1945, DACG, MIR, f. 2.

³⁹ Pregled drvnih masa važnijih područja za iskorišćavanje na teritoriji Narodne Republike Crne Gore, 04. 07. 1946, DACG, MIR, f. 4.

Potpeću. Riječ je o pogonima koji su nerentabilni i koji imaju dotrajalu opremu. Planirano je i potpuno renoviranje pilane „Grebice“ u Nikšiću. S obzirom na količinu šumske građe, ne preporučuje se povećanje kapaciteta prerade, već jedino modernizacija postrojenja, kako bi se smanjili veliki proizvodni troškovi.⁴⁰

U Crnoj Gori su već krajem 1945. godine planirali i razvoj aluminijske industrije, s obzirom da su postojala velika nalazišta boksita i dobri uslovi za njegovu eksploataciju. Prema procjeni Ministarstva industrije i rudarstva, u Crnoj Gori se nalazi oko 120 miliona tona bijelog i crvenog boksita, od čega bijelog oko 50 miliona tona, kojeg u Evropi, osim u Francuskoj, nigdje nema u dovoljnoj količini za eksploataciju. Nalazišta boksita su u srezovima: Barskom, Kotorskom, Hercegovskom, Cetinjskom, Nikšićkom, Podgoričkom i Kolašinskom. Najveće zalihe su na lokacijama: Zagrad, Liverovići, Oblatno, Trebješka glavica, Škori vrh, Bajov do, Crvena kita, Boja, Trmanje, Pelinkovići, Kunje, Torin, Crni nugli, Carev most, Goštac, Pandurica, Mala kita. Na ovim lokacijama najveću količinu boksitne rude sadrže nalazišta Škori vrh, Crvena kita i Mala kita u srezu Nikšićkom, Crveni nugli iznad Risna, te Trmanje u srezu Kolašinskom. Ali, za eksploataciju ovih nalazišta potrebna su velika investiranja u izgradnju komunikacija, a ona iznose 5,9 miliona dinara, dok bi vađenje i ukrcaj jedne tone rude koštao oko 60 dinara. Od 120 miliona tona boksita, koji je lociran u Crnoj Gori, mogao bi se odmah eksploatisati samo jedan dio, i to na lokacijama koje se nalaze u blizini kolskih puteva i željezničke pruge Nikšić – Bileća. U izvještaju se pominju i postrojenja za preradu boksitne rude koja bi trebalo izgraditi, ali se ne navode detalji o cijeni koštanja ovih fabrika. Ipak, sa sigurnošću se tvrdi da nigdje u Jugoslaviji izgradnja postrojenja

⁴⁰ Zapisnik sa konferencije šumarskih stručnjaka, 04. 07. 1946, DACG, MIR, f. 4.

za preradu boksita ne bi bila isplativija, imajući u vidu količinu zaliha i njihovu prostornu koncentraciju. Zatim se kaže da u blizini nalazišta teku rijeke Tara i Zeta, koje bi se mogle lako iskoristiti za proizvodnju električne energije, koja je jeftinija za preradu boksita nego ugalj. Da bi se dobile dovoljne količine vode za hidrocentrale, predlaže se sprovođenje Tare u Moraču, kanalom dužine 8 km, kao i sprovođenje Zete kroz Planinicu, prema Glavi Zete, sa padom od 420 metara. Napokon, prerada boksita iz crnogorskih nalazišta bila bi jeftinija za 25-30% u odnosu na proces prerade u drugim zemljama, jer ruda boksita u Crnoj Gori ne sadrži komponente koje poskupljuju proces prerade.⁴¹

Prijedlozima iz Crne Gore za izgradnju novih industrijskih postrojenja, savezno ministarstvo je ozbiljno pristupalo, pa je u namjeri da utvrdi njihovu osnovanost i opravdanost, povremeno u ovu jugoslovensku republiku slalo stručnjake koji su trebalo da provjere navode crnogorskog ministarstva. U jednom od nekoliko obilazaka, federalno Ministarstvo industrije poslalo je oktobra 1945. stručnjaka da pregleda industrijska preduzeća u Boki Kotorskoj i da utvrdi njihovo stanje, materijalne potrebe, funkcionisanje i sposobnost za proizvodnju. Nakon direktnog uvida u stanje stvari, kao glavni problem navedena je nesposobnost i nestručnost lokalne vlasti da upravlja preduzećima, zbog čega se predlaže da se fabrike stave u nadležnost Ministarstva industrije i rudarstva. U nekim industrijskim preduzećima primjećeno je da se ne koriste proizvodne mogućnosti, a da su mašine i oprema ponegdje dotrajale i da su u lošem stanju. Posebno je ukazano na važnost redovne proizvodnje fabrika za proizvodnju cigle i crijepa u Tivtu i Krtolama, jer su njihovi proizvodi neophodni za obnovu zemlje. Zato se u izvještaju eksperta saveznog ministarstva predlaže da se izgradi još jedna

⁴¹ MIRFCG-MIDFJ, Odjeljenju za hemijsku industriju, 13. 11. 1945, DACG, MIR, f. 1.

fabrika opeke i crijepa u Danilovgradu, gdje postoji dovoljna sirovinna baza za njen redovan rad.⁴²

Savezno ministarstvo industrije je razmatralo i prijedlog crnogorskog ministarstva o razvoju aluminijske industrije u Crnoj Gori. Iako su u Crnoj Gori tvrdili da imaju dovoljnu sirovinu osnovu za razvoj ove industrijske grane, savezno ministarstvo industrije i rudarstva odbilo je crnogorski prijedlog, uz preporuku da se ovaj prijedlog aktualizuje tek nakon deset godina. Kasnije je čak istraživački institut u Zagrebu dao federalnom Ministarstvu preporuku da se ovoj rok produži na 15 godina. Zbog toga je crnogorski ministar industrije i rudarstva, Vladimir Lazarević, protestovao kod saveznog ministra industrije. Crnogorski ministar smatra da ovakva odluka nije opravdana, jer je na prostoru Crne Gore moguće stvoriti sve uslove za proizvodnju aluminijuma. On navodi da u Crnoj Gori postoje velika nalazišta crvenog i bijelog boksita (i to bijelog jedino u Crnoj Gori), te da je boksit izuzetnog kvaliteta, uglavnom iznad 55% korisne materije, što eksploataciju čini rentabilnom. Samo u okolini Nikšića postoje rezerve boksita koje mogu podmiriti potrebe proizvodnje za više od 60 godina, i to uz godišnju proizvodnju aluminijuma od 20.000 tona. Budući da je za proizvodnju aluminijuma potrebna velika količina električne energije, Crna Gora bi, kako smatra ministar industrije, za 4-5 godina mogla napraviti hidrocentrale koje bi obezbijedile dovoljne količine struje. Jedna hidrocentrala mogla bi se napraviti prevođenjem vode Tare u Moraču, a druga sprovođenjem rijeke Zete kroz Planinicu. Sve to ide u prilog njegovom mišljenju da Crna Gora ima mnogo bolje prirodne uslove za razvoj aluminijske industrije, nego Slovenija, Hrvatska ili Bosna i Hercegovina. Odlukom da se izgradnja ovih postojenja odloži za 10-15 godina, odlaže se i iskorišćavanje

⁴² N. Resanović, referent MIRFCG – MIRFCG, 30. 10. 1945, DACG, MIR, f. 2.

velikih količina boksita i usporava ekonomski razvoj Crne Gore.⁴³

Saveznom ministru industrije i rudarstva ministar Lazarević se ponovo obraća krajem 1946. godine, opet u znak protesta što se ne poklanja dovoljna pažnja crnogorskim zahtjevima za podizanje industrijskih postojenja, odnosno, što se stavlja moratorijum od devet godina na izgradnju električnih centrala na prostoru Crne Gore i što se, uprkos njegovom obrazloženju, odbija zahtjev da se u Crnoj Gori izgrade postrojenja aluminijske industrije. On, uprkos tome, smatra da u Crnoj Gori postoje svi uslovi za izgradnju hidrocentrala i podizanje fabrike za proizvodnju aluminijuma. U prilog svom stavu, ponavlja argumentaciju da Crna Gora obiluje naslagama bijelih i crvenih boksita, koje se nalaze u blizini saobraćajnica. Štoviše, ona posjeduje 46,7% cjelokupnih zaliha ove rude u Jugoslaviji ili 111,8 miliona tona. Pored zaliha boksita, ona ima sve prirodne uslove za izgradnju velikih hidrocentrala. Jednu veliku hidrocentralu moguće je podići na rijeci Morači, nakon što izvrši prevođenje vode rijeke Tare u Moraču, a drugu na rijeci Zeti, nakon što se vode Nikšićkog polja kaptiraju i sprovedu tunelom kroz Planinicu. Pored ove dvije velike hidrocentrale, postoje svi neophodni uslovi da se u Pljevljima podigne električna centrala na čvrsto gorivo, jer samo u jednom dijelu rudarskog basena u ovom kraju, postoje zalihe od 20 miliona tona uglja. Sve su to preduslovi za podizanje aluminijske industirje u Crnoj Gori, čime bi bili iskorišćeni njeni najvažniji prirodni potencijali. Ministar Lazarević smatra da savezna komisija, koja je pravila industrijski plan, nije uzela u obzir ova prirodna bogatstva Crne Gore, ali ni njene razvojne potrebe. Zbog toga od saveznog ministra industrije traži da se dopuni industrijski plan i da se u Crnoj Gori planira izgradnja hidrocentrale kod Kolašina, nakon

⁴³ V. Lazarević, ministar industrije i rudarstva NR Crne Gore – ministru industrije FNRJ, 03. 05. 1946, DACG, MIR, f. 2.

prevođenja voda Tare i Moraču, kao i izgradnja kalorične centrale u Pljevljima. Time bi se, smatra Lazarević, stvorili uslovi za izgradnju aluminijske industrije u Crnoj Gori. Pored ekonomske opravdanosti, crnogorski ministar je reviziju industrijskog plana tretirao i kao važno političko pitanje. Naime, podizanjem industrije i velikih enegretskih kapaciteta u Crnoj Gori, stvorili bi se uslovi da se ona ubrzano razvija, čime bi se, na izvjestan način, ispravila nepravda koja je Crnoj Gori učinjena u Kraljevini Jugoslaviji, odbijanjem da se ona privredno unapređuje. Takođe, Crna Gora i žrtvama koje je podnijela u narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji, zaslužuje da se njeni zahtjevi i potrebe uvažavaju.⁴⁴

Negativno mišljenje saveznog ministarstva industrije o mogućnostima Crne Gore da razvija industriju za preradu ruda, nije uticalo na odustajanje od ovih planova. Smatralo se da Crna Gora ipak ima izdašnu sirovinsku bazu za razvoj ove industrijske grane, te da istraživanjima treba potvrditi takvu stručnu procjenu. Kada je savezno ministarstvo sredinom 1946. godine tražilo od crnogorskog ministarstva da dostavi podatke o planiranom razvoju ovog sektora industrije, odgovoreno je da Crna Gora nema kapaciteta za preradu ruda, niti može planirati njihovu izgradnju sve dok ne stvori saobraćajnu infrastrukturu i dovoljne količine električne energije. Ali, ona raspolaže rudnim bogatstvom koje predstavlja dobru sirovinsku bazu za njen razvoj.⁴⁵ Zato je krajem 1946. godine ministarstvo napravilo plan istraživanja ruda za narednih dvanaest mjeseci, u kome je najveća pažnja posvećena istraživanju nalazišta bijelog i crvenog boksita. Predviđeno je da se obave istraživanja na četiri lokacije, za koje se pretpostavlja da imaju rudu bijelog boksita,

⁴⁴ V. Lazarević, ministar industrije i rudarstva NRCG – B. Kidriču, ministru industrije FNRJ, koncept pisma, 08. 11. 1946, DACG, MIR, f. 4.

⁴⁵ L. Radević, pomoćnik ministra industrije i rudarstva NRCG – Ministarstvu industrije FNRJ, 04. 07. 1946, DACG, MIR, f. 4.

i pet lokacija gdje bi se mogao naći crveni boksit. Postojale su indicije i da u okolini Berana, Ulcinja i Podgorice postoje naslage uglja, zbog čega je predloženo da se obave početna istraživanja. Predlagalo se i da se u Bukoviku (Crmnica) i Buljarici obave istrživanja, jer je bilo nalaza koji ukazuju na postojanje nafte i gasa. No, ubrzo se pokazalo da nije realno očekivati da ovdje postoje velika nalazišta nafte, već se na osnovu predašnjih istraživanja pretpostavljalo da na ovim mjestima nafta samo protiče prema Albaniji. Što se tiče drugih nalazišta, bilo je geoloških uzoraka u okolini Ulcinja koji su ukazivali na pojavu asfalta, a oko Murine, Brezovice, Gusinja i Konjuha, na naslage pirita. U srezu kolašinskom, oko sela Ljuta, bilo je nalaza manganove rude, a željezne rude u srezu podgoričkom i barskom. Olovno-cinkove i srebrne rude bilo je u području Brskova, Šuplje Stijene i Konjuha. Za potpuno sprovođenje ovih istraživanja trebalo je potrošiti osam miliona dinara.⁴⁶

U skladu s planovima o razvoju industrijskih kapaciteta, crnogorska vlast je vodila računa i o školovanju kvalifikovanih radnika za industrijske poslove. Zbog toga su 1946. godine formirane niže i srednje stručne škole za potrebe industrije i građevinarstva. U Podgorici (Titogradu) formirana je Srednja tehnička škola sa četiri odsjeka (mašinski, arhitektonski, građevinski i elektrotehnički), ženske zanatske škole u Podgorici, Nikšiću, Pljevljima, Beranama, Bijelom Polju i Kolašinu, Pletarska škola u Beranama, Rezbarska škola u Kolašinu, te stručne škole za industriju i zanatstvo u Podgorici, Nikšiću, Pljevljima i Beranama. Većina škola radila je tokom 1947. godine u lošim uslovima, a ni jedna nije imala sopstvenu zgradu. Ni jedna stručna škola nije imala zaposlenog profesora, već su angažovani honorarni nastavnici, koji su često bili nestručni, a mnogi od njih i nedovoljno posvećeni poslu. Škole

⁴⁶ Plan rada Odjela za rudarstvo za 1947. godinu, 09. 11. 1946, DACG, MIR, f. 9.

su bile slabo opremljene nastavnim sredstvima, posebno za praktičnu nastavu. Od ovih škola, najviše učenika imala je Srednja tehnička škola u Podgorici (oko 150), dok je većina ostalih imala od 30 do 50 učenika. Škole su upisivane nakon završetka četvororazrednog školovanja.⁴⁷

Iako je tokom prvih poslijeratnih godina glavni zadatak vlasti bila obnova privrednih kapaciteta, početkom 1946. razmišljalo se i o podizanju novih fabrika. Na sjednici Privrednog savjeta Crne Gore, marta 1946. godine, saopšteno je da se će se tokom godine obaviti pripremni radovi za podizanje fabrike cementa u Nikšiću, sušionicu ribe na Skadarskom jezeru, fabrike za preradu kože i predionicu tekstila u Podgorici.⁴⁸ Takvi planovi nijesu bili realni, jer je obnova i modernizacija predratnih industrijskih postrojenja bila samo djelimično završena. Godinu nakon oslobođenja nijesu bile osposobljene za proizvodnju tri predratne fabrike (fabrika za preradu ribe u Bijeloj, fabrika za preradu voća „Diva“ i pivara „Trebjesa“), koje su i dalje bile u fazi obnove, a redovna proizvodnja uspostavljena je u devet fabrika i 19 električnih centrala, koje od jula 1945. godine, odlukom Vlade Crne Gore, čine jedno privredno preduzeće („Federalno električno preduzeće“).⁴⁹ Do kraja 1946. godine izvršena je rekonstrukcija i modernizacija industrijskih postrojenja. Federalno električno preduzeće, koje je upravljalo električnim centralama, instaliralo je tokom 1946. godine novi agregat u električnoj centrali u Kolašinu i rekonstruisalo mrežu, dok je u Bijelom Polju i

⁴⁷ Izvještaj Komisije za pregled nižih i srednjih stručnih škola industrijskog i građevinskog tipa – Kontrolnoj komisiji NRCG, 22. 05. 1947, DACG, PV, f. 16, br. 44.

⁴⁸ Zapisnik sa sjednice Privrednog savjeta NR Crne Gore, 15. 03. 1946, DACG, MIR, f. 3.

⁴⁹ Zapisnik sa sjednice Vlade od 17. jula 1945; *Zapisnici sjednica Vlade Narodne republike Crne Gore 1945-1951*, priredio J. Bojović, Podgorica, 1994, 52.

Danilovgradu, gdje prije rata nije bilo električne centrale, podiglo nove. Oštećena električna centrala u Beranama potpuno je obnovljena, a završena je i zgrada za električnu centralu u Gusinju. Manje hidrocentrale izgrađene su u Šavniku i Rijeci Crnojevića, a započeta je izgradnja hidrocentrale u Lijevoj Rijeci. Zatim su osposobljene pilane u Njegovuđi i Potpeću, a kupljene su nove mašine za pilanu u Nikšiću. U fabrici za preradu maslinovog ulja u Baru, izvršene su opravke zgrade i izgrađen je prilazni put. Opravljena su i postrojenja fabrike za konzerviranje ribe u Bijeloj, zgrada fabrike pokućstva u Kotoru i postrojenja fabrike leda u ovom gradu. Završene su i zgrade za nove ciglane u Danilovgradu, Beranama i Pljevljima. Naručeno je i postrojenje za fabriku leda u Podgorici, koja je trebalo da počne s radom 1947. godine. Pored ove fabrike, planirano je i podizanje fabrike za preradu žuke (žukve). Na osnovu državnog zajma opravljena je i pivara „Trebjesa“, koja je u drugoj polovini 1946. obnovila proizvodnju, ali je zbog nedostatka sirovina radila samo dva mjeseca.⁵⁰ Pokretanje proizvodnje u „Trebjesi“ bio je najzahtjevniji zadatak ministarstva u 1946. godini.⁵¹

⁵⁰ L. Radević, pomoćnik ministra industrije i rudarstva NR Crne Gore – Ministarstvu industrije FNRJ, 09. 11. 1946, DACG, f. 3.

⁵¹ Prema podacima koje je imalo Ministarstvo industrije i rudarstva, pivara „Trebjesa“ (osnovana, kako se kaže, 1910. godine) je akcionarsko društvo, koje je imalo devet članova Upravnog odbora i kapital od tri miliona dinara. Projektovani kapacitet proizvodnje je 20.000 hl piva godišnje, ali je prosječna proizvodnja oko 5.000 hl. Za mjesečnu proizvodnju pivari je potrebno 20 tona ječma i 350 kg hmelja. Pivara je imala 30 radnika i 3 namještenika, ali budući da ne radi od 1941. godine, trenutno u fabrici ima samo jedan zaposleni činovnik. Fabrika je u ratu oštećena, a šteta je procijenjena na 16,8 miliona dinara. Obnova fabrike započela je marta 1946. godine, a planirano je da se završi do kraja aprila. Fabrika raspolaže sa nešto više od 3 ha zemljišta i zgradama površine 1.600 kvadratnih metara. Vidjeti: Podaci o preduzeću Parna pivara „Trebjesa“, 08. 03. 1946, DACG, MIR, f. 3.

Ukupno su tokom 1946. izgrađene dvije pilane, podignute tri nove ciglane i sedam električnih centrala, a pokrenuta je proizvodnja u fabrici sapuna u Kotoru, pivari u Nikšiću, uljari u Baru, solani u Ulcinju, fabrici za preradu ribe u Bijeloj.⁵² Do sredine maja 1947. planirano je da otpočne proizvodnju i fabrika za preradu tjestenine u Podgorici, čiji su pogoni početkom godine već bili instalirani. Njena godišnja proizvodnja trebalo je da iznosi 112.500 kg raznih vrsta pašte.⁵³ U svim industrijskim preduzećima, prema podacima Ministarstva industrije, bilo je početkom 1946. godine 466 zaposlenih, od čega je, pored domaće radne snage, bilo 30 njemačkih zarobljenika. Najveći broj radnika imala je ciglana „Račica“ (147), zatim Federalno električno preduzeće (85), Glinena indistrija u Krtolama (84), „Rivijera“ (60), Centralna radionica u Podgorici (49), Industrija ulja u Baru (23) i fabrika pokućstva „Lada“ (18).⁵⁴

Ministarstvo industrije i rudarstva Crne Gore sumiralo je industrijsku proizvodnju u Crnoj Gori tokom 1946. godine, iskazujući njenu vrijednost u novcu i mjernim jedinicama. Za prvih šest mjeseci navedeni su ostvareni rezultati, a za drugu polovinu godine planirani. Ostvarena i planirana proizvodnja elektirčne energije u Crnoj Gori za 1946. godinu iznosila je 782.500 kWh, vrijednosti 7,3 miliona dinara. Hemijska industrija trebalo je 1946. godinu da završi sa proizvedenih 520.000 tona sapuna i sapunskog praška, vrijednosti 18,6 milona dinara. Vrijednost proizvodnje građevinske industije u Crnoj Gori tokom 1946. iznosila je 8,9 miliona dinara ili 4,6 miliona crijepa i cigle. Drvna industrija trebalo je do kraja 1946. godine da

⁵² *Prvi kongres Komunističke partije Crne Gore, Dokumenti*, priredili B. Kovačević i S. Stanišić, Titograd, 1988, 114–115.

⁵³ Izvještaj o pregledu rada industrijske, zanatske i građevinske djelatnosti u srezu titogradskom, 11. 05. 1947, DACG, PV, f. 16, br. 44.

⁵⁴ R. Vučinić, vd. načelnika Industrijskog odjeljenja MIRNRCG – Javnom tužiocu Crne Gore, 14. 04. 1946, DACG, MIR, f. 3.

proizvede robe u vrijednosti od 28 milona dinara ili 22.000 kubnih metara građe. Tokom 1946. godine prehrambena industrija proizvela je robu u vrijednosti od 6,5 miliona dinara ili 3.500 hl piva i 59.000 tona tehničkih ulja. Prema planu Ministarstva, u 1947. godine trebalo je povećati novčanu vrijednost proizvodnje električne energije za 1,89%, hemijske industrije za 1,82%, građevinske za 1,36%, drvne za 1,46% i prehrambene industrije za 3,71%. Planirano je i povećane količine proizvedene robe u 1947. godini: električne enegrije sa 782.500 na 1,02 miliona kWh, proizvoda hemijske industrije sa 520.000 tona na 1,24 miliona tona, proizvoda građevinske industrije sa 4,65 milona na 4,8 miliona komada crijepa i cigle, rezane građe sa 22.000 na 29.000 metara kubnih građe, a proizvoda prehrambene industrije sa 3.500 hl piva na 15.000 hl, tehničkih ulja na gotovo istom nivou kao i tokom 1946. (60). Planirana je i proizvodnja konzervirane ribe, koja u 1946. nije postojala.⁵⁵

Za proces razvoja industrije u Crnoj Gori i Jugoslaviji, od presudnog značaja bila je vlasnička transformacija preduzeća, donošenjem zakona kojim su sva privatna preduzeća postala državno vlasništvo. Najprije je krajem novembra 1944. godine AVNOJ donio odluku o oduzimanju imovine i privrednih preduzeća licima koja su sarađivala sa okupatorom, i stavljanju njihove imovine pod nadzor države. Zatim je juna 1945. donijet Zakon o konfiskaciji imovine, kojim se privredna preduzeća čiji su vlasnici lica koja su sarađivala sa okupatorom, oduzimaju u korist države ili se sekvistiraju (daju državi na čuvanje do donošenja konačne odluke). I konačno, decembra 1946. godine Narodna skupština FNRJ donosi Zakon o nacionalizaciji privrednih preduzeća, kojim sva privredna preduzeća opštedržavnog i republikanskog značaja prelaze u

⁵⁵ Izvještaj Ministarstva industrije i rudarstva NR Crne Gore, 25. 11. 1946, DACG, MIR, f. 3.

državno vlasništvo.⁵⁶ Donošenjem ovog zakona nova vlast u Jugoslaviji izvršila je ono što je smatrala svojim revolucionarnim ciljem – ukinula je privatno vlasništvo nad privrednim preduzećima, odnosno, ukinula je „kapitalističke odnose“.

Crnogorska vlada je na sjednicama u avgustu i decembru 1946. godine donijela odluke o proglašavanju privatnih preduzeća za državna (preduzeća republikanskog značaja).⁵⁷ I Narodna skupština Crne Gore je krajem 1946. godine donijela odluku da se industrijska preduzeća i manji proizvodni pogoni upišu kao vlasništvo Narodne republike Crne Gore. Ukupno je „preuzeto“ 28 preduzeća i pogona – od većih fabričkih postrojenja do porodičnih uljara, vinskih podruma, štamparija...⁵⁸ Do tada je državna uprava nad industrijskim preduzećima bila djelimična. Naime, pod sekvestar su stavljena industrijska preduzeća čiji su vlasnici, sudskom presudom, osuđeni kao saradnici okupatora. Naravno da je za sudsku presudu o „saradnji s okupatorom“ bilo dovoljno to što je fabrika radila tokom rata, bez obzira na političko opredjeljenje ili djelovanje njenog vlasnika. Krajem 1945. godine, presudom Vojnog suda u Sarajevu, četvorica braće Marić, vlasnici farbike ulja u Baru i pilane „Han Garančića“, osuđeni su na višegodišnje kazne zatvora zbog djela protiv „naroda i države“, odnosno, zbog saradnje sa okupatorom. Rad njihove fabrike ulja u Baru tokom okupacije, kvalifikovan je kao saradnja s okupatorom. Vojni sud

⁵⁶ B. Petranović/ Č. Štrabac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, knj. 2, Dokumenti, Beograd, 1977, 136-137, 146.

⁵⁷ Zapisnik sa sjednice Vlade, 29. 08. 1946; *Zapisnici sjednica Vlade Narodne republike Crne Gore 1945-1951*, priredio J. Bojović, Podgorica, 1994, 118-119; Zapisnik sa sjednice Vlade, 02. 12. 1946; *Zapisnici sjednica Vlade Narodne republike Crne Gore 1945-1951*, priredio J. Bojović, Podgorica, 1994, 137.

⁵⁸ V. Lazarević, ministar industrije i rudarstva Vlade NR Crne Gore – Ministarstvu industrije FNRJ, 17. 12. 1946, DACG, MIR, f. 3.

je donio odluku i o konfiskaciji njihove imovine – „Industrije maslinovog ulja“ u Baru i pilane „Han Garančića“, sa svim pripadajućim zemljištem, inventarom i zalihama.⁵⁹ I Sreski sud u Nikšiću donio je februara 1946. godine rješenje kojim se pilana „Ombla“ u Nikšiću oduzima od njenih vlasnika i predaje u svojinu države.⁶⁰ Na osnovu optužbe za saradnju sa okupatorom, i Opštinski sud u Herceg Novom je marta 1946. godine donio rješenje da se fabrika za konzerviranje ribe u Bijeloj oduzima od vlasnika Josipa Mardešića, osuđenog državnog neprijatelja, i stavlja pod državnu kontrolu. Upravljanje fabrikom preuzelo je Ministarstvo industrije i rudarstva.⁶¹ I drugi vlasnici fabrika sudski su kvalifikovani kao saradnici okupatora, čime je ispunjen zakonski osnov da im se suspenduju vlasnička i upravljačka prava do donošenja zakona o potpunom državnom vlasništvu nad privrednim preduzećima. Ove odluke o konfiskaciji i sekvestiranju bile su, dakle, samo prelazna rješenja u sprovođenju podržavljenja privrede. Proceduralna postupnost je tokom 1945. godine bila neophodna zbog procesa međunarodnog priznanja nove vlasti u Jugoslaviji i formalnog odlučivanja o karakteru sistema vlasti (jednopartijski ili višepartijski).

Postupnost u preuzimanju vlasništva nad industrijskim preduzećima u Crnoj Gori, uočava se u izvještajima Ministarstva industrije i rudarstva. Prema statistici crnogorske vlasti, 43% od ukupnog broja industrijskih preduzeća u Crnoj Gori tokom 1945. godine, bilo je u državnom vlasništvu, dok je u privatnom bilo 40%, a pod privremenom upravom 17%.⁶² Tako su

⁵⁹ Rješenje Vojnog suda u Sarajevu, 29. 11. 1945, DACG, MIR, f. 4.

⁶⁰ Izvor iz rješenja o konfiskaciji imovine Đinovskog Leona i Leona ml., 20. 03. 1946, DACG, MIR, f. 6.

⁶¹ Rješenje ministra industrije i rudarstva NR Crne Gore, 08. 08. 1946, DACG, MIR, f. 4.

⁶² Prvi kongres Komunističke partije Crne Gore, Dokumenti, priredili B. Kovačević i S. Stanišić, Titograd, 1988, 114-115.

krajem 1945. godine pod kontrolom Ministarstva industrije i rudarstva Crne Gore bila samo četiri industrijska preduzeća sa 256 radnika: fabrika sapuna „Rivijera“ u Kotoru, „Prva bokeška glinena industrija u Krtolama“, fabrika crijepa i cigle „Račica“ u Tivtu i „Industrija maslinovog ulja u Baru“ (Starom Baru).⁶³ Avgusta 1946. godine u Crnoj Gori je prema zvaničnoj statistici bilo jedanaest industrijskih preduzeća u državnoj svojini ili pod sekvesturom, među koje se računa i „Barsko društvo“, koje nije industrijsko, već se bavilo transportom. Pod državnom upravom bila su preduzeća: Industrija maslinovog ulja u Baru, fabrika namještaja „Lada“ u Kotoru, fabrika sapuna „Rivijera“ u Kotoru, fabrika za konzerviranje ribe u Bijeloj, pilana „Treska“ u Rožajama, pilana „Ombla“ u Nikšiću, pilana „Njegovuđe“ u Šavniku, pilana „Han Garančića“ u Mateševu, pilana Jefta Đurovića u Mateševu i glinena industrija „Račica“ u Tivtu.⁶⁴ Pod kontrolom države (vlasništvo ili sekvestar) ubrzo je našla i parna pivara „Trebjesa“ u Nikšiću, fabrika namještaja u Podgorici, fabrika tjestenine u Podgorici, Federalno električno preduzeće u Podgorici, Centralna radionica u Podgorici i ciglane „Rudeš“ u Beranama, „Lazine“ u Danilovgradu i „Breznik“ u Pljevljima.⁶⁵ Na početku 1947. godine, u vlasništvu države bilo je trinaest industrijskih preduzeća: fabrike cigle i crijepa „Lazine“ (Danilovgrad), „Rudeš“ (Berane), „Breznik“ (Pljevlja), „Račica“ (Tivat), „Krtole“ (Radovići), fabrika sapuna „Rivijera“ (Kotor), Centralna radionica Podgorica, fabrike namještaja u Podgorici i Kotoru, fabrika maslinovog ulja u Baru, Federalno električno

⁶³ Spisak osoblja privrednih preduzeća koja su pod kontrolom Ministarstva industrije i rudarstva Federalne Crne Gore, 26. 11. 1945, DACG, MIR, f. 1.

⁶⁴ V. Lutovac, šef Odsjeka Predsjedništva Vlade NRCG – Ministarstvu industrije FNRJ, 12. 08. 1946, DACG, PV, f. 10, br. 556.

⁶⁵ Ministarstvo industrije i rudarstva NR Crne Gore – Uredništvu informativnog „Almanaha“ FNRJ, 27. 09. 1946, DACG, MIR, f. 4.

preduzeće, preduzeće za preradu drveta u Podgorici i fabrika konzervirane ribe u Bijeloj.⁶⁶

Od aprila 1947. godine nastupa nova faza u razvoju industrije u Crnoj Gori, ali i u razvoju cjelokupne crnogorske privrede. Tada se završava period privredne obnove i počinje period planske izgradnje. Aprila 1947. godine Narodna skupština FNRJ usvojila je Zakon o petogodišnjem planu razvitka narodne privrede FNRJ od 1947. do 1951. godine. U skladu sa saveznim zakonom, i crnogorska Skupština je jula 1947. godine usvojila Zakon o Petogodišnjem planu razvitka Narodne republike Crne Gore u godinama 1947–1951, čija se realizacija računa od 1. januara 1947. godine.

Pripremajući se za izradu ovog zakona, crnogorsko Ministarstvo industrije i rudarstva napravilo je krajem 1946. godine koncept petogodišnjeg plana razvoja industrije i rudarstva, kojim se za 1947. godinu predviđa izgradnja fabrike ribljih konzervi u Ulcinju, fabrika za preradu žuke u Kotoru, fabrika za preradu kože u Podgorici, fabrika aluminijskih boja u Nikšiću, sušionica za saragu (ukljevu) u Rijeci Crnojevića, fabrika za preradu voća u Beranama, rad na izgradnji četiri hidrocentrale: „Rijeka Crnojevića“, „Slap“, „Glava Zete“ i „Mušovića rijeka“, renoviranje fabrike za preradu maslinovog ulja u Baru i postavljanje linije za preradu južnog voća i povrća, izgradnja pogona drvne industrije u Podgorici. Planom za 1947. godinu predviđena je obnova, rekonstrukcija i racionalizacija ciglana u Danilovgradu, Pljevljima, Beranama, Krtolama i Tivtu, rekonstrukcija Centralne mašinske radionice u Podgorici, fabrike sapuna „Rivijera“ u Kotoru, fabrike namještaja u Podgorici, fabrike za konzerviranje ribe u Bijeloj i fabrike za izradu namještaja u Kotoru. Predviđeno je podizanje fabrike za izradu obuće, fabrike za proizvodnju industrijskih

⁶⁶ Tabelarni pregled državnih privrednih preduzeća republikanskog značaja Ministarstva industrije i rudarstva NR Crne Gore, DACG, MIR, f. 8.

boja, postrojenja za preradu mesa, fabrike za preradu rude, fabrike za proizvodnju cementa, radionice za izradu ćilima, fabrike papira, radionice za izradu rublja, fabrike za preradu riblje krljušti u vještački biser, izgradnja kombinata za drvenu industriju, fabrike za preradu mlijeka i jedne ciglane. Petogodišnjim planom razvoja industrije, predviđena je realizacija tzv. projekta Dešković-Pećinar, koji predviđa prebacivanje vode iz Tare u Moraču, čime bi se stvorili uslovi za izgradnju hidrocentrale. Pored ove, planirana je i izgradnja hidrocentrale na Limu. Za sva planirana fabrička postrojenja, u ministarstvu smatraju da Crna Gora posjeduje dovoljne količine sirovina, ali da je prije njihove izgradnje neophodno izvršiti elektrifikaciju i napraviti dobre komunikacije.⁶⁷ Planirana je tokom 1947. godine i izgradnja električnih centrala u Podgorici, Starom Baru, Žabljaku i Petrovcu, kao i rekonstrukcija nekoliko predratnih električnih centrala.⁶⁸

Za 1947. godinu Ministarstvo industrije i rudarstva napravilo je i plan proizvodnje industrijskih preduzeća u Crnoj Gori. Tako je za pivaru „Trebjesa“ planirano da proizvede 10.000 hl piva, preduzeće drvene prerade „Prediš“ u Podgorici da preradi 65.000 metara kubnih građe, Federalno električno preduzeće da proizvede 1,02 miliona kilovata, fabrika namještaja u Podgorici da isporuči tržištu 300 prozora, 70 vrata i 20 stolova, uljara u Baru 60.000 kg maslinovog ulja, fabrika sapuna „Rivijera“ u Kotoru 1000 tona sapuna za pranje, 180 tona sapunskog praška, 50 tona dječjeg sapuna, 10 tona sapuna za brijanje, fabrika namještaja u Kotoru da izradi 110 pisaćih stolova i 80 ormara, fabrika za konzerviranje ribe u Bijeloj da konzervira 100 tona sardina, glinena industrija u Tivtu da proizvede 3,3 miliona

⁶⁷ Perspektivni plan za pet godina za industriju i rudarstvo u NR Crnoj Gori, 28. 11. 1946, DACG, MIR, f. 4.

⁶⁸ Obrazloženje predloga za plan investicionih radova u 1947. godine, DACG, MIR, f. 6.

raznih tipova opeka, a ciglana u Krtolama 2,58 miliona raznih opeka.⁶⁹

Petogodišnjim planom razvoja narodne privrede Crne Gore predviđen je intenzivan industrijski razvoj, odnosno, razvoj novih grana industrije, izgradnja novih preduzeća na modernoj tehničkoj osnovi, rekonstrukcija starih i povećanje njihove ekonomičnosti i kapaciteta. Predviđa se i povećanje ukupne vrijednosti industrijske proizvodnje u Crnoj Gori. U 1946. godini vrijednost industrijske proizvodnje iznosila je 81,7 miliona dinara, a do 1951. godine trebalo je povećati na 856,6 miliona dinara ili za 1048%. Ili, ako je vrijednost industrijske proizvodnje po jednom stanovniku 1946. iznosila 22 dinara, u 1951. godini trebalo je da iznosi 2.175 dinara, što je povećanje za 962%. Udio industrijske proizvodnje u ukupnoj proizvodnji trebalo je povećati sa 12% u 1946. na 31% u 1951. godini.⁷⁰

Za period od 1947. do 1951. godine planirano je ulaganje u crnogorsku industriju od 948 miliona dinara, u elektroprivredu 680 i u rudarstvo 105 miliona dinara. Planirana je izgradnja električnih centrala koje će imati ukupnu snagu od 5.000 kW, kao i povećanje proizvodnje sa 750.000 kWh u 1946. na 12 miliona kWh u 1951. godini, tj. šesnaest puta. Planirano je i sprovođenje istražnih radova za utvrđivanje novih nalazišta uglja, te istraživanja zbog pronalaženja olova, cinka i boksita, izgradnja fabrike vatrostalnog materijala, fabrike za proizvodnju motornih i automobilskih djelova, terpentina i kalofonija, boja, betonskih fabrikata, tekstila, proizvoda od kože, fabrika za preradu mesa i mlijeka, konzerviranog voća. Petogodišnjim planom utvrđeno je povećanje industrijske proizvodnje za svaku granu

⁶⁹ Izvještaj o reviziji planskih kalkulacija i finansijskih planova proizvodnih preduzeća, 18. 03. 1947, DACG, MIR, f. 9.

⁷⁰ Zakon o Petogodišnjem planu razvitka narodne privrede FNRJ 1947-1951 i zakoni o Petogodišnjim planovima razvitka narodne privrede Narodnih republika, Beograd, 1947, 409-410.

industrije u Crnoj Gori. Proizvodnja uglja, koja je u 1946. godini iznosila 5.700 tona, trebalo je 1951. godine da bude 12.000 tona, što je povećanje za 211%. Hemijska industrija je u 1946. proizvela 632 tone sapuna i sapunskog praška, a 1951. godine predviđeno je da proizvede 1.000 tona, ili 159% više. Industrija građevinskog materijala proizvela je 1946. tri miliona komada cigle i 1,2 miliona crijepa, a 1951. predviđeno je da proizvede 18 miliona komada cigle i 10 miliona komada crijepa, što je povećanje od 600%, odnosno, 833%. Planom razvoja predviđeno je i da otpočne proizvodnja betonskih prefabrikata i kreča, kojih je u 1951. godini trebalo isporučiti tržištu u količinama od po 10.000 tona. Drvena industrija je trebalo da poveća proizvodnju rezane građe za 150%, da otpočne sa proizvodnjom građevinske stolarije (5.800 metara kubnih), kao i da poveća proizvodnju namještaja za 137%. Predviđeno je i podizanje tekstilne industrije, koja je 1951. trebalo da ima proizvodnju pamučne i kudeljne tkanine od 5,8 miliona metara, kao i industriju kože, koja je u 1951. godini tržištu trebalo da isporuči 600.000 fusi kože (fus = površina kvadrata čije stranice iznose 0,3 m). Prehrambena industrija je trebalo da poveća proizvodnju biljnih ulja sa 260 tona u 1946. na 780 tona u 1951. godini (300%), a piva sa 3.400 hl u 1946. na 20.000 hl u 1951. godini. Do kraja Petogodišnjeg plana trebalo je ostvariti i proizvodnju od 2.500 tona mlijeka i mliječnih prerađevina, 1.800 tona konzerviranog voća i povrća, 800 tona tjestenine, 10.000 tona peciva, 1.000 tona konzervirane i suve ribe, te preraditi 1.000 tona mesa.⁷¹

Tokom realizacije Petogodišnjeg plana, federalnim budžetom predviđeno je ulaganje od 1,8 milijardi dinara u razvoj industrije u Crnoj Gori, što čini 2% od ukupnog jugoslovenskog ulaganja

⁷¹ Zakon o Petogodišnjem planu razvitka narodne privrede FNRJ 1947-1951 i zakoni o Petogodišnjim planovima razvitka narodne privrede Narodnih republika, Beograd, 1947, 415, 417-421, 436-437.

u ovu privrednu djelatnost. Od ove sume, za elektrifikaciju je opredijeljeno 770 miliona, za elektroindustriju deset miliona, metalnu industriju 80 miliona, hemijsku 170 miliona, industriju građevinskog materijala 55 miliona, drvenu industriju 130 miliona, prehrambenu industriju 270 miliona, tekstilnu 205 miliona, industriju kože i obuće deset miliona, školovanje radnika za industriju 100 miliona. U Crnoj Gori je prema ovom planu, prosječna investicija u industriji po stanovniku iznosila 4.851 dinara, u Srbiji 5.403, Hrvatskoj 6.200, Sloveniji 8.267, BiH 6.476, Makedoniji 6.464 dinara. Dakle, najmanji je bio iznos prosječne investicije u Crnoj Gori. U industrijskim preduzećima čije je podizanje planirano u periodu od 1947. do 1951. godine, trebalo je zaposliti 16 inženjera, 43 tehničara, 100 majstora, 519 kvalifikovanih radnika, 941 nekvalifikovanog radnika i 404 administrativna službenika. Ukupno je trebalo, sa onima koji su već zaposleni, da u industrijskim preduzećima radi: 31 inženjer, 63 tehničara, 150 majstora, 1584 kvalifikovanih i 1863 nekvalifikovanih radnika, kao i 487 administrativnih službenika.⁷² Na osnovu ovih brojki, može se zaključiti da je u industriji Crne Gore, nakon realizacije Petogodišnjeg plana, trebalo da radi 4.178 radnika.

Prilikom usvajanja Petogodišnjeg plana privrednog razvoja Crne Gore, predsjednik crnogorske vlade, Blažo Jovanović, rekao je u Skupštini da su zadaci predviđeni planom teški, ali su realni i ostvarivi. Realizaciju plana on smatra preduslovom za stvaranje opšteg narodnog blagostanja u Jugoslaviji, kao i za prevazilaženje privredne i tehničke zaostalosti. Glavni oslonac tog preobražaja bilo je stvaranje jake industrije i elektrifikacija zemlje. Crna Gora, kako kaže, gotovo da i nije imala industriju,

⁷² Generalni plan industrijalizacije FNR Jugoslavije, Beograd, 1947, DACG, Odjeljenje za sređivanje i obradu arhivske građe – Podgorica (OSIOAGP), fond *Centralni komitet Saveza komunista Crne Gore*, knj. IX, 36, 39, 135-136.

a ono što je imala bilo je slabo i primitivno, tako da se Petogodišnjim planom predviđa da izgradi značajnije industrijske i elektroenergetske kapacitete.⁷³ I ministar industrije Komnen Cerović je pred poslanicima rekao da se ovim Planom po prvi put uistinu izgrađuje industrija u Crnoj Gori, ali se, čak ni izgradnjom planiranih postrojenja, ne iskorišćavaju svi njeni potencijali.⁷⁴

Na kraju godine u kojoj je donešen Petogodišnji plan privrednog razvoja, bio je evidentan porast industrijske proizvodnje u odnosu na 1946. godinu. Vrijednost industrijske proizvodnje u 1946. godini bila je 0,1 milijardi dinara, a naredne godine 0,2 milijardi dinara.⁷⁵ Ako se vrijednost industrijske proizvodnje po stanovniku u 1946. iskaže brojem 100, u 1947. godini ova vrijednost iznosi 270.⁷⁶ Napredak se iskazivao i porastom fizičkog obima industrijske proizvodnje u Crnoj Gori. Za 1939. godinu fizički obim iskazan je indeksom 100, dok je za 1946. iznosio 106, a za 1947. godinu 155. Od 1939. do 1947. godine sve industrijske grane su ostvarile značajan porast fizičkog obima proizvodnje: indeks elektroenergije je sa 100 u 1939. porastao na 155 u 1947, proizvodnja uglja sa 100 na 190, proizvodnja nemetala sa 100 na 150, hemijska industrija sa 100 na 205, industrija građevinskog materijala sa 100 na 161, drvna industrija sa 100 na 254, prehrambena industrija sa 100 na 171, industrija duvana sa 100 na 134 i eksploatacija šuma sa 100 na 303.⁷⁷

Ako je u 1947. godini ostvaren nesumnjiv napredak u industrijskoj proizvodnji u odnosu na prethodnu godinu, napredak

⁷³ Govor predsjednika Vlade Blaža Jovanovića, *Pobjeda*, 12. 07. 1947, 1-2.

⁷⁴ Govor ministra trgovine i industrije Komnena Cerovića, *Pobjeda*, 12. 07. 1947, 7.

⁷⁵ *Ekonomika industrije FNRJ*, Beograd, 1953, 170.

⁷⁶ *Prvi kongres Komunističke partije Crne Gore, Dokumenti*, priredili B. Kovačević i S. Stanišić, Titograd, 1988, 114-115.

⁷⁷ *Statistički godišnjak NRCG za 1955. godinu*, Titograd, 1955, 130.

predviđen Petogodišnjim planom samo je djelimično ostvaren. To se priznaje i u zvaničnoj *Pobjedi*. U članku „Kako se izvršuje plan naše industrije“ navodi se da je desetomjesečni plan proizvodnje drvene građe izvršen sa 106,5%, što čini 82% godišnjeg plana, dok je plan proizvodnje cigle i crijepa ostvaren samo za 69%, odnosno, 62%. Za plan prehrambene industrije se kaže da nije ravnomjerno ostvaren, a posebno su loši rezultati u preradi ribe. Hemijska industrija i prerada drveta premašile su planom predviđenu proizvodnju, a proizvodnja uglja je zbog male potražnje ostvarena samo 76%.⁷⁸ Uistinu, podaci o nerealizovanju plana industrijske proizvodnje bili su u nekim segmentima lošiji nego što je saopšteno u *Pobjedi*. Tako je za osam mjeseci 1947. godine ostvareno samo 7,24% godišnjeg plana prerade ribe, dok je u proizvodnji crijepa i cigle ostvareno oko 27% godišnjeg plana.⁷⁹ Statistički podaci o industrijskoj proizvodnji za 1951. godinu, pokazuju još veća odstupanja od plana u većini proizvodnih djelatnosti. Umjesto planiranih 12 miliona kWh, proizvedeno je 8,95 miliona električne energije. Hemijska industrija je umjesto planiranih 1.000 tona sapuna i sapunskog praška, proizvela 857 tona. Jedno od najvećih odstupanja od Petogodišnjeg plana napravljeno je u proizvodnji crijepa i cigle – umjesto planiranih 18 miliona komada cigle i 10 miliona komada crijepa, proizvedeno je 6,2 miliona komada cigle i 1,6 miliona komada crijepa. Odstupanja od plana bilo je i u preradi drveta. Daleko od planiranog bila je i proizvodnja jestivog ulja – umjesto 780 tona, proizvedeno je samo 39 tona, a umjesto planiranih 665 tona konzervi ribe, proizvedeno je 1951. samo 147 tona. Isti je podbačaj napravljen i kada je riječ

⁷⁸ M. Barjaktarović, „Kako se izvršuje plan naše industrije“, *Pobjeda*, 02. 12. 1947, 3.

⁷⁹ Izvještaj Planske komisije NRCG o izvršenju proizvodnog plana za prvih osam mjeseci 1947, 20. 10. 1947, DACG, OSIOAGP, Zbirka Blaža Jovanovića, f. 1/47.

o proizvodnji konzerviranog voća i povrća.⁸⁰ Ipak, neostvarivanje Petogodišnjeg plana industrijske proizvodnje u Crnoj Gori nije isključivo posljedica lošeg planiranja ili institucionalne nesposobnosti da se ostvari predviđeno, već je u najvećoj mjeri posljedica političkih okolnosti koje su nastupile 1948. godine. Sukob Jugoslavije i Sovjetskog Saveza, koji je počeo sredinom 1948, a koji je faktički trajao do 1955. godine, ugrozio je stabilnost države i održanje njene vlasti, pa je neminovno morao uticati na korekciju razvojnih planova i pojavu novih proizvodnih prioriteta. Čak je i realizacija Petogodišnjeg plana tada produžena za jednu godinu. U ovakvim okolnostima, industrijska proizvodnja u Crnoj Gori neznatno je rasla do 1950. godine, iako ne uvijek dinamikom koja je planirana, da bi se 1951. gotovo vratila na nivo od prije dvije godine. Rast industrijske proizvodnje ponovo je zabilježen 1952. godine i od tada će se kretati uzlaznom linijom. Prema podacima koje saopštava R. Vukčević, fizički obim industrijske proizvodnje 1953. godine udvostručen je u odnosu na 1947. dok je 1958. udvostručen u odnosu na 1953. godinu. Fizički obim industrijske proizvodnje za 1963. takođe je udvostručen u odnosu na 1958. godinu, isto kao i industrijska proizvodnja za 1972. u odnosu na 1963. godinu.⁸¹

Upravo period od 1945. do 1947. predstavlja razdoblje u kome su izvršene pripreme za početak ovog velikog privrednog preobražaja. Industrijska postrojenja su do 1947. godine obnovljena i stavljena u funkciju, izvršena je vlasnička i upravljačka transformacija, napravljena je analiza sirovinskih, infrastrukturnih i kadrovskih potencijala za industrijsku proizvodnju, kao i procjena strukture industrije koju treba razvijati shodno društvenim potrebama Crne Gore i tržišnim uslovima. Uspostavljanjem novog sistema vlasti 1945. godine, država je postala glavni

⁸⁰ *Statistički godišnjak NRCG za 1955. godinu*, Titograd, 1955, 131-132.

⁸¹ R. Vukčević, *Razvoj privrede Crne Gore*, Titograd, 1974, 9.

kreatorski i nosilac razvoja industrije, potisnuvši razvoj i planiranje koje počiva na privatnim interesima i procjenama. Kada nakon poslijeratne konsolidacije i vlasničke transformacije industrijskog sektora u Crnoj Gori, započne planski razvoj i potpuno državno rukovođenje, za nešto manje od dvije decenije industrijska proizvodnja biće višestruko uvećana, a industrija će postati privredna grana sa najvećim udjelom u društvenom proizvodu Crne Gore.

MALISORSKA BUNA I CRNA GORA

Jovan Muhadinović

Good relations between Montenegro and Turkey were seriously undermined in 1910 and 1911 by the outbreak of the Malisori rebellion. Wishing to expand its territories, Montenegro helped the rebels and tried to convince the Turkish authorities that its help was directed only towards refugees. Montenegrins had direct influence on the rebellion fighting on the side of Albanians. The consequences of the disturbed relations did not disappear with suppression of this movement. Conflicts on the frontiers yet continued after 1878.

Dolaskom mladoturaka na vlast u Turskoj došlo je do velikih promjena koje će se negativno odraziti na stanje porobljenih naroda u toj carevini. Nova vlada je zaustavila reforme, ukinula političke organizacije porobljenih naroda, kao i nastavu na maternjem jeziku. U evropskim provincijama je pojačavala muslimanski narodni element. Dolazi do nemira, a u Albaniji do ustanka.¹

Albanci su poslije uvođenja ustavnosti u Turskoj, na Narodnoj skupštini odlučili da se uvede latinica kao pismo albanskog jezika i osnuju narodne škole. Mladoturci su pokušavali da na silu

¹ Nada Tomović, „Crnogorski konzulat u Skadru i Malisorske bune 1910–1911. godine“, *Istorijski zapisi*, god. LXX, br. 4/1997, str. 199.

uvedu arapsko pismo. Takođe su namjeravali da ukinu povlašćen položaj Albanije u finansijskom pogledu.²

Crna Gora je zapazila držanje Albanaca – Malisora u vrijeme rata 1876–1878, zaključujući da između Turaka i njih postoji velika netrpeljivost. Vlast na Cetinju je posvetila pažnju ovim plemenima sa namjerom da ih pridobije za svoje ciljeve. Pravi način za dobijanje naklonosti ovog naroda bio je zadovoljenje njihovih osnovnih ekonomskih potreba. Nije se moglo igrati na kartu ideologije, jer su ova plemena bila katoličke vjeroispovjesti. Veze sa crnogorskim dvorom su i ranije uspostavljane. Predstavnici pet grudskih sela koja su ostala u Turskoj, 1883. godine obratili su se orahovačkom kapetanu Novu Spasojevu. Željeli su postati crnogorski državljani ukoliko im većina imanja ostane u Crnoj Gori.³

Malisorima je prije ustanka prijećeno od turskih vlasti da će im zbog otpora biti oduzeto oružje. Crnogorske vlasti iz konzulata u Skadru obaviještene su pismom od 17. januara 1899. da Albanci spremaju veliku skupštinu u Peći. Trebalo je da se odbiju sultanovi zahtjevi upućeni preko valije skadarskog za oduzimanje oružja. Govorilo se da će se na toj skupštini zatražiti i autonomija za Albaniju. Konzul Bakić upozorava da se pravi velika greška ako se misli da se kod ovoga naroda ne budi nacionalna svijest, jer su oni već napravili veliki korak u tom smjeru. Upozorava i vlasti na Cetinju da se na to mora obratiti pažnja, jer Albanci imaju svoje centre i van zemlje. Države iz kojih se propagira albanska nacionalna misao su Italija, Bugarska i Rumunija.⁴

² Vasilj Popović, *Istočno pitanje: pregled borbe oko opstanka Osmanlijske Carevine na Levantu i Balkanu*, Nikola Pašić, Beograd, 2007, str. 166.

³ Živko M. Andrijašević, „Neki podaci o zagranličnoj politici Crne Gore (1878–1912)“, *Istorijski zapisi*, god 76, br. 1–4, 2003, str. 17, 18.

⁴ M. Bakić ministru G. Vukoviću dostavljam informacije i svoje mišljenje o albanskom pitanju, 17. jan. 1889, *Ministarstvo inostranih djela, Zbornik*

Crnogorski ministar inostranih djela, Gavro Vuković, Albance je nazivao „rastrojenim” narodom, zbog toga što su se oni tada dijelili na dvije vrlo fanatične religiozne grupe. Napominje da su te dvije grupe bile u stalnom sukobu i netrpeljivosti. Antagonizam među njima bi trebalo što više podsticati, jer Albanci kao žilav narod mogu vrlo brzo da se konsoliduju i postanu prijetnja crnogorskim interesima. Vuković je smatrao da su nepodložni asimilaciji. Kao primjer navodio je slučaj crnogorskih familija koje su se po dobijanju Ulcinja preselile u taj grad. Umjesto da su te porodice širile svoj jezik, one su naučile albanski, pa su se čak tako i pozdravljali.⁵

Malisori su albansko pleme koje čine: Klimenti, Grudi, Hoti, Kastrati, Šaljani i Škrelje. Nastanjuju prostor sjeverne Albanije i oblast planine Prokletije. Neki od njih, po predanju, imaju i zajedničke pretke sa nekim nekim crnogorskim plemenima. Ratovali su za skadarske paše i bili su oslobođeni nekih poreza. Prvo su bili oduševljeni mladoturskom revolucijom, ali kad je ona počela da donosi šovinizam, arapsko pismo, zatim slanje albanskih trupa u sve djelove carstva, to oduševljenje je nestalo.⁶

Crnogorski konzul iz Skadra, Petar Plamenac je javio 3. marta 1909. o pokretima turskih trupa u Tuzima, Krajini, Ostrosu i Aronetu, mjestima koja su blizu crnogorskoj granici. Uputio je zbog toga protest i turskim vlastima, koje su mu odgovorile da, navodno, mještani selá na granici traže zaštitu od mogućih upada Crnogoraca. Uvjeravanja konzula da crnogorske vlasti neće podržati albanske pobunjenike nijesu dovodile do rezultata. Turci su pokušavali da kod malisorskog stanovništva izazovu

dokumenata, priredio Slavko Burzanović, CID, Podgorica, 2007, dok. br. 266, str. 263, 264.

⁵ Vojvoda Gavro Vuković, „Crna Gora i Turska 1896. godine“, *Zapisi*, god. IV, knj. VI, 1, 1930, str. 32, 33.

⁶ Dragan R. Živojinović, „Ustanak Malisora 1911. godine i američka pomoć Crnoj Gori“, *Istorijski zapisi*, god. XX, knj. XXIV, 2, 1967, str. 324.

podozrenje prema Crnoj Gori, ali desiće se upravo suprotno. Pokušaj turskih jedinica da Malisorima oduzmu oružje, doveo je do pobune. U sukobima su albanske kuće spaljene, a narod je našao pomoć na crnogorskoj strani. Kući su im prvi pritekli u pomoć. Kralj Nikola je primao izbjeglice i pokušao da situaciju iskoristi za svoje ciljeve, nadajući se da će Malisore odvojiti od austrijskog uticaja. Sredinom aprila 1910, pobunjenici zauzimaju Đakovicu, ali pod pritiskom turske vojske bježe u planine. Krajem tog mjeseca komandu nad turskim trupama preuzima lično kosovski valija Mahmut Šefket-paša. Turci su nudili uslove govoreći da će pobunjenicima vratiti oružje ukoliko prestanu sa izazivanjem daljih sukoba. Veliki broj Malisora je pod nepodnošljivim turskim pritiskom prešao u Crnu Goru sa svojim glavarima. Među njima je bio i poznati arbanaški narodni glavar Iso Boljetinac. U Crnu Goru je prebjegao sa svojim sinovima.⁷

Boljetinac je, kao i neki drugi albanski glavari, prozreo namjere kralja Nikole o čemu svjedoči podatak iz njihovog posljednjeg razgovora. Albanski glavar je upozorio crnogorskog vladara riječima: „Mi se ne borimo da se oslobodimo jednog okupatora da bi doveli drugog.“⁸ Pokušaji crnogorske vlasti da pridobiju malisorske glavare, u cilju ostvarivanja svojih državnih interesa, neće biti uspješni.

Turska vojska je bila nemoćna da se na efikasan način obračuna sa ustanicima. Vijesti iz Carigrada navode da je turska vlada nemoćna, što potvrđuje i dozvola da Albanci zadrže oružje. Mnoge hodže i starješine su se s tim složile, ali došlo je i do interniranja 33 vođe ustanka.⁹ Zatvaranje vođa ustanka od strane Turaka nije išlo u prilog smirivanju situacije.

⁷ Nada Tomović, *navedeno djelo*, str. 199, 200.

⁸ Milan Šćekić, „Crna Gora i albanski prvaci (1910-1912)“, *Matica*, god. 18, br. 70, (2017), str. 294.

⁹ *Glas Crnogoraca*, br. 21, od 08. maja 1910.

Pored izjava ruskoj vladi da će podržavati izbjeglice u svojoj zemlji, crnogorski suveren je znao da ovo postaje sve teži problem. Memorandumom od 4. oktobra 1910. se obratio predstavnicima sila koje su bile na Cetinju. U aktu su dati razlozi zbog kojih je došlo do emigriranja tolikog broja stanovnika sa susjednog područja, kao i to da Turska širi glasine da Crna Gora pomaže ustanike i podstiče emigraciju da bi izazvala granične sukobe.¹⁰

Rješavanje pitanja pobune, kao i pitanja emigranata, koji su se u sve većem broju nalazili na crnogorskoj teritoriji, ogledalo se u slanju Bedri-paše na Cetinje, oktobra 1910. Paša je trebalo da sa brigadirom Jankom Vukotićem sredi sporna pitanja na granici, ali i da pregovara o povratku izbjeglica kućama. Crnogorska vlada je obezbijedila amnestiju za sve emigrante koji su željeli da se vrate na svoja ognjišta. Nakon toga, skoro svi su se vratili. Ruski poslanik Arsenijev, znajući za pomaganje albanskog ustanka od Crne Gore, poručio je Lazaru Tomanoviću, da se prekine pomagati izbjeglicama i da se one vrate nazad. Bilo je poznato da zbog tog pitanja Rusija nije bila spremna da zarati sa Turskom. Kralj Nikola je kategorično odbijao zahtjev ruskog poslanika, rekavši da će nastaviti da pomaže albanske porodice koje su u kraljevini čak i ako ruska carska vlada prestane sa davanjem pomoći Crnoj Gori. Naredna, 1911. godina, nije donijela boljitak. Mladoturska vlada je još više pogoršala uslove života za netursko stanovništvo. Dolazi do novih malisorskih pobuna i novih talasa izbjeglica.¹¹ Već aprila te godine u izvještajima građe Ličnog arhiva kralja Nikole, govori se o sukobima malisorskih plemena sa turskom vojskom. Zabilježeno je da su se 12. aprila Klimenti sukobili sa turskim kordonima kojima su uspjeli da otmu oružje. Vojnike koje su

¹⁰ Dr Đorđe Makić, „Srbija i Crna gora u Malisorskoj krizi 1910-1911. godine“, *Istorijski zapisi*, br. 2, 1985. str. 10, 11.

¹¹ Nada Tomović, *navedeni članak*, str. 201, 202.

zarobili su pustili. Pominje se i napad Hota, Gruda, Klimenata i Trofeja na kule u Rapši i na Cijevni, koje su osvojili, poslije čega su od crnogorske vlade tražili pomoć u municiji. Pogranični komesar na Žablaku, 18. marta 1911, javljao je da je Turska gomilala trupe na granici sa Crnom Gorom, da naoružava muslimane Sandžaka. Naloženo je da se bez krvavog sukoba ne dozvoli da ijedan dio turske zemlje bude oduzet. Pravoslavni narod koji tamo živi je bio razoružan i onemogućeno mu je da pomogne u mogućem sukobu. Austrougarska je reagovala sa stavom da nikom neće dozvoliti okupaciju Sandžaka. U martu 1911, Crna Gora je uputila još jedan memorandum silama, u kojem pokušava da objasni svoju ulogu neutralnosti u malisorskom ustanku. Traži pomoć velikih sila u rješavanju tog sukoba, kao i pitanja velikog broja izbjeglica koje se nalaze u kraljevini. Tekst memoranduma je poslat predstavnicima stranih sila na Cetinju, kao i crnogorskom predstavniku Jovu Popoviću u Carigrad. U tekstu se pominje razlog nezadovoljstva Albanaca, koje je nastalo ukidanjem povlastica koje su imali, poput oslobađanja od vojnog roka, kao i upravljanja po narodnim običajima. Navodi se da amnestijom koja je bila objavljena, pri povratku izbjeglicama nijesu ispunjeni uslovi i da su se mnogi Malisori povratili iz Skadarskog vijaleta u Crnu Goru, žaleći se na Turke. Visoka Porta je javila da će se amnestija odnositi na one koji nijesu napravili prekršaj u pobuni, i na neke glavare. Biće i onih koji će se internirati u Malu Aziju. Tom prilikom nijesu objavljena imena, tako da se narod polakomio, što se tiče povratka. Kraljevska vlada je saopštila da će zbog nemogućnosti da izdržava izbjeglice morati da im prestane davati pomoć i to od 15. marta. Turskom poslanstvu na Cetinju je to stavljeno na znanje. U nastavku se govori da i pomenuto poslanstvo, kao i ostala koja su na Cetinju pratila situaciju i dešavanja u susjedstvu, mogu da potvrde da Crna Gora nije imala udjela u pomaganju pobune. Njena uloga

je bila humanitarnog karaktera i odnosila se samo na pomoć izgladnjelim izbjeglicama.¹²

Crnogorski konzul, Dušan Gregović, iz Skadra je poslao nepovoljne vijesti po crnogorskog vladara. Rekao je da su turske vlasti obaviještene da albanskim grupama Crnogorci daju podršku u borbi protiv Turaka. Pomenio je pet četa Gornjokučkog bataljona i dvije čete Zatrebačkog. Bili su su pod komandom izvjesnog Gala Lekočevića. Crnogorci su operisali od crnogorske granice pa do Kastrata, podižući klonule Malisore na borbu. Turci su tvrdili da nije bilo pomoći crnogorskih četa da bi ustanak bio odavno slomljen, a sad isti plamti opet od Kastrata do Dinoša. Gregović navodi da mu je francuski poslanik javio da je zbog ovih događaja veliko nezadovoljstvo u Carigradu.¹³

Albanija je bila poprište interesa mnogih država u tom periodu. Austrougarska je tu prednjačila. Znatno proširena na Balkanu, ona je Albaniju, a posebno njen jug, čijim preuzimanjem se mogao kontrolisati ulazak u Jadransko more, smatrala veoma korisnom za svoju buduću politiku. Na svaki način je gledala da obezbijedi prodor svoje politike što više na jug i da u tom dijelu Balkana stvori jaku protivtežu interesima Crne Gore i Srbije. Zauzimanjem juga oni su htjeli da stvore otpor pokušaju širenja Italije na istočnu obalu Jadrana. Dolazilo je u obzir i da ove dvije države zajednički stvore albansku državu koja će služiti zajedničkim interesima.¹⁴ Ugovor u Monci to potvrđuje.¹⁵

¹² Risto Dragičević, „Izvjestaji o Malisorskim bunama 1911. godine“, *Zapisi*, god. XIV, knj. XXV, 1, (1941), str. 42-46.

¹³ DACG, MID, 1911, f. 191, br. dok 973, *D. Gregović, Lazaru Tomanoviću*, 29. marta 1911.

¹⁴ Dr Đorđe Makić, *navedeni članak*, str. 6, 7.

¹⁵ Ugovorom u Monci 1897. predstavnici Italije i Austrougarske su se sporazumjeli o stvaranju autonomne Albanije.

Krajem marta 1911. na dvor na Cetinju je stigla vijest od konzula iz Skadra, koji pominje da je prema Tuzima krenuo jedan bataljon vojske. Emin beg u Tuzima ima pet bataljona nizama, 2.000 skadarskih bašibozuka, ukupno oko 4.000 vojnika. Malisori imaju svega oko 1.500 vojnika, ali ako dođu do oružja taj broj će lako porasti na 2.000 ljudi. Turci su procijenili da će im trebati čak 12.000 vojnika da slome ustanak. Nemiri su bili i u Kosovskom vilajetu.¹⁶

Loše vijesti po crnogorsko držanje prema ustanku su bile u tvrdnjama 84 bašibozuka koji su razoružani kod Dinoša i Vranja. Oni tvrde da su ih razoružali Kuči, kojih je bilo oko 150, uz podršku dijela Zetskog bataljona. Zarobljenici su muhadžiri iz Podgorice i Spuža i tvrde da su neke od napadača lično poznavali. Navode da su uspješno suzbijali Malisore dok nijesu došle crnogorske trupe obučene u arnautska odijela. Prema njihovom svjedočenju, Crnogorci dijele oružje ustanicima, govoreći da to nije borba protiv Malisora, nego protiv Crne Gore. Gregović smatra da ovi vojnici lažu zbog sramote što su razoružani.¹⁷

Vijesti o sukobima u Malesiji stižu u Crnu Goru 31. marta, i govore da su ustanici suzbijeni od strane turskih trupa. Turska vojska je popalila kuće u Kastratima i nastavila ka Tuzima, da bi se najvjerojatnije sastavila sa Emin-begovom vojskom. Ranjenih je bilo puno, na obje strane. Turski moral je pao i pored napredovanja turske vojske. Skadrani i muftija su vapili za pomoć iz Carigrada.¹⁸

¹⁶ DACG, MID, 1911, f. 191, br. dok. 920, Pismo D. Gregovića skadarskog konzula, Lazaru Tomanoviću ministru inostranih djela, 26.03. 1911.

¹⁷ DACG, MID, 1911, f. 191, br. dok.1009, Dušan Gregović Lazaru Tomanoviću, 28.03.1911.

¹⁸ DACG, MID, 1911, f. 191, br. dok 1004, Dušan Gregović, Lazaru Tomanoviću, 31.03.1911.

Sukobi koji su se desili 10. 04. 1911. govore da je u Klimentima poražena turska vojska pod komandom Etem-paše, i da su zato najzaslužniji Crnogorci koji su u njima učestvovali. Turske vlasti su izvještavale da je osim pomoći u oružju u tom sukobu, na strani Malisora učestvovalo i 200 crnogorskih podanika. Izvori govore da je turska vojska bila u rasulu, da se samo oko 3.000 Turaka moglo smatrati vojnicima, a da su ostali ranjenici i invalidi. Turgut paša je otpustio oko 500 takvih lica iz vojske.¹⁹

Konzul Gregović je kazao da su u Skadru tokom ustanka napetosti bile velike. Vojska nije dolazila, iako je Bedri-paša proturio vijest da će uskoro doći samo da bi smanjio tenzije. Turska je bila potpuno nespremna za mobilizaciju, po njegovom mišljenju. Muslimani su strahovali da će se Miriditi pridružiti ostalim Malisorima i da će napasti grad, koji je bio bez odbrane. Katolici su željno iščekivali carsku vojsku jer su bili u strahu od muslimana koji su postajali sve fanatičniji kako su dolazili ranjeni u grad iz borbe.²⁰

Iz Albanije su stizale vijesti da je položaj Bedri-paše težak i kod vojske i kod oficira zbog lošeg držanja prema ustanku. Miriditi od kojih se strahovalo nijesu podigli ustanak jer su njihovi glavari bili potkupljeni. Miriditski glavar Bib Doda je u razgovoru sa katoličkim arhiepiskopom rekao da treba „istrijebiti“ Malisore zbog „besmislenog“ ustanka. Bib Doda je odustao od ustanka i obnove Skenderbegovine, jer je dobio povlastice i mjesto komandanta redifa od turskih vlasti. Saopštava se da će ustanak propasti i da će pravi junaci ostati na nemilost turskih trupa.²¹

¹⁹ DACG, MID, 1911, f.191/a, br. dok. 1081, Dušan Gregović, Lazaru Tomanoviću, 10.04.1911.

²⁰ DACG, MID, 1911, f. 190/a, br. dok 833, Dušan Gregović Lazaru Tomanoviću, 18.03.1911.

²¹ DACG, MID, 1911, f. 191, br. dok 1058, Dušan Gregović Lazaru Tomanoviću, 04.04.1911.

Podaci konzula Gregovića govore da Bib Doda radi u Carigradu na tome da od Miridita stvori poseban mutesarifluk, sa njim na čelu. Turci na njega nijesu blagonaklono gledali jer su mu najbliži saradnici ujedno bili i vođe ustanka. Malisorska plemena nijesu bila složna. Ustajala su iz sebičnih razloga i nije su imala zajednički cilj.²²

Od početka ustanka saradnja crnogorskih organa vlasti i Turskog poslanstva nije bila iskrena o čemu govori i podatak da je tokom ustanka iz Tuzi u Podgoricu prebjegao turski vojnik. Zadržan je u oblasnoj upravi. Turski konzul je odmah došao da se sastane sa njim, ali je oficir od strane nekih ljudi odveden. Turski poslanik nije mogao da ga vidi. Zbog toga je došlo do verbalnog sukoba između predstavnika Turske u Crnoj Gori i oblasnog upravitelja Veliše Lazovića.²³

Ustanak su gledali da iskoriste mnogi, znajući da je granica slabo obezbijeđena. Tako se Turska legacija žalila da je na području granice kod Mojkovca oko 20 Crnogoraca prešlo da sječe drvenu građu u turskoj teritoriji. Tom prilikom su i pucali na tursku stražu.²⁴

Tursko poslanstvo se žalilo i 24. aprila, govoreći da je turskom podaniku tog dana, prilikom uzimanja Šipčanika od strane Malisora oteta stoka. Navodno su tu stoku Huseinu Hasiju, oteli kapetan Krsto Dragov i njegov brat Vojin.²⁵

Turgut-paša, koji je smijenio Bedri-pašu je po dolasku bio i u posjeti kod crnogorskog konzula Gregovića. Konzul je o tome

²² DACG, MID, 1911, f. 190/a, br. dok. 874, Dušan Gregović Lazaru Tomanoviću, 22.03.1911.

²³ DACG, MID, 1911, f. 190/a, br. dok. 786, Ministarstvo inostranih djela, Ministarstvu unuštarnjih djela, 18.03.1911.

²⁴ DACG, MID, 1911, f. 191/a, br. dok. 1099, Turska legacija, Ministarstvu inostranih djela CG, 24.04.1911.

²⁵ DACG, MID, 1911, f. 191/a, br. dok. 1100, Ministarstvo inostranih djela Oblasnoj upravi PG, 28.04.1911.

dao zanimljive podatke. Paša je rekao da je u Skadru trenutno i to samo dok, kao što kaže: „...pokorim i obezoružam Malisore i dok ih silom uvjerim da se moraju potčinjavati zakonima carstva“. Na pitanje Gregovića koliko će mu vremena trebati da smiri ustanak, on je odgovorio da će taj proces ići brzo ukoliko Crna Gora stvarno ostane neutralna. Obaviješten je bio o tome da su trupe koje su se borile protiv turske vojske koristile vojne trube i znakove, što je inače svojstveno vojsci, ali ne i Malisorima. Konzul je rekao da su to jedino mogli biti pojedinci iz susjednih plemena koji su vjerovatno u srodstvu sa ustanicima. Turgut-paša je insistirao na tome da ustanici moraju znati da za njih neće biti nikakve potpore sa crnogorske strane. Crnogorski predstavnik je rekao da Crna Gora jedino pomaže izbjeglicama, kao što bi i svaka druga zemlja, na što je paša odgovorio: „Ja ću se postarati da što manji broj Malisora kod vas prijeđe.“²⁶ Bio je riješen da se ustanak uguši što prije.

Crna Gora je bila u veoma teškoj finansijskoj situaciji. Dugovala je kredite evropskim bankama, ali je i pored toga vršila pripreme za novo zaduživanje. Veliki broj izbjeglica je trebalo i prehraniti, a zadržavani su zarad državnih ciljeva. Obezbeđivanje uslova tolikom broju ljudi nije bilo moguće bez stranih kreditiranja.²⁷

Stanje u Albaniji se nije popravljalo zbog pogrešnih turskih poteza. Zbog akcije u Jemenu, turska vojska je pokušavala da mobiliše Malisore, koji na to ne pristaju i spremaju se za ustanak. Miriditi su se bunili, došlo je do nemira i u Kosovskom vilajetu.²⁸

Turski poslanik na Cetinju je dobijao od turskog konzula iz

²⁶ DACG, MID, 1911, f. 191/a, br. dok. 1080, Dušan Gregović Lazaru Tomanoviću, 06.04.1911.

²⁷ Mirčeta Đurović, *Crnogorske finansije 1860-1915*, CID, CBCG, Podgorica, 2008, str. 274.

²⁸ Dr Đorđe Makić, *navedeni članak*, str. 19, 20.

Podgorice obavještenja da se sa granice dovode ranjenici. Naveo je da ih je bilo dvadeset. Tražio je da se na Cetinju provjeri da li među njima ima crnogorskih podanika. Sadredin-beg je tvrdio da se pojedini Kuči oblače u arnautsko odijelo i ratuju sa Malisorima protiv Turaka. Odgovori su traženi od serdara Janka Vukotića, koji je negirao turski izvještaj o broju ranjenika, govoreći da je riječ o pet malisorskih ranjenika koje je nabrojao i poimenice. Tvrdio je da među njima nema Crnogoraca. Sadredin-beg nije stao na tome. Otišao je u Ministarstvo inostranih djela i donio spisak imena oficira, sa imenom zapovjednika grupe, Aleksandra Popovića, koji je predvodio napad na selo Vranj. Kapetanske vlasti u Golubovcima su odgovorile da taj oficir ne postoji, kao ni ostali pobrojani, izuzev jednog koji tada nije bio ni u blizini pomenutog sela.²⁹

Turska legacija navodi notom od 18. maja, da je prilikom napada na selo Dinoš, 25. marta, Halil sin Hadži Ujka, ranjen i prevezen u bolnicu. On je tvrdio da je tom prilikom oko 120 Crnogoraca napalo selo, pod komandantom orahovačkim. Zapalili su njegovog oca u sopstvenoj kući. Poznao je komandira Petra Spasojevića i sina mu, kao i Đura Novića. Kazao je da je tada brat Spasojevićev ranjen. Legacija je tražila da se krivci za ovaj strašan zločin kazne. Pominjao je i mogućnost Halilovog svjedočenja.³⁰

Serdar brigadir Vukotić ovu žalbu Turskog poslanstva naziva „čudnovatom notom“ i navodi sljedeće:

1. Orahovački komandir je tog dana bio na Fundini pod komandom Radomira Vešovića, trudeći se da na granici održi mir, usljed napada Malisora na Dinoš. Tako da u pomenutom napadu nije mogao učestvovati.

²⁹ DACG, MID, 1911, f. 191, br. dok. 1001, Kraljevsko poslanstvo Carigrad, Ministarstvu inostranih djela, 02. maj 1911.

³⁰ DACG, MID, 1911, F. 192/a, br. dok 1363/4, serdar brigadir J. Vukotić vladinom izaslaniku, 06. maj. 1911.

2. Komandir orahovački Petar Spasojević ne postoji u Crnoj Gori. Postoji kapetan Petar Spasojević, ali on ima 85 godina, i zbog starosti nije mogao biti učesnik događaja. Što se tiče njegovog rođenog brata, koji je tada navodno ranjen, taj brat je preminuo sa 12 godina.

3. Ime još jednog učesnika po tvrdnjama Turskog poslanstva, Đura Novića, ne postoji u vojničkim spiskovima.³¹

Međusobna trvenja i optuživanja su se nastavljala, tako da se, u dokumentu od 17. maja. 1911, Tursko poslanstvo žalilo da su Crnogorci napadali tursku karaulu na Ržanici. Ministar Tomanović u svom pismu poslanicima saopštava da, po izvještaju Vešovića, to nije bila Ržanica, već Ržana u Šekularu. Turski askeri su tu ranili dva crnogorska podanika koji su skupljali sijeno. U sukobu su poginula i 4 askera turske vojske. U pismu se dalje kaže da su na to mjesto poslati Karlo-efendija, činovnik Turskog poslanstva, a sa crnogorske strane kapetan Dragović, da utvrde stvarno stanje. Poslije izvršenog uvida, zaključeno je da su turski vojnici podigli šanac na crnogorskoj teritoriji. Tako da su sa tog mjesta mogli da dominiraju nad selima Šekulara. Šanac je uništen nakon toga.³²

Zanimljivo je da je 8. juna 1911. u bečkom listu „Fremdenblatt“, izašao članak kojim se otvoreno podržavaju albanski pobunjenici. Turci su bili prinuđeni na pregovore sa pobunjenicima. Turgut paša je ubrzo objavio proklamaciju o amnestiji, a 25. juna je Sadredin beg, turski poslanik, pregovarao sa albanskim prvacima u turskom konzulatu u Podgorici. Glavari su predali poslaniku tzv „Crvenu knjigu“, u kojoj su bila sabrani uslovi. Tražili su da im se omogući da nose oružje, da

³¹ DACG, MID, 1911, F. 192/a, br. dok 1363/1, serdar brigadir J. Vukotić L. Tomanoviću, ministru inostranih djela, 06. maja. 1911.

³² DACG, MID, 1911, f. 192, br.dok.1394, ministar inostranih djela L. Tomanović, kraljevskom poslanstvu u Carigrad i Kraljevskom konzulatu u Skadar, 17. maj. 1911.

dobiju ustanove glavnog inspektora nad albanskim vijaletima, da postavljaju činovnike Albance, da im se poštuje jezik, tražili su decentralizaciju u upravi, opštinsku samoupravu, reforme u finansijama, i da se prihodi iz Albanije troše u zemlji. Na prvom mjestu su insistirali da im turska strana garantuje ispunjenje uslova. Porta je za sve ove probleme i traženje autonomije okrivljavala Crnu Goru. Nije imala namjere da ispuni albanske zahtjeve.³³

Albanci nijesu odustajali, odbili su ponuđenu amnestiju, tražeći da im se ispune uslovi, pod kojim bi nastavili život u Turskoj. Vidjevši da Porta nema namjeru da im udovolji oni su 26. juna 1911. poslali molbu velikim silama preko akreditovanih poslanika na Cetinju, tražeći da im pomognu. Grej, engleski ministar spoljnih poslova, je pokušao da pronađe rješenje. Smatrao je da rat na Balkanu mogu spriječiti samo velike sile, koje se i najviše upliću u balkanske stvari. Rusija, Austrougarska i Italija su tu bile ključne. Odgovor Rusije je bio da je albansko pitanje, unutrašnje pitanje Turske. Na kraju je Grejeva inicijativa propala, zbog nezainteresovanosti sila i bezvolje da se zajedničko rješenje nađe.³⁴

U julu 1911. dolazi do jednog velikog saznanja u evropskoj politici i izbacivanja u prvi plan Erentala, ministra spoljnih poslova Austrougarske. Emerih Ivanka, poslanik Ugarskog parlamenta, raskrinkao je djelovanje ovog šefa države. Ivanka je dao dokaze kako je Erental u vrijeme aneksione krize razdijelio Albancima 10.000 manliherskih pušaka i veću sumu novca. Novac je navodno bio dar od cara. Albanci su trebali da izazivaju čarke sa mladoturskim režimom, da bi ovaj bio prisiljen da prihvati aneksiju Bosne i Hercegovine. Kad su Turci priznali aneksiju, pokušano je da se Albancima oduzme oružje. S obzirom da su i tada zbog problema koje su izazivali za račun

³³ Dr Đorđe Makić, navedeni članak, str. 27.

³⁴ Dr Đorđe Makić, navedeni članak, str. 28, 30, 31.

Beča, ovi strahovali za život, oružje nije vraćeno. Mladoturci su sve ovo saznali, ali su ćutali zbog obećanja Austrougarske da će pomoći ugušenju arbanaškog ustanka. Ivanka je to dokazivao i Erentalovom zabranom da se u Habzburškoj monarhiji naprave odbori za slanje hrane izbjeglicama. Ovaj skandal je poslije veoma teško zataškan. Postojala su i izvjesna opovrgavanja da se ovim tekstom htjelo dati nade Malisorima ili eventualno Crnogorcima. Govorilo se da je javnost, u prvom redu katolički kler, tražio da se Austrougarska kao zaštitnik katolika zauzme za Arbanase. Tvrdilo se da se ovim gestom našlo zadovoljenje klerikanaca sa prestolonasljednikom.³⁵

Ruski izvještaji krajem jula 1911. pominju oko osam hiljada malisorskih izbjeglica u Crnoj Gori.³⁶ Stanje na evropskoj sceni, kao i ono u Carigradu, potom i prijetnje kralja Nikole oružanom akcijom u sjevernoj Albaniji, doveli su do toga da je on na intervenciju Rusije, Austrije i Italije, morao da odustane od svojih zamisli. Posljedice su osjetile upravo malisorske izbjeglice u Crnoj Gori. Turski poslanik na Cetinju je krajem jula dobio iz Carigrada telegram o uslovima za pobunjene Albance. Između ostalog se navode i uslovi za povratak izbjeglica, kao i pobunjenika na svoja ognjišta. Pod međunarodnim pritiskom kralj Nikola je zatražio od malisorskih glavara da prihvate turske uslove. Crnogorski vladar je Albancima koji nijesu htjeli da se vrate prijetio prekidom pomoći u hrani. Nemajući kud, glavari su sa svojim narodom prihvatili neizbježno. Sljedećeg mjeseca su se vratili kućama, svega ih je pedeset ostalo u Crnoj Gori. Malisorska buna je završena.³⁷

Smirivanje albanskog ustanka iz 1911. godine nije dovelo do mira na posjedima Turske u Evropi. Ustanci su doveli do turskog nasilja nad hrišćanskim stanovništvom. Želja zajedničke akcije

³⁵ Dr Đorđe Makić, navedeni članak, str. 32, 33.

³⁶ Dragan R. Živojinović, navedeni članak, str. 328

³⁷ Dr Đorđe Makić, navedeni članak, str. 33, 34.

balkanskih država za konačnim oslobođenjem od vjekovnog okupatora je stalno bila prisutna. Prema toj želji nijesu ostale ravnodušne ni Rusija ni Italija, prvenstveno iz svojih interesa.³⁸

Crnogorsko-turska granica bila je stalno mjesto sukoba pograničnih straža. U julu 1912. je došlo do okršaja kod karaule na Pržištima, kod Mojkovca, na crnogorskoj teritoriji. Bilo je mrtvih i ranjenih na obje strane. Potom je uslijedila akcija Crnogoraca koji su uništili čak jedanaest karaula. Nemiri su izbijali među hrišćanskim stanovništvom i na području Berana. Crna Gora je smatrala da je situacija veoma ozbiljna i pokušala je i prije ovih dešavanja da zainteresuje zvaničnu Srbiju za zajedničku akciju. Međutim, srpska vlada je odbila takve predloge 1911. godine. Crna Gora od tada traži saveznika u Bugarskoj. Postoje podaci prema kojima je Jovan S. Plamenac, ministar unutrašnjih poslova u vladi Lazara Tomanovića, tvrdio da je 1910, prilikom jubilarnih svečanosti, upriličen sporazum kralja Nikole i Ferdinanda, bugarskog vladara. Nema konkretnih dokaza o tome. Pored toga, crnogorska vlada je pažnjom pratila dešavanja između balkanskih država, posebno kada su u pitanju sklapanja saveza između istih.³⁹

U ovom periodu kralj Nikola je putovao u Rusiju, zatim u Beč. Po povratku iz tih diplomatskih misija napravio je nešto što je slutilo kao uvod u pripreme za rat sa Turskom – Vladu Lazara Tomanovića je zamijenio kabinetom Mitra Martinovića.⁴⁰

Vlada generala Martinovića je s pravom smatrana ratnom vladom. Ta vlada je trebalo da se osloni na narodno oduševljenje i povjerenje naroda, koji je, kao i uvijek, polagao najveće žrtve.⁴¹

³⁸ Nikola P. Škerović, *Crna Gora na osvitu XX vijeka*, SANU, Naučno delo, Beograd, 1964, str. 577.

³⁹ Isto, str. 577, 578.

⁴⁰ Isto, str. 578.

⁴¹ Isto, 570.

Sukobi na granicama Crne Gore i Turske nijesu jenjavali, mnogo prije kritične 1912. i početka Balkanskog rata. Tursko poslanstvo izvještava da su 4. septembra 1908. Crnogorci prešli granicu kod Plava i ubili dva Turčina na njihovim pašnjacima kao i jednog turskog vojnika. Poslanstvo se krajem istog mjeseca žalilo na Veličane koji su u avgustu pravili probleme i pucali na tursku stražu u Gornjoj Ržanici.⁴²

U Crnoj Gori, bolje reći na njenim granicama sa Turskom, izbijaju neredi kojih je bilo i u mirnodopskom periodu. U avgustu 1912. godine, došlo je do napada turskih kordona na području sela Velika, Šekulari, kao i u Polimlju. Tom prilikom je teško ranjen kaplar Rade Stešević. Ministarstvo inostranih djela je to saopštilo Turskom poslanstvu na Cetinju.⁴³

Tursko poslanstvo je po primanju ovih obavijesti odmah izvijestilo ministarstvo da je preduzelo mjere da se incident prekine.⁴⁴ Međutim, to nije imalo nikakvog efekta. Komandant Plamenac, koji je i oblasni upravitelj Andrijevice, saopštio je da je ranjeni Stešević umro. Turski nizami su cijeli dan pucali, tako da se pokojnik nije mogao ni sahraniti kako dolikuje, sve do noći.⁴⁵

Istog dana brigadir Janko Vukotić javlja, da osim ranjavanja Steševića turski asker neprestano prelazi crnogorsku granicu, pucajući na sve pa i na radnike. Takođe, pucali su na kuće i stanovništvo u Velici. Tamošnji mještani su bili na velikoj mucu.⁴⁶

⁴² Ivan Tepavčević, *Crnogorska granica prema Plavsko-gusinjskom kraju 1878–1912*, Almanah, br. 55–56, Podgorica 2013, str. 365.

⁴³ DACG, MID, 1912, f. 204/a, br. dok. 1785, Ministarstvo inostranih djela, Turskoj legaciji, 14.08.1912.

⁴⁴ DACG, MID, f. 204/a, br. dok. 1786, Turska legacija, Ministarstvu inostranih djela, 27.08.1912.

⁴⁵ DACG, MID, f. 204/a, br. dok. 1792/2, Komandir Plamenac, Ministarstvu inostranih djela, 16.08.1912.

⁴⁶ DACG, MID, f. 204/a, br. dok. 1792/3, Brigadir J. Vukotić Ministarstvu inostranih djela, 16.08.1912.

Zbog vrlo komplikovane situacije ministarstvo inostranih djela se obratilo crnogorskom otpravniku u Carigradu, Petru Plamencu, šaljući mu Vukotićev izvještaj. Uz to se napominje da je opstanak stanovnika u kritičnim naseljima nemoguć. Turska vlada je obećala da će ovo zaustaviti, ali njihove naredbe se nijesu slušale.⁴⁷ Alarmantno stanje potvrđuje i to da se ovi izvještaji primaju u crnogorskoj vladi na Cetinje i šalju u Carigrad istog dana.

Preko oblasnog upravnika iz Andrijevice, Plamenca, vlada je javilla poslanstvu u Carigradu kakva je situacija u beranskom okrugu, govoreći da je veliko ogorčenje pravoslavnog naroda protiv Turaka. Svakog dana turski asker je popunjavao vojsku i dovodio topove. Beranski Turci nijesu dozvoljavali hrišćanima da zadrže svoje oružje. Takođe, u varoš su došla i četiri tabora nizama.⁴⁸

Halil-beg, otpravnik poslova Turske na Cetinju, javio je o prenosu šest topova sa Cetinja u unutrašnjost ka turskoj granici. Pomenuo je i sastanak ministra Martinovića sa grudskim i hotskim prvacima. Crnogorske vlasti su tvrdile da je to bilo samo manevrisanje topovima, i to sa dva topa, kao i da je turska informacija o kretanju topova ka granici netačna.⁴⁹

Stanje u Turskoj je bilo haotično. Na području Kosovskog vilajeta je od maja 1912. rastao ustanak. Na njegovom čelu je bio Isa Boljetinac. Crna Gora i Srbija su gledale da se od tog ustanka okoriste za svoje državne ciljeve.⁵⁰

⁴⁷ DACG, MID, f. 204/a, br. dok. 1792/3, Ministarstvo inostranih djela, Petru Plamencu, 16.08.1912.

⁴⁸ DACG, MID, 1912, f. 205, 1886/2, Ministarstvo inostranih djela, Kraljevskom poslanstvu u Carigrad, 30.08.1912.

⁴⁹ DACG, MID, 1912, f. 205, 1958/1, Ministarstvo inostranih djela, Kraljevskom poslanstvu u Carigrad, 05.10.1912.

⁵⁰ Vladimir Stojančević, Srbija i Turska pred rat 1912. godine, Društvo srpskih književnika Crne Gore i Hercegovine, Osvećeno Kosovo 1912–2012, str. 35.

Kralj Nikola nije ostajao imun na ove pokrete na turskim granicama, posebno kad su u pitanju Malisori. Slično plemensko uređenje, hrišćanska vjera, zajednički neprijatelj, kao i rođачke veze Malisora sa pograničnim plemenima Crne Gore su dovodili do ove saradnje. Takođe i snovi kralja Nikole o proširenju zemlje.⁵¹

Crnogorski vladar je vidio situaciju prema Skadru, sve češće pogranične incidente, kao i gomilanje turskih trupa na granici. U junu mjesecu su na Cetinje dolazili predstavnici albanskih plemena Hota, Gruda i Kastrata i žalili se na nasilje turskih trupa. S obzirom na često prelaženje turskih trupa u potjeri za bjeguncima na crnogorsku teritoriju i to bez dozvole zvaničnih crnogorskih vlasti, Cetinje je reagovalo. Crnogorska vlada sa svojim suverenom na čelu je naredila vojnim organima da se pripreme za pomoć Malisorima u oružanoj akciji protiv turske vlasti. Crnogorsku vlast je zabrinjavala i tvrdnja turskog poslanika na Cetinju koji tvrdi da je u Skadarskom vilajetu koncentrisano 15 hiljada vojnika.⁵²

Sukoba je bilo i prema Malesiji. U avgustu, javlja se Kraljevskom poslanstvu u Carigradu o krađi malisorske stoke od strane Turaka. Grudi i Hoti su se sa njima sukobili kod sela Delevići i Vrbe. Turci su granatirali Malesiju sa Šipčanika i Dečića. U borbi su poginula četiri pripadnika plemena Hoti, dvojica Gruda, dok su četvorica ranjeni. Sjutradan su turske snage upale u Vuksanlekiće. Po izvještajima, jake borbe su trajale sedam sati, a ishod je nepoznat. Malisori su 30. avgusta uništili jedan nizam, zarobivši pedeset Turaka. Hoti su imali dvadeset ranjenih.⁵³

⁵¹ Nikola P. Škerović, navedeno djelo, str. 571.

⁵² Mr Ivan Tepavčević, „Skadarski konzulat i crnogorsko-osmanski odnosi do 1912. godine“, *Crna Gora i Osmansko Carstvo (zbornik)*, Matica crnogorska, Podgorica, 2017, str. 425, 426, 427, 428.

⁵³ DACG, MID, 1912, f. 205, br. dok. 1886/1, Ministarstvo inostranih djela, Kraljevskom poslanstvu u Carigrad, 28.08.1912.

Dok su trajali ovi nemiri razgovaralo se o savezu balkanskih zemalja, koji već od 1911. godine podržava Rusija. U septembru 1912. postignut je dogovor zemalja (Crna Gora, Srbija, Bugarska i Grčka) međusobnim ugovorima. Konačni cilj je bio oslobođenje Balkana od turske vlasti. Crna Gora je sa Bugarskom sklopila usmeni ugovor, dok je 6. oktobra 1912. sa Srbijom dogovoren savez i zaključena vojna konvencija. Prema dogovoru, Crna Gora je trebalo prva da objavi rat Turskoj, što je i uradila 8. oktobra 1912. godine po novom kalendaru.⁵⁴

Svi sukobi, a posebno oni na granicama, koji nijesu prestajali od donošenja odluka Berlinskog kongresa, kao i odlazak sa vlasti crnogorskog prijatelja, turskog sultana Abdul Hamida, želje Crne Gore da proširi svoju teritoriju, dovele su do Balkanskih ratova. Osmansko carstvo će poslije viševjekovne vlasti biti potisnuto sa Balkana.

⁵⁴ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Centar za iseljenike Crne Gore, Podgorica, 2006, str. 273.

Izvori i literatura:

Korišćeni arhivski fondovi

- DRŽAVNI ARHIV CRNE GORE (DACG)
- Ministarstvo inostranih djela (MID)

Korišćeni zbornici

- *Ministarstvo inostranih djela*, Zbornik dokumenata, priredio Slavko Burzanović, CID, Podgorica, 2007.

Korišćena literatura

- Andrijašević M. Živko, „Neki podaci o zagranichnoj politici Crne Gore (1878–1912)“, *Istorijski zapisi*, god 76, br. 1-4, 2003.
- Andrijašević M. Živko, Rastoder Šerbo, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Centar za iseljenike Crne Gore, Podgorica, 2006.
- Dragičević Risto, „Izvjestaji o Malisorskim bunama 1911. godine“, *Zapisi*, god. XIV, knj. XXV, 1, 1941.
- Đurović Mirčeta, *Crnogorske finansije 1860-1915*, CID, CBCG, Podgorica, 2008.
- Makić Dr Đorđe, „Srbija i Crna gora u Malisorskoj krizi 1910-1911. godine“, *Istorijski zapisi*, br. 2, 1985.
- Popović Vasilj, *Istočno pitanje: pregled borbe oko opstanka Osmanlijske Carevine na Levantu i Balkanu*, Nikola Pašić, Beograd, 2007.

- Šćekić Milan, „Crna Gora i albanski prvaci (1910-1912)“, *Matica*, god. 18, br. 70, 2017.

- Škerović P. Nikola, *Crna Gora na osvitu XX vijeka*, SANU, Naučno delo, Beograd, 1964

- Stojančević Vladimir, *Srbija i Turska pred rat 1912. godine*, Društvo srpskih književnika Crne Gore i Hercegovine, Osvećeno Kosovo 1912–2012.

- Tepavčević Ivan, *Crnogorska granica prema Plavsko-gusinjskom kraju 1878–1912*, Almanah, br. 55–56, Podgorica 2013.

- Tepavčević Mr Ivan, „Skadarski konzulat i crnogorsko-osmanski odnosi do 1912. godine“, *Crna Gora i Osmansko Carstvo (zbornik)*, Matica crnogorska, Podgorica, 2017

- Tomović Nada, „Crnogorski konzulat u Skadru i Malisorske bune 1910–1911. godine“, *Istorijski zapisi*, god. LXX, br. 4/1997.

- Vuković Vojvoda Gavro, „Crna Gora i Turska 1896. godine“, *Zapisi*, god. IV ,knj. VI, 1, 1930.

- Živojinović R. Dragan, „Ustanak Malisora 1911. godine i američka pomoć Crnoj Gori“, *Istorijski zapisi*, god. XX, knj. XXIV, 2, 1967.

Korišćena štampa

- *Glas Crnogoraca*

ISELJAVANJE MUSLIMANA CRNE GORE

Veselin Konjević

Position of the Islamized population was closely connected with the faith of the Ottoman Empire. Thus, the fall of that empire and shrinking of its borders caused the displacement of Muslim population from the lost territories. That led to their disappearance from the majority of those regions in Europe that were under the rule of the Ottoman Empire. Similar destiny befell many Muslims in Montenegro.

Iseljavanje iz Boke 1687. godine

Prva masovna iseljavanja muslimana (muhadžirluk) sa područja današnje Crne Gore započela su poslije mletačkog zauzimanja Risna (1684) i Novog (1687). Cjelokupno muslimansko stanovništvo sa područja Boke Kotorske vremenom se raselilo u više pravaca. Herceg Novi je, nakon njegovog zauzeća od strane Mlečana, 30. septembra 1687. godine napustilo oko 2.200 lica, među njima i 700 vojnika. Muslimanskom stanovništvu, koje nije prešlo u katoličku vjeru, bilo je dopušteno da napusti to područje i ono je to uradilo

krećući se uglavnom u dva pravca: prema Trebinju i dalje prema unutrašnjosti Hercegovine i prema jugu u drugim djelovima Osmanskog carstva. Tako je zabilježen podatak da je za Bar otplovilo 2.100 muslimana, dok su ostali prešli u Trebinje, Bileću, Klobuk i druga mjesta Hercegovine. Devet hercegnovskih porodica se naselilo u Mrkojeviće kod Bara. Muslimani iz Risna su se iselili u Korjenić, iz Novog u Nikšić, Podgoricu, Bar, Bijelo Polje, a dio njih se iselio prema Bosni.

Muslimanska bratstva koja su živjela na području Boke Kotorske, a iselila se nakon što je 1687. godine Mletačka Republika zauzela Boku od Osmanlija, su: Abaze, Abdulahovići, Abdulovići, Agbabići, Agići, Ahmetagići, Ahmetćehajići, Alagići, Alajbegovići, Alečkovići, Alići, Alidžani, Alijagići, Alvahodžići, Amidžoići, Arikali, Arslanagići, Avdibegovići, Babe, Babahmetovići, Babovići, Bajramovići, Bajrovići, Bakače (Bakće), Balaovići, Balići, Baraškovići, Bardonjići, Baše, Bašići, Bećiragići, Bećirovići, Begzadići, Behilovići, Bekići, Bešovići, Bijedići, Bijegići, Bijelići, Bilajdanovići, Bulamuževići, Bjelajići, Bubići, Bulagdžići, Busuladžići, Bušićići, Cvijetići, Čame, Čelebići, Čirtajići, Čomići, Čagijani, Čakalići, Čatovići, Čehajići, Čehe, Čerimagići, Čiriati, Čišići, Čorići, Čumurije, Danevići, Dautovići, Delijići, Delikaprići, Dizdarevići, Drljevići, Durakovići, Duranovići, Durmišagići, Džaferovići, Djele, Ejnehanovići, Ejupi, Emrovići, Erkočevići, Fazlagići, Fetahagići, Galijatovići, Ganijagići, Giljulići, Glavovići, Hadrovići, Hadžagići, Hadžalići, Hadžiahmetovići, Hadžialijagići, Hadžiartići, Hadžići, Hadžihasanovići, Hadžimahmutovići, Hadžimahovići, Hadžimanovići, Hadžismailovići, Hadživelijići, Hajdarhodžići, Hajdarovići, Hajrovići, Hasandžikovići, Hasanovići, Hodžići, Hrustanovići, Huremovići, Huseinagići, Ibrahimagići, Ibrišići, Isakovići, Isovići, Jaganjci, Jenibegovići, Jerkovići, Joksalići, Jusovići,

Jusufčajići, Kabili, Kalče, Kaplozani, Kapičići, Karačine, Kasumovići, Kočići, Kolajlići, Komandići, Kraine, Krese, Krkalovići, Krupeševići, Kurbašići, Kurbegovići, Kurtagići, Kurtini, Kurtovići, Leventini, Lopušići, Lupori, Lupurovići, Mahmutagići, Mahmutovići, Maksudići, Mamišići, Muadžulići, Muharemčehajići, Mujačići, Mujčinovići, Mulići, Murgići, Murguzi, Musići, Muslibegovići, Mustafići, Mušići, Muštovići, Nurkovići, Oleševići, Omeragići, Omerbegovići, Omerovići, Omurovići, Oskočkovići, Osmanovići, Ostojići, Ovčine, Ožerlići, Papuci, Parente, Paripovići, Parputi, Pašići, Pazmanići, Pervani, Pirići, Pivodići, Pizovići, Pospanići, Preklovići, Pršinići, Puškići, Ramadanovići, Ramovići, Redžepovići, Rejzovići, Repovići, Resulbegovići, Resulovići, Rikalovići, Risanovići, Rizvanagići, Rizvanići, Sagamozovići, Salahovići, Salimići, Saračevići, Saškovići, Sćipegliahovići, Seferovići, Selimovići, Serdarevići, Sevdijarevići, Skenderbegovići, Slavovići, Slijepčevići, Smailovići, Solimanovići, Sučići, Suge, Sulejmanovići, Sulinovići, Suplikarevići, Šabanagići, Šabanovići, Šahinići, Šamići, Šehovići, Štrbci, Temimi, Temimovići, Topalovići, Turci, Turčini, Ustalići, Uvenezovići, Vafirovići, Vilalići, Više, Vračevići, Zeferovići, Zulzaušići i Zurkovići¹. Samo iz Herceg Novog tada je raseljeno 3.500 muslimana iz 280 bratstava i to na prostore Trebinja i okoline (130 ljudi), Onogošta, a dijelom i u okolini Bara, u Mrkojevićima (za Bar je otplovilo preko 2.100 ljudi), odakle su kretale pojedinačne seobe dalje u unutrašnjost prema gradovima sa stabilnom osmanskom vlašću².

¹ Šerbo Rastoder, *Begovi na granici*, Almanah, Podgorica, 2011, 96, 97; Hivzija Hasandedić: „Spomenici islamske kulture u Herceg Novom i okolini“, *Almanah* 3-4, 1998, 92, 93.

² Slobodan Drobnyak – Sait Šabotić, *Muslimansko/bošnjačko stanovništvo onogoškog-nikšićkog kraja 1477-2003*, Almanah, Podgorica, 2005, 96.

Nikšići su muslimane iz Herceg-Novog i Risna zvali Hercegovcima, a kraj u kome su živjeli – Hercegovačka mahala. Za potrebe tih doseljenika, kao i vojne posade, izgrađena je 1695. godine prva džamija u Nikšiću³.

³ Zvezdan Folić, *Istorija Muslimana Crne Gore 1455–1918*, knjiga I, Podgorica, 2013, 61. Folić u citiranoj monografiji često pravi konfuziju, miješajući nekadašnje i današnje toponime, koji se teritorijalno preklapaju. Tako, recimo, navodi da je „Hercegovački sandžak, pored ostalog, u početku zahvatao sljedeće djelove crnogorske teritorije: Onogošt, Kukanj, Vraneš, Ljuboviđe, srednje Polimlje i Potarje, Komarnicu (Drobnjake), Šahoviće (Tomaševo), Pavino Polje i prostore današnjeg Kolašina i Mojkovca“. (Isto, 29) Takođe, poistovjećuje nahiju „Ljuboviđe“ sa nahijom Vraneš (str. 48). U vrijeme formiranja Hercegovačkog sandžaka (1470), nije postojalo Pavino Polje i Šahovići! Nahija Vraneš se prvi put pominje u jednom zapisu s početka XVII vijeka, nastala je izdvajanjem iz nahije (prvobitno župe) Ljuboviđa, (ili Ljubović), a ne „Ljuboviđe“, kako je, u nominativu, Folić piše! Hazim Šabanović navodi da je „nahija Ljubović bila oko današnjih Šahovića, gdje joj je bio centar“. Kao nahija prvi put se spominje 1477, u XV vijeku je pripadala Polimlju i kadiluku Prijepolje. (Hazim Šabanović: Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela, Naučno društvo BiH, Sarajevo, 1959, 166.)

Z. Folić navodi da se nahija „Ljuboviđe“ danas nalazi na teritoriji opštine Pljevlja (treba, opštine Bijelo Polje!) Takođe, Limski Nikšići (Vilajet Nikšikler) nijesu „Nikšići na Limu“, niti „Nikšić na Limu“ – kako piše Folić! Nahija Limski (ili Tarski) Nikšići nastala je od doseljenih „vlaha“ (stočara) krajem XIV i tokom XV vijeka iz Morače i predjela starog Onogošta, obuhvatala je, kako to saopštava Žarko Šćepanović, „ako ne sva, a ono znatan broj sela stare župe Brskovo, koja se ne spominje u turskom dobu. Pod tim imenom postajace do kraja XVII vijeka“. Nahija Limski Nikšići popisana je 1455. godine u sumarnom defteru hasa (posjeda) skopskog krajišnika Isa-bega Ishakovića, sa timarima njegovih službenika, koje su posjedovali u oblastima navedenim u popisu. Popisana sela, u kojima su spahije posjedovale timar, u nahiji Limski Nikšići su: „Bistrica“, „Sige“, „Obod“, „Lepenac“, „Lipova“. Kao sultanov has upisan je rudnik u Prošćenju („Prostjenje“), i sela Robkovine i Stričina. Vlasi Nikšići u Potarju i Polimlju 1455. godine naseljavali su dio teritorije od današnjeg Kolašina do Bijelog Polja (rijeka Svinjača kod Kolašina

Iseljavanje iz Kuča (1688) i podllovćenske Crne Gore u XVIII vijeku

Nakon sukoba sa Kučima („Novokučima“), kojima su u pomoć pritekli Mlečani, na Malom Orlovu (Orljevu), u Kučima⁴, 20. marta 1688. godine, koje je predvodio vojvoda

– Kruševo kod Bijelog Polja). Nahija Limski Nikšići pripadala je, u vrijeme rečenog popisa, Skopskom krajištu, a 1463. godine upisana je u vilajet Jeleč, koji je bio u sastavu Bosanskog sandžaka. Osnivanjem Hercegovačkog sandžaka (16. januara 1470) dio te nahije počeo se upisivati kao sastavni dio Bosanskog sandžaka, u kadiluku Drina, ili kasnije, pod nazivom Foča. Nahija Limski Nikšići se u Hercegovačkom sandžaku pominje pod dva imena: „Nahija Gračanica, drugo ime Nikšići“. Na taj način nahija Nikšići podijeljena je između Hercegovačkog i Bosanskog sandžaka. Prema popisu iz 1489. godine, u Nikšićkoj nahiji nalazilo se 27 sela. U sumarnom defteru Bosanskog sandžaka iz 1516. godine, nahija Nikšići je upisana u sastavu kadiluka Novi Pazar, kao has bosanskog sandžak-bega Mustafe-bega. Te godine se prvi put pominju muslimanska domaćinstva u pomenutoj nahiji. Pominju se četiri muslimanska domaćinstva u nahiji (Limski) Nikšići, i to u selima: Siga - 1, Cerova - 2 i Bojište - 1. U popisima iz 1528/1530. i 1540/1542. primijetno je da je došlo do izdvajanja nekih sela iz nahije Nikšići i formiranja posebne nahije Prošćenje (Nahiye-i Prostenje). (Hazim Šabanović, *Krajište Isa-bega Isakovića – Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1964, 13, 59; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 166; Žarko Šćepanović, „Srednjovjekovna sela Jabučno i Palež i granične međe župe Ljuboviđe“, *Istorijski zapisi*, 3-4, 1970, 402; Žarko Šćepanović, „Nikšići u Potarju, prilog istoriji plemena Nikšići“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1-2, 1972, 23-26; Božidar Šekularac, *Tragovi vlaha u Crnoj Gori*, Zavod za kulturu vojvođanskih Rumuna, Zrenjanin, 2012, 70; Hatice Oruč: „Nahija Limski Nikšići u granicama Bosanskog i Hercegovačkog sandžaka u 15. i 16. stoljeću“, *Historijska traganja*, br. 10, Sarajevo, 2012, 157-160, 163, 168).

⁴ *Kuči* su crnogorsko (brdsko) pleme koje se nalazi između rijeka Cijevne, Morače i Male rijeke, zatim planine Kom, sa sjeverne i Zetske ravnice oko Podgorice, sa južne strane. Sve do početka XVII vijeka Kuči su bili katoličke

Ivan Iliković (Drekalović), došlo je do raseljavanja muslimanskog stanovništva sa tog područja. U Onogošt-Nikšić su tom prilikom iz Kuća doselili: Mekići, Ibričevići, Jusufranići, Ljuhari, Ljuce, Alibašići. Najače bratstvo među doseljenim Kućima bile su Ljuce. Od Pipera, u Nikšić je prvi došao Sefer Piper, koji je, po nekim izvorima, bio islamizirani Stanko Miličковиć, iz piperskog sela Petrovići. Potomci Sefera Pipera prezivali su se Mulići, jer su od njih poticale mule – učeni, obrazovani i ugledni ljudi. U Onogoštu je tada, pored većinskog muslimanskog stanovništva, živjelo i 40 hrišćanskih porodica. To su obično bili uskoci, koji su se zbog krvnih zavada i osvete sklanjali u Nikšić, ali nijesu prelazili na islam. Početkom XIX vijeka u Nikšiću je živjelo oko 80 uskočkih porodica. Naseljavali su sjeverno predgrađe (dio Krajišta i Rastoke), nazvanom po njima Crnogorska mahala⁵.

U bici na Malom Orljevu, po nekim izvorima, poginulo je 1.500 „Turaka“⁶, dok nema pouzdanih podataka koliko je lica

vjere, kada ih je u pravoslavlje preveo crnogorski vladika Ruvim Boljević. Prvi kučki vojvoda pravoslavne vjere bio je Lale Drekalović. Navodno, to mu je bio uslov da bi se oženio djevojkom iz susjednih Bratonožića. Sve kasnije kučke vojvode, do Marka Miljanova, bili su iz roda Drekalovića. Prilikom posjete Ulcinju poslije 1880. godine, Marko Miljanov je razgovarao sa Ulcinjanima na albanskom jeziku i objasnio im da se i u njegovoj kući porodica sporazumijeva na albanskom jeziku. Drekalovići su „Novokući“. To najbrojnije kučko bratstvo, kako se vjeruje, vodi porijeklo od vojvode Drekala, koji je, po predanju, bio unuk Đerđa Kastriota – Skenderbega, znamenitog albanskog junaka. „Starokući“ su, po predanju, potomci Gojka Mrnjina, brata kralja Vukašina Mrnjavčevića, čiji se potomak, Grča Nenadin, doselio u mjesto Bardhanje, blizu Cijevne. Tokom razgraničenja Crne Gore sa Osmanskim carstvom 1859. godine, jedan dio Kuća je pripao Crnoj Gori, a preostali dio na Berlinskom kongresu 1878. godine. *Istorijski leksikon*, knj. 4, 819; Mustafa Memić, *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*, Almanah, Podgorica, 2012, 19.

⁵ S. Drobnyak – S. Šabotić, *Isto*, 110, 111, 112.

⁶ M. Memić, *Isto*, 125.

raseljeno. Od 86 bratstava, koja su do tada živjela u Kućima, izbjegli su i naselili se u Podgoricu, Gusinje, Plav, Kolašin, Rožaje i Nikšić, pored ostalih, sljedeća bratstva: Bećiragići, Drekovići, Fetahadići, Hadžići, Kačari, Kalači, Kardovići, Kući, Mujkovići, Nurkovići, Glavatovići, Ganići, Lukačevići, Đurđevići, Hadrovići, Ibričevići, Koljenovići, Ljuhari, Ljuce, Marići, Medunjani, Mekići, Memići, Micani, Mrkulići, Nikočevići, Orahovci, Oručevići, Šarkići, Šabanagići, a nešto kasnije Radončići i dr⁷.

Muslimanska bratstva bjelopoljskog kraja, koja su porijeklom iz Kuća, su: Abdići, Adžajlići, Adžibegovići, Alići, Aličkovići, Babajići, Bajramspahići, Bakija, Beganovići, Bektaševići, Biso, Bisonjići, Višnjjići, Drekovići, Durovići, Zaimovići, Zajmovići, Zajimovići, Zejnilovići, Zećirovići, Kajevići, Kasumovići, Kolići, Kos, Kočani, Kršići, Kujovići, Kukuljac, Kući, Kučevići, Ličine, Lukači, Medunjani, Mehovići, Mekići, Mekići (Ličine), Memići, Mulalići, Muratovići, Muslići, Numanovići, Omerovići, Omerhodžići, Pepeljak, Premtići, Radončići, Rastoderi, Rizvanovići, Smailovići, Smakići, Spahići, Ćemani, Fetahovići, Fetići, Hadžajlići, Hadžibegovići, Halilovići, Hodžići, Cokovići, Čokrlije, Džogovići, Šabovići⁸.

Početak XVIII vijeka nestalo je muslimansko stanovništvo sa područja podllovćenske Crne Gore. Oni su postepeno iseljavali usljed pojačane oslobodilačke borbe crnogorskoga naroda, koju je predvodio vladika Danilo Petrović. Iseljavanje muslimana bilo je višegodišnji proces, a ne posljedica nasilne „istrage poturica“, koja je, navodno, sprovedena u toku jednog dana. Z. Folić smatra da „Muslimani u podllovćenskoj Crnoj Gori nijesu preko noći iščezli. To potvrđuje više arhivskih dokumenata. U jednom testamentu Ivana Dupila iz 1712.

⁷ M. Memić, *Isto*, 126.

⁸ Jovo Medojević, *Muslimani u bjelopoljskom kraju 1477-2002*, Almanah, Podgorica, 2003, 107, 108.

godine, iz istoimenog mjesta u Crmnici, rečeno je da je neka njegova imanja u Crmnici drže 'Turci' (misli se na Muslimane) i hrišćani. I 15 godina kasnije Muslimani žive u Crnoj Gori. Njih vladika Danilo u jednom pismu iz 1727. godine tretira kao 'domaće Turke'. Nakon toga, sve su rjeđi pomeni o Muslimanima u podllovčenskoj Crnoj Gori"⁹.

Nakon Bitke na Krusima 1796. godine, muslimani su iseljeni iz Lješanske nahije i pošli su prema Podgorici, Skadru, Baru, Ulcinju, Sandžaku, Kosovu i području današnje Turske.

Iseljavanje iz Nikšića nakon 1878. godine

Nakon rata 1876-1878. dolazi do masovnijeg iseljavanja muslimanskog življa iz gradova koji su odlukama Berlinskog kongresa¹⁰ pripali Crnoj Gori. Crnogorska vojska zauzela je

⁹ Z. Folić, *Isto*, 60, 61. Mustafa Memić u knjizi *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore* tzv. „istragu poturica“ tretira kao istorijski čin! Teza o „istrazi poturica“, koja se navodno zbila početkom XVIII vijeka (pominju se godine: 1702, 1707, 1709, 1711), u više navrata argumentovano je osporena od strane relevantnih istoričara i drugih naučnika. Dokazano je da je taj događaj samo Njegoševa književna fikcija, koju je on (Njegoš) koristio kao lajtmotiv za pisanje Gorskog vijenca. „Da je bilo pokolja islamiziranih Crnogoraca, tj. *istrage poturica*, zasigurno bi u mletačkim izvorima o tome bilo traga, jer su mletačke vlasti bilježile i najmanje sukobe u Crnoj Gori. Takođe, da je izvršena likvidacija islamiziranih Crnogoraca, bilo bi reakcije osmanske države na pokolj crnogorskih muslimana. Takve reakcije nije bilo, već se Osmansko carstvo sukobljavalo s Crnogorcima zbog neplaćanja poreza“. (*Istorijski leksikon Crne Gore*, knj. 3, 700)

¹⁰ *Berlinski kongres* – Rusija je pristala na prijedlog Velike Britanije da se u Berlinu sazove kongres, na kojem će se izvršiti revizija Sanstefanskog mirovnog ugovora, potpisanog 3. marta 1878. godine u San Stefanu, blizu Carigrada. Kongres je počeo sa radom 13. juna, 1878. godine. Na Kongresu su učestvovali predstavnici Rusije, Turske, Njemačke, Francuske,

Austrougarske, Velike Britanije i Italije. Kao predstavnici Crne Gore, na Kongres su upućeni vojvoda Božo Petrović i vojvoda Stanko Radonjić, ali oni, kao ni ostali predstavnici balkanskih država, nijesu mogli učestvovati u radu Kongresa. Rad Kongresa okončan je 13. jula 1878. godine.

Berlinskim kongresom Crna Gora je dobila teritorije: Nikšić, Podgoricu sa Spužem i Žabljakom, Bar, Kolašin, Plav i Gusinje, potom, oblasti Pive, Drobnjaka, Banjana, Jezera, Šaranaca, dio Vasojevića i manji dio Kuča i Uskoka, dok je osvojeni Ulcinj morala vratiti Turskoj. Zbog protivljenja albanskih prvaka, potpomognutih od Porte, primopredaja Plava i Gusinja nije mogla biti izvršena, pa su velike sile, 1880. godine, izvršile korekciju odluka Berlinskog kongresa, tako što su odlučile da Plav i Gusinje ostanu u sastavu Turske, a Crna Gora je zauzvrat dobila Ulcinj. Nakon brojnih komplikacija, crnogorska vojska je, po drugi put, bez otpora, ušla u Ulcinj krajem novembra 1880. godine. Proces razgraničenja Crne Gore i Turske započet je 1880. a definitivno je okončan 1887. godine. Nakon teritorijalnih kompenzacija, površina teritorije Crne Gore iznosila je 9.475 km² (prije Kongresa iznosila je 4.400 km²).

Od 64 člana Berlinskog ugovora, na Crnu Goru se odnosi osam članova (26–33). Dvadeset šestim članom definiše se međunarodno-pravni položaj Crne Gore: *Crnoj Gori priznaju nezavisnost Visoka Porta i sve one visoke ugovorne strane koje to dosad nijesu učinile*. Ovim članom je potvrđena odavno postojeća crnogorska nezavisnost, s napomenom da tu nezavisnost od sada priznaju Turska i Velika Britanija, koje to do tada nijesu priznavale. Time je crnogorska nezavisnost prvi put zvanično priznata. S teritorijama koje su joj pripale, Crna Gora je dobila i desetak hiljada nepravoslavnih podanika (muslimana i katolika), pa joj je 27. članom Berlinskog ugovora nametnuta obaveza da ravnopravno tretira sve svoje podanike, bez obzira na vjerske različitosti. U Članu 30. Berlinskog ugovora zagarantovano je muslimanima pravo vlasništva nad cjelokupnom nepokretnom imovinom. Taj član integralno glasi:

- Muslimani i drugi koji posjeduju imanja na teritorijama priključenim Crnoj Gori, a koji bi htjeli da se stalno nastane van Knjaževine, moći će da zadrže svoje nekretnine dajući ih pod zakup ili predajući ih drugim licima na upravu.

Nikome imanje ne može biti eksproprisano osim na zakonit način, radi opšteg interesa i uz prethodnu nadoknadu. Jednoj tursko-crnogorskoj komisiji staviće se u zadatak da uredi u roku od tri godine sva pitanja koja se tiču načina otuđivanja, korišćenja i upotrebe za račun uzvišene Porte, stvari koje

Nikšić 9. septembra 1877. godine, čime je taj grad pripojen Crnoj Gori. Muslimansko stanovništvo se, nakon tog događaja, iselilo u velikom broju, a na njihova imanja naseljavali su se Crnogorci. Knjaz Nikola bio je tada jedini evropski hrišćanski vladar, koji je proglasima i na drugi način, pozivao muslimane da se ne sele¹¹. I pored svih konvencija i raznih knjaževih izjava, koje su muhadžirima davale pravo i slobodu na njihovu nepokretnu imovinu, crnogorska vlada i knjaz su raznim uputstvima i akcijama to pravo ometali i onemogućavali. Pravo kupoprodaje muhadžirske zemlje je bilo rezervisano isključivo za državu jer je ona time eliminisala konkurenciju i slobodno formiranje cijena zemljišnih posjeda. Država je otpočela otkup muhadžirske zemlje, pa je od 1883. godine formirana komisija od uglednih ličnosti iz Nikšića. Ukupno je od 1883. do 1889. godine u Nikšićkom polju od 236 muhadžira otkupljeno: 8.632 rala zemlje i 923 kose livade za 24.922,55 talira. Godine 1885. ukinuto je plaćanje četvrtine ne samo na otkupljenoj već i na svoj preostaloj muslimanskoj zemlji u Nikšićkom polju. Plaćanje četvrtine na neotkupljenoj zemlji preuzela je crnogorska država¹².

O odnosu knjaza Nikole prema poraženoj strani (muslimanima) prilikom zauzimanja Nikšića, upečatljivo

su svojina države i vjerskih zadužbina (vakufa), kao i pitanja koja se odnose na interese pojedinaca koji su angažovani.

Shodno toj odluci, i uz ranije zagarantovanu slobodu ispovijedanja islama, iste godine organizovana je Islamska zajednica u Crnoj Gori, a njen prvi muftija bio je Hadži Salih efendi iz Ulcinja (rodnom je bio iz Skadra), kome je knjaz Nikola dao punovažnu vlast „da sudi muslimanima po Šerijatu, onako isto kako je to bilo u turski vakat“. Gavro Perazić, Radoslav Raspopović, *Međunarodni ugovori Crne Gore 1878-1918, zbornik dokumenata sa komentarima*, „Pobjeda“, Podgorica, 1992, 128; *Istorijski leksikon*, knj. 1, 112-115; Š. Rastoder: Isto, 18.

¹¹ *Istorijski leksikon*, knj. 3, 690.

¹² S. Drobňak – S. Šabotić, *Isto*, 301, 302, 303.

svjedoči i sljedeći događaj: „Po zauzeću Nikšića pitao je knjaz Nikola nikšićke muslimane ko je od njih bio najbolji junak, i odgovorili su mu: od starijih najbolji Ahmet Bauk, a od mladih Ramo Avdić, unuk Avdi Ljuce. Tada mu je knjaz Nikola darivao konja bijelca.“ O ispraćaju vojske i građana iz Nikšića 1877. godine, ostalo je zapisano svjedočenje i samih nikšićkih muslimana: „On (knjaz Nikola) je naš čovjek, naš brat. Eto mi smo Nikšićani jezero krvi crnogorske kao i oni prosuli, pa kada dođe sudbina da Nikšić pod njih padne, on umjesto da nas pokolje i sprži, poštedi naše i naše djece živote, hrs (čast) i imanje i onako postupi, što mi s njim onako duševno ne bi nikad postupili.“¹³

U Nikšiću je do 1877. godine bilo 410 muslimanskih i četrdesetak pravoslavnih porodica, koje su većinom bili uskoci, koji su pobjegli u Nikšić iz raznih krajeva, zbog krvne osvete, a nijesu mijenjali vjeru. Mahom je to bila sirotinja u službi Osmanlija, koja je obavljala različite poslove. Nakon pripajanja Crnoj Gori (1877), iz Nikšića se iselila 391 porodica, ostalo je 19 porodica, na čelu sa Mehmedom Askovim Ibričićem. Njega je knjaz Nikola, da bi zaustavio iseljavanje muslimana, postavio za prvog kapetana oslobođenog Nikšića. Bio je četiri godine na tom položaju, a potom se iselio u Bijelo Polje¹⁴. Ejup Mušović naglašava da „svi koji su pisali o nikšićkim muslimanima slažu se u tome da među njima nije bilo Turaka¹⁵ već da su oni potomci islamiziranih Rišnjana, Novljana, Kuća, Pipera,

¹³ Šerbo Rastoder, *Bošnjaci/Muslimani Crne Gore*, 39.

¹⁴ Š. Rastoder, *Isto*, 132.

¹⁵ Safet Bandžović navodi da su u osmanskome društvu riječi „Turčin“ ili „turski“ bile u osnovi pogrdne. „Pripadnik elite je sebe smatrao Osmanlijom, dok su zapravo anadolski seljaci bili poznati kao Turci. Osmanlije nijesu bili nacija već mnoštvo naroda, jedna carska porodica i jedan sistem“. Safet Bandžović: *Iseljavanje muslimanskog stanovništva Crne Gore u Tursku (1877-1940)*, Matica muslimanska Crne Gore, Podgorica, 2011, 16.

Kolašinaca, Župljana, Gruda. Stanovali su u nikšićkim mahalama: Podgorička, Spuška, Hercegovačka, Grudska, Ferizovića, Mušovina i Popama. Većina nikšićkih muslimana izrasla je u plemstvo. Imali su spahiluke u Banjanima, Pivi, Drobnjacima, Nikšićkim Rudinama¹⁶. Nikšićki muslimani su se prvobitno iselili u Bosnu, gdje su učestvovali u pobunama protiv austrougarske vlasti, da bi se dio njih vratio u Nikšić, na stara ognjišta, i tamo su, po naređenju knjaza Nikole, bili dobro prihvaćeni. Ipak, nijesu mogli da ostanu i odlučili su da se ponovo isele. Najveći dio se, potom, iselio u Novopazarski sandžak. Jedan dio se iselio preko Bara u Tursku, dio se nastanio u sjevernoj Albaniji, Dubrovniku i drugim zagraničnim mjestima¹⁷.

O razlozima iseljavanja nikšićkih muslimana pisali su mnogi historičari i putopisci. Ejup Mušović navodi pisanje Artura Evansa da je uzrok iseljavanja nikšićkih muslimana njihov ponos. Petar Šobajić smatra da se muslimani nijesu mogli pomiriti „da budu jednaki sa bivšom rajom“ i da „uđu u državu svojih vjekovnih protivnika“¹⁸. Nikšićki muslimani su bili ljudi ratničke tradicije, koje je odlikovala hrabrost i gordost. Stoga se, smatra Š. Rastoder, takav profil nikšićkih ratnika teško mirio sa gubitkom privilegija gospodarskog sloja, što je bio jedan od osnovnih razloga za njihovo iseljavanje u Bosnu, a potom, poslije njihovog aktivnog učešća u otporu austrougarskoj okupaciji 1878. godine i širom tadašnjeg Osmanskog carstva. „Nijesmo naišli ni na jedan izvor koji bi potvrdio nekorektno držanje knjaza Nikole prema poraženim protivnicima, odnosno nikšićkim muslimanima“, navodi Š. Rastoder¹⁹.

Bilo je ljudi iz vrha vlasti koji su se protivili takvoj politici knjaza Nikole prema muslimanima, odnosno, koji su

¹⁶ E. Mušović, *Muslimani Crne Gore od pada Zete 1499*, 113.

¹⁷ Š. Rastoder, *Bošnjaci/Muslimani Crne Gore*, 37, 38.

¹⁸ E. Mušović, *Isto*, 120.

¹⁹ Š. Rastoder, *Isto*, 130.

priželjkivali njihovo iseljavanje, pa ga čak i podsticali. Jedan od njih bio je vojvoda Božo Petrović, koji je smatrao da se „4.000 nikšićkih muslimana neće nikad pomiriti sa novonastalom situacijom“. Rastoder ističe da „treba imati na umu jasan ekonomski motiv uzrokovan očekivanjima mnogih da će im pripasti napuštena nepokretna dobra“. Među nikšićkim muslimanima knjaz Nikola je od ranije imao prijatelje, a vojvoda Petar Vukotić, tast knjaza Nikole, imao je posebno dobre odnose sa Mušovićima, jednom od najčuvanijih kuća u Nikšiću – bio je kum sa Feta(h)-begom Mušovićem. Takođe, i *Glas Crnogorca* je u cjelini protežirao tolerantan i pomirljiv stav prema muslimanima. Sve to, smatra Rastoder, ukazuje na neodrživost guslarskog stereotipa po kojem „Crnogorci i Turci“ nijesu ništa drugo radili, nego međusobno ratovali. Kao crnogorski podanici, muslimani su bili oslobođeni vojne obaveze, plaćali su nizamiju. Kralj Nikola je u svojoj najbližoj službi imao muslimane vojvode, senatore, učitelje, perjanike i druge državne službenike. Mnoge ugledne muslimane knjaz Nikola je odlikovao visokim odlikovanjima. Crna Gora toga vremena bila je vjerski najtolerantnija država na Balkanu, a muslimani u Crnoj Gori su uživali slobode kojih nije bilo u drugim hrišćanskim zemljama. Mnogi smatraju, dodaje Rastoder, da je Crna Gora prva priznala slobodu ispovijedanja vjere, pozivajući se pri tom na 92. član Danilovog zakonika iz 1855. godine²⁰.

Iz jednog govora Lutvi-bega Mušovića, vođe delegacije nikšićkih muslimana, održanog u Sarajevu 1878. godine, jasno se naziru shvatanja crnogorskog knjaza i njegov odnos prema muslimanima. Lutvi-beg je u pomenutom govoru kazao: „Braćo i Turci i Srbi! Meni je kaživao svijetli knjaz Nikola da smo braća po krvi i jeziku i da su naši stari jedno bili, a tako i jes kao što

²⁰ Š. Rastoder, *Isto*, 39, 40, 70, 83, 84, 124, 133, 203.

svi znamo...“²¹. Time se može objasniti i odluka nikšićkih muslimana, odnosno jednog dijela, da se poslije protjerivanja iz Bosne ponovo vrate u Nikšić. Međutim, povratnici su zatekli svoje kuće i imanja već podijeljene crnogorskim doseljenicima, a odluka o zabrani nošenja fesova i obavezno nošenje crnogorskih kapa, potom zabrana nošenja oružja, bila je samo dodatni razlog za trajno napuštanje svojih ognjišta²².

Iseljavanje iz Bara i Ulcinja nakon 1878. godine

Crnogorska vojska je, nakon duge i teške opsade, konačno ušla u Bar 10. januara 1878. godine, nakon njegove predaje²³. Kada je po predaji Bara doveden pred knjaza Nikolu, Selim-beg, koji je komandovao odbranom, kazao je: „Sretan ti grad, Gospodaru! – I tebi svijetli obraz, beže – pred carem i narodom jesi ga junački branio!“ - odgovorio mu je knjaz, koji je potom naredio da se Selim-beg smjesti u najbolju hrišćansku kuću, „jer su turske kuće sve izgorjele“, da mu se nabavi čisto rublje i haljine, da mu se dovedu njegove sluge i žene. Za Selim-bega se vezuje i poznata pjesma knjaza Nikole *Turčinu*. Kralj Nikola je i ovoga puta, kao i u slučaju oslobođanja Nikšića, odvrćao barske muslimane da napuštaju svoja ognjišta. Sa područja Bara i Ulcinja nije bilo masovnijih iseljavanja. Bar (Crnu Goru) su napustili Ibrahim-beg, komandant utvrđenog grada, koji je sa nizamima (turska vojska) otišao put Skadra. Simo Popović navodi da se „iz Bara, Ulcinja i Krajine malo koji muhamedanac diga. Svak je osta na svoje. A od onih koji su se bili digli, neki su se vratili iza malo godina“. Stanovništvo Bara i okoline, u to

²¹ Š. Rastoder, *Isto*, 131.

²² U decembru 1878. godine u Nikšiću je popisano svega 24 djece sposobno za školu, i tada se bilježi molba Mušovića i drugih „da im se da posebna škola“. Š. Rastoder, *Isto*, 25.

²³ Š. Rastoder, *Isto*, 63.

vrijeme, uglavnom je bilo islamske i katoličke vjere. Mrkojevići su se pred crnogorskom vojskom povukli prema Ulcinju i Skadru²⁴.

Crnogorska vojska prvi put je ušla u Ulcinj 7. (19) januara 1878. godine. Knjazu Nikoli grad je predao Mehmed-beg Resulbegović. Kako je na Berlinskom kongresu bilo odlučeno da Ulcinj ostane Osmanskom Carstvu, crnogorska vojska se povukla sa toga područja. No, s obzirom na to da nije došlo do predaje Plava i Gusinja Crnoj Gori (što je, takođe, bilo predviđeno Berlinskim ugovorom), zbog organizovanog otpora tamošnjeg stanovništva, opstrukcije Porte i Albanske lige, na kraju je, uz posredovanje velikih sila, Ulcinj ipak pripao Crnoj Gori. Tako je crnogorska vojska, po drugi put, konačno ušla u Ulcinj 26. novembra 1880. godine, bez ikakvog otpora. Mnogi, koji su u prvobitnom naletu crnogorske vojske bili izbjegli, najviše u Skadar, poput Mrkojevića, vratili su se. Život se brzo normalizovao, bez značajnijih ekscesa²⁵.

Iseljavanje iz Podgorice nakon 1879. godine

Na osnovu odluka Berlinskog kongresa, Podgorica je pripala Crnoj Gori, a crnogorska vojska je ušla u taj grad 9. februara 1879. godine (27. januara po starom, Julijanskom kalendaru). Knjaz Nikola se tom prilikom obratio proklamacijom „narodu u Podgorici i Zeti“: „... Od ovoga časa vi postajete slobodni državljani crnogorski i sudovi i sve vlasti moje stupaju u život u mjestima vašim. Narode! Moja vojska je danas zamijenila dosadanju posadu carsku, dolazi k vama, kao braći svojoj, veselo s bratskom ljubavlju i oduševljenjem.“

U obraćanju „muhamedancima“, knjaz Nikola obećava: „Vas neće dijeliti predamnom vjera od vaših pravoslavnih i katoličkih

²⁴ Isto, 55.

²⁵ Isto, 56, 57.

sudržavljana. Svi skupa uživate jednaku i istu ljubav moju, jednaku i istu pravicu zakona mojih. Svak je slobodan u svojoj vjeri, u svojim dobrim običajima i u svojem radu. Narode! Prioni sada oko rada, budi poslušan i na ruci svojim vlastima, živi u miru i ljubavi, doma i u susjedstvu, pa će biti blagoslov božji nad tobom i bideš zadovoljan i imuć, slobodan i srećan.“²⁶

Na čelo crnogorske vojske, prilikom oslobađanja Podgorice, bio je vojvoda Božo Petrović, koji je poveo sa sobom na Cetinje „dva turčina“, koji su uzeti za perjanike knjaza Nikole. Iste godine na Cetinje je došla deputacija podgoričkih muslimana, koji su izrazili „potpunu predanost“ knjazu Nikoli, priznajući mu „pravičnost“. Deputaciju je predvodio čuveni Bećir-beg Osmanagić, a osim njega bili su i: Osman-beg Osmanagić, Derviš-beg Osmanagić, Mehmed-beg Lekić, Zejnel Adrović, Murat-aga Adžimehov, Ahmet-beg Osmanagić, Mahmut-beg Đurđević, Mašo Adži Ahmetov, Šain-beg Šehović, Sulejman-aga Veslić, Avdo Krnjić, Mustafa Adžiuseinović, Etem Bulić, Ibrahim-beg Averić i Hadži Bajro Mučić. Tom prilikom došlo je do bratimljenja Osmanagića i Martinovića (od kojih Osmanagići, prema predanju, potiču)²⁷.

Da su ipak podgorički muslimani bili podozrivi prema novoj, crnogorskoj vlasti, govori i podatak da su odbili naredbu Ministarstva unutrašnjih djela o obaveznom popisu. Prema podacima Ministarstva unutrašnjih djela, do kraja 1880. godine iz Podgorice se iselilo 50 muslimanskih porodica. Istovremeno, u Vranju, Vladnima i Matagužima, mjestima u blizini tadašnje crnogorske granice, 1893. godine su se nalazile 133 muslimanske porodice, iseljene iz Zete i Podgorice. Iz Spuža i okoline iselile su se sve muslimanske porodice, osim jednog Mećikućića, koji se pokrstio (prozvao se Savo) i oženio Crnogorkom. Muslimani iz Spuža i Žabljaka su se takođe iselili.

²⁶ Š. Rastoder, *Isto*, 48.

²⁷ *Isto*, 49, 50.

Iz Zete se prema podacima savremenika, u tom periodu iselilo oko 200 muslimanskih porodica, najviše u Albaniju (Skadar), dok se dio njih zadržao u Tuzima. Džamije u Golubovcima, Berislavcima, Spužu i Žabljaku su bile porušene. Prema podacima iz 1894. godine, koje je sakupio Valtazar Bogišić, u Zeti je živjelo 17 muslimanskih bratstava sa 62 kuće²⁸.

Iseljavanje iz Podgorice nije uzelo veće razmjere. Muslimani su u tom gradu i dalje činili izrazitu većinu. Prema podacima iz 1881. godine, u Podgorici su registrovane 933 muslimanske, 216 pravoslavnih i 13 katoličkih porodica. Kao razloge iseljavanja muslimana iz Podgorice, vojvoda Mašo Vrbica u pismu knjazu Nikoli navodi, između ostalog, „da su se muslimani teško mirili sa činjenicom da moraju učiti nove škole, služiti crnogorsku vojsku, nositi crnogorsku odjeću“. Ejup Mušović kao najbitnije razloge za seljenje muslimana iz Crne Gore, navodi „psihološke pritiske, ucjenjivanja, prijetnje, pljačke, ugroženost lične slobode, opasnost od hajdučije, ugroženost imovinskih prava, ubistva i sl.“²⁹.

Iseljavanje iz Kolašina u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka

Kolašinski kraj je od sredine XIX vijeka bio pozornica burnih zbivanja i to je početak potpunog iseljavanja muslimanskog življa sa tog područja, u kome su do tada činili većinsko stanovništvo. Za razliku od relativno mirnog iseljavanja muslimana iz drugih krajeva Crne Gore, iseljavanje kolašinskih muslimana praćeno je velikim krvoprolićem i razaranjem, koja su započela još kolašinskom aferom 1858. godine. Naime, pripadnici plemena Vasojevića, Šaranaca, Drobnjaka, Moračana, Rovčana i dio plemena Kuća, pod vođstvom Novice

²⁸ Isto, 51, 132, 134.

²⁹ E. Mušović, Isto, 117, 120, 121.

Cerovića i Marka Miljanova, izvršili su iznenadni napad na Kolašin. Grad je porušen, a stradalo je oko 600 Kolašinaca i opljačkano oko 12.000 ovaca i goveda. Pod pritiskom velikih sila, Crnogorci su morali napustiti Kolašin i obustaviti dalja razaranja³⁰. Iseljavanje muslimana iz Kolašina intenzivirano je početkom ljeta 1879. godine, a uglavnom je završeno do kraja septembra iste godine³¹.

Shodno odlukama Berlinskog kongresa, Kolašin je pripao Crnoj Gori. Nuri-beg, kolašinski kapetan predao je ključeve od Kolašina knjazu Nikoli 4. oktobra 1878. godine. U Ugovoru o predaji Kolašina, od 9. oktobra 1878. godine, između zapovjednika grada Kolašina Nuri-bega, kajmakana i vojvode Maša Vrbice, šefa Glavnog Vojničkog štaba Njegove Svetlosti knjaza Nikole, u tački 1, navodi se da „Nuri-beg, saglasno traktatu Berlinskog ugovora, a po naredbi svoje visoke Otomanske vlade, predaje grad Kolašin sa svojim selima i zemljištem do Mojkovca Knjaževstvu Crnogorskom“³². Predaju grada izvršile su zvanične vlasti, a da muslimansko stanovništvo o tome nije bilo obaviješteno. To je među njima izazvalo revolt i ogorčenje, iako su znali da drugačije nije moglo biti. Knjaz je po zauzeću Kolašina dozvolio kolašinskim muslimanima da mogu da prodaju kuće i zemlju, ali je, s druge strane, bilo potajno naređeno Moračanima da ne kupuju ništa od njih, pod

³⁰ M. Memić, *Isto*, 138.

³¹ Novica Rakočević: „Iseljavanje muslimana i razgraničenje Crne Gore i Turske u oblasti Kolašina“, *Istorijski zapisi* 2, Titograd, 1962, 261. Rakočević navodi da je Iso Pepić, koji je od strane Crne Gore postavljen za kapetana u Kolašinu, aktivno radio na iseljavanju muslimana i održavao vezu sa Donjokolašincima i turskim vlastima u Sjenici. „Odmah po iseljenju muslimana određena je od strane crnogorske vlade komisija koja je mjerila njihove zemlje, vršila diobu i naseljavala crnogorske porodice“. (Isto, 261)

³² G. Perazić, R. Raspopović: *Međunarodni ugovori Crne Gore 1878-1918*, 129.

izgovorom da nemaju novca za tako nešto. Pozivajući se na proklamaciju knjaza Nikole od 13. jula 1881. godine, kolašinski muslimani su pokušavali da se vrate na svoju zemlju, koju su u međuvremenu bili zaposjeli Crnogorci. Naime, 100 porodica iz Rovaca i 40 domaćinstava iz Morače su 1880. godine dobile ostavljenu zemlju muslimana. Na muslimanska imanja u Poljima naselilo se do 1883. godine 287 crnogorskih porodica iz Jezera, Lijeve Rijeke, Vasojevića, Rovaca i Morače. Pošto je mnogim muslimanima zemlja bila konfiskovana, a 1881. oduzimana onim muslimanima, crnogorskim državljanima, kojima su iseljeni ostavljali zemlju, muslimani Kolašina su se zauvijek iselili 1886. godine. Osim gornjokolašinske oblasti, oni su tada napustili i neka donjokolašinska sela – Podbišće, Kolašinska Polja i Bjelojeviće³³.

Prema turskom popisu iz 1896/97. godine, u kolašinskoj opštini je bilo 6.337 stanovnika od kojih 4.067 muslimana a 2.270 pravoslavnih³⁴. Muslimansko stanovništvo oba Kolašina sačinjavali su pretežno doseljenici iz crnogorskih brda, islamizirani poslije doseljavanja, zatim islamizirani dio starosjedjelačkog stanovništva i nešto muslimanskih izbjeglica iz podlovcenske Crne Gore. Bilo ih je i s područja sjeverne Albanije. Glavni muslimanski rodovi u Gornjem Kolašinu bili

³³ Z. Folić: Isto, 242; Š. Rastoder: *Bošnjaci/Muslimani Crne Gore između prošlosti i sadašnjosti*, 207; E. Mušović: isto, 103, 118, 119. Među kolašinskim muslimanima nije bilo Turaka ili nekih drugih inorodaca već su to bili potomci islamiziranih iz raznih plemena Brda, smatra Mušović, dodajući da je knjaz Nikola u više navrata apelovao na nikšićke i kolašinske muslimane da se ne iseljavaju, te da će im u novoj državi biti obezbijeđen ravnopravan položaj sa Crnogorcima; da će im poštovati religiju i druge osobenosti, obezbijediti prava na lične i imovinske slobode, ali da će spahiluci morati biti ukinuti. Isto, 103, 104, 120.

³⁴ Š. Rastoder: *Bošnjaci/Muslimani Crne Gore između prošlosti i sadašnjosti*, 15.

su: Mekići, (H)Usovići, Martinovići, Balijagići, Bakovići, Hasići, Adžibulići, Mehonjići, Karandani, Rvati, Lukači, Hoti, Đurđevići, Pijuci, Kajovići i dr, od kojih je bilo nastanjenih i u Donjem Kolašinu.

Na području Donjeg Kolašina, u Vraneškoj dolini³⁵, prema popisu iz 1913. godine, živjela su sljedeća muslimanska bratstva:

³⁵ *Vraneška dolina* – područje koje obuhvata predio sa dva mjesna centra – Tomaševo i Pavino Polje. Odnosno, to je područje od Slijepač Mosta do Kovrena, koji je granica bjelopoljske sa pljevaljskom opštinom. Vraneškom dolinom protiče rijeka Ljuboviđa, po kojoj je, kako se vjeruje, dobila naziv i srednjovjekovna župa Ljuboviđa.

Šahovići su dobili ime po brojnom muslimanskom bratstvu Šahovići, koje je, do 1924. godine, u značajnom broju naseljavalo to mjesto. Po popisu iz 1913. godine, u Šahovićima je upisano 38 kuća (domaćinstava) Šahovića. Pretpostavlja se da se to mjesto ranije zvalo Ljubović, te da je bilo sjedište srednjovjekovne župe (kasnije nahije) Ljuboviđa (*Ljubović*). U Šahovićima je, tokom druge polovine 19. vijeka, sve do Balkanskih ratova, bilo sjedište novoformirane osmanske kaze (sreza) Donji Kolašin. Nema pouzdanih podataka kada je bratstvo Šahovići, koje se, zajedno sa mnogim drugim iselilo 1924. godine, naselilo područje dašanjug Tomaševa. Šahovići (bratstvo) se pominju u 17. i 18. vijeku u Kućima, u oblasti Nikšića i u oblasti Herceg Novog. Šahovići su nakon Drugog svjetskog rata (1952. godine) preimenovani u Tomaševo - po narodnom heroju Tomašu Žižiću, koji je bio jedan od organizatora Ustanka 1941. godine u tom kraju.

O prošlosti područja koje obuhvata današnja mjesna zajednica Pavino Polje, za razliku od Tomaševa, ima nešto više podataka. Područje Pavina Polja u osmansko doba nazivano je Vranešom, koji je bio nahija. Naziv za mjesto - Pavino Polje, potiče, najvjerovatnije, od druge polovine 17. vijeka. Pojam Vraneš danas se rijetko upotrebljava, za razliku od pojma Vraneška dolina - u značenju oblasti koju pokrivaju mjesne zajednice Pavino Polje i Tomaševo, koji je sve više u upotrebi. Pavino Polje je dobilo naziv, kako se vjeruje, po Pavi Milikić, kćerki vraneškog kneza Nikole Milikića, koja se udala za islamiziranog mještanina Ahmet-pašu Hasanbegovića. Više o nastanku naziva Pavino Polje, u: Veselin Konjević, *Vraneška legenda, predanje o Pavi između istorije i legende*, Matica crnogorska, Bijelo Polje, 2010.

U opštini *Pavinopoljskoj*: u selu *Babaići* - Adilovići (6 kuća), Alilovići (2), Babaići (15), Bakovići (1), Bećirovići (16), Jašarovići (4), Kofrci (1), Šabovići (1); u *Pavinom Polju* - Alihodžići (2), Adžovići (17) Babajići (1), Bašići (5), Bošnjak (3), Derviševići (2), Dizdarevići (1), Durdžići (1), Martinovići (1), Nikšići (10), Čatovići (4), Čehovići (4), Hasanbegovići (100), Čmitići (1); u *Sadicima* - Bahori (1), Lukovci (1), Sadikovići (27); u *Kičavi* – Avdići (1), Adžovići (2), Bahori (1), Derdemezi (36), Kajovići (2), Kaljići (2), Muslići (1), Mušovići (2), Prelevići (2), Sadikovići (1), Hasanbegovići (11), Hasići (1), Husovići (8), Džukele (7); u *Grabu* – Alomerovići (2), Adžićevići (1), Babaići (1), Dautovići (53), Derviševići (6), Derdemezi (1), Durakovići (1), Kaljići (2), Kapetanovići (1), Muslići (8), Mušovići (1), Nikšići (1), Rustemovići (17), Sadikovići (7), Sinanovići (1), Hamzići (6), Hasanbegovići (17), Huseinagići (2), Husovići (1), Šabovići (12).

U opštini *Šahovičkoj*: u *Šahovićima* – Bukvići (2), Dizdarevići (2), Kaljići (6), Karalići (1), Masenice (1), Muslići (1), Nikšići (2), Fazlovići (5), Čokrlije (1), Šahovići (38); u *Vranštici* – Babaići (3), Babići (2), Drndari (2), Lukači (4), Muslići (36), Nezirovići (1), Podbišćanin (1), Čatovići (2); u *Čokrlijama* – Alihodžići (6), Babaići (4), Balabani (2), Dautovići (2), Drpljanin (1), Jukići (4), Kaljići (1), Karadani (1), Martinovići (1), Mehonjići (1), Muslići (1), Mušovići (3), Nikšići (1), Preljevići (1), Rovčanin (1), Čosovići (1), Hoti (1), Husovići (6), Čokrlije (27), Šahovići (2); u *Papama* – Bošnjak (1), Brzaći (6), Grobovići (3), Drpljanin (59), Kajovići (2), Kaljići (1), Kamberovići (2), Lazminići (1), Lukači (2), Mekići (2), Mehonjići (1), Nikšići (1), Polumente (1), Tutići (2), Hasići (3); u *Lijesci* - Ahmetovići (2), Adžibulići (1), Grubelja (3), Kaljići (32), Korijenići (1), Masenice (1), Toskići (1), Fekovići (4); u *Obodu* – Dedovići (1), Drpljanin (5), Jukići (3), Kajovići (1), Kaljići (60), Masenice (1), Memovići (5), Nezirovići (1), Rakulići (5), Račići (5), Fekovići (1), Husovići (1).

U opštini *Stožerskoj*: u *Stožeru* – Adilovići (2), Baranin (1), Mušovići (5), Sejđovići (1); u *Bliškovu* – Adilovići (1), Adžići (1), Baorovići (Bahori) (1), Mešići (17), Muminovići (10), Čatovići (2), Hadžimusovići (19); na *Kovreću* – Adilovići (30), Baorović (Bahori) (23), Barovići (10), Kajovići (1), Martinovići (1), Pitari (1), Sadikovići (1), Hadžimuhovići (1); na *Goricama* – Serdarevići (13), Sinanovići (4), Sredarevići (3), Štroke (12).

U selima *Stožerske opštine*: Pisana Jela, Jelića Dolina, Vodno, Grubanova Gora i Barice, nije bilo popisanih muslimana 1913. godine, kao ni u Prošćenju, koje je pripadalo *Mojkovačkoj opštini*³⁶.

Među donjokolašinskim muslimanskim bratstvima, najuticajniji su bili Kaljići, Micani i Đurđevići. Đurđevići su jednog prezimena, bilo ih je „100 pušaka“, a živjeli su u oblasti Kričak (oblast koja se pružala između rijeka: Vezišnice, Čehotine i Tare i planine Stožer). Drugo pleme Micani³⁷, „kijih je bilo 300 pušaka“, dijeli su se na: Serdareviće, Muminoviće, Adiloviće, Popoviće (Redžoviće), Baore (Bahore), Štroke, Durane, Sinanoviće, Merdoviće, Rapoviće (Hrapoviće) i Memiće³⁸.

Kaljići su „imali svojih 500 pušaka“³⁹. Prvak ovoga bratstva

³⁶ M. Vojinović – T. Bošković, *Isto*, 94-130.

³⁷ Za Micane (Micanoviće) se smatra da su crnogorskog porijekla, na šta ukazuje činjenica da se jedno njihovo bratstvo prezivalo Popović, a drugo Bošković sa ogrankom Ružića. (Z. Folić: *Isto*, 81)

³⁸ M. Memić, *Isto*, 22.

³⁹ Iako se za Kaljiće uobičajeno navodi da su bili najbrojnije bratstvo na području Donjeg Kolašina, rezultati popisa iz 1913. godine pokazuju da su, u to vrijeme, najbrojniji bili Hasanbegovići, kojih je u Pavinopoljskoj opštini ukupno bilo 128 kuća (domaćinstava). U drugim opštinama, na prostoru Donjeg Kolašina, nije ih bilo. U popisu poreskih obveznika iz 1913. godine, u kapetaniji Bjelopoljskoj, u opštini Šahovičkoj, upisano je ukupno 100 kuća Kaljića, najviše u Obodu – 60, i Ljesci – 32 kuće, itd. Miloš K. Vojinović - Tadija B. Bošković: *Popis domova u novim krajevima Kraljevine Crne Gore 1913. godine*, Kolašin, 2015, 124-130. Sam naslov knjige nije adekvatan!

bio je Fejzo Kaljić, iz Lijeske Kaljića, koji se sukobljavao sa crnogorskom vlašću, a često nije zarezivao ni odluke centralne osmanske vlasti. Donjokolašinski Kaljići dijelili su se na: Eldiće, Laniće, Žarane, Čikoviće, Gezoviće, Račiće, Kupusare, Ibrahimoviće i Redžoviće. Prema porodičnom predanju (koje je zabilježio Andrija Luburić), Kaljići su porijeklom iz Bjelopavlića. Navodno, došao Kalja Kalezić u Kolašin da služi Mek-Pepu, buljubašu grada (prema drugoj verziji, došao je iz Morače da služi kod nekog Mušovića). Zapazivši ga kao otesita i vrijedna, Mek-Pepa predloži slugi „da se poturči“, pa će mu za ženu dati svoju jedinicu kćerku Badu. Isamizirani rodonačelnik Kaljića imao je 12 sinova i 2 kćeri, od kojih mu se jedna udala za Zejnil-agu Đurđevića, a druga za nekog Grobovića. (Grobovića je bilo u donjokolašinskom selu Pape, kod Tomaševa). Ojačan tako rodbinskim vezama i brojnim porodom, Kaljo je četovao i činio velike zulume. Zbog takvih postupaka, kapetan Kolašina, Mušović objesio ga je, zajedno sa zulumčarom Bajrom Đurđevićem. Njegovi sinovi se odmah iseše u Obod i Lijesku, odakle najstariji od njih Ramo pođe u Kolašin i ubi Osman-kapetana Mušovića, koga je, prema predanju, u kapetanskoj dužnosti zamijenio sin Fetah. No, kako se ubrzo desio rat u Bihoru sa „nekakvim Đeloš-kapetanom“, Ramo Kaljić se ovdje istakne i dobije kajmakamluk u Bijelom Polju, kojim je, navodno, upravljao 30 godina⁴⁰.

Trebalo bi da stoji: Popis domaćinstava (ili dacija, kako to izvorno piše, odnosno, poreskih obveznika) u novodobijenim (a ne „novim“!) krajevima Kraljevine Crne Gore 1913. godine. U pomenutom popisu nije se upisivala vjerska i nacionalna odrednica. Upisivalo se: prezime i ime, mjesto, broj goveda, ovaca i konja, i ukupan porez koji to domaćinstvo plaća. Ništa više! Odrednice „srpskih“ i „turskih“, ili „srpskih“ i „muslimanskih“ (domaćinstava), koje se navode u zbirnim tabelama, su naknadne konstrukcije! (Isto, str. 22, 348, 349, 371,...).

⁴⁰ Žarko Šćepanović, *Srednje Polimlje i Potarje, istorijsko-etnološka*

Tokom vojnih operacija u Prvom balkanskom ratu, Kaljići su pružili žestok otpor crnogorskoj vojsci. Nakon zauzeća Vraneša 10. oktobra 1912. (Šahoviće je zauzeto 9. oktobra), „pleme Kaljići je gotovo cijelo pobjeglo put Prijepolja“, zajedno sa većinom Vranešana (muslimana). I tek kada su uvidjeli da je svaki dalji otpor besmislen, vraćali su se kućama i predavali vlastima. Tih povratnika bilo je sve do ljeta naredne godine. Međutim, jedanaest dana nakon ulaska crnogorske vojske u ta mjesta, odjeljenje crnogorske vojske, koje je iz Bijelog Polja bilo pošlo kao pomoć prekotarskom odredu Mašana Božovića (po jedna četa Prošćenaca, Baričana i Brzavaca), zapalilo je Kaljićima 140 kuća, među kojima više od 40 kamenih kula i čardaka sa dva ili tri sprata, a Drpljanima iznad Šahovića – 41 kuću. Paljevina je bilo i na drugim stranama, ali je ova bila najmasovnija. Većina Kaljića („preko 100 kuća“), nakon pokolja u Šahoviću 1924. godine, iselila se u Tursku. Ejup Mušović navodi da samo u Izmiru ima tri stotine kolašinskih Kaljića. „Tamo su primljeni pod imenom Turci i sa turskim državljanstvom. Oni muhadžiri koji su se naselili u Turskoj, morali su se pisati kao Turci, a i danas se tako identifikuju. Praktično, izgubili su svoj nacionalni identitet“⁴¹.

rasprava, SANU, Beograd, 1979, 164, 165, 166. U novije vrijeme, pojedini istoričari to prezime pišu kao Kalić (a ne Kaljić!). U mjestima, u kojima je živjelo to brojno muslimansko bratstvo – Lijesci i Potrku (nekadašnji Obod), prezime tog bratstva se izgovara kao Kaljić (a ne Kalić!). Takođe, u Popisu dacija iz 1913. godine, svi su upisani kao Kaljići. I u predanju o porijeklu tog bratstva se kaže da se predak Kaljića zvao Kaljo (Kalezić).

⁴¹ Ejup Mušović: „Crnogorski muhadžiri i njihova kretanja“, *Istorijski zapisi*, 1-2, Titograd, 1986, 154. Mušović navodi da „danas u Turskoj živi više od dva miliona Muslimana – potomaka jugoslovenskih muhadžera“.

Gornja Lijeska (Tomaševo, Bijelo Polje):
Mjesto gdje je, po uvjerenju mještana, sahranjen Fejzo Kaljić

U borbama za oslobođenje Donjeg Kolašina i Bijelog Polja poginula su 23 crnogorska vojnika i jedan oficir, a ranjena su 82 vojnika i 3 oficira. Na drugoj strani bilo je znatno više gubitaka. Na teritoriji bjelopoljske oblasti, najviše zloupotreba

bilo je u Donjem Kolašinu, odnosno u selima Lijeska i Obod, koja su bila naseljena Kaljićima. „Decenijama zakrvljeni sa Poljanima, Proščencima i Baričanima, Kaljići su ovoga puta osjetili svu surovost osvete“, navodi Ž. Šćepanović. Otkrivene zloupotrebe i učestale žalbe iz Donjeg Kolašina i Bijelog Polja prinudile su crnogorsku vladu (na Cetinju) da formira Komisiju za izviđaj zloupotreba državnih činovnika novooslobođenih krajeva, koja je na području bjelopoljske oblasti radila u julu i avgustu 1913. godine. Na osnovu podataka koje je Komisija prikupila, može se zaključiti da je bilo više pojava samovolje, nediscipline, samovlasne osvete i drugih zloupotreba vlasti i položaja na području Bijelog Polja i Donjeg Kolašina. Ponegdje su kapetani i predsjednici opština (Šahovići, Zaton, Sutivan) bili akteri mnogih nezakonitih radnji⁴². Crnogorski kralj Nikola je krajem novembra 1912. poslao delegaciju na čelu sa Pavlom Vujisićem, da obiđe Plav, Gusinje, Berane, Peć, Đakovicu, Rožaje i Bijelo Polje, i suzbije nasilje, uz instrukcije Vujisiću da je on „poslat tamo da tuče, da vješa one faliotne ljude koji grde ime crnogorsko u te novodobijene krajeve“⁴³.

Srez Bijelo Polje, prema popisu iz 1898. godine, imao je jednu varoš i 59 sela, sa 18.026 stanovnika (nema podataka za vjersku strukturu). Po nekim dosta pouzdanim izvorima, u samoj varoši Bijelo Polje, 1890 godine bilo je 1000 kuća „muhamedanskih“ a do 200 kuća „Srba vjere pravoslavne“. U popisu iz 1911. broj stanovnika u tom srezu bio je 26.526 (muslimana 19.447 i nemuslimana 7125)⁴⁴.

⁴² Ž. Šćepanović, *Isto*, 241-242, 244-246.

⁴³ Žarko Šćepanović: „Društveno političke prilike u Bijelom Polju i okolini početkom XX vijeka“, *Odzivi*, br. 6, Bijelo Polje, 1973, 110; S. Bandžović, *Iseljavanje muslimana Crne Gore u Tursku*, 131.

⁴⁴ Žarko Šćepanović: „Društveno-političke prilike u Bijelom Polju i okolini početkom XX vijeka“, 98, 99.

Prema popisu stanovništva iz 1914. godine (bez varoši Bijelo Polje, o čijem stanovništvu nijesu sačuvani podaci navedenog popisa), ukupan broj stanovnika u 12 opština bjelopoljske oblasti, po vjerskoj strukturi bio je sljedeći: pravoslavni – 9.132; muslimani – 25.466; „ostali“ – 29; ukupno – 34.627. Navedeni podaci popisa odnose se na 12 opština bjelopoljske oblasti: Mojковаčku, Ravnorečku, Stožersku, Pavinopoljsku, Šahovićku, Nedakusku, Lozansku, Zatonsku, Koritsku, Rasovsku, Orahovačku i Savinopoljsku. U Šahovićkoj opštini bilo je 384 pravoslavna, 2.819 muslimana, dok je u Pavinopoljskoj opštini bilo: 641 pravoslavac, 3.230 muslimana i 29 „ostalih“⁴⁵.

*Iseljavanja muslimana iz Crne Gore u
prvim decenijama XX vijeka*

Godine 1879. na području sreza Pljevalja živjelo je 12.080 muslimana i 10.965 hrišćana, Bijelog Polja 20.236 – 6.000, Kolašina 7.732 – 4.642, Rožaja 8.436 – 2.508 i Berana 1.000 – 7.000. Ukupno, na navedenom prostoru živjelo je 49.484 muslimana i 31.115 hrišćana⁴⁶.

Prema podacima koje saopštava P. Rovinski, a koji se odnose na 1898. godinu, ukupan broj muslimana u Crnoj Gori iznosio je 12.493. Identične podatke kazuje i Simo Popović u svojim memoarima. U njima se navodi da je u tom periodu u Ulcinju

⁴⁵ *Bijelo Polje*, grupa autora, Beograd, 1987, 181. Po Popisu „dacija“ (poreskih obveznika) iz 1913. godine, u Šahovićkoj opštini (u 7 sela) bilo je popisano ukupno 504 domaćinstva, od toga 441 muslimansko, 63 pravoslavna i 25 „odbjeglih“. U Pavinopoljskoj opštini, u 5 sela, popisano je: ukupno 590, od toga pravoslavnih 109, muslimanskih 478 i „odbjeglih“ 3 domaćinstva. (Isto, 178)

⁴⁶ Š. Rastoder, *Bošnjaci/Muslimani Crne Gore između prošlosti i sadašnjosti*, 207.

bilo 126 muslimanskih kuća sa 2.973 stanovnika, a u čitavom barskom okrugu bilo je ukupno 760 muslimanskih kuća sa 3.900 stanovnika. Nikšić je imao 19 muslimanskih kuća sa 91 stanovnikom, a u Crkvicama u Pivi je bilo 12 kuća sa 65 stanovnika. Podgorica je u isto vrijeme imala 400 muslimanskih kuća sa 2.165 stanovnika, kao i tri džamije. Prema ukupnim podacima, koje saopštava S. Popović, u Crnoj Gori je krajem XIX vijeka bilo 2.489 muslimanskih kuća sa 12.051 stanovnikom. Prema zvaničnim podacima iz popisa izvršenog 31. decembra 1909. godine, ukupan broj muslimana u Crnoj Gori iznosio je 10.569. Tada je na području Crne Gore bilo 36 džamija sa isto toliko hodža i 8 vjeroučitelja⁴⁷.

Masovna iseljavanja muslimana bilježe se i poslije balkanskih ratova⁴⁸, iz krajeva koji su pripali Crnoj Gori. Iseljavanja su

⁴⁷ Š. Rastoder, *Isto*, 145, 146, 207. Tačan broj stanovnika u Crnoj Gori uopšte nije bio poznat. I da je statistička služba bila sposobna da do njega dođe, vlasti bi ga iz vojničkih i drugih razloga držale u tajnosti. Mnogobrojni navodi u domaćoj i stranoj literaturi uglavnom su proizvoljni i netačni. Može se uzeti kao najvjerovatniji podatak naveden u Narodnoj skupštini da je po popisu od 31. decembra 1909. godine u Crnoj Gori bilo 37.911 domova, odnosno 220.000 stanovnika. (Dr Đoko Pejović: „Uzroci masovnog iseljavanja stanovništva iz Crne Gore (1878-1916)“, *Istorijski zapisi*, sv. 2, Titograd, 1962, 211.)

⁴⁸ Crnogorska vojska u Prvom balkanskom ratu brojala je oko 35.600 vojnika, bila je podijeljena u tri operativna odreda: Zetski, Primorski i Istočni. Zadatak prva dva bio je da zauzmu Skadar, dok je Istočni odred upućen prema Sandžaku i Metohiji. Odmah po prelasku crnogorsko-turske granice oslobođen je Mojkovac (9. oktobra) i do kraja mjeseca crnogorska vojska je ovladala područjem Bijelog Polja (14. oktobra), Berana (16. oktobra), Plava (19. oktobra), Gusinja (20. oktobra), Rožaja (26. oktobra), Pljevalja (28. oktobra), Peći (30. oktobra), da bi 4. novembra ušla u Đakovicu istovremeno sa srpskom vojskom.

Već na prvoj konferenciji ambasadora velikih sila, u Londonu 17. decembra 1912. godine, odlučeno je da se obrazuje autonomna Albanija, čime je

uglavnom išla ka centralnom dijelu (tada još uvijek) Osmanskog carstva, i to u dva pravca: jedan preko Podgorice i Bara, a drugi preko Skoplja. U Podgorici se u aprilu 1914. godine okupilo oko

obesmišljena namjera Srbije da, preko Albanije, izađe na more i Crne Gore da joj pripadne Skadar sa okolinom. Takvim namjerama oštro se usprotivila Austrougarska. Iako usamljena, crnogorska vojska je uspjela da osvoji Skadar. Konačno je 24. aprila 1913. godine, uveče, Esad-paša, zapovjednik odbrane Skadra, predao ključeve grada prijestolonasljedniku Danilu. No, pod pritiskom velikih sila, crnogorska vojska se ubrzo povukla iz Skadra (14. maja). Time je završen Prvi balkanski rat. Londonski mirovni ugovor je potpisan 30. 5. 1913. godine. Crna Gora je, tim ugovorom, zadržala osvojene teritorije – Sandžak i Metohiju. Crna Gora se u Prvom balkanskom ratu proširila za oko 7.000 km² i oko 240.000 stanovnika, od čega je muslimana bilo oko 160.000, Albanaca-katolika 20.000 – 25.000 i oko 50.000 – 60.000 pravoslavnog življa.

Pošto je Turska bila potisnuta sa Balkana, ubrzo je izbio Drugi balkanski rat, između dojučerašnjih saveznika, oko podjele teritorija. Riječ je o ratu između Bugarske i Srbije (Drugom balkanskom ratu), koje su se sukobile oko podjele oslobođenih teritorija u Makedoniji i Trakiji, u Prvom balkanskom ratu. U ovaj rat će se kasnije uključiti Rumunija i Turska. Rat je počeo napadom Bugarske na Srbiju 30. juna 1913. godine.

Crna Gora se dobrovoljno stavila na stranu Srbije, bez ikakvog ličnog interesa, šaljući joj u pomoć odred od oko 12.000 boraca, pod komandom brigadira Janka Vukotića, koji je u to vrijeme bio i predsjednik crnogorske vlade. Crnogorski odred, tj. divizija, učestvovala je u borbama za Govedarnik, Kamenicu, Banja Čuku, Bregalnicu i druga mjesta, lijući krv za interese Kraljevine Srbije. Bugarska je pobijedena za nekoliko dana i zatražila je mir. Primirje na frontu je nastupilo 31. jula, a rat je zaključen u Bukureštu, 10. 8. 1913. godine. Po tom ugovoru, Bugarska se odrekla svih spornih teritorija u korist Srbije i Grčke. Crnogorska divizija je stigla 2. septembra u Kolašin. Imala je gubitke od 240 poginulih i umrlih i 721 ranjenog. (*Istorijski leksikon*, knj. 1, 73-76; Radomir L. Rakočević: *Kolašinsko-mojkovački kraj, Ratna hronika Potarja 1912-1918*, Matica crnogorska, Mojkovac, 2013, 37; S. Bandžović: *Iseljavanje muslimana Crne Gore u Tursku*, 130.)

600 osoba iz bjelopoljskog kraja, „a na putu je bilo još toliko“. Sa područja Šahovića, Ravne Rijeke i Mojkovca 1914. godine iselile su 453 muslimanske porodice. Iz plavsko-gusinjskog kraja u junu i julu iste godine, iselilo se 128 domaćinstava sa oko 1.500 članova porodica. Prema zvaničnim podacima Ministarstva unutrašnjih djela, iz novooslobođenih krajeva Crne Gore od aprila do juna 1914. godine, preko Bara, iselila su u Tursku 12.302 lica. Prema austrougarskim izvorima, do jula 1914. se iselilo 16.570 lica. Iseljavanja su zabilježena i nakon stvaranja Kraljevine SHS 1918. godine. Osmanskog carstvo, odnosno kasnije Republika Turska je prihvatila to stanovništvo (izbjeglice - muhadžire), pod uslovom da se identifikuju kao Turci i da promijene svoja prezimena⁴⁹.

E. Mušović navodi da su muslimani i njihovi rođaci Vasojevići za vrijeme od jednog stoljeća živjeli u slozi i toleranciji, sve do sredine XIX stoljeća, kada su – ili morali prihvatiti pokršćavanje, ili napustiti ognjišta. Pokršćavanje je najintezivnije bilo na Božić 1858. godine. Tom prilikom je pokršćeno više stotina osoba, a samo krštenje je obavljeno na ušću Ržaničke rijeke u Lim, pod otvorenim nebom, u prisustvu vojvode Miljana Vukova, novopostavljenih kapetana, stotinaša, perjanika, više sveštenika i naroda. Poslije tog čina, u Vasojevićima za nekoliko godina nije bilo muslimana, jer su se neki islamizirani rodovi iselili u Bihor i Plav. Mušović citira Nićifora Dučića, koji piše da su to „djelo“ (pokršćavanje) pripremili iguman Mojsije i drugi vasojevički prvaci, po naređenju knjaza Danila, što prihvata i Milisav Lutovac, dok Radomir Vešović ističe „da su se muslimani krstili iz straha“. Brojni vasojevički muslimani prihvatili su pokršćavanje samo

⁴⁹ E. Mušović, *Isto*, 139, 148. M. Memić, *Isto*, 153. Prema osmanskim podacima, oko 1,5 miliona muhadžira napustilo je 1878–1918. Balkan, ne uzimajući u obzir znatan broj ljudi koji su ilegalno prešli osmanske granice. (S. Bandžović: *Iseljavanje muslimana Crne Gore u Tursku*, 30.)

privremeno i vraćali se islamu: Ramusovići, Zujovići, Đukići, Garčevići, ali su ipak bili primorani da napuste svoja ognjišta isto onako kao što su morali da se isele i drugi muslimani sa tih prostora⁵⁰.

Nasilnog pokrštavanja muslimana bilo je i u Plavu, Gusinju i pećkoj oblasti (od januara do marta) 1913. godine. Po nekim podacima, nasilno je pokršteno od 10 do 12 hiljada muslimana. To nasilno pokrštavanje sprovodile su lokalne vlasti, i nije imalo bilo kakve veze sa zvaničnom politikom Cetinja, niti su bile dio bilo kakve osmišljene državne strategije Crne Gore. „Nijednim zvaničnim aktom, postupkom ili sugestijom, najviša crnogorska vlast nije podsticala ili zagovarala pokrštavanje muslimana, pa bilo ono i dobrovoljno“, smatra Živko Andrijašević. Kralj Nikola je, kada je saznao za to (nasilno pokrštavanje), naložio da se smijene svi rukovodeći ljudi Gusinjske kapetanije, a mnogi od njih osuđeni su na različite kazne. Svima koji su bili nasilno pokršteni bilo je dozvoljeno da se vrate ranijoj religiji. Islamu su se vratili svi, izuzev pet porodica, čiji potomci i danas žive kao pravoslavci⁵¹.

Za period od 1918. do 1941. ne postoje precizni podaci o broju iseljenih muslimana (muhadžira) sa prostora (današnje) Crne Gore. Svakako najmasovnije je bilo ono krajem 1924. godine iz Vraneške doline, odnosno, sa područja Šahovića (današnjeg Tomaševa) i Pavina Polja, nakon ubistva Boška Boškovića, okružnog načelnika u penziji, 7. novembra 1924. godine. To ubistvo pripisano je muslimanskom odmetniku Jusufu Mehonjiću, nakon čega je, u noći između 9. i 10. novembra 1924. napravljen pogrom nad muslimanskim stanovništvom u Vraneškoj dolini. Svirepo je ubijeno, prema različitim izvorima, od 120 do više stotina nedužnih muslimana, a gotovo

⁵⁰ E. Mušović, *Isto*, 107; Š. Rastoder, *Bošnjaci/Muslimani...*, 225-232.

⁵¹ Živko M. Andrijašević, Zoran Stanojević, *Pokrštavanje muslimana 1913. godine*, Almanah, Podgorica, 2003, 78–85; E. Mušović, *Isto*, 137, 138.

cjelokupno muslimansko stanovništvo je iseljeno sa područja Vraneške doline. Nema pouzdanih podataka o broju iseljenih muslimana⁵².

⁵² *Istorijski leksikon*, knj. 5, 1042; Šerbo Rastoder, *Kad su vakat kaljali insani – Šahovići 1924*, Almanah, Podgorica, 2011; Š. Rastoder, *Bošnjaci/Muslimani...*, 208, 209.

Memićeva knjiga (koga Z. Folić opravdano kvalifikuje „nacionalno zahuktalim“), citirana u ovom radu, sadrži niz neprimjerenih kvalifikacija na račun crnogorskog naroda, a njegove brojne konstrukcije su često tendenciozne, poput onih, kada teritorije koje su pripale Crnoj Gori nakon 1912. godine naziva „okupiranim“ (str. 271); ili kada odluke Berlinskog kongresa, po kojima je Crna Gora dobila određene teritorije (Plav i Gusinje) - naziva „nepravednim“ (str. 299). Zlonamjerna je Memićeva konstrukcija i kada saopštava da „svi stanovnici ondašnjih Šahovića danas su Crnogorci, naseljeni iz Polja kolašinskih, iz Morače i Rovaca – **potomaka ondašnjih počinilaca zločina**“ (str. 142)

U Vraneškoj dolini (Pavino Polje i Tomaševo) ima više bratstava koja više stotina godina žive na tom prostoru – Konjevići/Milikići, Joksimovići, Varagići i dr. U popisu iz 1913. godine, u Vraneškoj dolini (u opštinama Šahovičkoj, Pavinopoljskoj i Stožerskoj) navode se brojna pravoslavna bratstva, koja su na tom prostoru od ranije živjela. Nema nijednog podatka da su Vranešani starosjedioci organizovano učestvovali u pokolju muslimana 1924. godine! Naprotiv, zabilježeno je više slučajeva kada su pravoslavci-starosjedioci spašavali svoje dotadašnje komšije muslimane od sigurne smrti. Takvih slučajeva (spašavanja vraneških muslimana) bilo je kod Bulatovića u Pavinom Polju, Milikića/Konjevića u Vranešu, Ašana u Šahovićima i dr. Sve kuće pravoslavaca-starosjedioca su, po naređenju, te kobne noći i dana pretresane, jer su napadači upravo na njih i sumnjali – „da kriju Turke“. (Vidi: Pero Radović: „Lijek u istini – Vraneška dolina 1924-te“, *Almanah*, 45-46, Podgorica, 2009, 324; Veselin Konjević: „Povodom knjige akademika Šerba Rastodera *Kad su vakat kaljali insani – Šahovići 1924*“, *Almanah*, br. 50, Podgorica, 2011, 210)

Zločin nad muslimanima u Šahovićima 1924. godine je planiran,

Do 1914. godine u Donjem Kolašinu, čije je središte bilo u Šahoviću (Tomaševo), bilo je 13.991 stanovnika, od toga muslimana – 10.187. Prema popisu iz 1921. godine, na tom području živjelo je 2755 stanovnika muslimanske vjeroispovijesti (1559 u Pavinom Polju i 1.195 u Šahovićima). Najveći broj njih iselio se u Tursku. Iz bjelopoljskog kraja u Tursku su doseljene porodice: Muslić, Đurđević, Đečević, Memić, Sarajlić, Sadiković, Salković, Elezović, Krpulović, Kučević, gdje su uzimali nova prezimena: Akovali, Klč, Turkoglu, Bajazola, Čelik, Šefteli⁵³. Iseljavanja u Tursku nastavljeno je i prije formalnog zaključivanja konvencije između Turske i Kraljevine Jugoslavije 11. jula 1938. godine, kojom je predviđeno da se iseli 40.000 porodica u periodu od šest godina⁵⁴.

Krajem XIX i početkom XX vijeka ime Donji Kolašin je označavalo tursku kazu (srez) u međurječju Tare i Lima, od Mojkovca do blizu Prijepolja, čije je administrativno središte bilo u Šahovićima (današnje Tomaševo). Kaza Donji Kolašin obuhvatala je nahije Vraneš i Mojkovac, sa po 9 sela, i Ravnu Rijeku, sa 13 sela. To je bio srez bez gradskog naselja, a veća su mu mjesta bila Mojkovac, Brodarevo i Šahovići. Ovaj srez je 1911. godine imao 13.911 stanovnika, od čega 10.187 muslimana. To je, kako navodi Ž. Šćepanović, bila „svojevrсна zakašnjela krajina, gdje su se sukobljavale čete mjesnih

organizovan i sproveden od strane onih (iz Rovaca, Morače i kolašinskih Polja) koji su kasnije (nakon 1924. godine) naselili Vranešku dolinu, a bez znanja i saučesništva domicilnog pravoslavnog stanovništva!

⁵³ S. Bandžović, *Isto*, 225. Turska je 1927. godine imala 13,648.270 stanovnika, od kojih je bilo 86% onih koji su govorili turski. Po popisu iz 1935. godine, ta država je imala 16,188.767 stanovnika. Turska je u junu 1934. donijela *Zakon o kolonizaciji*, koji je obuhvatao i pitanje naseljavanja muslimana sa Balkana. (Isto, 237)

⁵⁴ Š. Rastoder: *Bošnjaci/Muslimani Crne Gore ...*, 209.

hajdučkih družina sa četama Kolašinaca-krajišnika, ratoborno raspoloženih prema Crnoj Gori i susjednim plemenima druge konfesije, a buntovnih prema svim pokušajima turskih vlasti da se na tom području zavede red, otuda i krilatica: ‘Tara ne zna za cara’“. Kaza Donji Kolašin obrazovana je carskom iradom 1302. godine, odnosno 1884/1885. godine. Početkom XX vijeka nalazila se u sastavu Sjeničkog sandžaka, a ovaj zajedno sa Pljevaljskim i još četiri druga ulazio je u sastav Kosovskog vilajeta. Danas Donji Kolašin predstavlja samo istorijski pojam⁵⁵.

Iseljavanja nakon 1945. godine

Iseljavanje je nastavljeno i poslije 1945. godine, prije svega zbog ekonomske pasivnosti i besperspektivnosti. Nastavljeno je iseljavanje u Tursku, posebno u periodu 1946-1970. Prema turskim izvorima, u tu zemlju je između 1946. i 1968. sa područja bivše Jugoslavije pristiglo 41.950 muslimanskih porodica sa 159.030 članova. Iz Crne Gore najviše muslimana se iselilo iz rožajskog kraja, oko 4500, dok je iz Bihora i Bijelog Polja bilo pojedinačnih slučajeva. Između Jugoslavije i Turske je 1954. godine potpisan tzv. „Džentlemenski sporazum“ o iseljavanju Turaka u Tursku. Muslimani iz Sandžaka i Albanci sa Kosova i iz Makedonije počeli su se masovno izjašnjavati kao „Turci“, kako bi lakše dobili potrebna dokumenta za iseljavanje. Oni koji su se iselili u Tursku, naseljavali su se najviše po periferijama Istanbula, Izmira, Adapazara, gdje su formirali svoja naselja poput Pendika, Bešjuzevlara, Kartala, Kučuk keja,

⁵⁵ Žarko Šćepanović, „Društveno-političke prilike u Bijelom Polju i okolini početkom XX vijeka“, *Odzivi*, br. 6, Bijelo Polje, 1973, 95-96; Isti: „Najstarije stanovništvo Donjeg Kolašina“, *Odzivi*, 12-13, Bijelo Polje 1975, 93; Isti: Društveno-političke prilike u Potarju i Zatarju uoči ustanka 1875. i prva ustanička godina u tom kraju“, *Odzivi*, 16-17, Bijelo Polje, 1976, 106; Isti: *Srednje Polimlje i Potarje*, 123.

Jildrim mahale, a dijelom i po drugim turskim gradovima⁵⁶.

Počev od kraja 60-ih godina XX vijeka, mijenja se pravac iseljavanja muslimana iz Crne Gore: migracije su uglavnom usmjerene prema većim jugoslovenskim centrima (Sarajevu, Zagrebu, Beogradu), potom prema zemljama Zapadne Evrope, Sjeverne Amerike i Australije. Od početka devedesetih godina XX vijeka, u vrijeme raspada jugoslovenske države, zabilježeno je masovnije iseljavanje muslimana iz ovih krajeva prema evropskim zemljama i SAD⁵⁷.

Izvori i literatura:

- Andrijašević, M. Živko, Stanojević, Zoran: *Pokrštavanje muslimana 1913. godine*, Almanah, Podgorica, 2003.
- Bačović, Čedo: *O mehmametu i gaziluku – muslimanski primjeri čojstva i junaštva*, Almanah, Podgorica, 2002.
- Bandžović, Safet: *Iseljavanje muslimanskog stanovništva Crne Gore u Tursku (1877-1940)*, Matica muslimanska Crne Gore, Podgorica, 2011.
- *Bijelo Polje*, grupa autora, Beograd, 1987.
- Dedijer, Jevto: „Hercegovina“, *Srpski etnografski zbornik*, XII, Naselja, Beograd, 1909.
- Đurđev, Branislav: *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII vijeku*, Sarajevo 1953.
- Đurđev, Branislav: „Sitni prilozi za istoriju Crne Gore u XVI i XVII vijeku“, *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, godina VII, 1955.

⁵⁶ Š. Rastoder, *Isto*, 209, 210.

⁵⁷ *Istorijski leksikon*, knj. 3, 691, 692.

- Elezović, Gliša: „Kolašin na Tari i Kolašin na Ibru. Kako je nastalo ime Kolašin“, *Južni pregled* br. 1. VI, Skoplje 1931.
- Folić, dr Zvezdan: *Istorija Muslimana Crne Gore 1455–1918*, knj. I, Podgorica, 2013.
- Hajdarpašić, prof. Raif: *Kolašinska kapetanija i bošnjački narod*, Sarajevo, 1996.
- Hasandedić, Hivzija: „Spomenici islamske kulture u Herceg Novom i okolini“, *Almanah* 3-4, 1998.
- *Istorijski leksikon Crne Gore*, I-V, Daily Press - Vijesti, Podgorica, 2006.
- Joksimović, Đukan: *Donji Kolašin*, Leskovac, 1939.
- Karadžić S., Šibalić V.: *Drobnjak, porodice u Drobnjaku i njihovo porijeklo*, II izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Beograd, 1997.
- Konjević, Veselin: *Vraneška legenda*, Matica crnogorska, Podgorica, 2010.
- Konjević, Veselin: „Povodom knjige akademika Šerba Rastodera *Kad su vakat kaljali insani – Šahovići 1924*“, *Almanah*, br. 50, Podgorica, 2011.
- *Leksikon Bošnjaka/Muslimana Crne Gore*, urednici: prof. dr Šerbo Rastoder i mr Sait Šabotić, *Almanah*, Podgorica, 2016.
- Leković, Žarko: „Prenćani krajem XIX i početkom XX vijeka“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, knj. 5, Pljevlja, 2006.
- Medojević, Jovo: *Muslimani u bjelopoljskom kraju 1477-2002*, „Almanah“, Podgorica, 2003.
- Medojević, Rajko: *Pavino Polje i njegove škole*, Bijelo Polje 2005.
- Memić, Mustafa: *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*, *Almanah*, Podgorica, 2012.
- Mušović, dr Ejup: „Crnogorski muhadžiri i njihova kretanja“, *Istorijski zapisi*, 1-2, Titograd, 1986.
- Mušović, dr Ejup: „Islamizacija u Novopazaskom sandžaku“, *Istorijski zapisi* 3-4, Istorijski institut SR Crne Gore, Titograd, 1981.
- Mušović, dr Ejup: *Muslimani Crne Gore od pada Zete 1499*, Novi Pazar, 1997.

- Mušović, dr Ejup: „Mušovići“, *Istorijski zapisi* 2, Titograd, 1981.
- Mušović, dr Ejup: „Nikšići i Kolašinci u Sandžaku“, *Revija Sandžak*, jesen-zima, Novi Pazar, 1997.
- Mušović, dr Ejup: „Prvi crnogorski muslimani“, *Almanah*, br. 3-4, Podgorica, 1998.
- Oruč, Hatice: „Nahija *Limski Nikšići* u granicama Bosanskog i Hercegovačkog sandžaka u 15. i 16. stoljeću“, *Historijska traganja*, br. 10, Sarajevo, 2012.
- Pajović, Radoje: „O nekim istorijskim pogledima i tretmanu Muslimana Crne Gore“, *Almanah*, br. 13-14, Podgorica, 2000.
- Pejatović, Tanasije: *Srednje Polimlje i Potarje*, reprint, Pljevlja, 1986.
- Pejović, dr Đoko: „Uzroci masovnog iseljavanja stanovništva Crne Gore (1878-1916.)“, *Istorijski zapisi*, knj. XIX, sv. 2, Titograd, 1962.
- Pelidija, Enes i Zlatar, Behija: *Pljevlja i okolina u prvim stoljećima osmansko-turske vlasti*, Pljevlja 1988.
- Perazić, Gavro - Raspopović, Radoslav: *Međunarodni ugovori Crne Gore 1878-1918, zbornik dokumenata sa komentarima*, „Pobjeda“, Podgorica, 1992. IZVORI
- Radović, Pero: „Lijek u istini – Vraneška dolina 1924-te“, *Almanah*, 45-46, Podgorica, 2009.
- Rakočević, Batrić-Bačo: *Staro Bijelo Polje*, fotomonografija, Bijelo Polje, 2006.
- Rakočević, dr Novica: „Iseljavanje muslimana i razgraničenje Crne Gore i Turske u oblasti Kolašina poslije Berlinskog ugovora“, *Istorijski zapisi*, knj. XIX, sv. 2, Titograd, 1962.
- Rakočević, Radomir L.: *Kolašinsko-mojkovački kraj, Ratna hronika Potarja 1912-1918*, Matica crnogorska, Mojkovac, 2013.
- Rastoder, Šerbo: *Kad su vakat kaljali insani – Šahovići 1924*, *Almanah*, Podgorica, 2011.
- Rastoder, Šerbo: *Begovi na granici*, *Almanah*, Podgorica, 2011.
- Rastoder, Šerbo: *Bošnjaci/Muslimani Crne Gore između prošlosti i sadašnjosti*, „*Almanah*“, Podgorica, 2010.

-
- Rastoder, Šerbo: „Šest nepoznatih dokumenata o Muslimanima u Crnoj Gori 1878-1879“, *Almanah*, 5-6, Podgorica, 1999.
 - Šabanović, Hazim: *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela*, Naučno društvo NR BiH, Sarajevo, 1959.
 - Šabanović, Hazim: *Krajište Isa-bega Isakovića – Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1964.
 - Šekularac, Božidar – Premović, Marijan: *Crnogorsko Polimlje u srednjem vijeku*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2017.
 - Šekularac, Božidar – Premović, Marijan: „Ljuboviđa u popisu Hercegovačkog sandžaka iz 1477. godine“, *Matica*, zima 2013/proljeće 2014.
 - Šekularac, Božidar: „Muslimani Crne Gore“, *Tokovi, časopis za naučna, književna i društvena pitanja*, 1-2, Berane 2011.
 - Šekularac, Božidar: *Tragovi vlahu u Crnoj Gori*, Zavod za kulturu vojvođanskih Rumuna, Zrenjanin, 2012.
 - Šćepanović, Žarko: „Društveno-političke prilike u Bijelom Polju i okolini početkom XX vijeka“, *Odzivi*, br. 6, Bijelo Polje, 1973.
 - Šćepanović, Žarko: „Društveno – političke prilike u Potarju i Zatarju uoči ustanka 1875. i prva ustanička godina u tom kraju“, *Odzivi*, 16-17, Bijelo Polje, 1976.
 - Šćepanović, Žarko: *Srednje Polimlje i Potarje*, istorijsko-etnološka rasprava, SANU, Beograd, 1979.
 - Šćepanović, Žarko: „Nikšići u Potarju, prilog istoriji plemena Nikšići“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1-2, 1972.
 - Šćepanović, Slobodan: „Porijeklo kolašinskih Muslimana“, *Almanah*, 5-6, 1999.
 - Šobajić, Petar: *Nikšić (Onogošt)*, Beograd, 1938.
 - Vojinović, Miloš K. – Bošković, Tadija B.: *Popis domova u novim krajevima Kraljevine Crne Gore 1913. godine*, Kolašin, 2015.
 - Zirojević, Olga: *Konvertiti – kako su se zvali*, Podgorica, 2001.

CRNOGORSKA ŠTAMPA U XIX VIJEKU O DALEKOM ISTOKU

Vukota Vukotić

The article deals with the perception and knowledge of the Montenegrin public about the countries of the Far East in the last decades of the 19th century. Thence, as the basic source we used the semi-official Montenegrin gazette Glas Crnogorca (The Voice of the Montenegrin) and the texts it published in that period. Montenegrins could read articles describing the way of living in many countries, and we have selected those related to the countries of the Far East. Furthermore, the Cetinje newspaper also marked two visits of Japanese officials to Montenegro. Those were the first recorded bilateral relations with a country from the Far East. Montenegro maintained officially friendly relations with the Empire of Japan until 1905 and the beginning of the Russian-Japanese war. The article contains quotes relating other countries from that region as well, such as the article about the education in China.

Druga polovina XIX vijeka donijela je Crnoj Gori kraj četiri vijeka duge borbe za slobodu, koju je vodila protiv Otomanskog carstva. Učešćem u Velikoj istočnoj krizi (1875-1878) Crna Gora je ostvarila nekoliko značajnih pobjeda na bojnopolju čime je na sebe skrenula pažnju međunarodne javnosti. Odlukama Berlinskog kongresa ratni uspjesi Crne Gore su valorizovani, pa je zemlja dobila međunarodno priznanje i teritorijalno proširenje,

čime je ušla u red nezavisnih država Evrope i svijeta. To je omogućilo da se naredne, skoro, četiri decenije Crna Gora nesmetano i u miru razvija u svim aspektima. U skladu sa tim, proširivane su i veze sa inostranstvom, ne samo sa susjednim zemljama i saveznicom Rusijom, dobijena je prilika za učešće na međunarodnim konferencijama i da bude dio međunarodnih organizacija. Crnogorsko društvo proširivalo je svoje vidike i živo se interesovalo za prilike u svijetu. Takođe, i svijet je pokazivao ne malo interesovanje za novu državu. Skoro sve velike sile, uključujući Tursku, otvorile su svoja diplomatska predstavništva na Cetinju, a kasnije i neke manje zemlje poput Belgije. Njena ratnička prošlost budila je u stranim posjetiocima romantičarski zanos, a njenoj prijestonici Cetinju donijela je naziv „kamenog prijestolje slobode“. To je Crnoj Gori i dinastiji Petrović-Njegoš, na njenom čelu, donosilo veliki ugled u svijetu.

Kao suverena i priznata država, Crna Gora je bila otvorena za brojne posjete iz inostranstva. Na Cetinju su uvijek rado dočekivali strane goste u svom poznatom hotelu Lokanda. Koliki je značaj pridavan stranim posjetiocima vidi se i iz toga da je zvanični crnogorski list *Glas Crnogorca* uredno objavljivao i notirao sve posjete učinjene Crnoj Gori. Među posjetiocima crnogorske prijestonice našla su se i dva japanska zvaničnika. Prvo je u januaru 1890. godine na Cetinje stigao vojni ataše carske japanske ambasade u Berlinu, gospodin major Fukušima.¹ U toku sedmodnevne posjete, japanskog oficira je primio crnogorski knjaz Nikola I Petrović Njegoš u svom zimskom dvoru na Rijeci Crnojevića. Tom prilikom knjaz je majora Fukušimu odlikovao ordenom Krsta Danila I – trećeg stepena, važnim crnogorskim odlikovanjem.² O razgovorima koji su vođeni tom prilikom crnogorski list ne donosi izvještaj. Ubrzo nakon njega, u Crnu Goru je stigao i drugi japanski diplomata. Bio je to predstavnik

¹ *Glas Crnogorca*, br. 6, 4. II 1890. god.

² *Glas Crnogorca*, br. 7, 10. II 1890. god.

japanskog carstva u Austrougarskoj, gospodin Talahasi. Prema novinskom izvještaju on je na Cetinje stigao u pratnji svoje supruge, za koju se navodi da je Njemica, kćer nekog bogataša iz Magdeburga, i dvojice oficira austrougarske mornarice.³ U četiri dana, koliko su proveli u Crnoj Gori, putnici su razgledali okolinu Cetinja, posjetili Rijeku Crnojevića, bili gosti na prijemu kod austrougarskog ambasadora Milinkovića. Ovoga puta nijesu se susreli sa crnogorskim knjazom ni nekim drugim zvaničnicima, što navodi na zaključak da je ova posjeta neformalnog karaktera. Zato možemo reći da je posjeta majora Fukušime prva zvanična posjeta nekog predstavnika Japana učinjena Crnoj Gori.

Posjete japanskih zvaničnika otvorile su interesovanje crnogorske javnosti za zemlje i narode Dalekog istoka. Jedini crnogorski list u to doba *Glas Crnogorca* trudi se da prenese vijesti o tom dijelu svijeta. To ponekad nije bilo lako jer se zvanični crnogorski list oslanjao na izvještaje i telegrame iz dva izvora petrogradskog lista *Novoe Vremja* i bečkog *Korespodent biroa*. Zbog toga, sve informacije o događajima u svijetu koje su stizale do tadašnje crnogorske javnosti bile su oblikovane kroz prizmu ta dva krajnje konzervativna glasila. Sve to je uticalo na crnogorske stavove po određenim pitanjima i događajima koji su u to doba potresali svijet.⁴ Savezništvo i pokroviteljstvo Rusije nad Crnom Gorom odražavalo se i na javno mnjenje. Tako je putovanje ruskog prijestolonasljednika, budućeg cara Nikolaja II Romanova, zemljama Dalekog istoka među Crnogorcima pobudilo veliku pažnju. *Glas Crnogorca* je donosio telegrame sa carevićevog puta. Tako, u martu 1891. godine objavljuje telegrame o njegovom boravku u Vijetnamu i prijemu na koji je naišao u Sajgonu.⁵ Već u narednim brojevima *Glas*

³ *Glas Crnogorca*, br. 10, 4. III 1890. god.

⁴ Vukota Vukotić, Odjeci afere Drajfus u crnogorskoj štampi, *Arhivski zapisi*, 1/2012, Cetinje, 2012, str. 113-137.

⁵ *Glas Crnogorca*, br. 13, 23. III 1891. god.

Crnogorca donosi, za crnogorsku javnost, uznemirujuće vijesti o ranjavanju carevića Nikolaja u Japanu. Serijom telegrama detaljno izvještava čitaoce u Crnoj Gori o tom događaju. U njima se prenose vijesti *Rojtersa* iz Tokija i Jokohame u kojima se govori da je napad na ruskog carevića izvršio niži službenik policije u selu Otsu (Otcu) na obali jezera Biva.⁶ Ruskom careviću prvi je pritekao u pomoć grčki knez Đorđe koji je odbio napadača. Nadalje, crnogorski list izvještava prema zvaničnim vijestima iz Tokija, da je napadač bio „fanatik“ koji pripada sekti Sakoiruja?! Carević je, odatle, produžio za Kjoto, gdje se susreo sa japanskim carem koji mu se izvinio za napad. Crnogorski list prenosi ogorčenje i žalost japanskog naroda zbog ovog događaja.

Neželjene vijesti iz Japana probudile su interesovanje crnogorske javnosti za tu zemlju. Zbog toga, *Glas Crnogorca* u jednom od brojeva donosi sljedeći članak:

„Novoe Vremja piše: Grad Otsu, pravilnije Otcu, gdje je bio pokušaj na život Gospodara Našljednika Ćesarovića, nahodi se u provinciji Omi: to je glavni grad okruga Siga i jaka tvrđava; Otcu leži na obali velikoga izvanredno živopisnoga jezera Biva, na 12-15 vrsta⁷ od Kjota, pređašnje stolnice japanske, 600 vrsta od sadašnje stolnice Tokija (Jedo), 40 vrsta od Kobe, gdje je ostala fregata „Pamjat Azova“, 60 vrsta od Osake (japanske Venecije). Osaka, Kjoto i Kobe spojene su željeznicom. Otcu se nalazi takođe na željeznici i hvala svojim parabrodima monopolizira trgovinu na jezeru Biva. Gotovo 40 000 stanovnika Otca malo je još upoznato sa Jevropejcima; nove reforme jevropske još nijesu dotakle ovaj grad. U Otcu nema još gostionice, kojih ima po svim većim gradovima u Japanu. Inostranci i ako tuda šljegu, to samo čine da se nadive živopisnoj okolini grada i da posjete stare hramove Iza – Jama (104 m visoke) i Midezeran

⁶ *Glas Crnogorca*, br. 19, 4. V 1891. god.

⁷ Stara mjera za dužinu.

(115 m visine). Ovi su hramovi sa manastirima i monasima; Midezeran je jedan od najznaменitijh budističkih hramova u Japanu. Budisti su razdijeljeni na mnogo sekti. Vlada se stara da umanju broj ovih manastira koji vladaju uplivom na narod; u Midezeranu ima 300 bonzova i k njima vrvi mnoštvo bogomoljaca. Razumije se tu je otvoreno polje fanatizmu i mržnji na jevropejce... Japanci smatraju Kjoto kao sveto mjesto. U njemu je do 1868.godine živio Mikado. Kjoto (glavni grad) zove se takođe Miako (veliki grad) i Saj Kao (prestolnica zapada) i leži na rijeci Ramagovi, te ima mnoštvo hramova koje čuvaju fanatični japanski sveštenici i monasi. U Kjotu se nalazi i čuveni dvor Mikada, što su ostavili preci današnje japanske dinastije, koji svoje porijeklo izvode od bogova“.⁸

Radoznalost da se sazna nešto više o Japanu time nije iscrpljena, pa nakon nekoliko brojeva crnogorski list ponovo objavljuje članak pod nazivom „Moderni Japan“. U njemu piše o velikom progresu koji je Japan ostvario u posljednjim decenijama XIX vijeka i nastojanjima i mjerama carske vlade da uvede evropski stil života u tu dalekoitočnu zemlju. Novinar u članku naziva Japan „Engleskom na Istoku“ i govori o velikoj borbi u japanskom društvu između tradicionalista i pristalica reformi. Iznosi podatke o tome da su Japanci izgradili industriju, željeznicu, uveli stajaću vojsku, flotu. Da su uveli moderno obrazovanje, reformisali ekonomiju prema kapitalističkim uzorima, osnovali akcionarska društva za eksploataciju rudnika u Peru. Kao posebnu zanimljivost novinar *Glasa Crnogorca* ističe podatak da se prvi časopis u Japanu pojavio 1871. godine,⁹ a da ih je za 6 i po godina već bilo 275, koji se štampaju u 29 miliona primjeraka. Ističe se i da je Japan, već u to doba, po obrazovanosti stanovništva pretekao Rusiju i približio se vodećim evropskim zemljama. U toj zemlji, kaže crnogorski novinar, djela Darvina,

⁸ *Glas Crnogorca*, br. 20, 11. V 1891. god.

⁹ Iste godine i u Crnoj Gori (prim. aut).

Spensera, i drugih naučnika popularna su kao i u Evropi. Nadalje, u članku se kaže da su japanski gradovi moderni, osvijetljeni električnom svjetlošću, jednako opremljeni tehničkim dostignućima kao i oni na Zapadu. Sve to Japan je postigao zahvaljujući marljivosti, radu, pogodnoj klimi, jeftinoj radnoj snazi i posebnom kulturnom geniju kojim je obdaren japanski narod. Zatim, novinar u članku izlaže političke prilike u Japanskoj carevini, kako je po ugledu na zapadne zemlje uveden parlament i opisuje snagu partija koje su ušle u njega. Takođe, u članku se kaže da primjer Japana slijede i druge zemlje Dalekog istoka, Kina, Koreja i Sijam. Sa druge strane, novinar opisuje i protivnike reformi u Japanu. Oni su organizovani u partiju koja se zove Sosi ili Soši i zahtijevaju da se svi stranci protjeraju iz Japana ukoliko nijesu spremni da se pokore japanskim sudovima. Pored nedavnog napada na ruskog prijestolonasljednika Nikolaja, ova partija je izvela atentat na pruskog princa Henrika i austrijskog hercega Konautckog. Navodi se da su odgovorni za ubistvo japanskog ministra grofa Mora i grofa Okama, koji je bio pristalica reformi, kao i za upade u Parlament i nelegalno uticanje na poslanike. U članku se kaže i da od svih stranaca Japanci najviše cijene Ruse, sem pripadnika liberalne partije, zato što jedini iskazuju poštovanje prema azijskim narodima za razliku od ostalih Evropljana koji otvoreno iznose svoje rasisitičke stavove. Zbog toga, priča novinar crnogorskog lista, u Japanu se širi pravoslavlje tako da u tom trenutku, 1891. godine, postoji 215 parohija i 17 000 vjernika koje predvodi episkop Nikolaj.¹⁰

Stišavanje stvari oko napada na ruskog carevića, evropsku, pa time i crnogorsku javnost, odvratilo je od prilika na Dalekom istoku. Stalna trvenja velikih kolonijalnih sila i politički savezi među njima, okupirali su javnost na Starom kontinuitetu. Tek u jesen 1891. godine, u *Glasu Crnogorca* ponovo se pojavljuje

¹⁰ *Glas Crnogorca*, br. 22, 25. V 1891. god.

članak koji se bavi situacijom na Dalekom istoku i nosi naslov „Kitajske stvari“.¹¹ Autor članka izvještava o učestalim napadima na strane državljane u Kini. U tekstu govori o revolucionarnom stanju koje vlada u Kini i o stranci pod nazivom „Starija braća“ koja izaziva nemire u toj zemlji. Komentariše se ugroženost trgovine velikih sila, posebno Engleske, zbog tih događaja i namjera vodećih evropskih država da pošalju brodove u kineske luke radi zaštite svojih trgovaca i misionara.¹² No, kako od te intervencije velikih sila nije bilo ništa, događaji na krajnjem istoku Azije prestali su da interesuju javnost. To će se promijeniti kada 1894. godine započne Prvi kinesko-japanski rat, pa događaji sa Dalekog istoka počnu ponovo da pune novinske stupce.

Već u julu te godine, pred samo izbijanje rata, *Glas Crnogorca* objavljuje u svom pregledu političkih dešavanja izvještaj o stanju u Koreji i povodima za rat između Kine i Japana. Detaljno se iznosi odnos snaga na korejskom poluostrvu i interesi zaraćenih strana. U tekstu se navodi i odnos evropskih velikih sila prema sukobu koji je na pomolu i razmatra mogućnost intervencije Rusije ili neke druge sile.¹³ Već u sljedećem broju crnogorski list nastavlja izvještavanje o stanju u Koreji, neuspjehom pokušaju Engleske da posreduje i japanskim trupama koje su se već iskrcale na korejsko tle.¹⁴ U međuvremenu je rat između Japana i Kine objavljen, pa crnogorski list nastavlja sa praćenjem situacije na frontu. Kako bi upoznao svoje čitaoce sa stranama u sukobu, iz evropskih časopisa crpi informacije o njima. Pozivajući se na bečki list *Neu presse* *Glas Crnogorca* objavljuje sljedeće:

„Japon se ne može miješati sa ostalijem azijatskim državama. Njegovi državnici jevropski su obrazovani i upoznali su se sa odnosima velikijeh država jevropskijeh. Oni poznaju njihove

¹¹ Kitaj – ruski naziv za Kinu, koji je i u Crnoj Gori bio u upotrebi.

¹² *Glas Crnogorca*, br. 41, 5. X 1891. god.

¹³ *Glas Crnogorca*, br. 28, 9. VII 1894. god.

¹⁴ *Glas Crnogorca*, br. 29, 16. VII 1894. god.

snage i njihove aspiracije kao i njihove kolege u Jevropi, te su shvatili kakvu ulogu u budućnosti Japon treba da igra, ako hoće svoju samostalnost da sačuva. Uzrok, što Japan hoće da pokori Koreju je Rusija. Kad Rusija dovrši veliku željeznicu preko Sibira, pa ako hoće da zauzme na japanskom moru položaj sličan onome što je zauzela američanska unija (USA, prim. aut.) hvala željezničkoj svezi u svojijem južno primorskim državama, i Kanada u Kolumbiji (savezna država Kanade, prim. aut.) Rusija će biti prinuđena da se utvrdi u Koreji i onda bi samostalnost Japona svršila. Stoga Japon mora Rusiju da preduprijedi u Koreji. Najprije mu rat prestoni sa Kitajem. Izgleda da se ne boji oružane ruske intervencije. Izgleda da bi pojava ruske flote u japanskom moru izvučla Englesku iz neutralnosti. Rusija po suhu ne može Kitaju pomoći, u čemu su u Tokiju dobro izvješćeni. Jedan japanski oficir prošao je Sibir na konju i uvjerio se da se tuda ne gradi željeznica po američanski,¹⁵ te da će proći još dosta godina dok se dovrši. Zato japanska vlada, hoće da se koristi tijekom vremenom.“¹⁶

Ovome mišljenju bečkog lista novinar *Glas Crnogorca* suprotstavlja mišljenje iznijeto u praškom listu *Politik*. Tamo se o Kinesko-japanskom ratu kaže da zbog velike važnosti Koreje, velike sile neće dopustiti Japanu da ovlada Korejom. Posebno Britanija i SAD imaju interes da Japan zadrži u postojećim granicama. Na kraju, crnogorski novinar staje na stranu češkog lista.¹⁷ Nakon određenog zatišja, *Glas Crnogorca* donosi vijest da je korejski kralj abdicirao i da je pozvao japansku vladu da mu pomogne da se zemlja oslobodi od Kineza. Druga vijest objavljuje da se korejske trupe bore zajedno sa japanskim. Zato, zaključuje crnogorski list, ta vijest donosi potpuno novi obrt u

¹⁵ Za potrebe brzog prevoza trupa na bojište ili granicu, što je po prvi put upotrijebljeno u američkom građanskom ratu, prim.aut.

¹⁶ *Glas Crnogorca*, br. 30, 23. VII 1894. godine.

¹⁷ *Isto*.

tom sukobu jer se radi o volji jednog naroda da odlučuje o svojoj sudbini.¹⁸ Za to vrijeme, rat na Korejskom poluostrvu se nastavio, pa Glas Crnogorca objavljuje telegram u istom broju, o tome da su kineske trupe odbile japanski napad kod Seula, ali da se veći sukobi tek očekuju.¹⁹ U sljedećem broju donosi se potvrda od strane Rojtersa o porazu Japanaca koji su se povukli prema moru.²⁰ Sljedeći izvještaj sa ratišta na Dalekom istoku donosi vijest iz Jokohame, da je japanski maršal Jamagata krenuo u Koreju da preuzme komandu nad japanskom vojskom koja u tom trenutku na poluostrvu broji 100.000 ljudi. Takođe u telegramu Rojtersa stoji da je japanska flota zauzela jedno ostrvo 40 milja sjeverozapadno od Sosajeti beja (Society Bay) kao bazu za dalje operacije.²¹ U istom broju donose se vijesti o velikim bitkama na kopnu i moru, ali su izvori različiti. Konačno, u narednom broju, crnogorski novinar sumira događaje i pravi izvještaj o velikim japanskim pobjedama kako na moru, tako i na kopnu kod Pindanga. Crnogorski list zaključuje da je glavni-na kineske vojske uništena, pa da će Japan prenijeti bojište na kinesku teritoriju, možda čak napasti i Peking. U svakom slučaju, smatra novinar crnogorskog lista, treba očekivati nove pobjede japanske vojske. Značajne japanske pobjede u Koreji naišle su na divljenje u Crnoj Gori. U posebnom članku novinar *Glasa Crnogorca* osvrće se i slavi te uspjehe. Ujedno, konstatuje vojnu nadmoć Japana u odnosu na Kinu, koji je sve vrijeme rata drži u defanzivnom položaju. Na kraju, spominje se glasina o tajnom ugovoru između Japana, sa jedne i Rusije i Francuske sa druge strane, ali da o tome nema potvrde.²² Kako se japanska vojska spremala da pređe rijeku Jalu i prebaci ratovanje u Mandžuriju,

¹⁸ *Glas Crnogorca*, br. 34, 20. VIII 1894. godine.

¹⁹ *Isto*.

²⁰ *Glas Crnogorca*, br. 35, 27. VIII 1894. godine.

²¹ *Glas Crnogorca*, br. 37, 10. IX 1894. godine.

²² *Glas Crnogorca*, br. 39, 24. IX 1894. godine.

tako su se velike sile odlučile da zaštite svoje interese i građane u tom regionu. Naravno, crnogorski list odmah staje na stranu evropskih država i zagovara njihove stavove. Japanski uspjesi se stavljaju po strani, a naveliko se kudi haotična situacija u Kini i napadi na strance u kineskim lukama.²³ Dosljedno svojim izvorima *Glas Crnogorca* se upušta u raspravu o tome kako će pojedine evropske sile reagovati na promjenu snaga u regionu Dalekog istoka. Krajnje evropocentrično govori se o intervenciji Francuske, Britanije ili Rusije, dok se potpuno po strani ostavljaju interesi zaraćenih strana. U tu svrhu crnogorski list prenosi mišljenje njemačkog *Hamburg Korespodenta* gdje se kaže:

„Opšta je pretpostavka da u pojedinim slučajevima svaka sila je dužna štititi ne samo svoje podanike, nego i podanike drugih sila.“²⁴

Zato se u članku razmatra mogućnost zajedničke intervencije evropskih sila koje bi svojim flotama blokirale kineske luke radi zaštite Evropljana u njima. Ovakvim rezonovanjem kao da se podrazumijeva da te iste velike sile zadržavaju pravo da u slučaju krajnje nužde iskrcaju svoje trupe i intervenišu na kopnu, bez obzira na povrede suverenosti države u kojoj se to radi. Iz ovoga, novinar crnogorskog lista, zaključuje da se iza sporazumne zajedničke zaštite Evropljana u Kini, kriju neki drugi interesi pojedinih sila. Cijeli sukob gleda se iz perspektive evropskih kabineta koji odlučuju o svome miješanju u ratna dešavanja samo na osnovu ličnih interesa. Čak i mirovne inicijative imaju samo taj cilj. Zato je propalo zajedničko posredovanje Njemačkog casrtva i SAD-a za uspostavljanjem mira, zbog nekonsultovanja Francuske i Rusije po tom pitanju.

U jesen 1894. godine, *Glas Crnogorca* biva zaokupljen jednim drugim događajem, smrću ruskog cara Aleksandra III. Sve ostale događaje zanemaruje i potpuno je posvećen opisima dešava-

²³ *Glas Crnogorca*, br. 41, 8. X 1894. godine.

²⁴ *Isto*.

nja u Rusiji. Cijeli brojevi crnogorskog lista prenose detalje sa sahrane cara, reagovanja drugih država, a kasnije i vijesti oko stupanja na prijesto novog cara Nikolaja II. Kinesko-japanskom ratu vratiće se tek u proljeće 1895. godine sa člankom o pregovorima o miru između dvije strane u Simonoseki.²⁵ Glavna vijest je pokušaj atentata na kineskog poslanika Li Hun Čanga, nakon čega je japanski car pristao na obustavljanje ratnih operacija. Kao glavna prepreka sporazumu između dvije strane, navodi se pitanje ratnih kontribucija. I tu se ponovo prvo uzima u obzir interes evropskih velikih sila za koje se kaže da neće dozvoliti Japanu širenje u Mandžuriji. U broju od 15. aprila *Glas Crnogorca* prenosi vijest o sklapanju mira između Japana i Kine. Mirovni ugovor nalaže da kineska strana Japanskom carstvu ustupi ostrvo Formozu (današnji Tajvan) poluostrvo Liutong i da otvori pet novih luka za međunarodnu trgovinu. Crnogorskog novinara čudi zašto je Japan pristao na ovako male ustupke Kine, pored svoje ogromne vojne premoći koju je pokazao na bojištu. Ipak, njegova glavna preokupacija je kako će se evropske velike sile postaviti prema odlukama mirovnog sporazuma. Prenosi se mišljenje da će se Rusija usprotiviti tim odlukama. Ponovo su zanemareni interesi zaraćenih strana i naroda koji su pogođeni ratom, kao i njihove želje za uspostavljanjem mira i sve je prebačeno na odluke evropskih kabineta. Za tu priliku sklopljen je privremeni savez Rusije, Francuske i Njemačke, koje su poslale svoje prigovore na mirovni sporazum vladi Japana. Međutim, važnija je za crnogorskog novinara, činjenica da je tim potezom Britanija ostala usamljena na diplomatskoj sceni, nego odgovor Japana na te zahtjeve.²⁶ Tako se i povlačenje Japana pred diktatom triju velikih sila komentariše samo kroz prizmu poremećaja odnosa između sila u Evropi.²⁷

²⁵ *Glas Crnogorca*, br. 14, 1. IV 1895. godine.

²⁶ *Glas Crnogorca*, br. 17, 22. IV 1895. godine.

²⁷ *Glas Crnogorca*, br. 22, 27. V 1895. godine.

Zato se sve posljedice kinesko-japanskog rata svode na izolovanje Britanije na diplomatskoj sceni i korist koju je ostvarila Rusija, kada je svojim zajmom omogućila Kini da plati ratne reparacije. *Glas Crnogorca* veliča uspjeh Rusije, dok ostala evropska štampa nagađa o ustupcima koje je Kina učinila Rusiji radi odobrenja kredita.²⁸ Time se i završava priča o ratu na Dalekom istoku u crnogorskoj štampi.

Naredni članak crnogorskog lista koji se bavi Dalekim istokom zatičemo tek sljedeće godine. U njemu se donosi vijest o japanskom poslanstvu koje je prisustvovalo krunisanju ruskog cara Nikolaja II. Navodi se da je to bila delegacija od 20 ljudi koje je predvodio princ Fušimi, polubrat japanskog cara.²⁹ Ovako brojna delegacija je upućena, prema mišljenju crnogorskog lista, zbog toga što Japan želi da uspostavi najbolje odnose sa Rusijom. O približavanju Japana Rusiji, ponovo se govori u *Glasi Crnogorca* u jednom članku pod naslovom „Koreja“. U njemu se prenosi tekst iz londonskog *Daily news-a* koji govori o sporazumu o uređenju Koreje nakon rata, kojeg su sklopili Japan i Rusija, što je izdejstvovao maršal Jamagata. Ovo približavanje ostavlja Veliku Britaniju usamljenu u ovom regionu.³⁰ Novinar crnogorskog lista smatra mudrim potez Japana da se približi Rusiji po pitanju dominacije nad korejskim poluostrvom.

Kako se politička situacija u tom dijelu svijeta smirila, članci o zemljama Dalekog istoka postaju rjeđi u crnogorskoj štampi. Inače, 1896. godina bila je ispunjena događajima u samoj Crnoj Gori koji su zaokupljali pažnju novinara. Posebno treba izdvojiti udaju crnogorske princeze Jelene za budućeg kralja Italije, Vitorija Emanuela III. Takođe, brojna dešavanja u Evropi i na Balkanu, poput ustanka Grka na Kritu protiv Otomanske imperije, odvlačili su pažnju listova. S vremena na vrijeme, pojavi se

²⁸ *Glas Crnogorca*, br. 25, 17. VI 1895. godine.

²⁹ *Glas Crnogorca*, br. 19, 14. V 1896. godine.

³⁰ *Glas Crnogorca*, br. 39, 21. IX 1896. godine.

neki tekst koji donosi neku zanimljivost iz tog regiona. Tako u avgustu 1896. godine imamo članak o građenju željeznica u Kini. Zapravo, u njemu se priča o otporu kineskog stanovništva prema izgradnji željeznica, zbog toga što smatraju da se time narušava kult predaka i diraju drevni grobovi.³¹ Kako i u Crnoj Gori postoji jak i razvijen kult mrtvih, to čitaocima nije bilo teško da se poistovjete sa Kinezima po ovom pitanju. Ipak, zaključuje novinar *Glas Crnogorca*, modernost i korist koja sa njom dolazi po stanovništvo, lako prevazilaze prepreke tradicionalizma. Nadalje, u članku se opisuje kinesko vjerovanje u zle duhove i običaje vezano za to, posebno pri gradnji kuća.

Za dugo vremena, crnogorski list ne objavljuje vijesti sa Dalekog istoka. Samo povremeno, donese neku vijest o razmiricama velikih sila u ovom dijelu svijeta. Konačno, 1898. godine, objavljuje se članak o osnivanju univerziteta u Kini. U njemu je opisan prijedlog Sun Tfai Naja da se u Pekingu podigne univerzitet na kojem bi se izučavale i tradicionalne kineske i zapadne nauke. Prema tom prijedlogu na tom univerzitetu bi se izučavale: 1) astronomija i matematika; 2) geografija; 3) filosofija i religija; 4) politika; 5) književnost i strani jezici; 6) pomorske nauke; 7) ekonomija; 8) tehnologija; 9) trgovina i 10) medicina.³² Za troškove osnivanja tog univerziteta predviđen je budžet od 180 000 rubalja.

Sljedeći članak koji se bavi narodima Dalekog istoka je naslovljen „Kitajska carska familija“.³³ U jednom kratkom izvještaju prepričava se legenda o postanku mandžurske dinastije. U tekstu se iznose i istorijski podaci koji se odnose na vladavinu ove dinastije u Kini od 1616. do 1875. godine. U članku se izdvaja i opis dijela carskog ceremonijala vezan za vjerske obrede.

³¹ *Glas Crnogorca*, br. 32, 5. VIII 1896. godine.

³² *Glas Crnogorca*, br. 10, 7. III 1898. godine.

³³ *Glas Crnogorca*, br. 45, 7. XI 1898. godine.

Tek naredne 1899. godine crnogorski list se ponovo bavi prosvjetnim prilikama na Dalekom istoku u članku „Vaspitanje u Kitaju“ koji izlazi u nekoliko nastavaka. Na početku članka, novinar donosi priču o osnovnom obrazovanju i izgledu škola. Tvrdi da nema organizovanih škola za najmlađe već da se svi roditelji sami staraju o obrazovanju svoje djece, naročito muške. Zato unajmljuju učitelje koji uče djecu pisanju, čitanju, računanju i osnovama Konfučijeve nauke. Nastavnici nemaju neko posebno obrazovanje, već su to, kako tvrdi novinar *Glasa Crnogorca*, mladi ljudi koji se spremaju za državne ispite. Nastava se izvodi u prostoru za vjerske obrede i poštovanje predaka. Djeca kreću sa obrazovanjem od 6 ili 8 godine, zavisno od posebnog predskazanja, kako ne bi počela učenje u nepovoljnom trenutku. Prije početka časova svaki učenik se tri puta pokloni natpisu „Duhu svetoga i mudrog učitelja Konfučija“. Osnovni udžbenik koji se upotrebljava naziva se „Tri znaka“, napisan je prije 800 godina, i počinje jednom izrekom:

„Čovjekova priroda je u svojoj suštini dobra i mada su u ovom pogledu svi ljudi jednaki njihovi postupci su vrlo razni.“

Dalje se ova misao razvija tako da samo obrazovanje može oplemeniti čovjeka, pa se kaže:

„Neobrazovan čovjek liči na neuglađen dragi kamen, oni oba ne vrijede ništa. Takav čovjek ne zna šta mu valja raditi.“

Tekst ove knjige đaci uče napamet, a čitava nastava daje naglasak takvoj vrsti učenja. Srednje škole podižu bogati građani ili opštine. Mjesto nastavnika u njima dobijaju samo oni koji su za to položili državni ispit. Na ovom nivou obrazovanja izučava se gradivo iz tri udžbenika, *Knjige sto plemena* jedna vrsta istorije razvitka Kine, *Knjige hiljadu znakova* o pravopisu i *Pjesme za mladiće* koja je didaktičkog karaktera. Pored njih koriste se još i *Knjiga djetinjskih poštovanja* i *Obučavanje mladeži* koje se isto bave vaspitanjem. Ovi udžbenici predstavljaju osnovu nižeg obrazovanja u Kini. Za više stepene obrazovanja učenici izučavaju još devet knjiga koje se smatraju kanonima službene vjere. Pet od tih knjiga napisao je sam Konfučije, a ostale njegovi učenici koji su

sabrali njegove izreke.³⁴ Naglasak u ovom dijelu obrazovanja je na pisanju, pa je i najbolja ocjena izražena kao „jasno i razgovjetno“. Nakon što savlada prve četiri knjige od devet, učenik može pristupiti polaganju prvog državnog ispita. Kako to kaže novinar: „To je početak njegovog napretka i tu mu se otvara put k časti, slavi i bogatstvu – višim idealima Kitajaca.“ Prva tri državna ispita, od ukupno šest, otvaraju vrata državne uprave. Polazu se u prisustvu lokalnog mandarina. Ostali ispiti se polažu u glavnom gradu provincije u zgradi koja je posebno za to namijenjena. Radove učenika pregleda posebna komisija od 60 ljudi. Nakon polaganja ispita, učenik dobija na poklon odjeću i par cipela od samog cara. Na kraju, dolazi posljednji, treći stepen i najteži ispiti koji se polažu pred prestolonasljednikom, jednim ministrom i tri visoka službenika. Nakon polaganja ovog ispita imaju pristup najvišoj carskoj administraciji, a trojica najboljih dobijaju nagradu od cara.³⁵ Svoj članak crnogorski novinar završava ocjenom kineskog sistema obrazovanja, za koje tvrdi da je konzervativno i neinventivno. Upoređuje ga sa evropskim sistemom obrazovanja, za koji smatra da je daleko napredniji. Ipak, na samom kraju ističe da se u tom trenutku u mnogim kineskim gradovima grade škole po uzoru na Zapad i zaključuje da će to oživjeti i postaviti na nove nivoe kinesko zastarjelo obrazovanje.

Predstava koju je formirala crnogorska javnost o prilikama i narodima na Dalekom istoku u potpunosti je uslovljena izvorima iz kojih su se crpile informacije o njima. Nažalost, crnogorska štampa krajem XIX vijeka, najviše se oslanjala na konzervativne listove, Austrougarske i Rusije, ali i drugih evropskih zemalja u svojim pisanjima. Otuda se kreirala jedna slika o narodima Azije, koja je u biti rasistička i kolonijalna. Ipak, crnogorska javnost, ni državna administracija nijesu dijelili takve stavove, niti je crnogorska politika pokazivala rasističke stavove. Najbolji primjer za to je prijem japanskih diplomata na Cetinju, u kratkom roku,

³⁴ *Glas Crnogorca*, br. 30, 20. VII 1899. godine.

³⁵ *Glas Crnogorca*, br. 31, 24. VII 1899. godine.

nakon čega je major Fukušima odlikovan od strane knjaza Nikole. I sama suočena sa kolonijalnim pretenzijama moćnih susjeda na njenu teritoriju, Crna Gora je gajila velike simpatije za narode koji su se borili za svoju samostalnost. Međutim, kako bi osigurala svoj međunarodni položaj i protektorat velikih evropskih sila, Crna Gora je morala da svoju spoljnu politiku prilagodi glavnim strujanjima na Starom kontinentu. Otuda i zvanični list *Glas Crnogorca* izbor svojih članaka prilagođava stavovima zvaničnih evropskih listova, te sa njegovih stranica provijava evropocentrizam i kolonijalistička shvatanja i pogledi na događaje u svijetu. Zbog toga, velika pažnja se poklanja ranjavanju ruskog princa prestolonasljednika u Japanu i reakciji Rusije na taj događaj. Primjer za to je i Prvi kinesko-japanski rat. Crnogorska javnost, i sama ratničkog duha, sa zanimanjem je pratila izvještavanja sa bojišta i razvoj situacije. To se vidi po nastojanju *Glasa Crnogorca* da prikupi od svih novinskih agencija detaljne izvještaje o sukobima. No, vidimo da su komentari o tom ratu napisani u duhu evropocentrizma. Za crnogorske novinare mnogo je važnije prenijeti stav evropskih imperijalističkih sila o tom događaju i naslutiti reakcije nekih od njih, nego objasniti ciljeve direktnih učesnika, Kine i Japana. Iz tih razloga, za potrebe ovog rada iz crnogorskog lista smo izdvojili samo članke koji se direktno odnose na zemlje Dalekog istoka, a izostavili smo kolonijalističke stavove i pretenzije evropskih država na taj dio svijeta.

Cilj i namjera ovog rada je da prenese znanje crnogorskog društva o državama i narodima Dalekog istoka sa kraja XIX vijeka. Zato smo se fokusirali na članke koji opisuju način života i običaje tih naroda. Izostavili smo kolonijalna previranja i nadmetanja velikih sila Evrope za dominaciju u tom dijelu svijeta, mada se i to moglo naći na stranicama crnogorskog lista. Takva interesovanja ostavljamo za neku drugu temu. Htjeli smo da prenesemo stavove i objektivno znanje o Dalekom istoku u Crnoj Gori na prelazu dva vijeka. Na publici je da sudi da li smo u tome uspjeli.

CRKVE U UKRAJINI

Slobodan Jovanović

In Ukraine there are four church organisations: the Ukrainian Greek Catholic Church, Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, Orthodox Church of the Kyivan Patriarchate and the Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate. Eight million Russians in Ukraine make the majority of followers of the latter. The author deals with the history of orthodoxy in this country, the establishment of churches, as well as the complicated canonical and other relations between the churches and relations towards the Ecumenical Patriarchate and Moscow Patriarchates.

Prema legendi, srednjovjekovna Ukrajina upoznaje hrišćansku vjeru preko apostola Andrije Prvozvanog, koji je postavio krst na kijevskom brdu, đe je kasnije izgrađena i danas se nalazi kijevska Andrijevska crkva.

Velika kneginja Olga (945–962), koja je naslijedila svog supruga, kneza Igora (912–945), prva je počela službeno unositi hrišćanstvo u Kijevsku Rusiju, a sama je postala hrišćanka 955. godine. Međutim, na ratničko i pagansko stanovništvo tog vremena to nije imalo puno uticaja. Volodimir Veliki (980–1015), sin kijevskog kneza Svjatoslava, službeno je prihvatio hrišćanstvo 988. godine u gradu Hersonesu na

poluostrvu Krim. Time je, ne samo otpočeo prelazak na hrišćanstvo naroda Kijevske Rusi, već i proces hristijanizacije svih istočnoslovenskih naroda. Jaroslav Mudri (1019–1054), sin kijevskoga kneza Volodimira Velikog, nastavio je sa daljim širenjem hrišćanstva. Veoma je značajno da je 1037. godine uspostavljena crkvena hijerarhija na čelu s kijevskim mitropolitom, Rusinom Ilarionom, a ne Grkom kao do tada. Mitropolit Kijevske crkve bio je odgovoran patrijarhu u Konstantinopolisu – Carigradu. Za vrijeme Jaroslava Mudrog izgrađeno je na stotine crkava u vizantijskom stilu, a u samom Kijevu je u to vrijeme postojalo preko 400 crkava, među kojima Saborna crkva Svete Sofije, koja postoji i danas. Srednjovjekovna Ukrajinska crkva je bila okrenuta vizantijskoj istočnohrišćanskoj tradiciji, ali je u političkom i duhovnom smislu bila bliska i sa središtem zapadnog hrišćanstva u Rimu.

Nakon dugog perioda dinastičkih borbi i propadanja, Kijevska Rus' ponovo doživljava uspon u vrijeme Volodimira II Monomaha (1013–1125), čiji je kulturno-religiozni rad vezan za Kijevsko-pečersku lavru, danas najstarije pravoslavno svetište u cijeloj istočnoj Evropi.

Tatari (Mongoli) napadaju 1223. godine istočne ukrajinske kneževine i grad Kijev, da bi ga 16. decembra 1240. godine zauzeli, opljačkali i potpuno uništili. Uništeno je preko 600 crkava i oko 20 velikih manastira, a službeno ukrajinsko crkveno središte je privremeno premješteno u zapadno-ukrajinski grad Galic. Carigradski patrijarh 1303. nudi vladarima Galičko-volinjske Rusi zasebnu mitropoliju u Galicu, kao privremeno izmještenu iz opustošenog Kijeva. Drugi dio hrišćana Kijevske Rusi u Vladimir-Suzdalju formira zasebnu mitropoliju, koja će se održati s umanjenom autonomijom, uzrokovanom tatarskom okupacijom tih prostora. Početkom XV stoljeća, sve staroukrajinske mitropolije ponovno su imale

središte u Kijevu pod imenom Mitropolija Kijeva, Galica i svog rus'-ukrajinskog naroda.

Zanimljivo je da se tokom XIV stoljeća Ukrajinci nazivaju svojim latinskim imenom Ruteni, a njihova zemlja imenom Rutenija. U drugoj polovini XIV stoljeća ukrajinski prostor zauzima Velika Kneževina Litva, koja uskoro prihvata katoličanstvo kao službenu religiju i vrši pritisak na Ukrajince da pređu sa pravoslavlja na katoličanstvo. Tako se 1413. godine proglašava zakonska odredba, takozvana Horodlova privilegija, po kojoj u vlasti mogu učestvovati samo katolički vjernici. Ovakav odnos Litve, a i Poljske u djelu koji su držali pod kontrolom, tjera ukrajinsko plemstvo da traži saveznike u okruženju, uključujući i savezništvo s pravoslavnom Velikom Kneževinom Moskvom. S obzirom da se Carigrad u to vrijeme već nalazio pod Otomanskom imperijom, a Kijev pod poljsko-litvanskom kontrolom, Moskovska eparhija 1448. samovoljno istupa iz Kijevske mitropolije, u čemu su je podržali i pojedini ukrajinski crkveni dužnosnici.

Litva i Poljska se ujedinjuju 1569. godine u tzv. Lublinsku uniju, svjesni moskovske i tatarske opasnosti, i gotovo cijeli prostor Ukrajine potpada pod njihovu vlast. Suspenduje se Ukrajinska pravoslavna crkva, što je izazvalo oštre sukobe između Ukrajinaca i Poljaka. Takozvani Ostroškijevi plemići razvili su štamparstvo, štampajući knjige na ukrajinskom jeziku. U njihovoj štampariji štampana je prva kompletna Biblija na staroslavenskom jeziku, poznata kao Ostroška Biblija. Kao posljedica međunarodne situacije i, uopšteno, društvenih prilika, posebno vjerskih u toku poljske okupacije, stvorena je 1596. godine Brestska crkvena unija, odnosno svojevrсни konkordat pravoslavlja i Rimske crkve. Kijevski mitropolit i većina ukrajinskih crkvenih poglavara potpisali su akt sjedinjenja i stvorili unijatsku, odnosno Ukrajinsku grkokatoličku crkvu s ciljem zaštite ukrajinske crkvene samobitnosti. Ratifikovan je ugovor

od 33 člana, koji su 1594. i 1595. sačinili ukrajinski i bjeloruski episkopi, između Kijevsko-galičke mitropolije i Vatikana o uvođenju mitropolije pod jurisdikciju Rimokatoličke crkve. Glavnu ulogu u sastavljanju ugovora imala su dvojica episkopa iz Volinja, Kirilo Terleckij i Ipatij Potij.

Od početaka hrišćanstva u Kijevskoj Rusi Carigradski patrijarhat je, u crkvenom smislu, bio nadređen Kijevskoj mitropoliji, a Kijevska mitropolija je bila nadređena ostalim istočnoslovenskim eparhijama, uključujući i mladu Moskovsku eparhiju. Okupacijom Carigrada od strane Osmanlija, slabljenjem uticaja Kijevske mitropolije i istupanjem Moskovske eparhije iz nje 1448, Moskva pretenduje da postane novi centar pravoslavlja i nova imperijalna sila u širem okruženju, promovišući novu političku i ideološku doktrinu – Treći Rim. Velika Kneževina Moskva svoju proširenu teritoriju 1547. proglašava Moskovskom državom, samoproглаšenim carstvom, sve više preuzimajući i identifikujući se sa nekadašnjom moći srednjovjekovne ukrajinske države Kijevska Rus'. Carigradski patrijarh se, pod pritiskom, odrekao svoje nadležnosti nad Ukrajinom pravoslavnom crkvom u Kijevu 1686. godine, prepustivši je jurisdikciji mladog Moskovskog patrijarhata. Ovaj događaj predstavlja prekretnicu u istoriji ukrajinske crkve, posebno zato što se mnogi ukrajinski monasi i ostali važni crkveni dužnosnici okreću razvoju pravoslavnog središta u Moskvi. Odlukom cara Petra I Ukrajinac Stepan Javorskij postaje moskovskim mitropolitom, nakon njega Ukrajinac Feofan Prokopović, zatim Ukrajinac Dmitro Tuptalo, poznatiji kao rostovski Sveti Dimitrij. U cijeloj moskovskoj pravoslavnoj hijerarhiji 70 važnih pozicija su držali Ukrajinci koji su svojevrijem prihvatili moskovsku političku ulogu stvaranja jakog pravoslavnog središta.

Takođe, na drugoj strani, dio ukrajinskog stanovništva je na Grkokatoličku crkvu gledao kao na pokušaj podređivanja

poljskoj vlasti, naročito zahvaljujući propagandi onih koji su ukrajinski crkveni autoritet namjeravali podrediti Moskvi. Nakon potpisivanja Perejaslavskog sporazuma između Ukrajine (Kijevske Rusi) i Moskvi 1654, broj Ukrajinaca koji odlazi u Moskvu se konstantno povećava. U Moskvi je stvorena manja zajednica koja je kasnije nazvana Maloruski dvor, po srednjovjekovnoj matici Kijevske Rusi koja je imala svoje središte u Kijevu i bila poznata kao Mala Rus'; osniva se Andrijevska manastir koji je imao jako velik uticaj na smjer Moskovske pravoslavne crkve i politiku patrijarha Nikona. Njihov uticaj dovodi do crkvenih reformi i samog raskola na starovjerce i one koji su podržali reforme.

Petar I, 1720. godine, zabranjuje štampanje knjiga na ukrajinskom jeziku i daje zapovijest da se sva ukrajinska državna i druga dokumentacija prevede na ruski jezik. Od 1721. Petar I mijenja ime Moskvi i Rusi-Ukrajine u Ruska Imperija. Ukazom Sinoda Ruske pravoslavne crkve od 1769. uklanjaju se svi ukrajinski bukvari (knjiga za početno izučavanje jezika). Carica Katarina II nastavlja politiku rusifikacije Ukrajine – ukida se autonomija Ukrajinske crkve, potiskuje se ukrajinska izvornost, crkvena tradicija i obred, rusifikuje duhovna prosvjeta, ukida se Kijevsko-mogiljanska akademija i ustanovljuje nova Kijevska duhovna akademija, s ruskim učiteljima i ruskim sistemom učenja. Valujevskim cirkularom 1863. potpuno se zabranjuje ukrajinski jezik s obrazloženjem ministra: „Nikakovog posebnog maloruskog jezika nije bilo, niti će ga biti, niti ga smije biti!“. Emskim dekretom cara Aleksandra II 1876, zabranjena je ukrajinska literatura u cijeloj Ruskoj Imperiji.

Poslije pripajanja Habzburškoj monarhiji regija Galicina i Bukovina 1772. i 1774. godine Unijatska crkva je preimenovana u Grkokatoličku crkvu i dobija isti status kod Rimokatoličke crkve. Dok je između dva svjetska rata Grkokatolička crkva imala određenu zaštitu Rima, Poljaci su često vršili pritisak na

lokalno pravoslavno stanovništvo navodeći ga da pređe u grkokatoličanstvo, sve dok Grkokatolička crkva nije počela predstavljati simbol Crkve ukrajinskih nacionalista. Na stotine ukrajinskih pravoslavnih crkava je porušeno ili prenamijenjeno, velik dio njih je predstavljao neprocjenjive spomenike ukrajinske srednjovjekovne kulture. Samo u dva mjeseca 1938. godine porušeno je 138 ukrajinskih autokefalnih pravoslavnih crkava, posebno na prostorima srednjovjekovnih ukrajinskih regija Holmšcini (Holm) i Pidljaščini (Polissja).

U vrijeme SSSR-a, Staljin je donekle popustio pred vrlo strogim režimom i pomalo je oslobađao religijski život u socijalističkom društvu. Prema Ruskoj pravoslavnoj crkvi u Ukrajini 1943. pokazana je od strane Staljina dobra volja za njen rad. S druge strane, dvije jake ukrajinske Crkve: Autokefalna pravoslavna crkva i, zapadna, Grkokatolička, i dalje su bile zabranjene i ugnjetavane. Kad se upokojio mitropolit Šepticki 1944, zvanična sovjetska štampa je odmah napala nacionalnu crkvu galicijskih Ukrajinaca. Dvije godine kasnije, uz velik broj zatvorenih grkokatoličkih biskupa, Crkva je nasilno pripojena Ruskoj pravoslavnoj crkvi. Svi crkveni objekti u zapadnoj Ukrajini bili su pod rukovodstvom Moskovske patrijaršije.

Danas u Ukrajini djeluju četiri jake crkve: Ukrajinska grkokatolička crkva, Ukrajinska autokefalna pravoslavna crkva, Ukrajinska pravoslavna crkva Kijevskog patrijarhata i Ukrajinska pravoslavna crkva Moskovskog patrijarhata, u kojoj većinu vjernika čine etnički Rusi kojih u Ukrajini ima oko 8 miliona.

Zbog burne povijesti Ukrajinska grkokatolička crkva danas ima brojne filijale među dijasporom širom svijeta, posebno u Poljskoj, Kanadi i SAD-u. U Ukrajini živi nepunih 6 miliona grkokatolika, što ih čini manjinom među većinom građana pravoslavne vjeroispovijesti.

Središte Ukrajinske pravoslavne crkve Moskovskog patrijarhata nalazi se u Kijevo-pečerskoj lavri, u Kijevu. Ona sebe smatra nasljednicom drevne Kijevske mitropolije i Ukrajinskog egzarhata Ruske pravoslavne crkve. Prema relevantnim istraživanjima Razumkov centra, danas okuplja oko 11% ukrajinskih vjernika i taj je broj u kontinuiranom opadanju u korist Ukrajinske pravoslavne crkve Kijevskog patrijarhata i onih vjernika koji ne priznaju bilo koji Patrijarhat. Ukrajinska pravoslavna crkva Moskovskog patrijarhata je reformisana pred sam raspad SSSR-a 1990. godine. Prethodno je predstavljala ukrajinsku filijalu Ruske pravoslavne crkve u kojoj su ogromnu većinu pripadnika činili etnički Rusi iz jugoistočne Ukrajine.

Ukrajinska pravoslavna crkva Kijevskog patrijarhata službeno je osnovana godinu dana nakon raspada SSSR-a, 1992. godine. Nakon usvajanja Odluka o proglašenju nezavisnosti Vrhovne Rade Ukrajine 24. avgusta, 1991, na inicijativu mitropolita Filareta od 1–3 novembra 1991. održan je pomjesni sabor Ukrajinske pravoslavne crkve koji je jednoglasno odlučio o punoj kanonskoj nezavisnosti autokefalne Ukrajinske pravoslavne crkve. Sabor je upoznao ruskog patrijarha Alekseja II i episkopat Ruske pravoslavne crkve s odlukom, ali Arhijerejski sabor Ruske pravoslavne crkve je 1. i 2. aprila 1992. odbio da Ukrajinskoj pravoslavnoj crkvi da autokefalnost. Ukrajinska pravoslavna crkva Kijevskog patrijarhata do danas nije priznata među ostalim pravoslavnim crkvama, posebno kada je riječ o Ruskoj pravoslavnoj crkvi i Ukrajinskoj pravoslavnoj crkvi Moskovskog patrijarhata. Na Sveukrajinskom pomjesnom saboru 1995, Mitropolit Filaret je proglašen Patrijarhom Kijevskim i cijele Rusi-Ukrajine. Patrijarh Filaret je ekskomuniciran iz Ruske pravoslavne crkve 1997. godine, ali Sinod i Sabor UPC-KP-a ne priznaje taj čin legalnim i relevantnim. Danas episkopija pravoslavne crkve Kijevske patrijaršije ima oko 40 arhijereja u Ukrajini, i više od

4.000 županija ujedinenih u 29 eparhija. U svom sastavu ima Kijevsku, Ljvovsku i Volinsku pravoslavnu bogoslovsku akademiju, seminariju u Rivni i Dnjipru, Bogoslovski institut u Ivano-Frankivsku, Teološko odeljenje Filozofsko-teološkog fakulteta Černjiveckog nacionalnog univerziteta.

Ukrajinska autokefalna pravoslavna crkva je jedna od pravoslavnih crkava u Ukrajini koja se smatra nekanonskom. Osnovana je 1921. godine u Kijevu nakon što je Ukrajina u sklopu Ukrajinske Narodne Republike uspostavila po prvi puta nakon dugo vremena svoju nezavisnost i kada je u Ukrajini provođena tzv. ukanizacija, kada je omogućeno tolerantno razvijanje ukrajinske kulture i jezika s ciljem bržeg razvoja i kvalitetnijeg prilagođavanja novoj sovjetsko-komunističkoj politici iz Kremlja.

U ukupnom stanovništvu Ukrajine broj vjerujućih je, prema podacima iz 2006, manji od 40%. To je postotak onih koji redovno posećuju Crkvu, što ne govori da ostali ne osećaju pripadnost pojedinim crkvama. U tih, nešto manje od 40%, najveći broj vjernika je Ukrajinske pravoslavne crkve – Kijevska patrijaršija (oko 15%), zatim Ukrajinske pravoslavne crkve – Moskovska patrijaršija (oko 11%), Ukrajinske grčko-katoličke crkve (nešto više od 5%), pa slijede ostale u manjim procentima. Isto ispitivanje pokazuje da je broj onih koji sebe ne smatraju vjerujućim ali koji slijede tradiciju svojih crkava, najveći kad je u pitanju Ukrajinska pravoslavna crkva – Kijevska patrijaršija (oko 40%), Ukrajinska pravoslavna crkva – Moskovska patrijaršija (cca 30%), Ukrajinska grčko-katolička crkva (nešto više od 14%), pa slijede ostale u malim procentima.

Kada se govori o Ukrajinskoj pravoslavnoj crkvi Kijevskog patrijarhata, sa kojom Crnogorska pravoslavna crkva ima sestrinski odnos i odnos punog međusobnog uvažavanja, uz lično prijateljstvo patrijarha Filareta i Vladike crnogorskog i Mitropolita Mihaila, nameću se pitanja o sličnosti između dvije

crkve i sudbinskoj povezanost zbog sličnih istorijskih okolnosti. CPC je ukinuta dekretom od strane regenta Kraljevine Srbije nakon aneksije Crne Gore 1918. godine. Crnogorska pravoslavna crkva je obnovljena 1993. godine. Prvi poglavar obnovljene Crnogorske pravoslavne crkve bio je vikarni episkop Antonije Abramović. Nakon Antonijeve smrti 1996. za novog poglavara na Badnji dan 1997. godine pravoslavni Crnogorci su izabrali dotadašnjeg pravoslavnog paroha Carigradske patrijaršije u Rimu, arhimandrita Miraša Dedeića. On je rukopolaganjem za episkopa dobio crkveno ime mitropolit Mihailo. U Sabornom hramu Svete Paraskeve u Sofiji, Mihailo je 1998. kanonski rukopoložen za episkopa Crnogorske pravoslavne crkve. Hirotoniju je izvršio patrijarh Bugarske pravoslavne crkve patrijarh Pimen. Rukopolaganju Mihaila za episkopa obnovljene Crnogorske pravoslavne crkve sasluživali su: Inokentije, mitropolit sofijski, Genadij, mitropolit dorostolski i još pet episkopa i četiri sveštenika. Ta hirotonija imala je podršku i blagoslov Ukrajinske pravoslavne crkve Kijevskog patrijarhata. CPC nije priznata od Srpske pravoslavne crkve, a pod njenim uticajem, ni od većine pravoslavnih crkava.

Raspadom SSSR-a i Jugoslavije, te uspostavljanjem nove političke karte Evrope došlo je do stvaranje novih i obnavljanja nekadašnjih autokefalnih crkava. Ruska crkva i Srpska crkva se protive gubitku jurisdikcije van svojih teritorija, želeći finansijsku moć i politički uticaj na teritorijama drugih država, nad kojima su do tada imale veliki uticaj. Poslije raspada SSSR-a 1991. godine došlo je do trvenja između Vaseljenske patrijaršije i „Trećeg Rima“. Sredinom '90-tih je došlo čak do prekida njihovog molitvenog opštenja. Vaseljski patrijarh je preuzeo odbjegle parohije Moskovske patrijaršije u Estoniji pod svoju jurisdikciju. Do oštre prepirke između Vaseljenske patrijašije i Moskovske patrijaršije po pitanju organizacije crkava van državne teritorije došlo je u periodu 2002–2004.

Iako je jasno da se problemi među pravoslavnim crkvama gomilaju zbog pitanja jurisdikcije, kanonskog prava i njegove zloupotrebe od strane crkava koje nekanonski koriste svoj položaj i osporavaju teritorijalno ustrojstvo, nema naznaka da će doći do promjena u ponašanju, posebno Moskovske i Beogradske patrijaršije.

POVELJE HUMSKE EPISKOPIJE

Marijan Premović

The paper analyses the Charter of Ston (circa 1252) and the Charter of Lim (1254–1263) to the St. Peter Church issued by King Stefan Uroš I (1243–1276). Both of the charters relate to property of the eparchial manor of Hum, since the St. Peter Church on the Lim was the seat of the Bishopric of Hum in the middle of the 13th century. The bishopric had lands on both sides of the Lim River, as well as in the valley of the Ljuboviđa. The history of the settlements in the area of Bijelo Polje can be reconstructed based on the data from these chrysobulls.

Iznad lijeve obale Lima, na mjestu gdje se nalazi glavni dio današnjeg Bijelog Polja, nalazi se Crkva Svetog Petra. U istorijskim izvorima (počev od XIV vijeka) njenim patronima smatraju se oba apostola: Sveti Petar i Pavle, a u nekim starijim ispravama nazivana je ne samo Crkvom Svetog Petra, već i Svetih apostola.¹ Crkvu Sv. Apostola Petra na Limu, podigao je veliki knez Miroslav. U poznijim rodoslovima i ljetopisima

¹ M. Čanak–Medić, *Arhitektura Nemanjinog doba II. Crkve u Polimlju i na Primorju*, Beograd 1988, 47–70.

pogrešno je navođeno da je ktitor Crkve Sv. Petra, Zavida, za koga se smatralo da je brat Stefana Nemanje.² Ova nepoznanica razriješena je na osnovu oštećenog natpisa uklesanog u timpanu glavnog portala. Na osnovu ovog natpisa poznato nam je da je ova stara, znamenita Svetinja Nemanjića, zadužbina humskog kneza Miroslava, sina Zavidinog.³ Knez Miroslav nije sagradio vječno prebivalište, Zagrobnu crkvu u Humu, iako je bio humski knez, već u župi Lim. Postoji mišljenje da je bila sazidana do 1190. godine,⁴ ali takođe i mišljenje da je podignuta između 1195. i 1199. godine.⁵ Najnovija istraživanja ukazuju da slova „o“ i „h“ koja su napisana na kraju ktitorskog natpisa kneza Miroslava ne predstavljaju, kao što se ranije smatralo, skraćenu invokaciju, akronim, skraćenicu neke riječi ili ličnog imena. Postoji mogućnost da su ona na pomenutom mjestu napisana u svojstvu cifara i da kao djelovi datuma svedoče o tome da je Crkva Svetog Petra na Limu sagrađena 6670. godine od stvaranja svijeta (1161/1162).⁶ Crkva je sigurno nastala do 1199. godine, jer tada Miroslav nije više bio živ.⁷

² D. Petronijević, „Zadužbine Nemanjinih srodnika“, *Glasnik Pravoslavne crkve u Kraljevini Srbiji*, Beograd 1. mart 1914, 85; V. Marković, *Pravoslavno monaštvo i manastiri u srednjovekovnoj Srbiji*, Sremski Karlovci 1920, 65.

³ Tekst ovog natpisa vidi u: G. Tomović, *Morfologija ćirilčkih natpisa na Balkanu*, Beograd 1974, 37, br. 10; B. Šekularac, *Tragovi prošlosti Crne Gore. Srednjovjekovni natpisi i zapisi u Crnoj Gori kraj VIII – i početak XVI vijeka*, Cetinje 1994, 63–66.

⁴ *Istorija Crne Gore II/2*, Titograd 1970, 143 (V. Korać); Up. M. Dinić, „Tri povelje iz ispisa Ivana Lučića“, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu*, knj. III, Beograd 1955, 77–78.

⁵ R. Ljubinković, „Humsko eparhisko vlastelinstvo i crkva Svetoga Petra u Bijelom Polju“, *Starinar IX–X/1958–1959*, Beograd 1959, 98; *Istorija srpskog naroda I*, Beograd 1981, 282 (V. Đurić).

⁶ M. Marković, *O ktitorskom natpisu kneza Miroslava u crkvi Svetog Petra na Limu*, Zograf 36, Beograd 2012, 21–46.

⁷ Istoriju i arhitekturu Svetog Petra u Bijelom Polju najbolje je obradila M.

Crkva Svetog Petra u Bijelom Polju

Ktitorski natpis kneza Miroslava

Crkva Sv. Petra na Limu sredinom XIII vijeka bila je središte Humske episkopije Naime, o posjedima ove episkopije sačuvale su se dvije povelje: hrisovulja srpskog kralja Stefana Uroša I (Stonska povelja, oko 1252. godine) i hrisovulja kralja Stefana

Čanak–Medić, *Arhitektura Nemanjinog doba II. Crkve u Polimlju i na Primorju*, 47–70.

Uroša I (Limska povelja, 1254–1263) o prisjedinjenju posjeda Bogorodičnog manastira u Stonu novom sjedištu humskog episkopa, Sv. Petra i Pavla.⁸ Istraživači su saglasni da je Stonska starija povelja od Limske. Obje povelje odnose se na imovinu humskog eparhijskog vlastelinstva.⁹ Humska episkopija prilikom osnivanja dobila je posjede u Brskovu: selo Prostjenije sa zaseocima i planinom (planina Smrječnik i vlasi).¹⁰ Prema Stonskoj povelji¹¹ kralj Uroš obnavlja Manastir Sv. Bogorodice

⁸ Stefan Uroš I vladao je srednjovjekovnom Srbijom od 1243. do 1276. godine. Polimlje je bilo sastavni dio teritorije Nemanjića. V. Mošin–S. Ćirković–D. Sindik, *Zbornik srednjovekovnih ćirilskih povelja i pisama Srbije, Bosne i Dubrovnika*, knj. I 1186–1321, Beograd 2011, 195–198 (hrisovulja kralja Stefana Uroša I manastiru Svete Bogorodice u Stonu), 225–231 (hrisovulja kralja Stefana Uroša I manastiru Sv. Apostola Petra i Pavla na Limu); Up. M. Dinić, *Tri povelje iz ispisa Ivana Lučića*, 76–83.

⁹ V. Ćorović u svojoj studiji *Pitanja o hronologiji u delima Svetoga Save*, prvi je utvrdio da je stonska povelja starija od limske. U obje povelje navode se spiskovi vlaha, u prvoj povelji navode se domaćini sa braćom, dok su u drugoj povelji isti domaćini upisani sa djecom, i ta izvjesna odstupanja bila su glavni razlog da se stonska povelja smatra starijom od limske. V. Ćorović, *Pitanja o hronologiji u delima Svetoga Save*, Godišnjica Nikole Čupića, knj. XLIX, Beograd 1940, 29–31; Ovo mišljenje prihvatili su i drugi istraživači koji su se bavili ovim poveljama: M. Dinić, *Tri povelje iz ispisa Ivana Lučića*, 81; R. Ljubinković, *Humsko eparhisko vlastelinstvo i crkva Svetoga Petra u Bijelom Polju*, 98–99; M. Janković, *Episkopije i mitropolije srpske crkve u srednjem veku*, Beograd 1985, 103–110; V. Mošin–S. Ćirković–D. Sindik, *Zbornik srednjovekovnih ćirilskih povelja i pisama Srbije, Bosne i Dubrovnika*, knj. I 1186–1321., 195–198, 225–231.

¹⁰ M. Dinić, *Tri povelje iz ispisa Ivana Lučića*, 79.

¹¹ Hrisovulja je napisana na pergamentu širine 330, dužine 585 mm, crnim mastilom, ustavnim pismom u 76 redova računajući i potpis. Čuva se u Arhivu manstira Hilandara pod br. 3. D. Sindik, „Srpska srednjovekovna akta u manastiru Hilandaru“, *Hilandarski zbornik* 10, Beograd 1998, 19–20.

u Stonu i, umjesto izgubljene povelje Stefana Prvovjenčanog i Svetog Save, vlastelinstvu Humske eparhije potvrđuje stare posjede i poklanja nova sela i ljude:

На Лимоу село Церока и Мочила
Мега и ма выше моста оу Соутѣскоу, и моста половина црѣкви; и шт Соутѣске право оу х'
врь до на дѣль, и по дѣлоу право нады Бѣлоу водоу на С'рыгево врьдо како се камы вали и
сѣмо и шемо, и на дѣлоу С'рыгева врьда сѣнокосъ црѣковны, а шд С'рыгева врьда пра во по
дѣлоу оу Драгань доль. Село Кроковево, а заселник моу Уельва и сѣ мегами моу како кшт прѣдн
вило. Село Недакоуѣ, а мега моу С'лѣпль потоку како оу Лимѣ оупада, а оу хъ Слѣпль
потокъ горѣ оу хъ врьдо оу Довроу водоу, а заселник Неда коуѣсомъ. Оуиньнен села, а мега имъ
шд Довре воде право по дѣлоу оу Вальню шмѣ оу Михолю црѣкви и низъ врьдо долѣ (оу)
Оуиньныи потоку, како оупада оу Боушоватоу, пра во горѣ на дѣль. Зливар(ив)ина,
Любовингива(sic) лоука. Дроуга Зливаривина оу Быстрици под п'ланиномъ, и мега ки низъ
рѣкоу до Соутѣске. И шерьхъ Быстрице двѣ пеки црковнѣ.

U stonskoj povelji humskom vlastelinstvu dodijeljena su „na Limu selo Cerovo i Močila“. Selo Cerovo je upisano u popisu Krajišta Isa-bega Ishakovića u nahiji Limski Nikšići 1455. godine, sa osam domova, jednom udovicom, jednim neoženjenim punoljetnim članom i prihodom od 1.220 akči.¹² U sumarnom popisu sandžaka Bosne iz 1468/69. godine Cerovo je imalo 11 neoženjenih, pet udovica, a ukupan prihod je iznosio 1.396 akči.¹³

Selo Cerovo postoji i danas, jugozapadno od Bijelog Polja. Selo Močila danas ne postoji, jedino se očuvao toponim Močila u Bijeloj gori (iznad sela Cerovo), gdje se najvjerojatnije nalazilo to srednjovjekovno selo. Srđevo brdo crkva je koristila kao sjenokos, a to je današnji Srđevac, poveća kosa sa podnožjem na Ljubovići, među sela Jabučno i Toševina. Na Srđevo brdo nastavljale su se Bijeke vode, danas sjenokos i pašnjak, koje su se graničile sa Močilima i Cerovom. Na lijevoj

¹² H. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1964, 58.

¹³ A. S. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar 2008, 23.

obali Lima, u blizini sela Cerovo, nalazio se most kod Sutjeske od koga je crkva ubirala polovinu mostarine. Najvjerojatnije se radi o mostu kod sela Ljetina, danas Pripčići. Zatim se pominje selo Krokočevo sa zasekom Čeoče „i međama kako je i prije bilo“. U pitanju je istoimeno selo Krokočevo u blizini rijeke i sela Lješnice, a zaselak Čeoče danas nosi taj naziv kao posebno selo. Kao granične međe dalje se navodi selo Nedakusi sa zasekom Ujniče. Nedakusi, postoje i danas kao prigradsko naselje u Bijelom Polju. Ujniče se u ovoj povelji pominje kao zaselak.¹⁴ Zaselak je selo u začetku sa odvojenim skupom kuća u ataru sela, i ukazuje nam da je rastao broj stanovnika.¹⁵ U Limskoj povelji, koja je izdata oko desetak godina kasnije, pominje se kao samostalno selo, a njegova samostalna pojava u novoj povelji svjedoči da je broj stanovnika porastao. Pominju se dva pčelarska terena, Ljuboviđa Luka, koji se nalazio gdje i današnja Paljska Luka, i drugi na planini Bistrici pod planinom. Najvjerojatnije se ova uljarevina nalazila na rijeci Bistrici pod Bjelasicom, negdje u blizini međa planine Smrječnik. Kao dar

¹⁴ R. Grujić, „Eparhijska vlastelinstva u srednjovekovnoj Srbiji“, *Bogoslovlje*, god. VII, sv. 2, Beograd 1932, 110–113; M. Purković, „Popis sela u srednjovekovnoj Srbiji“, *Godišnjak Skopskog Filozofskog fakulteta* IV–2, Skoplje 1940, 105, 119–120, 152, 155–156; R. Ivanović, „Srednjovekovni baštinski posedi Humskog eparhiskog vlastelinstva“, *Istorijski časopis*, knj. IX–X/1959, Beograd 1960, 87–92; R. Ljubinković, *Humsko eparhisko vlastelinstvo i crkva Svetoga Petra u Bijelom Polju*, 101; Ž. Šćepanović, *Srednje Polimlje i Potarje: istorijsko-etnološka rasprava*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Etnografski institut, Posebna izdanja knj. 20, Beograd 1979, 38–39; M. Janković, *Episkopije i mitropolije srpske crkve u srednjem veku*, 103–106.

¹⁵ S. Novaković, *Selo*, Beograd 1965, 92; *Leksikon srpskog srednjeg veka*, priredili Sima Ćirković i Rade Mihaljčić, Beograd 1999, 219–220 (R. Mihaljčić); S. Mišić, „Naseljenost Polimlja u srednjem veku“, *Mileševski zapisi* 6, Prijepolje 2005, 68.

navode se i dvije crkvene pećine-isposnice, koje se pominju i u Limskoj povelji, prilikom opisa planine Smrječnik, njihov pomen je isto u predjelu Bistrice. Ove isposnice ubicirane su na planini Bjelasici, u izvorišnom dijelu rijeke Bistrice, kao isposnice manastira Majstorovine.¹⁶

U Stonskoj povelji u okviru humskog vlastelinstva ne pominje se Crkva Sv. Petra, ni njegova imanja. Razlog je jasan: ova crkva i njena imanja nisu pripadala humskoj episkopiji. Veći obim posjeda u blizini Crkve Sv. Petra, navešće nas na razmišljanje da je, možda, već Stonskom poveljom započeto pripremanje terena za premještanje sjedišta episkopije iz Stona u Crkvu Sv. Petra.

Postojalo je nekoliko razloga za preseljenje humske episkopije u Polimlje. Ston je, 1252. godine zadesio teški zemljotres i tada je vjerovatno Crkva Sv. Bogorodice pretrpjela veće štete. Godine 1254. humski župan Radoslav, sin kneza Andrije i unuk Miroslava, priključio se savezu Dubrovčana i Bugara. Odmetnuvši se od srpskog kralja, župan Radoslav u ugovoru sa Dubrovčanima (22. maj 1254) za sebe kaže da je „verni klevetnik“ ugarskog kralja i obavezuje se da „čini silu“ kralju Urošu I. Bugari su preduzeli pohod na Srbiju. Tom prilikom „popleniše crkvu Svetog apostola Petra na Limu i uzeše riznicu i sasude crkvene i zlatopečatnu povelju“. Dobra humske

¹⁶ R. Grujić, *Eparhijska vlastelinstva u srednjovekovnoj Srbiji*, 110–113; R. Ivanović, *Srednjevekovni baštinski posedi Humskog eparhiskog vlastelinstva*, 87–92; R. Ljubinković, *Humsko eparhisko vlastelinstvo i crkva Svetoga Petra u Bijelom Polju*, 101; Ž. Šćepanović, *Srednje Polimlje i Potarje*, 38–39; M. Janković, *Episkopije i mitropolije srpske crkve u srednjem veku*, 103–106; J. Medojević, *Crkve u Bjelopoljskom kraju*, Prijepolje 2002, 49–51; D. Popović, *Pešterno monaštvo Gornjeg Polimlja. Istraživanja u 2005. i 2006. godini*, Mileševski zapisi 7, Prijepolje 2007, 141–143 (Majstorovina); Ovaj prilog može se pratiti i na kartama: *Sekcija Prijepolje*, (578) 1:100000, Izdanje Vojnogografskog instituta, Beograd 1971.

episkopije u okolini Stona bila su ugrožena neprijateljskim okruženjem Dubrovnika i župana Radoslava. Uroš je priznao ugarsku vrhovnu vlast i uspio je da suzbije Bugare, a Dubrovčani su zatražili mir. Smatra se da je tada župan Radoslav i njegovo potomstvo izgubilo svoje ktitorsko pravo nad petrovskim vlastelinstvom. Poslije primirja, zbog rješavanja životnih pitanja humske episkopije kralj Uroš I bio je primoran da preseli sjedište episkopije iz Stona u Polimlje. Tada kralj Uroš izdaje novu povelju Humskom eparhijskom vlastelinstvu – Limsku povelju,¹⁷ ali se razlozi o premještanju episkopskog sjedišta iz Stona u Crkvu Sv. Petra ne pominju. Glavni akcenat u povelji stavljen je na imovinska pitanja Humskog vlastelinstva. Povelja za Crkvu Sv. Petra i Pavla nije sačuvana,¹⁸

¹⁷ F. Miklosich, *Monumenta Serbica, spectantiam historiam Serbice, Bosiae, Regusii*, Vienne 1858, 43; R. Ljubinković, *Humsko eparhisko vlastelinstvo i crkva Svetoga Petra u Bijelom Polju*, 99–100; S. Mišić, *Humsko zemlja u srednjem veku*, Beograd 1996, 53, 127; V. Mošin–S. Ćirković–D. Sindik, *Zbornik srednjovekovnih ćirilskih povelja i pisama Srbije, Bosne i Dubrovnika*, knj. I 1186–1321., 207–209, br. 57.

¹⁸ Da je Miroslav podigao crkvu Svetog Petra na svom baštinskom posjedu, a ne na tuđem zemljištu, može se potvrditi i posrednim putem. Svaki ktitor bio je obavezan da crkvi ili monaškom bratstvu koje osniva obezbijedi izdržavanje. To je podrazumijevalo redovne prihode ili posjede, od kojih je bar dio bio u neposrednoj blizini zadužbine, da bi ljudi nastanjeni na poklonjenoj zemlji mogli opsluživati manastir. Podaci iz drugih povelja ukazuju nam da je osnivanje crkve pouzdan znak da je ktitor raspolagao zemljištem u neposrednoj okolini. Ktitorska djelatnost članova dinastije Nemanjića od sredine XII do sredine XIII vijeka sa izrazitom koncentracijom prisutna je u Polimlju. Zemljišta Nemanjine braće i njegovih sinova i unuka nasljeđivana i darovana crkvama, svjedoče na posredan način da je ovo bio udio oca Nemanjinog. Vidi: S. Ćirković, *Preci Nemanjini i njihova postojbina*, Stefan Nemanja – Sveti Simeon Mirotičivi Beograd, 2000, 26–27; M. Blagojević, „O agrarnim odnosima u Polimlju krajem XII i početkom XIII veka“, *Kralj*

ali pouzdan podatak o postojanju povelje nalazi se u Limskoj povelji, koja spaja povelju o metohu Crkve Sv. Petra i povelju o vlastelinstvu Humske episkopije iz 1220. godine. Vlastelinstvo Sv. Petra sve do pojave limske povelje nalazilo se u vlasti Miroslavljevih nasljednika, tada će se pripojiti postojećem vlastelinstvu Humske episkopije.

U periodu od 1252–1254. godine, prema podacima iz povelje, održan je sabor, na kome su bili prisutni kralj Uroš I, arhiepiskop Arsenije, humski episkop Sava i svi episkopi, igumani i vlastela iz središta humske episkopije. Na saboru je donijeta odluka o premještanju sjedišta Humske episkopije u Polimlje i spajanju posjeda stonskog i petrovskog vlastelinstva. Kada je sjedište Humske episkopije premještanje iz Stona, nametala se potreba da se uredi odnosi između vlastelinstva Sv. Petra i Humske eparhije.¹⁹

Iz Uroševe povelje²⁰ saznajemo da je kralj Stefan Prvovjenčani izdao svom stricu povelju, koju su Bugari odnijeli 1254. godine,²¹ a bila je poznata mnogim živim svjedocima. Poslije istraživanja arhiepiskopa Arsenija, humskog episkopa Save, brata kralja Uroša, i sa svim episkopima i igumanima i

Vladislav i Srbija XIII veka, Beograd 2003, 10–11.

¹⁹ R. Ljubinković, *Humsko eparhisko vlastelinstvo i crkva Svetoga Petra u Bijelom Polju*, 98; M. Janković, *Episkopije i mitropolije srpske crkve u srednjem veku*, 38, 107–108.

²⁰ Povelja je napisana na pergamentu širine 536, dužine 1615 mm, crnim izbljedjelim mastilom, ustavnim pismom treće četvrtine XIII vijeka u 145 redova, uključujući i potpis. Isprava se sastojala iz tri pergamenta koji su spojenim šivenjem u jedan. Hrisovulja o obnovi Crkve Sv. Petra i Pavla čuva se u Arhivu manastira Hilandara pod br. 135/137. D. Sindik, *Srpska srednjovekovna akta u manastiru Hilandaru*, 114–115.

²¹ O upadu Bugara vidjeti: *Istorija Crne Gore II/1*, 50 (S. Ćirković); *Istorija srpskog naroda I*, 348 (M. Blagojević); Ž. Šćepanović, *Pregled prošlosti Bijelog Polja i okoline do 1918. godine*, Bijelo Polje, Beograd 1987, 81.

vlastelom velikom i malom „i zakleh bogom i časnim krstom i Svetim apostolima da ne učine loše kraljevstvu mi, nazive svih sela i planina i ljudi, nego i kao što je i pređe bilo“. Kralj Uroš je utvrdio rekonstrukciju posjeda sa arhiepiskopom Arsenijem, onako kako je izdao kralj Stefan Prvovjenčani sa Sv. Savom, i na osnovu toga sačinio je „zlatopečatnu hrisovulju“. Popis imanja u Limskoj povelji počinje sa posjedima u blizini manastira Sv. Petra:

Село Прюшка

вѣсь съ вѣсьми медами, а заселик мю Липница, како и шть прѣде вѣло. Село Лѣшница съ вѣсьми медама, а заселик мю Уельва, а меда Уельву оу Уловшвоу главеоу, како и шть прѣде вѣло. Село Крочково съ вѣсьми медама, а заселик мю Хомоле, а меда Хомолу шѣ шню стра нию шноу дѣла гоу дѣла право нѣзь дѣль прѣма Ул(о)в(ш)ва главе, како и шть прѣде вѣло. Село Лѣстине конь моста и мость, како га постави дѣдъ ми, братъ сѣвѣ(а)го Снѣшва, Мирославъ князь хльмьски, вѣ доходѣхъ црь(ъ)жѣ, тако и ми оутвердѣсмо вѣ доходѣхъ, како и шть прѣде вѣло. А меда кмю вѣше моста прѣдъ потокъ оу Сютѣсца, оу Полевату стѣню, шть Полевате стѣне право оу дѣль оу Коньцѣ, шть Коньца все по дѣлоу оу Црьниальню стѣню. Село Церова, а меда кмю шть Урьныльне стѣне прѣдъ по дѣлю, вѣше Борешевине оу крьсть, оу локѣхъ на Срьдѣва врьдѣ. Сѣмоко съ Савынѣ, Оу(а)ндрѣвѣ на на Лоушени дѣдѣвѣну, а меда ж оу Доальне вѣло Люке потоку, и оу сѣ потоку конь Савина сѣмоко оу локѣхъ, оу Горьне вѣло Люке потоку и оу сѣ потоку право оу Срьдѣво врьдо, и по Срьдѣвоу врьдоу по дѣлоу. Село Растетина, а меда кмю шть Срьдѣва врьда оу Драгань доль, право нѣзь потоку, како се потѣ она стѣнта, и прѣдъ потоку оу Црьнино врьдо, и шть Црьнина врьда прѣко Бавина дола оу Кы прѣныкѣ, и шть Кипрьника оу Цвѣтокинию, шть Цвѣтокине, оу Мовила, шть Мовиль, правѣ оу Градѣцѣ, шть Градѣца оу Любонидѣскы дѣль вѣше Скоунгорине, шть Любонидѣскога дѣла все по дѣлоу оу Глагоу, шть Глаго на погорѣ право [и] нѣзь дѣль оу Ул(о)в(ш)воу главеоу.

и шть Ул(о)в(ш)ва главе оу рѣкоу оу Лѣшницѣ. Село Оушнѣве, а меда кмю шть Лѣшнице оу дѣль(sic) право оу Михѣлю црь(ъ)жѣ, шть Михѣле црь(ъ)жѣ по дѣлоу оу Вѣльмю [ш]моу, шть Вѣль(ш)мѣ оу камѣ оу вѣль, шть камѣ на по дѣлоу оу Црьне врьдо, и шть оу дѣ все по дѣлоу како се камы бѣли сѣмо и шѣмо, по дѣлю оу Вѣльмю главеоу. Село Недакоу съ, а меда кмю шть Вѣльмю главе оу Доброу воде, и шть Добре воде оу Слѣпльхъ потоку, и ны(с) Слѣпльхъ потоку како оу пада оу Лѣмѣ. Оулышарѣвина вѣше Быстрыца, а меда и оу дольне(sic) вѣло Лоуке потоку, оу сѣ потоку право на дѣль, по дѣлоу како се камы бѣлы прѣдъ а потокоу, прѣдъ Быстрыцѣ право оу дѣль врьдо оу дѣль, по дѣлоу оу планиноу.

Veći broj navedenih toponima sačuvao se do danas. Prvo selo kod samog manastira bilo je Pruška Vas sa zaseokom Lipnicom. Danas se jedan gradski dio Bijelog Polja naziva Pruška, zaselak Lipnica danas je malo naselje Lipnica pored rječnog toka Lipnice, lijeve pritoke Lima. Selo Lješnica sa zaseokom Čeoče, danas su istoimena i posebna sela, nalaze se u slivu Lješnice, lijeve pritoke Lima. Selo Krokočevo („Krokočevo sa svim međama, a zaselak mu Homolje“), nalazi se u blizini sela Lješnice, a zaselak Homolje nalazio se između sela Čeoče i Krokočeva. Sljedeće dodijeljeno selo bilo je Ljetina („kod mosta i most, koga je napravi brat Svetog Simeona Miroslav knez Humski“), pa je ovdje manastir ubirao mostarinu za prelazak preko mosta. Most je napravljen u drugoj polovini XII vijeka i prihod je pripadao manastiru Sv. Petra. Selo Ljetina nalazi se na desnoj obali Lima, iznad sela Pripčića, a most na Limu udaljen je oko 2 km južno od Bijelog Polja. Granične međe Ljetine sa selom Cerovo najvjerovatnije su bile na Limu, kod Sutjeske, gdje se nalazio most. U selu Cerovu danas postoji potes Zaljetina. Pobrojana sela činila su vlastelinstvo manastira Sv. Petra. Za svako ovo selo i zaselak naglašava se: „kao što je i prije bilo“. Rastetina je novo selo koje je dobila Humska episkopija, danas postoji mikrotoponim Rastetina, mali potes kod Lopadi, ali iz opisa međa naslućujemo da je u pitanju današnje selo Pape. Među zemljišnim priložima nalazili su se: selo Cerova, pčelinjak Devčina ili uljarevina na Ljubovići, druga uljarevina više Bistrice, selo Ujniče i Nedakusi. Poređenjem podataka iz Stonske i Limske povelje uočava se da je došlo do određenih naseobinskih promjena. Tako se selo Cerova u Stonskoj povelji pominje sa zaseokom Močila, dok se sada pominje bez tog zaseoka. Močila se pominje kao dio graničnih međa između sela Rastetina i Ujniče, što nam jasno ukazuje da je ovo naselje u začetku napušteno. Kao granične međe ovih sela pominju se: Srdevo brdo (današnje Srednje

brdo), Drag dol (Vagan Do), Ljubovidski del (označava širi predio u toku rijeke Ljuboviđe) i Glog (govori o vrstama bilja, zastupljenim na ovom terenu). Veliki broj graničnih međa Cerova i danas postoji: Crne stijene (Crnionica), Boroševine, Krast (Krstac), Lokva, Srdeva brda (Srđevac). Selo Ujniče nije više zaselak Nedakusa, sada se pominje kao samostalno selo. Ovo selo i danas postoji pod istim imenom, i nalazi se na mjestu gdje izvire Lješnica, u njegovoj blizini nalazi se i potes Ujnička kosa.²² Iz čitavog teksta hrisovulje jasno se vidi da je vlastelinstvo Sv. Petra pripojeno humskom i time je prošireno i zaokruženo vlastelinstvo Humske episkopije u Polimlju.

²² R. Grujić, *Eparhijska vlastelinstva u srednjovekovnoj Srbiji*, 110–112; M. Purković, *Popis sela u srednjovekovnoj Srbiji*, 105, 111–112, 119, 132, 135; R. Ivanović, *Srednjovekovni baštinski posedi Humskog eparhiskog vlastelinstva*, 87–92; R. Ljubinković, *Humsko eparhisko vlastelinstvo i crkva Svetoga Petra u Bijelom Polju*, 101; G. Škrivanić, *Imenik geografskih naziva srednjovekovne Zete*, Titograd 1959, 72, 77, 82, 91, 105; *Sekcija Prijepolje*, (578) 1:100000, Izdanje Vojnogeografskog instituta, Beograd 1971; Ž. Šćepanović, *Srednje Polimlje i Potarje*, 40–41; M. Janković, *Episkopije i mitropolije srpske crkve u srednjem veku*, 107–108; Ž. Šćepanović, *Pregled prošlosti Bijelog Polja i okoline*, 87–88; J. Medojević, *Crkve u Bjelopoljskom kraju*, 81; G. Tomović, *Župa Ljuboviđa*, Kralj Vladislav i Srbija XIII veka, Beograd 2003, 52–53.

O POČETKU KULTURNE MISIJE ZETSKOGA DOMA

Luka I. Milunović

Besides the great significance of the mission of the Zetski Dom for the Montenegrin culture and social being in Montenegro in general, which was accomplished through the activities under the roof of this edifice realised during more than a century, this paper refers to the very beginnings of these endeavours. The author also tried to point to the issues which have been tackled since the very beginning of the social activity in the Zetski Dom and which remained relevant throughout decades.

U nekoliko prilika smo i do sada jubilarnima povodima skretali pažnju na važnije događaje iz kulturne prošlosti Crne Gore. Imali smo na umu uvijek bar dva dobra razloga: (1) navlaštito – značaj smoga događaja, ali i (2) činjenicu da je Crna Gora naročito tokom 20. stoljeća sa različitih razloga propustila priliku (zaboravljala) da se, jubilarnim (ili kojim drugo) povodom, na adekvatan način odnese prema nekome od crvenih slova iz svojega kulturnoga kalendara. Uvijek kada smo isticali jubilarni povod uz pokretanje neke teme pledirali smo na potpuno odsustvo svih oblika svečarstva, te ukazivali na priliku da se intenzivnijim angažovanjem premosti propušteno tako što će se prikupiti i prezentirati javnosti nova, potpunija saznanja o, ili povodom, događaja o kojemu je riječ.

Naredna, 2018. godina donosi jubilej¹ značajnoga događaja iz povjesnice crnogorske kulture. Desilo se, ustvari, kako to obično i biva, nekoliko događaja – važnih odrednica u razvoju crnogorskoga pozorišta i kulture uopšte. Pobraćaćemo događaje redosljedom kojim ne želimo sugerirati njihov odnos po važnosti: (1) Nominalni vlasnik – društvo Cetinjska čitaonica *trajno se smjestilo* i počelo koristiti prostor u, doduše, još uvijek građevinski nedovršeno, Zetskome domu. (2) Prvi pozorišni *plakat* (objava, afiš) za predstavu u domaćoj produkciji objavljen je u crnogorskoj periodici. (3) Data je *prva predstava* na sceni Zetskoga doma. (4) prvi put je crnogorska *pozorišna publika* ušla u zdanje i naročitu salu namijenjenu teatru, scenskima zbivanjima i kulturi uopšte. (5) Prva predstava u Zetskome domu razdvaja dvije *etape* [završava se početna (1884-1888) i počinje druga (1889-1909)] prvoga perioda u razvoju kontinuiranoga pozorišnoga života u Knjaževini Crnoj Gori koji možemo dokumentovano pratiti.

Pomenuti događaji, te sa njima povezane neposredne aktivnosti, odigrali su se tokom četrdesetak dana, odnosno od kraja oktobra do početka decembra 1888. godine. Posmatrani u međusobnoj povezanosti navlaštito, ali i svaki pojedinačno, događaji o kojima govorimo otvaraju čitav niz pitanja i pri tome nude mogućnosti za razmatranja raznih aspekata kulturne, ali i društvene zbilje u Crnoj Gori počevši od osamdestih godina 19. stoljeća. Događaji takođe ukazuju na neposredno aktuelne mogućnosti (snagu) države, te pravce kretanja, kako tekućega, tako i mogućega, društvenoga života. U svjetlosti kulturnih događaja jasnije su vidljivi nagovještaji, osnova i začeci

¹ U Crnoj Gori pomen jubileja vezanih za godine koje se završavaju cifrom 8 bude asocijacije na različite burne događaje, obično ne iz oblasti kulture. Pominjući jubilej (1888-2018) na koji ovom prilikom skrećemo pažnju želimo dati doprinos da događaji iz sfere kulture postanu dominantni u našem zajedničkom sećanju.

predstojećih zbivanja koja će se odigravati na prostoru Crne Gore tokom druge, ratne decenije 20. stoljeća, ali i kasnije. Zaslužuje dakle, makar kraćim osvrtom posvetiti pažnju pomenutima događajima prateći ih u hronološkome nizu.²

1. Prvi domaćini u Zetskome domu

Nominalni vlasnik – društvo *Cetinjska čitaonica*, uselilo se o Mitrovdanu 1888. godine i počelo koristiti prostor u još uvijek građevinski nedovršenome i neuređenome Zetskome domu. Mada je izgradnja počela nekoliko godina ranije (kamen temeljac položen 1. maja 1884. god. na velikoj državnoj svečanosti organizovanoj tim povodom) uz donatorsku akciju koja je u čitavoj zemlji zaista masovno podržana, zdanje još nije bilo potpuno završeno. Poslije više od četiri godine srijetamo se sa veoma indikativnom ilustracijom koja govori o ekonomskoj snazi države, ali i njenih stanovnika – donatora, kao ključne podumijente na koju su nosioci kuturnih pregnuća mogli računati u Knjaževini Crnoj Gori.³

O planiranim namjenama i shvatanju značaja pretpostavljene misije Zetskoga doma – prvoga zdanja namijenjenoga potrebama prije svega kulture najšire shvaćene, ali i nauke, informisanja, opšte edukacije stanovništva i zabave – možemo dosta pouzdano govoriti oslanjajući se, sa jedne strane, na dva proglašenja u glavnome državnome listu objavljenima povodom početka njegove izgradnje, te oficijelnih bešeda izrečenih na državnoj

² Ovima događajima smo u našima radovima i do sada posvećivali pažnju sa raznih aspekata. Kada je u pitanju razvoj crnogorskoga pozorišta u posmatranome periodu vidi: Luka I. Milunović, *Pozorište Zetski dom 1884–1896*, Cetinje, 2006.

³ „Koliko se kraj dobre volje dade uraditi i u siromašnoj našoj zemlji svjedok je naš ‚Zetski dom‘“, „Braćo Crnogorci“, *Glas Crnogorca*, XIII/1884, br. 37, str. 4.

svečanosti povodom polaganja kamena temeljca, sa druge strane. Početne, 1884. godine *Glas Crnogorca* je objavio dva, veoma opširna proglasa (datirani: 1. marta i 8. septembra), koja su naslovljena: „Braćo Crnogorci“, a potpisuju ih predsjednik i članovi *Glavnoga odbora čitaonice cetinjske*. U proglasima se obavještava javnost o izgradnji Zetskoga doma, ističu buduće funkcije ovoga zdanja i pozivaju svi koji to mogu da dobrovoljnima prilozima pomognu ovo pregnuće. Za Zetski dom se u prvome proglasu kaže: „U tom zdanju, osim mjesta za čitaonicu, biće napravljene dvorane za biblioteku sa zbirka i jedna poviša dvorana za skupove, besjede, pozorišne predstave, gimnastiku i druge korisne narodne radove i zabave. U Zetskom Domu biće također određen lokal za narodni muzej, u kojem će se skupiti i smjestiti sve stvari, koje imaju kakvog značaja za našu zemlju u pogledu istorijskom, etnografskom ili ma kakvom drugom.“⁴

Glavni pregaoci podizanja Zetskoga doma, što će reći najviša državna vlast, su bili svjesni važnosti ustanovljavanja institucija koje pominju pa to i naglašavaju u nastavku citiranoga dijela proglasa: „Krajnje je vrijeme, da se već jednom i kod nas otpočne raditi na ovoj stvari; jer svakome je danas poznato od kakvog su značaja dobro urađeni muzej za nauku i poznavanje otačestvene istorije i prošlosti na osnovu koje svaki narod treba da zida zgradu svoje budućnosti.“ U drugome proglasu, pored odnosa prema tekućima pitanjima potencira se širina značaja izgradnje prvoga zdanja kulture u Crnoj Gori: „‘Zetski Dom‘ je svojina cijele Grne Gore i svijeh Crnogoraca, ne samo današnjih nego i svijeh koji će poslije nas doći“.⁵

Dok govorimo o izgradnji Zetskoga doma nikako ne treba zaboraviti i međunarodni aspekt sa kojega se takođe može

⁴ „Braćo Crnogorci !“, *Glas Crnogorca*, XIII/1884, br. 10, str. 4.

⁵ „Braćo Crnogorci“, *Glas Crnogorca*, XIII/1884, br. 37, str. 4. Oba oglasa integralno su objavljena u: *Donatori Zetskoga doma: Dugo dopunjeni i prošireno izdanje*, / Luka I. Milunović, Cetinje, 2006, str. 23-28 i 51-55.

posmatrati ovo pregnuće. Pokretanje pozorišnoga života i sama izgradnja pozorišta je imalo, ili je po želji vrha vlasti, trebalo da ostvari i međunarodne bonitete za Knjaževinu Crnu Goru. Izvještavajući čitaoce u zemlji, ali naročito one u inostranstvu, o velikoj kulturnoj i državnoj svečanosti upriličenoj povodom polaganja kamena temeljca Zetskome domu *Glas Crnogorca* na prvoj stranici, u uvodniku, donosi elaboraciju dubine promjena koje su poslije Berlinskoga kongresa nastupile, ili ubrzo treba da nastupe u državnoj politici Knjaževine Crne Gore.

Pišući o početku izgradnje Zetskoga doma uvodničar *Glas Crnogorca* će na samome početku iznijeti konstataciju: „Cetinje, a s njim i cijela Crna Gora, slavilo je u prošli utornik, 1. Maja, rijetku svetkovinu, upravo prvu ovakvoga roda, od kako je Crne Gore.“, da bi nedugo zatim ponudio i objašnjenje: „A ima se i rašta svetkovati i radovati tome narod crnogorski, jer je to znameniti čin, koji po značaju svome otvara novu eru u istoriji Crne Gore, novi obrt u razvoju našega narodnoga i državnoga života.

Podižući u „Zetskom domu“ hram prosvjete Crna Gora praštala se sa krvavom prošlošću, svojom, koja joj je istina dosta slave donijela na bojnome polju, no koja joj nije dopuštala, da sebi na svome ognjištu uždi onaj vestalski oganj prosvjete, na čijoj se svjetlosti i toploti uzdižu toliki drugi narodi.“⁶

Zetski dom je građen po projektu dr Josipa Sladea, arhitekta iz Trogira, a radovima su neposredno rukovodili majstori Todor Toša Gojković i Jovo Terzović, kojima ovo nije bio prvi ovakav

⁶ Anonim, *CETINJE, 5. maja, Glas Crnogorca*, XIII/1884, br. 19, str. 1. Navodimo po: *1884 – Godina pozorišta: kroz „Crnogorku“ i „Glas Crnogorca“*, / Luka Milunović, Cetinje, 1992, str. 66. U to vrijeme *Glas Crnogorca* uređuje Jovan Pavlović, pa sa velikom izvjesnošću možemo pretpostaviti, da je upravo on autor i ovoga teksta koji je međutim, kako je uobičajeno u ovakvim slučajevima, vjerovatno inspirisan, ali svakako po ustaljenoj praksi prije objavljivanja pročitao na Dvoru, ili kako se tada govorilo - *na najvišem mjestu*.

posao u Crnoj Gori (iste godine Terzović je odlikovan ordenom za nezavisnost Crne Gore – Danilo I). Dr Josip Slade koji je nizom realizovanih projekata zadužio Crnu Goru, autor je i projekta pozorišta u Šibeniku. Kao konačno dovršen, Zetski dom je svečano otvoren 1896. godine, a stalnu domaću profesionalnu pozorišnu trupu dobiće tek 1910. godine – više od kvarat stoljeća od početka izgradnje. I pored svega, arhitektonske zamisli dr Josipa Sladea, kada je Zetski dom u pitanju, nikada neće biti sasvim do kraja realizovane.

Razne okolnosti su ipak nalogale da se 1888. godine počne sa stalnim korišćenjem prostora u, iako još nedovršene, Zetskome domu. Trebalo je vjerovatno sa neposrednoga pogleda domaće i strane javnosti skloniti i *de facto* okončati donatorsku akciju (izvještaji redovno objavljivani u periodici) koja je, možemo reći, ionako ozbiljno jenjavala, pa je postajalo sasvim jasno da bez direktne državne finansijske intervencije zdanje neće biti dovršeno u dogledno vrijeme. Uz sve to, valjalo je i u Prijestonici države prikazati već štampano dramsko djelo Knjaza – Gospodara. Napomenućemo ovđe da su već sredinom 1888. godine u „Velikoj dvorani“ Zetskoga doma na upriličenoj, zvaničnoj prosvjetnoj ceremoniji, na svečan način učenicima uručena svjedočanstva i „čitane bilješke“ (zapisi o radu i ocjene uspjeha).

Društvo *Cetinjska čitaonica* je u nedjelju, 23. oktobra, sa početkom u tri sata poslije podne održalo svoju godišnju skupštinu na kojoj je između ostaloga izabrana i nova uprava. Po odlukama Skupštine, funkciju predsjednika društva *Cetinjska čitaonica* do naredne godišnje (izborne) šednice skupštine vršiće Knjažev bliski rođak, Filip Petrović. Za potpredsjednika je izabran dr Lazar Tomanović, za tajnika Niko Tatar, za blagajnika Jovan Piper (Milunović) i za knjižničare: Pavle Popović i A. Rađenović.⁷ U odbor su ušli i članovi (*odbornici*): Labud

⁷ Mada poneđe u literaturi srijetamo da je za knjižničara izabran Aleksa Rađenović, smatramo da se ovđe radi o Andriji V. Rađenoviću. Andrija V.

Vrbica, Jovo Dreč, prof. Dušan Jovanović i Niko Ivanković. Mada periodika, koja izvještavajući o ovoj šednici Skupštine Društva, direktno ne ističe, lako je pretpostaviti da je govoreno i o početku korišćenja prostora u Zetskome domu koje je neposredno predstavljalo.

Tri dana po održavanju godišnje skupštine, u srijedu, 26. oktobra na Mitrovdan, imendan Mirka Petrovića, srednjega sina knjaza Nikole I i zvaničnoga pokrovitelja Zetskoga doma,⁸ u prostoru ovoga nedovršenoga zdanja svečano je otvorena čitaonica.

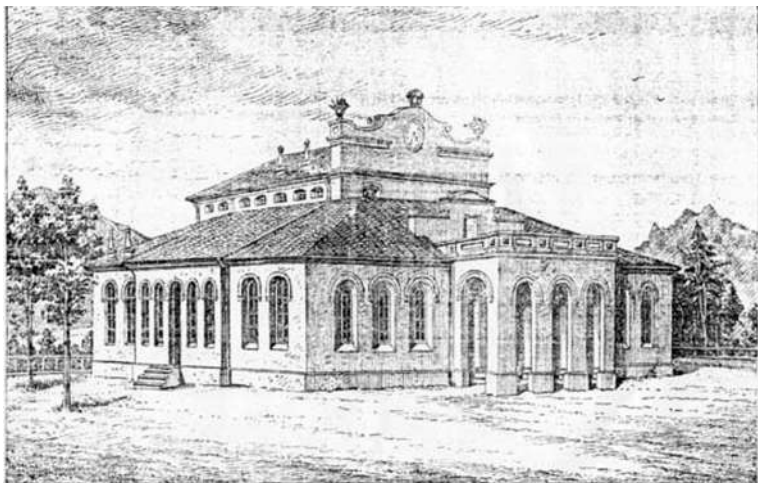
Povodom otvaranja čitaonice i početka rada pod krovom Zetskoga doma je održana svečana šednica Društva. Održavanju svečane šednice je prethodila služba božija na kojoj je proto Matanović sa protođakonom Radičevićem osvetio vodicu. Svečanu šednicu društva *Cetinjska čitaonica* u Zetskome domu otvoriće prigodnom bešedom potpredsednik dr Lazar Tomanović. U podužemu izlaganju koje je integralno prenio *Glas Crnogoca* dr Tomanović ukazuje na veoma skromne mogućnosti za razvoj

Radenović tada učitelj na Cetinju, po potrebi službe 1889. godine biva primljen u Bar. Radenović je 1898. godine postavljen za sekretara okružnoga suda u Baru. Izvještaje Radenovića o radu osnovnih škola za školske godine: 1889/90, 1896/97. i 1899/900. objavljuje „Prosvjeta“ (Dr Dušan J. Martinović, *Prosvjeta 1889-1901: Bibliografija*, Cetinje, 1979, str. 166, 170 i 173. / bibl. jed. 1855, 1895 i 1927). Andrija Radenović se nalazi u grupi profesora koje citirajući jedan dokument pominje u svome radu i dr Momčilo D. Pejović (dr Momčilo D. Pejović, *Cetinjska gimnazija 1880-1920*, Cetinje, 2007, str. 172). Vidi i: *Ljetopis osnovnih škola u Knjaževini Crnoj Gori (1885-1908) : Zbornik dokumenta* / Predrag Vukić, Cetinje, 2003.

⁸ Mirko N. Petrović, tada još nema deset godina, nosi titulu *Veliki vojvoda zetski i grahovski*, biće imenovan za pokrovitelja skoro svih, naročito kulturnih, pregnuća do rođenja Petra trećega sina Nikole I, koji će biti pokrovitelj u skladu sa svojom titulom *Veliki vojvoda zahumski* na sjevernome dijelu zemlje. Pokrovitelji kulturnih društava će kasnije biti i unuci knjaza Nikole I, sinovi knjaza Mirka Petrovića.

kulture i kulturnih društava u kontekstu teških uslova za egzistenciju koji su za Crnu Goru stoljećima trajali. Takva situacije, ističe Tomanović, mogla je nekoga dovesti do zaključka da na Cetinju nema uslova za rad prosvjetnoga društva. Jedan od razloga zbog čega prosvjetno društvo na Cetinju nije intenzivnije radilo je i taj što nije imalo pogodnoga prostora, a tome je opet uzrok to, kako će reći dr Tomanović, jer je: „Crna Gora je do juče bila stanom ratničkim.“ No čim je Crna Gora obezbijedila svoj društveni život, odmah je počela da se razvija i kultura: „A tome kulturnome napretku najbolji je dokaz ovo zdanje, u kom smo se sabrali,...“. Dr Tomanović se u izlaganju zatim osvrnuo na tradiciju štamparstva ističući činjenicu da su Crnogorci imali štampariju: „... dosta godina prije nego li su za nju doznali neki narodi, koji su danas daleko pred nama u prosvjeti“. Da bi jasnije odlikao uslove u kojima se mogla razvijati kultura u Crnoj Gori, pomenuće dr Tomanović i sudbinu Njegoševе štamparije. Eto danas se baš tu: „... u Crnoj Gori, u ovome stanu, ratničkome, gdje je trebalo slova te pečatnje prelitati u ubojna zrna protivu neprijatelja: ovo se najprvo prosvjetno zdanje podiže, da bude tuda nosiocem prosvjete i pokrećem svakoga dobra i koristi narodne!“ – zaključuje dr Tomanović.

Završni dio izlaganja dr Tomanović je posvetio Zetskome domu i društvu *Cetinjska čitaonica* u budućnosti. Prije svega je izrazio zahvalnost vladarima i, naravno, mlađanima pokrovitelju knjazu Mirku ističući njihovu brigu za kulturna pregnuća, te konkretnu podršku i pomoć. Prije nego što će neposredno izreći želje za sreću i dugi život Suverena i članova njegove familije, kako su u to vrijeme pri svečanima prilikama uobičajeno završavane besede, dr Tomanović će se obratiti neposredno prisutnima: „Pozdravljajući vas najsrdačnije na ovome prvome svečanome našem sastanku, želim gospodo, da svaki na pose i svi zajedno uzalazite ovde duševnoga odmora i duševne piće, i da u teškim časovima života uzalazite još u prijateljskom našem

Jelisaveta Petrovna Mihaljceva, *Zetski dom*, jun-avg. 1887. god.

saobraćaju nužne utjehe, š čega želim osobito da prijateljstvo među nama zavlada, jer je prijateljstvo „aromata žizni“.⁹

Skromna svečanost kojom je počelo trajno korištenje prostora u Zetskome domu biće zvršena himnom – „Ubavoj nam Crnoj Gori“, koju je otpjevao, kako se kaže u *Glasu Crnogorca*: „hor društvenih pjevača“. Tako je označen početak kulturne i uopšte društvene akcije koja, pod krovom ovoga zdanja, traje evo već kroz tri stoljeća. Svečanosti su, kako je to primijećeno u štampi, takođe prisustvovali: „... svi članovi društveni, među kojima g. g. ministar predsjednik Vojvoda Božo Petrović, predsjednik Velikog Suda Vojvoda Đuro Matanović, Ministar Pavlović, pukovnik Ovsjani, g. Pige, g. Karabajić i t. d.“. Interesantno je napomenuti da je od 25. do 31. oktobra na Cetinju boravio srpski književnik Jovan Jovanović Zmaj. Ne možemo pouzdano tvrditi, ali držimo za sasvim očekivano da Jovanović, koji je inače uživao veliku naklonost knjaza Nikole I¹⁰ bude prisutan

⁹ Anonim, „Cetinjska čitaonica“, *Glas Crnogorca*, XVII/1888, br. 44, str. 3.

¹⁰ Jovan Jovanović je već na ljeto te godine dolazio na Cetinje, ali se nije duže zadržao. Knjaz je pokazivao izuzetne znake pažnje prema Jovanoviću:

na ovoj svetkovini iako to u štampi nije pomenuto. U ovome kontekstu napomenućemo i to, da za razliku od Jovanovića, vojvoda Marko Miljanov Popović nije mogao biti toga dana u Zetskome domu jer je, kako će javiti štampa, na Cetinje stigao tek 1. novembra 1888. godine.

Poslije završene svečanosti u Zetskome domu uprava Društva cetinjske čitaonice je, kako će to biti istaknuto u štampi: „...in corpore...“, otišla u Dvor da bi čestitala imendan svome mladome pokrovitelju, knjazu Mirku.

Svečanost i početak trajne aktivnosti pod krovom Zetskoga doma neće ostati bez odziva u zemlji i regionu. Predsjednik Društva Filip Petrović će do kraja godine nekoliko puta biti u prilici da kroz štampu objavljuje zahvalnice na poklonima koje je, na objavu o početku rada, čitaonica u Zetskome domu dobijala. Među prvima je reagovao Simo Matavulj, tako što je: „knjižnici naše čitaonice u ‚Zetskome domu‘ poklonio Ljetopise Matice srpske (od 1880. do polovine 1887. godine).¹¹ U isto vrijeme Špiro Petrov Kaluđerović iz Rosa sa Lušnice je za Zetski dom poklonio pripadajući interes (14 franaka) od svojih akcija Crnogorskoga parabrodskoga društva i uz to u gotovome novcu 20 franaka.¹² Pomenućemo i poklon Jovana Popovića, upravitelja i profesora Više djevojačke škole u Pančevu, koji je poslao:

odlikovao ga je ordenom za nezavisnost Crne Gore - Danilo I, poklonio mu kuću u Ulcinju sa 200 korijena maslina, u kojoj će kasnije boraviti Jovanovićev brat Kornelije, itd.

¹¹ „J a v n a z a h v a l a.“, *Glas Crnogorca*, XVII/1888, br. 47, str. 4. Matavulj je došao na Cetinje da tu boravi s jeseni 1881, zakratko ga napustio 1887, odlazeći u Srbiju, no kako je tamo loše primljen (pao je na rang učitečlja II klase u Zaječaru) vratio se 1888, da bi Crnu Goru definitivno napustio 1889. godine.

¹² „J a v n a z a h v a l a.“, *Glas Crnogorca*, XVII/1888, br. 47, str. 4. Kovanica u zlatu od 20 francuskih franaka je nazivana napoleon u zlatu (*napoleons d'or*). Jedan napoleon u zlatu je mijenjan te godine za 9,72 fijorina.

„... osam komada raznih knjiga“ na čemu je i njemu predsjednik F. Petrović u ime Društva cetinjske čitaonice javno zahvalio.¹³ Poklona i donacija ustanovama pod krovom Zetskoga doma biće i kasnije. Pomenuli smo samo one o kojima je štampa javila odmah po useljavanju Društva cetinjske čitaonice, a koji su se desili od Mitrovdana do Nikoljdana 1888. godine, odnosno između dva događaja kojima ovđe posvećujemo pažnju.

Poslije useljavanja u Zetski dom bilo je za očekivati da Društvo cetinjske čitaonice vrlo brzo iskaže konkretnu aktivnost u novima uslovima za rad. Treba znati da, mada formalno organizovana na bazi slobodnoga udruživanja zainteresovanih građana, značajno podržavana, ali i kontrolisana, od strane zvanične vlasti, čitaonička društva su u stvari institucije *sui generis* koje iniciraju i sprovode većinu aktivnosti u oblasti kulture, umjetnosti, opšte edukacije, pa i informisanja stanovništva na područjima za koja su osnovane.¹⁴ Uz ovo treba podšetiti da su kao ovo i sva druga čitaonička društva osnovana po većima i manjima mjestima u to vrijeme bila jedni nosioci i organizatori kulturnoga, često i uopšte javnoga života.

2. Prvi afiš za domaću predstavu u crnogorskoj periodici

Čitaoničko društvo nalazeći se u novima smještajnim uslovima odmah se prihvatilo pripreme izvođenja pozorišne predstave, u to vrijeme najprestižnijega oblika kulturnoga programa i zabave. Naravno, tada potpuno očekivano, izbor je pao na Knjaževu *Balkansku caricu*. Valjalo je i na Cetinju izvesti sada već objavljenu istorijsku dramu u stihu. Istini za volju *Balkanska carica* je već 1884. godine izvođena na Cetinju, ali

¹³ „J a v n a z a h v a l a .“, *Glas Crnogorca*, XVII/1888, br. 48, str. 4.

¹⁴ O položaju čitaoničkih društava vidi: Luka I. Milunović, „Čitaonička društva u kulturnome miljeu Knjaževine Crne Gore“, *Matica*, XVIII/2017, br. 70, str. 359–395.

tada u privremeno uređenome prostoru privatne kuće, u mnogo kraćemu obliku, odnosno kao autorski još nedovršeno književno djelo. Poslije prvih izvođenja na Cetinju *Balkanska carica* je znatno proširena i konačno štampana 1886. godine. Treba ovdje makar pomenuti da postoje snažni nagovještaji, pa i zapisi da je *Balkanska carica* igrana na Cetinju i 1886. godine, ali o tome još uvijek nemamo sigurne potvrde.¹⁵

Pogodan datum za prikazivanje predstave, odnosno prvi javni nastup Društva cetinjske čitaonice u novom – za kulturne potrebe naročito građenome prostoru – sam se nametao. Upravo dolazeći Nikoljdan je te godine omogućavao da se srećno preklopi nekoliko aspekata u vezi sa kulturnim činom koji je svakako valjalo što prije pripremiti i prezentirati javnosti. To je bio imendan vladajućega suverena, koji se uvijek u Knjaževini i kasnije Kraljevini Crnoj Gori naročito svečano obilježavao. Interesantno je napomenuti da se Knjaževima imendanima, kojom prilikom nije uobičajeno da se saopštava broj godina slavljenika, poklanjalo mnogo više pažnje nego rođendanima.

U Crnoj Gori su inače, pored nekoliko opštih, svake godine javno obilježavani datumi vezani za članove dinastije Petrović. Na najsvetčaniji način obilježavani su rođendani knjaginje Milene, prijestolonasljednika Danila i imendan knjaza Nikole I. U dokumentu *Godišnje svečanosti* iz 1879. godine knjažev rođendan se ne pominje, dok se za imendan kaže da u taj dan svi činovnici moraju biti u uniformama, predviđena je svečana paljba iz topova (21 pucanj) i osvjetljenje (*iluminacija*) uoči praznika. Kasnije, sredinom posljednje decenije 19. stoljeća, u štampanome pravilniku *Svečani dani u godini* jasno se ističu razlike u obilježavanju knjaževa rođendana i imendana. Knjažev rođendan se proslavlja: „blagodarenjem u katedralnoj crkvi, na koje se prisustvuje u običnom odijelu. Na čestitanje ne pristupa se. Po unutrašnjosti isključuje se

¹⁵ Vidi šire: Luka I. Milunović, *Pozorište Zetski dom 1884-1896*, Cetinje, 2006, str. 142-144.

svaka svečanost.“ Na istome mjestu se međutim o Knjaževome imendanu kaže: „proslavlja se najsvečanije“. Detaljno je predviđeno: uoči praznika kićenje zastavama i osvjetljenje varoši po cijeloj državi; na dan praznika Vojna muzika u Prijestonici svira pred Dvorom i po ulicama grada; na blagodarenje u katedralnoj crkvi prisustvuje se u punoj paradi¹⁶ i sa svima ordenima što važi i za sve druge varoši i manastire; Diplomatski kor prisustvuje u uniformama. Na čestitanje pristupaju samo osobe koje budu naročito pozvane. I dalje: „Pri izlasku iz crkve počasna četa čini špalir, vojna muzika svira pred KNj. Dvorom narodnu himnu. Artiljerija pozdravlja s 21 topovskim metkom.“¹⁷ Tokom 20. stoljeća oficijelni *Državni kalendar* (izlazi od 1907. god.) će objavljivati posebne preglede pod nazivima: *Državne svetkovine* i *Praznični dani*. Pregled državnih svetkovina vezanih za dinastiju, poslije ženidbe Danila Aleksandra proširen je rođendanom i imendanom Prijestolonasljednikovice Milice Jute.

Po ulasku u Zetski dom Društvo cetinjska čitaonica je imalo samo četrdesetak dana da pripremi za izvođenje predstavu *Balkanska carica*. To nije bilo baš nezahtjevan poduhvat jer, radi mogućega poređenja, ovo je djelo vrlo uspješno izvedeno na Cetinju prije nekoliko godina o čemu je domaća štampa veoma opširno pisala. Uz to, dramsko djelo je sada bilo mnogo obimnije

¹⁶ Precizno je i vrlo opširno objašnjen termin *puna parada*. Najviši državnih činovnici (nabrojana zvanja): „...imaju biti odjeveni u bijelim gunjevima, u jelecima i džamadanima zlatom vezanim, ili u tokama, lagiranim čizmama, sa sabljama; svima ordenima, đe nije naročito u ovom pravilniku određeno protivno i vazda s crnogorskim lentama, izuzimajući prilike primanja stranih poslanika; kad se ima staviti lenta one države, koje se poslanik prima.“ Nešto manje zahtjeva postavlja se činovnicima nižega ranga. Na kraju je strogo potencirana obaveza poštovanja iznijetih normi.

¹⁷ Napomenuto je da gospođe diplomatskih predstavnika prisustvuju fakultativno – bez naročitoga poziva. Gospođe pozvanih državnih činovnika pozivaju se samo na rođendan knjeginje Milene.

i sa mnogo više govornih uloga, te samim tim i složenije za izvođenje. Takođe, iz različitih razloga, nije se moglo računati na sve izvođače iz 1884. godine. No, bilo kako bilo, Društvo se agilno prihvatilo posla i učinilo da se neposredno pred Nikoljdan 1888. godine u crnogorskoj periodici pojavi prva pozorišna objava, plakat, afiš za pozorišnu predstavu u potpuno domaćoj produkciji.

Istini za volju, domaća periodika je već i do tada donosila objave ili najave za pozorišne predstave. Nekada u formi afiša, a nekada bi, uz kraći uvodni tekst, bili pobrojani izvođači i uloge. Objavljene pozorišne objave govorile su čitaocima crnogorske periodike o predstavama gostujućih družina, ili društava u Boki, najčešće u Kotoru, sežući ponekad i do Dubrovnika. Pozorišna objava u formi afiša (lica, izvođači i dr) objavljena je, na primjer u *Glasi Crnogorca* za predstavu *Šćer staroga vojnika i velika plemića* okviru programa akademije koju je Društvo Sveti Đorđe prikazalo u Kotoru 28. aprila 1879. godine. Iz ovoga afiša saznajemo da su uloge u komadu, između ostalih, izvodili i Stevan Vrčević i Špiro Ognjanović, ličnosti koje će kasnije, ostavljajući vidnoga traga na kulturnome miljeu, živjeti i ostvariti svoje karijere u Knjaževini Crnoj Gori. Crnogorska periodika donijeće i pozorišnu objavu, afiš i za predstavu na Cetinju, ali u izvođenju profesionalnoga pozorišnoga društva iz okruženja. U godini kada je počeo organizovani i kontinuirani pozorišni život u Crnoj Gori koji možemo dokumentovano pratiti, *Glas Crnogorca* je donio afiš za predstavu *Zidanje Ravanice*, koju je u čast rođendana prijestolonasljednika Danila u izvela trupa Đoka K. Protića.

Konačno, treba reći da su i za predstave domaćih društva objavljivani afiši, ali ne u crnogorskoj periodici. Prve afişe za predstave domaćega društva koje su 1884. godine izvedene na Cetinju srijetamo u novosadskome listu *Pozorište*. Radi se o predstavama *Balkanska carica* i *Maksim Crnojević*. Objavljeni afiši su sačuvali svjedočanstva o akterima tih predstava što je danas naročito interesantno kada su u pitanju ličnosti, nosioci

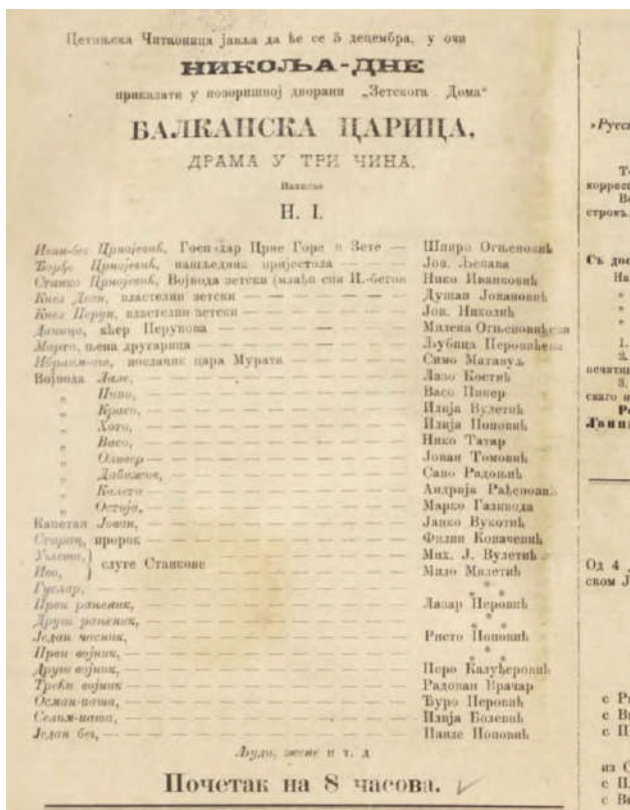
manjih uloga, koje nijesu pomenute u recenzijama predstava kroz domaću štampu.

Tek, dakle, krajem 1888. godine crnogorska periodika će donijeti afiš sa najavom predstave koju je domaće pozorišno društvo pripremio za prikazivanje u Crnoj Gori. U nedelju 4. decembra, *Glas Crnogorca* je na četvrtoj stranici donio pozorišnu objavu – afiš, koji najavljuje prvu javnu pozorišnu predstavu pod krovom Zetskoga doma.¹⁸ Kažemo – prvu javnu, jer ne možemo sasvim pouzdano tvrditi da možda i do tada u Zetskome domu nijesu održavane probe, ili davane predstave za unaprijed izabrani, sasvim uski krug gledalaca. Objavljeni afiš za ovu predstavu je bio smješten u gornjemu lijevome uglu i neuobičajeno za prostor u *Glasi Crnogroca*, zauzeo četvrtinu stranice. Na početku objave, koja je, pored domaće javnosti, svakao bila namijenjena i čitaocima u inostranstvu stoji: „Cetinjska Čitaonica javlja da će se 5 decembra, u oči NIKO-LJA-DNE prikazati u pozorišnoj dvorani „Zetskoga Doma“ BALKANSKA CARICA, drama u tri čina“, te u nastavku, u posebnom redu, mnogo sitnijim slogom: „Napisao N. I.“

Na afišu zatim slijedi podjela uloga. Ispisano je 31 lice iz dramskoga djela i 28 imena ličnosti koje će te uloge tumačiti na sceni Zetskoga doma. Kod tri uloge: *Guslar*, *Drugi ranjenik* i *Prvi vojnik* umjesto imena ličnosti koja bi trebalo da tu ulogu izvode na sceni, stavljene su po tri zvjezdice. Kako se radi o manjim rolama sasvim je moguće da ih je igrala ličnost koja je pomenuta kao nosilac neke od već navedenih uloga. Tekst na afišu je nastavljen završnom konstatacijom: „Početak na 8 časova.“

U maniru sa početka redovne pozorišne produkcije u 1884. godini i u ovoj predstavi igraju veoma istaknute ličnosti državnoga i uopšte društvenoga života Knjaževine Crne Gore. Tu su prosvjetni pregaoci i profesori najveće državne obrazovne institucije (Jovo Ljepava, Niko Ivanković, Dušan Jovanović, Filip

¹⁸ „Cetinjska čitaonica javlja...“, *Glas Crnogorca*, XVII/1888, br. 49, str. 4.

Афиш objavljen u decembru 1888. godine

Kovačević, Pavle Popović...), visoki državni činovnici (Špiro Ognjanović, Niko Tatar, Marko Gazivoda...) vojni starješine (Janko Vukotić), ugledni trgovci (Vaso Piper Milunović...)... Posebno je interesantno napomenuti da je među izvođačima bilo i dramskih pisaca (dr Laza Kostić, Simo Matavulj, Đuro Perović). Već smo napomenuli da je tada veoma često u regionu izvođeni komad dr Laze Kostića *Maksim Crnojević* prikazan i na Cetinju 1884. godine. Simo Matavulj, više poznat kao pripovjedač, napisao je i dvije drame: *Zavjet* i *Na slavi* – prva sa predmetom iz dubrovačkoga, a druga iz beogradskoga života. Njegov

dramat „Zavjet“ štampan je 1897. godine, a komad *Na slavi* igran je u beogradskom Narodnom pozorištu (1904. god). Đuro Tomov Perović je autor dramskih djela *Zidanje Skadra na Bojani* i *Nikac Strahinja Podgoranin*. Može se generalno reći da su predstave *Balkanske carice* vladajućega suverena i očekivana pažnja u domaćoj štampi i javnosti uopšte koja im je poklonjena, veoma snažno pokrenuli dramsko stvaralaštvo u Crnoj Gori. Izgledalo je da su od sredine osamdesetih godina 19. stoljeća sve obrazovanije ličnosti sa barem malo književnoga dara, nastojale da pišu poeziju, ili kakav dramat. Kako će se o tome vremenu hroničar figurativno izraziti: „Propjevalo je čitavo Cetinje.“¹⁹

3. Prva pozorišna predstava u Zetskome domu

U pretprazničko veče, uoči Nikoljdana 1888. godine, prigodno osvijetljenima ulicama Cetinja užurbano se kretala ka Zetskome domu naročito pozvana pozorišna publika. Za ovu priliku: „Ulaznice su bile podijeljene zvanicama iz građanstva cetinjskog i gostima iz unutrašnjosti.“ Svi su žurili jer je valjalo na vrijeme stići da bi se prisustvovalo važnome događaju koji će označiti početak trajne misije hrama crnogorske kulture – prvoga takve vrste u Knjaževini Crnoj Gori.

Na vrijeme, prema ranije objavljenoj najavi, počeo je prvi večernji javni program na sceni Zetskoga doma o kome će pisati

¹⁹ Najviše je na udaru autora bio poluzvanični *Glas Crnogorca*, kojemu je u podnaslovu doduše stajalo: „List za politiku i književnost“. Redakcija (kao: *urednik i izdavaoc* tada se potpisivao književnik, dr Lazo Kostić) će na stranicama lista početkom marta 1891. godine izdati javno obavještenje: „**Poruke uredništva**. Pjesnicima i stihotvorcima. – Uredništvo ovoga lista javlja, da neće više štampati u „Glasu Crnogorca“ nikakvih stihova, ni najljepših, bez narodnih pjesama, ili po najvišoj naredbi. Za stihove, od Crnogoraca ili namijenjene Crnoj Gori, svakojako je pripravnija i zgodnija „Nova Zeta“.“ („Poruke uredništva.“, *Glas Crnogorca*, XX/1891, br. 10, str. 4).

štampa (tada je u Crnoj Gori izlazio samo *Glas Crnogorca*) mada ne baš tako opširno. Kada govorimo o obimu priloga o ovome događaju u *Glasi Crnogorca*, za poređenje imamo na umu veoma opširne recenzije predstava istoga knjaževa djela, ili drama drugih autora, koji su prikazani na Cetinju nekoliko godina ranije. Pri ovome treba imati na umu i to da je *Crnogorka*, list koji je na svojim stranicama istrajno donosio zaista opširne prikaze pozorišnih predstava, nažalost, prestao da izlazi.

Mada možemo zažaliti što nije mnogo opširniji, objavljeni prilog u *Glasi Crnogorca* nam ipak omogućava da steknemo određeni utisak o atmosferi na kulturnome događaju prvoga reda koji se 5. decembra 1888. godine zbio pod krovom Zetskoga doma. Novinski tekst o samome događaju je najavljen u posebnome prilogu o proslavi Nikoljdana, koji je donio isti broj *Glasa Crnogorca*: „Proslava imen-dana *Njegovoga Visočanstva naše-ga Gospodara i Knjaza*, počela je ove godine u oči samoga praznika, prikazom ‘Balkanske Carice’ u pozorišnoj dvorani ‘Zetskoga Doma’, kao što je navijestila objava u prošlom broju „Gl. Crn.“ – O tom prikazu donosimo izvještaj na drugome mjestu.“²⁰ [kurziv u citatu kao u originalu – pr. L. M].

Autor priloga iz *Glasa Crnogorca* o večernjem programu, na koji se moramo oslanjati, u maniru onoga vremena, nije se potpisao. Na samome početku priloga, autor ukazuje na važnost događaja: „U oči Nikolj-dnevi bila je prva predstava u pozorištu ‚Zetskoga doma‘. Pozorište još nije gotovo, istina, ali se društvo naše čitaonice postaralo da po mogućstvu udesi pozornicu za predstavu, i ono je lijepo uspjelo.“²¹ Dalje se ističe kako se *Balkanska carica* po prvi put predstavlja, kako je rečeno, u: „jednome pozorištu“, mada je već prikazana na Cetinju, zatim u Podgorici, Baru i Nikšiću. O prikazivaju *Balkanske carice* do

²⁰ Anonim, „(„Nikolj-dan.“)“, *Glas Crnogorca*, XVII/ 1888, br. 50, str. 2.

²¹ Anonim, „(„Balkanska Carica“ u „Zetskome Domu“)“, *Glas Crnogorca*, XVII/ 1888, br. 50, str. 2.

1888. godine na Cetinju (1884. god.), u Podgorici (1884/85. god.) i Nikšiću (1886. god.) imamo pouzdana saznanja dok, kada je Bar u pitanju, kroz tekuću periodiku i dokumenta nismo pronašli sigurnu potvrdu o izvođenju ove predstave. Ako je predstava zaista odigrana u Baru, te ako se ne radi o sasvim uskome krugu gledalaca, ili nekome ne baš tako uspješnome pokušaju, tada, zaista, ostaje otvoreno pitanje zašto takav događaj kakav je bio prikazivanje knjaževa djela nije zabilježila crnogorska periodika, koja je inače u to vrijeme pažljivo pratila sva kulturna pregnuća na pozorišnoj sceni.²² Ovdje skoro da nije potrebno posebno naglašavati kako je uvijek posebna pažnja u štampi posvećivana svim događajima koji imaju ma kakve veze vladajućom dinastijom i, naravno, naročito sa knjazom Nikolom I.

Kada je knjaz Nikola I sa svojom pratnjom te večeri ušao u pozorišnu salu Zetskoga doma, po ustaljenome običaju za slične prilike: „...publika ga je dočekala burnim usklikima ‘živio!’, koje je prekinulo pjevanje narodne himne.“ Poslije pjevanja himne program je nastavljen recitovanjem dva *kola* iz Njegoševa *Gorskoga vijenca*. Prvo je pred publiku izašao profesor Dušan Jovanović, da bi poslije njegova nastupa, sa pozornice u Zetskome domu Njegoševe stihove govorio Đuro Perović. Uz pohvale ovoj dvojici za recitovanje u štampi se konstatuje: „–što je publiku upravo elektrisalo i najbolje raspoložilo za predstavu.“

Pošto je saopštio opštu ocjenu da je predstava lijepo ispala, te napomenuo: „...a izvršili su je naši diletanti iz cetinjske inteligencije, većinom članovi čitaonice“ autor priloga će se osvrnuti na postignuća pojedinih ličnosti sa otvorene scene. Za Špira Ognjenovića, inače sekretara u Ministarstvu finasija (igrao *Ivan-bega*) i Jova Ljepavu, profesora Gimnazije (igrao *Đorđa Crnojevića*) rečeno je da su svoje uloge odigrali sa: „dobrim uspjehom“. Kada je,

²² Postoji, doduše, dokumenat iz 1887. godine u kojemu se najavljuje priprema prikazivanja *Balkanske carice* u Baru. Da li je, međutim, ta najava i realizovana za sada nijesmo uspjeli da sigurno utvrdimo.

međutim, u pitanju noseća uloga u drami (*Stanko*) koju je ovom prilikom izveo Niko Ivanković, predavač vojničkoga vježbanja u Gimnaziji, opšta ocjena nije bila jedinstvena. U *Glasu Crnogorca* je, naime, istaknuto: „O uspjehu g. Nika Ivankovića, koji je Stanka igrao, mnijenja su podijeljena“. Odmah u nastavku dato je i obrazloženje za ovako iskazanu uzdržanost kod ocjene nastupa: „Ali kad se uzme u obzir teškoća ove uloge, borba Stankova između zla i dobra, između ljubavi prema Danici i pohlepe za kruhom balkanskom, mora se priznati da je i g. Ivanković odista dobro uspio. Osobito u nekim momentima s Danicom i u monolozima pokazao je pravoga dara glumačkog, i odista drugi put bi zadovoljio bolje i one, koji ovoga puta – a ovo mu je prvi put – nje mogao potpuno zadovoljiti.“ Autor recenzije je, ipak, bio pun razumijevanja za nastup Nika Ivankovića koji očigledno nije briljirao na sceni, pa dodaje: „No nema sumnje da bi gosp. Ivanković i ovom prilikom zadovoljio i najviše zahtjeve da nije na njega bila pala sva briga oko građe i ukrasa pozornice i svake opreme.“

Glavnu žensku ulogu (*Danica*) igrala je Milena Ognjenović, ćerka Špira Ognjenovića, dok je drugi ženski lik (*Marta*) izvela Ljubica Perović i zavrijedila pozitivne ocjene. Nastup Ognjenoviće na sceni Zetskoga doma privukao je znatniju pažnju: „*Danicu* je igrala Milena Ognjenović vrlo dobrim uspjehom. Najljepše momente u njenoj ulozi publika je nagrađivala burnim aplauzima.“ Najbolju ocjenu za nastup dobio je profesor Dušan Jovanović koji je igrao ulogu *Kneza Deana*. Precizno se ističe da je: „...g. Dušan Jovanović najbolje uspio i najviše priznanja požnjeo.“

U ovome prikazu predstave poimenice je pomenuto još samo nekoliko izvođača koji su uglavnome zavrijedili pozitivne ocjene: „u opšte su i oni doprinijeli, da ova predstava diletantska tako zadovolji.“ U ovakvome kontekstu navodi se Simo Matavulj koji je, kao i ranije, u Podgorici 1884/85. godine igrao *Ibrahim-agu*. Uz iste ocjene kao i Matavulj pomenuti su: profesor Jovan Nikolić (*Ivo*) i Mihailo J. Vuletić (*Uglješa*).

Mada nijesu posebno pomenuti u izvještaju sa predstave, držimo da zaslužuje navesti bar po redosljedu na afišu i druge ličnosti sa ulogama koje su učestvovala u predstavi *Balkanske carice* na Nikoljdan 1888. godine u Zetskome domu: Lazo Kostić (*Vojvoda Lale*),²³ Vaso Piper – Milunović (*Vojvoda Pipo*), Ilija Vuletić (*Vojvoda Kraso*), Ilija Popović (*Vojvoda Hoto*), Niko Tatar (*Vojvoda Vaso*), Jovan Tomović (*Vojvoda Oliver*), Savo Radonjić (*Vojvoda Dabiživ*), Andrija Rađenović (*Vojvoda Kaleta*), Marko Gazivoda (*Vojvoda Ostoja*), Janko Vukotić (*Kapetan Jovan*), Filip Kovačević (*Strac, prorok*), Lazar Perović (*Prvi ranjenik*), Risto Popović (*Jedan časnik*), Pero Kaluđerović (*Drugi vojnik*), Radovan Vračar (*Treći vojnik*), Đuro Perović (*Osman-paša*), Ilija Boljević (*Selim-paša*) i Pavle Popović (*Jedan beg*). Uzimajući u obzir i one, na afišu pomenute uloge, za koje nijesu date ličnosti koje će ih ovom prilikom izvesti može se zaključiti da su pomenuta sva lica kao i u knjaževnoj drami koja je prvi put štampana 1886. godine. Uz pomenute uloge na afišu stoji i to da će se u predstavi pojavljivati i lica koja neće izgovarati bilo kakav tekst: „Ljudi žene i t. d.“ Režiser predstave, kao što je to uostalom bilo uobičajeno, i ovom prilikom nije pomenut. Međutim, imajući, između ostalog, na umu i zapise memoarskoga karaktera jednog od učesnika, moglo bi se sa dosta sigurnosti pretpostaviti da je režiser (ili konsultant za režiju) kao, uostalom, i nekoliko godina ranije, bio Jovan Pavlović, sada aktuelni ministar prosvjete i crkvenih poslova u Knjaževini Crnoj Gori.

Ukupan utisak, prema izvješću sa prvoga programa u Zetskome domu u *Glasu Crnogorca*, bio je, uzimajući sve u obzir, veoma pozitivan. To će naglasiti i sam autor prikaza ističući o

²³ Mislimo da se kod Matavulja, opis nastupa dr Laza Kostića u *Balkanskoj carici* (Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca*, Beograd, 1939, str. 236) odnosi na ovu predstavu, a ne na datu krajem 1884. godine kako to kaže sam Matavulj. O tome smo opoširnije pisali. Vidi: Luka I. Milunović *Pozorište Zetski dom*, Cetinje, 2006, str. 105–112.

predstavi: „A da je najbolje zadovoljila to je pokazao Visočanstveni Dvor, koji je do svršetka u najboljem raspoloženju ostao,...“ U dvorskoj loži primijećen je te večeri i Kimon Emanuilović Argiropulo, poslanik Rusije u Crnoj Gori. No, da ne bi bilo sve baš idealno, u članku je zapaženo kako je knjaz Nikola I u pratnji vojvode Petra Vukotića poslije prvoga čina napustio pozorište. Ostavljajući ipak po stani sve date ocjene o neposrednima dramskima postignućima, te manje ili više uspješne dramske nastupe cetinjskih zvaničnika na otvorenoj sceni, treba potencirati da je od najvišega značaja početak misije Zetskoga doma, odnosno to što je pod njegovim krovom upravo počela da se tvori umjetnost, kultura...

Istini za volju, treba preciznije reći i to što nam još govore događaji, koji su se krajem 1888. godine odigrali pod krovom Zetskoga doma. U pozorišno zdanje, koje pokazujući slabašnu ekonomsku snagu države i društva nije građevinski dovršeno i poslije više od četiri godine od polaganja kamena temeljca, uselilo se kao vlasnik i domaćin, privatno društvo,²⁴ a ne državna institucija, da bi na pozornicu izašli diletanti, a ne profesionalni glumci – državni upošljenici. Pozorište, koje kao uvijek fino registruje stanja u državi i društvu i ovom prilikom nam je poslalo jasne poruke. Unutrašnje suprotnosti imanentne crnogorskome društvu snažno su potencirane.

4. Prva pozorišna publika u Zetskom domu

Publika koja se sabrala da prati prvu pozorišnu predstavu pod krovom Zetskoga doma otvara pitanje o pozorišnoj publici uopšte u Knjaževini Crnoj Gori. Kako je početak redovnoga pozorišnoga života u Crnoj Gori pokrenut izvođenjem drame koju je

²⁴ Društvo Cetinjska čitaonica i pored svoje posebne pozicije u odnosu na državnu vlast ipak je formalno privatno društvo čije će karakteristike trpjeti sve posljedice takvoga statusa.

napisao suveren države, tako su pozorišne predstave odmah postale događaji prvoga reda. Na prvoj predstavi, početkom 1884. godine, sala je bila prepuna gledalaca, a bilo je i onih koji su, kako će štampa zabilježiti, stajali van prostorije na snijegu i bili srećni ako su mogli razabrati bar ponešto od onoga što je predstavljano. Tako se počela formirati pozorišna publika na Cetinju i odmah zatim na predstavama u Nikšiću, pa krajem te godine u Podgorici...

Predstavi s kraja 1888. godine kojoj ovđe posvećujemo pažnju, prema pisanju štampe, kako smo već napomenuli, prisustvovali su pored stanovnika Cetinja i gosti, kao je rečeno, sa strane. Ovđe treba imati na umu da nije moralo biti poziva na samu predstavu gostima sa strane, već su pozivnice dodijeljene onima koji su već ionako, sa različitih razloga već bili na Cetinju. Znalo se u to vrijeme da, sa različitih razloga, za dolazak na Cetinje ima nekoliko zgodnih prilika u toku godine. Plate su dijeljene i isplaćivana dacija tri puta godišnje (Vasiljev dan, Đurđevdan i Mali Gospođindan) što je svakako bio razlog da kapetani i viđenije ličnosti budu na Cetinju. Pored toga, uobičajeno se dolazilo o Petrovdanu iz Crne Gore i regiona. Dolazak na Cetinje pomenutima danima u godini, te u vrijeme proslava rođendana Prijestolonasljednika i imendana knjaza Nikole I bila je dobra prilika da se pokrene kakva parnica (davija) pred sudom, ili eventualno sreće sa Knjazom (makar i u pozorištu) i zatraži prijem radi poketanja kakvoga važnoga ličnoga (napredovanje u službi, odlikovanje i sl.) ili opšteg pitanja. Ponekada bi i sam Knjaz ovakvima prilikama pozivao na razgovor pojedine ličnosti iz unutrašnjosti.

Na pozorišne predstave u malome pozorištu, posebno kada se izvode djela suverena, nije se trebalo plašiti za pošet. Svima je bilo stalo da što više vide i budu viđeni u pozorištu, na predstavama kojima prisustvuje Dvor, aristokratija, diplomatski predstavnici stranih država i domaći visoki činovnici.

Kada se od 1884. godine praktično počela formirati, pozorišna publika je po obrazovanju i opštemu kulturnome nivou naravno morala biti veoma heterogena. Bilo je tu, kako će hroničari primijetiti, od nepismenih ljudi koji upravo po prvi put vide pozorište, do ličnosti koji su svoj pozorišni afinitet mogli formirati po teatrima u velikima evropskim centrima. Na pozorišne predstave u Zetski dom će, uz Dvor, dolaziti članovi kako crnogorske, tako i visoke evropske aristokratije, poneka krunisana glava, domaće visoko činovništvo, ljekari i profesori, ali i obični narod.

U zapisima o pozorišnome životu u Crnoj Gori do kraja 19. stoljeća publika neće ostati neprimijećena. Da steknemo potpuniju sliku o pozorišnoj publici na predstavama u Zetskome domu onoga doba, pomoći će nam i nekoliko zapisa savremenika tih, veoma znatnih, kulturnih događaja. U opširnome tekstu u Bečkoj *Slobodnoj novoj presi*, koji će prenijeti novosadsko *Pozorište*, dr Lazo Kostić govori o predstavi knjaževke *Balkanske carice* da bi o publici uočio: „Prvi pogled na dvoranu za prestave pružao je odmah osobitu nasladu. Publika i glumci u istom istorijskom odelu!“²⁵ O predstavama *Balkanske carice* u Podgorici piše Jovan Sundečić u zagrebačkome *Viencu* (i ovaj tekst je prenijelo novosadsko *Pozorište*). Sundečić tom prilikom o publici zapaža: „Sve je zaodenuo kao cvet, svetlom i bogatom narodnom odećom, pa đerdani blistaju na odivama, kao i toke na junačkim grudima. Takvoga prizora ne možeš no samo u Crnoj Gori videti.“²⁶

U ovome kontekstu svakako valja pomenuti i zapažanja Sima Matavulja, jednoga od neposrednih učesnika u predstavama sa početka redovnog pozorišnoga života u Crnoj Gori. U svojim zapisima memoarskoga karaktera koji će nastati na razmeđu 19. i 20. stoljeća, Matavulj opširno opisuje kulturnu klimu na Cetinju i u Crnoj Gori osamdesetih godina pretprošloga stoljeća. Govoreći o predstavama u kojima je i sam učestvovao o publici primjećuje:

²⁵ Vidi: *Pozorište*, X/1885, br. 1, str. 2-4.

²⁶ Vidi: *Pozorište*, XI/1886, br. 22, str. 87.

„...prikaza se Balkanska carica pred gledaocima kakve je teško i zamisliti zajedno, a kamo li sakupiti, od kojih nepismena većina i ne vidješe pozorište, a među njima bješe kulturno prefinjenih i razmaženih, kakvima bi teško ugodila i pariska glumišta!“²⁷ U istome radu Matavulj posvećuje još pažnje publici na prikazanim predstavama: „Iako ti ljudi nemaju pojma o dramskoj umjetnosti, ipak koliko poznaju prirodnu pozornicu događaja koji se nižu u knjaževu dramatu, toliko shvaćaju motore strasti i neminovne sukobe i tragičnu veličinu svega toga, jer većinom i sami učestvovali u toj borbi; najposlije, to je nenačet dio naroda, koji nam je dao tolike pjesničke ljepote u svojim umotvorima. Kada se sve to uzme na um, videće se da take publike pred jednim glumištem nema nigde na svijetu, da nešto slično tome bješe samo u jelinskom narodu u doba Aristofanovo i Eshilovo.“²⁸

Ostavljamo zapažanja peru vučnih ličnosti onoga doba o pozorišnoj publici u Crnoj Gori sa početaka njenoga formiranja da bi prenijeli utiske o odnosu Crnogorca prema pozorištu kako ga je pod sam kraj 19. stoljeća, vidio i javno izrekao, u to vrijeme poznati, pozorišni pregalac. Krajem 1899. i tokom 1900. godine u Crnoj Gori je Dragutin Krsmanović, glumac, režiser i izvanredni organizator pozorišnih društva, sa svojom trupom profesionalnih umjetnika ostvario, možemo reći, punu pozorišnu sezonu. Pored Cetinja, Krsmanovićeva trupa je davala predstave u Nikšiću, a vjerujemo, mada nemamo sasvim sigurne potvrde, i u Podgorici i Rijeci Crnojevića. Pri odlasku sa Cetinja, oktobra 1900. godine Krsmanović je u *Glasi Crnogorca* objavio svoju izjavu koju držimo vrlo interesantnom za našu temu: „Kad sam se ono lanjske godine peo uz ovo surovo crnogorsko stijenje, u pameti mi se bješe ugnijezdila misao, da li bi ovaj narod, koji se rodio i odrastao u vječito ledenom kršu, a zabavljao se samo puškom i handžarom, mogao biti toliko pristupačan pozorištu, da se u njegovoj

²⁷ Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca*, Beograd, 1939, srtr. 242.

²⁸ Ibidem, 213.

sredini zadrži jedna pozorišna družina i dulje vremena. Moram priznati istinu, da sam ipak donekle strepio za uspjeh, što me opet nikako nije moglo spriječiti, da se ovdje na Cetinju pozabavim sa svojom družinom punu godinu dana. I danas kada se poslije jednogodišnjeg boravka opraštam sa poštovanom cetinjskom publikom, srećan sam što sam se u svojoj strepnji prevario, i što sam se duboko uvjerio da mrki Crnogorac nije samo vješt pušci i handžaru, nego da je osobiti ljubitelj prosvjete i umjetnosti. Vjerujte braćo Crnogorci, da nikada neću moći zaboraviti one prijatne časove koje sam u vašoj sredini proveo. Pa i onda, kada se poslije dugog niza godina budem nalazio u bijelom svijetu, misao će mi letjeti na ovo suro crnogorsko stijenje, na junački i plemeniti crnogorski narod i na njegovog Svijetlog i umnog vladara, Njegovo Visočanstvo Knjaza Nikolu I, sa cijelim viteškim domom Petrović-Njegoš.“²⁹

Zapažanja o crnogorskoj pozorišnoj publici do Prvoga svjetskoga rata završavamo opisom atmosfere u gledalištu Zetskoga doma na predstavi upravo otvorenoga profesionalnoga državnoga pozorišta 1910. godine: „Lože, parter i parket sa velikim brojem posjetioca dali su osobitu sliku, kakva se rijetko gdje može vidjeti. Narodni kostimi, bogate toalete dama, vojničke uniforme i evropska odijela sačinjavali su sliku punu scenarije i živopisnosti. I u toj se prilici pokazalo, da su kod naše domaće publike, koja potiče iz sredine jednog viteškoga i gospodskoga naroda, duboko razvijeni ukus za lijepo i razumijevanje dobroga tona i propisa pristojnosti.“³⁰

Držeći ih dovoljno rječitima, ostavljamo iznijete navode opisa pozorišne publike za ovu priliku bez širega komentara. Treba, međutim, ipak ukazati da će pozorišna publika, koja se tokom osamdesetih godina 19. stoljeća počela formirati i kasnije

²⁹ Dragutin Krsmanović, upravitelj pozorišta, „Izjava“, *Glas Crnogorca*, XXIX/ 1900, br. 43, str. 4.

³⁰ *Cetinjski vjesnik*, III/1910, br. 50, str. 4.

oblikovala pod krovom Zetskoga doma, svojim odnosom stalno svjedočiti o utemeljenosti dramske umjetnosti u biću crnogorskoga naroda, te potrebi i opravdanosti egzistencije teatra, odnosno institucije – državnoga profesionalnoga pozorišta u Crnoj Gori.

5. Na razmeđu etapa razvoja

Događaji koji su se odigrali pod krovom Zetskoga doma uoči Nikoljdana 1888. godine razdvajaju, ili je uvijek bolje reći spajaju, dvije etape (dijela) prvoga perioda u razvoju organizovanoga i kontinuiranoga pozorišnoga života u Crnoj Gori koji možemo dokumentovano pratiti. Proces razvoja pozorišne umjetnosti u Crnoj Gori započet 1884. godine možemo, do Prvoga svjetskoga rata, posmatrati u dva perioda: (1) do i (2) od formiranja i svečanoga otvaranja državnoga profesionalnoga pozorišta 1910. godine. Polazeći od karakteristika ostvarene pozorišne produkcije u okviru prvoga perioda (1884–1909) uočavamo dvije etape. Prvu etapu (1884–1888) čini period do prve pozorišne predstave u Zetskom domu, dok druga etapa (1889–1909), uz određenu prekretnicu 1896. godine, traje do formiranja državne ustanove Knjaževskoga crnogorskoga narodnoga pozorišta.

Treba napomenuti da granična, 1909. godina na neki način ima karakteristike i prvoga i drugoga perioda. Tada otpočinju konkretne aktivnosti na formiranju državnoga tetara, formira se koherentna grupa domaćih diletanata koja intenzivno prikazuje pozorišne predstave i, konačno, u Crnoj Gori su angažovani prvi profesionalni glumci, te počinje da funkcioniše poluprofesionalno pozorište. Drugi period, započet 1910, traje do 1916. godine i završava se početkom okupacije crnogorske kraljevine. Kao sastavni dio ovoga perioda, možemo figurativno reći – epiloga, možemo posmatrati kulturna pregnuća u izbjegličkim logorima crnogorske vojske i naroda do potpunoga i formalnoga prestanka života suverene države – Kraljevine Crne Gore.

Vododjelnica prve i druge etape, kojoj ovđe posvećujemo pažnju nalazi se između dva dijela prvoga perioda razvoja teatra u Knjaževini Crnoj Gori, koja se znatno razlikuju po karakteristikama pozorišne produkcije. Na sami, veoma značajni, događaj za crnogorsku kulturu – početak kulturne misije pod krovom Zetskoga doma – koji se odigrao između dva dijela prvoga perioda razvoju teatra – već smo ukazali, pa se valja, makar tek, osvrnuti na osnovne karakteristike tih etapa.

Prvu etapu (1884–1888)³¹ karakteriše nastanak i relativno bujan razvoj pozorišne produkcije u Crnoj Gori te, što je od posebnoga interesa, početak izgradnje zdanja za potrebe, ne samo pozorišta, nego i kulture uopšte, ali i nauke, informisanja i opšte edukacije stanovništva. Poslije nekoliko predstava na Cetinju (januar-april 1884. godine) vrlo brzo su slijedili slični događaji u Nikšiću (februar, 1884. g), pa zatim u Podgorici đe je krajem godine otpočelo prvo gostovanje diletantske družine društva Cetinjska čitaonica. Na svečanome dočeku Nove 1885. godine i dan-dva kasnije društvo Cetinjska čitaonica i nekoliko članova Podgoričke čitaonice izveli su knjaževu *Balkansku caricu* u Podgorici. Ovaj događaj je pokrenuo pozorišnu produkciju u Podgorici, pa je o Uskrsu 1885. godine podgoričko društvo samostalno pripremilo i prikazalo nekoliko predstava. Tokom prve etape na Cetinju, pozorišnu produkciju organizuju i praktično realizuju najuglednije ličnosti: visoki državni činovnici, knjaževi rođaci, profesori, velikodostojnici... Sa prvom predstavom u Zetskome domu prestaće neposredno angažovanje na sceni tako visoko pozicioniranih ličnosti u državnoj i društvenoj hijerahiji. Figurativno možemo kazati da je prestalo *herojsko doba* crnogorskoga teatra. Za prvu etapu karakterističan je i veoma veliki prostor koji su pozorišne predstave dobijale u crnogorskoj periodici. O prvim predstavama na Cetinju, početkom 1884. godine, *Crnogorka* će donositi prikaze u nastavcima kroz nekoliko brojeva. Napomenućemo i to da je tokom ove etape (početne, 1884. godine) ostvareno samo jedno

³¹ Opširnije u: Luka Milunović, *Pozorište u Knjaževini Crnoj Gori 1884-1888*, Podgorica, 2001.

gostovanje strane profesionalne pozorišne trupe.

Krupan kulturni događaj koji je označio kraj prve i početak druge etape razvoja redovnoga pozorišnoga života u Knjaževini Crnoj Gori i pored svoga nespornoga značaja ukazao je i na osnovne unutrašnje suprotnosti u ondašnjemu crnogorskome društvu i državi. Predstava je data u novome pozorišnome zdanju – budućemu centru kulturnoga, pa možemo reći, i uopšte društvenoga i javnoga života prijestonice i države. Pokazana je dakle uočena potreba, za prije svega, kuturnim razvojem društva. Međutim, činjenice koje već pominjali – da pozorišno zdanje nije građevinski dovršeno, opremljeno i uređeno, te da nije formirana državna institucija, koja će gazdovati zdanjem, kreirati, organizovati i realizovati pozorišni i kulturni život upšte u Prijestonici države – samo su potencirane. Oštra suprotstavljenost potreba i mogućnosti postala je još vidljivija.

Tokom druge etape (1889–1909)³² realizovana je relativno skromna domaća produkcija uz znatan broj gostovanja profesionalnih pozorišnih trupa iz okruženja. Domaću produkciju su pripremali i izvodili profesori srednjih škola sa svojim učenicima, niži činovnici i zanatlije. To je vrijeme kada se pored čitaoničkih, koja su u prvoj etapi bila jedina, formiraju drugačija, takođe privatna, društva i preuzimaju primat u organizaciji kulturnih i uopšte javnih manifestacija. Poseban problem u organizaciji pozorišne produkcije u Prijestonici predstavljao je rad Crnogorske narodne skupštine koja će do izgradnje Vladinoga doma biti smještena i zasijedati u Zetskome domu. Praktično od 1906. do 1910. godine teško je bilo u Zetskome domu obezbijediti termin za pripremu i prikazivanje pozorišnih predstava. Važno je napomenuti da se, i pored svega, krajem ove etape formira grupa sastavljena od domaćih diletanata koji, koliko je moguće, kontinuirano pripremaju i prikazuju pozorišne predstave, te uz to, što je novi momenat, iskazuju spremnost da za bavljenje glumom trajno vežu svoju egzistenciju.

³² Opširnije: Luka I. Milunović, „Karakteristike pozorišne produkcije u Knjaževini Crnoj Gori 1889-1908“, *Glasnik odjeljenja umjetnosti*, CANU knjiga 30, Podgorica, 2012, str.179–196.

Kada su gostovanja umjetnika i trupa iz okruženja u pitanju, prije svega treba imati na umu znatne razlike koje donose u prezentiranju pozorišnih predstava crnogorskoj publici. Kažemo crnogorskoj, iako za mnoge od njih nemamo podataka da su, osim na Cetinju, gostovali ma đe u Crnoj Gori. Grupe profesionalaca koje su dolazile razlikovale su se po dužini boravka u Crnoj Gori, broju članova i njihovome sastavu (nerijetko se mijenjao u toku gostovanja), kvalitetu i umjetničkome nivou prvaka i grupe u cjelini, opremi (kulise, rekvizita, kostimi i dr.) ... Ako posmatramo samo broj dolazaka možemo reći da je tokom ovoga perioda, u proseku skoro svake druge godine dolazila po jedna profesionalna trupa. Ponuđeni repertoar svih trupa bio je veoma sličan, a sastojao se uglavnom od istorijskih drama i komedija-lakrdija. Snažnija dramska djela, ili ona sa socijalnom tematikom, rijetko su bila zastupljena na ovima repertoarima. Ipak, istini za volju moramo reći da su, iako vrlo rijetko, igrana djela autora kao što su: Vilijem Šekspir, Fridrih Šiler, Viktor Igo, ... ali i Srđan Tucić.

Najčešće je (jedini u više navrata) sa svojom trupom dolazio Đoka K. Protić – čak četiri puta (1879, 1884, 1898. i 1897. god). Nije putovao van Cetinja đe je obično ostajao 30–40 dana. Boravak drugih pozorišnih trupa je najčešće trajao kao i Protićev, ili čak i kraće. Od svih se po dužini boravka izdvaja trupa Dragutina Krsmanovića, što smo već napomenuli i, donekle, Dimitrija Ginića. Poslije pauze u dolasku putujućih pozorišnih trupa od nekoliko godina, koju je uslovalo zasijedanje Crnogrske narodne skupštine u Zetskome domu, posljednji je, na poziv društva Cetinjska čitaonica, došao 1909. godine Petar Ćirić sa svojom trupom.

Tokom druge etape u domaćoj periodici će biti mnogo manje objavljenih prikaza pozorišnih predstava. Uz to, prilozi u štampi će biti neredovniji i znatno skromnijega obima nego ranije, tako da samo na osnovu ovoga izvora ne možemo ni približno cjelovito rekonstruisati prikazani repertoar putujućih pozorišnih društava i njihov personalni sastav. Slično je i sa napisima u štampi o domaćoj produkciji.

Pozorište nam bjelodano pokazuje kako poslijeratni polet, generisan znatnima uspjesima na vojnome i diplomatskome planu, koji se naročito ošeo u prvoj polovini osamdesteih godina 19. stoljeća, tokom naredne decenije intenzivno slabi pod uticajem percepcije o neveseloj svakodnevici formiranoj pod pritiskom teškoga ekonomskoga stanja i načina upravljanja državom. Vjeru u očekivano, neposredno bolje sutra sa početka osamdesetih, do kraja stoljeća će zamijeniti zabrinuti pogledi u nesigurnu i nejasnu budućnost.

Kada je, uže gledano, ovaj aspekt naše teme u pitanju, možemo zaključiti da će se završetkom druge etape i sa njom prvoga perioda u razvoju pozorišnoga života, odnosno otvaranjem i početkom rada državnoga profesionalnoga pozorišta na Cetinju u znatnoj mjeri promijeniti domaća pozorišna produkcija i odnos prema pozorišnoj umjetnosti u Crnoj Gori.

O Zetskome domu je riječ

Teatar je, to se često kaže, uvijek veoma osetljiv indikator stanja u društvu. Ova konstatacija rijeko će tako snažno prijanja kao za Zetski dom. Izuzetnost Zetskoga doma, pored ove opšte karakteristike koja mu zaista pristoji, potiče i otuda što će istorijska sudbina učiniti da bude ukrašen osobenostima koje je teško pronaći pod onim što tetar, ili kulturna institucija uopšte, uobičajeno podrazumijeva. Specifičnosti počinju sa samom izgradnjom zdanja. Zetski dom je građen za kulturne i opštedruštvene potrebe Crnogoraca, kao prvo, te veoma dugo opstao i kao jedino, takvo zdanje u državi i narodu kojemu pripada. Zetski dom – prvi i decenijama jedini teatar u Crnoj Gori – nikada nije bio samo pozorište. Još u proglasu sa najavom gradnje i svečanima bešedama pri polaganju kamena temeljca isticano je da će pod krovom Zetskoga doma biti mjesta za kulturna, naučna... i druga društveno korisna pregnuća i institucije. Sudbina države i naroda dodjeljivaće ovome zdanju vrlo različite, nekada najznačajnije državne, političke, kulturne, ali i neposredne humanitarne funkcije.

Od samih početaka pa do Prvoga svjetskoga rata u Zetskome domu svoje programe neće realizovati samo nominalni vlasnik, Cetinjska čitaonica, već i druga prijestonička i gostujuća domaća i inostrana društva, naravno, prvijestveno pozorišne trupe, družine i solisti. U Zetskome domu su, poslije prve premijere pa do početka prve redovne sezone stalnoga domaćega profesionalnoga ansambla, svoje repertoare prikazivali poznati glumački parovi i dramski prvaci iz okruženja sa svojim putujućima pozorišnim društvima (Protić, Lazić, Simić, J. A. Marković, Krsmanović, Ginić, Micić, Gavrilović, Ilić, Ćirić...), da bi, u sklopu jubilarnih svečanosti 1910. godine, tokom uspješnoga gostovanja, dio svoga repertoara prikazala i veoma ugledna teatarska kuća – Kraljevsko zemaljsko hrvatsko kazalište iz Zagreba.

Pod krovom Zetskoga doma, pored pozorišnih predstava, biće organizovane i izvođene vokalne i instrumentalne muzičke priredbe, koncerti, bešede, proslave, zabave sa igrankama, škole plesa, razne izložbe, sportske manifestacije (bilijar, šah, gimnastika, mačevanje...), bioskopske predstave... Održani su mnogi politički i državni skupovi. Pod krovom Zetskoga doma inaugurisan je prvi Ustav Knjaževine Crne Gore. Od svoga konstituisanja, do izgradnje posebno namijenjenoga zdanja – Vladinoga doma, u Zetskome domu je zasijedala Crnogorska narodna skupština. Tokom ratova Zetski dom funkcioniše kao bolnica. Tu se liječe bolesni i ranjeni vojnici sa frontova.

Već je konstatovano da Zetski dom u stvari nikada nije bio tek urbana jedinica. Činom sazdanja i kroz trajanje je bila znak, pojam, simbol, aktivni amalgam, možda je najbolje reći – skladan spoj najviših humanih vrijednosti i principa sa umjetnošću i kulturom. Zetski dom je zapravo ideja i u isto vrijeme kulturna i društvena akcija. Kroz decenije postojanja, ova institucija uspjela se uz mnoge stepenike, koji su obično odražavali stanje i moć naroda kojemu i sama pripada. Zato su odgovori na pitanja o sudbini Zetskoga doma uvijek bili, a i ubuduće će biti, sadržani u sudbini crnogorskoga naroda.

HOLOKAUST NA FILMU

Žarko Martinović

Shoah or Holocaust, a singular historical event, has found an ample expression in cinematography. This essay presents a critical appraisal of a specimen of influential films representing Shoah, including both fictional and documentary films, such as *Goodbye Children*, *The Pianist*, *Schindler's List*, *Sun of Saul*, *Sophie's Choice*, *Shoah*, *Radical Evil*, and others. Fictional films addressing the various cinematic narrations may convey the emotional truth about sufferings of victims and elicit compassion with them. Documentary movies encompass a larger number of topics and show the witnessing of people who survived Shoah. It is concluded that the cinema is an important artistic medium which aims to preserve the memory about Shoah for future generations.

Šoa ili Holokaust, jedan od najmračnijih perioda svjetske istorije, proglašen je za jedinstveni istorijski događaj, rupturu i prekretnicu u istoriji čovječanstva.¹ Pri svakom pokušaju da

¹ Naziv Holokaust (engl. holocaust) vodi porijeklo od riječi *holokauston* koja u grčkom prevodu Starog Zavjeta znači „spaljena žrtva“. Ovaj izraz, duboko prožet religioznim značenjem, danas se najviše vezuje za nacistički radikalni genocid odnosno istrebljenje Jevreja u kome je stradalo, po raznim

prikažu Holokaust na filmu sineasti se sučeljavaju sa problemom kako da radikalno nasilje, ono što se smatra nepredstavljivim i nepodnošljivim, izraze u filmskoj naraciji. Smrt je vizuelno nepredstavljiva a posmatranje mučenja, posebno kolektivne smrti i stradanja nedužnih je visceralno i psihički nepodnošljivo. Zato je potrebno veliko umijeće da bi se masovno nasilje na filmu vizuelno i auditivno predstavilo i prikazalo tako da bude i gledljivo i umjetnički vrijedno.

Igrani filmovi o Holokaustu odnose se na događaje u vremenu prije, u toku i poslije Holokausta. Da bi se prikazali svi značajni filmovi na ovu temu, bilo bi potrebno nekoliko knjiga. U ovom eseju je moguće da razmotrimo mali uzorak igranih filmova, izabranih po kriterijumu umjetničke vrijednosti: *Vrt Finci-Kontinijevih* (1970), *Veliki diktator* (1940), *Sofijin izbor* (1982), *Doviđenja djeco* (1987), *Život je lijep* (1997), *Pijanista* (2002) i *Šaulov sin* (2016). Zatim ćemo razmatrati kakve su mogućnosti filmske umjetnosti da kinematografski prikaže Holokaust, posebno na primjerima igranog filma *Šindlerova lista* (1994) i dokumentarnih filmova - *Šoa* (1985) i *Radikalno zlo* (2013). Na kraju ćemo navesti neke kinematografske prikaze posljedica Holokausta na preživjele i prenošenja traume na njihove potomke.

Vrt Finci-Kontinijevih / *Il Giardino dei Finzi-Contini* (Vitorio de Sika, 1970) je jedan od velikih autobiografskih filmova o Holokaustu, rađen po istoimenom romanu Đorđa Basanija. Film

procjenama, oko šest ili sedam miliona ljudi. Treći Rajh je bio prvi i jedini režim koji je u savremenoj istoriji definisao antisemitizam u rasističkim terminima kako bi „arijevska“ njemačka rasa našla opravdanje za istrebljenje Jevreja, Roma i slovenskih naroda. Vidjeti: Dan Stone. *Histories of the Holocaust*. Oxford, Oxford University Press, 2010; 256pp. Holokaust, tačnije Šoa, smatra se singularnim događajem, rupturom u istoriji i označava ključni, vrhovni simbol nehumanosti. Vidjeti: <http://www.deathreference.com/Gi-Ho/Holocaust.html#ixzz2wQpW8cLS> - pristupljeno 14. 5. 2016.

prikazuje period prije početka II svjetskog rata, u italijanskom gradu Ferari. U kadrovima izvanredne ljepote, gledamo mlade bogate Jevreje kako provode svoje vrijeme u igri i frivolnim romansama. Iako su sa dolaskom fašizma izolovani, pošto su im rasistički zakoni zabranili da posjećuju biblioteke i druga javna mjesta, oni i dalje pokušavaju da žive bezbrižno, pod zaštitom visokih bedema oko predivnog vrta, simbola njihovog povlašćenog svijeta. Svjedočeći o nemogućnosti suočavanja sa surovom realnošću i o nevjerici da će Jevreji biti žrtve genocida u logorima smrti, ovaj film se doima kao slika divnog sna koji se postepeno pretvara u noćnu moru, nenadoknadiivi gubitak za naratora filma, njihovog druga, mladog Italijana, zaljubljenog u djevojku Jevrejku.

Odista, užasan događaj kao što je Holokaust ostaje nepojmljiv, čak i kad *post hoc* zapažamo da su ga prethodna zbivanja nagovijestila već sa dolaskom nacista na vlast. Kad je saznao da su nacisti 1933. godine u Berlinu javno spalili njegove knjige, zajedno sa djelima Hajnea, Marksa, Kafke i drugih „epodobnih“ autora, Frojd je rekao Ernestu Džonsu: „To je napredak. U Srednjem vijeku bi spalili mene; danas se zadovoljavaju spaljivanjem mojih knjiga.“ (Gay, 1989, str. 592-3, prevod Ž. M). U to vrijeme, ni Frojd, ni cio tadašnji svijet nijesu ni slutili da je za Hitlera i naciste spaljivanje knjiga bilo uvod u masovno ubijanje i spaljivanje ljudi, Jevreja i drugih nevinih žrtava, u logorima smrti. I pored pisma Šandora Ferencija u kome ga je iste godine preklinjao da napusti Austriju i uprkos sve većih progona Jevreja u Njemačkoj, Frojd i dalje nije vjerovao da će nacističko nasilje tako brzo eskalirati. Godine 1938, Frojd je jedva uspio da spasi svoj život, pošto je princeza Mari Bonaparte nacistima skupo platila za dozvolu koja mu je omogućila da sa svojom najužom porodicom ode u egzil. Pred odlazak iz Beča, nacisti su tražili da Frojd potpiše izjavu da ga nacisti nijesu maltretirali. Stavljajući svoj potpis, Frojd je dodao: „Svima mogu da toplo

preporučim Gestapo“ (Gay, 1989, str. 628, prevod Ž. M). Očito, humor nije napustio Frojda ni u tom teškom trenutku.

Doviđenja djeco / Au revoir les enfants Luja Mala (Louis Malle, 1987) prikazuje život u jednoj francuskoj pansionskoj katoličkoj školi za vrijeme II svjetskog rata. Film je poluaufografska priča o drugarstvu dva učenika, Francuza i Jevreja. Djecu Jevreje u školi štiti jedan sveštenik-nastavnik, krijući njihova imena i porijeklo da bi ih sačuvao od užasa Holokausta. Izbjegavajući sentimentalnost, Luj Mal ovim filmom ukazuje omaž prijateljstvu. Prikazujući dirljive filmske scene, posebno tragičan završetak kad nacistička racija hapsi jevrejsku djecu i njihovog nastavnika, reditelj filma prenosi na gledaoce svoja lična osjećanja tuge i krivice.

Pijanista / The Pianist (2002) Romana Polanskog oslikava ličnu dramu slavnog poljskog umjetnika, Jevreja Vladislava Špilmana u vrijeme Holokausta. Iako je Špilman svoje memoare napisao i objavio 1946. godine (pod naslovom *Smrt grada*), knjiga je sklonjena od očiju šire javnosti jer istinsko svjedočenje o ratu nije bilo po volji ni socijalističkim cenzorima (Pavković, 2002). Novo izdanje knjige, objavljeno tek 1998. godine, postalo je svjetski hit. Polanski se zainteresovao za Špilmanove memoare zato što se u njima pojedinosti opisuju živopisno, kako je izjavio, „bez sentimentalizma i bez uljepšavanja“.² Zato je odlučio da knjigu adaptira za film, odabravši za scenaristu čuvenog dramskog pisca Ronalda Harvuda.

Špilman, čuveni koncertni umjetnik, u trenucima u kojima su Njemci otpočeli bombardovanje Varšave, svira Šopenov recital.

² Roman Polanski je preživio Holokaust pošto je kao sedmogodišnjak uz očevu pomoć pobjegao iz geta u Krakovu; zatim se čitavih pet ratnih godina skrivao i gladovao, uspijevajući da preživi uz pomoć katoličkih porodica. Roditelji su mu odvedeni u koncentracione logore – otac je preživio užase logora u Mauthausen a majka je pogubljena u gasnoj komori u Aušvicu. Majčina smrt ostala je neprebolna rana u Romanovoj duši.

U toj posljednjoj emisiji „žive muzike sa antene Poljskog radija“ (Špilman, 2002, str. 26), eksplozija potresa studio i odbacuje pijanistu Špilmana (u izvanrednoj ulozi Adrijen Brodi) daleko od klavijature a muzika (zvuci Šopenovog nokturna u C-molu) naglo prestaje. U narednoj sekvenci, Špilman je izložen smrtnoj opasnosti na ulicama Varšave; oko njega se rasprskavaju bombe a na putu do kuće postaje nevoljni očevidac užasnog razaranja i spaljivanja grada gledajući raskomadana ljudska tijela bez mogućnosti da ikome ukaže pomoć. Film izvanredno reprodukuje i dramatične momente u kojima nacisti hapse i zatvaraju u varšavski geto Špilmana i njegovu porodicu (oca, majku, sestru i brata). Špilman i u getu mora da drži koncerte da bi spasio porodicu od gladovanja. Traumatske scene se nastavljaju prisilnim transportom zatočenika geta u koncentracioni logor, u toku kojeg Špilman ne može da spasi svoju porodicu od deportacije. Iako mu se poslije spašavanja iz geta ukazuje „šansa za preživljavanje“, obuzima ga „osjećanje bespovratnog raskida sa svim što je predstavljalo [njegov] dotadašnji život“ (Špilman, 2002, str. 109). Usred sveopšteg stradanja i ugroženosti vlastitog života, Špilmanu pomažu slučajnosti i nekoliko dobrih ljudi. Među njima je i jedan njemački oficir koji mu, oduševljen njegovom muzikom, pomaže da preživi.

Špilman u filmu nije prikazan ni kao heroj niti kao borac, već čovjek koji stoički nastoji da preživi, prvo u Varšavskom getu, zatim skrivajući se u porušenim i napuštenim zgradama. On podleže i fizičkoj transformaciji: od zdravog i energičnog mladog čovjeka na početku filma, od njega pred kraj rata ostaje onemoćalo stvorenje, skoro kost i koža, a u jednoj potresnoj sceni jedva može da drži komad hleba u rukama.

Holokaust je u ovom filmu prikazan iz lične ali i realistične perspektive čovjeka koji prolazi kroz velike patnje u Varšavskom getu a potom se godinama, u stanju samrtne straha, skriva da bi preživio. Klavir je u filmu čvorišni objekt, a

muzička umjetnost sa svojim univerzalnim jezikom je ključ Špilmanovog opstanka. Kad u toku skrivanja u razrušenoj kući pronade klavir, Špilman je u velikom iskušenju ali se ne usuđuje da svira da ne bi odao svoje prisustvo. U jednoj sekvenci filma, on samo pomjera prste iznad dirki podražavajući sviranje. U tim trenucima, doživljavamo da predivna muzika koju slušamo izvire iz njegovog bogatog muzičkog pamćenja.

Muzika u filmu postaje ključ, ne samo za opstanak glavnog protagoniste, već i za njegovu psihičku obnovu. Film se završava sekvencom trijumfa kada Špilman poslije rata u oslobođenoj Varšavi priređuje koncert zajedno sa čitavim orkestrom, čime se zaokružuje uloga muzike kao umjetnosti koja spaja ljude.³ *Pijanist* daje snažan portret čovjeka u borbi za opstanak usred stravičnih ratnih događaja.⁴

Iako je humor zdravi mehanizam odbrane, njegova upotreba u umjetničkoj obradi užasno tragičnog istorijskog događaja kakav je Holokaust smatra se kontroverznom. Stoga je i Čaplinov *Veliki diktator* (1940), jedno od najznačajnijih djela filmske umjetnosti, bio izložen kritici. Čaplin je izjavio da ne bi pravio ovaj film da je u to vrijeme znao jezivu istinu o koncentracionim logorima.

Na uvodnoj špici, dva podnaslova uvode humorni ton u ovu tragikomediju. Prvi glasi „Svaka sličnost između diktatora Hinkela i jevrejskog berberina je slučajna“ a drugi: „Ovo je

³ Višestruka značenja muzike u Špilmanovom romanu i u filmu *Pijanist* Romana Polanskog bila su predmet posebne psihoanalitičke studije: Stein, Alexander (2007). Music and Trauma in Polanski's *The Pianist* (2002). *Psychoanalytic Inquiry A Topical Journal for Mental Health Professionals*, 27:4, 440-454, DOI: 10.1080/07351690701484469

⁴ Polanski je izjavio: „Nasilje treba prikazati onako kako je stvarno bilo. Ako ga ne pokažete realistično, onda je to nemoralno i štetno. Ako njime ne uznemirite svijet, onda je to opscenost.“ http://en.wikiquote.org/wiki/Roman_Pola%C5%84ski pristupljeno 14. 7. 2015.

priča o periodu između dva svjetska rata, u vremenu kad je ludilo pušteno na slobodu, kad je sloboda nestala, a čovječnost se negdje zaturila.“

Čaplin je iskoristio svoju fizičku sličnost sa Hitlerom da bi u filmu odigrao dvije uloge – bezimenog jevrejskog berberina i moćnog diktatora Hinkela. Čaplinova satira obiluje podrugljivim imenima. Nacistički vođa u filmu se zove Adenoid Hinkel, a fašistički vladar je Benzino Napaloni (parodija na Benita Musolinija). Adenoid je naziv za žljezdano tkivo u grlu, tzv. treći krajnik.⁵ „Fuj“ je firer, a naziv Tomanija (za zemlju kojom vlada) je kovanica od riječi toksin (*ptomain*) i manija. Bakterija (Italija) očito asocira na zarazne klice, a Napaloni je kovanica od riječi Napoleon i balon. Hering je na engleskom naziv za debelu ribu. „Dvostruki krst“ je parodija na kukasti krst koji sadrži neprevodivu igru riječima – engleski *double cross* znači i izdaju prijatelja ili saveznika. Time se aludira na činjenicu da je Hitler zaključivao mir s mnogim evropskim zemljama da bi ih nacistička Njemačka zatim iznenada napala, bez objave rata.

Bolesno grandiozni narcisizam oba diktatora je glavni predmet podsmjeha. Snimljena tehnikom ubrzanog kadra, neprestana Hinkelova besmislena aktivnost ima jedini cilj da veliki diktator sebi prida izuzetnu važnost i pojača svoje samopoštovanje. Posebno je ubjedljiv simbolizam sekvence u kojoj se Hinkel igra sa svijetom, globusom od velikog balona. Igra se završava kad balon pukne pod stiskom diktatorovih ruku.

Veliki diktator je ismijavanjem nacizma i najstrašnijeg čovjeka na svijetu dokazao hrabrost i veličinu najzabavnijeg čovjeka na svijetu. Čaplin perfektно istrajava u izrugivanju Hitleru. On direktno prenosi obrasce ponašanja koje je Hitler koristio u svo-

⁵ Vidjeti: *The Great Dictator* (1942). *Sinopsis*.

<http://www.tcm.com/tcmdb/title/76858/The-Great-Dictator/articles.html> - pristupljeno 1.3.2018

jim javnim nastupima. Hitlerova besjednička tehnika savršeno je parodirana u scenama govora diktatora Hinkela u kome se histeričan glas miješa sa nerazumljivim i grotesknim riječima. Posebno je impresivna sekvenca pri kraju filma, u kojoj se mali jevrejski berberin, poslije zamjene likova, umjesto diktatora Hinkela nađe na podijumu u ulozi govornika ispred velike nacističke armije. Ovdje treba zapaziti paradoksalan odgovor mase: isto kao što su prethodno burno aplaudirali Hinkelu, oni istim žarom pozdravljaju i malog jevrejskog berberina prurušenog u Hinkela, iako je sadržina njihovog govora potpuno različita i suprotna. Kako Mladen Dolar (Dolar, 2012) iznosi u svojoj filozofskoj studiji o glasu, odgovor mase je neobičan jer ona ne zna da je umjesto Hinkela na podijumu njegov jevrejski dvojnik. Nasuprot diktatorovom nerazumljivom govoru u kome dominira jačina glasa i čije riječi nevidljivi prevodilac pretvara u političke poruke, mali berberin se svojim razgovjetnim glasom i humanim afektom glatko povezuje sa masom. Za razliku od Hinkela čiji govor upućuje masu na ukidanje zakona i odobrava joj upotrebu nasilja, mali berberin se poziva na humanost i bratstvo.

Isticanjem da svi svjetski diktatori moraju biti poraženi i da se mora stvoriti bolji svijet od sadašnjeg, govor malog berberina oduševljava gledaoce filma. Međutim, za neke filmske kritičare je taj isti govor kontroverzan jer izlazi iz okvira filma, poput ideološke propagande. Ipak nijedna kritika ne može da pobije činjenicu da je Čaplinov govor na kraju *Velikog diktatora* jedan od najuzbudljivijih u istoriji sedme umjetnosti, i jedna od najrefleksivnijih antiratnih poruka u istoriji čovječanstva. Istorijski značaj *Velikog diktatora* je nesumnjiv kad se ima u vidu da je Čaplin započeo rad na ovom filmu dvije godine prije Perl Harbura i prikazao ga prije nego što su Sjedinjene Američke Države stupile u Drugi svjetski rat.

Odbrana humorom i igrom se javlja i u igranom filmu *Život je lijep* (1997) Roberta Beninija koji slika događaje prije i za vri-

jeme Holokausta. U filmskoj naraciji, otac (Roberto Beninji) pokušava da svog malog sina sačuva od užasa kolektivnog stradanja i da mu očuva iluziju da je njihov život i dalje lijep a da je njihovo zatočeništvo u koncentracionom logoru samo prolazna igra. Takav sadržaj je ne samo neuvjerljiv, već ublažavanje užasa i stav sveznalice u odnosu na nepredstavljivu istinu o Holokaustu može izgledati dehumanizujuće.⁶ S druge strane, film teži da bude dosljedan na nivou vizuelne forme. Tako se u prvom dijelu filma ljubav dvoje mladih i njihova kratkotrajna porodična sreća, prije početka II svjetskog rata, prikazuju u raskošnim svijetlim bojama a hladna, mutno plava boja obilježava scene u kojima su otac i sin u koncentracionom logoru, dok sivi tonovi prevladavaju u sekvencama stradanja i pogibije dječakovog oca. U realističnom završetku filma, pravila dječije igre nemaju nikakve izgleda da zamijene pravila logora smrti.

Šindlerova lista je zasnovana na istinitom događaju koji je opisan u knjizi *Šindlerov kovčeg / Schindler's Ark* Tomasa Kinelija (Thomas Keneally, 1982). Spielberg je počeo snimanje *Šindlerove liste* u Krakovu 1993 godine. Kako bi što tačnije prikazali sve originalne lokacije, autori filma su rekonstruisali logor smrti u blizini Aušvica. Logori smrti, od kojih je najveći bio Aušvic, bili su logori u kojima su vršena brza pogubljenja Jevreja, ubrzo nakon ulaska u logor. Na taj način je ubijeno oko 900.000 ljudi a oko 400.000 preostalih je u logoru umrlo od bolesti, gladi, ili ropuskog rada (Browning, 2000).

U *Šindlerovoj listi* se prikazuje spašavanje jedne grupe Jevreja iz logora smrti. Da bi prikazao patnje i stradanja Jevreja zatočenih u logore smrti, Spielberg se koristi dokumentarnim materijalom. On pritom koristi funkciju fotografije da prikaže „nužno realnu stvar koje je bila postavljena ispred objektiv“ (Bart / Barthes, 1980/ 2004, str. 76-77). To „dvostruko stanje

⁶ Vidjeti: Moscovitz, Jean-Jacques. *Rever et réparer l'histoire... Psychanalyse et cinema politique. Érès, Toulouse, 2015.*

povezanosti stvarnosti i prošlosti“ (Bart / Barthes, 1980/ 2004, str. 77) je suština fotografije kao umjetnosti koja svojom ikoničnom i simboličnom snagom povezuje više generacija i čuva mrtve od zaborava. Ovdje mislimo na scene u kojima na ulasku u logore smrti nacisti hiljadama Jevreja oduzimaju sve lične stvari, uključujući i fotografije njihovih najmilijih. U sljedećem kadru, nacisti spaljuju fotografije, u pokušaju da prikriju tragove svojih gnusnih i nepojamnih zločina.⁷

Događaji i likovi su fikcionalizovani, kako bi gorka istina o Holokaustu mogla da ima bolju recepciju. Film prikazuje paradoksalnu situaciju u kojoj nacista Oskar Šindler (Lajem Nison / Liam Neeson), njemački katolički preduzetnik, u vrijeme njemačke okupacije Poljske u toku Drugog svjetskog rata pomaže Jevreje. Film se zasniva na Oskarovom preobražaju, kako u njegovom javnom životu (od pohlepnog ratnog profitera koji želi da se obogati izrabljujući Jevreje kao jeftinu radnu snagu do aktiviste koji daje sav svoj novac da bi spasio Jevreje od užasa nacističkih koncentracionih logora), tako i u ličnom životu (u kome prestaje s promiskuožnošću i vraća se svojoj supruzi Emiliji). U ovom tipu narativa, Šindler treba da postane superfigura oca kako bi ispunio svoju istorijsku misiju – spašavanje jevrejskih porodica.

Kao suprotnost Šindleru oslikan je komandant koncentracionog logora, nacista Amon Get (Ralf Fajns / Ralph Fiennes), oličenje čistog zla nacističke partije. Zloban, emocionalno hladan, iz obijesti, sa svog balkona pucnjima iz svog revolvera ubija Jevreje u logoru. Sadističko-voajeristička fascinacija ženskim

⁷ U dokumentarnu građu o Holokaustu spadaju i fotografije koje prikazuju okrutnost nacista koji muče zatočenike logora i patnje žrtvi. Te fotografije su pravili mučitelji-nacisti a mnogo rjeđe prolaznici i, potajno, same žrtve. Grinberg (Greenberg, 1994) s pravom primjećuje da te fotografije pružaju samo blijedu sliku najstrašnijih mučenja i nezamislivih patnji kojima su žrtve Holokausta bile podvrgnute.

tijelom karakteriše njegovo ponašanje prema služavki, Jevrejki Helen Hirš (Hirsch). Rušeći jevrejsko groblje da bi napravio put, on teži da zatre svaki spomen na egzistenciju Jevreja.

Važnu ulogu u Šindlerovom preobražaju ima Jicak Štern (Ben Kingsly / Kingsley), Jevrejin knjigovođa u njegovoj fabrici. Štern falsifikuje dokumenta da bi mogao da u fabrici zaposli što više Jevreja i tako ih spasi od logora smrti. Na kraju filma, pravda je na neki način zadovoljena, bar u sudbinama glavnih likova. Nakon oslobođanja logora, Get biva pogubljen zbog počinjenih ratnih zločina. S druge strane, Šindler od Šterna prima zlatni prsten koji mu u znak zahvalnosti poklanjaju spašeni Jevreji. Šternove riječi: „Ko spase jedan ljudski život, spasio je čitav svijet“ označavaju veliku psihološku istinu da unutrašnji život svakog čovjeka čini jedan cjelovit i neponovljivi univerzum.

Značenje liste sa imenima Jevreja mijenja se u toku filma. Na početku, liste označavaju propast jer ih prave nacisti koji u njih upisuju sve Jevreje „nevažne“ za rad u fabrikama oružja i ukrcavaju ih u vozove čije je odredište logor smrti. Prije ulaska u logor, Jevreji bivaju obezličeni pošto su prisiljeni da ostave svu svoju imovinu i postaju brojevi. Kasnije, komandant Aušvica postupa sa Jevrejima kao sa robom nudeći Šindleru da kupi 300 Jevreja sa liste. Ta lista koju Šindler pravi zajedno sa Šternom spasonosna je za Jevreje. U ironičnom obrtu na kraju filma, Jevreji koje je Šindler spasio predaju mu listu sa svojim potpisima kao garancijom spasa u slučaju da ga zarobe saveznički vojnici oslobodioci.

Najveći broj sekvenci filma je snimljen u crno-bijeloj tehnici, uz upotrebu ručne kamere u većini scena, u težnji da se stilom sličnom dokumentarnom vjerno prikaže stradanja Jevreja u Aušvicu, logoru smrti. Jedna scena prikazuje kako se jedno dijete skrivalo u nužniku, do struka utonulo u izmet. Podsjećajući da logoraši nijesu imali nikakvih uslova da u logoru održavaju ličnu higijenu, ova scena podsjeća na termin

„ekskrementni napad na lično dostojanstvo,“ kako je uslove u logoru opisao jedan od preživjelih (Des Pres, 1977).

Minimalistička upotreba boje u dvije kratke epizode simbolizuje nadu. U prvoj, vidimo narandžasti plamen svijeca na jevrejski sveti dan Šabat, lelujava plamen koji u trenutku sumorne sadašnjice, povezuje prošlost, tradiciju koja opstaje milenijumima, i budućnost, kao vjeru u opstanak Jevreja. U drugoj epizodi, djevojčica u crvenom kaputu, koja hrabro korača prolazeći pored nacista, i nalazi sklonište, predstavlja srceparajuću sinegdohu nadanja i stradanja Jevreja. Kadrovi u tehnokoloru slikaju vrijeme koje prethodi početku genocida. Na kraju filma, kadrovi u boji se ponovo javljaju, u prikazu poslijeratnog perioda, kada preživjeli Jevreji, radnici u Šindlerovoj fabrici i njihove porodice, odaju poštu na Šindlerovom grobu u Jerusalemu. Oni su sada ljudi koji su doputovali iz raznih krajeva svijeta, imaju svoje adrese i svoju istoriju a „njihova egzistencija u vremenu, prošlom, sadašnjem i budućem, pomaže da se usidre scene užasa, vozova, zastrašujućeg haosa nasilnog otrgnuća od porodica, pepela, poniženja, beznađa i zla“ (Goodman, str. 250). Ovakav epilog, kao i mnoge sekvence filma, pokazuju da je *Šindlerova lista* mnogo sofisticiraniji i samosvjesniji film nego što su mnogi kritičari spremni da priznaju.

Mada je namjera filmskih autora impresivna, a važnost teme izvanredna, *Šindlerova lista* ima svoje nedostatke. Hansen (1996) ističe da je ovaj film holivudski proizvod koji je ograničen na više načina. Prvo, ekonomskim i ideološkim shvatanjima po kojima su zabava i spektakl neupitne i vrhovne vrijednosti; drugo, fetišizacijom stila i glamura; treće, sklonošću da se svako iskustvo shvata u superlativima (kao „najveći film o Holokaustu koji je ikada snimljen“), kao i postvarujućim, rangirajućim, i trivijalizujućim uticajem na sve čega se dotakne.

Mane filma uveliko su proizvod nemoguće misije njegovih autora da sveobuhvatno i na zanimljiv način prikažu najužasniji

i najtraumatičniji događaj XX vijeka. Fikcionalni narativ nije optimalan za intenciju da na jednom uzornom primjeru bude predstavljen totalitet iskustva Holokausta. Fokalizujući se na jedan podvig, podvig koji je nesumnjivo važan izuzetak, može se izgubiti iz vida činjenica da je Holokaust, istrebljivanje miliona ljudi, nesamjerljivo i neuporedivo stradanje. Klasična holivudska naracija koju Spielberg koristi zahtijeva da se uzročna motivacija usredsredi na djelovanje pojedinih glavnih protagonista nasuprot „anonimnim“ masama Jevreja koji su bili predmet istrebljenja. Prikazivanje Šoa putem klasične naracije koja je komponovana kao kontinuirana cjelina u suprotnosti je sa prirodom Šoa kao događaja koji je označio diskontinuitet u istoriji čovječanstva (Ogilvie, 2013). Kritičari filma, posebno Klod Lancman (1994)⁸, ističu da *Šindlerova lista* izvrće prirodu događaja jer se bavi preživljavanjem, opstankom pojedinaca, a ne činjenicom smrti, istrebljivanjem svih Jevreja i drugih naroda. U stilu holivudskog hepienda, u *Šindlerovoj listi* se prikazuju najmanje tri spašavanja u posljednjem trenutku.

Likovi Jevreja u filmu su jednostavni i nerazvijeni, svedeni na generičke stereotype koji ne mogu da pobude empatiju gledalaca. Jedini izuzetak je lik Jicaka Šterna, koji djeluje kao neki nemoćni jevrejski kralj. Mlada Jevrejka koju Amon Get zlostavlja, po nekim kritičarima, ovaploćuje opasnu seksualnost jevrejskih žena (Hansen, 1996).

Prigovor da film prikazuje Holokaust kako ga vide likovi Njemaca (Šindlera i Amona Geta) samo je djelimično tačan. Posebno, prikazivanje sadističkog izživljavanja Amona Geta na zarobljenicima logora, dato iz perspektive ovog lika, može ostaviti utisak da je Holokaust u Spielbergovom filmu pogrešno redukovao na sadizam pojedinaca. Međutim, na nivou filmske naracije ili iskaza, uzimajući u obzir flešbekove, glas-preko,

⁸ Lanzmann, Claude. "Holocauste, la représentation impossible" *Le Monde*, 3 Mar. 1994, pp. 1, 7)

optičku tačku gledanja i ulogu diegetskog i nediegetskog zvuka, film predstavlja događaje na veoma kompleksan način. Glavna iskazna struktura filma upravo je lik Jevreja Jicaka Šterna; kadrovi tačke gledanja većinom se prelamaju kroz njegovu vizuru a ne preko Šindlera ili Amona Geta. Da bi našao čulni izraz za mučno iskustvo Holokausta, događaje koji se radikalno opiru našim sposobnostima poimanja, Spielberg u *Šindlerovoj listi* ne koristi samo vizuelna već i akustična sredstva predstavljanja (zvuk vozova, dijaloge, pucnje, krike, nediegetsku muziku), kako bi njihovom kombinacijom našao adekvatan estetski izraz traume (Hansen, 1996).

Šindlerova lista je za mnoge kritičare redukcionistički način gledanja na ulogu naroda u istoriji i umanjivanje istine o Holokaustu kao sistematski vršenom istrebljivanju Jevreja kao nacije. Najstroži kritički stav o filmu izrekao je Stenli Kjubrik (Stanley Kubrick) za koga je *Šindlerova lista* film „o uspjehu, zar ne? Holokaust je o šest miliona Jevreja koji su ubijeni. *Šindlerova lista* je o 600 Jevreja koji su preživjeli.“⁹ Svjestan ograničenja svog fikcionalnog prilaza Holokaustu, Spielberg je uz DVD izdanje *Šindlerove liste* prikazao razgovore s preživjelim koji su bili na listi. Time je pojačana vjerodostojnost nekih scena igranog filma. Velika popularnost *Šindlerove liste* donijela je Spilbergu veliku zaradu koju je priložio za *Fondaciju Šoa*. Poslije dvije godine od osnivanja, ova fondacija, smještena u Kalifornijskom univerzitetu u Los Anđelesu, sadržala je skoro 54000 svjedočenja o Šoa, kazivanja svjedoka iz 56 zemalja izgovorena na 32 jezika (Goodman, p. 247).

Suočavanje sa užasavajućom istinom o Holokaustu neizbježno prate strepnja i tjeskoba, strah, anomija, depersonalizacija i tuga. Velika gledanost filma je pokazatelj da je Spielberg svojom tehnikom režije uspio da na velikom ekranu iznese slike

⁹ Citirano prema: <https://www.goodreads.com/quotes/1177776-think-schindler-s-list-was-about-the-holocaust-that-was-about> pristupljeno: 9. 4. 2018.

dehumanizacije i smrti, a da ne odbije gledaoce. Uspio je da u velikoj mjeri u posmatračima filma održava jedno psihičko kretanje, po terminu psihoanalitičarke Nensi Gudman „živo okruženje“ koje se putem svjedočenja može razviti oko traume. U tu svrhu, često je korišćena filmska tehnika nelinearne naracije, tehnika osciliranja između više raznih scena da bi se „titriralo užasavajuće iskustvo masivne traume“ (Goodman, 1996, str. 247).

U filmu se slike Šindlerovog lica u krupnom planu smjenjuju sa scenama užasnih stradanja Jevreja u logoru. Takve oscilacije omogućavaju gledaocima filma da lakše podnesu prikaze mučnih slika stradanja. Šindlerovo prisustvo djeluje poput svjedočenja koje omogućava registrovanje događaja, čime se otvara emocionalni prostor unutar koga gledaoci mogu da prime film. Još jednom podvlačimo da u filmskoj naraciji ni Šindler ni njegovi jevrejski radnici ne ginu već ostaju živi, što omogućava posmatračima filma da uđu u priču i da se poistovjete sa preživljavanjem. Gudmanova navodi da je mnogo naučila od Spilbergove filmske tehnike u kojoj su diegetske oscilacije analogne sa kliničkim situacijama gdje pacijenti-stradalnici prave digresije od svojih potresnih priča kako bi lakše podnijeli intenzivno bolne afekte vezane za traumu. U psihoanalitičkom radu sa svojim traumatizovanim pacijentima, Nensi Gudman lično doživljava oscilacije nivoa pažnje i samosvijesti kako bi podnijela i sadržala pacijentove bolne afekte i kako bi oni postali dostupni proradi. Na taj način, u analitičkoj dijadi se stvara saučesništvo dvije nesvjesne psihe.

Prethodno opisani igrani filmovi prikazuju Holokaust kroz slike sjećanja preživjelih, ili traume i stradanja žrtava. Za razliku od njih, *Šaulov sin* (Laslo Nemeš / *László Nemes*, 2016) izdvaja se jednom vrstom negativnog kapaciteta, direktnim prikazivanjem mehanizama funkcionisanja mašinerije smrti, uništavanja žrtava logora smrti u gasnim komorama i krematorijumima. Da bi to ostvario, Laslo Nemeš je dugo godina proučavao ulogu

Jevreja zarobljenika u logorima smrti, nazvanih *Sonderkommando*. Njihova uloga je bila da za dodatno sljedovanje hrane i slične neznatne povlastice svoje zemljake i sunarodnike odvođe direktno u gasne komore i da zatim odstranjuju njihove lješeve.

U filmu, oni svoje užasne zadatke obavljaju užurbano i ćutke, pri čemu se kamera fokalizuje na jednog od njih, Šaula, koji tek poslije 11,5 minuta od početka filma izgovra prve riječi: „Ja ću“, kao da time daje pristanak na saučesništvo u genocidu. Pripadnici Zonderkomanda koriste svoje povlastice da bi ostali u životu nešto duže od drugih zatvorenika i na kraju postali žrtve genocida obilježeni dubljim prokletstvom – saradnjom sa izvršiocima genocida, nacistima koji nijesu poricali samo život već i smrt onih koje su ubili, kako bi na taj način porekli da su izvršili masovna ubistva i zločinački genocid.¹⁰

U toku čitavog filma, vidimo samo ono što vidi Šaul (Geza Rerig/ Géza Röhrig), pripadnik *Sonderkommando* u Aušvicu. U krupnom planu je Šaul sa svojim nemirnim i grozničavim pogledom a u pozadini, u neizoštrenom planu su užasavajuće scene ubijanja nevinih žrtava i uklanjanja tragova njihovog postojanja. U toku projekcije filma u prepunoj bioskopskoj sali vlada mukla tišina, kao da se na sve gledaoce prenosi rad nijemih nagona smrti (Frojd, 1922/1984).

Napetost dostiže maksimum u sceni likivdacije dječaka-tinejdžera koji preživi prvu smrtnu dozu gasa. Šaul ne može da ga spasi od dželata koji ga usmrćuje ali sakriva njegov leš. U njemu se rađa ideja za iskupljenjem tako što će skrivati dječakov leš sve dok mu ne obezbijedi dostojanstvenu smrt pružanjem jevrejskog pogrebnog obreda. Njegovo traganje za rabinom među

¹⁰ Pravni termin *istorijski negacionizam* odnosi se na krivični čin iskrivljivanja istorijskih događaja što se najčešće tiče poricanja Holokausta. Vidjeti: https://en.wikipedia.org/wiki/Historical_negationism pristupljeno: 11. 2. 2018.

novim zatočenicima logora prerasta u dramu u toku koje on vjeruje da je gasom otrovani dječak njegov vlastiti sin i simbol za povratak izgubljenog ljudskog dostojanstva žrtava, makar posmrtno. Šaulovo skrivanje dječakovag leša sukobljava se sa planom njegovih drugova da pobjegnu iz logora. Pripadnici Zonderkomande u ovom filmu se bore za ono što izgleda nezamisliva mogućnost iskupljenja. Ipak, na putu su da je ostvare koristeći posljednje dane svog života da bi prvi proturili dokumente o logorima smrti u slobodni svijet i doprinijeli da saveznici u jeku II svjetskog rata saznaju istinu o Holokaustu i genocidu.

Igrani filmovi o Holokaustu mogu da iznesu emocionalnu istinu o stradanju i da pobude saosjećanje gledalaca sa žrtvama. Oni mogu da ukažu na neke od uzroka kao što je dehumanizacija žrtava koja prethodi ubijanju. Međutim, njihovi nedostaci koje smo prethodno opisali ukazuju na potrebu da se Holokaust prikaže i u dokumentarnim filmovima.

Dokumentarni filmovi se oslanjaju na strukturnu izražajnost filmskog medijuma kako bi, bez ikakve fikcije, omogućili da se izvorna sjećanja na Holokaust otrgnu od zaborava. Oni mogu da obuhvate veći broj tema i da prikažu svjedočenja mnogih učesnika i neposrednih svjedoka događaja. Najvažnije od svega, i posmatrači ovih filmova postaju svjedoci u kojima se ponovo konstituiše egzistencijalnost nezamislivog i neizrecivog koje učesnici profilmskog događaja pokušavaju da formulišu, kako bi ga učinili stvarnim i poznatim nekom „drugom“.

Dokumentarni filmovi o Holokaustu mogu se, po Dženet Voker (Walker, 2005), razvrstati u sledeće kategorije: 1. arhivski materijal, uz koji je komentar minimalan ili odsutan; 2. forma novinarske filmske trake, odnosno arhivsko snimanje s komentarom; 3. forma istorijske kompilacije; 4. istorijska istina u kojoj se snima direktno na lokaciji uz direktno obraćanje filmskih subjekata čime se smanjuju potreba i želja za komentarom – *Hronike jednog leta / Chronicles of a Summer* (reditelj Žan Ruš

/ Jean Rouch, 1960); 5. posttraumatska forma, raskid sa dokumentarnim realizmom i povezivanje sa poslijeratnim modernizmom – filmovi *Noć i magla* / *Night and Fog* (reditelj Alain Resnais / Alen Rene, 1955), i *Šoa* / *Shoah* (reditelj Klod Lancman / Claude Lanzmann, 1985) koji su transformacija dokumentarnog filma u ono što je postmoderno, refleksivno ili posttraumatsko.

Film *Šoa* traje 9 sati i 23 minuta i nesumnjivo je najduži od svih filmova o Holokaustu. U njemu se aktuelizuju strahote logora smrti Aušvica i Treblinke, masovno ubijanje u dušegupkama, gasnim komorama i u krematorijumima, kao i zbivanja u Varšavskom getu. Reditelj Lancman podvlači da je njegov film govorno svjedočanstvo o Holokaustu. Svjestan da se prošlost ne može direktno vizuelno predstaviti, on u svom filmu striktno odbija njeno prikazivanje, kako putem fikcionalne obnove, tako i u arhivskim registrima. Na taj način, za razliku od igranih filmova, gledaoci *Šoa* se suočavaju sa realnošću, poimajući da je ono što je nepredstavljivo ujedno i nepopravljivo.

Film *Šoa* se od uobičajenog dokumentarnog žanra razlikuje po rediteljevom iznošenju sasvim ličnih stanovišta i velikom broju razgovora sa ljudima koji su doživjeli Holokaust na razne načine. Lancmanovi sagovornici su i žrtve koje su preživjele Holokaust, osobe koje su služile za zabavu nacistima, bjegunci iz Aušvica. Lancman daje riječ Rudolfu Vrbi, čovjeku koji je preživio užase Aušvica, koji odmjerenim glasom kazuje: „Čitava mašinerija smrti počivala je na tom jednom principu: da ljudi ne znaju ni gde su stigli, ni šta ih čeka... Za naciste, glavno je bilo da se sve odvija bez kolizije, neprekidno. Nije gubljeno vreme.“¹¹ I druga potresna svjedočenja u filmu prate krupni planovi muzeja žrtvama Aušvica, Birkenaua i mnogih logora smrti. Glas-izvan slike i titlovi teže da održe cjelovitost

¹¹ Navedeno prema: Moscovitz, Jean-Jacques, op. cit, str 172. U ovoj knjizi se nalazi opširna studija o filmu *Šoa*, koja izlazi iz okvira ovog eseja.

vizuelnog i verbalnog prikaza podstičući gledaoce da na osnovu onoga što su čuli i pročitali prepoznaju sebe kao autore vlastitog opažanja. Lancman u filmu prikazuje i nacističke oficire koje je snimao skrivenom kamerom. Kad je tajno snimanje nacista otkriveno, Lancman je bio fizički napadnut i povrijeđen. Mesec dana se oporavljao u bolnici a bio je optužen i za „neovlašćeno korišćenje njemačkih vazdušnih talasa.“

Šoa pruža svjedočanstvo o fizičkim, teško opazivim detaljima masovnog istrebljivanja a jednako i o „istorijskoj krizi svjedočenja“ (Felman, 1992). Po istoj autorki, ta kriza, najupadljivije manifestna u fizičkim napadima na Lancmana i u protivrječnim iskazima svjedoka, ne prijeti samo projektu retrospektivnog, anamnestičnog objašnjenja već ugrožava i samu mogućnost razvoja koncepta svjedočenja, a time i sposobnost fotografije kao medija da registruje događaj. Kao posmatračisvjedoci, postajemo svjesni da individualna svjedočenja imaju ograničenu istorijsku vrijednost, i pored svih Lancmanovih napora da raskrije istinu.

Istoričar Ralf Hilberg je u Lancmanovom filmu istakao značaj nacističke propagande i sijanja mržnje prema Jevrejima koje je nacistička ideologija proglasila za nižu i kužnu rasu, „podljude“ (Hilberg, 1985). Lancman je svojim djelom napravio filmsku spomen grobnicu za nevine i nikad sahranjene žrtve logora smrti Aušvica i Treblinka. Svjestan da je u situaciji gubitka i manjka, Lancman ih oživljava ističući lakanovske parcijalne objekte – pogled i glas (Lacan, 1973).

Iako je veliki film, Šoa je sakralizovan, učinjen nedostupnim kritici, jer se kvazi-teleološki poziva na jedinstvenost Šoa, kao događaja koji je kao prekid istorije, događaj izvan istorije. Lancmanovo prikazivanje Holokausta „sa gledišta Jevreja“ naišlo je na negodovanje, naročito u Poljskoj i SAD-u. Lancman je kritikovan što nije razgovorao ni sa jednim od Poljaka spasilaca Jevreja i što nije pomenuo i Poljake ubijene u koncentra-

cionim logorima. Revoltirani Lancmanovim gledištem da logori smrti ne bi mogli biti izgrađeni u Francuskoj jer ih „francusko seljaštvo ne bi tolerisalo“ Poljaci su osudili film kao tendenciozan i manipulativan (Cherry, Orla-Bukowska, str. 36).¹²

Pomenute kritike ne treba da ublaže činjenicu da je Holokaust ekstremni, možda i najekstremniji genocid, istinski eksterminizam koji se od svih drugih genocida razlikuje po cilju da se potpuno i konačno istrijebe svi Jevreji u cijelom njemačkom Rajhu i na svim teritorijama koje su nacisti okupirali. Nacisti su sistematski vršili i istrebljivanje drugih populacija (Roma i slovenskih naroda), političkih protivnika, homoseksualaca, duševnih bolesnika, ljudi sa urođenim anomalijama, (Moscovitz, 2016). Prema nacističkoj rasističkoj ideologiji, istrebljenje drugih, proglašениh za „niža bića“ i osobe „nedostojne života“ bio je glavni cilj, viši od svih ratnih ciljeva. Nacisti su istrebljivali druge narode radi sebe samih, kako bi, radikalno i apsolutno, konstituisali svoj ‘čisti’, ustvari fantazmatični, ‘arijevski’ identitet. (Ogilvie, 2012). U nacističkom genocidu, istrebljenje Jevreja je bilo od centralnog značaja. Kako ističe Dan Stoun (Stone, 2010), Jevreji za naciste nisu bili samo niža rasa, već su smatrani za protiv-rasu, to jest, one koji, po njima, uopšte nisu ljudi.

¹² Lancmanu se može zamjeriti njegovo subjektivno poverenje u „francusko seljaštvo“ i previđanje istorijskih razloga koji su uticali na to da nacisti naprave logore smrti u Poljskoj; ovdje navodimo okupaciju cijele Poljske već u septembru 1939. godine, veliki procenat jevrejskog stanovništva u Poljskoj, nacistički plan za građenje logora smrti u mjestima sa razvijenom mrežom željezničkog saobraćaja. Povrijeđeni nacionalni ponos Poljaka kao nacije zbog genocida Jevreja izvršenog na njenoj teritoriji i danas je snažan i ogleda se u javnom neprihvatanju Holokausta – donošenjem Zakona iz 2018. godine kojim se zabranjuje povezivanja Poljske sa genocidom. Ovaj sporni zakon se graniči sa negacionizmom (vidjeti napomenu 10), pa je kritikovan i od strane Izraela i mnogih evropskih zemalja.

Uz puno poštovanje žrtava, uzroke Holokausta moramo tražiti u dželatima – nacističkoj mašineriji smrti i Hitlerovoj rasističkoj ideologiji. Takav pristup koristi film *Radikalno zlo/Das radical Böse* (Stefan Ruzowitzky, 2013) koji u multidimenzionalnom razmatranju pokazuje da je Holokaust imao mnoštvo uzroka – ideoloških, socioloških, psiholoških, ekonomskih i drugih. U filmu se koriste originalni citati, dnevnici vojnika i sudski zapisnici i traže odgovori od historičara i psihologa. Snimljen je i razgovor sa članovima nacističke jedinice koja je od 1941. do 1944. godine vršila zatiranje Jevreja na istočnom ratištu gdje je pogubljeno oko dva miliona Jevreja. Svi intervjuisani vojnici iz te jedinice su tvrdili da su uvijek izvršavali naredbe svojih zapovjednika.

S tim u vezi, autor filma opisuje Milgramov psihološki eksperiment (Milgram, 1974) u kojem je pokazano da se teško oduprijeti autoritetu i kad naređuje ono što je pogubno za drugog. U uslovima eksperimenta, 65% ispitanika je bilo uslovljeno da se ponaša okrutno. Međutim, upravo je generalizacija zaključaka tog eksperimenta najsporniji dio filma. Ovdje podsjećamo na kritiku Milgramovog rada od strane Eriha Froma (Fromm, 1980, str. 64-70) koji ističe da pokoravanje autoritetu nije glavni rezultat eksperimenta, već je to „prisutnost savjesti kod većine ispitanika“ i osjećanje napetosti „kad ih je poslušnost natjerala da djeluju protiv svoje savjesti“. On ističe da u Milgramovom radu nema podataka o ispitanicima „koji su ostali mirni za vrijeme čitavog eksperimenta“ (Fromm, 1980, str. 69), upravo o mogućim psihopatama koji se možda i ne protive izvršenju potencijalno okrutnih radnji. Ovdje treba istaći da je ispitanicima u Milgramovom eksperimentu unaprijed stavljeno do znanja da njihovi postupci neće izazvati nikakvo tjelesno oštećenje. Za razliku od njih, zločinci – nalogodavci i izvršitelji Holokausta su bili potpuno svjesni svojih okrvavljenih ruku i patnji žrtava. Milgramov eksperiment traje oko jedan sat, pa osobe nemaju

vremena da razmisle o značenju svojih postupaka. Holokaust je trajao godinama, pa su i naredbodavci i izvršitelji imali puno vremena za procjenu svoje moralnosti i razumijevanje svoje nehumanosti (Waller, 2007, str. 111–113).

Uzroci Holokausta su mnogobrojni i veoma složeni, te izlaze iz okvira ovog teksta. Osvrnimo se samo na moguće psihološke uzroke. Psihoanalitičari su ukazali da je narcisističkoj identifikaciji Njemaca sa Hitlerom prethodio regresivni grupni proces u kojem dominira konkretno mišljenje i fenomen „niko ne misli, već grupa (ili vođa) misli za pojedinca“ (Chasseguet-Smirgel, 1985). Ne samo nacisti, već bezmalo i svi Njemci, su u svakom trenutku, do pred sâm kraj Drugog svjetskog rata, bili spremni da daju život za svog vođu. Oni su se od dolaska Hitlera na vlast divili elitnim nacističkim SS jedinicama koje su i obespravljeni Jevreji morali smatrati bogovima. Istorijsko-socio-politički procesi, posebno ponižavanje Vajmarske republike i ekonomski kolaps Njemačke poslije Prvog svjetskog rata bili su bitni faktori u formiranju crta ličnosti zajedničkih za njemačku omladinu i za njeno prihvatanje nacističke ideologije. Nacisti su Jevreje smatrali za mrlju i nečistoću koju treba potpuno eliminisati sa tijela njemačke nacije (Ogilvie, 2012). Svirepost zločina nacističkog Trećeg rajha u vezi je sa njegovom biopolitikom, biološkim temeljom njegove politike koji je bio „sistematska koncentracija čiste krvi, zajedno sa izbacivanjem svega što je strano i nepoželjno“ (Varvin, 2001, str. 106).

Reditelj Štefan Rucovicki (Stephan Ruzowitzky) u filmu *Radikalno zlo* jasno osvjetljava činjenicu da su vojnici SS-jedinica koji bi odbili ubijanje Jevreja mogli biti premješteni u drugu vojnu jedinicu ali im uopšte nije prijetila smrt, niti tjelesno kažnjavanje. Rucovicki daje riječ historičaru Andreju Angriku (Angrick) koji objašnjava: Vojnik je uvijek mogao reći: „Došao sam na ratište kako bih ratovao, a ne da ubijam nemoćne, žene i decu.“ U tom slučaju, vojnik bi bio prebačen na

druge zadatke. Međutim, nijedan vojnik nije smio javno sumnjati u nacističku ideologiju o arijevske rasi i njenim ciljevima. Vjerovatno su bile važne i javne Himlerove čestitke upućene svim nacistima koji su mogli da svojim rukama vrše istrebljenje i da gledaju nagomilavanje leševa.

Angrik smatra da zakoni u svakom demokratskom društvu moraju postaviti jasnu granicu između onog što se toleriše i dozvoljava, u odnosu na ono što je zabranjeno i kažnjivo. On smatra da je i u današnjoj Njemačkoj nacistima dozvoljeno da previše pričaju, čime stvaraju atmosferu mogućih izgovora za potencijalne zločince. Na kraju filma, Rucovicki jasno definiše svoj stav: nema nikakvog opravdanja za ubice, niti je dopušteno da se krivica prebaci na apstraktnu instancu nacističke države ili režima. Krivica i odgovornost uvijek ostaju samo i jedino lični. To je pokazano u sudskim procesima od kojih je svakako najveći Nirnberški proces održan 1945. godine i ovjekovječen u istoimenom igranom filmu prikazanom 1962. godine, upravo u vrijeme suđenja nacističkom zločincu Ajhmanu.

Ljudi koji su preživjeli Holokaust čitavog života trpe psihičke patnje, često nepodnošljive. Emocionalnu istinu o njima pokušali su da prenesu mnogi filmovi, možda najuvjerljivije od svih *Zajmodavac* (*Čovek iz zalagaonice*) / *Pawnbroker* (Sidni Lumet / *Sidney Lumet*, 1964) i *Sofijin izbor* / *Sophie's Choice* (Alen Pakula / *Alan Pacula*, 1982). Film *Zajmodavac* prikazuje lik sredovječnog Jevreja koji je preživio Holokaust. U sumornoj atmosferi Njujorškog sirotinjskog predgrađa Bronks, on je prikazan kao cinični ateista koji smatra da je novac jedina vrijednost. Afektivno je otupio od užasa koje je preživio. U flešbekovima se prikazuju njegove patnje u koncentracionom logoru gdje je bio prinuđen da nemoćno i očajnički gleda kako mu dva sina ginu i kako mu nacisti siluju suprugu.

Za film *Sofijin izbor* reditelj Pakula je adaptirao romana Vili-jema Stajrona, a za glavnu ulogu angažovao veliku umjetnicu

Meril Strip (Meryl Streep), kako bi na filmu oživio potresnu priču o ženi koja je preživjela strahote Holokausta i poslije rata izbjegla u SAD. Međutim, njenim duševnim patnjama nikada nema kraja. U slikama sjećanja, u crno-bijelom, kvazi-dokumentarnom stilu, prikazuje se uzrok njene neprebolne patnje, strahovita dilema pred koju je nacisti stavljaju pri ulazu u Aušvic: ona je prisiljena da kaže koje će od njeno dvoje djece biti odmah pogubljeno u gasnoj komori, a koje će ostati da zajedno s njom pati i podnese strahote koncentracionog logora smrti.

Djeca preživjelih koja nijesu lično bila u logorima, doživjela su traumu svojih roditelja, traumu koja im je bila prenijeta posredno, nesvjesno, preko neverbalnog ponašanja roditelja, preko priča i fotografija. Ta prečutkivanja i to neizrecivo, djeca su afektivno duboko preživljavala odrastajući sa traumatizovanim žrtvama. Transgeneracijsko prenošenje traume sa preživjelih na njihove potomke rođene poslije Drugog svjetskog rata dokazano je u nizu psihoanalitičkih i psiholoških proučavanja i opisano u raznim dokumentima (Sigal, 1989; Štajner-Popović, 2001). Pokazano je da djeca preživjelih imaju veći rizik od psihičkih poremećaja. Dokumentarni film *Transgeneracijsko nasilje – od opstanka do ispunjenja; trauma i lečenje ispunjavanjem* roditelja Pola Valenta (Valent, 1988) vizuelno ilustruje pretrpljeno nasilje, strategije preživljavanja i liječenje traume iz holističke perspektive koja pokazuje da je afektivna integracija traume bitna, kako oni koji su preživjeli užase koncentracionih logora ne bi svoju traumu prenijeli na svoje potomke.

Sjećanje na Holokaust ni danas ne blijedi – ono se obnavlja i razmatra iz raznih tačaka gledanja. To pomaže da se očuva sjećanje na žrtve, na užase koji se nikada ne smiju zaboraviti, kako preklinje Primo Levi u knjizi *Zar je to čovek* (Levi, 1958/2005):

„Vi koji živite zaštićeni
U svojim toplim domovima,
Vi koji svečeri kad se kući vratite
Zatičete topli obrok i draga lica:
Razmislite zar je to čovek,
Taj koji radi u blatu
Koji ne zna za spokoj
Koji se bori za mrvicu hleba
Koji umire zbog jednog da ili jednog ne
Razmislite zar je to žena,
Bez kose i bez imena
Bez imalo snage da se seća
Praznog pogleda i studene utrobe
Poput kakve žabe u zimu.
Imajte na umu da se to zbilo:
Prenosim vam ove reči.
Uklešite ih u svoje srce
Boraveći u kući i koračajući ulicom,
Idući na počinak i budeći se iz sna
Ponavljajte ih svojoj deci.
Il' nek' vam se kuća sruši,
Nek' vas bolest skrši,
Vaši rođeni nek' od vas lice okrenu.“¹³

Možemo zaključiti da je filmska umjetnost važno sredstvo za prenošenje pamćenja o Holokaustu, genocidu i transgeneracijskoj traumi, uključujući tu i mnoga velika stradanja u istoriji čovječanstva koja nijesu ovdje razmatrana (ropstvo crnaca u Americi, Vijetnamski rat, Prljavi rat u Argentini, aparthejd u Južnoj Africi, sovjetski i istočnoevropski komunistički teror, te

¹³ Levi, Primo, *Zar je to čovek*, Prevela s italijanskog, Elizabet Vasiljević. Paidea, Beograd, 2005, loc. cit. str. 5.

genocidi u Jermeniji, Ruandi¹⁴, Kambodži, i drugim zemljama). Film je postao važan arhiv koji uspostavljanjem i jačanjem afektivne veze među ljudima ponovo oblikuje i ovaploćuje kulturno pamćenje. Psihoanalitičar dr Henri Parens je kao dijete izbjegao Holokaust dok su njegovi roditelji ubijeni u logoru smrti. On nam svojom knjigom *Obnova života – iscjeljivanje od holokausta* (Parens, 2004), poručuje da „znati i pamтити znači ne dopustiti da se [holokaust] ponovo desi.“

Literatura:

- Barthes, Roland. 1980. *La chambre Claire: Note sur la photographie*. Cahiers du Cinéma / Gallimard / Seuil, Paris. (Bart, Rolan. 2004. *Svetla komora. Nota o fotografiji*. Rad, Beograd.

- Browning, Christopher. *Nazi Policy, Jewish Workers, German Killers*. New York: Cambridge University Press, 2000.

- Chasseguet-Smirgel, Jeanine. Reflections of a psychoanalyst upon the nazi birocracy and genocide. *International Journal of Psycho-Analysis*, 1900;17:167-176.

¹⁴ Film Ruanda hotel (Teri Džordž /Terry George/, 2004) prikazuje istinite događaje. Hotelijer Pol Rusesabagina uspijeva da sačuva živote svoje porodice i živote 1268 izbjeglica kojima, dok bježe pred genocidom u Ruandi, pruža sklonište u svom hotelu. Polova hrabrost i osjećanje dužnosti su u oštrom kontrastu sa neetičkim stavovima i postupcima vojnih zapovjednika koji uopšte ne pokušavaju da spriječe humanitarnu katastrofu. U Ruandi su, 1994. godine, naoružani Huti planski izvršili pokolj oko pola miliona do milion pripadnika plemena Tutsi; mnoge kontroverze i pokušaji revizionizma istorije u vezi sa genocidom u Ruandi još uvijek traju. Vidjeti:

https://en.wikipedia.org/wiki/Rwandan_genocide pristupljeno: 14. 4. 2016.

- Cherry RD, Orla-Bukowska A. *Poland and the Poles in the cinematic portrayal of the Holocaust. Rethinking Poles and Jews: troubled past, brighter future*. Rowman & Littlefield, Lanham, Mariland, USA, 2007.
- Des Pres, Terrence. *The Survivor: An Anatomy of Life in the Death Camps*. New York: Pocket Books, 1977.
- Dolar, Mladen. *Glas i ništa više*. Prevela s engleskog Iva Nenić. Fedon, Beograd, 2012.
- Felman, Shoshana (1992). The Return of the Voice: Claude Lanzmann's Shoah. In: Felman and Dori Laub, eds. *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History*. Routledge, New York and London.
- Frojd, Sigmund (1923/1984). S one strane principa zadovoljstva. Preveo Božidar Zec. *III Program jesen 1984*, 253-333.
- From, Erih. *Anatomija ljudske destruktivnosti*, Tom 1 i tom 2, preveli Gvozden Flego i Vesna Marčec-Beli, Naprijed, Zagreb, 1980.
- Gay, Peter. *Freud. A life for our time*. Anchor Books, New York, 1989.
- Goodman, Nancy R. Opening the mind to trauma through oscillations of focus. Learning from the film *Schindler's List*. In: Nancy R. Goodman and Marilyn B. Meyers (eds). *The Power of Witnessing: Reflections, Reverberations, and Traces of the Holocaust: Trauma, Psychoanalysis, and the Living Mind*. Routledge, London, 1996, p. 247-254.
- Greenberg, R.H. (1994). Schindler's List. *Psychoanal. Rev.*, 81:753-756.
- Hansen, Miriam Bratu. *Schindler's List* is not *Shoah*: The second commandment, popular modernism, and cultural memory. *Critical Inquiry* 1996; 22 (Winter): 292-312.
- Hilberg, Ralph. *The Destruction of the European Jews*. Yale University Press, Harvard, 2005.
- Lacan, Jacques. *Les quatre concepts fondamentaux de la psych-*

analyse. Le seminaire livre XI. Editions de seuil, Paris, 1973 (Lacan, Jacques. *Četiri temeljna pojma psihoanalize*. Prevela Mirjana Vujanić-Lednicki. Naprijed, Zagreb, 1986).

- Martinović Žarko i Martinović Milica. Doprinos psihoanalize proučavanju i sprečavanju rata. U: Martinović Žarko i Martinović Milica, prir. *Psihoanaliza i rat*. Čigoja štampa, Beograd, 2001, str. 167-199.

- Milgram, Stenley. *Obedience to Authority*. Tavistock, London, 1974.

- Moscovitz, Jean-Jacques. *Rever et réparer l'histoire... Psychanalyse et cinema politique*. Érès, Toulouse, 2015.

- Ogilvie, Bertrand (2012). *L'homme jettable. Essai sur l'exterminisme et la violence extrême*. Éditions Amsterdam, Paris.

- Parens H (2004). *Renewal of life: Healing from the holocaust*. Rockville, MD: Schreiber.

- Pavković, Vasa. Uz srpsko izdanje *Pijaniste*. U: Špilman, Vladislav. *Pijanista*. Prevela s poljskog Biserka Rajčić. Beograd: Narodna knjiga – Alfa, 2002, str. 235-239.

- Stone, Dan. *Histories of the Holocaust*. Oxford, Oxford University Press, 2010.

- Špilman, Vladislav. 2002. *Pijanista*. Prevela s poljskog Biserka Rajčić. Beograd: Narodna knjiga – Alfa.

- Štajner-Popović, Tamara. „Izgubljena“ druga generacija – krici iz istočne evrope. U: Martinović, Žarko i Martinović, Milica, prir. *Psihoanaliza i rat*. Čigoja Štampa, Beograd, 2000, str. 125-134.

- Varvin, Sverre. Genocid i etničko čišćenje. Psihoanalitička i socijalno-psihološka gledišta. U: Martinović Žarko i Martinović Milica, prir. *Psihoanaliza i rat*. Čigoja štampa, Beograd, 2001, str. 99-111.

- Walker, Janet (2005) (ed.) *Trauma Cinema: Documenting Incest and the Holocaust*. University of California Press, Berkeley and Los Angeles.

- Waller, James. *Becoming Evil: How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing*. Oxford University Press. Oxford, 2007.

CRNOGORSKI VOJNI SANITET

Srđa Martinović

For the Montenegrin soldiers, Montenegrin women were the main and only sanitary force. A certain kind of improvised sanitary service was also provided by folk medics and healers. Only in 1875, after the outbreak of the Hercegovina Uprising, strong impetus was given to the enhancement of the sanitary service in Montenegro. The same year, the first hospital was opened, the Red Cross Society was established and representatives of foreign missions were coming and for the first time provided an organised and professional help to the Montenegrin army on the battlefield; in 1896 the first military doctor was appointed in the Standing Army. We may say that the military sanitary forces in their full capacities started to exist since the adoption of the military regulations in 1903 and 1910, as well as the start of the training of the auxiliary sanitary staff in 1906.

„Doktore! Skup je život u ove naše strane. Sin si Crne Gore. Njihovim bolesničkim posteljama ti i tvoji drugovi pristupajte sa ubjeđenjem da domovini spasavate vojnika u svakojem bolniku, kojem svojom naukom i vještinom uspijete život sačuvati.“

Kralj Nikola, 1912.

U neprestanim ratovima koje je Crna Gora vodila za održanje slobode Crnogorac je sve vrijeme bio ratnik, a Crnogorka sav njegov sanitet i komora.

Tradicionalno organizovana, po teritorijalno-plemenskom principu, crnogorska vojska snabdijevanje svojim jedinicama u ratnim okolnostima vršila je na tradicionalan način. Sve do drugog dijela vladavine knjaza Nikole nije bilo stalne sanitetske službe koja bi se starala o ranjenim i bolesnim na frontu. Cjelokupna sanitetska služba crnogorske vojske oslanjala se na narodne ljekare – ranare, travare i melemare, ali i crnogorske žene koje su svojim očevima, muževima, braći i drugim bliskim krvnim srođnicima, na prvim borbenim linijama, donosile tain, municiju i druge potrebne stvari, ali i previjale rane i izvlačile ranjenike. Crnogorke su bile vjekovima jedina komora i sanitet crnogorske vojske koje je ljubav i ukorijenjena tradicija vukla da budu sa svojim bližnjim u najtežim trenucima u prvim linijama. Kako bi opremile svoje ukućane koji se bore na frontu potrebnom opremom, prelazile su na stotine kilometara, često su se kretale u manjim grupama, obično iz istog sela ili plemena. Tain, municiju i druge potrebne stvari nosile su iz svog doma, a manjim dijelom iz državnih ustanova i skladišta, na leđima ili tovarnim konjima. Prisutnost crnogorske žene na frontu kao logistike svome mužu duboko je bio ukorijenjen običaj i navika, koji se i pored brojnih naredaba knjaza Nikole da to spriječi, zadržao sve dok je trajala crnogorska vojska.¹ Crnogorske žene, noseći potrebnu opremu crnogorskome vojniku, stizale su do Grahova, Vučjeg Dola, Ostroga, Skadra, Lovćena i Mojkovca. Nijesu bili rijetki slučajevi da su se prilikom puta sukobljavale sa vojnicima neprijateljskih snaga u odbrani svoje komore. Jedan takav slučaj

¹ Kralj Nikola je bio izdao naredbu kojom se zabranjuje ženama pristup frontu. Međutim, prilikom zauzeća Dečića, Crnogorke nije mogla da spriječi ni jedna naredba već su pohitale u pomoć svojim muškarcima. Kad je kralj nakon ovih borbi otišao prema Kakarickoj gori da obiđe ranjenike, naišao je na Crnogorke koje nose ranjenike. Kad je vidio ovu scenu kralj se duboko potresao i zaplakao. Od tada je dozvolio Crnogorkama da mogu pratiti svoje muškarce na bojištu.

dogodio se u jednog bici na Kastratskim visovima prilikom Skadarske operacije 1912. godine kada je grupa od 50 crnogorskih žena, koje su čuvala i previjale ranjenike na frontu, zgrabile puške ranjenika i jurnule na turske vojnike koji su naišli na njih. Tom prilikom su ranjene dvije djevojke.² Česti su bili slučajevi da su crnogorske žene izvlačile svoje ranjene sa prvih borbenih linija, prilikom čega su i same ranjavane, a brojni su primjeri i da su stradale. Ostao je zapisan njihov podvig da su iz borbe na Dečiću izvukle sve ranjenike i prenijele ih u Podgoricu što je imalo pozitivan efekat u nedostatku potrebnog sanitetskog ljudstva i transporta, jer bi ovo zahtijevalo značajan angažman zdravih boraca.

Crnogorska narodna vojska, u svojoj konstantnoj borbi za slobodu i državu oslanjala se na sanitetsku podršku crnogorskih žena, narodnih vidara i travara koji su us pomoć ljekaruša liječili ranjene i bolesne. Ljekaruše su zapravo predstavljale skup recepata za liječenje pojedinih rana i bolesti. Za vrijeme Petra II nije postojalo stalnih ljekara u prijestonom Cetinju, već je crnogorski gospodar prilikom bolesti pozivao ljekare iz Kotora da ga pregledaju i liječe. Prve stručne ljekare, strance, angažuje knjaz Danilo – francuski vojni ljekar Luj Pol Tedeski (1858–1860) po činu major je bio prvi dvorski ljekar i njegov lični sekretar. U naredne tri decenije još četiri francuska ljekara su se smjenjivala na ovoj dužnosti (sanitetski major II klase Žak Tusen Pankraci 1861–1865, sanitetski major I klase Alfred Bulonj 1867–1868, sanitetski major II klase Gustav Frilej 1868–1873, od kojih je posljednji bio sanitetski major I klase Žan Batist Fevrije koji je 1880. godine napuštio Crnu Goru). Ovi ljekari stručnu pomoć su ukazivali knjazu i njegovoj porodici kao i knjaževim saradnicima i njihovim porodicama. Interesantno je da je dr Pankraci liječio crnogorske vojnike na

² Šoć, Filip, *Narodna i naučna medicina u Crnoj Gori do 1916. godine*, str. 327.

frontu tokom Crnogorsko-turskog rata 1861-62. godine. U ratovima koje je knjaz Danilo vodio protiv osmanske vojske nije bilo organizovanog vojnog saniteta osim Crnogorki koje su izvlačile ranjene i povrijeđene i vodile brigu o njima, i narodnih „ljekara“ koji su svojim umijećem vidali rane, sanirali iščašenja, prelome i druge povrede.

Sličnu praksu angažovanja stranih ljekara nastavio je i knjaz Nikola, tako se 1869. godine kao državni činovnici nalaze cetinjski ljekar dr Đustinijani Jovan i danilovgradski ljekar dr Arslanije Jovan, a tih godina u Crnoj Gori angažovani su dr Kosta Janča, dr N. Papadopolo, dr Vajzer, dr Kajamaci, dr Sakapros.³

Osnivanje prve bolnice i Crnogorskog Crvenog krsta

Snažan podstrek razvoju sanitetske službe u Crnoj Gori dogodio se 1871. godine kada je knjaz Nikola odlučio da se unovče mnogobrojni darovi koji su prispjeli povodom rođenja prijestolonasljednika Danila i izgradi bolnica na Cetinju. Mjesto i plan gradnje bolnice odredio je dr Frilej, tadašnji dvorski ljekar. Radovi su otpočeti sredinom aprila 1872. godine, a završeni krajem maja 1873. godine. Kako i dalje nije bilo uslova za početak rada bolnice, zgrada je privremeno bila namijenjena za smještaj i obradu ratnog materijala. Međutim, izbijanje Hercegovačkog ustanka, 27. juna 1875. godine, izazvao je ranjene ustanike i njihove porodice da traže utočište u Crnoj Gori iz koje se praktično rukovodilo ustankom. Prve hercegovačke izbjeglice primljene su u Herceg Novi ali je ubrzo sa Cetinja naređeno da se ranjenici odmah evakušu na Cetinje. Već 3. avgusta 1875. godine na Cetinju je osnovan Odbor za pomoć hercegovačkim borcima i njihovim izbjeglim porodicama (Odbor za stradajuće Hercegovce). Na njegovom čelu nalazio se mitropolit Ilarion

³ Isto, str. 138–144.

Roganović, dok su članovi bili: vojvoda Mašo Vrbica, Špiro Kovačević, proto Stevo Kapa, Ljubomir Nenadović, Simo Popović i Božo Novaković. Odbor je bio veoma agilan i sprovodio je opsežne aktivnosti na organizovanju pomoći za ogroman broj lica. Organizovao je po hitnom postupku i tri manje prihvatne bolnice prema Hercegovini i to na Grahovu, u Šavniku i Župi Nikšićkoj ali i Andrijevi i Drobnjaku.⁴ Prema podacima ovog Odbora do septembra 1875. godine je preko Crne Gore prešlo 25.000 lica iz Hercegovine.⁵ Na njegovu inicijativu, u zemlji i inostranstvu, organizovani su razni odbori, a među prvim su, 28. avgusta 1875. godine, Međunarodni komitet za pomoć hercegovačkim ustanicima, zatim 3. septembra, odbor u Rimu itd. Najangažovanije aktivnosti sprovedene su u Rusiji, u kojoj je organizovana široka akcija Crvenog krsta za pomoć ustanicima. Upućivana je pomoć u novcu i opremi, a formirane su i sanitetske ekipe sa stručnim licima, bolnicama i ambulanta-ma koje su u fazama pristizale u Crnu Goru.

Ubrzo je Odbor proširen novim članovima: arhimandritom Visarionom Ljubišom, Gavrom Vukovićem, sekretarom Senata, i Nikom Stankovim Martinovićem, cetinjskim kapetanom.⁶ Shvatajući situaciju, Odbor za stradajuće Hercegovce izrazio je želju da prihvati Ženevsku konvenciju i formira Crveni krst. Tekst Ženevske konvencije upućen je u Crnu Goru odmah po izbijanju ustanka, a knjaz Nikola je sproveo ubrzani postupak za njegovu ratifikaciju. Senat je 17. (29) novembra ratifikovao konvenciju i ovaj datum se uzima kao dan osnivanja Društva Crnogorskog Crvenog krsta. Nakon ratifikacije konvencije o ranjenicima, Stanko Radonjić, kao šef Knjaževske kancelarije,

⁴ Dragičević Risto, Odbor za stradajuće Hercegovce i Društvo Crvenoh krsta (1875–1876), *Crveni krst Crne Gore 1875–1975*, str. 12.

⁵ Martinović, Dušan, Upravnici bolnice Danilo I do 1944. godine, *Zbornik radova iz istorije crnogorskog saniteta*, str. 25.

⁶ *Glas Crnogorca* od 8. novembra 1875. godine.

uputio je jedan primjerak u sjedište Međunarodnog komiteta Crvenog krsta u Ženevi. Nakon ovog, 28. decembra 1875. godine, upućena je delegacija iz Ženeve u sastavu: Alojz Humbert, dr Ferier i Kral Gec kako bi pomogla u organizaciji, smještaju i liječenju ranjenika. Delegacija je stigla na Cetinje 19. januara 1876. godine, da bi već 21. januara u njenom prisustvu bila održana osnivačka skupština Društva Crvenog krsta koje je 17. novembra 1875. godine prihvatilo kao dan njegovog osnivanja (prvi Crveni krst na Balkanu). Pokrovitelj Crnogorskog Crvenog krsta je bila knjaginja Milena, predsjednik je bio Visarion Ljubiša, sekretar Špiro Kovačević, Gavro Vuković, Valerije Tomić, Ilija Beara i dva Iličkovića. Kako bi se narod upoznao sa njegovim značajem štampana su pravila i objašnjena, dok je Gavro Vuković sa francuskog preveo brošuru „Što je Crveni krst“ autora Avgusta Moanijera, predsjednika Međunarodnog komiteta za ranjenike. Šef delegacije međunarodnog Crvenog krsta Humbert je ostao na Cetinju, a dr Ferier i apotekar Gec su otišli na ispomoć bolnici u Župi Nikšićkoj. Tu su proveli dva mjeseca u liječenju oko 300 bolesnika, da bi u martu 1876. godine napuštili Crnu Goru.⁷

U Crnu Goru je prva došla georgijevska opština Društva ruskog Crvenog krsta, 30 decembra 1875. godine kako bi pomogla u zbrinjavanju ranjenih i bolesnih. Na čelu ove misije nalazio se knjaz Petar Aleksijevič Vasiljčikov, starija medicinska sestra Jelisaveta Petrovna Karceva, Nikolaj Bobrovski, hirurg Nikolaj Vasiljevič Skifosovski (Moskovski institut za urgentnu pomoć nosi njegovo ime), Nikolaj Nikolajevič Tregubov, deset medicinskih sestara i veći broj drugog pomoćnog osoblja. Ruski Crveni krst donio je sa sobom značajne količine sanitetskog materijala i medicinskih instrumenata. Misiji Crvenog krsta priključila se i sanitetska ekipa koju su sačinjavali doktori međ-

⁷ Martinović, Dušan, Upravnici bolnice Danilo I do 1944. godine, *Zbornik radova iz istorije crnogorskog saniteta*, str. 147.

icine: Nikolaj Petrovič Bogojavljenki, Vladimir Jasonovič Alševski (hirurg) i Jurij Mikolajevič Kovaljevski, apotekar Nikolaj Karlovič Ginter i nekoliko medicinskih sestara.⁸ U tom periodu u Crnu Goru stiže nekoliko ljekara i apotekara, rodoljublja - Daluka Binak i dr Vladimir Tomić, koji su ujedno bili i prvi ljekari bolnice „Danilo I“.⁹ Misija ruskog Crvenog krsta uz pomoć crnogorskih vlasti i Crnogorskog Crvenog krsta osposobila je bolnicu „Danilo I“ sa 50 kreveta za prijem i liječenje ranjenika. Dolaskom ruske misije na Cetinju i u Crnoj Gori osnivaju se razne ratne bolnice.¹⁰ Bolnica „Danilo I“, glavna i centralna bolnica na Cetinju koja je imala svoju apoteku, prve ranjenike i bolesnike počela je da prima u oktobru 1875. godine. Njen prvi upravnik i ljekar je bio dr Valerije Tomić¹¹ iz Pušćića na Braču, doborvoljac u Hercegovačkom ustanku, a pomoćnik, Ruskinja Evdokija Plastunova. Ruska misija je u januaru 1876. godine preuzela bolnicu i najpohvalnije se izrazila o redu i čistoći koja postoji u ovoj bolnici.¹² Broj ranjenika i bolesnika se stalno povećavao tako da je za njihove potrebe prvo osposobljena Biljarda, a kako je i to bilo nedovoljno, cetinjskim poljem podignuto je nekoliko šatora za njihov prijem. Tih mjeseci čitavo Cetinje je bilo velika bolnica, a dr Petar Mljanić zapisao je „kad je mala prijestonica Crne Gore imala čudnovat izgled. Bilo je u njoj više ranjenih i bonih negoli zdravih...“.

⁸ Dubravić N., *Crna Gora i humanitarno pravo*, Bolnica Danilo I – Spomenica 1873–1973, str. 61.

⁹ Vukotić, Ilija, Stogodišnjica bolnice Danilo I, *Bolnica Danilo I - Spomenica 1873–1973*, Obod, Cetinje, 1873.

¹⁰ Isto, str. 10.

¹¹ Nakon njega upravnici bolnice Danilo I su bili: Jovo Dreč, Janko Teodorides, Milan Jovanović-Batut, Petar Mljanić, Đorđe-Đoko Petković, Božidar Perazić, Stanko Matanović, Neško Radović i Stevo Ognjenović.

¹² Kusovac, Vasilije, 125 godina bolnice Danilo I, *Zbornik radova iz istorije crnogorskog saniteta*, Cetinje, 1998, str. 15.

Sanitetska služba u Veljem ratu 1876–1878. godine

Organizovana pomoć ranjenicima i žrtvama borbi od strane stručnih lica – ljekara začeta je u Crnoj Gori početkom 1876. godine kada se i može uslovno govoriti o vojnom sanitetu kojeg su sačinjavali ljekari izvanjci i članovi ljekarske misije iz Rusije. Nakon što je opremila bolnicu na Cetinju, misija ruskog Crvenog krsta preuzela je u svoju nadležnost bolnicu u Župi Nikšićkoj, a kasnije i bolnicu na Grahovu koju su vodila dva ruska ljekara, dr Žukin i dr Polisadov koji je preminuo u junu 1876. godine od tifusa.¹³ Iste godine u junu 1876. godine počeo je Crnogorsko-turski rat koji je trajao sve do 1878. godine. Knjaz Vasiljičkov se 1876. godine morao vratiti u Rusiju, a mjesto šefa Misije zauzeo je general Stefan Teodorov Panjutin, čiji su pomoćnici bili hirurđ Evgenije Vasiljevič Pavlov i dr Stefan Kokalen. Adaptiranu bolnicu u Biljardi kapaciteta 120 kreveta¹⁴ vodili su ruski ljekari: dr Evgenije Pavlov, dr P.A. Anojev, dr Afanasijev, dr Jakovljevič, dr Glob, dr Fedorovič, dr Unterberger, dr Koslomejec, dr Jasikov, dr Turbin i dr Bogojavljenki sa grupom medicinskih radnika i drugog pomoćnog osoblja.¹⁵ Kako su i ovi kapaciteti bili nedovoljni, napravljena je impovizovana bolnica na Njegušima koju su vodili dr Lavrentije Pavlovič Kurkovski i dr Stenkijević sa ekipom medicinskih sestara iz Orlićke gubernije. Ova ekipa ruskih ljekara napuštala je Crnu Goru u septembru 1876. godine, a zamijenila je druga ekipa iz opštine Krasnovozdviženske. Na njenom čelu nalazio se Nikolaj Ivanovič Toropov, a tu su bili i dr Ivan Ščatinj i 15 medicinskih ljekara. Ove dvije ekipe uputilo je petrogradsko društvo Crvenog krsta, dok je moskovsko društ-

¹³ Šoć, Filip, n.d, str. 148–149.

¹⁴ Kasnije je ovaj broj narastao na 300 kreveta (prim. autor).

¹⁵ Šoć, Filip, n.d, str. 150.

vo Crvenog krsta uputilo ekipu koju su sačinjavali ljekari: Uškovski, Zaljec, Petrovič, Klovdijev, Mižilov i Ivanov. Moskovska ekipa vodila je novoformiranu bolnicu u Danilovgradu kapaciteta 50 kreveta.¹⁶

General Panjutin se morao vratiti u avgustu 1876. godine, a na čelo ruske pomoći došao je Tregubov, a nakon njega Pavel Aleksandrovič Buha u čijoj ekipi su bili ljekari: Pavel, Kurkovski, Lebedjev, Maksimov, Soluha, Unterberger i 11 pomoćnika, kvalifikovanih zdravstvenih radnika. Kada je Rusija 1877. godine ušla u rat sa Osmanskim carstvom povećala se stručna pomoć u Crnoj Gori. Tako je u aprilu 1877. godine iz Pokrovske opštine na Cetinje stigla nova ekipa ruskog Crvenog krsta u sastavu: dr Mihailov, dr Aleksijevič Lebedev, hirurzi N. A. Krugljovski i V.A. Studitski sa 15 medicinskih sestara, koja je preuzela stručni rad u bolnici „Danilo I“. Na mjestu šefa ruske ekipe, ljekara Buhu zamijenio je general Petar Aleksijevič Rihter. Crnogorska vojska vodila je opsežne operacije van svoje teritorije ali i na čitavoj svojoj teritoriji od sjevernog dijela, Nikšića, do Primorja. Nedovoljni kapaciteti i ogroman broj ranjenika uticao je da se pored postojećih improvizovanih bolnica formiraju i bolnice u Ostrogu, Danilovgradu, na Bioču, a za primorski sektor u Sutormanu, Sotonićima i Šušnju kod Bara. U svakoj od ovih bolnica je bio angažovan po jedan ili dva ruska ljekara.¹⁷ U cilju bolje pomoći ranjenima i bolesnim na frontu general Rihter formirao je posebnu sanitetsku ekipu – pokretnu bolnicu („leteći tim“) koji je stručno vodio doktor N. V. Ščerbakov, a operativno Jovo Dreč. Glavni zadatak je bio da sakuplja i izvlači ranjenike na frontu, pruža prvu pomoć i upućuje ih u bolnice. Ova ekipa djelovala je pri Sjevernoj crnogorskoj vojsci koja je vodila operacije u Hercegovini. Po zauzimanju Nikšića, 27. avgusta 1877. godine, zgrada turske

¹⁶ Isto.

¹⁷ Isto, str. 151.

bolnice korišćena je za liječenje ranjenika. Zauzećem Bara, 31. decembra 1877. godine, otvorena je bolnica u kojoj je, pored crnogorskih, liječeno i 200 osmanskih vojnika. Po zaključenju Sanstefanskog mira, 19. februara 1878. godine, ruska sanitetska ekipa je otišla, ostavljajući iza sebe čitav sanitetski materijal i opremu. Đakon Filip Radičević koji je bio pridodat ruskoj sanitetskoj misiji kao tumač i sekretar napisao je pohvalnu brošuru *Rad ruskog Crvenog krsta u Crnoj Gori* koja je štampana 1879. godine. Bez njihove pomoći crnogorska vojska u Veljem ratu bila bi gotovo bez saniteta. Zahvaljujući njima organizovane su bolnice, previjališta i punktovi u kojima je pružana neophodna pomoć ranjenima i bolesnima. U ovom periodu upućena je i značajna finansijska pomoć iz nekoliko desetina zemalja i teritorija, među kojima najviše iz Rusije 343.990,16 perpera, zatim Bosne i Hercegovine 270.847,37, SAD 240.998,80, Češke 160.580,09 itd.¹⁸

Pored navedenih ljekara u ratnom periodu nalazio se i dr Milan Jovanović-Bombajski koji je prije službe dvorskog ljekara od 1877. godine, na početku hercegovačkog ustanka organizovao specijalnu ambulantu za prijem i liječenje ranjenika. U toku Veljeg rata u Crnoj Gori boravio je dr Džon Ferli, član Britanskog nacionalnog društva, kako bi ispitao mogućnost njihovog angažovanja u zbrinjavanju ranjenika. Kako se lično na bojištu uvjerio da ruske sanitetske ekipe obavljaju kvalitetno posao, dao je izvjesnu sumu novca Crnogorskom Crvenom krstu, a organizovao je i pomoć u nekim stvarima – garderobi, sanitetskom materijalu i lijekovima, od čega najviše kinina i nešto hirurških instrumenata.

U ovom ratu pored narodnih vidara, travara i Crnogorki, stručnu ljekarsku brigu o crnogorskoj vojci na borbenim linijama vodile su ruske ljekarske misije koje su se smjenjivale u toku

¹⁸ Živković, Dragoje, Društvo crnogorskog Crvenog krsta 1875-1920, *Crveni krst Crne Gore 1875-1975*, str. 73-74.

ratnih godina. U ovom ratu Crnogorci su po prvi put imali ljekarske timove koji su im direktno na frontu ukazivali potrebnu pomoć, zbrinjavali i izvlačili ranjene i bolesne.

Tokom rata u Crnoj Gori postojalo je 5–6 bolnica. Sanitetska služba u okviru vojske nije postojala, o čemu svjedoči tekst dr Petra Miljanića „Od ustanka u Nevesinju pa do zaključenja mira u Svetom Stefanu, dakle u toku tri godine neprijateljstava, koja su bila prekidana kratkim proplancima primirja, broj ranjenih je dostigao 8.000, a broj bolesnih 12.000 i svi su pali na ramena dobrovoljnoj pomoći jer odjelnog vojnog saniteta nije ni bilo.“¹⁹ Za organizovanje sanitetske službe nije bilo dovoljno sredstava pa je njena organizacija od navedenih elemenata bila više improvizacija. Pješadijska četa imala je po dva nosioca ranjenika koji su na lijevom rukavu nosili oznaku Crvenog krsta. Oni su, pored praktičnih nosila, bili snabdjeveni zavojnim materijalom i malom apotekom.

Organizacija saniteta u miru

Završetak rata nije značio kraj potrebi sanitetskog angažmana. Rat je ostavio za sobom veliki broj ratnih i civilnih ranjenika, invalida i bolesnika koje je dalje trebalo zbrinjavati. Ruske sanitetske ekipe napuštale su Crnu Goru u martu 1878. godine, kada su u Crnoj Gori ostala samo tri ljekara – ratna zarobljenika: dr Janko Teodorides, Atanas Salambros i Dimitrije Makrides i dva nesvršena studenta medicine Jovo Dreč i Jovo Mišinić. Dr Teodorides ostao je na službi u bolnici „Danilo I“, dr Salambros u Podgorici i dr Makrides za ljekara u Nikšiću, Mišinić za ljekara u Baru, dok se Dreč posvetio organizaciji apotekarske službe.

Bez obzira na razvoj sanitetske službe u Crnoj Gori koja je najveće domete dostigla za vrijeme knjaza, a kasnije kralja

¹⁹ Šoć, Filip, n.d, str. 150.

Nikole, nije se odustajalo od narodnih ljekara, ranara, vidara i travara koji su i dalje bili prisutni u liječenju rana. Među najpoznatijim travarima su bili: Jovan Borišin Šćepanović iz sela Smail-agića Polja, Ivo Lazov Martinović iz Bajica, Kosta Pejović i Blagota Popović iz Njeguša, Simo Popov i Jovan Šunjov Bulajić iz Vilusa, Božo Varezić, Rade Đorđić i Boško Radoičić iz Pive, Blažija Markov Surčević i Jovan Gavrilov Savićević iz Bjelopavlića, Jovan Okučin Kujačić i Vojin Kikov Vujadinović iz Skočigore, Petar Poleksić iz Drobnojaka, Jovo Belov Gažević iz Sotonića, Vuko Budžov Arambašić iz Bara i Jovan Popov Koprivica iz Banjana.²⁰

U periodu neposredno nakon Veljeg rata kada su se povukle ekipe Crvenog krsta, ljekarske usluge obavljali su dr Janko Teodorides, Grk zarobljen na Vučjem dolu, Jovo Mišić i Jovo Dreč koji je osnovao prvu apoteku 1878. godine i bio njen upravnik do 1902. godine. Naslijedio ga je dr Uroš Marić do 1913. godine, a potom Krsto Matanović. U apoteci su radili i mr farmacije Arsenije Martinović i Vlado Vuković, asistent farmacije. Dolaskom Milana Jovanovića-Batuta, ljekara iz Sombora, na mjesto upravnika bolnice „Danilo I“ i šefa crnogorskog saniteta započinje period modernog saniteta i njegove organizacije. Nakon kratkog ali uspješnog djelovanja 1884. godine naslijedio ga je Petar Miljanić,²¹ ljekar i pravnik koji je udario profesionalne i pravne temelje crnogorskom sanitetu. Na mjestu načelnika Sanitetskog odjeljenja ostao je do smrti 1897. godine, kada ga je zamijenio bečki diplomac Božidar Perazić (1897–1912), a potom Stevo Ognjenović (1912–1916). Ovi crnogorski ljekari ostavili su dubok trag u crnogorskoj medicini. Neki od

²⁰ Šoć, Filip, n. d, str. 25.

²¹ Dr Petar Miljanić je u ime Crnogorskog Crvenog krsta učestvovao i podnosio referante i imao izlaganja na više međunarodnih konferencija kao npr. Četvrta međunarodna konferencija Crvenog krsta u Karlsruheu 1887. i Peta međunarodna konferencija u Rimu 1892. godine.

najvažnijih događaju su: izrada „Zbornika pravila, propisa i naredbaba u sanitetskoj struci Knjaževine Crne Gore“ 1891. godine od strane dr Miljanića. Početkom 20. vijeka postavljeni su temelji Dječijoj bolnici, rentgen aparat je nabavljen 1913. godine, zatim sprava za gimnastiku ruku i nogu, a iste godine njemački hirurg Fridrih Brining, koji je u balkanskom ratu došao u pomoć Crnoj Gori, u bolnici „Danilo I“ uradio je plastičnu operaciju.²² U decembru 1913. godine sagrađena je posebna baraka za smještaj bolesnika od lepre koja je bila smještena u zgradi duševne bolnice na Bralenovici kod Danilovgrada. Prvi mikroskop u Crnu Goru donio je dr Niko Šakov Martinović koji je koristio tokom školovanja u Italiji itd.

Organizacija vojske, nabavka pješadijskog i artiljerijskog oružja i osiguravanje finansija za ove nabavke nalazili su se u vrhu prioriteta crnogorske vojske. Vojni sanitet, njegova organizacija bili su posljednje o čemu se vodilo računa u crnogorskoj vojsci, ne zbog niskog nivoa svjesnosti za potrebom osiguravanja sanitetske službe i pomoći za potrebe crnogorske vojske, već zbog oskudnosti materijalnih sredstava. Loši materijalni uslovi, nedostatak ljekarskog i drugog sanitetskog osoblja, kao i medicinskih sredstava, opreme, instrumenata i medikamenata, kao i neadekvatan tretman saniteta u crnogorskoj vojsci imali su za posljedicu da zdravlje i higijena crnogorskog vojnika nijesu bili na zavidnom novou. Tako je prema izvještaju apotekara Jova Dreča iz 11. jula 1880. godine, crnogorska vojska prilikom logorovanja u Zeti bila izložena raznim bolestima, prije svega groznici. U izvještaju se navodi da je oboljelo oko 300, dok je bilo i nekoliko smrtnih slučajeva, a Dreč je uzroke vidio u barovitom terenu, visokim temperaturama iznad 38, suši i lošoj ishrani.²³ Kao odgovor na ovakvo stanje, apotekar Jovo Dreč predložio je:

²² Kusovac, Vasilije, n. d, str. 17.

²³ Babić, Branko, Osnivanje vojnog saniteta u Crnoj Gori, *Spomenica bolnice „Danilo I“ 1873–1973*, str. 161.

kinin, mrsnu hranu uz čašu rakije, premještanje vojnika na drugu poziciju i dobavljanje logorskog ljekara.²⁴

Upravni odbor Crnogorskog Crvenog krsta 1886. godine je rekonstruisan, a sačinjavali su ga: mitropolit Mitrofan Ban (predsjednik), Filip Petrović (potpredsjednik), dr Petar Miljanić (sekretar), Marko Dragović, Jovan Piper i Jovo Dreč.

Narodni ljekari – prvi vojni ljekari

Neku vrstu vojnosanitetske službe u crnogorskoj vojsci obavljali su narodni vidari-ranari iz bratstva Iličković iz Crmnice koji su imali veliki ugled u narodu. Iličkovići su narodnu medicinu i vještinu prenosili generacijama na svoje potomke i uvijek ih je desetak služilo Crnoj Gori. Njihova vještina bila je poznata i van granica Crne Gore, a interesantno je da su dva njena člana ušli u sastav prvog Odbora Crnogorskog Crvenog krsta. Najpoznatiji među njima su Mićo Iličković i njegovi sinovi: Bogdan, Labud, Niko i Tomo, zatim sinovi popa Boška Iličkovića: Ivo, Niko i Pero, potom sinovi Petra Iličkovića: Mitar, Tomo i Đuro i posljednji, Jole Tomov Iličković. Mićo Iličković vidao je rane i spasio Mašana Savova Petrovića koji je bio ranjen 1852. godine prilikom zauzimanja Žabljaka, a nakon atentata na knjaza Danila, 1. avgusta 1860. godine, upućen je bio u Kotor da vida knjaza iako se u njegovoj pratnji nalazio francuski ljekar dr Tedeski. Njima pripada posebno mjesto u liječenju narodne vojske jer ih je Ministarstvo vojno tretiralo kao „domaće vojeno ljekarsko osoblje“²⁵, a crnogorski Senat im je još 1880. godine dodijelo zvanje „narodnih ljekara“. Često su bili upućivani od zvaničnih državnih organa da obavljaju različite zadatke utvrđivanja uzroka smrti i slično. Iličkovići su prije osnivanja Stajaće vojske bili raspoređeni po jedan u svakoj bri-

²⁴ Isto.

²⁵ Isto.

gadi uključujući i topništvo. Kao neka vrsta vojnih ljekara raspoređen je bio po jedan Iličković u svaku brigadu i to: Bogdan Mićov u Katunsku brigadu, Tomo Mićov u Riječko-ljekšansku, Labud Mićov u Crmničko-primorsku, Ivo Boškov u Vasojevičku, Niko Boškov u Moraško-Kolašinsku, Pero Boškov u Nikšićku, Mitar Petrov u Durmitorsku, Đuro Petrov u Spušku i Jole Tomov u Bjelopavličku brigadu. Kada je novembra 1891. godine Zbornikom pravila, propisa i naredaba u sanitetskoj struci zabranjeno nadriljekarstvo, Iličkovići su se dvije godine kasnije obratili knjazu Nikoli o statusu i daljoj sudbini njihovog zanimanja. Imajući puno razumijevanje za njihov rad, na prijedlog ministra vojnog Ilije Plamenca od 1. decembra 1895. godine Iličkovići su pohvaljeni i nagrađeni od knjaza koji je naredio da budu raspoređeni u službi po vojnim jedinicama: Bogdan (I brigada), Ivo (II brigada), Niko (III brigada), Pero (IV brigada), Đuro (V brigada), Niko Popov (VI brigada), Jole Tomov (VII brigada), Labud (VIII brigada) i Mitar Petrov na raspoloženju. Imali su oficirske (stotinaške) činove „kojim će se oni za svoje zasluge razlikovati od ostalih seljaka i ponositi među Crnogorcima“²⁶ i primali su platu u visini 10 zlatnih talira po godini. Interesantno je da je Državni savjet 1898. godine donio za njih poseban Pravilnik o naplaćivanju ljekarskih usluga u gradu i van mjesta boravka. Oni su do 1856. godine imal knjigu *Travnik* koja je čuvana od vremena njihovog rodonačelnika, a sadržala je tadašnja znanja o ljekovima i simptomima nekih bolesti.²⁷ Pri liječenju koristili su razne instrumente poput nožica, igle, šege, kuke, mašica, štipavica i drugog alata koji su po njihovom uputu izrađivani kod zlatara i majstora u Skadru, Baru, Budvi i Kotoru ili Dubrovčana. Spravljali su meleme iz lanenog ili maslinovog zejtina, rjeđe od zejtina od badema i sun-

²⁶ Šoć, Filip, n.d., str. 42.

²⁷ Iličković, Milo, Prilog proučavanju istorije narodne medicine kod Južnih slovena, *Miscellanea*, 1940, sv. 4.

cokreta, zatim istopljenog svinjskog sala i srži dugih i pljosnatih kostiju, iz ovčjeg loja i meda sa ljekovitim biljem svježim ili sušenim.²⁸ Iličkovići su upotrebljavali 42 lijeka koje su sami spravljali od različitih vrsta trava. Interesantno je da je dr Milo Iličković, sin narodnog ljekara Pera i unuk popa Boška Iličkovića, kao student nosio sve trave na analizu u formakološki laboratorijum moskovskog Medicinskog fakulteta. Analizom se utvrdilo da se svaki od navedenih lijekova (osim dva) mogao napraviti po stručnom medicinskom receptu u savremenoj apoteci.²⁹

Dolaskom prvih školovanih ljekara i udaranjem osnova moderne sanitetske službe njihov rad se počinje ograničavati uglavnom na vidanje rana i to slučaju rata. Uglavnom, oni su kao narodni ljekari bili aktivni sve do kraja crnogorske države.

Osnivanje vojnog saniteta crnogorske vojske

Prvi organizacioni koraci ka osnivanju vojnog saniteta napravljeni su kada je Nikola Kovačević,³⁰ u činu sanitetskog kapetana, određen za prvog vojnog ljekara novouspostavljene Stajaće vojske 1896. godine. Stupanjem na ovu dužnost otpočeo je rad na organizacionom ustrojstvu profesionalne sanitetske službe u crnogorskoj vojsci.³¹ Uspješno je stvorio osnove vojnosanitetske službe, a faktički je prvi načelnik Vojnog saniteta, što je ostao uz manje prekide sve do smrti 1910. godine. Pored

²⁸ Isto.

²⁹ Šoć, Filip, n. d. str. 81.

³⁰ Nikola Kovačević (1861–1910) završio je Vojno-medicinsku akademiju u Petrogradu 1889. godine, kada se vratio u Crnu Goru i stupio na službu. Službovao je prvo u Podgorici, zatim u bolnici na Orjoj Luci, a potom na Cetinju, a kasnije i Andrijevići. Prvi je sanitetski oficir crnogorske vojske, proizveden je u čin sanitetskog kapetana 1896. godine, a u čin sanitetskog komandira 5. januara 1905. godine.

³¹ Martinović, Dušan, *Portreti IV*, Cetinje, 1991, str. 119.

dr Kovačevića, ljekarske usluge u crnogorskoj narodnoj i stajaćoj vojsci pružalo je sanitetsko sobolje bolnice „Danilo I“, a još od osnivanja Stajaće vojske državni ljekari su po potrebi vršili sanitetsku službu u vojsci. Kako još nije formiran vojni sanitet, angažman državnih ljekara naročito je bio potreban osnivanjem divizijskih komandi, kao i prilikom izvođenja obuke i regrutskog vježbanja. Zdravstvenu i tjelesnu provjeru za pitomce Vojničke škole i Podoficirske škole obavljao je, pored vojnog ljekara, upravnik bolnice „Danilo I“ ili načelnik Sanitetskog odjeljenja u Ministarstvu unutrašnjih poslova i oblasni lekar.³² Sve do 1903. godine ljekarske usluge su bile besplatne za vojna lica, od kad Komanda Stajaće vojske počinje plaćanje troškova liječenja za vojnike Stajaće vojske. Dakle, vojnik je imao pravo na besplatno liječenje ako je bio na vojnoj službi ili prilikom obaveznog rada. Oficiri i podoficiri Stajaće vojske i vojnih škola liječili su se o svom trošku, osim onih na specijalnoj službi. U slučaju pojedinačnih povređivanja ili bolesti u vojsci, vojnici su liječeni u bolnici „Danilo I“ ili kući uz ljekarska uputstva, dok su u masovnijim slučajevima kao npr. pojave epidemija, otvarane privremene vojne bolnice.³³ Sve do 1906. godine pod vojnom bolnicom podrazumijevali su se ljekarski pregledi i liječenje lakših oboljenja Stajaće vojske i pitomaca vojnih škola.³⁴ Liječenje su sprovodili vojni lekar sa ljekarskim pomoćnikom (do 1909. dr Jung, a potom dr Joko Perazić) i pomoćnim sanitetskim osobljem u nekoj od prostorija vojnog objekta često i bez najosnovnijih medicinskih sredstava.

Snažne zakonske pretpostavke organizaciji vojnog saniteta uslijedile su, 19. decembra 1903. godine, donošenjem Zakona o ustrojstvu Ministarstva vojnog. Članom 11 ovog zakona ustanovljen je Sanitetski odsjek u okviru Opšteg vojnog odjeljenja.

³² Babić, Branko, *Osnivanje vojnog saniteta u Crnoj Gori*, str. 162.

³³ Isto.

³⁴ Isto.

Članom 14 istog zakona uređena je njegova nadležnost i obaveze. Sanitetski odsjek starao se o vođenju svega, sanitetskog osoblja i službenih spiskova vojnih ljekara; starao se o popunjavanju sanitetskog personala u miru i u ratu (obuka bolničara, nosilaca ranjenika itd).³⁵ Odsjek je bio zadužen i za davanje prijedloga za primanje na službu, proizvođenje, naimenovanja, premještaje, otpuste sa službe, kao i penzionisanje vojnih ljekara i drugog sanitetskog osoblja. U poslove ovog odsjeka spadala je briga o snabdijevanju narodne i Stajaće vojske sanitetskim instrumentima i lijekovima; popunjavanje magacina sanitetskim materijalom i vršenje uprave nad njim. U slučaju rata, Sanitetski odsjek je vršio organizovanje službe, a u domenu njegovog rada bilo je i izdavanje pravila, uputstava i naredaba koje se odnose na vojno-sanitetsku struku tj. donošenje svih propisa iz njenog domena. Do 1906. godine crnogorska vojska oslanjala se i na oskudan civilni ljekarski kadar čiju je okosnicu činilo par domaćih ljekara i nekoliko izvanjaca.³⁶ U tome periodu nije bilo govora o vojnom ljekarskom i pomoćnom kadru, zgradi i opremi za potrebe vojnog saniteta. Međutim, modernizacija vojske i njena organizacija u skladu sa evropskim oružanim snagama i priprema za vođenje posljednje faze oslobodilačkih ratova, pokazali su neophodnost poklanjanja više pažnje vojnom sanitetu i stvaranju uslova za osiguravanje makar i minimalne vojno-sanitetske pomoći i usluga.

Crnogorski vojnik često je pobolijevao od prehlade, upale pluća, angine, hroničnog meningita i naboja. Uzroci čestom obolijevanju crnogorske vojske i pored prirodne otpornosti, bili su loši smještajni uslovi, neadekvatna ishrana i nemarnost prema zdravlju. Tako je samo pri jednom pregledu bataljona Stajaće vojske iz 1904. godine utvrđeno da su oboljela 54 vojnika uglavnom zbog hladnoće, lošeg ogrjeva i vlage u Vojnom

³⁵ Zakon o ustrojstvu Ministarstva vojnog, Cetinje, 19. decembra 1903.

³⁶ Bradač, Jaroslav, *Černoghorska armada*, Praha, str. 16.

stanu.³⁷ Slična situacija je bila i u Vojničkoj školi čiji su pitomci usljed posne hrane i dugog sjedenja često pobolijevali od katara u stomaku. U cilju rješenja problema, ministar vojni Ilija Plamenac tražio je odobrenje od mitropolita Mitrofana Bana da dozvoli crnogorskoj vojsci mrsnu hranu osim u „strasnoj neđelji“. Nakon mitropolitovog odobrenja vojska prima mrsnu hranu osim uoči velikih crkvenih svetkovina.

Snažan osnov vojnom sanitetu crnogorske vojske udaren je u sklopu ključnih i sveobuhvatnih vojnih reformi. Pored upućivanja nekoliko pitomaca u Rusiju na vojno-medicinske akademije, počelo se i sa domaćim osposobljavanjem vojno-sanitetskog kadra. Naime, po nalogu ministra vojnog, dr Nikola Kovačević je 1906. godine sastavio program Vojno-sanitetske škole za vojno-sanitetske pomoćnike tj. vojne bolničare.³⁸ Ministarstvo vojno je 18. februara 1906. godine otvorilo prvi Sanitetsko-podoficirski kurs na Cetinju za obuku vojno-sanitetskih pomoćnika (podoficirskog sanitetskog kadra) za potrebe crnogorske vojske. Za polaznike kursa odabran je po jedan ili dva mladića iz svake brigade, tako da je prvi sanitetski kurs pohađalo ukupno 26 pitomaca.³⁹ Formacijski su bili uređeni u vod bolničara kojim je upravljao kapetan dr Nikola Kovačević Grahovski, kao komandant Sanitetskog podoficirskog kursa, šef Vojnog saniteta i glavni predavač kursa. Ovaj vod je bio organizaciono priključen četi pionira u sklopu Komande Stajaće vojske. Kurs je trajao ukupno dvije godine i sastojao se iz tri dijela: teorijska nastava, praktična vojna obuka nakon koje je slijedila sanitetska praksa. Sanitetsku praksu – stažiranje obavljali su u bolnici „Danilo I“. Program se sastojao od opštih i posebnih predmeta. Opšti predmeti su bili isti kao za pitomce pješadijske škole i to: *Zakon*

³⁷ Babić, Branko, *Osnivanje vojnog saniteta u Crnoj Gori*, str. 161.

³⁸ Miljanić, Mihailo, *Crnogorski ljekari do 1918*, IVPE, Cetinje, 2006, str. 64.

³⁹ Vuković, Miloje, *Crnogorska vojska 1878–1912, Pobjeda*, 12. avgust 1986, str. 12.

božji (1 čas), *Maternji jezik* (2 časa), *Istorija* (2 časa), *Geografija Crne Gore i Balkanskog poluostrva* (2 časa), *Disciplinarno pravo* i *Unutrašnja služba*. Specijalna obuka sastojala se iz: *Osnova poznavanja čovječijeg tijela* (2 časa) i *Osnova higijene* (2 časa). Tokom školovanja pitomci su se upoznawali sa medicinskim instrumentima i njihovom upotrebom, materijalom za previjanje, lijekovima i sredstvima za ranjenike i bolesnike.⁴⁰ Vojno-sanitetski pitomci izvodili su jediničnu, poluvodnu i vodnu obuku bez oružja u trajanju od 1 časa i 15 minta prije, i, isto toliko, poslije podne. Po uspješno okončanim ispitima pred posebnom komisijom osnovanom od strane Ministarstva vojnog, svršeni pitomci, 5. februara 1908. godine, proizvedeni su u čin sanitetskog desečara, kada su odaslati u matične brigade u cilju sprovođenja preventivne obuke sa vojnicima u pružanju prve pomoći u slučaju ranjavanja. Obukom sanitetskog kadra stvorene su kakve-takve pretpostavke za razvoj vojnog saniteta u najvećim jedinicama.

Dodatni podstrek razvoju vojnog saniteta dala je i ruska donacija sanitetskog materijala koji je stigao 1908. godine brodom *Carica*. Te godine Carsko-ruski Crveni krst uputio je sanitetsku opremu za vojnu bolnicu koja se sastojala od 25 postelja sa odgovarajućom apotekom, sedam šatora, nekoliko nosila za prenošenje bolesnika i ranjenika, neke hiruške instrumente, lijekove, farmaceutsko i kuhinjsko posuđe. Donacija je stigla na osnovu ranijih zahtjeva sanitetske pomoći u sklopu potražnje naoružanja i opreme (krajem 19. vijeka zatraženo je 25 bolesničkih postelja i materijal za jednu malu vojnu bolnicu za 25 ranjenika). Ruski Crveni krst nije mogao udovoljiti crnogorskim potraživanjima za donacijom specijalnih kola za prenos ranjenika jer je to bilo u nadležnosti Ministarstva vojnog. Svjesni potrebe stavljanja vojnog saniteta u funkcionalno stanje, dr Novica

⁴⁰ Babić, Branko, Crnogorska vojska 1878–1912, *Pobjeda*, 24. septembra 1979, str. 16.

Kovačević i dr Stanko Matanović, upravnik bolnice „Danilo I“, 31. oktobra 1906. godine predložili su Ministarstvu vojnom nabavku neophode opreme za kvalitetniju obuku vojno-ljekarskih pomoćnika. Ovim prijedlogom zatraženo je: 1 skelet, 1 elastična binta „Martini“, 1 aparat za punjenje krvi, 10 komada „Kramerovih šina“, 2 šine profesora Falkmana, 2 savremena nosila, potrebne knjige i učila, kao i prva pomoć ranjeniku u obliku Bilrotova prevoja ili fišeka iz firme „Odelga“ iz Beča kao i 2-3.000 prevoja.⁴¹ Matanović i Kovačević su konstatovali da su ovi prevoji uspješno upotrebljavani u rusko-japanskom ratu. Njihove predloge je uvažilo i prihvatilo Ministarstvo vojno. Predložili su i da ljekar koji rukovodi obukom bolničara uputi najbolje na dvomjesečnu specijalizaciju u Sofiji.⁴² Tih godina aktivno su nabavljana razna medicinska sredstva i oprema. Tako je iz Petrograda naručen atlas čovječijeg tijela i anatomske tablice „Fidler“, a 1904. godine od firme „M. Kris“ iz Beča kupljena je lakoportativna apoteka za vojsku. Djelovi ove apoteke korišćeni su za potrebe manevara 1904. i 1905. godine. Za potrebe crnogorskog vojnog saniteta kasnije su nabavljani medicinski instrumenti i sanitetski pribor iz raznih evropskih fabrika, a najviše iz firme medicinsko-hiruških instrumenata i aparata iz Beča kao i firme „Enrico Favuci“ iz Barija itd.⁴³

Uredbom o formaciji vojske Knjaževine Crne Gore iz 1908. godine propisano je da u miru svaki divizijski okrug obrazuje jednu sanitetsku četu. U tom periodu pri svakoj diviziji (ukupno četiri divizije) formirana je po jedna sanitetska četa koja se sastojala od pet vodova. U slučaju mobilizacije i rata prvi i drugi vod sanitetske čete obrazovali su divizijski lazaret (bolnicu), dok su treći, četvrti i peti vod ulazili u sastav brigada i sačinjavali brigadno previjalište svake brigade. Divizijski lazaret se

⁴¹ Babić, Branko, *Osnivanje vojnog saniteta u Crnoj Gori*, str. 164.

⁴² Isto.

⁴³ Isto.

sastojao od ljekara upravitelja – vojno-građanskog činovnika I klase, pomoćnika ljekara kao vojno-građanskog činovnika II klase (iz građanske službe), jednog bolničara, vojno-građanskog činovnika IV klase (iz divizijskog štaba) i šest vodnika-bolničara (po dva na brigadu), jednog komandira polučete u činu kape-tana, tri vodnika-podoficira (po jedan na brigadu), 15 desečara-podoficira (po pet na brigadu) i 90 redova kao nosilaca ranjenika (po jedan na svaku četvu u diviziji).⁴⁴ Divizijski lazaret sastojao se od 118 ljekara, bolničara, oficira, podoficira i redova i predstavljao je sastavni dio III komorske kolone divizijskog bataljona.⁴⁵ Brigadnim previjalištem koje je imala svaka brigada upravljao je ljekar upravitelj kao vojno-građanski činovnik I klase. Pored upravitelja brigadno previjalište bilo je sastavljeno od dva vodnika-bolničara, jednog komandira voda, jednog vodnika-podoficira, pet desečara-podoficira (po jedan na bataljon), 30 nosilaca ranjenika (po jedan na četvu u brigadi) i jedan momak – konjovođa za jahaćeg konja upravitelja. Tako da je brigadno previjalište imalo 41 lice na raspolaganju. U sastav brigadnog previjališta ulazilo je i osam tovarnih konja za prevojni materijal, za apoteku hirurgije, za šatore i za posuđe. Polovina redova sanitetske čete tj. nosioci ranjenika nosila je po jednu telu za prenos ranjenika, a druga polovina: šatore, alat i bijele robe prema propisu.⁴⁶

Prva grupa sanitetskih pitomaca, 23. septembra 1909. godine, unaprijeđena je u sanitetske poluvodnike, a kasnije i u vodnike. Druga klasa pitomaca upisana je, 1. januara 1909. godine, u sada već osnovanu Sanitetsku podoficirsku školu. Primljeno je 18 pitomaca, a osnovni uslovi prilikom prijema bili su pismenost i da kandidati ne prelaze 18 godina. Nakon teorijske nastave koja je trajala šest mjeseci i polaganja ispita, slijedila je medicinska

⁴⁴ *Crnogorski zakonici 1796–1916*, knj. IV, str. 622.

⁴⁵ Isto, str. 622.

⁴⁶ Isto, str. 622.

praksa, a potom proizvođenje pitomaca u desečare. Treća klasa pitomaca upisana je 1911. godine i brojala je 12 bolničara. Kroz Sanitetsku podoficirsku školu prošle su ukupno tri klase pitomaca, a iz nje su izašla 56 svršena bolničara, za svaki bataljon crnogorske vojske po jedan, koji su obavljali pomoćnu sanitetsko-ljekarsku službu. Dalji rad ove škole onemogućili su Balkanski i Prvi svjetski rat.

Od 1896. godine kada je formirana Stajaća vojska pa do 1910. godine osim Nikole Kovačevića Grahovskog nije bilo vojnih ljekara. On je ujedno rukovodio i Sanitetskom podoficirskom školom i vojnim sanitetom. Na mjesto načelnika Vojnog saniteta naslijedio ga je sanitetski kapetan Milo Iličković koji je ovu dužnost obavljao do gubitka crnogorske državnosti. U skopu opsežnih reformi crnogorske vojske predviđena je i reforma sanitetske službe koja je stupila na snagu novom formacijom iz 1910. godine.⁴⁷ Kako 1910. godine Ministarstvo vojno još nije imalo dovoljno ljekara, prvo su postavljeni pomoćnici ljekara, dok je potreban broj ljekara rješavan preko molbi Ministarstvu unutrašnjih poslova da državni ljekari koji se nalaze u mjestima divizijskih komandi posjećuju divizije i liječe vojnike, a da će za to dobijati mjesečnu naknadu u visini od 60 perpera.⁴⁸ U maju 1910. godine postavljeni su ljekarski pomoćnici u sve četiri divizije i to: pri komandi I divizije Joko Perazić, II divizije Vuko Popović, III divizije Jovan Petranović i IV divizije Stevan Bulatović.⁴⁹ Iz Rusije se 1910. godine vraćaju Milo Iličković i Jakov Zarubica sa završenim Medicinskim fakultetom u Moskvi, stupaju u službu crnogorske vojske kao sanitetski ofici-

⁴⁷ DACG, MV, Opšte odjeljenje, 1910, f. 20, br. reg. 1725, o. br. 504, akt od 4. maja 1910. godine.

⁴⁸ DACG, MV, Opšte odjeljenje, 1910, f. 21, br. reg. 2222, o. br. 689, akt od 4. juna 1910. godine

⁴⁹ DACG, MV, Opšte odjeljenje, 1910, f. 20, br. reg. 1839, o. br. 541, akt od 14. maja 1910. godine.

ri koji će predstavljati jezgro vojnog saniteta. Za prvog vojnog ljekara pri komandi Prve divizije postavljen je Milo Iličković u rangu vojno-građanskog činovnika II klase u julu 1910. godine.⁵⁰ Tako da je 1910. godine u crnogorskoj vojsci bilo ukupno tri vojna ljekara – sanitetska oficira i oko 25 sanitetskih podoficira. Ubrzo se ovaj broj povećavao tako da je krajem iste godine broj vojnih ljekara iznosio 17, a nešto kasnije utrostručio se i broj sanitetskih podoficira. Razvoj vojnog saniteta, nabavka vojno-sanitetske opreme vršena je u državama Evrope. Od značaja za razvoj vojnog saniteta jeste i donošenje, 20. novembra 1910. godine, Uredbe o ustrojstvu Ministarstva vojnog prema kojoj je Sanitetski odsjek zadržao prethodni naziv iz Zakona iz 1903. godine ali je izuzet iz drugih odjeljenja i djeluje kao posebna organizaciona jedinica Ministarstva vojnog. Članom 2 ove Uredbe kao šesta posebna cjelina djeluje Sanitetski odsjek. Njegove nadležnosti su slične ranijim ali sa nekim dodatnim elementima i proširenom nadležnošću i većim obavezama. Prema ovoj Uredbi odsjek je zadužen za održavanje zdravlja u vojsci, snabdijevanje vojnih bolnica, ambulanti, marvenih bolnica i sanitetskih slagališta ljekovima, sanitetskim potrebama i instrumentima, donošenje naređenja za nabavke i izdatke. U odnosu na prethodna rješenja vidi se širenje nadležnosti uvođenjem opšte obaveze čuvanja zdravlja u čitavoj vojsci, kao i opsluživanje marvenih (veterinarskih) ustanova. Dalje nadležnosti ovog odsjeka bile su upravljanje sanitetskim zavodima i slagalištima, vršenje obuke i spremanje cijelog sanitetskog osoblja. Uočljiva je, novom uredbom, intencija jačanja vojnog saniteta i prenošenje cjelokupnih sanitetskih nadležnosti i obaveza za potrebe crnogorske vojske na Ministarstvo vojno. Dalje, propisani zadaci Sanitetskog odsjeka su: izrada sanitetskih propisa uopšte i propisa za ocjenjivanje sposobnosti vojnika sa ljekarskih pozici-

⁵⁰ DACG, MV, Opšte odjeljenje, 1910, f. 21, br. reg. 2971, o. br. 885, akt od 5. jula 1910. godine.

ja, vršenje kontrole sanitetskog osoblja u svim komandama u pogledu discipline, administracije, vršenja službe i izvježbanosti za sanitetsku službu.⁵¹ Interesantno je da je bilo propisano i održavanje veza sa Crvenim krstom i staranje o radu Crvenog krsta u Crnoj Gori. Ovim propisom Sanitetski odsjek je ojačao i proširio svoje nadležnosti u odnosu na sve aspekte vojno-sanitetske službe u jednicima crnogorske vojske.

U toku 1910. godine vojno-sanitetsko osoblje je bilo raspoređeno po okruzima uglavnom u mjestima iz kojih su dolazili. U Cetinjskom okrugu su bili: Nikola Rajković na Cetinju, Milan Vukotić i Periša Milić na Čevu i Jovan Vukčević na Rijeci Crnojevića. U Barskom okrugu nalazio se Akim Orlandić na Viru. U Nikšićkom okrugu službovali su: Peko Vujović, Milutin Vukotić, Trifko Kršikapa, Marko Perović, Milan Mijušković, Bogdan Đurđić, Nedeljko Odalović, Božo Čurčić, Kosta Kostić, Mileta Bulatović i Joveta Perišić. U Andrijevački okrug raspoređeni su bili: Vaso Sekulović, Milun Đorđević, Simon Dedović i Gavro Arsović.⁵²

Kako se vojni poziv u crnogorskom društvu nalazio visoko na hijerarhijskoj ljestvici vrijednosti, odlukom Ministarstva vojnog od juna 1910. godine odlučeno je da svi oficiri i njihove porodice imaju besplatnu ljekarsku pomoć, a troškove lijekova snosili su oficiri.⁵³ U pogledu ljekarske zaštite oficiri su se nalazili u daleko povoljnijem položaju od podoficira, pitomaca vojničke škole, vojnih muzikanata, perjanika i redova koji su troškove liječenja, van vojnih vježbi, sami snosili.⁵⁴ Vojna sanitetska služba je

⁵¹ Član 23, Uredba o ustrojstvu Ministarstva vojnog, Cetinje, 20. novembra 1910.

⁵² Šoć, Filip, n. d, str. 317.

⁵³ DACG, MV, Administrativni odsjek, 1910, f. 22, br. reg. 2420, br. e. 1543, akt od 12. juna 1910. godine.

⁵⁴ DACG, MV, Artiljerijsko-inženjerijski odsjek, 1911, f. 1, br. reg. 690, br. o. 449, akt od 18. maja 1911. godine.

pored pružanja redovnih medicinskih usluga, davala i savjete na određena pitanja koja su se odnosila na održavanje higijene, upotrebu sapuna itd.⁵⁵

Sanitetska služba u balkanskim ratovima 1912–1913. godine

U ratnom stanju vojni sanitet tj. Sanitetski odsjek Ministarstva vojnog sa civilnim tj. Sanitetskim odjeljenjem Ministarstva unutrašnjih djela sjedinjavao se i organizovao sanitetsku službu za potrebe crnogorske vojske. Za vrijeme balkanskog rata, u mjestima u kojima su se brigade grupisale po odredima organizovan je lazaret za prvu pomoć i lakše ranjenike. Svaki lazaret imao je 30-40 kreveta, dok su neka humanitarna društva i strani Crveni krst otvarali bolnice po svim varošima. Glavne bolnice za sve teške ranjenike nalazile su se na Cetinju i u Podgorici, dok su bolnice za lakše ranjenike bile organizovane u Podgorici, Nikšiću, Kolašinu, Andrijevići, Beranama, Peći, Baru, Ulcinju i Virpazaru. Broj bolnica, lazareta i previjališta u ratu iznosio je 80 i to: na Cetinju 14 bolnica, u Podgorici 33, u Nikšiću 3, u Baru 2. Na Rijeci, Žabljaku, Andrijevići, Kolašinu, Beranama, Bijelom Polju, Gusinju, Peći, Đakovici, Tuzima, Drivastu, Zaganjima, Murićanima i Sv. Jovanu po jedna bolnica. Na Grudi su postojala 3 lazareta, u Dobroj 2 i u Boksu jedan lazaret. Na Viru u Pentarima, Luarzi, Sv. Nikoli i na Bliku postojala je po jedna previjališna stanica.⁵⁶ Naravno, briga o lakšim ranjenicima vodila se i u lazaretima organizovanim na frontovima. Crnogorski Crveni krst dobijao je pomoć od raznih slovenskih i drugih humanitarnih društava i ustanova. Veći broj evropskih

⁵⁵ DACG, MV, Administrativni odsjek, 1912, f. 8, br. reg. 4429, br. ods., 1846, akt od 4. juna 1912. godine.

⁵⁶ Dizdarević, Asim, Mašković, Vuko, Razvoj pedijatrijske službe u Crnoj Gori, *Zbornik radova iz istorije crnogorskog saniteta*, str. 116.

zemalja uputio je svoje ljekare i materijal na balkanski front. U ratnom periodu u Crnoj Gori nalazilo se ukupno 108 ljekara (najveći broj pripadnika stranih misija koji su se smjenjivali). Prema pojedinim statistikama kroz ove bolnice u toku balkanskog rata prošlo je preko 10.000 ranjenih i bolesnih crnogorskih vojnika⁵⁷ od čega je preminulo skoro 500.

Vojno-farmaceutska služba

U sklopu razvoja vojno-sanitetske službe, iako znatno nižeg formata i obima razvijala se i vojno-farmaceutska služba. Do otvaranja vojne apoteke, Ministarstvo vojno lijekove je nabavljalo u privatnim apotekama, u kojima je njihova cijena bila znatno visoka, čak 75% skuplja od njihove nabavne cijene.⁵⁸ U cilju prevazilaženja navedenog problema, dr Milo Iličković je u septembru 1911. godine predložio da se osnuje centralna apoteka, iz koje bi se lakše i jeftinije snabdijevala cjelokupna crnogorska vojska.⁵⁹ Iako su u narednom periodu napravljeni određeni pomaci u kvalitetnijem i efikasnijem snabdijevanju lijekovima, zbog nedostataka arhivskih dokumenta i vođenja balkanskih ratova u ovom periodu nije do kraja moguće ostvariti detaljniji uvid u razvoj vojno-farmaceutske službe. Prva Vojna apoteka ustanovljena je 1914. godine na Cetinju i bila je smještena u zgradi Vojnog stana. Vojnom apotekom rukovodio je dr Uroš Marić, prethodno vlasnik privatne apoteke. Dr Marić je rukovodio Vojnom apotekom do 27. juna 1915. godine kada je na sopstveni zahtjev, zbog bolesti, oslobođen dužnosti. Na njegovo mjesto od sredine jula 1915. godine, ministar vojni postavio je

⁵⁷ Tomović, Vule, *Ustrojstvo i sastav crnogorske vojske pri stupanju u Prvi balkanski rat 1912. godine*, *Ratnik*, str. 63.

⁵⁸ DACG, MV, Administrativni odsjek, 1911, f. 3, br. reg. 5546, br. ods. 2287, akt od 1. septembra 1911. godine.

⁵⁹ Isto.

Teohara Konstantinovića, vojnog ljekara iz Pljevalja. Vojne apoteke su otvorene u Đakovici, Podgorici, Peći, Pljevljima, Foči, Čajniču. U slučaju rata vojne apoteke po naređenju Ministarstva unutrašnjih poslova snabdijevale su civilne i privatne apoteke lijekovima za potrebe crnogorske vojske. Vojnim apotekama rukovodio je upravnik.

U balkanskim ratovima pored 16 crnogorskih ljekara⁶⁰ školovanih u inostranstvu i sanitetskih podoficira za vršenje pomoćne vojno-sanitetske službe, u vojnim bolnicama crnogorske vojske radili su ljekari i bolničko osoblje iz humanitarnih društava Velike Britanije, Rusije, Švajcarske i Francuske, koji su sa sobom donijeli i određenu količinu medicinskog materijala i opreme. Crnogorskim ranjenicima pomoć su upućivali i Crveni krst Italije i Austrije, zatim češki ljekarski zbor, slovensko dobrotorno društvo iz Petrograda (profesor Katapanija, dva ljekara i 16 bolničara), Zemaljski odbor iz Zagreba (dva ljekara), Dubrovački odbor Crvenog krsta itd.⁶¹ Prema nekim podacima pored domaćih ljekara bio je još 21 ljekar dobrovoljac, a od stranih misija još 38 i to: 9 Italijana, 8 Rusa, 7 Čeha, 6 Austrijanaca, 4 Engleza, 3 Francuza, 1 Švajcarac i 5 turskih ljekara-zarobljenika.

Crna Gora je ušla u Prvi balkanski rat u septembru 1912. godine u cilju konačnog oslobođenja balkanskih naroda. Crnogorsku vojsku, 1. maja 1912. godine, sačinjavalo je oko 40.000 vojnika svih klasa. Broj sanitetskog osoblja iznosio je 124. Crnogorska vojska je bila organizovana u četiri divizije sastavljene od 11 brigada i 56 bataljona. Ukupni gubici crnogorske vojske iznosili su 9.351 i to 2.410 poginulih, 6.530 ranjenih i 411 (umrlih).

Na početku Prvog balkanskog rata, sanitet je bio organizovan na sljedeći način. Na Cetinju su bile četiri bolnice:

⁶⁰ Osim njih u domaće ljekare računalo se još 10-ak ljekara dobrovoljaca iz Boke koji su porijeklom i stipendijama bili vezani za Crnu Goru.

⁶¹ Vuković, Miloje, Crnogorska vojska 1876–1914, *Pobjeda*, 12. avgust 1986, str. 12.

Državna bolnica čiji je upravnik bio dr Stanko Matanović, a ljekari dr Niko Novaković, dr Đuro Martinović, dr Filip Lazarević i dr Milovan Lopičić. Njihovi pomoćnici su medicinari: Jovan Mijušković, Božidar Jovetić i Niko Miljanić. Ekonom je bio F. Vrčević. U novembru ova bolnica imala je 51 ranjenog.

U Vojnom stanu nalazila se bolnica koju je vodio češki pomoćni ljekarski zbor sa upravnikom dr Rychlik sa 6 ljekara, 16 pomoćnika medicinara, 6 dobrovoljnih sestara, 16 bolničara i bolničarki, 1 inženjer, 1 apotekar kao i kuvar i drugo pomoćno osoblje. Ekonom je bio Pero Vrbica, a u bolnici je u novembru bilo smješteno 329 ranjenih.

U Kadetskom korpusu nalazila se bolnica Velike Knjeginje Milice, sa dr Konstantinom Gavrilom i dr Mitrom Radulovićem, dok su pomoćnici bili medicinar Jovan Bulajić, ekonom dr Šola. U ovoj bolnici u novembru nalazio se 61 ranjenik.

Bolnica u Državnoj gimnaziji sa upravnikom nastavnikom Dušanom Đukićem i ljekarima dr Dušanom Guzinom, medicinarima – Mihailom Martinovićem, Ivanom Jergovićem i Mihailom Matanovićem. Ekonomi ove bolnice bili su Milo Kapičić i Lazar Radonjić. U njoj su 17. novembra bila 62 ranjenika.⁶²

Na Rijeci Crnojevića nalazila se jedna temporarna previjališna stanica koju je vodilo jedno odjeljenje Engleskog Crvenog krsta.

U Podgorici se nalazilo pet bolnica: jedna je bila smještena u tri odjeljenja Vojnog stana, druga u zgradi Monopola (Italijanski Crveni krst), treća u Državnoj gimnaziji (Austrijski Crveni krst), četvrta u starom Vojnom stanu (bolnica za oboljele vojnike sa švajcarskim ljekarom Jirničekom i pomoćnikom Perom Andrije Bojičina Jovićevićem) i peta na Draču (bolnica za zarazne bolesti sa ljekarom Karolinom Metjus).

Prvo odjeljenje bolnice u Vojnom stanu vodio je Francuski Crveni krst, drugo ruski ljekari koje je uputilo Slovensko dobrotvorno društvo iz Petrograda, a u trećem odjeljenju su

⁶² *Glas Crnogorca* br. 52 od 17. novembra 1912. godine.

radili ljekari Radulović, Kecmanović, Fabijanić i Jovanović. Pomoćnici medicinari su bili: Stevan Barović, Petar Dragović, Petar Popović, Milovan Bašović i Radovan Bojić. Milosrdne sestre su bile: Sofija Popović, Anđe Jeremić, Ana Kecmanović, Eva Veber, Umberta Grifini-Poček, Paulina Kovačević, Persida Šolaička, Edit Durham, Bjelosava Dimitrijević, Milika Ilićeva i Radojka i Vukosava Pelajlija.

Na Grudi su se nalazile ambulante italijanskog i švajcarskog Crvenog krsta, kao i previjališna stanica sa ljekarima Milom Iličkovićem, Neškom Radovićem i Mihailom Vučkovićem i pomoćnicima, studentima medicine, Nikom Boškovim Martinovićem, Jovanom Vukovićem i Vasilijem Popovićem.

U zgradi Monopola u Baru nalazilo se jedno odjeljenje Engleskog Crvenog krsta, kao i ljekari Grgin i Jačin.⁶³ U Ulcinju, bolnica je bila organizovana u osnovnoj školi i po privatnim kućama. U ovom gradu djelovalo je jedno odjeljenje Ruskog Crvenog krsta, kao i ljekar Pera.

U Kolašinu je bolnica bila na Brezi koju je vodio dr Dušan Guzina sa pomoćnikom medicinarom Milanom Marićem. Na početku rata u Andrijevići su bili ljekari Lazo Dimitrijević, Petar Kontić i pomoćnici medicinari: Marko Ban, V. Hajduković, Savo Drašković i Božo Milošević.⁶⁴ U Bijelom Polju je bio dr Šakinagić, na Žabljaku dr Georg Glanenos, u Đakovici dr Jakov Zarubica, u Gusinju dr Emanuel Stais, a u Peći dr Ai Rizabeg i dr Ilija Vulcanović, sa veterinarom dr Stankom Radovićem i medicinarom Milutinom Spasojevićem.

U Murićanima se nalazilo jedno odjeljenje Engleskog Crvenog krsta, a tu su bili i ljekari Stevo Džamanja i Ernesto Benedeti sa četiri medicinara. U Penigari se nalazilo jedno odjeljenje Engleskog Crvenog krsta, a tu je djelovao i pomoćnik medicinar Radovan Delić. U Luarzi se nalazilo odjeljenje

⁶³ Isto.

⁶⁴ Isto.

Italijanskog Crvenog krsta. Od turskih ljekara u crnogorskoj službi bili su: Ruždi beg, Ahmed efendija i Salih efendija.⁶⁵

* * *

U Upravni odbor Crnogorskog Crvenog krsta u balkanskim ratovima bili su: Mitropolit Mitrofan Ban (predsjednik), Filip Jergović (potpredsjednik), dr Stanko Matanović (sekretar), đakon Ivo Kaluđerović, Živko Dragović, dr Božidar Perazić, dr Stevo Ognjenović, Filip Radičević i Uroš Marić (blagajnik).⁶⁶ Prema Drugom izvještaju Crnogorskog Crvenog krsta od 14. februara 1913. godine vide se sastavi sanitetskih ekipa stranih društava Crvenog krsta.

U pomoć crnogorskoj vojsci u balkanskom ratu prve su stigle dvije ekipe Društva ruskog Crvenog krsta i to petrogradski i hrakovski odred. Petrogradski odred vodio je dr Mihail Aleksandrovič Bobrov. U sastavu ovog odreda nalazio se mlađi ljekar dr Gligorije Jovović, jedan ekonom, 6 milosrdnih sestara i 10 bolničara. Hrakovski odred je vodio dr Sergej Nikolajevič Kozencov, a tu su bili još mlađi ljekar dr Nikolaj Aleksejevič Bagrov, jedan ekonom, 6 milosrdnih sestara i 10 bolničara. Bolnice ove dvije ekipe nalazile su se u Ulcinju, u zgradi osnovne škole i boravile su u Crnoj Gori od početka rata do početka maja 1913. godine. Ruski Crveni krst snosio je sve troškove izdržavanja bolnice i ranjenika. Pri ruskom poslanstvu na Cetinju je bio formiran poseban odbor za pomoć osiromašenim porodicama, dok je cetinjska opština bila ustanovila zaseban odbor za pomoć siromašnim familijama vojnih obveznika sa Cetinja.

Na proglas Slovenskog kluba u Pragu koji je vodio poznati prijatelj Crne Gore dr Vratislav Černi, organizovan je Češki Pomoćni ljekarski zbor koji je upućen u Crnu Goru. Ekipa je organizovana za sedam dana. Misiju iz Praga dopratio je carski

⁶⁵ Šoć, Filip, n. d, str. 32.

⁶⁶ Prema drugim podacima među članovima je bio i Kosta Lučić.

savjetnik Jan Cizler, bolnicom je upravljao dr Emanuel Rychlik, a ekipu su sačinjavali još: dr Ant. Pšecetjel, dr Arnold Jirasek, dr František Valeš, dr Jaroslav Lacina, dr Karel Greja, dr Alois Vlasak, dr Kvjetoslav Merhaut, dr Metod Mikula, apotekar magistar farmacije Jaroslav Hehiba, 20 medicinara, jedan ekonom, 6 dobrovoljnih sestara, 12 bolničarki i 6 bolničara. U češkoj ekipi nalazila su se i dva Srbina, studenti medicine Savić i Mića Branislavljević koji su služili ujedno kao prevodioci. Za bolničare su birana lica, koliko je to bilo moguće, koja znaju neki od zanata (stolarski, mesarski, bravarski itd.). Među sanitetskim materijalom koji je donijela češka ekipa bilo je 100 postelja i dvije Dekertove barake koje je Crnoj Gori poklonio grad Prag. Ove barake su prenijete preko Bara na Virpazar, narod ih je nazivao „češke barake“. Sa sobom su donijeli i dvostruke hiruške instrumente, dva operaciona stola, dva sterilizatora, kuhinjski pribor i veću količinu prehrambenog materijala. Zavojni materijal je stigao u pet vagona smještenih u 200 sanduka, a kasnije je dopremljeno još tri vagona.⁶⁷ Ova je ekipa nakon odlaska ostavila cjelokupan sanitetski materijal i bolnički namještaj Crnogorskom Crvenom krstu. Češka ekipa organizovala je bolnicu u dijelu Vojnog stana sa kapacitetima prijema 350 ranjenika. Kasnije je Vojni stan proširen, i u njemu je bilo osam dugačkih sala od kojih je svaka mogla da primi po 60 ranjenika (ukupno 480). U prizemlju se nalazilo previjalište i prostor za septične operacione sale. Interesantni su zapisi dr Rychlika o tome da je operacioni sto koji su donijeli iz Češke bio „kratak za izrazito rastom visoke Crnogorke“. Dr Vajt-Knudsen je imao priliku da mjeri prosječnu tjelesnu visinu Crnogorca i izračunao je da su oni najvisočija nacija bijele rase, nakon koje slijede Norvežani, Englezi, Šveđani, Danci itd.⁶⁸ U Prvom balkanskom ratu ranjeni Crnogorci su bili od 15 do 75

⁶⁷ Šoć, Filip, n. d, str. 319.

⁶⁸ Isto.

godina, a trećina ranjenika bila je između 40 i 60 godina starosti. Česi su u bolnici na Cetinju u kratkom periodu liječili 1.504 ranjenih u borbama i još 314 drugih internih bolesnika. Odnos ranjenih pješadijskim i artiljerijskim oružjem iznosio je 73:27. Najviše ranjenih 30,7% bilo je u predjelu donjih ekstremiteta, zatim 30,4% gornjih ekstremiteta, 22,3% u predjelu trupa, dok je ranjenih u predjelu glave i vrata bilo 16,6%.

Crna Gora koja je brojala oko 250.000 stanovnika i 45.000 vojnika, izgubila je 3.600 vojnika u Balkanskom ratu što predstavlja 8% vojske i 1,44% ukupnog stanovništva. Gubitak u poginulim, mrtvim i ranjenim iznosio je 9.400 što je 21% vojske, a 3,7% od ukupnog broja stanovnika. Poređenja radi mortalitet u Rusko-japanskom ratu kod Rusa iznosio je 3,7%, a kod Japanaca 6,6%.

Značajno je iznijeti i podatke prof. Ryclika o gubicima crnogorske vojske u ovom ratu. Crnogorski gubici iznosili su 8% poginulih i 12,9% ranjenih, ukupni gubici iznosili su 21%, a odnos poginulih prema ranjenima 1:1,16%.

Italijanski Crveni krst vodio je prof. Dr Bartolo Nigrizoli, sanitetski major. U njegovoj ekipi nalazili su se: dr R. Mucioli, dr F. Pantoli, dr F. Rosi, dr J. Đovanini, dr K. Paljarelo, dr J. Beneli, dr K. Prasos i dr F. Mati, zatim jedan apotekar, jedan komesar, jedan medicinar, 8 sanitetskih podoficira i 25 bolničara. Ambulantom je upravljao dr Torkvato Skočani, sa ekipom koju su sačinjavali dr J. Gobeto, dr J. Fratino, 2 sanitetska podoficira i 13 bolničara. Njihova bolnica se nalazila u Podgorici u zgradi Monopola duvana, a ambulanta se nalazila na Grudi i na Dobroj. Ovaj Crveni krst snosio je sve troškove izdržavanja bolnice, a prilikom odlaska ostavio je cjelokupan preostali materijal Crnogorskom Crvenom krstu.

Austrijski Crveni krst predvodio je viši štabni ljekar dr Jovan Štajner, a ekupu su sačinjavali: dr N. Nirnberger, dr O. Hajnc, dr R. Šindl, dr Vitez Šteter, dr Đ. Pazdernik, 4 milosrdne sestre,

jedan sanitetski poručnik, 11 sanitetskih podoficira i 8 bolničara. Njihova bolnica je bila smještena u zgradi Državne gimnazije u Podgorici, a ambulanta uglavnom na Plavnici. Ova ekipa je, takođe, snosila sve troškove održavanja bolnice.

Engleski Crveni krst u početnom periodu imao je stalnu bolnicu u Baru u zgradi Monopola duvana, odakle su po potrebi upućivali pojedine ljekare sa sanitetskom ekipom na razna previjališta u blizini borbenih linija. Neko vrijeme članovi ove ekipe održavali su bolnice na Rijeci i Viru. U drugom periodu doputovalo je još ljekara Engleskog Crvenog krsta i to: dr E.D. Anderson, dr J. A. Šervin, sa još 3 ljekarska pomoćnika, koji su pojačali bolnicu u Zoganjima i radili na previjalištima u Primorskom i Zetskom odredu.

Francuski Crveni krst uputio je u Crnu Goru misiju koju je vodio baron L. B.

D' Aržanton, dok je glavni ljekar bio dr Solon Veras sa saradnicima dr P. Ratelom, dr J. Feronom, sveštenikom i četiri medicinske sestre. Njihova bolnica je bila u Podgorici u prostorijama Vojnog stana.

Ekipa Švajcarskog Crvenog krsta nalazila se pri Zetskom odredu crnogorske vojske u blizini borbenih linija uglavnom na Grudi i Boksu. Ovom misijom upravljao je dr Hans Herman fon Pajer, sa ekipom koju su sačinjavali: mlađi ljekar dr H. K. Lomel, jedan medicinar i tri bolničara.

Holandski Crveni krst u prvom periodu rata uputio je dr Hermana Kopešara koji je prvo sa suprugom bio ispomoć engleskoj ekipi Crvenog krsta u Zoganje, a kasnije je bio upravnik improvizovane bolnice u zgradi gimnazije na Cetinju. U drugom periodu iz Holandije su stigla još dva ljekara: dr Ignac Oljenik i dr Jan Ostarhuis koji su radili u bolnicama na Cetinju.

Pored država, pomoć je organizovalo i uputilo i više društava i gradova. Tako je Zemaljski odbor iz Zadra uputio dr Nika Novakovića, ljekara iz Pokrajinske bolnice u Šibeniku koji je

sedam mjeseci radio u bolnici „Danilo I“. Ovaj odbor je početkom januara 1913. godine uputio još dr Hrista Grčića sa jednim bolničarem koji je bio angažovan na Cetinju. Zatim je Dubrovački odbor Crvenog krsta za balkanske narode u drugom periodu rata uputio: dr Filipa Smolčića, primarnog ljekara u Pokrajinskoj bolnici u Dubrovniku, zatim, dr Luku Dražića, dr Mila Katića, 2 milosrdne sestre, kao i opštinskog ljekara dr Balda Martekina sa opštinskim zdravstvenim povjerenikom Melkom Kosićem. Ova dubrovačka ekipa raspoređena je bila u bolnicama na Cetinju. Splitski odbor za pripomoć Crvenom krstu balkanskih država uputio je dr Jakšu Račića, vlasnika sanatorija sa suprugom Romildom, bolničarom, jednom milosrdnom sestrom, kao i dr Josipom Arambačinom i dr Franom Pervanom. Ova ekipa je po dolasku preuzela bolnicu na gornjem spratu Vladinog doma. Pomoću aparata i bogate opreme i sanitetskog materijala koji je donio iz Splita, dr Račić je uređio potpunu operacionu salu u kojoj su uspješno obavljane i najteže operacije.

Slovensko dobrotvorno društvo u Petrogradu uputilo je do kraja rata 6 ljekara: dr Mihaila Josifovića Račinskog sa suprugom kao milosrdnom sestrom, dr Gavrilu Konstantinovića, dr Romana Radvilovića, dr Mihaila Davidovića Raputova, dr Konstantina Eduardovića Kerbera i dr Nikolaja Ivanovića Damperova. Prva trojica radila su na Cetinju, druga dvojica u Podgorici, a dr Damperov na Dobroj i na Cetinju. U ovoj ekipi se nalazilo i šest milosrdnih sestara. U isto vrijeme iz Rusije su stigli i stavili se na raspolaganje Crnogorci: dr Milovan Lopičić na Cetinje, dr Rako Kaluđerović na Cetinje, dr Savo Dragović u Bar i dr Ilija Vulcanović u Peć. Iz Rusije su kao dobrovoljci stigli i dr Vsevolod V. Zavaljevski iz Kozlova i dr Aleksandar V. Jačin iz Njiž. Novogoroda. Dr Zavaljevski radio je na Cetinju, a dr Jačin u Rijeci, Baru i Andrijevici.⁶⁹

⁶⁹ Šoć, Filip, n. d, str 333.

Poznati novinar koji je često zagovarao interese Crne Gore, prof. Karlo Katapani, odorganizovao je ljebarsku ekspediciju koju su sačinjavali: dr Filip Repače i dr Paskvini Feručo, pomoćnik Lujo Bandini i 14 bolničara. Ova ekipa sa kojom je stigao i prof. Katapani bila je angažovana do kraja prvog perioda rata na prvim borbenim linijama Primorskog odreda.

Zauzimanjem dr Rista Jeremića, iz Bosne su početkom rata došli: dr Milan Jovanović, dr Vojislav Kecmanović i dr Lazar Dimitrijević koji su sve vrijeme rata službovali i to prvi u Podgorici u jednoj bolnici u Vojnom stanu, drugi u početku u bolnici u Vojnom stanu na Cetinju, a potom u Podgorici, dok je treći ljekar, sa suprugom, bio angažovan u bolnici u Andrijevići. Sa ovom ekipom su došle i milosrdne sestre Ana, dr Rista Jeremića, Ana, dr Vojislava Kecmanovića i Eva Veber koje su radile u bolnicama u Podgorici.⁷⁰

Kotorski biskup, Frano Učelini uputio je četiri milosrdne sestre iz Herceg Novog koje su u Podgorici ukazivale pomoć tokom sedam mjeseci. Iz Herceg Novog na početku rata došao je i dr Sava Janković iz Arača u Banatu koji je do kraja prvog perioda rata radio u bolnici na Cetinju. Odmah na početku rata u pomoć Crnoj Gori došli su dr Filip Lazarević i dr Đuro Martinović iz Kotora, dr Mitar Čatović iz Risna, dr Đorđe Marić iz Herceg Novog i Miloš Čeh iz Poljica.

Osim njih kao ljekari-dobrovoljci stigli su dr Svetozar Grgin iz Pitsburga koji je vršio ljebarsku dužnost sa Engleskim Crvenim krstom u Baru i Zoganjima, a kasnije u jednoj bolnici u Vojnom stanu u Podgorici, zatim ljekar Just Pertot iz Trsta i dr Hugo Fabijanić operator iz Senjske Rijeke. Pertot je službovao u bolnici u Vojnom stanu na Cetinju sve do dolaska češkog ljebarskog Pomoćnog Zbora, dok je Fabijanić prvo bio angažovan u bolnicama na Cetinju, a kasnije u jednoj bolnici u Vojnom stanu na Cetinju. Humanitarna dužnost dovela je i: dr Feliksa

⁷⁰ Isto.

Jurničeka iz Lanngenau-a kod Ciriha (u početku službovao dodijeljen Švajcarskom Crvenog krstu na Grudi, a potom u Podgorici), dr Ernesta fon Dirninga univerzitetskog profesora iz Kila (upravljao u drugom periodu rata bolnicom u Vladinom stanu), dr Fridriha Brininga, štabnog ljekara i operatera iz Njemačke (u bolnici „Danilo I“), dr Karolinu Matius iz Engleske (došla odmah na početku rata i upravljala bolnicom za zarazne bolesti u Podgorici) i dr Idolfa Rozengrena sanitetskog majora iz Švedske (radio kraće vrijeme u bolnici u Podgorici).

* * *

Dečanski odred crnogorske vojske koji je učestvovao u Drugom balkanskom ratu 1913. godine imao je sanitetsko odjeljenje čiji je načelnik bio sanitetski kapetan dr Milo Iličković. Pored njega, sanitetsko odjeljenje sačinjavao je apotekar Vlado Miljković, dva ljekarska pomoćnika Joko Perazić i Pero Vujović i četiri brigadna ljekara - dr Milutin Lopičić, građanski ljekar (I brigada), dr Mihailo Vukčević, sanitetski kapetan (II brigada), dr Ilija Vulcanović, građanski ljekar (III brigada) i dr Jakov Zarubica, sanitetski kapetan (IV brigada). Svaka brigada ovog odreda imala je brigadnog ljekara koji je imao po jednog pomoćnika sanitetskog vodnika ili poluvodnika od onih prvih pitomaca Vojno-sanitetske škole na Cetinju. Svaki bataljon u brigadi imao je po jednog sanitetskog vodnika.⁷¹ Divizijsko (odredsko) previjalište, kojim je rukovodio načelnik sanitetskog odjeljenja bilo je snabdjeveno svim potrebnim sredstvima i ono je dalje opremalo brigade i bataljone. Brigadni ljekar je bio snabdjeven potrebnim hirurškim i medicinskim priborom za previjanje, sa odgovarajućim brojem šatora, kuhinjskog posuđa i ostalim potrebama.⁷² U previjalištima se spremala hrana za ranjenike i bolesnike. Sanitetski vodnici po bataljonima bili su snabdjeveni najnužnijim

⁷¹ Božović, Vukašin, *Crna Gora u Drugom balkanskom ratu*, str. 120.

⁷² Isto.

prevojima koje su mogli nositi uz još jednog vojnika. Cjelokupan materijal bio je smješten u sanduke koje su, po dva, nosili tovarni konji kako za brigade tako i za odred.

Vojna veterina

Uredbom o ustrojstvu Ministarstva vojnog iz 1910. godine uvodi se u zvaničnu službu i vojna veterina koju su vršili vojni „marveni“ (marva – životinja) ljekari. Tako se pri Artiljerijsko-inženjerijskom odsjeku angažovao po potrebi vojni marveni ljekar u čiju nadležnost je spadalo vođenje računa o nabavci konja za vojsku, davanje naređenja za izdvajanje i prodaju nesposobnih i rashodovanje uginulih vojnih konja i cjelokupne tegleće stoke.⁷³ Zadaci vojnih veterinarata proširivali su se u ratnim okolnostima kada su prilikom rekvizicije konja, stoke i drugih životinja za potrebe vojske vršili izbor, selekciju i preglede, a angažovani su po potrebi i na liječenju i zbrinjavanju vojnih konja, kao i suzbijanju bolesti životinja angažovanih za potrebe vojske. Vojna veterina u crnogorskoj vojsci bila je slabo razvijena i počivala je na svega nekoliko domaćih školovanih veterinarata koji su se u slučaju rata angažovali u vojnim jedinicama uglavnom kao vojni veterinarati pri divizijama ili odredima. Vojnim veterinarima u radu su pomagali priučeni pomoćnici bez završenih veterinarskih škola, čija su se znanja temeljila na praktičnom iskustvu i poznavanju životinja. U mirnodopskom vremenu Crna Gora je nastojala da pri svakoj oblasti postoji po jedan veterinar. Ovi veterinarati su, u slučaju rata, uglavnom kao dobrovoljci, stupali u redove crnogorske vojske i organizovali privremenu vojno-veterinarsku službu. Tako je Stanko Radović,⁷⁴

⁷³ Član 18, Uredba o ustrojstvu Ministarstva vojnog, Cetinje, 6. decembar 1910. godine.

⁷⁴ Stanko Radović (1882–1946) rođen u Martinićima đe je završio osnovnu školu. Završio je Veterinarski institut u Hrakovu u periodu od 1902. do 1908.

školorani veterinar u toku Prvog balkanskog rata u sastavu Istočnog odreda organizovao vojnu marvenu bolnicu čiji je bio i upravnik. Do 1918. godine Crna Gora imala je četiri školorana veterinar, koji su svoja veterinarska znanja sticali u inostranstvu na Veterinarskom institutu u Hrakovu, dvojica od njih dala su doprinos u Prvom balkanskom i Prvom svjetskom ratu crnogorskoj vojsci, dok se druga dvojica nijesu nalazila u tome periodu u Crnoj Gori.

*Crnogorski sanitet u Prvom svjetskom ratu
1914-1918. godine*

Svjestan svih nedostataka koji su se pokazali u balkanskim ratovima, crnogorski sanitet pristupio je opsežnoj reformi. Izrađen je detaljan prijedlog programa razvoja saniteske službe u Crnoj Gori, koji je, između ostalog, podrazumijevao otvaranje Bakteriološko-sanitetskog instituta i niz drugih reformi. Jedan dio reformi odnosio se i na vojno-sanitetsku struku. Predviđeno je bilo da se za stručno obrazovanje vojnih ljekara, nižeg sanitetskog osoblja Cetinjskoj bolnici pridoda jedan paviljon ili baraka. Niže osoblje bi moralo najmanje pola godine provesti na praktičnom radu u bolnici u kojoj bi se istovremeno i teorijski obučavalo. Planirano je da se angažuje jedan vojni ljekar bakteriološke struke iz Ministarstva vojnog Njemačke dok se za to ne osposobi neko od crnogorskih ljekara. Programom je bio predviđen položaj samostalnog upravitelja vojno-sanitetske struke koji bi vršio nadzor nad vojnim lazaretima, kao i briga o sredi-

godine. Po završetku školovanja tokom 1909. godine bio je angažovan u Sibiru na suzbijanju goveđe kuge. Vratio se u Crnu Goru 1910. godine i stupio na službu kao marveni ljekar Moračko-rovačke oblasti. U Prvom balkanskom ratu bio je upravnik vojne marvene bolnice, potom komandir Komore. Učesnik je i Prvog svjetskog rata 1914–16. godine: Miljanić, Mihailo, *Crnogorski ljekari do 1918. godine*, str. 220–221.

vanju, nabavci i održavanju ratnog sanitetskog materijala. Stvarala se i mogućnost da upravnik Bakteriološkog instituta ujedno bude i upravnik „vojno-sanitetskog odsjeka“. U njemu je konstantovano da je vojno sanitetski materijal u „slabom stanju“ i da „mnogo propada“. Planirano je da se u ovom smjeru preduzmu koraci – pregleda materijal i instrumenti vojnog saniteta i izvrši popravka od stane mehaničara firme Vindler iz Berlina koji je dolazio u februaru 1914. godine u cilju namještanja „vještačkih organa ranjenicima“. U cilju boljeg uređenja vojno-sanitetske službe preduzete su mjere da se prevede pravilnik vojnog saniteta pruskog Ministarstva vojnog.

Crna Gora u Prvom svjetskom ratu borila se od početka na strani Antante, a angažovala je preko 50.000 vojnika. U sastavu crnogorske vojske borilo se sve što je bilo sposobno da nosi pušku, od dječaka u školskim klupama do staraca potpuno sije-dih vlasi. Crna Gora je u ovom ratu imala ogromne gubitke, oko 11.000 poginulih i umrlih i oko 8.500 ranjenih. Na početku rata u Crnoj Gori je bilo 25 ljekara i to: dr Stanko Matanović, dr Milo Iličković, dr Stevo Ognjenović, dr Petar Vučinić, dr Jakov Zarubica, dr Ilija Vulcanović, dr Mihailo Vukčević, dr Milovan Lopičić, dr Savo Janković, dr Georgi Janencos, dr Mitar Radulović, dr Petar Kontić, dr Stevan Grgin, dr Neško Radović, dr Emanuel Stais, dr Sadik Strinić, dr Konstantin Marulis, dr Ernesto de Benedeti, dr Josip Pera, dr Ali-Riza, dr Bedri Bej, dr Orest Dalezios, dr Ludvig Krasni, dr Aleksandar Redžić i dr Aleksandar Vulgaris.

Dobijanjem novih teritorija Crnogorska vojska je 1914. godine imala šest divizija, a u okviru njih po jednu sanitetsku čet. Po izbijanju rata civilni i vojni sanitet su se sjedinjavali i stavljali na raspolaganje vojsci. Od šest sanitetskih četa izdvajao se po jedan vod koji je formirao sanitetsku čet. Vrhovne komande Crnogorske vojske. Kako je Crnogorska vojska po ratnoj formaciji bila podijeljena u četiri odreda i to: Lovčenski, Hercegovčki,

Sandžački i Starosrbijanski, tako se i vojni sanitet organizovao odnosno grupisao oko ova četiri odreda.

Na početku Prvog svjetskog rata 1914. godine Crnogorski Crveni krst uputio je poziv prijateljskim državama za pomoć. Ovom pozivu prvi se odazvao Grčki Crveni krst koji je u Crnu Goru uputio sanitetski odred sa svom opremom za bolnicu od 40 kreveta. Kako je grčka ekipa doputovala preko Srbije svoju bolnicu organizovala je u Goraždu za potrebe Sandžačkog odreda crnogorske vojske. Na njenom čelu nalazio se hirurg A. Sitopulos, a pored njega odred su sačinjavala tri ljekara: hirurg dr J. Stavoulakis, pomoćnik šefa, sekundarni ljekar dr J. Gijanos i dr Prikles Manolakis, jedan apotekar, jedna sestra, dva ljekarska pomoćnika, jedan ekonom i jedan kuvar.⁷⁵

Na poziv Crnogorskog Crvenog krsta od 21. jula 1914. godine odazvali su se Ruski Crveni krst i Slovensko dobrotvorno društvo koji su uputili sanitetsku ekipu u sastavu: šef dr Ekaterina F. Loginova Radeca, hirurg dr Nikola K. Kiseljev, pomoćnik ljekarski felčer Iva K. Vasiljev, ekonom Mihail S. Pavlov, medicinar P. Žukov i P. Bagin, milosrdne sestre - Pelagija Pavlova Sivrimović i Tatjana Vladimirova Engelhart, ljekarski pomoćnik A. Marozov i sanitarci – Fil. Sinicin, Ivan Puškov, Dim. Sorokin i Josif Bendarski.⁷⁶ Kako je i ova ekipa stigla preko Srbije sa dva vagona sanitetskog materijala angažovala se u Rogatici pri Sandžačkom odred.

Veliki broj ranjenika sa kojim se susrijetala grčka sanitetska ekipa primorala je da predloži Crnogorskom Crvenom krstu da uputi molbu Grčkom Crvenom krstu za još ljekara. Grčki Crveni krst je izašao u susret ovoj molbi i uputio je još dva ljekara – hirurga S. Sarafinosa i pomoćnika mu dr Jordana Anariadesa koji su se u Pljevljima priključili grčkoj ekipi donoseći sa sobom veću

⁷⁵ *Glas Crnogorca* od 20. septembra 1914, str. 1-2.

⁷⁶ *Glas Crnogorca* od 10. oktobra 1914, str. 1-2.

količinu sanitetskog materijala i lijekova.⁷⁷ Dolaskom u Pljevlja dr Sarafinanos je preuzeo rukovođenje grčkom ekipom.⁷⁸

U martu 1915. godine Kraljevska Vlada na Cetinju formirala je Odbor za suzbijanje zaraznih bolesti. Na čelu ovog Odbora je bio Gavriilo Cerović, ministar prosvjete i crkvenih djela, dr Stanko Matanović, upravnik bolnice „Danilo I“, dr Stevo Ognjenović, načelnik Sanitetskog odjeljenja, Uroš Marić apotekar i Filip Jergović.

U aprilu 1915. godine u cilju suzbijanja zaraznih bolesti u Crnu Goru doputovao je dr Drueti, inspektor u Ministarstvu unutrašnjih djela Italije, sa dva pomoćnika i većom količinom dezinfekcionih sredstava i lijekovima, serumima protiv tifusa, kao i posebnim šatorima za izolaciju zaraženih bolesnika.⁷⁹ Dr Drueti sprovodio je mjere protiv zaraznih bolesti, a predviđeno je bilo i organizovanje instruktivnog kursa u cilju obuke crnogorskog sanitetskog personala u suzbiljanju zaraznih bolesti.

U Pljevljima je bila aktivna i ekipa Engleskog Crvenog krsta na čijem čelu se nalazio dr Klemov koja je u početku organizovala bolnicu od 80 kreveta za liječenje ranjenika. Pored ranjenih postojao je i značajan broj bolesnika, pa je zalaganjem dr Klemova i dr Tebea engleska ekipa proširila kapacitete bolnice sa 230 na 250 kreveta, najviše za bolesnike od pjegavog, trbušnog i povratnog tifusa.⁸⁰

Liječeći bolesne i ranjene i sami ljekari i sanitet je poboljšavao, a poneki i preminuo od posljedica. Tako je član engleske ekipe, Čarls Viljem Top, mladi ljekarski pomoćnik, preminuo od tifusa i sahranjen je kod crkve Svete Trojice u Pljevljima. Isti slučaj je i sa članom grčke misije dr Vulgarisom, dok su od tifusa oboljeli dr Pajer i dr Teba iz engleske misije, kao i dr Nikolaj Kiseljev šef ruske misije, zatim dr Ilija Vulcanović, dr Stais kao

⁷⁷ Šoć, Filip, n. d, str. 344.

⁷⁸ *Glas Crnogorca* od 1. novembra 1914, str. 1-2.

⁷⁹ *Glas Crnogorca* od 11. aprila 1915, str. 1-2.

⁸⁰ Šoć, Filip, n. d, str. 345.

i medicinari (Marić) i Stanojević (u Rudo), dok se dr Vučinić zarazio od pjegavca liječeći crnogorske vojnike u Peći.

Kako bi pružila adekvatnu pomoć crnogorskoj vojsci u junu 1915. godine doputovala je velika imperatorska ruska sanitarna misija. Šef misije je bio dr Špiro Srzentić, a članovi, milosrdne sestre – Tatjana V. Engelgart, Geja P. Savrimović, Natalija V. Ivanovna, Valentina V. Karylovskaja, Vjera F. Ljubarskaja, Elisaveta A. Rjazanskaja, student Pavle Šukov, apotekar Krstić i sekretar misije Petrović. Milosrdne sestre Engelgart i Savrimović nalazile su se do januara 1915. godine u Sandžačkom odredu, da bi ponovo došle u Crnu Goru. Za požrtvovanost kralj Nikola ih je odlikovao Zlatnom medaljom za hrabrost.⁸¹

Na inicijativu knjaginje Trubecke, iz Rusije su stigle dodatne dvije sanitetske ekipe. Prvo hirurško odjeljenje stiglo je krajem maja 1915. godine u Čajniče, a krajem juna drugo odjeljenje za zarazne i unutrašnje bolesti u Dečane. Ove ekipe nosile su naziv Crnogorski odred Komiteta imperatorske ruske misije. U sastavu drugog odjeljenja nalazili su se: dr Viktor V. Nevski, ljekarski pomoćnik Vasilije F. Abrezov, milosrdne sestre – Irena P. Barto, Viktorija J. Volinska, Joanina J. Geron, Antonina F. Medvjetkova, Jelisaveta P. Svjetlova i Agapija A. Tifonova. Ova misija raspolagala je sa 50 potpuno uređenih kreveta sa apotekom.⁸² Kao ispomoć, 1. jula 1915. godine stigli su u Pljevlja i novi članovi Ruske sanitarne misije: Vukašin Marković i milosrdne sestre Natalija Evgenijevna i Ksenija Nikolajevna Knjaževskaja.⁸³

U pomoć Crnoj Gori sredinom 1915. godine stigla je u Peć Američka sanitetska misija sastavljena od dr Ginela sa pomoćnicima dr Lapenom i Krosom, koja je donijela određenu količinu dezinfekcionih sredstava. Ova misija upućena je od strane dr Stronga, šefa Američke misije u Skoplju koji je prethodno obišao

⁸¹ *Glas Crnogorca* od 6. juna 1915, str. 1-2.

⁸² *Glas Crnogorca* od 11. juna 1915, str. 1-2.

⁸³ *Glas Crnogorca* od 9. jula 1915.

Peć i Đakovicu da se upozna sa sanitetskim potrebama ovog kraja i isključivo se bavila borbom protiv zaraznih bolesti.⁸⁴ Početkom maja 1915. godine u Peć su stigli i članovi Češko-američke misije: dr Đuro Guča, Slovak iz Čikaga sa dva Čeha pomoćnika – Franjom Klepalom i Vladimirom Skrivanjekom. Sa sobom su donijeli i veće količine sanitetskog materijala i hirurške instrumente. Oni su radili u Peći sve dok epidemija nije počela jenjavati kada su premješteni u Podgoricu u kojoj je dr Guča vodio jednu bolnicu. Ovu misiju izdržavao je američki biznismen u Njujorku Džon Frantenham, veliki slovenski prijatelj.

Posebno mjesto pripada pukovniku i ljekaru Federiku Bunamu, šefu Kanadske humanitarne misije na Balkanskom poluostrvu, koji je početkom 1915. godine došao u Crnu Goru sa suprugom Anom. Svoje hirurško iskustvo primijenio je u liječenju crnogorskih vojnika, a u Pljevljima je bio šef Hirurškog odjeljenja. Pukovnik Bunam je bio osvjedočeni prijatelj Crne Gore koji je njeno državotvorno pravo branio do smrti. Tokom prijema na dvoru 1915. godine kralj Nikola ga je odlikovao Ordenom knjaza Danila I stepena, Medaljom za hrabrost i Zlatnom medaljom za revnost, a proizveo ga je u počasnog brigadira crnogorske vojske.⁸⁵ Ovom prilikom odlikovana je i njegova supruga. Tokom 1918. godine organizovao je Fond kanadske vojne bolnice za Crnu Goru.

Engleski komitet za pomoć ranjenim saveznicima iz Londona uputio je u Crnu Goru misiju koja je u Podgorici, u osnovnoj školi, organizovala Bolnicu za pomoć ranjenim saveznicima. Upravitelj misije je bila Elkington Mekon, a članovi milosrdne sestre – Mak Kohon i Ketel, magacionerka Goldfre i apotekar i starješina personala Ston. Ubrzo su došli i novi članovi misije, od kojih je jedan dio boravio u Podgorici, a drugi organizovao

⁸⁴ *Glas Crnogorca* od 20. juna 1915, str. 1-2.

⁸⁵ Martinović, Srđa, *Generalni Knjaževine i Kraljevine Crne Gore*, FCJK, Cetinje, 2016, str. 377–378.

novu bolnicu u Nikšiću.⁸⁶ U julu 1915. godine u Crnoj Gori je boravio dr Ruterford, šef Komiteta iz Londona kako bi utvrdio crnogorske sanitarne potrebe.

Crnogorska vlada u egzilu formirala je, 31. oktobra 1916. godine, Društvo privremenog Crvenog krsta u Neju kod Pariza. Upravni odbor sačinjavali su: predsjednik, vojvoda Simo Popović, Pero Vučković, bivši ministar prosvjete, Simo Marić, narodni poslanik i Ivo Jovičević, doktor društvenih nauka kao sekretar. Crnogorski Crveni krst koji je funkcionisao pod pokroviteljstvom kraljice Milene formirao je Društvo za pomoć ratnim zarobljenicima koje je organizovalo prikupljanje pomoći za Crnogorce internirane u austrougarske logore. Društvom je upravljao poseban odbor kojim su rukovodile princeze Ksenija i Vjera, a u njemu je bilo još 12 aktivistkinja Crvenog krsta. Odigrao je značajnu ulogu u spašavanju crnogorskih logoraša i očuvanju njihovog zdravlja. U maju 1917. godine uspostavljen je Odbor u Ženevi kojim je upravljao Simo Marić. Crnogorski Crveni krst slao je apele saveznicima u kakvom se stanju nalazi narod u Crnoj Gori tokom okupacije. Ovo su bile posljednje aktivnosti ovog društva u emigraciji i samostalnoj Crnoj Gori koje je likvidirano 24. avgusta 1920. godine nestajući zajedno sa Crnom Gorom.

Nestanak Crne Gore i njene vojske označio je i kraj organizovanom razvoju vojno-sanitetske službe u Crnoj Gori. Nove začetke ovoj struci u toku Drugog svjetskog rata udarili su dr Niko Miljanić i dr Stanko Martinović, ljekari humanisti koji su organizovali partizanski sanitet na teritoriji Crne Gore i dali ogroman doprinos razvoju jugoslovenskog vojnog saniteta. Dr Stanko Martinović bio je član četvoročlanog Sanitetskog odsjeka Vrhovnog štaba NOVJ-a koji je formiran 1942. godine.

Dr Niko Miljanić rođen je 1892. godine na Cetinju u porodici uglednih ljekara. Sin je dr Petra Miljanića. Školovao se u Švajcarskoj, a Medicinski fakultet je završio u Parizu, a kao

⁸⁶ *Glas Crnogorca* od 6. jula 1915.

dobrovoljac je učestvovao u Prvom svjetskom ratu. Jedan je od osnivača i prvih profesora Medicinskog fakulteta u Beogradu. Utemeljivač je katedre *Deskriptivne i topografske anatomije*. Jedan je od osnivača i Društva „Sveti Vasilije Ostroški“ 1934. godine u Beogradu koje je iste godine otvorilo istoimenu bolnicu. Na početku Drugog svjetskog rata je bio aktivan kao savjetnik u štabu Lovćenske brigade Krsta Popovića, a od 1942. godine je pristupio Narodnooslobodilačkoj borbi. Član je Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije AVNOJ, predsjednik Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Crne Gore ZAVNOCG od 15. novembra 1943. do 14. jula 1944. godine i predsjednik Crnogorske antifašističke skupštine narodnog oslobođenja CASNO od 14. jula 1944. do 21. novembra 1946. godine. Nakon Drugog svjetskog rata radio je na Medicinskom fakultetu u Beogradu kao profesor hirurgije i anatomije. Objavio je veći broj naučnih radova. Odlikovan je Ordenom Legije časti i Ordenom narodnog oslobođenja, a bio je član Francuske hirurške akademije. Preminuo je, 20. oktobra 1957. godine, u Meksiku prilikom učešća na Internacionalnom kongresu hirurga. Anatomski institut Medicinskog fakulteta u Beogradu nosi njegovo ime kao i bolnica u Nikšiću.

Dr Stanko Martinović rođen je u Bajicama 5. maja 1916. godine u porodici Nika Mitrova, sreskog načelnika i učitelja. Završio je osnovnu školu i gimnaziju u Cetinju, a Medicinski fakultet u Beogradu upisao je 1935. godine. Aktivan je bio u omladinskim revolucionarnim aktivnostima u koje ga je uključio stariji brat Svetozar, pravnik i jedan od organizatora 13-julskog ustanka u Cetinjskom kraju. Nakon okupacije Jugoslavije, vratio se u rodno mjesto i kao hirurg angažovao u bolnici „Danilo I“. Učesnik je Narodnooslobodilačke borbe od 1941. godine. U bolnici „Danilo I“ organizovao je partizanski sanitet i crvenu pomoć. U pripremama za ustanak organizovao je obuku za pružanje prve pomoć i pripremu sanitetskog materijala.

Neposredno nakon izbijanja 13-julskog ustanka, italijanski vojnici su ga uhvatili i internirali u koncentracioni logor u Albaniji. U decembru 1941. godine spašen je iz logora kao zamjena za italijanske zatvorenike. Nakon izlaska iz logora postavljen je za sanitetskog rukovodioca Lovranskog partizanskog odreda. Član Komunističke partije Jugoslavije postao je 1942. godine. Kao borac u Četvrtoj proleterskoj crnogorskoj brigadi učestvovao je u Trećoj, Četvrtoj i Petoj neprijateljskoj ofanzivi. Tokom bitke na Neretvi bio je komandant bolnice tifusara i učestvovao je u evakuaciji ranjenika. Zbog zasluga u spašavanju ranjenika i tifusara, postao je član Sanitetskog odsjeka Vrhovnog štaba NOVJ.

Tokom bitke na Sutjesci bio je zadužen za bolnice (rukovodio je Centralnom bolnicom) i organizovao je prolaz ranjenika i bolesnika kroz Pivu. Našao se s grupom ranjenika koja je bila uz Treću udarnu diviziju NOVJ-a pod komandom Save Kovačevića. Većina boraca divizije izginula je prilikom pokušaja proboja obruča, nakon čega su njemački vojnici pobili sve ranjenike na koje su naišli. Organizovao je grupu ranjenika i na njihovom čelu sa mašinkom u ruci krenuo je u proboj obruča. Uspio se probiti kroz njemački obruč, međutim poginuo je na čelu kolone ranjenika 16. juna 1943. godine. Ukazom Predsjedništva Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ), 11. juna 1945. godine, među prvim borcima Narodnooslobodilačke vojske, proglašen je za narodnog heroja.

Načelnici vojnog saniteta crnogorske vojske

Dr Novica Kovačević-Grahovski rođen je 1861. godine na Grahovu u porodici poznatog junaka Petra Kovačevića. Osnovnu školu završio je na Grahovu i Cetinju, a Gimnaziju u Novom Sadu. Vojno-medicinsku akademiju završio je u Petrogradu. Nakon završetka studija vratio se u Crnu Goru, 20. februara 1890. godine, kada je postavljen za fizikusa u

Andrijevići. Na ovom mjestu ostao je do 1895. godine kada je raspoređen za fizikusa u Ulcinju. Kada je formirana Stajaća vojska u avgustu 1896. godine preveden je u sanitetskog kapetana crnogorske vojske i postavljen za vojnog ljekara. Rukovodilac je prvog kursa za vojno-sanitetske pomoćnike i Podoficirske sanitetske škole, za koju je napravio nastavni program i plan, a držao je i nastavu iz stručnih predmeta. Proizveden je u čin sanitetskog komandira Crnogorske vojske. Prvi je šef vojnog saniteta tj. Sanitetskog odsjeka Ministarstva vojnog od 1903. do smrti 6. maja 1910. godine. Bavio se prevodilaštvom i književnošću, a bio je i upravnik Vojne štamparije.

Dr Milo Iličković je rođen u Brčelima 1880. godine u porodici narodnog ljekara Pera popa Boška Iličkovića. Kao stipendista knjaza Nikole gimnaziju i Medicinski fakultet je završio u Moskvi 1909. godine. Po dolasku u Crnu Goru, 15. marta 1910. godine, podnio je molbu Ministarstvu vojnom za angažmanom. Za vojnog ljekara I divizije Crnogorske vojske postavljen je 2. jula 1910. godine. Stručnu praksu sticao je u bolnici „Danilo I“. Naslijedio je dr Kovačevića na mjestu načelnika vojnog saniteta kao sanitetski kapetan, na čijem čelu je ostao sve do sloma crnogorske vojske. Ujedno je obavljao i druge dužnosti, tako je u Drugom balkanskom ratu 1913. godine bio načelnik Sanitetskog odjeljenja Crnogorskog (Dečanskog) odreda. Za vojnog ljekara VI divizije u Peći postavljen je 28. maja 1914. godine. U Prvom svjetskom ratu, 1915. godine, postavljen je za upravnika bolnice u Skadru sve do izlaska crnogorske vojske krajem 1915. godine. U periodu 1919. do 1941. godine je bio vojni ljekar u više gradova kao sanitetski oficir. U čin sanitetskog brigadnog generala proizvedn je 1934. godine. Stradao je sa suprugom 1942. godine u Crmnici.

HETITI – ISTORIJA I CIVILIZACIJA

Boris Banjević

The Hittites were an Ancient Anatolian people who established an empire centered on Hattusa in north-central Anatolia around 1600 BC. This empire reached its height during the mid-14th century BC under Suppiluliuma I, when it encompassed an area that included most of Anatolia as well as parts of the northern Levant and Upper Mesopotamia. Between the 15th and 13th centuries BC the Hittite Empire came into conflict with the Egyptian Empire, Middle Assyrian Empire and the empire of the Mitanni for control of the Near East. The Assyrians eventually emerged as the dominant power and annexed much of the Hittite empire, while the remainder was sacked by Phrygian newcomers to the region. After c. 1180 BC, during the Bronze Age collapse, the Hittites splintered into several independent "Neo-Hittite" city-states, some of which survived until the 8th century BC before succumbing to the Neo-Assyrian Empire.

Hetiti su bili stari anadolski narod koji je osnovao carstvo sa centrom u Hattuši u severno-centralnoj Anadoliji oko 1600. pne. Ova imperija dostigla je svoj vrhunac sredinom 14. veka pne. pod Šupiluliumom I, kada je obuhvatala oblast koja je zauzimala najveći deo Anadolije, kao i delove severnog Levanta i Gornje Mesopotamije. Između 15. i 13. veka pne. hetitska

imperije došla je u sukob sa egipatskim carstvom, srednjim asirskim carstvom i carstvom Mitanni za kontrolu Bliskog istoka. Asirci su na kraju izašli kao dominantna sila i pripojili mnoge delove hetitskog carstva, dok su ostatak opljačkali frigijski novodošli narodi u regionu. Posle o. 1180. pne., tokom kolapsa bronzanog doba, Hetiti su se podelili u nekoliko nezavisnih novohetitskih gradova-država, od kojih su neke preživele do 8. veka pne. dok nisu podlegle Novoasirskom carstvu.

Hetitski jezik je bio poseban član anadolijske grane indoevropske porodice jezika, a zajedno povezan sa luvijским jezikom je najstariji istorijski potvrđen indo-evropski jezik. Hetiti su svoju zemlju nazivali Hatti. Konvencionalni naziv „Hetiti“ je zbog inicijalne identifikacije sa biblijskim Hetitima u arheologiji 19. veka. Uprkos njihovoj upotrebi imena Hatti za svoju osnovnu teritoriju, Hetite treba razlikovati od Hattijanaca, ranije grupe ljudi koji se doseljavaju u isti region (do početka 2. milenijuma pne.) i koji su govorili jezik koji nije povezan sa hetitskim jezikom, poznat kao hattijski koji je verovatno izolovan jezik, i možda je bio severno-kavkaski jezik.¹ Tokom 1920-ih godina, interesovanje za Hetite je povećano sa osnivanjem moderne Republike Turske i privuklo je pažnju arheologa kao što su Halet Çambel and Tahsin Özgüç, što je dovelo do dešifrovanje hetitskih hijeroglifa.

Istorija hetitske civilizacije uglavnom je poznata iz klinastih tekstova koji se nalaze u oblasti njihovog kraljevstva, i od diplomatske i komercijalne prepiske koja se može naći u raznim arhivama u Asiriji, Vavilonu, Egiptu i daljem Bliskom istoku, a čije dešifrovanje je bilo ključni događaj u istoriji indoevropske

¹ Ardzinba, V. „Some Notes on the Typological Affinity Between Hattian and Northwest Caucasian (Abkhazo-Adygian) Languages“. in: „*Internationale Tagung der Keilschriftforscher der sozialistischen Länder*“, Budapest, 23.-25. April 1974. *Zusammenfassung der Vorträge (Assyriologica I)*, 1974, str. 10-15.

lingvistike. Hetitska vojska je uspešno koristila kočije, i mada pripadaju bronzanom dobu, Hetiti su preteče gvozdenog doba; razvoj i proizvodnju gvozdениh artefakata vidimo već u 18. veku pne. U ovom trenutku znamo za poklone „čoveka iz Burušande“ u obliku gvozdenog prestola i gvozdene palice kaneškom kralju Anitti zabeležene u *Anitta tekstu*.

Francuski naučnik Felix Marie Charles Texier okrio je hetitske ruševine 1834. godine, ali ih nije identifikovao kao Hetite. Prva arheološka evidencija o Hetitima pojavila se u staroj asirskoj koloniji Kültepe (stari Karum Kaneš) i sadržavala je podatke o trgovini između asirskih trgovaca i izvesne ‘zemlje Hatti’. Natpis u Boğazköy od naroda ‘iz Hattuše’ koji je otkrio William Wright 1884, bio je sličan hijeroglifskim natpisima koji su nađeni u Aleppu i Hamathu u severnoj Siriji. U 1887, arheološka istraživanja u Tell-el Amarni u Egiptu otkrila su diplomatsku korespondenciju između faraona Amenhotepa III i Ahnatonu. Dva pisma bila su iz ‘zemlje Heta’, i odnosila su se na istu zemlju koju su izvori iz Mesopotamije nazivali ‘zemlja Hatti’, napisana su standardnim akademskim klinastim pismom. Naučnici su mogli da ga pročitaju, ali ga nisu razumeli. Ubrzo zatim Archibald Sayce predložio je da su ‘zemlja Hatti’ i ‘zemlja Heta’ identične sa biblijskim Hetitima.

Za vreme iskopavanja u Boğazköy 1906. godine arheolog Hugo Winckler otkrio je 10000 tablica ispisanih akademskim klinastim pismom i istim nepoznatim jezikom pisama iz egipatske arhive čime je potvrdio identičnost naziva ‘Hatti’ i ‘Heta’. Pod upravom Nemačkog Arheološkog Instituta iskopavanja su nastavljena od 1907, sa prekidima u vreme svetskih ratova. Naselje Kültepe je istraživao profesor Tahsin Özgüç od 1948. do 2005. Mala istraživanja vršena su u okolini Hattuše uključujući kameno svetište Yazılıkaya koje sadrži mnogobrojne kamene reljefe koji oslikavaju portrete vladara i bogova Hetita.

Hetitski jezik

Hetiti su koristili mesopotamsko klinasto pismo. tj. semitsko-mesopotamski akadski jezik Asirije i Vavilona, diplomatski jezik toga vremena. Takođe su postoje i varijante jezika naroda hetitske konfederacije (npr. Luvijski, Lidijski, Karijski, Pidijski itd.). Hetitski jezik je jedan od 8 jezika anatolijske grupe jezika.

Jezik hetitskih tablica dešifrovao je češki naučnik Bedřich Hrozný (1879-1952), koji je 1915. objavio svoje rezultate u predavanju Bliskoistočnog društva u Berlinu. Njegova knjiga je štampana u Leipzigu 1917. pod naslovom: *Die Sprache der Hethiter: ihr Bau und ihre Zugehörigkeit zum indogermanischen Sprachstamm: ein Entzifferungsversuch*.

Po njegovom mišljenju hetitski jezik pripada indoevropskoj porodici i bio je u bliskoj vezi sa italo-keltskim grupama. On je utvrdio da jezik ima fleksivni karakter tj. da se promene imenica i vremena izražavaju pomoću odgovarajućih završetaka, koji su veoma slični grčkim i latinskim završecima. Imenice u hetitskom jeziku imale su 9 padeža, ali se uglavnom koristilo 7. Nisu koristili rod imenice kao mi, muški i ženski već animacionu klasu, živo i neživo.

Religija Hetita

Hetiti su stvorili svoju državnu religiju. Zvanično, najviše obožavano božanstvo bila je boginja Sunca Arinna. Velikim brojem raznih božanstava vladao je nebeski bog Sunca (*nepišaš Ištanu*), čije su zlatne i srebrne statue sveštenici kupali odevali u čistu odeću i zabavljali se plesovima i pevanjem uz pratnju muzičkih instrumenata. Jedan od značajnih bogova bio je i bog poljoprivrede i plodnosti Telepinu sin boga neba Tešuba i boginja Arinniti, koji je poput Atisa, Ozirisa i Adonisa umirao na

jesen i vaskrsavao na proleće. Postojao je i veliki broj lokalnih bogova koji su slavljani kao i hetitski, a neki strani bogovi kao mesopotamska boginja Ištar su potpuno asimilirani u hetitski panteon. Bogovi su pratili vladare koji su polazili u rat i štitili ih. To je uobičajena formula koju su hetitski kraljevi koristili pri opisu borbi sa neprijateljem. Najčešće se pominju Arinna i Tarhunna (bog oluje ili Tešub pozajmljen iz huritskog panteona).

Geografija hetitskog carstva

Centar hetitskog carstva bio je u zemlji koja je okruživala Hattušu i Nešu poznata pod nazivom 'zemlja Hatti' (URU *Ha-at-ti*). Pošto je Hattuša postala glavni grad carstva oblast koja je obuhvatala krivina reke Halys (het. Marassantiya, tur. Kizilirmak) postala je jezgro carstva. U hetitskim zakonima razlikovala se 'ova strana reke' i 'ona strana reke'. Zapadno i južno od jezgra ležala je teritorija poznata kao Luwiya u najstarijim zapisima. Kasnije je taj termin zamenjen sa imenima Arzawa i Kizzuwatna sa uzdizanjem tih kraljevstava.² Bez obzira na to Hetiti su označavali jezik koji je potekao iz tih oblasti kao luvijski. Pre uzdizanja Kizzuwatne srce te teritorije bilo je u Kilikiji i Hetiti su ga nazivali Adaniya.³ Posle njihove pobune protiv Hetita u vreme vladavine Ammune, oni su uzeli ime Kizzuwatna i uspešno se proširili prema severo-zapadu obuhvatajući donje planine Anti-Taurus. Na severu su živeli planinski narod Kaski. Ka jugo-istoku je ležalo huritsko carstvo Mittani. U vreme svog vrhunca u vreme Mursilija II hetitsko carstvo se prostiralo od Arzawe na zapadu do Mittanija na istoku, preko većeg dela Kaska teritorije na severu, uključujući zemlju Azzi-Hayasa na

² Marangozis, J. *A Short Grammar of Hieroglyphic Luwian*, Lincom Europa, 2003.

³ Beal, R. H., "The History of Kizzuwatna and the Date of Šunaššura Treaty", *Orientalia* 55, 1986, str. 424.

severo-istoku, i južno uključujući Kanaan sve do južne granice Libana (v. sliku).

Teritorija hetitskog carstva u periodu najveće raspostranjenosti
od kraja 14-13 v. pne.

Ekonomija Hetita i pronalasci

Uspeh hetitske ekonomije se bazirao na poštenoj trgovini. U zamenu za lim prodavali su zlato, srebro i bakar isto kao i vunu i vunenu odeću. Bankarski sistem je omogućavao dostupnost kredita. Ovo je međutim vođeno humano, tako da ako npr. farmer zbog loše berbe nije mogao otplatiti zajam ponekad ga je poništio kralj.⁴ Macqeen tvrdi da je ono što je Anadoliju učinilo više od „kopnenog mosta“ između Evrope i Azije bilo njeno bogatstvo mineralnim resursima. Ova zemlja nije bila ni manje ni više plodnija od drugih regiona, ali njeni „resursi učinili su je zemljom bogatih mogućnosti što ju je učinilo primarnim centrom, između ostalog su to bile

⁴ Bryce, T. , *Life and Society in the Hittite World*, New York, Oxford University Press, 2002 (new ed. 2004), 28.

podzemne vode koje su služile povezivanju više značajnih područja.“⁵

Napori carstva u centru bili su paralelni naporima uz hetitske granice. Anali kraljeva Hetita govore o dugom nizu ratova. Ovi ratovi bili su uglavnom odbrambeni u 16. i 15. v. pne., ali više ekspanzionistički u 14. i 13. v.pne. Ekspanzionističke kampanje zahtevale su veće vojske i veće kretanje i dovele do logističkih problema, kao i značajnih gubitaka. Ovaj vojni napor, na koji su kralj i elita bili ponosni, imali su negativan uticaj na hetitsku ekonomiju i njeno stanovništvo. Unutrašnji ratovi Anadolije takođe su dovodili do deportacije anadolskog stanovništva u pokušaju da nadoknade prethodne gubitke u stanovništvu. Umesto opisivanja osvajanja i plena, izvori uvek naglašavaju broj ratnih zarobljenika (*NAM. RA*) koje je preuzeo kralj. Izvori stereotipno dodaju da su oni koje su vojnici uzeli bili bezbrojni (naime, nisu pobrojani od strane uprave i brojni po pojavi). Desetine hiljada zatvorenika je preuzeto sa osvojenih zemalja u zemlju Hetita. Ovo je služilo uglavnom za popunjavanje sve većeg smanjenja broja stanonika na selu. Međutim, u celini, ove deportacije su se kretale oko nedovoljnog broja ljudi, broja koji se dodatno smanjivao kroz konstantne ratove i ponovno naseljavanje ljudi na novim teritorijama.

Pronalazak gvozdеног оруђа je jedan od najvažnijih događaja u hetitskoj istoriji. Gvožđe se nije koristilo oduvek za ratovanje jer drevne populacije ljudi nisu umele da prerađuju železnu rudu da bi je pretvorili u oružje. Ovaj pronalazak se pripisuje Hetitima koji su prvi napravili oružje i oklop od gvožđa.

Da bi shvatili značaj ovog pronalaska moramo se vratiti u bronzano doba koje je prethodilo gvozdenom. Ovo doba je nazvano po tome što je bronza korišćena za oružje, alate i oklope. Bronza je legura bakra i lima koji je dobijan uvozom. Izrada

⁵ Macqueen, J.G., *The Hittites and their Contemporaries in Asia Minor*, (rev. ed.), London. Thames and Hudson, 1986.

zahteva određenu veštinu, ali ne kao kod gvozdеног rada, jer se bronza može udarati i hladna i formirati u nešto bez zagrevanja metala.

U gvozdenom dobu upotreba gvožđa napravila je velike promene u ratovanju. Hetiti su bili rođeni metalurzi i narod koji je proučio osobine i sastav metala, a imali su gvozdene rudnike blizu Crnog Mora na severu carstva. Otkrili su čvrstoću gvožđa i kako od njega napraviti oružje i oklop. Umesto da koriste jaku vatru da bi istopili gvožđe oni su koristili ugalj koji je dodavao ugljenik u gvožđe čineći ga još čvršćim. Nakon kovanja u ravne pločice ili oblik koristili su ranije nepoznatu tehniku i stavljali gvožđe u vatru kako bi omekšali metal, a zatim ga oblikovali čekićem. Ne samo da su ove alatke bile čvršće i oštrice oštrije kao rezultat udaranja čekićem već je gvožđe bilo jeftinije, tako da su Hetiti mogli snabdevati vojsku oružjem sa manje troškova i podstakli su svoju ekonomiju trgovinom s okolnim narodima koji nisu znali obradu sa gvožđem. U prvo vreme ovo je bila tajna (od 15. v. pne.) jer je ostali deo sveta još bio u bronzanом dobu do kraja 12. v.pne. i nije znao za gvozdeno oružje čime su Hetiti bili premoćni u ratovanju.

Jedno od otkrića Hetita su bile usavršene ratne dvokolice. Hetiti su dobro poznavali veštinu uzgajanja konja zahvaljujući jednom uzgajivaču Kikuliju iz zemlje Mitani koja se graničila sa Hetitima. Konji su retko korišćeni za jahanje a češće za vuču dvokolica. Za razliku od teških egipatskih dvokolica čiji su točkovi bili punjeni i vukli sui h magarci ili volovi, hetiti su imali lake dvokolice sa žbicama koje su odnosile pobeđu nad neprijateljem. To se najbolje videlo u bici kod Kadeša 1275. pne. Kada su Hetiti porazili Egipćane.

Istorija

Poreklo

Generalno se smatra da su Hetiti došli u Anadoliju neko vreme pre 2000. pne. Dok je njihova prethodna lokacija i dalje predmet rasprave, među naučnicima se raspravljalo više od stoleća da su Kurgan kulture iz Pontske stepe, današnje Ukrajine, oko Azovskog mora govorile jednim indoevropskim jezikom za vreme trećeg i četvrtog milenija pne.⁶ Dolazak Hetita u Anadoliju u Bronzanom dobu bio jedan superstratum nametnut autohtonoj kulturi (u ovom slučaju nad prethodno postojećim Hattijcima i Huritima), bilo pomoću osvajanja bilo postepenom asimilacijom.^{7,8} Arheološkim terminima, odnosi Hetita sa Ezero kulturom na Balkanu i Majkop kulturom Kavkaza razmotreni su u okviru migracija.⁹ Indoevropski element uspostavlja Hetitsku kulturu kao nametnutu u Anadoliji u naučnom svetu (osim mišljenja Colina Renfrewa,^{10,11} čija anadolijska hipoteza pretpostavlja da su Indoevropljani autohtoni u Anadoliji i nedavno, Quentin Atkinson¹²). Prema Anthoniju, stepski stočari, arhaični

⁶ Mallory, J. P., Adams, D. Q., *Encyclopedia of Indo-European culture*. Taylor and Francis. 1997, str. 4–6.

⁷ Puhvel, J., „Anatolian: Autochthon or Interloper“. *Journal of Indo-European Studies*. **22** (3 & 4), 1994, str. 251–264.

⁸ Steiner, G., „The Immigration of the First Indo-Europeans into Anatolia Reconsidered“. *Journal of Indo-European Studies*. **18** (1 & 2), 1990, str. 185–214.

⁹ Mallory, J., *In Search of the Indo-Europeans*, New York: Thames and Hudson, 1989.

¹⁰ Renfrew, C., „Time Depth, Convergence Theory, and Innovation in Proto-Indo-European: ‘Old Europe’ as a PIE Linguistic Area“, *Journal of Indo-European Studies*, 27(3&4), 1999, str. 257–294.

¹¹ Renfrew, C., *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins*, Cambridge University Press, 1987.

¹² Atkinson, Q. et. al., „Mapping the Origins and Expansion of the Indo-European Language Family“, *Science* 337(6097), 2014, str. 957–960.

proto-indoevropski narod, širi se u donjem Podunavlju oko 4200-4000 pne., ili izaziva ili preuzima prednost od kolapsa stare Evrope.¹³ Takođe njihovi jezici „verovatno uključuju arhaične Proto-Indoevropske dijalekte vrste delimično očuvane kasnije u anadolskom dijalektu.“¹⁴ Prema Anthoniju njihovi potomci kasnije prelaze u Anadoliju u nepoznato vreme, ali možda već 3.000 pne.¹⁵ Prema J. P. Malloriju verovatno je da su Anadolci stigli na Bliski Istok sa severa, bilo preko Balkana bilo Kavkaza u 3. milenijumu pne.¹⁶ Prema Parpoli, pojava indoevropskih naroda iz Evrope u Anadoliji, i pojava Hetita, odnosi se na kasnije migracije proto-indo-evropskih govornika iz Lamna kulture u dunavsku dolinu o. 2800 pne.,^{17,18} što je u skladu sa pretpostavkom da je anadolijski indo-evropski jezik uveden u Anadoliju negde u trećem milenijumu pne.¹⁹ Njihovo kretanje u regionu možda je izazvalo masovne migracije na Bliskom istoku negde oko 1900. pne. Dominantni urođenici u centralnoj Anadoliji u to vreme bili Huriti i Hattijski koji su govorili ne-indoevropski jezik (neki su tvrdili da je Hattijski bio južno-kavkaski jezik, ali njegova pripadnost ostaje neizvesna), dok je Hurrijski jezik bio izolovan jezik. Bilo je asirskih kolonija u regionu tokom starog asirskog carstva (2025-1750 pne.). Od semitskih Asiraca Gornje Mesopotamije Hetiti su usvojili kli-

¹³ Anthony, D. W., *The Horse the Wheel and Language. How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World*, Princeton University Press, 2007, str. 133.

¹⁴ Anthony, D. W., op.cit, str. 229.

¹⁵ Anthony, D. W., op.cit. str. 262.

¹⁶ Malory, J. P., Adams, D. Q., *Encyclopedia of Indo-European Culture*, Taylor and Francis, 1997, str. 12-16.

¹⁷ Parpola, A., *The Roots of Hinduism. The Early Aryans and the Indus Civilization*, Oxford University Press, 2015, str. 37-38.

¹⁸ Anthony, D. W., op.cit. str.345, 361-367.

¹⁹ „Anatolian Languages“, Encyclopedia Britannica Online; <https://www.britannica.com/topic/Anatolian-languages>.

nastog pismo. Prošlo je dosta vremena pre nego što su Hetiti osnovali državu nakon raspada starog Asirskog carstva sredinom 18. veka pne., kao što je jasno iz nekih tekstova. Nekoliko vekova bile su odvojene hetitske grupe, obično usmerene ka različitim gradovima. U vreme starog asirskog kolonijalnog perioda postojala su kraljevstva Kaneš na jugu, Burušattum (Purušanda na het.) i Wahsusana južno od Kizil Irmaka.²⁰ Ali onda su jaki vladari sa njihovim centrom u Hattuši (moderni Boğazköy) uspeali da spoje te grupe zajedno i osvajanjem velikih delova centralne Anadolije da uspostave carstvo Hetita.²¹

Rani period

Rana istorija hetitskog kraljevstva je poznata iz tablica koje su najverovatnije napisane u 17. v. pne. na hetitskom jeziku, ali su opstale samo na akadskom (jeziku Asirije i Vavilona) u kopijama napravljenim u 14. i 13. v. pne.²² One odslikavaju rivalstvo između dve grane kraljevske familije sve do Srednjeg kraljevstva, severne grane koja je prvo smeštena u Zalpi a posle u Hattuši, i južne grane smeštene u Kussari (još nije pronađena) i bivšoj asirskoj koloniji Kaneš (moderni Kultepe). One se razlikuju po njihovim imenima, severna je usvojila imena izolovanog jezika Hattijaca, a južna je prihvatila indoevropska hetitska i luvijska imena.²³ Zalpa je prva napala Kaneš pod Uhnem

²⁰ Bryce, T., *The Kingdom of the Hittites*, 2005, Oxford, 24 i dalje.

²¹ Lehman, W. P., Slocum, J., „Hittite Online“. Linguistic Research Center. University of Texas at Austin: College of Liberal Arts.

²² Archi, A. „When Did the Hittites Begin to Write in Hittite?“ in Cohen, Yoram; Gilan Amir; Miller Jared L., *Pax Hethitica: Studies on the Hittites and Their Neighbours in Honour of Itamar Singer*. Oto Harrassowitz Verlag, 2010, str 37 i dalje.

²³ Forlanini, M., „An Attempt at Reconstructing the Branches of the Hittite Royal Family of the Early Kingdom Period“ in Cohen, Yoram; Gilan Amir;

1833 pne.²⁴ Jedan skup tablica poznat kao Anitta tekst (CTH 1A; StBoT 18), počinje pričom kako je Pithana, kralj Kussare osvojio susednu Nešu (Kaneš).²⁵ Asirska trgovina sa Kanešom je prestala da postoji po osvajanju posle 1740. pne. Međutim, glavna ličnost ovih tablica je Pithanin sin Anitta (1745–20. pne. po srednjoj hronologiji),²⁶ koji je nastavio gde je njegov otac stao i pokorio nekoliko severnih gradova uključujući Hattušu (kralj Piyušti) i Zalpuwu (Zalpa) čiji je kralj bio Huzziya. Ovo je bila propaganda za južnu granu kraljevske familije protiv severne grane koja se učvrstila u Hattuši kao glavnom gradu.²⁷ Drugi skup tablica, Priče o Zalpi, podržava Zalpu i oslobađa optužbe kasnijeg Hattušilija I za uništavanje Kaneša.²⁸ Anittu je nasledio Zuzzu (1720–10. pne.),²⁹ ali je u neko vreme između 1710. i 1705. pne., Kaneš bio uništen³⁰. Kussarina plemićka porodica preživela je da ospori porodicu iz Zalpuwe i Hattuše mada se ne zna da li su oni po direktnoj liniji potomci Anitte.³¹ U međuvremenu vladari Zalpe su nastavili da žive. Huzziya, potomak Huzziye iz Zalpe preuzeo je Hattijce. Njegov zet Labarna I, iz južne grane (iz Hurme) uzurpirao je presto, ali za svaki slučaj usvojio je Huzzijinog unuka Hattušilija kao sina i naslednika.

Miller Jared L., *Pax Hethitica: Studies on the Hittites and Their Neighbours in Honour of Itamar Singer*. Oto Harrassowitz Verlag, 2010, str. 115-135.

²⁴ Forlanini, M., op. cit, str 121.

²⁵ Kuhrt, A., *The Ancient Near East*, Volume I, Routledge, London and new York, 1995, str. 226-27.

²⁶ Forlanini, M., op. cit, str 122.

²⁷ Forlanini, M., op. cit, str 130.

²⁸ Idem.

²⁹ Forlanini, M., op. cit, str 122.

³⁰ Forlanini, M., op. cit, str 121.

³¹ Bryce, T. op. cit., 21 i dalje, 61 i dalje.

Staro kraljevstvo

Labarna nije bio prvi u liniji na prestolu. PU-Sarruma je označio Labarnu I kao njegovog naslednika pošto su se njegovi sinovi digli protiv njega. Posle PU-Sarrumine smrti, Labarna i Papahdilmah, jedan od PU-Sarruminih sinova, borili su se za presto i Labarna je na kraju pobedio. Ono malo što se zna o njemu potiče uglavnom iz Telepinu Proklamacije, u kojoj se navodi da je pokorio svoje neprijatelje i ‘*učinio ih granicama mora*’,³² rečenica koja možda znači da je pokorio sve zemlje do obale Mediterana na jugu, i Crnog mora na severu. On je namesatio svoje sinove kao guvernera nekoliko gradova uključujući Tuwanuwu, Hupisnu, Landu, i Lusnu (identitet ovih gradova nije siguran, ali se možda misli na klasičnu Tijanu, Herakleju, Kibistru, Larandu i Lystru). Kroz ova osvajanja on je bio zaslužan za polaganje osnove za gradnju hetitskog carstva koje je trebalo da dođe. *Labarna* je bila u stvari titula ranih hetitskih vladara,³³ pre nego lično ime. Zahvaljujući nedostatku onovremene evidencije, i činjenici da je Hattušili I koristio titulu *Labarna*, neki savremeni naučnici su predložili da su kasniji hetitski istoričari pogrešili u vezi podataka o Labarni da je bio poseban kralj pre Hattušilija I. Po ovoj teoriji, Labarna I i Hattušili I („Labarna II“) bili su jedan isti vladar.³⁴

Labarnu je nasledio njegov unuk Hattušili I (1650-1620). On je iza sebe ostavio Anale Hattušilija koji su detaljno opisivali događaje iz njegove vladavine. U prvoj godini vladavine on kaže: “Veliki kralj Tabarna (Labarna) nasledio je kraljevstvo u Hatti, nećak Tawannanne, otišao sam u Sanahuittu i nisam je uništio, ali sam uništio njene zemlje i trupe moje zemlje sam

³² CTH 19, &1.

³³ Melchert, H. C., *The Luwians*, Brill, 2003, str. 18 i dalje.

³⁴ Bryce, T. op. cit., 1998, str. 69.

ostavio na dva mesta...Jednog srebrnog bika i jednu ‘pesnicu’ srebra ja sam doneo u hram Boga oluje i devet njegovih bogova u hram Mezzula.“³⁵ Sledeće godine unuštio je Alalhu (Alalah ili Tell Atchana u Siriji), a zatim Ursum. Posle osvajanja više gradova u Siriji otišao je na zapad u Arzawiyu (Arzawa), ali je morao da se vrati jer su Hurrijci napali njegovu zemlju. Sledeće tri godine je vraćao zauzete teritorije od neprijatelja. Kasnije je premestio prestonicu u Hattušu i uzeo ime Hattušili. Njegova vladavina je sudeći po analima dugo trajala (oko 30 godina).

Muršili I (1620-1590), unuk Hattušilija je nasledio presto. Njegova sestra je bila Harapšili, a žena Kali. Došao je na presto kao dete. Kada je dostigao zrelost, on je obnovio ratove u severnoj Siriji.³⁶ Pokorio je kraljevstvo Yamhad i glavni grad Aleppo (Halpa) koji se odupro Hattušiliju. Onda je krenuo u pohod 2000 km južnije u srce Mesopotamije gde je 1595. pne. (po srednjoj hronologiji) uništio Vavilon. Pohod na Vavilon nije ostvario cilj da se ostvari suverenitet nad tim regionom. On je bio suviše daleko od Anadolije. Smatra se, međutim da je napad na Vavilon okončao amorejsku dinastiju Hamurabija i dozvolio Kasitima da preuzmu vlast, pa je možda nastao iz saveza sa Kasitima ili pokušaja da im se dodvori³⁷. Moguće je da je napad nastao iz ličnih motiva kao način da prevaziđe podvige svog prethodnika Hattušilija.³⁸ Kada se Muršili vratio iz pohoda njegov šurak Hantili i zet Hantilija Zidanta su se urotili protiv njega. Hantili I je nasledio presto.

Ima malo podataka o vladavini Hantilija I (1590-1560). On je prethodno bio peharnik i bio oženjen sa Harapšili, sestrom Muršilija.³⁹ Za vreme njegove vladavine on je nastavio sa

³⁵ Annals of Hattusilis I; http://www.geocities.ws/farfarer2001/hittite_letters/annals_hattusilis_1.htm.

³⁶ Bryce, T. op.cit., 2005, str. 101.

³⁷ op.cit., str. 99.

³⁸ op. cit. str. 99-100.

³⁹ Telepinu proclamation, &10.

vojnom tradicijom kraljeva pre njega. Glavni poduhvat bio je očuvanje hetitske kontrole u Siriji. On je ratovao protiv grada Karkemiša, najverovatnije i protiv Hurijaca, vekovnih neprijatelja Hetita. Posle zaključenja ovih pohoda vratio se u Hattušu. Kada se vraćao prolazeći kroz grad Tegaramu (turski Gürün) on je uzviknuo pokajavši se za ubistvo Muršilija “Šta je to što sam uradio? Zašto sam slušao (reči) Zidante mog (zeta). Čim) on bude zavladao bogovi će tražiti (pravdu) za krv Muršilija”⁴⁰

Sledeći kralj Zidanta, zet Hantilija, došao je na presto ubistvom. On je ubio Pišenija, sina Hantilija, njegovu porodicu i sve sluge.⁴¹ Ubrzo zatim njegov sin Ammuna se okrenuo protiv njega i ubio ga. Tada su se bogovi naljutili na njega i u njegove ruke nisu stavljali žito ili vino ili stoku ili ovce (da napreduju)⁴² „I zemlja je postala neprijateljska prema njemu. Gde god su trupe išle u pohode , u Adaniyu, u Arzawiyu, u grad Šallapu, grad Parduwatu, grad Ahhulaššu, oni su se vratili bez uspeha.”⁴³ Huzziya I je postao kralj zahvaljujući ubistvima Tittiye, naslednika prestola i njegove porodice, Hantilija i njegove porodice po naređenju Zurua pretendenta na presto.⁴⁴ Telepinu, njegov šurak, izbegao je svoju smrt po naredbi Huzziye i uspeo da se dočepa prestola. Huzziya je kasnije ubijen zajedno sa svoje petoro braće.

Kada je Telepinu (1525-1500) došao na presto krenuo je u pohod protiv grada Haššuwe i uništio ga. Kasnije su se pobunili i drugi gradovi (među njima Lawazantiya), ali je on uspeo da ih zauzme. Na početku njegove vladavine hetitsko carstvo je izgubilo dosta teritorija koje su osvojili Hatušili i Muršili, do Arzawe na zapadu, Mitannija na istoku, Kaska na severu i Kizzuwatne

⁴⁰ Telepinu proclamation, &13.

⁴¹ Telepinu proclamation, &18.

⁴² Telepinu proclamation, &20.

⁴³ Telepinu proclamation, &21.

⁴⁴ Telepinu proclamation, &21-22.

na jugu. Pokušao je da opravda ubistvo svog prethodnika kao da nije znao za njega, ali je ipak poštdeo njegove ubice. Posle toga umrla je kraljica Ištapariya a nakon nje umro je i princ Ammuna u dvorskoj zaveri. Telepinu je sazvaio savet u Hattuši i naredio da niko više ne sme da učini zlo sinu kraljevske porodice. Doneo je zakone o redosledu nasleđivanja na presto tako da se ne bi desilo da prinčevi niskog ranga dolaze na vlast.⁴⁵

Srednje kraljevstvo

Period od 15. v. pne. je prilično oskudan sa istorijskim podacima. Delimično i zbog toga što su Hetiti bili pod stalnim napadima Kaska, neindoevropskog naroda smeštenog na obalama Crnog mora. Glavni grad se prvo selio u Sapinuwu, a kasnije u Samuhu. U Sapinuwi postoji arhiva koja još nije prevedena. Novina u politici je praksa zaključenja ugovora sa susednim zemljama. Oni su poznati među najstarijim narodima, pionirima u umetnosti vođenja internacionalne politike i diplomatije. Takođe je hetitska religija preuzela neke bogove i rituale od Hurrijaca.

Alluwamna je prvi kralj Srednjeg kraljevstva i verovatno je naslednik Telepinua kao njegov zet. Njegova žena zvala se Harapšeki, a sin naslednik Hantili II. Alluwamnina vladavina je atestirana preko pečata (SBo I.86) koji se zove Tabarna pečat. On je trebalo da nasledi presto kao prvorangirani zet, ali ga je Telepinu proterao sa ženom u Malitaškur (KUB 26:77),⁴⁶ i tako je verovatno da nije direktno nasledio presto već je to bio Tahurwaili.⁴⁷ Međutim ovaj redosled je nepouzdan. Bryce stavlja Tahurwailija posle Alluwamne.⁴⁸

⁴⁵ Telepinu proclamation, &28.

⁴⁶ Bryce, T. op. cit, str., 119.

⁴⁷ Bin-Nun, S.R., "Who was Tahurwaili, the great king?", *Journal of Cuneiform Studies*, vol. 26 No 2 April 1974, str. 119.

⁴⁸ Bryce, T. op.cit., Hittite Kings, str. XV.

Naslednik Alluwanne bio je verovatno Tahurwaili. Kao prvorodač Telepinua mora da je bio sin nekog od Ammunine braće. To bi ga učinilo direktnim potomkom Zidante, što je slaba povezanost, ali se krvna linija morala održati.⁴⁹ On nije pomenut ni u jednoj od “ponudačkih” listi, ali je njegovo postojanje potvrđeno pečatima nađenim u Hattusi.⁵⁰ Njegova vladavina se zavisno od autora smešta jednu do dve generacije posle Telepinua. On je napravio ugovor sa Eheyom iz Kizzuwatne. Njegovi uslovi su bili slični onima između Hantiliya II i Paddatiššua. Ovo se obično podrazumeva iako nije nigde navedeno ime hetitskog kralja. Hantili II je sin Alluwanne, ali je moguće da nije nasledio odmah presto iza njega već posle Tahurwailija. Bio je prvi veliki kralj koji je primio kraljevsku krv od oca u poslednjih nekoliko generacija.⁵¹ Zidanta II je verovatno bio njegov sin i imao je ženu Yayu. On je ostvario mir kroz paritetni sporazum sa vladarom Kizzuwatne Pilliyom. Njega je nasledio sin(?) Huzziya II, oženjen Šummiri. Njega je ubio Muwatali I koji je bio komandant kraljeve lične garde. On je možda bio njegov mlađi brat. Njegova žena se zvala Walanni. Komandant njegove lične garde bio je Muwa. Ponovo je skovana zavera. Došlo je do ubistva Muwatallija. Vođe zavere su bili Himuili, šef dvorskih sluga i Kantuzili, nadglednik boraca zlatnih kočija. Prema mišljenju Brycea Himuili je verovatno bio sin Huziye II.⁵² Došlo je do kratkog sukoba između Muwe i njegovih Hurijaca sa Himuilijem. Ovaj poslednji je odneo pobeđu i smestio svog sina Tudhaliyu na presto. Prema drugom mišljenju Tudhaliya je sin Kantuzilija.

⁴⁹ Bryce, T. op.cit., 120 i dalje.

⁵⁰ Bin-Nun op.cit., str. 112 i dalje.

⁵¹ Harrison, T. *The Great Empires of the Ancient World*, J. Paul Getty Museum, 2009.

⁵² Bryce, T. op.cit. 1999, str. 132 i dalje.

Novo kraljevstvo

Najviše podataka o Tudhaliyi I/II (1400-1380 po srednjoj hronologiji) potiče iz njegovih Anala (CTH 142/85). Kada se učvrstio na vlasti okrenuo se zapadu zemlje. Tamo se nalazila zemlja Arzawa koja je predstavljala opasnost. Njeni saveznici bili su zemlja Seka-Reka, Hapalla i gradovi Sariyanda, Uliwanda, Parsuhalda, ali su na njihovoj strani bile i zemlja Reka Limiya, Apkuisa, Pariyana, Arinna, Wallarima i Halatarsa. Posle osvajanja teritorija da bi se obezbedio od dalje pobune Tudhaliya je u Hattušu preneo iz porobljenih zemalja pešadiju i kočija uključujući 500 timova konja. Kasnije je to postala uobičajena praksa budućih hetitskih kraljeva. Anali govore o 4 sledeća pohoda kojima je pokorio zapad. Ubrzo zatim dolazi do još veće pobune: "Ali kada sam se vratio u Hattusu, ove zemlje su objavile meni rat: [...]ugga (ver. Lukka), Kispuwa, Unalija,..., Dura, Halluwa, Huwallusiya, Karakisa, Dunda, Adadura, Parista..., [...]waa, Warsiya, Kuruppiya, Lusa, Alatra, planina Pahurina, Pasuhalta, ..., Wilusiya i Taruisa. [Ove zemlje] sakupile su se sa njihovim ratnicima i podigle njihovu armiju protiv mene." Dalje se navodi da je Tudhaliya napao neprijatelja noću i porazio njegove snage. Posle toga je uništio izemlju Assuwi što je u stvari drugo ime za konfederaciju svih navedenih država. Većina naučnika misli da je u pitanju stari naziv za rimsku provinciju Asia.⁵³ Poslednje zemlje u spisku su Wilusiya (drugo ime za Ilion) i Taruisa (Troia). Verovatno su ove dve zemlje u početku bile zasebne jedinice, a kasnije se stopile u jednu pod nazivom Wilusiya u 13. v. pne. Dalje Tudhaliya kaže u svojim Analima: „Dok sam se ja, Tudhaliya, veliki kralj, borio u zemlji Assuwi, iza mojih leđa trupe Kaska uzele su oružje, došle su u zemlju Hatti i opustošile je.“ Dve

⁵³ Bryce, T. op.cit., str. 135.

godine mu je trebalo da pokori zemlju Kaska. Nakon toga pobunila se najistočnija zemlja prema Mitanniju, zemlja Isuwa. Nakon toga on je uništio i tu zemlju. O događajima koji se ne pominju u Analima govori se u pismu koje se zove „optužnica“ protiv Madduwatte koje je napisao naslednik Tudhaliye, Arnuwanda.⁵⁴ Ubrzo posle svog postavljanja za vazalnog kralja Zippasle Madduwatta je bio suočen sa Attarsiyom, kraljem Ahhiyawe (Ahejaca), ali je poražen i proteran sa porodicom. Tudhaliya je poslao svog komandanta Kiskapilija da ga vrati na presto. Nedugo potom Madduwatta je počinio prvi „prekršaj“ protiv kralja kada je napao Kupanta-Kuruntu, kralja Arzawe države na zapadu. Iako je ona bila neprijatelj Hettita to je bila direktna povreda sporazuma sa Hettitima da ne sme da okupira druge zemlje u svoje ime. Njegov pohod na Arzawu završen je neuspehom, armija mu je bila uništena i izbačen je iz zemlje. Tudhaliya ga je opet vratio na presto. Sledeći prekršaj koji je Madduwatta učinio bilo je prisvajanje zemlje Hapalle koja je bila u domenu Arzawe. Kralj Arnuwanda (koji je tada bio koregent oca) oštro ga je prekoreo jer je smatrao da je to hetitska zemlja. Madduwatta je vratio Hapallu, ali je zadržao Lukku koju je usput osvojio i nije vratio zarobljenike u Hattušu. Na kraju on je sproveo ekspediciju protiv Alasiye (ostrvo Kipar). Iskoristio je brodove koje je uzeo iz zajednice države Lukke koja je bila pod njegovom kontrolom. Ovaj poduhvat je izveo izgleda u savezu sa Attarsiyom doskorašnjim neprijateljem. Hetitski kralj opet je uložio protest: „Zemlja Alasiya je zemlja Moga Sunca i donosi mi porez. Zašto si je uzeo?“ Madduwatta odgovara ovako: „Zemlji Alasiyi je Attarsiya naneo bol zajedno sa ljudima iz Piggaye. Ali otac mog Sunca nije mi zatim pisao, nikad mi nije naznačio: ‘Zemlja Alasiya je moja. Ostavi je tako.’ Ako sada Moje Sunce zahteva nazad zatvorenike iz Alasiye ja ću ih vratiti.“

⁵⁴ Bryce, T. op. cit., str. 140 i dalje.

U to vreme kraljevstvo Mitanni zauzima Asiriju i okreće se Mediteranskoj obali. Opet je uspostavilo vlast nad sirijskim državama, posebno Alalahom pod Niqmepom, sinom Idrimija (o. 1450-1430. pne.). U to vreme je vladar Mitannija Šauštatar potpisao ugovor sa vladarom Kadeša. Da bi se obezbedio kralj Tudhaliya potpisao je ugovor sa kraljem Kizzuwatne Šunaššurom. Od tog vremena Kizuwatna je ostala čvrsto vezana za Hetite. U preambuli ugovora koji je potpisao Muwatali II sa kraljem Talmi-Sarrumom, kraljem Aleppa (o. 1290. pne.) opisuje se istorijat odnosa Hetita i kraljevstva Aleppa. Pošto ga je napao Hattušili I u 2. godini svoje vladavine i uništio ga, isto ga je zadesilo i pod Muršilijem I njegovim naslednikom u 16. v. pne. U vreme Tudhaliye Aleppo je prešao na stranu Hettita, ali se pod pritiskom Šauštatora priklonio Mitanniju. Zato je Tudhaliya uništio Aleppo. (Kbo I 6)⁵⁵

Na početku vladavine, naslednik Tudhaliye Arnuwanda I (1380-1360 po SH), suočio se sa napadima Kaska. U molitvi koja je posvećena imenima Arnuwande i kraljice Asmunikal vidi se situacija na severu: „U zemlji Nerik, u Hursami, u zemlji Kastama, u zemlji Serisa, u zemlji Himuwa, u zemlji Taggasta u zemlji Kammama,... hramovi koje ste vi bogovi posedovali u ovim zemljama su Kaski uništile. Oni su slomili slike vas bogova. Oni su poharali srebro i zlato, pehare od srebra, zlata i bronz, vaš pribor od bronz i vaše odevne predmete. Oni su podelili ove stvari između sebe...Došlo je do toga da niko više u ovim zemljama ne poziva imena vas, bogova, niko ne predstavlja vama dnevne žrtve, mesečne i godišnje, niko ne slavi svečanosti i svečane povorke.“ (izvod iz CTH 375).⁵⁶ Suočen sa ovom situacijom Arnuwanda je bio primoran da zaključi niz ugovora sa Kaskama, paktove sa komandantima regiona Kinnare, Kalasme, Kisiye i Sappe. Na jugu je sklopio ugovor sa

⁵⁵ Bryce, T. op. cit., str. 150-152.

⁵⁶ Bryce, T. op.cit. str. 155.

gradom Ura na kilikijskoj obali. Sve ovo govori o rastućem nezadovoljstvu i bezvlašću na teritorijama oko domovine.

U međuvremenu Tutmes IV, egipatski faraon (1397-1388. pne.), je sklopio savez sa Mitannijem tako što je uzeo za ženu njihovu princezu. Ovo je dovelo do ugovora kojim je Egipat uspostavio kontrolu do Kadeša u Siriji i Amurrua i Ugarita duž obale Mediterana.

Ova situacija zatekla je novog kralja Tudhaliyu III (1360-1350), sina Arnuwande. Nastupila je velika kriza u zemlji kada je neprijatelj napao Hetite i uništio prestonicu Hattušu. Ovo se može pročitati u dekretu kralja Hatušilija III (1267-1237. pne.). „U ranijim danima zemlja Hatti je bila uništena od neprijatelja. Neprijatelj Kaska je došao i uništio zemlje Hatti. i učinio Nenassu njegovom granicom. Iz Donje Zemlje došao je arzavski neprijatelj i takođe uništio zemlju Hatti, i učinio Tuwanuwu i Udu njegovom granicom. Izdaleka je došao neprijatelj Arawanna i uništio celu zemlju Gassiyu. Izdaleka je došao neprijatelj Azzi i uništio Gornje Zemlje i učinio Samuhu njegovom granicom. Neprijatelj Isuwa je došao i uništio zemlju Tegaramu. Izdaleka je neprijatelj Armatana došao i takođe uništio zemlju Hatti. Učinio je Kizzuwatnu, grad njegovom granicom. I grad Hattuša je spaljen“ (CTH 88).⁵⁷Sudeći prema tekstu hetitska teritorija je bila skroz uništena. Ali to je preterivanje. Znamo da je kralj i njegov dvor sa delom vojske preživeo. Ostalo je dovoljno vremena da se prestonica prebaci na drugo mesto. O tome nemamo nikakve podatke, ali je verovatno u pitanju grad Samuha koji je bio kultni centar, na gornjem delu reke Marrassantiye. On je predstavljao bazu za operacije vraćanja Anadolije u ruke Hetita. To je bio prvi veći grad otet od neprijatelja (zemlje Azzi).

U to vreme Arzawa je postala dominantna u Anadoliji. Iz dva pisma Amarna arhive (EA) iz Egipta možemo da saznamo da je

⁵⁷ Bryce, T. op.cit., str. 158-159.

egipatski faraon Amenhotep III tražio od arzavskog kralja Tarhundaradua ćerku za ženu. On napominje da je čuo da je sve završeno i da je zemlja Hetita paralizovana. (EA 31). Ovo je bilo savršeno vreme za uspostavljanje mira sa Arzawom bez sumnje da bi Egipat ojačao poziciju kao glavna sila na Bliskom Istoku.

Dalji događaji opisani su u dokumentu uobičajeno nazvanom *Dela Šuppiluliume* (DS) u kome njegov sin Muršili II (1321-1295. pne.) opisuje dela svoga oca i dede.⁵⁸ Početak ovog dokumenta je fragmentaran tako da mnoge događaje moramo da rekonstruišemo slobodno i na osnovu drugih dokumenata. Prvo su iz Samuhe Hetiti krenuli u napad na Kaski. Pošto su osvojili neke teritorije i vratili zarobljenike, mislili su da je neprijatelj oslabljen pa su se okrenuli zapadu i povratili zemlje Kassiyu i Hulanu Reku koje je okuprala Arawanna. Kaski su ponovo napale na severu. Hetiti su morali da uzvrate napad. Na severoistoku ležala je zemlja Azzi-Hayasa čije snage su uništile Gornju Zemlju (između tokova Marrassantiye i Eufрата) i napredovale prema Samuhi. Šuppiluliuma je poveo vojne snage protiv neprijatelja. Prvo je uzmakao i izbegao bitku.⁵⁹ Na kraju su otac i on primorali njihovog kralja Karannija na obračun. Po ugovoru sa novim kraljem Hukkanom⁶⁰ Hayasanci su morali da vrate sve ljude koji su došli na njihove teritorije i granične teritorije koje su Hetiti smatrali za svoje.

Još uvek je jedan deo teritorije bio pod Arzawom. Zato je primarni cilj Šuppiluliume (još uvek komandanta vojske) bio vraćanje Gornje Zemlje. „Bogovi su pomogli mome ocu: Boginja Sunca Arinna, Bog Oluje Hatti, Bog Oluje Armije, i Ištar Bojnog Polja, tako da je moj otac uništio arzavskog neprijatelja

⁵⁸ CTH 40; Güterbock, H. G., „The Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son, Mursili II“, *Journal of Cuneiform Studies* 10, 1956, str. 41-130.

⁵⁹ DS str 62-63 fr. 10

⁶⁰ CTH 42.

i neprijateljske trupe su umrle u mnoštvu“.⁶¹ Međutim napadi Arzawe time nisu završeni. Da bi se obezbedio Šuppiluliuma je kao guvernera Donje zemlje postavio svog najboljeg generala Hannuttija. On je pokorio vazala zemlje Arzawe, zemlju Hapalla čije stanovništvo i stoku je poslao u Hattušu. Navodno je Šuppiluliumi trebalo 20 godina da pokori celu Anadoliju.⁶² Ta činjenica potiče iz dva dokumenta njegovog unuka Hattušilija III, ali to ne treba shvatiti bukvalno već kao dug period u odnosu na ostale događaje. Svakako da u taj period treba uračunati i vreme njegovog komandovanja vojskom za vreme svog oca Tudhaliya III. Uprkos svom bliskom odnosu sa ocem i ulozi koju je imao u obnovi kraljevstva nije bio određen za naslednika. Postojao je stariji brat zvan Tudhaliya Mlađi. U početku je Šuppiluliuma obećao podršku novom kralju, ali je u tajnosti kovao zaveru protiv njega. U dokumentu koji govori o tome⁶³ kaže se da su prinčevi, vojvode, vojni komandanti, plemstvo, svi stali na stranu Šuppiluliume uhvatili Tudhaliyu i ubili ga.

Najvažniji zadatak novog vladara po dolasku na presto (o. 1350. pne.) bio je da završi osvajanje izgubljenih hetitskih teritorija. Prva na redu je bila Armatana koja je okupirala Kizzuwatnu, istočno od Donje Zemlje. Dalje prema severu Tegarama je pala pod vlast Isuwe. Da bi došao do zemlje Isuwe Šuppiluliuma je morao da dođe u sukob sa drugom velikom silom na Bliskom Istoku kraljevinom Mitanni. Trenutak za to je bio pogodan jer je u Mitanniju bila u toku borba za presto između novog kralja Tušratte i njegovog rođaka Artatame koji se proglasio Velikim kraljem mada se ne zna da li je posedovao neku teritoriju ili je to bio naslov koj su mu dali Hetiti.⁶⁴ Izgleda da su Hettiti podcenili Mitanni. U jednom pismu (EA 17)

⁶¹ DS str. 68, fr. 14.

⁶² Bryce, T. op.cit., str. 165.

⁶³ I Molitva Kuge Mursilija II, KUB XIV 14 (+) CTH 378.1.

⁶⁴ Bryce, T. op. cit., str. 170, pr. 7.

poslatom Amenhotepu III (o. 1350. pne.) Tušratta se hvali da je pokorio zemlje neprijatelja. Poslao je poklon egipatskom faraonu u obliku jedne kočije, dva konja i dva roba. Šuppiluliuma je takođe nameravao da učvrsti dobre odnose sa Egiptom. Mada je egipatski uticaj u Siriji opao u vreme Ahnatonove vladavine (1351-1334. pne.) i dalje je imao kontrolu nad nekoliko kraljevstava u južnoj Siriji i Palestini. Pošto sa Egiptom nije uspeo da učvrsti odnose Šuppiluliuma se okrenuo Vavilonu sa kojim je zaključio ženidbeni ugovor. Njegova druga žena zvala se Tawananna i bila je vavilonska princeza. Ova ženidba osigurala je neutralnost Vavilona u slučaju sukoba sa Mitannijem. Negde oko 1342. pne. hetitski vladar bio je spreman za najveći poduhvat svoje karijere. Počeo je Prvi Sirijski rat koji je opisan u dva ugovora koje je Šuppiluliuma u kasnim godinama potpisao sa Šattiwazom iz Mitannija (CTH 51) i Tette iz Nuhasse (CTH 53). Povod za rat bila su dva događaja: Tušrattin napad na sirijsku zemlju Nuhasse čiji kralj Šarrupši je uspostavio savez sa Hetitima i dalja pobuna u zemlji Isuwa. Hetiti su po drugi put napali Isuwu, prošli zemlju Alse i okupirali Mitanni i njegovu prestonicu Wassukanni. Kralj Mitannija je morao da beži sa ono malo trupa što mu je ostalo. Šuppiluliuma je ponovo prešao Eufrat i pokorio sve zemlje koje su bile vazali Mitannija: Aleppo, Mukiš, Niyu, Arahtu, Qatnu i Nuhasse sve do Abe na jugu koja je bila na granici sa egipatskom teritorijom.⁶⁵ Jedino je Karkemiš ostao nepokoren. Sve ove pohode on je završio u toku jedne godine (Šattiwaza ugovor, CTH51, 14-15). Ovaj uspeh nije bio postignut samo snagom oružja. Usred sirijskog rata Šuppiluliuma je želeo da ojača svoj položaj diplomatskim ugovorom. Sklopio je savez sa ugaritskim kraljem Niqmadduom II protiv kraljeva Mukiša i Nuhasse.

U Drugom Sirijskom ratu (ili Hurijski rat) o. 1328. pne. mobilisao je vojsku u Talpi (u zemlji Tegarama blizu Milida) i

⁶⁵ CTH 51, 10-15.

poslao sina Arnuwandu i generala Zitu na čelu vojske u zemlju Mitanni (Hurri).⁶⁶ Kada je Šuppiluliuma stigao neprijatelj je poražen i on je nastavio prema Karkemišu. U toku opsade došlo je do događaja sa Dahamunzom.⁶⁷ „Kada je narod Egipta čuo za napad na Amqu (na egipatskoj teritoriji) on se uplašio. I pošto je uz to njihov vladar Nibhururiya umro, kraljica Egipta, koja je bila Dahamunzu, poslala je glasnika mom ocu i napisala mu: ‘Moj muž je umro. Ako bi ti dao jednog sina on bi postao moj muž. Nikada neću izabrati moga slugu za muža. Ja se bojim’“. Ovde se najverovatnije radi o umrlom faraonu Tutankamonu (1332-1323. pne.) i njegovoj udovici Ankhesenamun. Nakon ovog pisma hetitski vladar je poslao dvorskog službenika Hattusazitija da ispita situaciju u Egiptu. U međuvremenu Karkemiš je osvojen. Kada je došlo proleće Hattusaziti se vratio iz Egipta sa izaslanikom Egipta Hanijem. Kraljica je ponovo poslala pismo u kome moli hetitskog vladara da joj veruje i pošalje sina. Nakon toga Šuppiluliuma je poslao sina Zannanzu. Na putu ka Egiptu Zannanza je ubijen. Došlo je do ljute razmene pisama između hetitskog vladara i Aya, egipatskog faraona koji je nasledio Tutankamona. Verovatno je on ili general Horemheb bio odgovoran za ubistvo hetitskog princa. Egipćani nisu mogli da dozvole da im hetitski vladar postavi sina za faraona. Došlo je do ofanzive Hetita prema egipatskoj teritoriji i osvajanja u Kanaanu i severnoj Siriji. U Mitanniju je umro Tušratta i nasledio ga je sin Šattiwaza, ali je ubrzo zbačen in na presto je došao Šuttarna III. Šuppiluliuma je brzo reagovao i sklopio ugovor sa Šattiwazom kojim je dobio hetitsku princezu za ženu i vojsku koja ga je vratila na mitanijski presto uz pomoć vladara Karkemiša Piyassilija. Time je Mitanni postao vazal Hetita, a kasnije je pao pod asirsku vlast.

⁶⁶ DS fr. 28 A II 21.

⁶⁷ DS fr. 28 A III 1.

Posle smrti Šuppiluliume došao je na presto njegov sin Arnuwanda II (1322-1321. pne.). On i njegov brat Muršili borili su se protiv Kaska i zemlje Arzawa. U jednom pismu Arnuwanda je pisao zemlji Karkiya (Karija) da primi kralja Manapa-Tarhuntu iz Seha Reke koga su braća svrgla sa prestola. Kasnije je izbila pobuna u Seha Reki koja ga je vratila na presto.

Pošto je Arnuwanda II umro od kuge, na presto je došao njegov brat Muršili I (1321-1295. pne.). Kralj je ostavio anale o prvih 10 godina njegove vladavine.⁶⁸ Na početku anala on kaže: „Kada je brat Arnuwanda postao bog (tj. umro) sve neprijateljske zemlje koje nisu bile neprijatelji (misli se pre smrti Arnuwande) sada su postale neprijateljske. Okolne zemlje su govorile sledeće: 'Njegov otac koji je bio Veliki Kralj Hatti pre njega, on je bio kralj heroj, on je osvojio neprijateljske zemlje. On je postao bog i njegov sin koji je seo na očev presto je postao ratnik. To mu je nanelo bol i on je postao bog. Ali sada on koji je seo na očev presto, on je dete. Granice zemlje Hatti i zemlju Hatti on neće sačuvati.'“ Već prve godine došlo je do pobune Kaska u Durmitti i kralj je napao glavnu oblast kaskanske teritorije Halilu i Duddusgu, opljačkao i spalio ih. Kada su Kaske čule za poraz oni su pozvali narod na oružje i pošli u bitku. Muršili je savladao neprijatelja po drugi put. Posle su se digle Kaske u zemlji Išupitta. Hetitski vladar ih je dva puta porazio. U drugoj godini došlo je do pobune u Gornjoj Zemlji i Kaske iz zemlje Tipiye su postale neprijateljske. Nakon toga zemlja Išupitta ponovo se pobunila. Kralj je poslao (komandanta) Hannuttisa i on je porazio neprijatelja po drugi put. U trećoj godini pobunila se Arzawa. Trupe iz Huwasanasse, Surode i Attarimme otišle su u Arzawu (tj. pridružile se pobuni). Muršili je pisao Uhhazitisu, kralju Arzawe da mu vrati trupe, ali je on to odbio. Pošto se Uhhazitis razboleo poslao je sina Piyama-

⁶⁸ Annals of Mursilis; http://www.geocities.ws/farfarer2001/hittite_letters/annals_of_mursilis_2.html; transl. by Ian Russell Lowell;

Kurundasa u boj. Bitka se održala u Walmi kod reke Astarpa (Meander u zap. Anadoliji). Muršili navodi: „Boginja Sunca Arinna, veličanstveni Tarhunnas i moj gospodar Mezzulas i svi bogovi prethodili su mi. I ja sam snažno udario na Piyama-Kurundasa, sina Uhazzitisa zajedno sa njegovim trupama i konjicom i porazio sam ga.“ Vladar Arzawe je pobjegao na ostrva. Stanovništvo je izbeglo na planinu Arinnandas, ali je Muršili osvojio i tu planinu i vratio se u vojni logor. Osim sa Arzawom on je morao da se bori i sa kraljem Ahhiuwe (Ahejaca) i zemljom Milawanda (grčki Milet). Na kraju godine zaključuje da je doveo 15500 deportovanih ljudi u Hattušu, ali je taj broj mogao biti i veći ako se računaju i hetitske trupe. Njegov neprijatelj Uhhazitis razboleo se i umro na kraju godine. U proleće 4. godine nakon smrti Uhhazitisa njegovi sinovi su se razdvojili, neki su ostali na ostrvima, sem Tapalazunaulisa koji je došao u Purandas. Hetitski kralj je takođe došao ispred Purandasa i ušao u bitku sa njim. Pošto je Tapalazunaulis poražen pobjegao je noću i ispred sebe poslao svoje sinove i izbeglice. Hetitski kralj je došao sa vojskom i osvojio Purandas. Sve izbeglice, sinove i ženu poraženog je poslao u Hattušu. Država Reka Seka bila je saveznik Arzawe. Kada je njen vladar Manapa-Tarhuntas čuo da hetitski kralj dolazi poslao je ispred njega svoju majku, starca i staricu i oni su klekli i molili za milost. Sve hetitske izbeglice koje su bile u Reki Seka odvedene su u Hattušu i zatim je Reka Seka postala vazal Hetita. Onda je Muršili otišao u zemlju Mira i dao je Mashuiluwasu i zemlju Hapallu Targasnallisu. Pošto je završio osvajanje cele Arzawe Muršili se vratio u Hattušu. Za ceo poduhvat trebalo mu je dve godine. U 5. godini kralj je otišao na planinu Ašparaya. Kaskanski grad koji je držao tu planinu presekao je puteve do zemlje Pala. Muršili je napao neprijatelja i porazio ga. Ogolio je planinu Ašparaya (očistio je od neprijatelja) i stigao u grad Sammahu. Dok je njegov otac bio u zemlji Mitanni (misli se na Šuppiluliumu), neprijatelj

Arrauwanna nastavio je da uznemirava zemlju Kassiya i mnogo je namučio. Kralj Muršili je udario na zemlju Arauwanna i osvojio je. Bilo je 3500 deportovanih ljudi koje je doveo u palatu. U 6. godini kralj je otišao u zemlju Ziharriya. U vreme njegovog dede (Tudhaliya III) kaskanski grad koji je okupirao planinu Tarikarimu na silu, postao je opasnost za Hattušu. Tada je Muršili udario na kaskanski grad i uništio ga. Pritom je spalio zemlju Ziharriyu i vratio se u Hattušu. Od iduće godine opisi su fragmentarni i pominju se zarobljenici rata koji su se nalazili u zemlji Nuhasse (u Siriji) koja je postala neprijateljski raspoložena prema Hetitima. Muršili je krenuo protiv njih, ali su se umešale egipatske trupe. Tada je hetitski kralj pozvao brata Šarrikušuha koji je bio vladar Karkemiša. Kada je Muršili stigao u Zilunas obavestili su ga da su egipatske trupe uništene i povukle se. To je iskoristio Pihhuniyas, Kaskijac, čovek iz Tipiye. Dok je otac Muršilijev bio u zemlji Mitanni, Pihhuniyas je napao Gornju Zemlju i zemlju Istitina. On nije vladao otvoreno kao Kaske, jer Kaske nisu imale vladavinu jednog čoveka. Ali Pihhuniyas je vladao kao kralj. Muršili je zahtevao da mu vrati podanike koje je odveo u zemlju Kaska, ali Pihhuniyas je odgovorio: "Ja ti neću njih slati natrag. Ako treba da dođeš meni zbog bitke, ja se neću boriti na mojoj teritoriji, radije ću doći u tvoju zemlju i tu se boriti." Muršili je zatražio pomoć boginje Arinne, velikog Tarhunasa i gospodara Mezzulasa (uobičajeno pominjanje bogova pre odlaska u bitku), osvojio je zemlju Tipiya spalio je i uhvatio Pihhuniyasa. Dok je kralj bio u zemlji Azzi, u 10. godini vladavine, iste godine kada je održavana svečanost Hepata u gradu Kummanni, bilo je pomračenje Sunca. Najverovatniji datum ovog pomračenja je blizu totalno pomračenje 24.06.1312. pne. vidljivo iznad Peloponeza i severne Anadolije oko podneva. Ovo je važan hronološki podatak jer stavlja početak Muršilijeve vladavine u 1321. pne.

Muwatali II (1295-1272) najstariji je sin Muršilija II i kraljice Gassulawiye. Osim bitke kod Kadeša 1274. pne. poznat je po premeštanju prestonice u Tarhuntassu,⁶⁹ a proizveo je brata Hatušilija III u guvernera Hattuše. Potpisao je ugovor sa Alaksandusom vladarem Wiluse (Troja), jednom od zemalja Arzawe. Muwatali je bio oženjen Tanu-hepom i imao najmanje dvoje dece: Urhi-Tešupa koji je kasnije postao kralj Muršili III dok ga nije svrgao stric Hatušili III i sina Kuruntu, koji je bio vazalni vladar Tarhuntasse u vreme Hatušilija III.

Postoji izvesna sličnost između egipatskog vladara Akhenatona (1351-1334. pne.) i njegovih reformi i hetitskog vladara Muwatalija. Akhenaton je na početku svoje vladavine proglasio Atona kao glavnog boga Egipta iako je on u formi sunčanog boga Re postojao i pre toga. Postoji osnivački dekret o osnivanju grada 5. godine njegove vladavine ispisan na steli Akhenatona. Iz njega se vidi da je on szvao sve zvaničnike i svečano objavio: „Evo Atona! Aton želi da ima (kuću?) napravljenu za njega kao spomenik večnog i uvek postojećeg imena. Sada je to Aton, moj otac, koji me savetuje o tome; niti su me ljudi u celoj zemlji savetovali o tome da mi kažu (plan) za pravljenje Akhetatona na ovom udaljenom mestu... Moj otac Hor-Aton objavio mi je: 'To pripada meni da bude Akhetaton neprekidno zauvek'“.⁷⁰ Akhetaton se nalazio na pola puta između Memfisa i Tebe. Ni reforme Akhenatona, ni grad Akhetaton nisu dugo potrajali. Nakon nekoliko godina posle njegove smrti Tutankhamon je preselio rezidenciju u Memfis i Akhetaton je napušten. Kraljevski grob je uništen i njegovo ime je izbrisano. Mumija do sada nije pronađena i verovatno je premeštena u Tebu.

Na početku Muwatalijeve vladavine nije bilo ničega što bi predskazivalo njegove reforme. Zbog opasnosti od Kaska on je

⁶⁹ Bryce 2005, op.cit., str. 230.

⁷⁰ Murnane, W.J., *Texts from Amarna Period in Egypt*, Atlanta, 1995, 75.

proglasio brata Hatušilija za guvernera Gornje Zemlje.⁷¹ Ali postojala su bar tri razloga koja su štetila kraljevom položaju:

Od vremena njegovog dede teška kuga koju su preneli egipatski vojnici umanjila je stanovništvo Hetita i prouzrokovala stalno stanje poluoptužbe prema hetitskom dvoru. Ova nesreća je teško uticala takođe na savest Muwatalija donoseći mu dubok osećaj pokajanja i pobožnosti.

Drugo je bila osvetoljubivost Egipta. Novi kraljevi 19. dinastije su pripremali veliku ofanzivu protiv Hetita u Siriji. Narušavanje granice u vreme njegovog dede Šupiluliume se smatra glavnim uzrokom, pogotovu od kada je bog Oluje bio garant ugovora između dva carstva. Obnovljena podrška je postala neophodna.

Treće je slučaj žene. Muwatali je bio umešan u opasan spor sa Danuhepom ili poslednjom ženom njegovog oca ili sopstvenom ženom. Došlo je do suđenja posle koga je ona bila proterana iz palate. Tačni detalji nisu poznati, ali su svakako uticali na njegovu psihičko stanje.

Podaci o reformi potiču iz Hatušilove biografije ili Apologije.⁷² Ovaj događaj zbio se nešto pre 1275. pne. Opis je kratak: „Kada je moj brat Muwatali, po naredbi njegovog boga otišao u Donju zemlju ostavio je Hattušu iza sebe. On je odneo gore bogove Hatti i Mrtve i preneo ih u zemlju Tarhuntassu“ (§6). Jedan drugi tekst Hattušila (KBo 6.29) govori koji su to bogovi bili: „bogovi Hatti, bogovi Arinne i Kedrovi bogovi.“. Ovi poslednji su bogovi Kizuwatne pokrajine Hetita. Duhovnu osnovu ove reforme možemo potražiti u njegovim molitvama i pečatima. Na jednom pečatu kralja je zagrlio bog nazvan Veliki Olujni bog Nebeski. Bog drži svojom desnom rukom kraljev levi zglob kao da ga vodi. Isto se

⁷¹ Singer, I., „The Failed reforms of Akhenaten and Muwatalli“, *BMSAES* 6, 2006, str 39.

⁷² van den Hout, Th..P.J., „Apology of Hattusili III“, in W.W. Hallo, ed. *The Content of Scripture*, vol I, Leiden, 1997, str. 199-204.

kaže u molitvi Muwatalija Olujnom bogu Svetlosnom. Ova dva boga su verovatno identična. Olujni bog Svetlosni prvi put se pojavljuje u tekstovima Muwatalija. Nekoliko poetskih molitvi podseća na odnos sličan kao Akhenatona i Atona.

„Olujni bogu Svetlosni, moj gospodaru, ja sam bio samo čovek dok je moj otac bio sveštenik sunčane boginje Arinne i svim bogovima. Moj otac me je stvorio, ali je Olujni bog Svetlosti uzeo mene od majke i odgajio me. Učinio me je sveštenikom sunčane boginje Arinne i svih bogova. Proglasio me je kraljem zemlje Hetita. Što se tiče mene Muwatalija tvog sluga moja duša će se radovati i ja ću veličati Olujnog boga Svetlosnog. Hramovi koje ću podići za tebe i rituali koje ću izvesti za tebe, Olujni bože, moj gospodaru, ti ćeš se radovati njima.“⁷³ Ali Muwatalijeve reforme bile su kratkog veka. Njegov naslednik Urhi Tešub vratio je bogove u Hattušu, a isto tako i prestonicu. Za razliku od Ahnatonovog boga Atona koji je zaboravljen, kult Olujnog boga Svetlosnog raširio se po Anadoliji. Svečanost tog boga slavljen je paralelno sa Sunčevom boginjom Arinnom. Tarhuntassa je kasnije bila čak prestonica zasebne države u sledećoj generaciji vladara.

Hetitska trgovina zavisila je prvenstveno od kontrole puteva prema Siriji i metalnih izvora. Do bitke kod Kadeša došlo je prvenstveno zbog agresivnosti Egipćana koji su pod Ramzesom II 4. godine vladavine 1275. pne. napali Siriju i ponovo osvojili zemlju Amurru. Da bi im se oduprli Hettiti su poslali vojsku i sukobili se kod mesta Kadeša 1274. pne. Posle duže opsade Egipćani su se povukli trpeći velike gubitke. Iako su u svom opisu ovu bitku opisali kao pobedničku Egipćani su je u stvari izgubili. Hetiti su napredovali dalje prema jugu tako da je Egiptu ostao samo Kanaan. Tek 21. godine Ramzesa II, 1258. pne. uspostavljen je mir i granica između dve zemlje.

⁷³ Singer, I., *Muwatalli's Prayer to the Assembly of Gods Though the Storm-God of Lightning (CTH 381)*, Atlanta, 1996.

Muršili III (Urhi Tešub) je najstariji sin Muwatalija II. Vladao je najverovatnije 7 godina, 1272-1265. pne. iako mu T. Bryce dodeljuje samo 5 godina.⁷⁴ U pismu koje je pisao Hatušili III (njegov stric) objašnjava se preuzimanje vlasti od Muršilija i 7 godina u kojima je njegov naslednik bio podređen Muršiliju. Asirci su u vreme njegove vladavine osvojili Hanigalbat (Mitanni). To je znatno oslabilo njegovo pravo vlasti nad Hetitima. Osvojio je tvrđavu Hapšisu i Nerik želeći da ukloni Hatušilija kao pretnju prestolu. U svojoj Apologiji Hatušili opisuje kako je započeo rat protiv svog nećaka ne želeći da mu bude više podređen. On je skupio vojsku prvo iz Nerika i Hapšise kao i vojnike koji su bili pod utiskom njegove službe hetitskom carstvu i posebno pobedom nad Ramzesom II kod Kadeša. U savezu sa Kaskama (inače neprijateljem Hetita) Hattušili je svrgao Muršilija III. On je pobjegao u Egipat.⁷⁵ Tada je postavio Kuruntu brata ili zeta Muršilija na presto Tarhuntaše u nameri da dobije njegovu lojalnost. Nakon ugovora potpisanog sa Egiptom 21. godine Ramzesa II, 1259.pne., Muršili III je bio vraćen u Hatušu i o njemu se više ništa nije čulo.

Hatušili III (1265-1237. pne.), stric Muršilija III, bio je sledeći vladar. Posle bitke kod Kadeša 1274. pne. on se zaustavio u gradu Lawazantija u zemlji Kummanni u pokrajini Kizuwatna da oda poštovanje boginji Ištar/Šauška za koju je verovao da ga štiti od detinjstva. Tamo je sreo mladu sveštenicu Puduhepu oženio se njom i ostvario suvladarstvo koje je jedinstveno na Bliskom istoku da par vladara, muž i žena, vlada potpuno ravnopravno. U to vreme značajna je prepiska između vladara Bliskog istoka pogotovu između Egipta i Hetita gde su se vladari oslavljavali međusobno sa „Moj Brate“ i „Veliki Kralju“. Takođe je jedinstvena prepiska između Ramzesa II i kraljice Puduhepe kao i kraljice Nefertari (Ramzesove žene) i Puduhepe. Uz pisma

⁷⁴ Bryce, T., op.cit, 2005, str. 280.

⁷⁵ Bryce, T., loc.cit.

su slani i pokloni jednog vladara drugom. Hatušili III je za razliku od svog dede Šuppiliume više voleo diplomatiju nego rat tako da nije preduzimao vojne pohode u cilju proširivanja teritorije. O svojim delima Hattušili govori u svojoj „Autobiografiji“ nazvanoj takođe i „Apologija“.⁷⁶ Smatra se da je „Autobografija“ proklamacija i uspostavljanje kulta boginje Ištar od Šamuhe ukazujući na njegovog sina Tudhaliyu IV i buduće generacije kao njene sveštenike i sveštenice i oslobađanje takse za njen hram. Hatušili je smatrao da je boginja Ištar zaslužna za njegov dolazak na presto. On je takođe spojio hurijsku boginju Šauška sa kultom boginje Ištar. Slično je spojio kult boginje Arinne sa Hepat.

Hetitsko društvo je po svojoj prirodi bilo ratničko, i ako nije bilo građanskih ratova ili zavera protiv kraljeva tada su vođeni ratovi protiv spoljnog neprijatelja. Praktično je ono uvek bilo vojnički pripremljeno da bi sprečilo eventualnu agresiju neprijatelja ili pobunu neposlušnih vazala. Hattušili je kao i njegovi prethodnici vladao zemljom sa božjom pomoći pri čemu su po uverenju vladara njegovi bogovi boginja sunca Arinna, bog oluje Tešub, Mezulla i Ištar/Šauška išli sa njim u bitku. Osim ovih dužnosti u ratu on je bio i vrhovni sudija za jedno sa svojom ženom. Mnoge dužnosti je preneo na činovnike, ali uglavnom na članove njegove porodice.⁷⁷ Puduhepa (o. 1290-1210. pne) je imala veliki udeo u vlasti pogotovu zbog hronične bolesti muža. Postoje dokumenta koja govore o njenoj prepisci sa vazalima. Za to je primer prepiska sa kraljem zemlje Amurru gde se govori o brizi za njegov narod i poslatoj količini žita u vreme gladi. U drugoj prepisci pominje se uticaj na kralja Niqmaddua II iz Ugarita (Liban), vazalne zemlje Hetita da potpiše mirovni

⁷⁶ Vidi pr. 72.

⁷⁷ Bryce, T., *Life and society in the Hittite world*, London: Oxford University Press., 2002, str.100-101.

ugovor sa Egiptom.⁷⁸

Za odnose Hetita sa susedima posebno su značajni politički ugovori. Još u vreme kralja Telepinua (o. 1525-1500. pne.) bio je potpisan ugovor sa zemljom Kizuwatna koja je nekad pripadala Hetitima pa se kasnije odvojila. Da bi se obezbedio da ta zemlja ne postane hurijski saveznik Telepinu je potpisao ugovor sa njenim kraljem Išputahšuum.⁷⁹ Postoji 6 ugovora koje su potpisali Hatušili III i njegov sin Tudhaliya IV (1267-1228. pne.). Oni su pisani na akadskom jeziku, a na hetitskom u slučaju kada su potpisivani sa anadolskim partnerima. Postoji više razloga za mirovni ugovor između Hetita i Egipta zaključen 1258. pne. Ramzes II, egipatski kralj, tada je već izgubio interes za nova osvajanja u Siriji jer su mu trebale snage za očuvanje mira na zapadnoj granici prema Libiji. Konstantna pretnja je bila nova opasnost Asirija koja se proširivala prema zapadu osvojivši čak Vavilon (o. 1227. pne.). Jedan od razloga je i beg Hatušilijevoeg nećaka Muršilija u Egipat. Jedan od uslova ugovora bio je njegovo vraćanje Hetitima jer je postao opasnost po presto.⁸⁰ Ugovor je zapečaćen venčanjem između Ramzesa II sa hetitskom princezom Maathorneferure. Sličnim ugovorom 10 godina kasnije Ramzes se oženio drugom hetitskom princezom Kiluš-Hepom.⁸¹ Osim ugovora sa Egiptom značajan je i ugovor sa zemljom Amurru kojim su deca Hatušilija Nerikkali i

⁷⁸ Darga, M., „Woman in historical ages“, in Republic of Turkey's Ministry of Culture . General Directorate of Monuments and Museums, 9000 years of Anatolian Woman. Istanbul. Ministry of Culture , Department of Publications, 1994, 30 str.

⁷⁹ Bryce, T., „The Hittite Empire“ in *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East*, vol. 2, ed, D. T. Potts, 2 vols. Hoboken:Jon Wiley&son, 2012, 725 str.

⁸⁰ Bryce, T., „The ‘Eternal’ Treaty’ from Hittite perspective“, BMSAES 6, London, British Museum, 2006, str. 1-11.

⁸¹ <http://en.wikipedia.org/wiki/puduhepa> (accessed 1.04.2015).

Gašulaviya postali supružnici u braku sa amurskom princezom i njenim ocem Bentešinom⁸². Ovim su Hetiti želeli da se obezbede od egipatskog uticaja na Amurru. Kada je u pitanju brak Tudhaliye IV on je želeo da se oženi vavilonskom princezom iz političkih razloga. On se oženio njome iako je njena svekrva Puduhepa bila protiv braka, pri čemu su pristalice vavilonske princeze nadjačale struju njene svekrve Puduhepe pa je ona čak neko vreme bila izbačena sa dvora, ali se kasnije vratila i nastavila da se meša u politiku svoga sina.⁸³

Na duži vremenski period Hetiti nisu uspeali da nametnu njihovu kulturu kao nadmoćniju u odnosu na Luvijce iz Arzawe i zemlji Kizuwatna. Oni su bili prisiljeni da prihvate zvanično ovaj dubok uticaj. Haotično stanje u njihovoj religiji i panteon od hiljadu bogova našao se kao rezultat mnogovekovnog stranog uticaja. Oni su bili blagonakloni prema drugim religijama i njihovi bogovi su kao posledica stranog uticaja bili prihvaćeni kao i hetitski.

Različite forme molitvi bile su važne kraljici Puduhepi da bi pridobila najomiljeniju grupu bogova i da bi sačuvala kralja, njegovu porodicu i zemlju Hatti. Boginja podzemlja Lelwani dobila je najviši status u vreme vladavine Hattušilija III i Puduhepe jer je kraljica njoj upućivala redovne molitve da bi izlečila muža.⁸⁴

Hetitski državni kult bio je koncentrisan u Velikom hramu u Hattuši. U vreme vladavine Hattušilija III najvažniji bogovi su bili trijada boginje sunca Arinne, boga oluje iz Hattija i njegovog sina iz Nerika i Zippalande. Kasnije u toku njihove vladavine tradicionalni bogovi su bili zamenjeni hurijskom trijadom bogova na zahtev Puduhepe. To su bili glavna hurijska boginja Šepat,

⁸² Darga, M, op. cit, 1994, str. 30.

⁸³ Bryce, T., op. cit., 2005. str. 298-299.

⁸⁴ Singer, I., *Hittite progress*. Atlanta, Georgia: Society of Biblical Literature, 2002, str. 61.

bog oluje Tešub i njihov sin Šarruma. Bez obzira na snagu i veličinu Hattuše njeni kraljevi nisu uspjeli da kompletiraju process ujedinjavanja, reorganizacije i centralizacije kompleksnog državnog kulta i religije. Posledice su bile da su razni lokalni kultovi preživeli, lokalni činovnici su ostajali na vlasti i kraljevi Hattušili III i Tudhaliya IV bili su primorani na neku vrstu zvanične integracije lokalnog i državnog praktikovanja kultura.⁸⁵ Poznato je da je kraljica Puduhepa naredila njenom pisaru Walwazitiju da sakupi tablice iz Kizuwatne koje su sadržavale hurijske svečanosti i kultno praktikovanje, koje je ona želela da implementira u hetitske svečanosti.⁸⁶ Zaključak je da su Puduhepa i njen muž bili glavni inicijatori finalne faze reorganizacije i racionalizacije. ne reforme, u sinkretizovanom huro-hetitskom panteonu i državnom kultu kao što je prikazano na zidovima svetilišta u Yazilikayi. Ova sinkretizacija može se sagledati kao smanjenje broja sličnih božanstava ali i kao odraz progresivne hurizacije hetitske kulture pod Puduhepinim uticajem. Kompletiranje procesa reorganizacije pretežno konfuznog religijskog haosa pripisuje se sinu Hattušilija III, Tudhaliyi IV. On je to uradio iz čisto političkih razloga želeći da inkorporira narod Hetita i njihove lokalne kultove u hetitski državni kult. On time nije želeo da uništi lokalne religijske tradicije.⁸⁷

Pitanje je ko je izgradio svetilište pod otvorenim nebom u Yazilikayi i koji je bio njegov cilj. Među naučnicima se smatra da je planirano u vreme njegove majke Puduhepe, a izgrađeno u vreme Tudhaliye IV. On je umro pre njegove majke, pa je svetilište pretvoreno u mesto njegovog posmrtnog kulta. kao i slavljenje svečanosti. Odaja B pokazuje deifikovanog Tudhaliyu IV koga je zagrlio bog Šarruma, zajedno sa podzemnim bogom

⁸⁵ Liverani, M., *The Ancient Near East: history, society, economy*, London. Routledge, 2014, str. 324.

⁸⁶ Haas, V., *Geschichte der Hethitischer religion*. Leiden: Brill.

⁸⁷ Bryce, T., 2002, op. cit., str. 137-138.

Nergalom u formi mača. Tako da je opšte mišljenje da su u niši bili i njegovi kremirani posmrtni ostaci.⁸⁸ Osnove monumentalne statue postoje u odaji B. Na njoj je njegov sin Šuppiluliuma II ispisao dela svoga oca.⁸⁹

Tudhaliya IV je kao kralj napravio bronzanu tablicu sa ispisanim ugovorom između njega i Kurunte iz Tarhuntaše. Smatra se da je čak jedno vreme Kurunta vladao umesto njega Hetitima (1228-1227. pne.), što označava podeljenost između dve grane vladajuće kuće. Tudhaliya je imao sukob sa Asircima u vreme Tukulti Ninurte oko 1230. pne. u bici kod Nihriye u kojoj je doživeo težak poraz. Nasledio ga je kratko sin Arnuwanda III (1209-1207. pne).⁹⁰

Poslednji vladar hetitskog carstva bio je sin Tudhaliye IV, Šuppiluliuma II (1207-1178. pne.?). koji je o. 1210. pne učestvovao u pomorskoj bici sa Kipranima (Alasiya) koju su Hetiti dobili. To je prva pomorska bitka poznata u istoriji. U sledeće dve bitke sa njima koristio je ugaritske brodove što govori o savezu ove dve države. Podaci o njemu poznati su iz dva hijeroglifska luvijska zapisa. Prvi govori o njegovoj bici sa bivšim vazalom Tarhuntašom. Drugi govori o bitki sa Alasiyom (Kiprom). Drugi zapis pronađen je u severnom uglu istočnog Jezerceta (Jezerce 1) u tkz. Odaji 2. Ona je služila kao rezervoar vode Hetitima. Ovaj poslednji zapis govori o sukobu sa Tarhuntašom čija se vladajuća grana odvojila od Hetita i uništavanju tog grada. Nadiruća opasnost bili su tkz. Narodi s Mora, bande pljačkaša koje su dolazile verovatno sa Balkana i okružnih zemalja zbog produžene suše, zemljotresa, propasti

⁸⁸ Bachvarova, M R., *From Hittite to Homer: the Anatolian background of Ancient Greek Epic*, Cambridge: Cambridge University Press., 2016, str. 152.

⁸⁹ Seeher, J., *Gods carved in stone. The Hittite rock sanctuary of Yazilikaya*, Istanbul: Ege Yayinlari., 2011, str. 170-171.

⁹⁰ https://en.wikipedia.org/wiki/Tud%E1%B8%ABaliya_IV (accessed 21.01.2018).

mreže trgovačkih puteva.⁹¹

Postoje razne teorije o propasti hetitskog carstva. Najnovija je da su osvajači Hattuše glavnog grada, zatekli potpuno prazan grad i palate bez ikakvih dokumenata i stvari od značaja. Sve zgrade su očišćene i zatim spaljene, pre nogo su ih stanovnici napustili.⁹² Nije poznato gde su stanovnici otišli, ali znamo da su kasnijom državom Karkemiš vladali tkz. Veliki Kraljevi, potomci kralja Šuppiliume I i Zemaljske Vojvode Melida (Malatiya). To su bile Neo-hetitske države u Maloj Aziji i Siriji. Ostale države bile su Tabal, Kammanu, Hilakku, Quwe, Gurgum i Kumuh. One su opstale od oko 1180. pne. do kraja 8. v. pne. kada ih je osvojila Asirija (Sargon II 717 . pne. u bici kod Karkemiša).

Hetitska uprava

U ranijim vremenima Starog i Srednjeg kraljevstva vladari su imali veliku moć u svojim rukama pri čemu je kralj imao kontrolu nad svi aspektima života. Kasnije pri prelasku iz Starog u Novo kraljevstvo hetitska monarhija je promenjena u vrstu ustavne monarhije.

Pošto kralj nije bio jedini autoritet imao je plemstvo kome je delegirao dužnosti i ova skupina se zvala *Panku* ili "Skupština", i delovala je uglavnom u pitanju pravnih stvari. Dok je većina članova odgovarala kralju neki naučnici misle da drugi članovi Pankua nisu. Iako su oni trebalo da budu vrsta sudskog veća, oni su često delovali suprotno kralju u izboru novog kralja između njegovih sinova, jer nije postojala jasna linija sukcesije. Ovo je dovelo do velikog problema jer su mnogi kraljevi ubijani dok kralj Telepinu nije doneo zakon o nasleđivanju o. 1500.pne. Kraljice su za razliku od ostalih žena u društvu imale mnogo

⁹¹ https://en.wikipedia.org/wiki/Suppiluliuma_II (accessed 21.01.2018).

⁹² Bryce, T., 2012, op.cit, str. 738.

veća prava jer su učestvovala u vladanju carstvom zajedno sa muževima.

Pored *Pankua* kralj je predsedavao i mnogim gradovima koji su imali svog vladara kojeg su prijavili kralju. Osvojeni gradovi bili bi poluautonomne gradske države. Vladar je bio vazal ili podređeni vlasnik zemljišta i davao danak kralju u zamenu za zaštitu svoje države i pomagao u rukovođenju svoje porodice.

Odnosi Hetita i Mikenaca u kasnom bronzanom dobu

Osnovna pretpostavka koja je široko prihvaćena je da su Ahejci ili Mikenci Ahhiyawe iz hetitskih tekstova. Ako to uzmemo u obzir tada možemo sagledati istoriju hetitsko-mikenskih odnosa od 15. do 13. v.pne. Možemo utvrditi istoriju mesta kao Milawanda (Milet) ili Wiluša (Troja ili Ilion). Od svih tekstova u kojima se pominju Ahhiyawe najstariji je proročki izveštaj (CTH 571.2), fragmentaran tekst u kome se pominje vladar Ahhiye koji je skoro sigurno Attarissiya iz „Maduwata optužnice“ gde se jedino pominje u tom obliku kao kralj Ahhiye (u svim ostali je vladar Ahhiyawe). Ovaj tekst datiran je u vreme Tudhaliye I/II krajem 15. i početkom 14 v.pne. Od ukupno 30 tekstova u kojima se pominju Ahejci 6 je datirano u 14. v. pne., 13 u tačno određeno razdoblje po imenu vladara u 13. v.pne., 9 u 13 v.pne., ali ne znamo u koje vreme i 1 tekst u 8. v.pne.⁹³ Arheološko datiranje pojedinih predmeta pronađenih duž Egeja i na ostrvima je približno i uglavnom u periodu MM I-II do LH IIIC (o. 2000-1150. pne.) i uključuje cilindrične pečate, otiske pečata, bule, statue sfingi, srebrni riton u obliku jelena i srebrnu statu „boga koji udara“. Postoje takođe predmeti mikenske kulture u Anadoliji duž obale, kao što su zatvorene posude poput stremenastih vaza u kojima se prenosila tečnost. Pronađene sui

⁹³ Beckman G., Bryce T., Cline E. H., *Writings from the Ancient World. The Ahhiyawa Texts*, Atlanta, 2011.

neke grobnice i kuće u mikenskom stilu. To ne znači da nikakve trgovine nije bilo već je u pitanju bila potrošna roba.⁹⁴ Zato se na rekonstrukciju odnosa Ahejaca i Hetita moramo osloniti na pisma.

Kao što smo ranije naveli u Analima Tudhaliye I/II pominje se ustanak konfederacije zemlje Assuwa krajem 15. i početkom 14. v. pne. To je bila konfederacija od 22 zemlje koje su se odmetnule od Hetita, pri čemu je hetitski vladar ugušio ustanak. Kao pobunjene zemlje u spisku se nalaze i Taruisa i Wilusiya (Wiluša) što su bile oblast Troada i grad Troja. O Troji smo pisali u ranijem broju Matice crnogorske, tako da ćemo je ovde samo spomenuti.⁹⁵ Mikenska upletenost u taj rat vidi se na maču iz bronzanog doba mikenske proizvodnje na kome stoji akadski natpis: „Nakon što je veliki kralj Tudhaliya razorio asuvansku zemlju, posvetio je ove mačeve Bogu Oluje, svom gospodaru“.⁹⁶ Osim ovog argumenta postoji i kasnije pismo koje je hetitski prevod pisma kralja Ahhiyawe kralju, verovatno Muwataliju II, početkom 13. v.pne. Pismo se tiče vlasništva nad grupom ostrva ispred egejske obale Anadolije koja su pripadala kralju Ahhiyawe, ali su ih u međuvremenu preuzeli Hetiti. U najstarijem hetitskom tekstu o Ahhiyawi (CTH 571.2) vladar Ahhiye se pominje kao neprijatelj kralja Hetita. Sledeći značajan tekst je „Maduwatina optužnica“ (CTH 147) koji se datira u rani 14 v. pne. u vladavinu Arnuwande I, a pominje događaje još iz vremena njegovog oca Tudhaliye I/II. U dokumentu se govori kako je Attarissiya napao Madduwatu dva puta, a spasao ga je Tudhaliya. Verovatno je mikenski kralj zajedno sa Madduwattom napao na Alasiyu(Kipar) sa pomorskom silom i bojnim kolima. Kasnije su se posvađali pa je mikenski vladar

⁹⁴ Beckman G. *et al*, op.cit., str. 268.

⁹⁵ Banjević, B., „Trojanski rat u grčkom mitu i hetitskim izvorima“, *Matica*, 21, 2005., str. 444-460.

⁹⁶ Beckman G. *et al*, op.cit., str. 269.

opet napao Madduwatu, a spasao ga je Tudhaliya.⁹⁷ Sledeća dva teksta koja govore o kontaktu Mikenaca i Hetita međusobno su povezani. To su Desetogodišnji anali i Prošireni anali Muršilija II. Događaji koji se pominju odnose se na godine od 1322-1312. pne. Pominjanje Ahhiyawa je u kontekstu perioda kada je Muršili gušio ustanke u zapadnoj Anadoliji i pokorio kraljevstvo Arzawa. Jedno od pobunjenih područja bila je zemlja Milawanda kasniji Milet.⁹⁸ Prema Proširenim analima Millawanda je prešla na stranu Ahhiyawe pa je Muršili poslao zapovednike Gullu i Malazitija kako bi vratili grad.⁹⁹ To im je pošlo za rukom, ali je grad posle nekoliko desetina godina opet prešao u ruke Ahhiyawe. Takođe saznajemo da je kralj Arzawe Uhhaziti sklopio savez sa Ahhiyawom. Nakon pobede Muršilija Uhhaziti je pobeo na ostrva koja su bila pod mikenskom zaštitom. Tamo je i umro, a njegovog sina Piyama-Kuruntu je mikenski kralj na kraju izručio Hetitima jer je shvatio da je bolje da bude u prijateljskim odnosima sa njima.¹⁰⁰ Očigledno su i otoci bili pod vlašću Ahhiyawe. Time je Milawanda samo učvrstila svoj položaj koji je imala pod vlašću Mikenaca. Iz perioda LHIIIA1 (rani 14. v.pne.) nađena je keramika u Miletu, Efezu, Liman Tepeu, Panaztepeu, Torbaliju i Troji. Iskopavanja u Efezu (Apasa) su našla ostatke fortifikacijskog zida vrlo sličnog zidu citadele Troje VI iz čega zaključujemo da je on bio značajno središte.¹⁰¹ Na osnovu nekoliko fragmentarnih teksto-

⁹⁷ Simpson, R. H. „The Dodecanese and the Ahhiyawa Question“, *The Annual of the British School at Athens* 98, 2003, str. 221.

⁹⁸ Beckman G. *et al*, op.cit., str. 271.

⁹⁹ Simpson, R. H., op.cit., str. 218.

¹⁰⁰ Beckman G. *et al*, op.cit., str. 272.

¹⁰¹ Niemeier, W.-D. „Mycenaeans and Hittites in War in Western Asia Minor“ u R. Laffineur (ed.), *Polemos: le context Guerrier en Égée à l'âge du Bronze. Actes de la 7e Rencontre égéenne internationale, Université de Liège, 14 – 17 avril 1998*, *Aegaeum* 19, 1999, str. 142.

va može se zaključiti da su u vreme Muršilija II odnosi između Hetita i Ahhiyawe bili dobri i vladari su se oslovljavali sa “mi, braća”. U period LHIIIA2 i LHIIIA2-B1 (sr. 14.-poč. 13. v.pne.) arheološki nalazi govore da je trgovina cvetala. Postojala su na većini egejskih ostrva mikenska naselja. Keramika je nađena duž obale zapadne Anadolije u mestima kao što su Akbuk, Cerkes Sultaniye, Klazomena, Kuşadasi, Liman Tepe, Smirna i Troja. Milet je uništen požarom krajem LHIIA2, što odgovara trećoj godini Muršilija, oko 1319. pne., nakon čega su Hetiti navodno obnovili unuštenu fortifikaciju grada. Ovo ne treba uzeti doslovno jer su Ahhiyawe uskoro preuzele grad pa je moguće da su oni izgradili odbrambeni zid.¹⁰²

Pismo Manapa-Tarhunte kralja zemle Sekha-reke verovatno Muwataliju II (CTH 191) pisano je oko prve polovine 13. v.pne. ne pominje direktno Ahhiyawu, ali se žali na aktivnosti odmetnika Piyamaradua, koji je pokorio Seha reku i naterao ga da prizna njegovog zeta Atpu kao svog nadređenog. Atpa je bio vladar Milawande koja je bila pod vlašću Ahhiyawe. To znači da je Piyamaradu delovao u korist Ahhiyawe da bi potkopao hetitsku vlast u zapadnoj Anadoliji.¹⁰³

Piyamaradu se ponovo spominje u tekstu pisma CTH 181 kojeg je hetitski kralj (verovatno Hattušili III) poslao kralju Ahhiyawe oko. 1250. pne., a sastoji se od poslednje 3 tablice koje su činile pismo. Ono je poznato pod imenom „Tawagalawa pismo“, a važno je jer se hetitski kralj obraća ahijavanskom sa „Veliki kralj“ ili „brat“. Tawagalawa je brat ahijavanskog kralja koji se nalazio u zapadnoj Anadoliji sa namerom da okupi i otpremi u Ahhiyawu pobunjenike protiv Hetita. Neki ovo ime dovode u vezu sa mitskim Eteoklom što je u stvari izvedeno od mikenske reči *e-te-wo-ke-le-we*.¹⁰⁴ Jedan od njih je bio i

¹⁰² Simpson, R. H., op.cit, str. 220.

¹⁰³ Beckman G. *et al*, op.cit., str. 274.

¹⁰⁴ Beckman G. *et al*, op.cit., str. 120.

Piyamaradu koji je pljačkao hetitske vazalne zemlje. U to vreme su odnosi između Ahhiyawe i Hetita prilično zahladili jer su Ahijavanci podržavali pljačku hetitske teritorije. U pismu se pominje i raniji sukob Hetita i Ahhiyawe u vezi sa Wilušom (Troja), ali se ne zna da li je on bio vojni ili diplomatski. Prema vremenu datiranja pisma Tawagalawas je živio malo pre Trojanskog rata. To je pokrenulo diskusiju u vezi Trojanskog rata (najranije oko 1275. pne.) kako se tumači prema nekim autorima.¹⁰⁵ Međutim Oliver Gurney u članku „The authorship of the Tawagalawas Letter“ (Silva Anatolica, 2002, 133-41) tvrdi da pismo pripada starijem bratu Muwatalliju II (1295-1272 pne.). Time bi se Trojanski rat pomerio barem još 10 godina unazad. Prema „Odiseji“ u vreme povratka Odiseja u domovinu Itaku bilo je jedno pomračenje Sunca. Ako je pismo pisao Hatušili tada je to bilo pomračenje 27. 09. 1261. pne. i to bi bilo pred kraj Trojanskog rata pod pretpostavkom da su lutanja Odiseja trajala najviše godinu dana. Ako je pismo pisao Muwatalli II tada je bilo pomračenje 14.04.1281. pne. kada je takođe moglo da dođe do Trojanskog rata. U drugom izdanju svoje knjige „In Search of the Trojan War“, M. Wood predlaže period pre 1272. pne. za Trojanski rat.¹⁰⁶ Mi smo u ranijem radu predložili 1218-1209. pne. za period Trojanskog rata,¹⁰⁷ ali ta godina sada ne izgleda realna i pozivala se na jedno pomračenje i datum iz Parske hronike koji je po svemu sudeći mitološki. Do 1220. Pne. Mikena je izgubila status velike sile jer se ime ahejskog vladara više ne pominje među velikim kraljevima. Hetitska vojska je još uvek bila dovoljno jaka da brani svoje vazale, tako da je lako mogla da odbrani Troju od Ahejaca (Grka).

¹⁰⁵ Beckman G. *et al*, op.cit., str. 101 i dalje.

¹⁰⁶ Wood, M., *In Search of the Trojan War*, BBC Books, London (updated ed.), 2005, str. 303-306.

¹⁰⁷ Banjević, B., „Trojanski rat u grčkom mitu i hetitskim izvorima“, *Matica*, 21, 2005., str. 465-468.

Poslednji tekst koji se može smestiti u vladavinu Hattušilija III predstavlja „granični popis“ (CTH 214.16) koji je datiran u drugu polovinu 13. v. pne. Fragmentaran tekst sadrži popis zemalja pri čemu se pominju zemlje Ahhiyawe, Tarhuntasše i Mire i granica u zapadnoj i južnoj Anadoliji što ukazuje na to da Ahhiyawe još uvek drže vlast nad delom zapadne Anadolije, ali nema indikacija o hetitsko-mikenskim odnosima.¹⁰⁸

U odlomku pisma kralja Hattušilija III (ili Tudhaliye IV) (CTH 214.12C) u vezi Urhi-Tešuba, kralj Ahhiyawe se pominje uzgredno kao jedan od kraljeva koji nisu podržali nastojanja Urhi-Tešuba da se vrati na presto.¹⁰⁹ U Kraljevskom ediktu (CTH 211.4), s kraja 13. v. pne. u vreme Tudhaliye IV nabrajaju se prekršaji zemlje Sekha reke, između ostalog pobuna pod vođstvom Tarhuna-radua čije je aktivnosti podsticao kralj Ahhiyawe. Tudhaliya IV je ugušio ustanak i osvojio Milawandu (Milet) čime je uklonio jednu od najznačajnijih zemalja Ahhiyawe. Tekst poznat pod nazivom “Millawata pismo” (CTH 182) pisao je hetitski kralj, verovatno Tudhaliya IV kralju Mire Tarkasnawi. Pismo nas obaveštava da Millawata ne pripada više Ahhiyawi, ali se ne govori kada je došlo do osvajanja. U tekstu se dalje navodi da je Walma, kralj Wiluše (Troje), ponovo postavljen na presto pošto je bio svrgnut u nekoj građanskoj buni. Piyamaradu iz ranijih pisama je i dalje živ i aktivan.¹¹⁰

Poslednji pokazatelj za nestanak mikenskog uticaja u zapadnoj Anadoliji vidi se u sporazumu (CTH 105) između Tudhaliye IV i njegovog šuraka Šaušgamuwe, vazalskog vladara zemlje Amurru u severnoj Siriji.¹¹¹ Ahhiyawa se u tekstu pominje dva puta, jednom u kontekstu embarga protiv Asirije i odnosi se ne samo na robu već i na mikenske plaćenike koji su se iskrcali sa

¹⁰⁸ Beckman G. *et al*, op.cit., str. 174-175.

¹⁰⁹ Beckman G. *et al*, op.cit., str. 164.

¹¹⁰ Beckman G. *et al*, op.cit., str. 278.

¹¹¹ Beckman G. *et al*, op.cit., str. 279.

mikenskih brodova u nameri da odu u Asiriju kao pojačanje u vreme rata sa Hetitima. Druga referenca na Ahhiyawu odnosi se na popis velikih kraljeva koje je Tudhaliya smatrao sebi ravnima u koji je Ahhiyawa prvo uvrštena pa naknadno izbrisana. Tada se smatra da Ahhiyawa više nije imala status velike sile i nije uspela da održi vlast nad zapadnom Anadolijom pa je i Milawata(Milet) bio prepušten sam sebi. Tu su kasnije došli grčki doseljenici nakon velikih napada krajem kasnog bronzanog doba (poč.12 v.pne.). Poslednji tekstovi iz ovog doba su dva pisma koje je poslao jedno kralj Šupiluliuma II, a drugo činovnik Penti-Šarruma hetitski činovnik. Ona su poslata kralju Ugarita Ammurapiju krajem 13. v.pne.¹¹² Oba pisma pominju ljude iz Ahhiyawe na akadskom jeziku, u zemlji Lukka u jugozapadnoj Anadoliji. Oni su verovatno bili pljačkaši pre nego predstavnici kralja Ahhiyawe. Verovatno tada kraljevstvo Ahhiyawe više ne postoji. Zato bi se drugi pad Troje možda mogao staviti u neki kasniji period (oko. 1180. pne), kada je došlo do opšteg pada mikenske i hetitske civilizacije. Iz svega zaključujemo da su odnosi Hetita i Mikenjana bili promenljivi, od neprijateljskih krajem 15. v. pne. do uspona tokom 14. v.pne. pa opet pogoršanja u 13. v.pne. Do 1220. pne. Ahhiyawa više nije predstavljala veliku silu, pa se retko pominje u hetitskim pismima.

Hronologija Hetita

Postoji izvestan broj problema u utvrđivanju hronologije Hetita.

1. Ne postoje klasične kraljevske liste kao u Egiptu, Asiriji i Vavilonu. Ono što se pogrešno naziva kraljevskim listama su u stvari liste ponuda tj. žrtvene ponude mrtvim kraljevima i

¹¹² Beckman G. *et al*, op.cit., str. 253.

članovima njihovih porodica za vreme religijskih svečanosti. Informacije iz tih ponuda su nepouzidane jer postoji 7 različitih verzija u kojima imena nisu u istom hronološkom redu. Liste se završavaju sa vladavinom Muwatalija II koji je umro oko 1272.pne. bez spiska poslednjih kraljeva u zadnjih 100 godina.¹¹³

2. Tako su naučnici pravili liste na osnovu tablica i prikaza na pečatima. Postoje vredne genealoške informacije koje daju podatke o nekoliko generacija jednog kralja tako da možemo za većinu utvrditi redosled. Postoji i problem koliko je kraljeva nosilo isto ime. Da li su bila 3 Tudhaliye ili 4, da li je bilo 2 Hantilija, Zidante i Huziye ili 1. Problem je i redosled ove poslednje trojice u periodu Srednjeg kraljevstva (1500-1400. pne.).¹¹⁴

3. Dužine vladavina su takođe problem. Mi nemamo sačuvane kompletne anale kraljeva, a čak se u njima retko pominju godine vladavine obično sa frazom “sledeće godine desio se događaj taj i taj”. Poznati su Anali Hatušilija I, Anali Tudhaliye I/II i Anali Mursilija II (dve verzije). Zato se koristimo uporednim vladavinama sa vavilonskim, asirskim i egipatskim vladarima. Prvi takav događaj je pad Vavilona koji je bio u rasponu 1651 do 1499 pne. On je određen posmatranjem Venere koja su zabeležena u Ammizaduginim tablicama. Prethodno je taj događaj trebalo da se ponavlja svakih 64 godine pa su tako nastale 3 hronologije: Duga 1651. pne, Srednja 1595. pne. i Kratka 1531. pne. Sada je Gurzadyan pronašao da taj događaj nije pouzdan na svake 64 godine već da je njegova učestanost na svakih 8 godina. Tako imamo veći broj mogućih kombinacija. Zato smo mi uzeli drugi kriterijum, a to su pomenuti omeni u tablicama

¹¹³ Bryce, T., 2005, op.cit. str. 376.

¹¹⁴ Bryce, T., loc.cit.

Enuma Anu Enlil (EAE) gde su zabeležena dva uzastopna pomračenja Sunca i Meseca u 11 mesecu vavilonskog lunarnog kalendara, 15.02.1547 pne. i 31.01.1547. pne., kada je pao Vavilon.¹¹⁵ Iako su ova pomračenja uzeta kao predviđanja mogućnost njihovog slučajnog pogotka je izuzetno mala pa se može uzeti da su to stvarni događaji. Mi znamo da je Vavilon osvojio Muršili I, sin Hatušilija I, koji je uskoro ubijen pošto se vratio u Hattušu. Mi smo u tekstu do sada koristili usvojene datume Srednje hronologije¹¹⁶, ali su sa velikom verovatnoćom dati i datumi Nove kratke hronologije na kraju teksta.

4. Da bi utvrdili vladavine Novog kraljevstva moramo se osloniti na uporedne datume vladavina egipatskih kraljeva. Egipatska hronologija takođe predstavlja problem. Datiranje 18. dinastije zasniva se na mesečevim datumima iz vladavine Tutmesa III i Ramzesa II. Za Tutmesa III postoje mogućnosti: 1504. pne, 1479.pne. i 1465. pne. za početak vladavine, a za Ramzesa II, 1304, 1290, 1279 i 1276. pne. za početak vladavine. Razmak vladavina može ići u rasponu od 175 do 225 godina. Najprihvaćenija je hronologija 1479. pne. za Tutmesa III i 1279. pne. za Ramzesa II.¹¹⁷

5. Mi ćemo uzeti u obzir pomračenje Sunca koje je opisano u pohodu Muršilija II na kraljevstvo Azzi-Hayasu u 10 godini vladavine. U obzir dolaze dva pomračenja 13.04.1308. pne. i 24.06.1312.pne. Prvo pomračenje je bilo rano ujutru i samo delimično iznad Anadolije i Sirije, a drugo je bilo oko 11 časova i bilo je totalno, tako da ćemo njega uzeti u obzir. Time bi vladavina Muršilija II počela 1322/21. pne. što odgovara smrti

¹¹⁵ Banjević, B., „Stara pomračenja i hronologija Bliskog istoka“, *Matica*, 25/26, 2006, str. 407-38.

¹¹⁶ Bryce, T., op. cit., str. 378.

¹¹⁷ Bryce, T. op.cit., 379.

Tutankamona čija udovica Dakhamunzu (na hetitskom) je poslala pismo Šupiluliumi I, ocu Muršiliya II, da joj pošalje sina Zananzu za muža. Taj događaj se obično datira oko 1323.pne, ali postoje i druga mišljenja.

6. Važan podatak koji možemo izvući iz hetitskih tekstova je i njihovo datiranje u tačan vremenski period. Postoje dva vladara Tudhaliya i sin Arnuwanda koji su vladali u razmaku od 200 godina. Da li događaji pripadaju prvom ili drugom paru vladara odlučuje studija događaja koji se opisuju u Analima ili pismima tj. hetitska paleografija. Promene u stilu pisanja zavise od idiosinkratične karakteristike pojedinih pisara. Tako da neke događaje i ličnosti kao „Optužnica Maduwate“ ili Mitu od Pahhuwe i „Anale Tudhaliye“ možemo datirati oko 150 godina ranije (o. 1400. pne.). U Analima se pominje kraljevstvo Hurita koje u 1250. pne. nije više postojalo jer ga je osvojio Šupiluliuma I oko 1322. pne.¹¹⁸

7. Za hronologiju je od velike važnosti i prepiska koju su hetitski vladari imali sa okolnim kraljevstvima. Paralelne vladavine se mogu videti u sledećoj tablici:

¹¹⁸ Bryce, T. op.cit., 380.

Hati	Asirija	Babilon	Egipat
Šupiluliuma I			Dakhamunzu udovica Ahnatona, Tutankamona (1332, ,322)
Muwatali			Ramzes II (1274)
Hatušili III		Kadašman Turgu Kadašman Enlil	Ramzes II (1259/8, 1246/5)
Tudhaliya	Šalmaneser I (1263/1234) Tukulti Ninurta I (o. 1230)		
Kraljevi Hetita			
Ime vladara	Srednja hronologija	Nova kratka hronologija	Srodstvo
Labarna	-1650	-1602	sin Huzziye
Hattusili I	1650-1620	1602-1572	(unuk ili bratanac)
Mursili I	1620-1590	1572-1542	(unuk, usvojeni sin)
Hantili I	1590-1560	1542-1522	(sestrin muž)
Zidanta I	1560-1525	1522-1500	(ćerkin muž)
Ammuna			(sin)
Huzziya			(brat žene Ammune)
Telepinu	1525-1500	1500-1480	(sestrin muž)

Hati	Asirija	Babilon	Egipat
Alluwamna	1500-1400	1480-1400	(ćerkin muž)
Tahurwaili			?
Hantili II			(?sin Alluwamne)
Zidanta II			(?sin)
Huzziya II			(?sin)
Muwatali I			zapovednik garde
Tudhaliya I/II	1400-1360		(sin Kantuzilija, unuk Huzziye II?)
Arnuwanda I			(ćerkin muž, usvojeni sin)
Hattusili II			(?sin)
Tudhaliya III	1360-1350		(sin A. I)
Suppiluliuma I	1350-1322		(sin)
Arnuwanda II	1322-1321		(sin)
Mursili II	1321-1295		(brat)
Muwatali II	1295-1272		(sin)
Urhi-Tesub	1272-1267/5		(sin)
Hattusili III	1267/5-1237		(ujak)
Tudhaliya IV	1237-1228		(sin)
Kurunta	1228-1227		sin Muwatalija II

Tudhaliya IV	1227-1209		rođak
Arnuwanda III	1209-1207		(sin)
Suppiluliuma II	1207-1200 (1178)		(brat)

Godine Srednje hronologije date su prema T. Bryce (History of the Hittites, 2005), sa ispravkom kod Hattusilija III koji je prema svom kazivanju vladao nakon 7 godina vladavine nećaka Urhi-Tešuba. Nova Kratka hronologija uzima za pad Vavilona 1547. pne. Imena su takođe data prema Bryce, s tim što se u ranijem tekstu slovo „s“ zamenjuje sa „š“ što je češće u literaturi i bliže samom izgovoru. Vladavine Tudhaliye I/II i Tudhaliye III uključuju period koregencije njihovih sinova.

Brojanje generacija možemo početi od 1590. (1542. pne) kada je na vlast došao Hantili. Kako je Muršili ubijen to možemo generacije početi od Hantiliya I. Zidanta I pripada II generaciji, Ammuna njegov sin III generaciji. Huzziya I, Telepinu i Tahurwaili koji je bio uzurpator IV generaciji. Alluwamna V generaciji, Hantili VI generaciji, Zidanta VII generaciji, Huzziya II i Muwatali VIII generaciji, Tudhaliya I/II je X generacija, Arnuwanda I je XI generacija, Tudhaliya III j XII generacija i Tudhaliya mlađi sa bratom Šupiluliumom I je XIII generacija.

Ako uzmemo da je Hantili zavladao ubrzo posle pada Vavilona 1590. pne ili 1542. pne., Šupiluliuma I umro 1322. pne. između njih ima 12 ili 13 generacija. U prvom slučaju za 12 generacija, za Srednju hronologiju prosek je za 268 godina 22.3 godine po generaciji, a za Našu Kratku hronologiju za 220 godina prosek je 18.3 godine po generaciji. Za 13 gen-

eracija u prvom slučaju prosek je 20.6, a u drugom 16.9 godina. Iz toga se ne može pouzdano utvrditi koja hronologija je tačnija. Od 1400. pne. obe hronologije su identične. Za oznake hetitskih tekstova koristili smo skraćenicu CTH= E. Laroche, *Catalogue des textes hittites* (2 ed.), Paris, 1971; KUB=Keilschrifturkunden aus Boghazkoi, Berlin, 1921.

LUKE CRNE GORE

On the occasion of 140th anniversary of the liberation of Bara and Ulcinj from the Ottoman rule we should shed new light on these events based on some new and less known sources. One of the sources is the article The Ports of Montenegro, published in the Italian magazine “Rivista Marittima” in January 1881, which contains much more than just a description of the Montenegrin ports of that time (Bar, Valdanos and Ulcinj). The article was published under the pseudonym Ernesto Tergesti, whereas the authorship is assigned to Evgenije Popović.

Bar

Crnogorska obala ima na Jadranskom moru tri lokacije koje se mogu nazvati lukama: Bar, Valdanos i Ulcinj.

Južno od Budve iza divljeg, pustog vijenca visokih planina koje se pružaju duž obale s druge strane malih tvrđava Stanjević, Kopač i Presjeka koje su označavale staru austrijsku granicu prije Berlinskog kongresa, primjećuju se dvije osmatračnice na obali, jedna viša od druge: ova druga, označena na karti imenom „utvrđenje Kufin“, koja su nekad pripadala Turskoj. Obala ima

isti izgled kao u Dalmaciji. Kada se gleda od Nehaja u jednoj maloj dolini vidi se mjesto Spič i odatle priroda, do tada, monotona i divlja, sasvim mijenja fizionomiju. Brda su šumovita, u blizini mora prekrivena su voćkama. Odsjaj mora je graciosniji, boje vesele, žive. Mali Spičanski zaliv nema pomorski značaj, jedino označava kraj južnih jadranskih posjeda Austro-Ugarske koji su nakon 1878. bili prošireni do Barskog zaliva. Veliki brodovi ovdje ne mogu da se približe, zbog plitke plaže koja uranja duž obale, zatvara taj ulaz po sredini, ne dajući im sigurnost po oluji. Dolina je izložena južnim vjetrovima i nemoguće je privezati čak i barke. Kuće na brdima čine selo Spič. Selo ima 1.400 stanovnika. Na vrhu, Zagrađu koje gleda na more i ka unutrašnjosti, nalazi se jedno malo moderno zdanje koje ima muslimanski naziv Haj-Nehaj. Nalazi se na 200 metara nadmorske visine i gospodari čitavim zalivom sa položaja na kojem mu se može pozavidjeti. Da bi se osiguralo, trebalo je samo napaviti zid sa kopnene strane koji je već napravila austrijska vojska. Nova baterija je Tabija na Golobrdru, koja gleda na more. Druga austrijska tvrđava je na brdu Sozina iznad spičanske doline i gleda na sjeverni dio Barskog zaliva koji zbog toga nije sasvim nezavisan. Na rtu ispod brda Sozina vidi se jedna velika i živopisna građevina. To je pravoslavni manastir Ratac koji se nalazi iznad jedne osamljene i strme stijene. Tu počinje Crna Gora. Iza rta Ratac počinje Barski zaliv i luka. Granicu čine kameniti obronci Sutormana čija je visina između 500 i 950 m. Đurmanski potok se uliva u more ispod Spiča. Dvije druge vode, Željeznica i Rikavac (cylrus) nose svoj pijesak u Barski zaliv.

Trgovina u malom spičanskom okrugu ograničena je na lokalno stanovništvo. Prije Barskog zaliva nema nijednog zaklona, obala se sastoji od malih grebena zbog kojih se ne treba približavati. Bar, odnosno zaliv koji čine rt Ratac i Volujica zajedno sa unutrašnjim njegovim pojasom, je prvo važnije pristanište i najvažnije za Crnu Goru.

Estratto dalla *Rivista Marittima*, gennaio 1881.

I PORTI DEL MONTENEGRO

DI

E. TERGESTI.

ROMA,
TIPOGRAFIA BARBERA.

1881.

Luka se izdaleka prepoznaje po zaobljenim i visokim planinama, Rumiji i Lisinju na istoku grada koji se nalazi na oko milju ka unutrašnjosti na brdu koje je polusakriveno, tako da se sa brodova mogu vidjeti visoki minaret i obrisi mletačke tvrđave.

Zaliv je široki polugrug dvije milje širok, a dubina varira između 7 i 18 lakata.

U zalivu nema vjetrova osim zapadnog i južnog od kojih se more uzburka. Na rtu Volujica nalazi se utvrđenje nedavno

obnovljeno od strane Crnogoraca i koje ima već ispisanu počasnu stranicu u istoriji, jer je 1878. odbilo nekoliko turskih napada. Rt Volujica izgleda kao dok iznad kojeg je na 36 metara visine svetionik. On štiti zaliv od južnih vjetrova. Uz nešto malo radova na produžavanju i kopanju do veće dubine na suprotnom kraju, ovaj široki zaliv postao bi odlična luka. Turska se nikada nije prepoznavala po radovima od javnog značaja, pa ništa nije uradila ni na ovim mjestima gdje se samo nakupio pijesak i blato. Pa ipak, uz male troškove mogla bi se vratiti prvobitna dubina kakvu je zaliv imao u XIV i XV vijeku kada su ovdje pristajale brojne mletačke galije i kasnije flote otomanskih kapudan-paša. Veliki parobrodi austrijskog Lloyd-a vezuju se u sredini zaliva. U junu 1859. čitava francusko-sardska flota od 25 brodova i još 4 engleska i 5 turskih brodova bila je vezana u barskoj luci, koja je bila prva tačka podrške pripremanog napada na Veneciju i spremajući se za zauzimanje još boljeg punkta koji je slijedio nakon ostrva Lošinj.

U unutrašnjem luku zaliva vidi se nekoliko lijepih kuća, lazaret, kuća lučkog kapetana, pošta, carina, agencija Lloyd i skladišta. Zgrade su na jedan i dva sprata i veoma dobro očuvane. Gledano sa broda, panorama je veoma lijepa: zemlja je sva u šumama i maslinjacima, Rumija i Lisinj sa njihovim južnim produžecima koji liče na glave šećera, svojim plavim tonovima sjenkama dolini daju predjelu fantastičan izgled. Stanovništvo je srpsko i albansko, snažne rase i prelijepih crta, energičnog pogleda i ima najbolje osobine Crnogoraca i Albanaca

Barsko područje je plodno i sa dobrim trgovačkim mogućnostima, budući da ima s jedne strane vezu sa Crnom Gorom preko Virpazara, a sa druge strane sa regionom Skadra, moglo bi se povezati preko dobrog puta ili željeznice.

Austrija je Berlinskim kongresom dobila zdravstvenu i pomorsku nadležnost nad prvom crnogorskom lukom uz odred-

bu da nijedan ratni brod, izuzev jedne male austrougarske krstarice, ne može tu da pristane. Tokom pomorskih manevara, engleski izviđački brod *Helicon*, kada je bacio sidro u zalivu, primio je odmah naredbu od službenika lučke uprave da podigne sidro u skladu sa odredbama Berlinskog kongresa.

Silazeći na kopno, u posjetu Baru sve do prije godinu dana išlo se groznim putem koji je postao korito jednog potoka. Iako se ponegdje vide velike kocke i ploče od krečnjaka koji odaju rimsku epohu pravila i reda, staza je toliko porušena da konji moraju da se penju na velike gomile kamenja od kojih su neke 1 metar visine, a ima i rupa gdje konji rizikuju da se povrijede. Kada pada kiša ovaj put postaje gotovo neupotrebljiv zbog čega dijelom biva napušten. Inženjer Slade je u službi Crne Gore popravio neke djelove starog puta i napravio nove puteve. Novi put vodi samo do Bara i to je samo prvi dio puta koji će spojiti Jadran sa Rijekom Crnojevića na Skadarskom jezeru. I Virpazar koji se nalazi na jezeru biće povezan sa ovim putem.

Turci, ne mareći za luku, zapustili su tako i puteve izvanredne izrade koji su prolazili u oba smjera plodnom dolinom oko Skadarskog jezera.

Na istoku zaliva, među visokim brdima uzdiže se grad, stari naziv mu je *Antibarium* jer se nalazi naspram Barija, a pod Venecijom je postao Antivari; Turci su ga zvali Bar. Od 1478. do 1571. imao je providure i potestate koji su ga branili od Turaka. Uprkos porazu kod Lepanta turski admiral Ali-paša i renegat Kalabrez Okiali su ga zauzeli i tako je Bar ostao Turcima. Venecijanskom izaslaniku Barbaru koji se bio uputio u Carigrad da uloži žalbu u vezi sa Barom, vezir Sulejman je odgovorio: „Došao si da vidiš da li je pobjeda kod Lepanta srušila našu hrabrost: Velika je razlika između naših i vaših gubitaka. Mi smo vam oduzeli jedno kraljevstvo i ostavili vas bez jedne ruke; vi, uništivši našu flotu, odsjekli ste nam bradu: vama ruka neće ponovo porasti, a naša brada će rasti još

gušća.“ Zapravo, osam mjeseci nakon Lepanta, 250 turskih ratnih brodova prelazilo je Mediteran. Saveznici u svojoj inertnosti nijesu ni pomislili na ponovnu nadolazeću opasnost, tako se mir uspostavio na način, da je izgledalo da su u grčkim vodama pobijedili Turci.

Grad koji se nalazi iza jednog brda ima citadelu na vrhu i zidine podignute 1474. godine. Bastioni, bedemi i pet venecijanskih kula podignuti su na živoj stijeni. Ima kuća i izvan zidina u dolini, svaka ima baštu. Visoki minaret džamije, tj. crkva Sv. Đorđa je iznad svih građevina. Na vratima grada još uvijek stoji mletački lav. Jedan jedini uski put vodi do grada. Sa strana su kuće venecijanske arhitekture koje imaju grbove republikanskih patricijskih porodica. Rozete, elegantni gotski, venecijanski lukovi i ovdje prikazuju savršenstvo italijanske umjetnosti. Sve podsjeća, kao u Puli, Zadru, Dubrovniku, na davnu italijansku vladavinu. Na ulazu u džamiju ostao je reljef koji predstavlja konjanika hrišćanina koji obara zmaja. Zidine, kuće i palate, međutim, nose pečat bombardovanja koje se dogodilo tokom opsade od novembra 1877. do januara 1878. Danas grad nudi tužnu predstavu jadnih ostataka nekadašnjeg bogatstva i vojnih pohoda. Malo ljudi tu živi budući da je narod ostao bez sredstava da popravi štetu: oni su se preselili u grad u ravnici.

Na istoku Rumija, visoka 5.400 stopa zauzima ovu važnu poziciju, pokazuje izdaleka mornaru prisustvo Bara i njegovog zaliva. Broj stanovnika Bara je 4.000.

Valdanos

Na 6 milja jugoistočno od rta Oštro od Bara, idući brdovitim dijelom uz obalu koju čini lanac manjih brda koji kao rtovi zalaze u more, vidi se jedan školj. Sjeverno od njega nešto manje kuća čini selo Kunje koje je postalo poznato po skorašnjim

pregovorima Turaka i Crnogoraca oko predaje Ulcinja u novembru 1880. Mala obližnja uvala je dolina Kruče, sa 5 laktova vode. Blizu obale nekoliko ostataka zidina i nekoliko kuća predstavljaju lokalitet Stari Ulcinj koji je po predanju bio antički *Olchinium* Sikula i Rimljana.

Kada se prođe dolinica Kruče i rt Mavrijan, pruža se širi zaliv koji nastaje između dva rta Orah i Mendra, i tu se može bolje usidriti. Zovu ga Valdanos i ovdje brodovi manje nosivosti mogu da se vežu ispod carinske postaje. Ovaj zaliv treba modernom Ulcinju kao luka koji je udaljen 4 milje južno. Zaliv je donekle okrenut ka sjeveru, ali je veoma dobro zaštićen od južnih vjetrova rtom Glava i brdaščetom koje se nalazi iznad njega.

Dno je postojano i ima od 8 do 9 lakata vode.

Ulcinj

Kada se pređe rt ispod Možure na sat vremena od Valdanosa, pojavljuje se grad Ulcinj, udaljen 12 milja od Bara i 18 od Skadra. Mala luka zvana *la Cala* ima plitko dno od 1,5 do 2,5 lakata, budući da tamo pristaju jedino ribarske barke i brodići čija nosivost ne prelazi preko 200 t. Zapadni i jugozapadni vjeter se tu slobodno poigravaju, a zimi se dogodi da i jako duva bura. Kada počnu da duvaju vjetrovi sa jugoistoka nemoguće je približiti se obalama Ulcinja zbog jačine valova koji udaraju o obalu i tjeraju brodove da se drže na 5-6 milja udaljenosti od ruševina Starog Ulcinja, školja Kruče, Mavrijana i Gorane. Ova okolnost išla je na ruku albanskoj vojsci koja je prošle godine uspjela da zagospodari Ulcinjem uprkos međunarodnoj floti koja je bila okupljena u Boki Kotorskoj.

Samo more donekle štiti obale Ulcinja dok ga visoke planine na kojima bi trebalo napraviti neku ozbiljnu konstrukciju, štite od napada sa kopna. Grad opasan bedemima uzdiže se iznad brdašceta

lijevo od luke na oko 100 metara iznad mora. Visoke mletačke zidine sa dvijema višim stranama prema moru opasuju ga sve do vrha gdje formiraju pravougaonik koji se penje i završavaju se na citadeli. I ovdje, kao u Baru, minaret na vrhu brda ukazuje na turski grad. More zapljuskuje zidove ulaza u luku, koje se odbijaju od kula. U dosta su dobrom stanju jer su ih Turci obnovili. Sa kućama sa pogledom na more podsjećaju na Veneciju.

Ulice starog grada su uske i pod usponom, posute oštrim kamenjem koje ih čini nezahvalnim za hodanje. Budući da postoji samo jedan izvor, sagradili su velike cistijerne za sakupljanje kišnice. Izvor se nalazi između starog i novog grada nedaleko od mora. Ima 4 korita koja snabdijevaju vodom i brodove. Tvrđava i pored svojih visokih zidina, ne bi mogla dugo da odolijeva modernoj artiljeriji, a nad njom stoje visoravni Mežura i Kolomza. 1878. grad je imao 20 bronzanih topova koji su još imali grb Venecije, neki od njih bili su prava remek-djela, izuzetni po svojoj dužini i stepenu očuvanosti. Kada su Crnogorci napali grad, Turci su 15 ovakvih topova bacili u more. Budući da je broj stanovnika bio veliki u tako malom gradu, kao što biva sa istočnjačkim gradićima, dio stanovnika napravio je predgrađe koje je postalo dosta veliko i imalo je ne manje od 500 kuća i 2.800 stanovnika, većinom muslimana sa nekoliko stotina pravoslavnih i katolika. U ovom novom gradu kuće su rasute po dolini *N. E. della Cala*, u sred parkova i bašti tako da grad izgleda dosta prostrano. U središtu grada nalazi se *Bazar* sa 150 radnji. Blizu izvora nalazi se jedan veliki platan koji su posadili Venecijanci i u njegovom hladu se ljudi zadržavaju čitav dan pušeći tradicionalni *čibuk*. Stari grad ima malo više od oko hiljadu stanovnika.

Crnogorska vladavina donijela je mnogo prednosti kao što su osvjetljavanje ulica, čišćenje luke, regulisanje odvoda vode sa ulica. Pored toga, obnovljene su uništene kuće i zasađeno dosta drveća; utemeljene su osnovne škole za hrišćane i muslimane.

Ljudi nose grubo sukno kao Albanci, a žene su čuvane po svojoj ljepoti.

Klima je blaga i temperature svojstvene primorskim oblastima.

Prema jednom starom vjerovanju, luka je nekada bila šira, a zbog zemljotresa se suzila: i zaista na 400 m od luke vide se kameni stubovi sa metalnim prstenovima sličnim onima kojima se vezuju brodovi. Na kraju luke sa obje strane se nalaze brodogradilišta sa kojih su se svake godine spuštali u more brodovi za priobalnu plovidbu i barke koje su bile lake i čvrste izrade. Pošto ne postoji precizna statistika, o ulcinjskim brodovima navodimo samo podatak iz 1860. prema kome je bilo 190 brodova, a broj mora da se povećao tokom posljednjih godina. Uobičajene linije su od Trsta do Krfa i po Jonskom moru i Siciliji. Rat iz 1878. je uništio pomorsku trgovinu Ulcinja koja je bila uzdrmana invazijom nedisciplinovane neregularne vojske Skadarske lige 1880. zbog čega su svi imućniji građani pobjegli i vratili se tek nakon 26. novembra kada su Crnogorci bili ponovo preuzeli vlast. Crnogorski knjaz pruža ovoj luci mogućnost za bolji razvoj s obzirom na to da Bar i Ulcinj treba da postanu baza za preporod cijele Crne Gore koja je ostvarila svoj vjekovni san da izađe na more. Plovnom Bojanom i povezivanjem Bara i Ulcinja sa Skadarskim jezerom koje je time postalo velika unutrašnja luka Crne Gore i široke visoravni koje se nalaze u Knjaževini i Albaniji, ove dvije gore spomenute luke imaju sjajnu budućnost. Dok će Bar moći da bude direktno tržište za robu koja dolazi sa Rijeke, Virpazara, doline Zete, Morače, tako će se ti proizvodi Crne Gore i Brda moći iznositi na pristanište Volujice, a Ulcinj će, sa druge strane, prikupljati proizvode velikog skadarskog amfiteatra oko južnog dijela Skadarskog jezera. Ulcinj i Bar su najbliži gradovi centralnim jadranskim lukama Italije: Ankoni, Bariju i Brindiziju i moraće postati centri za razmjene između jedne i druge obale. I nije nerazumna pretpostavka da će željeznica od Mitrovice imati jedan

ogranak prema Jadranskom moru preko doline Drima i Bojane. Ovaj krak željeznice otvoriće za italijanska tržišta gotovo netaknute regije u središtu ovog poluostrva, naslanjajući se na dio obale između Ulcinja i San Giovanni di Medua (Medova), kada se završi, ne u tako dalekoj budućnosti, postaće dio linije Varna - Rusciuk - Sofija - Mitrovica, pa će svako vidjeti kako bi Crno more moglo biti spojeno sa Jadranskim preko veze Prizren - Skadar - Ulcinj.

Za dobrobit naše zemlje, nadamo se da će Italijani raditi na ovom grandioznom projektu.

Biće pitanje vremena kada će se dogoditi trgovački preobražaj ovog dijela obale, a to će zavisiti velikim dijelom od aktivnosti i preduzimljivosti Italije. Vjerujemo da je lako pogoditi buduće linije Ankona - Bari - Ulcinj ili Bari - Ulcinj - Bar. Danas Lloyd-ovi parobrodi, brodovi Bokelja i preduzimljivih brodovlasnika sjeverene jadranske obale imaju monopol nad cjelokupnom albanskom i crnogorskom trgovinom, a Bar i Ulcinj postali su ekskluzivna tržišta kompanije Lloyd koja uvozi iz Trsta ili Rijeke svu potrebnu robu i sakuplja robu proizvedenu u Crnoj Gori i Albaniji. Parobrodi ove kompanije povezuju luke ovih dviju zemalja linijama ka Jonskim ostrvima, Egejskom moru i Carigradu.

Omiljeno mjesto za vezove je Valdanos. Ono što je Gruž za Dubrovnik, Valdanos je za Ulcinj. Valdanos nudi veću sigurnost zato što je dobro zaklonjen od južnog vjetrova, jedino ulaz ima nedostatak s obzirom da je prilično uzak; tako za vrijeme bure veliki brodovi pristaju u San Giovanni di Medua. Ukoliko bi se rt Mendra produžio izgradnjom gata, Valdanos bi imao prednost nad zalivom S. Giovanni.

Nesumnjivo je da će trgovačka budućnost ova dva primorska mjesta zavisiti od basena Skadarskog jezera koji će, otrgnut od turske inertnosti, u civilizovanim rukama postati plovni u svim pravcima za veliki broj parobroda i jedrenjaka srednje nosivosti.

Između Valdanosa i Ulcinja nalazi se ostrvo Sasso nasuprot rta Đerane iza kojeg kažu da su se nastanili ulcinjski pirati, koji utoliko što nijesu mogli da se bave regularnom trgovinom pod turskom vlašću, bijahu primorani na otimačinu. U XVII i XVIII vijeku u borbama ovi varvari vršili su teror zbog prevlasti na Mediteranu, pa su bili strah i trepet za italijanske gradove Pulje i Sicilije, gdje su pljačkali i otkupljivali svoje zatočene ljude iz zatvora, kao i na pjacama prodavali ljude kao roblje na Istoku, na stotine muškaraca i žena. Zbog toga što su bili različite vjeroispovijesti, imali su neprijatelje u uskocima, rivalima u tom poslu, ali zato što su oni bili hrišćani ustremljivali su se protiv Ulcinjana. Ulcinjani su mnogi bili pod kapudan-pašom Velike porte i bili su najbolji pomorci u turskoj floti u dugim pomorskim bitkama sa italijanskim i francuskim mornaricama. Nakon što je mletačka mornarica prešla u austrijske ruke, došao je kraj ovim piratima. Ovi su se opet javili tokom grčkog rata za nezavisnost. Ulcinjski gusari su pokušavali da nanesu poraz grčkoj vojsci, ali su morali da ustuknu pred gusarskim brodovima grčke flote. Po završetku rata mali gusarki brodovi Ulcinjana bili su pretvoreni u trgovačke brodove.

Nastanak Ulcinja Plinije pripisuje plemenu Kolhiđana, odakle naziv *Colchinium*. Tradicija ovog plemena vezuje se za mnoga mjesta na Jadranu. Rimljani, Vizantinci, Srbi smjenjivali su se do 1408. Tri vijeka srpske dominacije bili su period najvećeg procvata za Ulcinj i Bar. Prema monasima - putnicima i starim mletačkim hronikama ova područja su bila gusto naseljena i od velikog broja naselja rađali su se gradovi. U lukama, piše čuveni profesor Jiriček, vladala je živa trgovina, budući da je roba odatle odlazila u vizantijske provincije Makedoniju, Trakiju sve do Bugarske i obala Crnog mora. Velike povlastice davali su srpski kraljevi, o čemu svjedoče pergamenti koji se čuvaju u Beogradu, Kotoru i Veneciji.

Godine 1408. Venecija je preuzela vlast i držala Bar i Ulcinj 173 godine. Ahmet-paša 1581. pojavio se s mora i kopna ispred

tvrdave, a toj čuvenoj opsadi suprostavio se Sara Martinengo, zapovjednik mletačko-italijanske posade. 1609. pojavljuje se u ovim vodama sa mletačkom flotom Gerolamo Delfino, pomorski providur, i kažu da je zagospodario gradom sve dok skadarski paša nije pristigao sa 5.000 pješadinaca i 600 konja. Delfinu su u pomoć pritekli Crnogorci koji su uvijek bili saveznici Venecije. Iako poražen, turski paša se povratio sa drugom vojskom. Kao posljedica ovih događaja na kopnu, Mlečani odustadoše od opsade i Ulcinj tako ostade u Turskoj. Povratili su se i 1718. podržani od vladike Danila i 5.000 Crnogoraca. Međutim, 4. avgusta strašna oluja pogodila je i potopila flotu i izbacivši na obalu 34 velike galije i druge manje brodove, omogućivši tako da napadnuti izvedu uspješan protivnapad. General Sulemburg morao je da se brzo povuče kopnenim putem u Kotor i bio je štićen od Crnogoraca koji su se isto povlačili.

Januara 1878. dok je vojvoda Vrbica branio Bar, jedan odred Crnogoraca predvođen Ilijom Plamencem, ministrom vojnim, napao je turske rovove koji su se nalazili izvan Ulcinja, zarobivši redovne snage koje su ga branile. 19. januara osvojili su grad uz velike gubitke po tursku stranu. U takvoj situaciji, turski odred koji je činila jedna fregata oklopnih brodova i jedna drvenih, jedna korveta i dva izviđačka broda, napao je Crnogorce koji su, zauzevši topovsku bateriju Krup pored obale, gađali s takvom preciznošću, da su ovi morali da se povuku. U gradu je bilo 1.000 ubijenih vojnika, a 500 zastava, 2.300 pušaka, 5 topova padoše u ruke pobjednicima koji su imali 400 ljudi van borbe. Vraćen Turcima na osnovu Berlinskog kongresa, Ulcinj je konačno pripao Crnogorcima u zamjenu za teritorije Plava i Gusinja.

Dolazak novih liberalnijih gospodara, na nekadašnje *Primorje* srpskih kraljeva i zetskih vladara, civilizovani narodi i naročito Italija, koja je bila jedna od glavnih potpisnica ove sesije, smatrano je za srećnu okolnost za našu trgovinu i veze na Istoku i

Jadranu. Već je ranije rečeno koliko novo polje se otvara za aktivnosti naših primorskih gradova od Otranta do Venecije donijevši rado prihvaćenu italijansku industriju na suprotnu obalu, i uspostavivši redovan pomorski saobraćaj koji je donio ogromne prednosti i bio zamajac razvoja za priobalno stanovništvo kraljevine. Takav pomak donio bi napredak Albancima i Crnogorcima popravljajući nesretne posljedice koje je ostavila prethodna vladavina. Pomorska industrija može da unaprijedi predjele koje smo opisivali otvarajući im direktnije veze sa Evropom i olakšavajući ovaj novi trgovački put koji bi išao od Italije preko Ulcinja, te Skadra, i bio bi povezan sa željeznicom Mitrovica - Solun i sa drugom koja izlazi na Crno more. Tako se zemljoradničkim mjestima oko Skadarskog jezera nakon 100 godina vraća nada da će se ponovo ostvariti nekadašnji prosperitet. Tu će prelijepi stari putevi, koji su vodili od mora ka naprednoj i monumentalnoj Duklji, morati da se rekonstruišu, a među njima je i onaj ka prijestonici Nemanjićkog carstva (Prizrenu, vodio je u Vizantiju). To je bio put kojim su prolazili hitri mletački kuriri koji su uručivali diplomatske i konzularne akte Republike i uobičajenu poštu. Od Skadarskog jezera kao prитоке teku velike rijeke: Morača, Cijevna, Drim i Bojana praveći izuzetno plodne doline i šumovite visoravni, izvore industrijskog bogatstva i industrije koja je i danas prioritet. Umjerena klima, gdje uz lozu i masline raste viševjekovno drveće, hrastovi, topole, kesteni, platani, čempresi i lovor, je takođe dokaz o tome šta ovi putevi znače za buduću trgovinu.

Bjelopavlička i Zetska ravnica, koje se nalaze uz Skadarsko jezero, nude drvo za sječu, duvan, lan, konoplju, životinje koje daju vunu, ugalj, hrastove, i na kraju sve ono prelijepo albansko oružje umjetničke izrade. Nedostaju, međutim, fabrike za tkaninu, gvožđe za industrijsku, poljoprivednu i domaću upotrebu, namještaja, cigala, drangulija i, ono što je najpotrebnije, za prerađu žita. Vina ima u nevelikim količinama, i ako bi se uvozilo

po umjerenim cijenama, imalo bi prođu. Sve u svemu, potrebni su obučeni i sposobni zemljoradnici, inženjeri, zidari, stolari i sve ono što je potrebno civilizovanom društvu.

Jedan od glavnih razloga zašto bi ova područja trebalo da napreduju je slobodna plovidba Bojanom, velikim kanalom koji prolazi kroz veoma važna mjesta i spaja ih sa Jadranskim morem i koji bi lako mogao postati plovni i za brodove za priobalnu plovidbu i manje parobrode. Za to će biti dovoljno da se uklone prepreke koje su Turci prilikom rata bili napravili blizu Skadra i blizu ušća. Skadarsko jezero je ka sjeveru i jugozapadu, koje je preostalo od velikog nekadašnjeg unutrašnjeg mora, sada 29 km dugačko i 10 km široko i moglo bi biti velika unutrašnja luka u zaleđu Ulcinja i Bara, sa ogromnom povoljnošću što ima dvije velike arterije ka sjeveru i jugu i koje ga spajaju sa brdima i morem. Zapravo, Morača, plovna od Podgorice do ušća, naspram ostrva Vranjina spaja veliko podgoričko tržište sa Skadarskim jezerom. Od istog dijela ka sjeveru teče dolinom rijeke Rijeka Crnojevića, takođe plovna od ušća do jezera. I tako, među lukama Virpazar i Žabljak i među ostrvima Lesendro i Vranjina, nalazi se stanica za dva mala broda Crne Gore, a Rijeka i Virpazar su arsenali ove borbene knjaževine; u južnom rukavcu jezera, kod predgrađa Skadra, stanica je sa tri turska ratna broda. Čim ova četiri tržišta: Skadar, Podgorica, Rijeka i Virpazar, koji okružuju jezero, budu povratili nekadašnju živost, pokrenuće se i promet crnogorskom obalom.

Završićemo podatkom o broju stanovnika ulcinjskog okruga, koji, prema *Vivien de Saint Martin*, iznosi ukupno 12.400, od kojih je 6.400 muslimana, a ostalo su katolici. Tako je Crna Gora novom provincijom Mletačke Albanije dobila oko 20 km obale, od rta Ratac do desne obale Bojane, i broj stanovnika od 21.000. U ova dva veća grada otvorene su opštinska i lučka uprava, a isto tako i u Valdanosu. Čim je italijanska zastava mira i trgovine pozdravila ove djelove mora dolaskom parobroda

Societa'delle Puglie na ovu obalu, javila se nova *Compagnia Veneziana* za plovidbu Jadranskim morem sa željom da pristaje u Baru i Ulcinju sa svoja tri parobroda.

Mi sa radošću pozdravljamo ove začetke novog pomorskog života u odveć inertnom Jadranskom moru.

* * *

U pogledu obilježavanja 140 godina od oslobađanja Bara i Ulcinja od osmanske vlasti poželjno bi bilo da tako bitan historijski datum osvijetlimo na osnovu novih ili manje poznatih izvora. Jedan od spomenutih izvora predstavlja članak Luke Crne Gore, objavljen u italijanskom časopisu Rivista Marittima, januara 1881. godine, koji sadrži mnogo više od opisa tadašnjih crnogorskih luka (Bar, Valdanos i Ulcinj).

Vrijednost ovog štiva, obima 13 strana, ogleda se, prije svega, u interpretaciji faktičkog stanja neposredno po sprovođenju odredbi Berlinskog kongresa, ali i u prezentovanju ekonomskih potencijala Knjaževine Crne Gore, naročito pomorstva, koje bi po mišljenju autora trebalo da bude njena komparativna prednost i bjekstvo od naslijeđenog siromaštva.

Apostrofirajući značenje pomorske privrede, u članku se daju objašnjenja italijanskoj javnosti geostrateškog položaja Crne Gore, tj. njenih luka, te se istovremeno u tekstu ukazuje na perspektive ove djelatnosti, koja bi u konačnici direktno uticala na emancipaciju crnogorskog društva.

Predmetni članak je potpisan pseudonimom E. Tergesti, o čemu svjedoči Glas Crnogorca,¹ s obzirom da se u našoj štampi njegovo autorstvo pripisuje Evgeniju Popoviću, jednom od

¹ *Glas Crnogorca*, god. X, 31. 01. 1881, br. 5, str. 3.

najuglednijih Crnogoraca s kraja XIX i početka XX vijeka. Kako je tadašnja crnogorska javnost bila veoma brzo upoznata sa objavljivanjem ovog članka, ostaje nepoznanica zbog čega uradak Evgenija Popovića nije preveden i prenesen u nekom od crnogorskih časopisa. Ovo iz razloga što na članak Luke Crne Gore skreće pažnju ruski naučnik Pavle Rovinski, prilikom prikazivanja italijanske bibliografije o Crnoj Gori, ukazujući da je iste godine, dakle, 1881. u jednom drugom italijanskom stručnom časopisu Rivista Militare, objavljen članak pod naslovom "Il Montenegro prima e dopo il trattato di Berlino" generalštabnog pukovnika Giuseppe Ottoleughi.²

Viševjekovna osmanska uprava prouzrokovala je izolovanost ovog dijela crnogorskog primorja, zbog čega autor članka želi da pruži i više od puke deskripcije luka, odnosno priobalnog područja, dajući istovremeno neke opšte karakteristike unutrašnjosti, tj. zaleđa, pri čemu akcentuje u svojim razmatranjima basen Skadarskog jezera. Na taj način zainteresovana italijanska javnost bila je u mogućnosti da se egzaktno upozna sa tadašnjom saobraćajnom infrastrukturom i ekonomskim potencijalima ovog područja. Uostalom, ovaj tekst je nastao u cilju podsticanja i privlačenja italijanskog kapitala u Knjaževinu Crnu Goru, što autor čini otvoreno i sa simpatijama, koristeći brojne istorijske poveznice između naroda Crne Gore i Italije.

Odlazak Osmanlija sa ovog prostora otvorio je crnogorskoj državi neke nove horizonte. Tek izlaskom na more, po mišljenju autora, oblasti i gradovi u unutrašnjosti Crne Gore mogli bi valorizovati značajnu sirovinsku bazu, putem razvoja industrije, istovremeno ukazujući na potrebu uključivanja crnogorskih luka u šire transportne koridore, pretpostavljajući tome saradnju sa Albanijom. Vizionarski djeluju prijedlozi Evgenija Popovića o uspostavljanju redovnih brodskih linija Ankona – Bari - Ulcinj

² Rovinski P, *Zapisi o Crnoj Gori*, Podgorica, 2001, str. 268.

ili Bari – Ulcinj – Bar. Međutim, složeni društveni procesi, naročito ratovi, koji su se zbili na ovom području u prvoj polovini XX stoljeća, uticali su da mnoge zamisli, posebno ona o redovnim brodskim linijama između dvije obale budu realizovane tek u drugoj polovini XX vijeka.

Autor, iako po vokaciji nije istoričar, na relativno malom broju stranica dao je u ovom članku neke bitne sastavnice ne samo pomorskog života, nego i vojno-političke istorije ovog dijela crnogorskog primorja, od srednjeg vijeka zaključno sa 26. novembrom 1880. godine, kada je konačno Ulcinj ušao u sastav Knjaževine Crne Gore. Treba napomenuti da u tom osvrtu na istorijska zbivanja ima određenih nepreciznosti, pa čak i paušalnosti, koje su vjerovatno bile uslovljene nedostupnim izvorima prilikom izrade ovog članka. Tako, na primjer, autor preuzima nekritička stanovišta ruskog konzula u Skadru, Ivana Jastrebova, u pogledu nekadašnje benediktinske opatije na Ratcu³ ili pogrešno interpretirane činjenice o mletačkoj upravi u Baru, s obzirom da je ovaj grad bio kontinuirano pod vlašću Venecije 128, a ne 173 godine.⁴ Detaljnim iščitavanjem mogle bi se pronaći još neke omaške, poput one da je Morača plovna od Podgorice do ušća ili one da su Bar i Ulcinj pali pod osmansku vlast 1581. umjesto 1571. godine (možda tehnička greška izdavača). Međutim, sve navedeno ne umanjuje vrijednost ovog članka, jer prepoznajemo da je autor u njegovoj izradi koristio, za ono vrijeme, relevantnu literaturu, pozivajući se na naučne autoritete, kao što je u tekstu kazano „čuvani profesor Jiriček“.

Svakako da rad Evgenija Popovića sadrži veliki broj podataka, a značajan dio njih mogu biti putokaz za dalja istraživanja. U svakom slučaju ovaj poduhvat treba sagledavati u kontekstu vremena u kojem je nastao, s obzirom da nam upotpunjava

³ Jastrebov I, *Glasnik srpskog učenog Društva*, (1880) XLVIII, str. 361–364.

⁴ *Bar grad pod Rumijom*, grupa autora, Bar, 1984, str. 36.

saznanja ne samo o prošlosti ovog prostora, već upućuje na promišljanja pripadnika ondašnje crnogorske elite. Dakle, članak je bio svojevrsna pro memoria, kako crnogorskoj strani u pogledu orijentira u vođenju ekonomske politike, tako i italijanskoj, kada je u pitanju izbor strateškog partnera sa druge strane Jadrana.

Uostalom, predmetna tematika ukazuje na potrebu da inostrana bibliografija o Crnoj Gori, pogotovo naših susjeda, bude u fokusu domaće stručne i naučne javnosti, imajući u vidu činjenicu da je memorija crnogorskog prostora u znatnoj mjeri pohranjena u bibliotekama, arhivima i muzejima izvan Crne Gore.

Priredio: Ivan Jovović

IZVJEŠTAJ EVROPSKE KOMISIJE O NAPRETKU CRNE GORE ZA 2018.

In the Matica periodicals we have published the European Commission Progress Reports for 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015 and 2016. As a part of the regular practice, in this issue we are publishing the 2018 Country Report.

1. Uvod

1.1. Kontekst

Pristupni pregovori sa Crnom Gorom otvoreni su u junu 2012. godine. Do sada je otvoreno 30 pregovaračkih poglavlja, od kojih su 3 privremeno zatvorena. U junu 2017. godine Crna Gora je postala članica NATO saveza. Crna Gora je nastavila generalno da sprovodi Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju, a sastanci zajedničkih tijela po tom sporazumu održavani su redovnom dinamikom.

Šest pregovaračkih poglavlja otvoreno je tokom izvještajnog perioda, a jedno je privremeno zatvoreno. Održavanje konferencija o pristupanju bilo je moguće i zbog napretka koji

je ostvaren u oblasti vladavine prava, a prema uslovima postavljenim u Pregovaračkom okviru. Napredak ka ostvarivanju prelaznih mjerila postavljenih u poglavljima koja se bave vladavinom prava biće od ključnog značaja za dalji napredak u pristupnim pregovorima.

1. 2. Sažetak Izvještaja¹

Što se tiče **političkih kriterijuma**, Izvještajni period obilježili su nizak stepen povjerenja u izborni okvir i dugotrajni parlamentarni bojkot od strane cjelokupne opozicije, od parlamentarnih izbora u oktobru 2016. godine. Vraćanje političke debate u Skupštinu odgovornost je svih političkih aktera. Dio opozicije vratio se u Skupštinu u decembru 2017. godine, ali ovakvo djelimično i selektivno okončanje bojkota tek treba da rezultira boljim parlamentarnim dijalogom i procesom kontrole. Politička scena i dalje je fragmentisana, polarizovana i obilježena nedostatkom političkog dijaloga, posebno u demokratskim institucijama.

Potrebno je dodatno poboljšati zakonodavni kapacitet Skupštine, kao i nadzor izvršne grane vlasti. Skupština još uvijek na ograničen način pristupa nalazima revizije Državne revizorske institucije i nema rasprave niti izvještavanja o sprovođenju glavnih politika i zakonskih rješenja. U decembru 2017. godine, Skupština je bez odgovarajućih javnih konsultacija usvojila set zakona koji samo djelimično odgovaraju na preporuke Kancelarije OEBS-a za demokratske institucije i ljudska prava (OSCE/ODIHR). Potrebno je razmotriti i sveobuhvatnu reformu izbornog zakonodavstva. U

¹ Ovaj izvještaj obuhvata period od oktobra 2016. godine do februara 2018. godine. On se bazira na informacijama i podacima iz različitih izvora, uključujući i priloge Vlade Crne Gore, država članica EU, izvještaj Evropskog parlamenta i informacije od raznih međunarodnih i nevladinih organizacija.

izvještajnom periodu održano je osam lokalnih izbora. Lokalni izbori se ne odvijaju istog dana u cijeloj zemlji, već u kontinuitetu; stoga, političkim pejzažom dominira dugotrajno i veoma personalizovano izborno raspoloženje. Usljed takvog izbornog ciklusa, posmatranje izbora je komplikovano, posebno za međunarodne posmatrače, čime se ostavlja dovoljno prostora za tvrdnje o nepravilnostima koje se ne mogu nezavisno ocijeniti. Nije bilo novih događaja u smislu političkog i sudskog epiloga navodne zloupotrebe javnih sredstava za partijske političke ciljeve iz 2012. godine (afera „Snimak“).

Kada je riječ o upravljanju, postoji potreba za jačanjem transparentnosti, učešća zainteresovanih strana i kapaciteta Vlade za sprovođenje reformi. Potrebno je obezbijediti koherentnost sistema kreiranja politika putem koordinisanog razvoja politika. Uspostavljeni su mehanizmi za konsultacije Vlade sa organizacijama civilnog društva, ali su za iste neophodna jasna pravila i iskreno učešće obiju strana.

Crna Gora je umjereno spremna kada je riječ o reformi **javne uprave**. Ostvaren je dobar napredak, posebno usvajanjem novih zakona o državnim službenicima i namještenicima i lokalnoj samoupravi, usmjerenih na primjenu principa zapošljavanja zasnovanog na zaslugama u cjelokupnoj javnoj službi. I dalje je neophodna snažna politička volja kako bi se efikasno pozabavilo pitanjem depolitizacije javne službe i optimizacijom državne uprave, kako bi se osigurala efikasna implementacija i finansijska održivost reformi.

Pravosudni sistem Crne Gore je umjereno pripremljen i ostvaren je određeni napredak. Zakonodavni okvir za pravosuđe koji ima za cilj povećanje stepena nezavisnosti i profesionalizma, tek treba da bude implementiran u potpunosti. Institucionalni kapaciteti su ojačani.

Crna Gora je postigla određeni nivo pripreme u **borbi protiv korupcije**. Uprkos određenom napretku, korupcija je prisutna u mnogim oblastima i nastavlja da bude razlog za zabrinutost. Operativni kapacitet institucija je poboljšan; ipak, sve institucije bi trebalo da pokažu proaktivniji stav. Potrebno je riješiti izazove za kredibilitet, nezavisnost i određivanje prioriteta u radu Agencije za sprječavanje korupcije. Finansijske istrage, kao i zaplijenu i oduzimanje imovine i dalje treba poboljšavati. Postoji inicijalni bilans ostvarenih rezultata u pogledu istrage, krivičnog gonjenja i pravosnažnih presuda u slučajevima korupcije na visokom nivou, ali isti treba dalje konsolidovati. Dalje unapređenje bilansa ostvarenih rezultata u pogledu uspješnih istraga i presuda biće moguće samo u uslovima gdje su nezavisne institucije zaštićene od bilo kakvog neprimjerenog uticaja i podstaknute da u potpunosti iskoriste svoja ovlašćenja.

U **borbi protiv organizovanog kriminala**, postoji inicijalni bilans ostvarenih rezultata u krivičnom gonjenju u borbi protiv krijumčarenja migranata i trgovine drogom. Međutim, potrebni su dalji rezultati kako bi se došlo do ubjedljivijeg bilansa ostvarenih rezultata, posebno u borbi protiv pranja novca i trgovine ljudima.

Kada je riječ o **temeljnim pravima**, Crna Gora je nastavila sa usklađivanjem svog zakonodavstva sa standardima EU. Konkretno, rad institucije Zaštitnika ljudskih prava i sloboda je poboljšan, ali su i dalje neophodni veći naponi u osnaživanju institucionalnog okvira i efektivne zaštite ljudskih prava. Nakon napretka ostvarenog u zakonodavstvu iz oblasti zabrane diskriminacije, Crna Gora sada mora obezbijediti postojanje odgovarajućih institucionalnih mehanizama za zaštitu ugroženih grupa od diskriminacije. Sprovođenje ove zakonske regulative i dalje je slabo i neophodno je povećati institucionalne kapacitete u

oblasti zaštite ljudskih prava. Romska² manjina ostaje najugroženija i najdiskriminisana zajednica. Rodno zasnovano nasilje i nasilje nad djecom ostaju ozbiljni razlozi za brigu u zemlji. Crna Gora je postigla određeni nivo pripreme u pogledu **slobode izražavanja**, ali u izvještajnom periodu nije postignut napredak. Nije bilo značajnijih događaja u istragama u vezi sa starim slučajevima nasilja nad novinarima. Nedavno političko miješanje u rad Savjeta nacionalnog javnog servisa i Agencije za elektronske medije predstavlja razlog za ozbiljnu brigu. Medijska scena ostaje veoma polarizovana, a izazovi u razumijevanju uloge slobodnih medija i dalje postoje. Broj slučajeva klevete i dalje je visok, takođe zbog slabih mehanizama samoregulacije.

Crna Gora i dalje je konstruktivno posvećena bilateralnim odnosima sa drugim zemljama u procesu proširenja i susjednim zemljama koje su članice EU i aktivna je učesnica u **regionalnoj saradnji**.

Što se tiče **ekonomskih kriterijuma**, Crna Gora je ostvarila određeni napredak i umjereno je spremna u oblasti razvijanja funkcionalne tržišne ekonomije. Ojačana je makroekonomska i fiskalna stabilnost, ali je neophodno uložiti dodatne napore da se riješe trajni izazovi, posebno teret visokog javnog duga. Privreda raste neprekidno od 2013. godine uz niske ili umjerene stope inflacije. Sektor finansija poboljšao je svoju solventnost i likvidnost. Međutim, izvozna baza mora povećati svoj obim i kvalitet kako bi došlo do smanjenja trgovinskog deficita. Slabosti vladavine prava, uključujući nepoštenu konkurenciju u vidu neformalne ekonomije, negativno utiču na poslovno okruženje. Tržište rada suočava se sa strukturalnim izazovima, što se ogleda u malom učešću i visokoj stopi nezaposlenosti.

² Riječ je o svim grupama koje se podvode pod zajednički termin „Romi“ prema EU Okviru nacionalnih strategija za integraciju Roma.

Crna Gora je ostvarila određeni napredak i umjereno je pripremljena u pogledu kapaciteta za suočavanje sa konkurentskim pritiskom i tržišnim snagama unutar Unije. Izgradnja ključne infrastrukture u brojnim oblastima kao i razvoj ljudskog kapitala, postavili su osnovu za poboljšanje konkurentnosti. Reforma obrazovanja je u toku, ali je neophodno uložiti veće napore kako bi se riješilo pitanje neusklađenosti vještina koje se traže na tržištu i onih koje su u ponudi. Mala i srednja preduzeća i dalje se suočavaju sa brojnim izazovima, kao što su pristup finansiranju ili složenost regulatornih procedura. Potrebni su dalji naponi kako bi se poboljšali ukupni izvozni rezultati domaćih kompanija.

Kada je u pitanju sposobnost Crne Gore da preuzme obaveze iz članstva, u većini oblasti obavljen je važan posao na usaglašavanju i pripremi za implementaciju pravne tekovine EU. Crna Gora ostvaruje dobar nivo pripremljenosti u oblastima kao što su privredno pravo i vanjska, bezbjednosna i odbrambena politika. Umjereno je pripremljena u pogledu brojnih poglavlja, kao što su slobodno kretanje roba, poljoprivrede, bezbjednost hrane, veterinarstvo i fitosanitarna politika. Crna Gora je u ranoj fazi pripreme u pogledu ribarstva i finansijskih i budžetskih odredbi, a na određenom nivou pripremljenosti u oblasti životne sredine i klimatskih promjena, statistike, socijalne politike i zapošljavanja. Dobar napredak postignut je u oblastima privrednog prava, poljoprivrede i ruralnog razvoja, bezbjednosti hrane, veterinarstva i fitosanitarne politike. U oblasti javnih nabavki došlo je do nazadovanja. U budućnosti, Crna Gora treba posebno da se fokusira na politiku konkurentnosti, životnu sredinu i klimatske promjene i javne nabavke. Jačanje administrativnih kapaciteta za osiguranje primjene pravne tekovine EU ostaje značajan izazov za Crnu Goru. Crna Gora nastavlja usaglašavanje sa svim stavovima i deklaracijama zajedničke vanjske i bezbjednosne politike EU.

Iako je Crna Gora do sada ostala van glavne rute **migracija** koja preko Zapadnog Balkana vodi ka EU, ona ipak bilježi porast broja migranata/tražilaca azila koji ulaze na njenu teritoriju i stoga mora ojačati svoje kapacitete da se nosi sa naglim povećanjem pritiska u vezi sa migracijama. Crna Gora je ostvarila dodatni napredak u oblasti pravnog okvira koji se tiče migracija. Iako je kapacitet Crne Gore za rješavanje zahtjeva za azil do sada bio dovoljan, sada bi se mogao naći pred izazovima usljed: (i) sve većeg broja tražilaca azila i produženim trajanjem njihovog boravka, ponekad zbog dugog trajanja postupka; i (ii) uvođenja zahtjevnijih procedura za dobijanje azila, u skladu sa standardima EU. U tom kontekstu, Crna Gora treba da uvede mehanizam za vraćanje nezakonitih migranata, u skladu sa pravnom tekovinom EU, kao i da progresivno uskladi svoju viznu politiku sa viznom politikom EU.

Crna Gora treba da otvori dodatne objekte za prijem koji zadovoljavaju tražene standarde i poboljša upravljanje svim objektima. Nakon usvajanja Šengenskog akcionog plana, u februaru 2017. godine, Crna Gora je nastavila sa usklađivanjem svog zakonodavstva sa pravnom tekovinom EU.

2. POGLAVLJA VEZANA ZA POLITIČKE KRITERIJUME I VLADAVINU PRAVA

2. 1. Funkcionisanje demokratskih institucija i reforma javne uprave

2. 1. 1. Demokratija

Izvještajni period obilježen je nastavkom bojkota rada Skupštine od strane cjelokupne opozicije, nakon parlamentarnih izbora iz oktobra 2016. godine. Povratak debate u Skupštinu odgovornost je svih političkih aktera. Tek u decembru 2017.

godine dio opozicije vratio se u Skupštinu. Djelimično i selektivno okončavanje bojkota još uvijek nije dovelo do bolje kontrole parlamenta. Predsjednički izbori održani su 15. aprila 2018. godine.

Izbori

Cjelokupnu situaciju obilježio je nizak nivo povjerenja u izborni okvir i sprovođenje izbora. U decembru 2017. godine, bez odgovarajuće javne rasprave, Skupština je donijela paket zakona, koji samo djelimično ispunjavaju preporuke Kancelarije za demokratske institucije i ljudska prava i Organizacije za evropsku bezbjednost i saradnju (OEBS/ODIHR). Treba razmotriti opsežnu reformu izbornog sistema. Predstavnici OEBS/ODIHR-a posmatrali su predsjedničke izbore održane u aprilu 2018. godine.

Skupština je u oktobru 2017. godine oformila skupštinsku radnu grupu čiji je zadatak bio da predloži metodologiju za sprovođenje preporuka OEBS/ODIHR-a za reformu izbornog sistema. U sastavu te radne grupe našli su se samo predstavnici vladajuće većine poslanika, pošto tri opozicione partije, koje ispunjavaju uslove za članstvo, nijesu odredile svoje predstavnike. Nijedna od sjednica radne grupe nije bila otvorena za javnost, niti su objavljeni zaključci s njihovih sastanaka. Sve zainteresovane strane pozvane su da daju komentare i sugestije za sprovođenje preporuka. Međutim, samo revidirano izorno zakonodavstvo nije bilo predmet javne rasprave.

Djelimično su ispunjene preporuke koje je donijela Misija za posmatranje izbora OEBS/ODIHR-a, nakon izbora iz oktobra 2016. godine. Skupština je donijela paket izbornih zakona u decembru 2017. godine: izmjene i dopune Zakona o medijima, Zakona o biračkom spisku i Zakona o finansiranju političkih subjekata i izbornih kampanja. Nacrt izmjena i dopuna Zakona

o izboru odbornika i poslanika nije dobio potrebnu, dvotrećinsku, većinu.

Pošto nije izmijenjen okvirni izborni zakon za čije je izmjene i dopune potrebna dvotrećinska većina, nije bilo značajnih poboljšanja u vezi s izbornom administracijom ili uslovom boravišta i zakonske nadležnosti, što su bile prioritete preporuke OEBS/ODIHR-a. Preporuke za koje nijesu bile potrebne promjene zakona takođe su i dalje neispunjene, uključujući mjere za obezbjeđivanje veće transparentnosti i profesionalizma izborne administracije, tj. Državne izborne komisije. S obzirom na preostale značajne nedostatke, treba razmotriti opsežnu reformu izbornog sistema.

Uključenost žena u politiku i dalje je nedovoljna, uzimajući u obzir i njihovo učešće u izornoj administraciji. Među partijskim liderima nema žena, a malo ih je i u rukovodstvima partija. Izborne liste ispunjavaju minimalne uslove s aspekta rodne ravnopravnosti. Ženska politička mreža, koja je sastavljena od predstavnica različitih partija, formulisala je konkretne mjere i finansijske podsticaje koji imaju za cilj da povećaju zastupljenost žena u politici.

Nakon parlamentarnih izbora 2016. godine Specijalno tužilaštvo otvorilo je 198 predmeta kako bi istražilo navodne povrede izbornih prava. Od tih predmeta 113 je zatvoreno zbog nedostatka dokaza, dok su u šest predmeta podignute optužnice. U tri predmeta pravosnažno su izrečene uslovne kazne. U jednom predmetu izrečena je dvomjesečna zatvorska kazna; a u druga dva slučaja odbačene su krivične prijave. Organizacije civilnog društva i opozicione političke partije smatraju da je ovaj sudski epilog neadekvatan i da dalje podriva povjerenje građana u izbore.

Nakon kratke izborne kampanje, pošto su kandidati predloženi veoma kasno, redovni predsjednički izbori održani su u aprilu 2018. godine. Izbore su posmatrali domaći i međunarodni

posmatrači, uključujući i Posmatračku misiju OEBS/ODIHR-a.

U izvještajnom periodu održano je osam lokalnih izbora. Lokalni izbori ne organizuju se istog dana u cijeloj zemlji već sukcesivno prema rasporedu. Tako političku scenu karakteriše dugotrajno i veoma personalizovano izborno raspoloženje. Zbog takvog izbornog ciklusa, teško je posmatrati izbore, naročito za međunarodne posmatrače, a postoji veliki prostor za tvrdnje da su postojale nepravilnosti, što se ne može nezavisno ocijeniti. Opozicija je bojkotovala lokalne izbore u Nikšiću. Što se tiče lokalnih izbora koji su održani u novembru 2017. godine, i vladajuća partija i opozicione partije prijavile su nepravilnosti u postupcima glasanja i incidente među partijskim aktivistima. Nepravilnosti su prijavljene i u vezi s lokalnim izborima u februaru 2018. godine, što je dovelo do ponovljenih izbora na ograničenom broju biračkih mjesta.

Nije bilo novih dešavanja u političkom i sudskom epilogu navodne zloupotrebe javnih sredstava za partijske političke svrhe (afera „Snimak“) iz 2012. godine.

Skupština

Politička scena i dalje je fragmentirana, polarizovana i obilježena nedostatkom političkog dijaloga, naročito u demokratskim institucijama gdje se očekuje konstruktivni dijalog. Izabrani poslanici imaju važnu ulogu da obezbijede uzajamnu kontrolu različitih grana vlasti. Uz izuzetak jedne opozicione koalicione grupe i tri nezavisna poslanika, koji su se vratili u Skupštinu u decembru 2017. godine, opozicija u cjelini bojkotuje zakonodavne aktivnosti Skupštine od početka rada novog saziva u novembru 2016. godine. Da bi se ojačala parlamentarna odgovornost i kontrola nad izvršnom granom vlasti, potreban je politički dijalog i konstruktivni angažman svih stranaka.

Novi saziv Skupštine počeo je s radom u novembru nakon parlamentarnih izbora iz oktobra 2016. godine. Broj poslanica povećao se sa 15 na 19, tako da one sada čine 23% ukupnog broja poslanika.

Politička scena dalje se fragmentirala, s ozbiljnim neslaganjima ne samo između vladajućih i opozicionih partija, već i unutar nekih opozicionih partija, što je dovelo do formiranja nove partije u septembru 2017. godine. Ovakva situacija onemogućila je da dođe do smislenog političkog dijaloga.

Uprkos fragmentiranosti, od novembra 2016. godine opozicija je u cjelini jedinstvena u sprovođenju dosljednog bojkota zakonodavnih aktivnosti Skupštine i selektivnijeg bojkota zasijedanja Skupštine. Opozicija insistira na tome da je navodni pokušaj državnog udara na izborni dan u oktobru 2016. godine imao odlučujući uticaj na izlaznost i rezultate na izborima, čime ih je u suštini učinio nevažećima. Tu tvrdnju snažno opovrgavaju iz vladajuće partije.

Bojkot opozicije ometa **zakonodavnu** i kontrolnu ulogu Skupštine. Iako je Skupština nominalno funkcionalna sa 42 glasa od 81 prisutnog proslanika (u decembru 2017. godine taj broj je bio 63) odsustvo opozicije ima negativan uticaj na demokratsku kontrolu zakonodavnih postupaka i kvalitet parlamentarne debate. Zbog odsustva cjelokupne opozicije, do decembra 2017. godine, svaki zakon mogao je biti usvojen u vremenskom roku koji bi, u okviru uobičajenog funkcionisanja Skupštine, gdje opozicija učestvuje u diskusijama i zakonodavnom odboru, bio identičan hitnom postupku. To se može reći i za naimenovanja o kojima odlučuje Skupština. Bilo je slučajeva koji su problematični sa stanovišta integriteta izabranih kandidata. Skupština je razriješila članove Savjeta nacionalnog javnog servisa RTCG, dok su postupci u vezi s tim

još uvijek neriješeni. Kapacitet Skupštine da detaljno analizira predložene zakone i druge propise kako bi se utvrdila usaglašenost s pravnom tekovinom EU i dalje je na niskom nivou.

Parlamentarna **kontrola izvršne grane vlasti** treba dalje da se poboljša. Skupština je nastavila da se na ograničeni način bavi nalazima iz revizije Državne revizorske institucije, a nema rasprave niti izvještavanja o implementaciji najznačajnijih politika i zakonodavstva.

Etički kodeks **Skupštine**, koji omogućava podnošenje pritužbi građana, medija i zainteresovanih strana, na snazi je od 2014. godine, ali od oktobra 2016. godine nije predana nijedna pritužba na navodne povrede kodeksa. Odboru za ljudska prava i Odboru za antikorupciju nije upućena nijedna pritužba. Značajan broj poslanika pohađao je obuke u vezi s problematikom sukoba interesa i pravilnog postupanja. Tokom 2017. godine trojici poslanika ukinut je imunitet na zahtjev državnog tužioca, što je za rezultat imalo jednu zatvorsku kaznu u predmetu za koji opozicija tvrdi da predstavlja politički progon. Trenutno su u toku dva sudska postupka u kojima su akteri opozicioni poslanici.

Poboljšan je administrativni kapacitet Skupštine, blago je povećan broj zaposlenih, ali nijesu obezbijeđene nove prostorije za rad. Skupština je zadržala visok nivo transparentnosti na administrativnom nivou.

Najznačajniji pravni okvir kojim se uređuje rad političkih partija nalazi se u Zakonu o političkim partijama i Zakonu o finansiranju političkih subjekata i izbornih kampanja koji su izmijenjeni i dopunjeni u decembru 2017. godine s ciljem da se ispune neke od preporuka OEBS/ODIHR-a. Tek treba rješavati dodatne nedostatke u postojećem zakonskom okviru,

uključujući one koje je utvrdio OEBS/ODIHR. Oni obuhvataju potrebu za: (i) precizno uređenom trajanju predizbornih kampanja, (ii) obezbjeđivanjem daljeg jačanja učešća žena u politici i (iii) daljom profesionalizacijom izborne komisije.

Nivo finansijskih sredstava koja se iz budžeta opredjeljuju za finansiranje političkih partija značajno je iznad prosjeka u regionu. Posao praćenja finansiranja političkih partija u nadležnosti je Agencije za sprječavanje korupcije. Ona je preduzela korake u pripremi metodologije za kvalitetnu procjenu rizika i detaljnu kontrolu, koja za sada nedostaje.

Uprava

Potrebno je ojačati kapacitete Vlade za sprovođenje reformi, transparentnost i učešće zainteresovanih strana, a kroz koordinirani rad na izradi politika treba obezbijediti koherentnost sistema kreiranja politika. Politički dijalog u demokratskim institucijama neophodan je radi opšte održivosti i inkluzivnosti upravljanja. Osnovane su nove jedinice lokalne samouprave, a njihove su nadležnosti u nekim oblastima smanjene. I dalje treba konsolidovati lokalne javne finansije.

Pristupanje Evropskoj uniji i dalje je ključni cilj vanjske politike Crne Gore, nakon što je Crna Gora postala članica NATO-a u junu 2017. godine. Nova vlada, izabrana u novembru 2016. godine, koju predvodi premijer Duško Marković, ima 19 ministara i tri potpredsjednika (od kojih su dvojica i ministri). Četiri ministra su žene, kako je bilo i u prethodnoj Vladi. Novoosnovana ministarstva su Ministarstvo za evropske poslove i Ministarstvo za javnu upravu. Ministar evropskih poslova i glavni pregovarač podnio je ostavku u februaru 2018. godine, nakon što je Agencija za sprječavanje korupcije utvrdila da je u konfliktu interesa. Ta je odluka osporena pred Upravnim sudom.

Iako postoji okvir za obezbjeđivanje koherentnog kreiranja politike, izrada politike i koordinacija i dalje su slabi. Vlada treba da obezbijedi da njeni centralni organi sarađuju i vode strateško planiranje, nadziru izvršenje, obezbjeđuju kapacitete da vode proces izrade politike i uspostave mehanizme redovne koordinacije na administrativnom nivou, koji će uključiti sve organe centralne vlade.

U skladu sa Zakonom o slobodnom pristupu informacijama, Vlada daje javnosti pristup dokumentima vezanim za proces pristupanja EU, kao što su radni dokumenti vezani za vladavinu prava. Uključivanje zainteresovanih strana u proces pristupanja EU treba, međutim, dalje poboljšati, a sam proces učiniti transparentnijim. Sistemske i stvarne javne konsultacije sa zainteresovanim stranama još uvijek nijesu standardno obilježje zakonodavnog procesa.

Izostanak stvarnog političkog dijaloga u Skupštini i kao posljedicu toga nedostatak skupštinske kontrole, doprinijeli su značajnom povećanju broja zakona koje opozicija, civilno društvo, Zaštitnik ljudskih prava i sloboda i drugi predaju Ustavnom sudu.

Što se tiče **lokalne samouprave**, usvajanje Zakona o uređenju prostora i izgradnji objekata, u septembru 2017. godine, naišlo je na kritike civilnog društva i određenog broja gradonačelnika, zbog političkih implikacija koje nosi. Ovim zakonom centralizuje se prostorno planiranje i izgradnja objekata na nivou Ministarstva održivog razvoja i turizma, čime se ukida pravo lokalnih vlasti da usvajaju i donose prostorne planove i izdaju dozvole za gradnju. Najznačajniji lideri opozicije osporili su ovaj zakon pred Ustavnim sudom.

U julu, Skupština je usvojila Zakon o prijestonici kojim se osniva poseban fond od 1% godišnjeg budžeta države za razvoj grada Cetinja, čime se djelotvorno udvostručava budžet ove

opštine. Novi zakon izazvao je zabrinutost u vezi sa fiskalnom konsolidacijom na nivou države i na nivou opština. Opštine u Crnoj Gori i dalje se bore sa fiskalnom konsolidacijom. Sve opštine, osim jedne, donijele su Etički kodeks za izabrane predstavnike i funkcionere i Etički kodeks za lokalne državne službenike i namještenike. Posebna komisija treba da prati sprovođenje oba kodeksa.

Civilno društvo

Napravljen je određeni napredak u poboljšanju pravnog i institucionalnog okvira za saradnju između vlade i organizacija civilnog društva, naročito u postavljanju pravne osnove za javno finansiranje nevladinih organizacija. Postoji opšte mišljenje da građansko društvo ima važnu ulogu u procesu pristupanja, ali osim formalnog učešća organizacija civilnog društva u različitim radnim grupama, i dalje treba jačati uslove za stvarni proces konsultacija. Postoje mehanizmi kroz koje vlada može konsultovati organizacije civilnog društva, ali su za te mehanizme potrebni dodatni resursi, jasna pravila i iskrena uključenost na obje strane.

Oснаženo civilno društvo ključna je komponenta svakog demokratskog sistema i državne institucije treba da ga priznaju i prema njemu se tako i ophode.

Od maja 2017. godine, Nacionalna kancelarija za saradnju s nevladinim organizacijama u nadležnosti je Ministarstva javne uprave. Njena uloga je da prati implementaciju vladine strategije razvoja NVO. Savjet za razvoj NVO, savjetodavno tijelo koje okuplja predstavnike ministarstava i NVO, još uvijek nije u funkciji.

Postoji nekoliko kanala za dijalog između organizacija civilnog društva i javnih institucija o sektorskim politikama. Organizacije civilnog društva učestvuju u raznim radnim

grupama, uključujući i radnu grupu za pristupne pregovore. Međutim, treba da se poboljša efikasnost i planiranje procesa konsultacija kako bi se obezbijedila istinska inkluzivnost. Saradnja između nevladinih organizacija i lokalnih vlasti nije dovoljno razvijena.

Treba poboljšati uslove za dobrovoljni rad i građanski aktivizam tako da se podstiču takve aktivnosti. Zakonski okvir za dobrovoljni rad i dalje je pretjerano restriktivan. Treba da se poboljša finansijsko regulatorno okruženje za organizacije civilnog društva.

U junu 2017. godine donesene su izmjene i dopune Zakona o nevladinim organizacijama s ciljem da se postigne djelotvorniji sistem javnog finansiranja organizacija civilnog društva. Izmjenama i dopunama ovog zakona određuje se minimalni procenat godišnjeg državnog budžeta koji treba da se opredijeli za projekte civilnog društva i uvode se novi standardi i procedure za finansiranje nevladinih organizacija iz javnih sredstava. Izmijenjeni i dopunjeni zakon takođe predviđa decentralizovani sistem finansiranja i centralizovani sistem strateškog planiranja. Time se ministarstva obavezuju da organizuju sektorske konsultacije s relevantnim organizacijama civilnog društva, ukoliko je saradnja s civilnim sektorom dio njihove sektorske strategije. Podzakonska akta u ovoj oblasti tek treba da se pripreme.

2. 1. 2. Reforma javne uprave

Crna Gora je umjereno spremna kada je riječ o reformi javne uprave. Ostvaren je dobar napredak, naročito usvajanjem novih zakona o državnim službenicima i namještenicima i o lokalnoj samoupravi, s ciljem da se implementira zapošljavanje zasnovano na rezultatima u cijelom javnom sektoru, u skladu s preporukama Komisije iz 2016. godine. Međutim, i dalje je

potrebna snažna politička volja da bi se djelotvorno radilo na depolitizaciji javne uprave i na optimizaciji državne uprave, kao i da se obezbijedi efikasna implementacija i finansijska održivost reformi.

Crna Gora u predstojećoj godini, naročito treba da:

→ dalje radi na obezbjeđivanju profesionalizacije i depolitizacije javne uprave, naročito putem donošenja podzakonskih akata potrebnih za sprovođenje novih zakona o državnim službenicima i namještenicima i o lokalnoj samoupravi;

→ značajno unaprijedi kvalitet planiranja politike, uvođenjem srednjoročnog okvira za planiranje, uključujući fiskalno planiranje i obezbjeđujući konzistentnost i koordinaciju sektorskih strategija;

→ poboljša kvalitet procjene uticaja propisa i obezbijedi da se inkluzivne javne konsultacije sprovedu na odgovarajući način, bez neopravdanih ograničenja njihovog obima.

Izrada i koordinacija politike

Crna Gora ima zakonski okvir i institucije da obezbijedi koherentan **sistem kreiranja politika**, uključujući i politiku za evropske integracije. Međutim, koordinacija među ključnim institucijama Vlade više je fokusirana na procesna nego na materijalna pitanja, čime se ograničava djelotvornost sistema planiranja. Politika planiranja uglavnom se obavlja na godišnjem nivou, pošto Vlada nema sveobuhvatni srednjoročni okvir za planiranje. Srednjoročni fiskalni plan nije povezan s planovima politika. Nekoliko (sektorskih) strategija još uvijek nema odgovarajuću procjenu troškova, a prvi Srednjoročni program rada Vlade za period 2018–2020. godine usvojen je u februaru 2018. godine.

Strukturirani dijalog između Vlade i Skupštine o prioritetima politike i o usklađivanju s pravnom tekovinom EU nije u

potpunosti obezbijeđen, a nekoliko zakona doneseno je u hitnom postupku (9% tokom 2016. godine). U decembru 2016. godine poslovi vezani za kreiranje politike i koordinaciju, povjereni su Ministarstvu evropskih poslova, a osnovano je novo Ministarstvo javne uprave. Redovno se objavljuju izvještaji o implementaciji Programa pristupanja Crne Gore EU. Program pristupanja EU za period 2018-2020. godine usvojen je početkom 2018. godine.

I dalje se samo djelimično obezbjeđuje okvir da politike i zakoni koji se izrađuju budu inkluzivni i bazirani na dokazima. Kapacitet za izradu politika mora dalje da se poveća. **Javne rasprave** o prijedlozima propisa uređene su zakonom, i moraju se vršiti korišćenjem portala *eUprava* koji ima modul *eParticipacija* za javne rasprave. Međutim, javne rasprave ne realizuju se jednoobrazno u svim institucijama i često se sprovode prekasno u toku procesa. Treba izbjeći neprimjerena ograničenja obima javne rasprave. Ocjene uticaja propisa pripremaju se sistematičnije u procesu izrade zakona i drugih propisa, ali je potrebno odrediti adekvatne resurse za procjene uticaja propisa koje vrše ministarstva, a treba obezbijediti i kontrolu kvaliteta Ministarstva finansija. Vlada je po zakonu obavezna da prati i izvještava o sprovođenju centralnih planskih dokumenata, međutim, ministarstva nemaju zakonsku obavezu da izvještavaju o sprovođenju sektorskih strategija. Izvještaji o praćenju sprovođenja javno su dostupni, i to omogućava **kontrolu građana nad radom Vlade**. Izvještavanje se, međutim, više fokusira na neposredne rezultate nego na ishode.

Upravljanje javnim finansijama

Prvi godišnji izvještaj o praćenju sprovođenja Programa reforme upravljanja javnim finansijama 2016-2020. usvojen je u martu 2017. godine. Civilno društvo nije sistematski uključeno

u praćenje programa implementacije. Nekoliko reformi u oblasti upravljanja javnim finansijama napreduje prema rasporedu, ali bilo je i kašnjenja u nekim oblastima, zbog čega je potrebna tehnička pomoć da bi se reforme konsolidovale. U predstojećem periodu Crna Gora planira da se fokusira na kredibilitet i kontrolu budžeta, da napravi djelotvoran sistem upravljanja gotovinom, planiranja javnih rashoda, izvršenja i kontrole budžeta, kao i odgovarajuću strategiju za upravljanje dugovima i analizu fiskalnih rizika.

Transparentnost budžeta poboljšala se tokom izvještajnog perioda. Vlada sistematično objavljuje prijedloge budžeta, usvojeni budžet i izvještaje o izvršenju budžeta tokom godine, kao i završni izvještaj, iako resorne institucije još uvijek proaktivno ne dostavljaju budžetske informacije. Međutim, treba da se poboljša kvalitet i opsežnost ovih dokumenata. Što se tiče vremena kada se objavljuju, izvještaji Državne revizorske institucije u potpunosti su u skladu sa zakonskim obavezama i stavljaju se na raspolaganje opštoj javnosti. Ostvaren je napredak u oblasti unutrašnje finansijske kontrole u javnom sektoru, povećanjem odgovornosti i transparentnosti; mapa puta za transparentnost integrisana je u program reforme unutrašnje finansijske kontrole u javnom sektoru, čime se poboljšava kvalitet, prezentacija i vizualizacija godišnjeg budžeta, a izvještaji koji se pripremaju tokom godine, usklađeni su s najboljim međunarodnim praksama. Međutim, Crna Gora treba dalje da poboljša transparentnost budžeta, naročito uključivanjem indeksa otvorenosti budžeta i izradom budžeta za građane.

Javne službe i upravljanje ljudskim resursima

Novi **Zakon o državnim službenicima i namještenicima** donesen je krajem 2017. godine. On ima za cilj da obezbijedi zapošljavanje viših državnih službenika na osnovu rezultata, da

poboljša postupke za provjeru sposobnosti i odabira, i kod najvišeg rukovodnog kadra, i da poboljša procese premještaja, unapređenja i ocjene rada. Novi zakon takođe predviđa obuku za rukovodioce, kako bi se poboljšala rukovodna odgovornost i delegiranje ovlašćenja u postupcima zapošljavanja i ocjene rada, uklanjanjem političkog upliva iz mnogih takvih odluka. Konačna odluka o izboru treba, po pravilu, da se delegira na jasno određeni rukovodni nivo, čime će se takođe povećati transparentnost, osim kod ograničenog broja pozicija koje su direktno podređene političkom uticaju. Slične mjere uključene su u novi Zakon o lokalnoj samoupravi koji je usvojen u isto vrijeme. Ipak, da bi se ovi zakoni sprovodili potrebno je u predstojećim mjesecima usvojiti podzakonska akta i procedure.

Jedinice za upravljanje ljudskim resursima postoje u cijeloj državnoj upravi, ali većinu treba značajno ojačati. Uprava za kadrove trenutno realizuje prvi nacionalno akreditovani program za rukovodioce za ljudske resurse. Krajem 2017. godine u cijeloj državnoj upravi i lokalnim upravama pokrenuta je značajna aktivnost optimizacije ljudskih resursa, kojom treba da se potrebe za kadrovima smanje za ukupno 5% (na nacionalnom nivou) do 2020. godine, ali i da se riješe dodatne potrebe za kapacitetima za evropske integracije (što se pominje u većini poglavlja koja slijede). Centralna kadrovska evidencija ažurira se redovnije, ali još uvijek nije povezana sa sistemom zarada. Što se tiče **sistema zarada**, izmjene i dopune Zakona o zaradama zaposlenih u javnom sektoru donesene su u aprilu 2017. godine, kako je predviđeno fiskalnom strategijom za period 2017–2020. godine, i njima se posebno smanjuje varijabilni dio plate za 1% za većinu razreda i još za 6% za viši rukovodni kadar. **Profesionalni razvoj** i obuku obezbjeđuje Uprava za kadrove. Obuka za rukovodioce predviđena je po novom Zakonu o državnim službenicima i namještenicima.

Planovi integriteta postoje u čitavoj javnoj upravi, a u većini institucija postavljeni su **rukovodioci za pitanja integriteta**. Agencija za sprječavanje korupcije prati i redovno objavljuje izvještaje o njihovom sprovođenju i daje preporuke za poboljšanja.

Odgovornost uprave

Cjelokupnoj organizaciji državne uprave nedostaje pravna jasnoća i ona ne obezbjeđuje djelotvorne **linije odgovornosti** u mnogim djelovima uprave. Pošto ne postoje jasni kriterijumi za različite upravne organe, slične vrste institucija mogu biti odgovorne ministarstvima, savjetu ministara ili parlamentu. Nije ostvaren napredak ka upravljanju rezultatima. Umjesto toga, institucije i dalje nastavljaju da imaju birokratski pristup fokusiran na planiranje, izradu budžeta i izvještavanje o svojim aktivnostima. Iako rukovodna odgovornost ostaje nedovoljno razvijena, a delegiranje ovlašćenja za donošenje odluka ograničeno, Ministarstvo finansija analiziralo je ovu situaciju i predstavilo svoje nalaze Savjetu za reformu javne uprave krajem 2017. godine. Novi Zakon o državnim službenicima i namještenicima počeo je time da se bavi u vezi s odlukama o zapošljavanju. (vidjeti poglavlje32)

Pravo građana na dobru upravu uređeno je i podliježe mehanizmima internog i eksternog nadzora, uključujući nadzor Zaštitnika ljudskih prava i sloboda. Međutim, preporuke Zaštitnika ljudskih prava i sloboda i Državne revizorske institucije ne sprovode se dosljedno.

Pravo građana na pristup informacijama u posjedu organa vlasti uređeno je Zakonom o slobodnom pristupu informacijama, koji je izmijenjen i dopunjen u aprilu 2017. godine u dijelu vezanom za ponovno korišćenje informacija i

otvoreni portal sa podacima (vidjeti takođe i poglavlje 23). Proaktivno objavljivanje informacija na internet stranicama javnih institucija i dalje je ograničeno, ali Agencija za zaštitu ličnih podataka i pristup informacijama počela je da vrši nadzor u cjelokupnoj javnoj upravi. Pojačan je kapacitet ove Agencije, ali je njen budžet za 2017. godinu samo blago povećan. Zatvorenost administracije u javnoj upravi za pružanje informacija i dalje je problem i ozbiljan uzrok pritužbi građana.

Pravni okvir za **pravo na upravnu pravdu** poboljšan je u julu 2017. godine stupanjem na snagu Zakona o upravnom postupku i Zakona o upravnom sporu. Opšta javnost ne razumije dobro **pravo da se traži nadoknada**. Crna Gora nema poseban zakon o javnoj odgovornosti, iako postoji jasan procesni okvir. Međutim, ne postoji praćenje zahtjeva za javnom odgovornošću ni kako građani dobijaju naknadu.

Pružanje usluga građanima i poslovnim subjektima

Prioritet vlade jeste uprava koja je uređena po mjeri korisnika. Zakon o elektronskoj identifikaciji i elektronskom potpisu donesen je u aprilu 2017. godine, a pokrenut je i pilot-projekat za razmjenu informacija između vladinih institucija (*Government Service Bus*) □ infrastrukturno rješenje koje treba da obezbijedi razmjenu podataka između različitih registara u cijeloj javnoj upravi. Dva nova elektronska servisa za građane takođe su stavljena na raspolaganje krajem 2017. godine, uključujući uslugu za upis djece u škole i uslugu javnih nabavki. Međutim, ne postoje mehanizmi za praćenje percepcije korisnika ili rezultata o kvalitetu pružanja usluga.

U toku je **pojednostavljivanje administrativnih procedura**. Novi Zakon o upravnom postupku stupio je na snagu u julu 2017. godine, a finalizirano je usaglašavanje sektorskih zakona s

novim zakonom, iako mnoga podzakonska akta, koja definišu mnoge upravne postupke, uslove, vremenska ograničenja i naknade, tek treba da se usaglase s njim. U ovom trenutku još uvijek ne postoji okvir za operabilnost na nivou cjelokupne uprave koji bi podržao dalju digitalizaciju i pojednostavljivanje upravnih postupaka.

Strateški okvir reforme javne uprave

Crna Gora implementira **Strategiju reforme javne uprave za period 2016-2020. godine**. Da bi se obezbijedila uspješna implementacija strategije, potrebna je **politička podrška**. S tim ciljem, krajem 2016. godine osnovan je Savjet za reformu javne uprave na čijem je čelu premijer. Za sada se on sastao dva puta. **Finansijska održivost** reformi treba da bude u potpunosti obezbijeđena. Iako su troškovi većine aktivnosti u akcionom planu za reformu javne uprave za period 2016–2018. godine procijenjeni, njih često sufinansiraju donatori i stvarna sredstva iz državnog budžeta nijesu jasno utvrđena. Zbog reorganizacije nakon izbora 2016. godine, realizacija Akcionog plana za reformu javne uprave odložena je, naročito kada je riječ o optimizaciji javne uprave, koja će početi 2018. godine. Akcioni plan za period 2018–2020. godine usvojen u januaru 2018. godine, zahvaljujući jasnoj metodologiji, sadrži detaljniju procjenu troškova.

2. 2. Vladavina prava i temeljna prava

2. 2. 1. Poglavlje 23: Pravosuđe i temeljna prava

Temeljne vrijednosti EU uključuju vladavinu prava i poštovanje ljudskih prava. Pravilno funkcionisanje sudskog sistema i djelotvorna borba protiv korupcije od najvećeg su značaja, kao i poštovanje temeljnih prava u pravu i praksi.

Crna Gora je umjereno spremna za primjenu pravne tekovine EU i evropskih standarda u ovoj oblasti i, ukupno gledano, ostvarila je određeni napredak. Zakonodavni okvir za pravosuđe, čiji je cilj da poveća nezavisnost i profesionalizam u pravosuđu, tek treba da bude u potpunosti sproveden. Ojačani su institucionalni kapaciteti. Međutim, korupcija je široko rasprostranjena i ostaje pitanje za zabrinutost. Što se tiče temeljnih prava, Crna Gora je dalje uskladila svoje zakonodavstvo sa standardima EU. Naročito se poboljšao rad kancelarije Zaštitnika ljudskih prava i sloboda, ali su i dalje potrebna nastojanja da se ojača institucionalni okvir i djelotvorna zaštita ljudskih prava u praksi. Što se tiče slobode izražavanja, zabrinjavaju novija dešavanja koja predstavljaju izazov za nezavisnost javnih medijskih tijela.

U predstojećoj godini, Crna Gora treba naročito da:

→ pojača napore na povećanju korišćenja finansijskih istraga u skladu sa standardima Radne grupe za finansijske mjera protiv pranja novca (FATF) i uspostavi bilans ostvarenih rezultata u oblasti privremenog i trajnog oduzimanja imovine stečene kriminalom;

→ ojača nezavisnost, odgovornost, profesionalizam i ukupnu efikasnost pravosudnog sistema;

→ jača slobodu medija, i putem jasnog jačanja nastojanja da se istraže predmeti nasilja nad novinarima i putem zaštite javnog servisa RTCG, ali i drugih medija, od neprimjerenog uticaja i političkog pritiska.

Crna Gora realizuje detaljan akcioni plan koji je usvojen prije otvaranja pregovora u ovom poglavlju u decembru 2013. godine.

Funkcionisanje pravosuđa

Sudski sistem Crne Gore umjereno je spreman. U izvještajnom periodu, Crna Gora je ostvarila određeni napredak u ispunjavanju preporuka za jačanje nezavisnosti, profesionalizma i odgovornosti pravosuđa. Poboljšani su kapaciteti Sudskog savjeta i Tužilačkog savjeta, sudije i tužioci prvi put su zaposleni po novom sistemu, a započelo je sprovođenje nove IT strategije. Međutim, zapošljavanje, sistem za ocjenu rada i sistem unapređivanja sudija još uvijek nijesu u potpunosti sprovedeni. Uz to, bilans ostvarenih rezultata u sprovođenju Etičkog kodeksa i u oblasti disciplinske odgovornosti još uvijek ne postoji, a upravljanje ljudskim resursima nije poboljšano.

U predstojećoj godini Crna Gora treba naročito da:

→ jača nezavisnosti i profesionalizam pravosuđa putem pune implementacije novog sistema za izbor, ocjenu rada i napredovanje;

→ jača odgovornosti pravosuđa putem građenja bilansa ostvarenih rezultata u sprovođenju etičkog kodeksa i novih disciplinskih sistema za sudije i tužioce;

→ poboljša rad na racionalizaciji sudske mreže, uključujući i bolje upravljanje kadrovima.

Strateški dokumenti

Akcioni plan Crne Gore za poglavlje 23 navodi osnovne elemente opsežnih reformi u oblasti pravosuđa. Uz to postoje i Strategija reforme pravosuđa za period 2014–2018. godine i dvogodišnji akcioni plan za njeno sprovođenje (najnoviji plan obuhvata period 2017–2018. godine). Postoji i mehanizam za praćenje sprovođenja strategije.

Organi upravljanja

Sudski savjet i Tužilački savjet ključni su organi zaduženi za upravljanje sistemom pravosuđa, uključujući tu i pitanja karijere

sudija i tužilaca. Sastav i postupci za imenovanje članova ovih savjeta generalno su u skladu s evropskim standardima. U januaru 2018. godine istekao je mandat Tužilačkom savjetu. Nakon što Skupština u dva pokušaja nije uspjela da izglasa listu od četiri nova člana Savjeta iz reda uglednih pravnika, Zakon o državnom tužilaštvu izmijenjen je i dopunjen u februaru 2018. godine kako bi se Skupštini omogućilo da glasa za pojedinačne kandidate zasebno.

Budžet Sudskog savjeta za 2018. godinu iznosi 1,4 miliona eura, što je značajno povećanje u odnosu na iznos od 864.774, koliko je budžet iznosio 2017. godine. Budžet Tužilačkog savjeta iznosi 541.114 eura (2017. godine bio je 455.877 eura). U oba savjeta zaposlen je dodatni broj službenika. Iako je potrebno dalje jačanje administrativnih i profesionalnih kapaciteta oba Savjeta, oni u principu treba da budu u mogućnosti da sprovedu sisteme za angažovanje, ocjenu rada, unapređenje i disciplinsku odgovornost. Međutim, treba da poboljšaju svoje kapacitete za strateško i budžetsko planiranje, te za planiranje ljudskih resursa, kao i komunikaciju s javnošću. Oba savjeta treba i dalje da poboljšaju transparentnost rada, uključujući i vidove punog obrazlaganja i objavljivanja ocjena o unapređenjima i imenovanjima, disciplinskim postupcima, te objavljivanja zapisnika sa sastanaka. Članovi oba savjeta treba takođe da posvete više vremena i da pokažu punu posvećenost vršenju svojih funkcija.

Nezavisnost i nepristrasnost

Nakon amandmana na Ustav Crne Gore iz 2013. godine, nezavisnost pravosuđa ojačana je i putem formalnog smanjivanja prostora za politički uticaj na imenovanja u pravosuđu. Međutim, pokušaji političkog miješanja, uključujući tu i miješanje internih vlasti u pravosuđe, ostaje pitanje koje izaziva zabrinutost. Za obezbjeđivanje pune nezavisnosti sistema pravosuđa u Crnoj Gori potrebna je jača politička posvećenost.

Načelo nasumične dodjele predmeta u rad jemči se Zakonom o sudovima i sprovodi se automatski kroz pravosudni informacioni sistem (PRIS), iako za veoma male sudove postoje određena ograničenja. Praksa preraspodjele velikog broja predmeta između sudova, s ciljem smanjenja broja zaostalih predmeta, stvara rizik da se, u nedostatku jasnih kriterijuma, podrije pravo na dodjeljivanje sudije po zakonu.

Crna Gora treba da ojača nepristrasnost pravosuđa revidiranjem odredbe u Zakonu o Sudskom savjetu prema kojoj disciplinske sankcije mogu biti izrečene samo ukoliko sudija propusti da traži izuzeće u najmanje tri predmeta.

Broj pomilovanja koja daje predsjednik, a koja utiču na nezavisnost pravosuđa, i dalje se smanjuje. Tokom 2017. godine bio je jedan predmet, dok ih je 2016. godine bilo šest.

Odgovornost

Bilans ostvarenih rezultata vezan za izvršenje disciplinske odgovornosti i za Etički kodeks za sudije i tužioce i dalje je veoma ograničen. Tokom 2017. godine Komisija za praćenje sprovođenja Etičkog kodeksa za sudije rješavala je u 18 predmeta i nije utvrdila da je došlo do povreda (2016. godine bilo je 19 predmeta, a utvrđene su dvije povrede). Tokom 2017. godine ni u jednom od tri prijavljena slučaja nije utvrđena povreda Etičkog kodeksa tužilaca (2016. godine bila su tri slučaja, a u jednom slučaju utvrđena je povreda). Disciplinski postupak pokrenut protiv jednog sudije doveo je do zakonski minimalne sankcije, dok su postupci protiv jednog tužioca rezultirali smanjenjem zarade od 20% u trajanju od tri mjeseca. Treba da dobiju epilog svi slučajevi kod kojih bi bilo osnova za disciplinsko djelovanje.

Mehanizmi za utvrđivanje povreda pravila o integritetu i izvršenje disciplinskih kazni treba da postanu djelotvorniji. Svijest javnosti o postojećim mehanizmima za pritužbe treba

dalje da se podigne, a treba uvesti i mogućnost da se ospori odbijanje pritužbe pred Sudskim i Tužilačkim savjetom. Relevantne odluke dva savjeta treba bolje obrazlagati, a tek treba da se razvije sudska praksa u ovoj oblasti.

Pravosudna inspekcija koja je pod okriljem Ministarstva pravde, ojačana je u septembru 2017. godine tako što umjesto tri, ima sedam inspektora. Potrebna su dalja poboljšanja i djelotvorno sprovođenje sistema pravosudne inspekcije, uključujući i temeljitije i nenajavljene inspekcije.

Nakon uvođenja sistema javnih izvršitelja u proljeće 2014. godine, disciplinska odgovornost javnih izvršitelja postala je razlog za brigu. Tokom 2017. godine protiv javnih izvršitelja pokrenuto je osam disciplinskih postupaka. U jednom od predmeta, javni izvršitelj o kome je bilo riječ dobio je privremenu zabranu vršenja djelatnosti. U martu 2017. godine, donesene su izmjene i dopune Zakona o javnim izvršiteljima s ciljem da se obezbijedi djelotvorno praćenje njihovog rada i uvedu viši profesionalni i etički standardi. Međutim, da bi se riješio ovaj problem, potrebni su naredni koraci koji idu dalje od izmjena i dopuna zakonodavstva, uključujući tu i odgovarajuće obuke.

Profesionalizam i stručnost

Kao nastavak na završene zakonodavne reforme, Crna Gora sada organizuje jedinstvene konkurse za cijelu Crnu Goru za sudije i tužioce na osnovu novog sistema koji je u primjeni od 2016. godine (osam upražnjenih radnih mjesta za tužioce objavljeno je 2017. godine). Plan upražnjenih radnih mjesta za period 2018–2019. usvojen je u decembru 2017. godine. Uprkos naporima oba savjeta da se organizuje transparentan izbor zasnovan na rezultatima, preostali su izazovi u planiranju zapošljavanja i transparentnosti postupka izbora.

Nakon što je pilot-faza korišćenja novog sistema redovne ocjene rada završena u jesen 2016. godine, Sudski savjet i

Tužilački savjet izvršili su reviziju kriterijuma za ocjenu. U toku je redovna ocjena rada tužilaca, a za sudije ona treba da započne već 2018. godine. Treba se pozabaviti pitanjem skepticizma u pravosuđu u odnosu na redovnu ocjenu rada, jer ona predstavlja jedan od razloga za kašnjenje u ovoj oblasti.

Kvalitet pravde

Nastavljene su aktivnosti na usaglašavanju sudske prakse, uključujući i usaglašavanje sa sudskom praksom Evropskog suda za ljudska prava. Nakon preseljenja Centra za obuku u sudstvu i državnom tužilaštvu u nove prostorije u januaru 2017. godine, Centar je sada u potpunosti opremljen i broj zaposlenih je povećan. Za 2018. godinu opredijeljen mu je budžet od 624.240 eura (2017. godine bio je 447.594 eura). Ovaj iznos opredijeljenih sredstava i dalje je ispod zakonskog minimuma i za neke specijalizovane obuke Centar i dalje zavisi od podrške donatora. Treba da se garantuje autonomno i samoodrživo funkcionisanje Centra za obuku u sudstvu i državnom tužilaštvu. Bez odlaganja treba poboljšati njegov administrativni i rukovodni kapacitet, kao i saradnju sa Sudskim savjetom i Tužilačkim savjetom. Centar takođe treba da odigra aktivniju ulogu u utvrđivanju potreba za obukom na osnovu procjene potreba, u promovisanju obuke kod ciljne grupe, u ocjeni aktivnosti obuke i izradi materijala za obuku za koja će postojati obezbijeđena autorska prava.

Uputstva za prikupljanje statističkih podataka u skladu sa smjernicama Evropske komisije za efikasnost pravosuđa (CEPEJ) još nijesu u potpunosti u primjeni. Podaci o ukupnoj dužini postupaka još uvijek nijesu dostupni. Statističke informacije o rezultatima sudskog sistema ne analiziraju se sistematično, niti se koriste za svrhe upravljanja i kreiranja politike.

PRIS (Pravosudni informacioni sistem) koriste svi sudovi za praćenje predmeta za neke aspekte upravljanja predmetima i za

komunikaciju sa strankama. Međutim, ovaj sistem i dalje ima nedostataka vezanih za bezbjednost i ne funkcioniše pouzdano van Podgorice. Pomenuti sistem takođe omogućava prikupljanje opsežnih statističkih podataka, ali njegova pouzdanost i dalje izaziva ozbiljne bojazni. Zamjena PRIS-a novim IT sistemom planira se prema Strategiji informaciono-komunikacionih tehnologija pravosuđa 2016–2020. Dok novi IT sistem i svi njegovi elementi ne budu u funkciji, potrebna su alternativna rješenja. Takvi prelazni aranžmani treba da posluže u svrhe efikasnijeg opredjeljivanja ljudskih resursa i postavljanja realističnijih standarda za obim posla za sudije na osnovu rezultata i preporuka iz studije mjerenja opterećenosti sudija koja je obavljena 2015. godine.

Budžet za pravosuđe za 2018. godinu iznosi 37,8 miliona eura (0,9% BDP); što je marginalni porast u poređenju sa 2017. godinom (34,8 miliona eura, tj. 0,82% BDP-a u 2017. godini). Tokom 2018. godine sudovima je opredijeljeno 28,8 miliona eura (2017. godine to je bilo 26,4 miliona eura), a 8,9 miliona eura tužilaštvu (2017. godine 8 miliona eura). Pošto se najveći dio budžeta troši na plate, opredijeljena sredstva su i dalje nedovoljna, naročito za investicione potrebe i poboljšanje ukupno loše infrastrukture pravosuđa. Crna Gora ima 41 sudiju i 17 tužilaca na 100 000 stanovnika. Prema CEPEJ-u, evropski prosjek je 21 sudija i 11 tužilaca na 100 000 stanovnika.

Uticaj alternativnog rješavanja sporova i dalje je mali, čak se i smanjuje. Tokom 2017. godine broj predmeta koji su upućeni na medijaciju i riješeni u postupku medijacije (isključujući radne sporove) opao je na 161 (2016. godine bio je 429). Ukupan broj radnih sporova koji su upućeni na medijaciju bio je 2.055 (2016. godine bio je 9.175). Korišćenje medijacije treba dalje promovisati i među sudijama i među strankama u sporovima.

Efikasnost

Crna Gora, generalno gledano, nema značajan broj zaostalih sudskih predmeta. Međutim, tokom 2017. godine, broj zaostalih sudskih predmeta porastao je za 25%, sa 32.313 predmeta koja su bila neriješena na kraju 2016. godine na 40.780 neriješenih predmeta na kraju 2017. godine.

Ukupan broj predmeta koji su više od tri godine neriješeni pred svim sudovima nije se značajno promijenio (3.206 predmeta bilo je neriješeno 31. decembra 2017. godine, a na kraju 2016. godine bilo je neriješeno 3.214 predmeta). Tokom 2017. godine prosječno vrijeme od predaje predmeta do odluke bilo je 295 dana za prvostepeni postupak u građanskim predmetima i 97 dana za privredne predmete (podatak za 2016. godinu: 165 dana za građanske predmete i 80 dana za privredne predmete). Crna Gora treba da nastavi rad na povećanju efikasnosti pravosuđa, na praćenju zaostatka u rješavanju predmeta i na smanjivanju broja neriješenih predmeta.

Broj predmeta izvršenja koji dolaze pred sudove nastavio je da pada, iako blago, nakon uvođenja sistema javnih izvršitelja (2016. godina 1.771; 2017. – 1.688), dok je broj neriješenih izvršnih predmeta značajno opao (krajem 2017. godine 10.521; krajem 2016. godine 42.468). Broj žalbi protiv odluka koje su donijeli javni izvršitelji takođe je opao (sa 13.850 tokom 2016. na 8.244 tokom 2017. godine). Uspostavljen je centralizovani sistem upravljanja predmetima za javne izvršitelje, koji omogućava centralno praćenje stopa naplate, troškova i trajanja postupaka. Izvršenje sudskih odluka i dalje je problematično.

Iako je srednjoročna strategija za racionalizaciju sudske mreže za period 2016–2019. godine usvojena u decembru 2016, sve konkretne mjere za realizaciju odložene su do perioda nakon 2019. godine. Reforme u ovim oblastima treba da se nadograđuju na podatke i zaključke odgovarajuće analize potreba i analize troškova i benefita prošlih i planiranih reformi. Treba obezbijediti i bolje upravljanje kadrovima.

Rješavanje predmeta ratnih zločina na domaćem nivou

Nastavljeno je sprovođenje strategije za krivično gonjenje za ratne zločine. Od osam novih predmeta, koje je otvorilo Specijalno tužilaštvo za borbu protiv korupcije, organizovanog kriminala, ratnih zločina, terorizma i pranja novca 2016. godine, šest je još uvijek u fazi izviđaja. U jednom od tih slučajeva odustalo se od krivičnog gonjenja zbog nedostatka dokaza. U septembru 2017. godine pokrenuti su sudski postupci protiv fizičkih lica koja su optužena za zločine protiv civilnog stanovništva. U svim slučajevima koji su u fazi izviđaja, specijalno tužilaštvo moralo je da se pouzda u zamolnice Međunarodnom krivičnom tribunalu za bivšu Jugoslaviju i tužilaštvima susjednih država.

Do kraja 2017. godine, postale su pravosnažne 154 odluke o zahtjevima za naknadu štete (decembar 2016. - 125), a dosuđen je ukupan iznos od 1.485.519 eura (do kraja 2016. - 1.097.713 eura). Crna Gora treba da obezbijedi da žrtve ratnih zločina imaju jednak pristup pravdi, da je reparacija u skladu s domaćim zakonodavstvom i da se postupci završe u razumnom roku.

Uprkos nekim pozitivnim dešavanjima u izvještajnom periodu, Crna Gora treba da pojača svoje napore u borbi protiv nekažnjivosti za ratne zločine. Treba primijeniti proaktivniji pristup da bi se djelotvorno istražili, krivično gonili, sudili i kažnjavali ratni zločini u skladu s međunarodnim standardima, i da bi se odredili prioriteti među takvim slučajevima. Sudske odluke koje su do sada usvojene sadržale su pravne greške i nedostatke u primjeni međunarodnog humanitarnog prava. Optuživanje za komandnu odgovornost, saučesništvo i pomaganje i podstrekavanje još uvijek nije korišćeno.

Borba protiv korupcije

Crna Gora je postigla određeni nivo spremnosti u borbi protiv korupcije. Uprkos određenom napretku, naročito kada je riječ o institucionalnom kapacitetu, još uvijek je potreban proaktivniji stav. Treba raditi na izazovima u vezi s nezavisnošću i određivanju prioriteta Agencije za sprječavanje korupcije. Finansijske istrage treba da se poboljšaju i da dovode do privremenog i trajnog oduzimanje imovine. Dalja poboljšanja u bilansu ostvarenih rezultata uspješnih istraga i osuđujuće presude biće moguće samo u okruženju gdje su nezavisne institucije zaštićene od bilo kakvog neprimjerenog uticaja i gdje imaju podsticaj da u potpunosti koriste svoja ovlašćenja.

Crna Gora u predstojećoj godini naročito treba da:

→ nastavi da poboljšava operativne kapacitete institucija i njihovu saradnju;

→ pojača napore da se više koriste finansijske istrage, uključujući tu i poboljšavanje operativnog kapaciteta i da uspostavi bilans ostvarenih rezultata u oblasti privremenog i trajnog oduzimanja imovine stečene kriminalom;

→ značajno poboljša bilans ostvarenih rezultata u oblastima represije i sprječavanja korupcije i putem izricanja djelotvornih sankcija.

Bilans ostvarenih rezultata

Realizovan je početni **bilans ostvarenih rezultata** iz istraga, krivičnog gonjenja i pravosnažnih presuda u predmetima korupcije na visokom nivou, ali ga je potrebno dalje konsolidovati. Nakon prvih pravosnažnih i izvršnih presuda u predmetima korupcije na visokom nivou u februaru i decembru 2016. godine, doneseno je još 14 pravosnažnih i izvršnih presuda u pomenutoj godini i pet u 2017. godini, pri čemu su izrečene kazne između šest mjeseci i tri godine i osam mjeseci. Uz to su izrečene i

novčane kazne, a naložena je i nadoknada u formi vraćanja imovine procijenjene vrijednosti od otprilike 24 miliona eura. Većina ovih presuda zasnivala se na sporazumima o priznanju krivice. Među osuđenim fizičkim licima našlo se nekoliko gradonačelnika, dvojica sudija i bivši predsjednik Državne zajednice Srbija i Crna Gora, koji još uvijek nije započeo da služi svoju zatvorsku kaznu. U drugim predmetima visokog profila koji su procesuirani u prethodnom periodu suđenja su u toku, uključujući i predmet koji se odnosi na 12 javnih funkcionera.

Tokom 2017. godine, optužnica je podignuta u 10 predmeta korupcije na visokom nivou protiv 18 fizičkih lica i tri pravna lica, dok su nove istrage pokrenute u 16 predmeta, uključujući, između ostalog, bivše gradonačelnike i opštinske funkcionere. U prvim mjesecima 2018. godine, optužnice su podignute u dva predmeta korupcije na visokom nivou, a uključuju i dva bivša gradonačelnika.

Privremena mjera obezbjeđenja (privremeno oduzimanje imovine, npr. zemljišne parcele i prostorija preduzeća) izrečena je u jednom predmetu u kome je istraga u toku protiv 12 fizičkih lica, uključujući dva pomoćnika ministra i jedno pravno lice. Međutim, bilans osvarenih rezultata, kada je riječ o privremenom i trajnom oduzimanju imovine, treba značajno da se poboljša. Nove finansijske istrage pokrenute su 2017. godine protiv 53 fizička lica i 13 pravnih lica u vezi sa šest predmeta korupcije na visokom nivou.

Crna Gora ostvarila je određeni napredak u uspostavljanju **bilansa ostvarenih rezultata** u oblasti sprječavanja korupcije. Uz to je u porastu i iznos novčanih kazni koje su izrekli organi za prekršaje. Međutim, praksa izricanja sankcija koje su ispod zakonskog minimuma nema odvraćajući efekat i protivna je djelotvornom izvršenju pravila za sprječavanje korupcije. Agencija za sprječavanje korupcije (ASK) treba da koristi svoja ovlašćenja da direktno izriče prekršajne kazne.

Za period 2016–2017. godine, 96% javnih funkcionera predalo je **izvještaj o prihodima i imovini** u propisanom roku (2015/2016. godine taj broj je bio 92,1%). Tokom 2017. godine ASK je provjerila preko 1.600 izvještaja o imovini i ispunila svoj godišnji plan koji se bazirao na redoslijedu prioriteta. Prekršajni postupci za nepredavanje izvještaja o prihodima ili imovini pokrenuti su protiv 312 javna funkcionera i izrečene su novčane kazne u ukupnom iznosu od 42.090 eura (2016. godine 38.270 eura). Još 42 prekršajna postupka pokrenuta su zbog nepravilnosti koje su utvrđene u predatim **izvještajima o imovini i prihodima** (2016. godine – 40). U tim predmetima izrečene novčane kazne iznosile su ukupno 6.720 eura (2016. godine bile su 3.680 eura). Oko 71% javnih funkcionera i 75% državnih službenika dalo je opcionalnu saglasnost Agenciji da pristupi njihovim računima u banci kako bi potvrdila podatke koje su oni predali u svom izvještaju o prihodima i imovini. Među funkcionerima koji su dali takvu opcionalnu saglasnost je i 10 članova Vlade.

Od početka 2017. godine Agencija je pokrenula ispitivanje neobjašnjivog bogaćenja protiv 24 javna funkcionera (što je pad u odnosu na 2016. godinu kada ih je bilo 49), ali nije utvrdila nepravilnosti. Agencija se podstiče da vrši detaljnije provjere funkcionera na nasumično odabranim uzorcima, uključujući i pretraživanje da bi se otkrilo nezakonito bogaćenje, promjene i prenos imovine i utvrđivanje porijekla imovine.

Tokom 2017. godine ASK je donijela 127 mišljenja o **nespojivosti funkcija** (2016. godine 185 mišljenja i 58 odluka). Na osnovu mišljenja ASK, 37 javnih funkcionera dalo je ostavku na svoje radno mjesto ili funkciju. Preostaju izazovi vezani za predmete **konflikta interesa**, kojih je malo. Nadalje, novija mišljenja koja je donijela Agencija, uključujući i ona koja

se odnose na članove Savjeta javnog servisa RTCG i Savjeta Agencije za elektronske medije, pokazuju značajnu slabost u primjeni prava, utvrđivanju činjenica i pravilnom rezonovanju. Ovo je otvorilo debatu o potrebi da se Agencija zaštiti od neprimjerenog pritiska izvana. U februaru 2018. godine odluka ASK kojom se utvrđuje konflikt interesa u predmetu dovela je do ostavke ministra evropskih poslova. Ta je odluka osporena pred Upravnim sudom.

Kada je riječ o **finansiranju političkih partija i izbornih kampanja**, ASK je nastavila da prati kako relevantni subjekti, generalno gledano, ispunjavaju obaveze predviđene zakonodavstvom u oblasti borbe protiv korupcije. ASK je takođe obavljala rutinske kontrolne provjere finansiranja partija uz kontrolu izbornih kampanja, i registrovala je značajno povećanje u prijavljenim nepravilnostima. Na izborima u oktobru 2016. godine, ASK je pokrenula 405 prekršajnih postupaka za neispunjavanje obaveza i pet privremenih obustava isplata budžetskih sredstava političkim subjektima (86 u prvoj polovini 2016. godine). Nijesu konstatovane nepravilnosti u pripremi pet opštinskih izbora koji su održani u martu i novembru 2017. godine.

ASK nije utvrdila nikakvu zloupotrebu javnih resursa u partijske svrhe, uprkos upornom prijavljivanju opozicije i civilnog sektora da su takve zloupotrebe široko rasprostranjene. ASK još uvijek treba da izradi kvalitetnu metodologiju za ocjenu rizika i da djelotvornije koristi svoja istražna ovlaštenja, uključujući i obavljanje više detaljnijih provjera. Novi softver koji omogućava detaljne provjere orijentisane na rezultate, a na osnovu ocjene rizika i strateškog planiranja, ima potencijal da poboljša bilans ostvarenih rezultata Agencije u ovom smislu.

Državna revizorska institucija (DRI) objavila je pozitivne izvještaje iz revizije o godišnjim finansijskim izvještajima 15

političkih partija, jedan uslovni izvještaj i jedan negativan izvještaj, dok su revizije pravilnosti rezultirale uglavnom uslovnim izvještajima s preporukama za poboljšanja.

Tokom 2017. godine organima vlasti predato je 5.577 zahtjeva za **pristup informacijama**. Od toga tražene informacije nijesu pružene u 1.951 slučaju (2016. godine u 1.562 slučaja od ukupno 6.426 zahtjeva za pristup informacijama). Agencija za zaštitu ličnih podataka i slobodan pristup informacijama dobila je ukupno 1.086 pritužbi, od čega je potvrđeno 356 (tokom 2016. godine 1.122 od 2.687 pritužbi). Većina su bili predmeti u kojima su zahtjevi koji su bili upućeni javnim institucijama ostali bez odgovora, što izaziva zabrinutost. Tokom 2017. godine Upravni sud presudio je u 12 predmeta protiv odluke organa vlasti da ne odobri pristup informacijama. Međutim, ne sprovode se djelotvorno sudske odluke o pristupu informacijama. Izaziva zabrinutost sve češća praksa proglašavanja traženih dokumenata tajnima da bi se ograničio pristup informacijama (68 tokom 2017. godine; 30 tokom 2016. godine). Javne institucije treba hitno da poboljšaju sprovođenje zakona i da brzo odgovaraju na zahtjeve za pristup informacijama, naročito u oblastima gdje postoji rizik od korupcije.

I dalje su ograničeni rezultati u oblasti zaštite **zviždača**. Tokom 2017. godine ASK je primila 69 prijava o ugroženosti javnog interesa (56 tokom 2016. godine), a dva zahtjeva za zaštitu zviždača (osam tokom 2016. godine). Zaštita je dodijeljena u jednom slučaju. ASK je na svoju inicijativu pokrenula još 27 postupaka za utvrđivanje postojanja ugroženosti javnog interesa i utvrdila takvu opasnost u 16 slučajeva (nije bilo prijavljenih slučajeva za 2016. godinu). U toku je jedan prekršajni postupak.

Uz podršku ASK, **planovi integriteta** usvojeni su do sada od strane 688 (od 700) javnih organa, a 679 organa je postavilo menadžera integriteta. Planira se da elektronska predaja planova integriteta i izvještaja o njihovom sprovođenju počne 2018. godine, što će olakšati njihovu obradu i analizu. ASK je nastavila da pokreće prekršajne postupke protiv javnih organa koji nijesu ispunili zakonsku obavezu da usvoje planove integriteta; od 2016. godine, ukupan iznos izrečenih novčanih kazni bio je 18.640 eura. Međutim, praktični uticaj ovih planova na sprječavanje korupcije tek treba ocijeniti.

Kada je riječ o implementaciji **Zakona o lobiranju**, izdato je šest sertifikata, ali samo jedno lice koje je dobilo takav sertifikat do sada se registrovalo kod ASK. Ovako male brojke ukazuju na to da se aktivnosti lobiranja vrše van zakonskog okvira. ASK se bavi ovim pitanjem kroz podizanje svijesti, ali i dalje treba da pokaže proaktivniji pristup u otkrivanju, praćenju i kažnjavanju povreda zakona. Treba dalje da fokusira svoju pažnju na potencijalno lobirane pojedince u javnim institucijama i organima.

I dalje gotovo da nema predmeta u kojima se pokazuje djelotvorna implementacija **etičkog kodeksa** za pripadnike zakonodavnih i izvršnih vlasti.

Uticaj antikorupcijskih mjera u **naročito osjetljivim oblastima** i dalje je ograničen. Uprkos većem broju zaposlenih u nekim inspeksijskim službama, i dalje postoji snažna i hitna potreba da se poboljšaju i ojačaju mehanizmi za internu inspekciju unutar javne uprave i da se poboljša njihova saradnja s organima za sprovođenje zakona. Na primjer, treba dalje poboljšati kapacitet za inspekciju u oblasti **javnih nabavki**. Očekuje se da uvođenje elektronskih nabavki, koje je u toku,

pomogne da se postigne veća transparentnost i da se smanje mogućnosti za zloupotrebe. Međutim, provjera cjelokupnog ciklusa javnih nabavki ostaje razlog za zabrinutost.

Institucionalni okvir

Sprječavanje korupcije

Agencija za sprječavanje korupcije (ASK) s administrativnim istražnim ovlaštenjima osnovana je u januaru 2016. godine. Od šezdeset planiranih radnih mjesta u Agenciji, popunjeno je 56. Određeni napredak ostvaren je u jačanju kapaciteta sektora za finansiranje političkih partija i izborne kampanje. Međutim, još uvijek je potrebna pojačana obuka zaposlenih o zaštiti zviždača i lobiranju.

IT sistem Agencije, koji uključuje i sistem elektronskog vođenja predmeta i sistem elektronske predaje izvještaja, u upotrebi je i kontinuirano se unapređuje. On omogućava direktne veze s bazama podataka drugih institucija (Centralnim registrom Privrednog suda, Registrom motornih vozila, Registrom oružja, Centralnim registrom građana, Upravom za nekretnine, Poreskom upravom, Centralnom depozitarnom agencijom, Registrom krivične evidencije). Ove veze omogućavaju, na primjer, unakrsnu provjeru podataka u stvarnom vremenu i automatski detektuju potencijalne nespojivosti funkcija. Vidljivost i transparentnost internet-stranice Agencije takođe su se poboljšali, uključujući i vidljivost elektronskog formulara za prijavljivanje korupcije.

U novembru mjesecu 2017. godine, ASK je potpisala sporazum sa Državnom revizorskom institucijom. Nekoliko sporazuma s drugim relevantnim javnim institucijama već je potpisano, a još se planira.

Opšta javnost još uvijek ne doživljava ASK kao dovoljno samostalnu i proaktivnu instituciju. Zbog ličnih veza između uprave ASK i političke elite, i dalje postoje navodi da je ona

politički instrumentalizovana. Da bi se ojačalo povjerenje javnosti, treba omogućiti da ASK funkcioniše nezavisno od svakog političkog uticaja. Rukovodstvo i zaposleni treba da obezbijede maksimalnu transparentnost, integritet i nepristrasnost, kao i odgovornost. ASK mora dalje da poboljša svoju komunikaciju i aktivnosti proaktivnog informisanja o pitanjima u svojoj nadležnosti.

Sprovođenje zakona

Specijalno tužilaštvo, koje je osnovano 2015. godine, vodi krivične istrage u slučajevima koruptivnih krivičnih djela. Imenovani su specijalni tužioci, a zaposleni su gotovo svi službenici s posebnim stručnim znanjima. Za sada je popunjeno 35 od 37 radnih mjesta predviđenih u Pravilniku o unutrašnjoj organizaciji, koji je usvojen u martu 2017. godine. Od sredine 2016. godine Specijalno državno tužilaštvo ima podršku Specijalne policijske jedinice, koja je sada u potpunosti popunjena. Međutim, zbog značajnog broja predmeta kojima se bavilo Specijalno državno tužilaštvo treba značajno da se poboljša kapacitet Specijalne policijske jedinice.

Vodeća uloga Specijalnog državnog tužilaštva u izviđaju dobro je prihvaćena i odnos između Specijalnog državnog tužilaštva i Specijalne policijske jedinice i dalje je dobar, posebno zahvaljujući osnivanju specijalnih zajedničkih istražnih timova. Uprkos tome, ukupni institucionalni i operativni kapacitet tužilaca, sudija i policije za borbu protiv korupcije i dalje su nedovoljni i potrebna su im poboljšanja, i putem specijalizovanih obuka. Iako je ostvaren određeni napredak, finansijske istrage još uvijek se ne pokreću sistematično u predmetima korupcije i sam njihov koncept treba dalje uskladiti sa standardima FATF-a. Nedostatak vještina za finansijske istrage u policiji i tužilaštvu treba prioritetno rješavati kroz

posebno usmjerenu specijalizovanu dugoročnu obuku. Policija je nastavila da predaje samo mali broj predmeta tužilaštvu i gotovo da i nema predmeta koji pokreću zvanična inspekcija i revizorski organi. Predstavnici izvršne i zakonodavne vlasti ne treba da vrše **politički uticaj** na službenike za sprovođenje zakona i pravosuđe s ciljem miješanja u njihovo nezavisno funkcionisanje.

Došlo je do poboljšanja u uspostavljanju IT infrastrukture, uključujući postavljanje zaštićenih elektronskih kanala između svih tužilaštava i ministarstava i instaliranje sistema za vođenje predmeta za Specijalno tužilaštvo.

Od izuzetnog je značaja činjenica da su i Specijalna policijska jedinica i Specijalno državno tužilaštvo u mogućnosti da zaposle najprikladnije stručnjake. Bez odlaganja treba obezbijediti odgovarajuće prostorije za Specijalno tužilaštvo (vidjeti takođe i dio o organizovanom kriminalu u okviru Poglavlja 24).

Pravni okvir

Crna Gora je potpisnica svih relevantnih međunarodnih konvencija za borbu protiv korupcije. Na snazi su antikorupcijski pravni okvir i podzakonska akta. Po Krivičnom zakoniku kažnjivi su i pasivna i aktivna korupcija. Podstičemo Crnu Goru da propiše da je nezakonito bogaćenje krivično djelo. Od 11 preporuka GRECO-a o etici i integritetu poslanika, tužilaca i sudija, smatra se da je pet u potpunosti ispunjeno, a tri djelimično, dok tri preporuke još nijesu ispunjene.

U decembru mjesecu 2016. godine, usvojene su izmjene i dopune Zakona o finansiranju političkih subjekata i izbornih kampanja. Kao rezultat toga, javna sredstva za redovno funkcionisanje političkih subjekata pala su sa 0,6% na 0,5% državnog budžeta, što je stupilo na snagu od 1. januara 2017. godine. U decembru 2017. godine usvojene su dalje izmjene i dopune ovog zakona kako bi se ispunile neke od preporuka

OEBS/ODIHR-a. Tek se treba pozabaviti ostalim nedostacima koji su utvrđeni u postojećem pravnom okviru za finansiranje političkih partija, uključujući i nedostatke koje je utvrdio ODIHR.

U pravnom okviru za uređenje izviđača i finansijskih istraga i dalje postoje prepreke za uspostavljanje ubjedljivijeg bilansa ostvarenih rezultata u uspješnom rješavanju korupcije na visokom nivou, a neke od pretjeranih formalnosti treba izbaciti iz pravnog okvira. Veliki broj predmeta koji se završavaju sporazumom o priznanju krivice i dalje izaziva bojazni vezane za transparentnost i konzistentnost politike sankcionisanja. Upotreba sporazuma o priznanju krivice treba pažljivo da se odmjeri u odnosu na očekivanja javnosti da koruptivna krivična djela budu kažnjena na pravi način u skladu sa sankcijama koje su propisane zakonom, naročito kada se radi o politički izloženim licima.

Izmjene i dopune Zakona o slobodnom pristupu informacijama usvojene su u aprilu 2017. godine, čime je ovaj Zakon usklađen s pravnom tekovinom EU o ponovnoj upotrebi informacija javnog sektora. Iako se očekuje da ove izmjene i dopune ubrzaju postupke za dobijanje informacija, postoji zabrinutost vezana za sve veću tendenciju organa vlasti da informacije proglase povjerljivima, isključujući ih tako iz područja djelovanja ovog zakona. Na primjer, Vlada je odlučila da svi audio-zapisi sa njenih sjednica nose oznaku povjerljivosti.

Strateški okvir

Akcioni plan Crne Gore za poglavlje 23 navodi osnovne elemente opsežnih reformi u oblasti sprječavanja korupcije i borbe protiv korupcije. Njega dopunjava „operativni dokument“ usvojen 2016. godine u kome se iznose dodatne mjere za sprječavanje korupcije u određenim oblastima koje su posebno

osjetljive na korupciju, kao što su javne nabavke, privatizacija, prostorno planiranje, obrazovanje, zdravstvena zaštita, lokalna samouprava i policija. Uticaj ovih mjera, međutim, i dalje je ograničen i Crna Gora treba da razvije djelotvornije planove za sprječavanje korupcije koji će biti konkretno vezani za pojedinačne sektore.

Temeljna prava

Nastavljene su reforme s ciljem daljeg usaglašavanja sa standardima EU i međunarodnim standardima u oblasti ljudskih prava, a ostvaren je napredak naročito kada je riječ o zakonodavstvu za zabranu diskriminacije. Crna Gora sada treba da obezbijedi adekvatne mehanizme za zaštitu posebno osjetljivih grupa od diskriminacije. Sprovođenje zakonodavstva i dalje je slabo, a treba da se povećaju institucionalni kapaciteti za ljudska prava. Romska i egipćanska manjina i dalje je najugroženija zajednica i najviše izložena diskriminaciji. Nasilje zasnovano na rodnoj pripadnosti i nasilje nad djecom takođe su i dalje ozbiljni problemi u zemlji.

Da bi se riješili ovi nedostaci, Crna Gora treba naročito da:

→ dalje ojača institucije za ljudska prava i Ministarstvo za ljudska i manjinska prava, i da poveća njihovo poznavanje međunarodnih i evropskih standarda u oblasti ljudskih prava;

→ ojača primjenu i zaštitu ljudskih prava i obezbijedi djelotvornu zaštitu žrtava povreda ljudskih prava i tako što će obezbijediti djelotvorne istrage zlostavljanja koje počinje organi za sprovođenje zakona i slučajeva smrtnih ishoda i fizičkih napada na fizička lica, u skladu sa sudskom praksom Evropskog suda za ljudska prava (ESLJP);

→ obezbijedi djelotvorno sprovođenje politika iz oblasti temeljnih prava o rodnoj ravnopravnosti, pravima djeteta i pravima Roma obezbjeđivanjem dovoljno sredstava iz budžeta za

sprovođenje politika, poboljšanje kapaciteta nadležnih institucija i povećanje njihove međuinstitucionalne koordinacije.

Nije bilo novih ratifikacija **međunarodnih instrumenata za ljudska prava**. Crna Gora još uvijek treba da ratifikuje Međunarodnu konvenciju o zaštiti prava svih radnika migranata i njihovih porodica.

Crna Gora je nastavila dijalog i saradnju sa međunarodnim organizacijama za ljudska prava i tijelima za monitoring, naročito Ujedinjenih nacija (UN) i Savjeta Evrope (SE). Tokom 2017. godine Crna Gora je predstavila izvještaje o sprovođenju Konvencije UN za eliminaciju svih oblika diskriminacije žena (CEDAW) i Konvencije UN o pravima lica sa invaliditetom. Treći izvještaj o sprovođenju Okvirne konvencije o zaštiti nacionalnih manjina pripremljen je u junu 2017. godine. Izvještaj Evropskog komiteta protiv rasizma i netolerancije usvojen je u septembru 2017. godine.

Crna Gora nastavila je da obezbjeđuje dobar nivo saradnje s **Evropskim sudom za ljudska prava** i nijedna od presuda Suda u odnosu na Crnu Goru nije predmet postupka pojačanog nadzora. Od septembra 2016. godine, ESLJP je donio 15 presuda protiv Crne Gore. One su se odnosile na procesne aspekte prava na život (tj. nedostatak djelotvorne istrage), pravo na privatni život i zabranu diskriminacije. Povrede su utvrđene i kada je riječ o pravu na suđenje u razumnom roku i nedostatak djelotvornog pravnog lijeka. Još je 11 predmeta zaključeno nakon što se Vlada obavezala da će platiti naknadu za dužinu postupka. Tokom izvještajnog perioda, Sud je registrovao novih 208 predstavki protiv Crne Gore. Dana 1. februara 2018. godine pred sudom je bilo ukupno 85 neriješenih predstavki.

Potrebna su poboljšanja kada je riječ o ukupnoj svijesti institucija i pravosuđa o pravima koja štiti Evropska konvencija

za zaštitu ljudskih prava, njihovoj spremnosti da primijene standarde u svojoj svakodnevnoj praksi i poboljšaju obrazloženja svojih odluka, uključujući odluke Ustavnog suda. Nekoliko aktivnosti u ovoj oblasti je u toku, uključujući izgradnju kapaciteta u pravosuđu i objavljivanje odabranih slučajeva ESLJP na stranici Vrhovnog suda.

U oblasti **unapređenja i ostvarivanja ljudskih prava**, Ministarstvo ljudskih i manjinskih prava i institucija Zaštitnika ljudskih prava i sloboda i dalje dobijaju pomoć za jačanje svojih kapaciteta. Planira se da Ministarstvo za ljudska i manjinska prava poveća broj zaposlenih. Mora se poboljšati nekoliko aspekata rada institucije Zaštitnika ljudskih prava i sloboda, uključujući njihovu vidljivost, aktivnije informisanje o sprovedenim aktivnostima, kao i produktivnost. Međutim, i dalje ima prostora da se poveća njihova efikasnost i kvalitet njihovih mišljenja. Poboljšalo se povjerenje građana u ovu instituciju, što pokazuje i broj slučajeva koji im građani prijave. Porastao je i broj predmeta koji su pokrenuti na sopstvenu inicijativu Zaštitnika ljudskih prava i sloboda. Saradnja s organizacijama civilnog društva i dalje je pozitivna, ali bile bi poželjne sistematičnije konsultacije. Institucija Zaštitnika ljudskih prava i sloboda akreditovana je u okviru Globalnog saveza nacionalnih institucija za ljudska prava i ima status B. Finansijski resursi koji se opredjeljuju za rad Ministarstva za ljudska i manjinska prava i Instituciju Zaštitnika ljudskih prava i sloboda nijesu dovoljni da im omoguće efikasnost u vršenju njihovih poslova.

Što se tiče **prevencije torture i zlostavljanja**, Crna Gora je nastavila da radi na ispunjavanju preporuka Evropskog komiteta za prevenciju torture i nečovječnog i ponižavajućeg postupanja i kažnjavanja. Nacionalni mehanizam za prevenciju, čiji su

kapacitet i nezavisnost ojačani, nastavio je da radi kao zasebni sektor institucije Zaštitnika ljudskih prava i sloboda. Incidenti policijske brutalnosti, prijavljeni početkom 2018. godine, i nedostaci i kašnjenja u istragama i krivičnom gonjenju u slučajevima navodnog nasilja počinjenog od strane službenika za sprovođenje zakona pokazuju da ima poteškoća u iskorjenjivanju zlostavljanja i uspostavljanju prakse odvrćajućih sankcija. To se odnosi i na slučajeve nasilja u zatvorima.

Što se tiče **zatvorskog sistema**, kontinuirana su poboljšanja uslova u pritvoru, uključujući i prostorije za pritvor maloljetnika, ali u cjelini su uslovi i dalje loši. Isti je slučaj i kada je riječ o pružanju zdravstvene zaštite licima lišenim slobode i o uslovima rada zaposlenih. Sa pozitivne strane, vlasti su pripremile pravila za korišćenje fiksacije kao mjere prinude, planove za nepredviđene situacije kako bi se bolje rješavale vanredne situacije u zatvorima i nova uputstva za zdravstvenu zaštitu. Međutim, i dalje treba da se obezbijede obuke o standardima temeljnih prava u zatvorima, aktivnosti podizanja svijesti među zatvorskim službenicima obezbjeđenja i drugim zaposlenim ili izgradnje kapaciteta. Kasni se u sprovođenju sistema alternativnih sankcija i postoji poteba da se poveća kapacitet cijelog sistema za uslovnu slobodu. I dalje su ograničeni i programi za rehabilitaciju i resocijalizaciju.

Što se tiče **zaštite ličnih podataka** Crna Gora je ratifikovala Konvenciju Savjeta Evrope 108 o zaštiti lica u pogledu automatske obrade ličnih podataka i dodatni protokol. Izmjene i dopune Zakona o zaštiti podataka u vezi s video-nadzorom usvojene su u martu 2017. godine. Međutim, sprovođenje pravnog okvira za zaštitu podataka i dalje je slabo. Još uvijek nijesu počele aktivnosti na usaglašavanju šireg pravnog okvira s

novom pravnom tekovinom EU u oblasti zaštite podataka. Agencija za zaštitu ličnih podataka i slobodan pristup informacijama zaposlila je nove službenike, ali su njene aktivnosti i dalje ograničene. Podizanje svijesti treba da se nastavi, kao i obuka o standardima za zaštitu podataka, između ostalog i za sudije. Treba preduzeti dalje napore da se zakonodavstvo o zaštiti ličnih podataka dalje uskladi sa Opštom regulativom o zaštiti podataka 2016/679 i Direktivom 2016/680.

Iako su **sloboda misli, savjesti i vjeroispovjesti** i jednako postupanje prema svim vjerskim zajednicama garantovani Ustavom, nije bilo napretka u pripremi novog Zakona o slobodi vjeroispovijesti. Nastavljaju se tenzije između Srpske i Crnogorske pravoslavne crkve.

Sloboda izražavanja

Crna Gora je postigla određeni nivo spremnosti u oblasti slobode izražavanja. Tokom izvještajnog perioda nije ostvaren napredak. Nije bilo dešavanja u istragama starih predmeta nasilja nad novinarima koja bi bila vrijedna pažnje. Političko miješanje u nacionalni javni servis (RTCG) i Agenciju za elektronske medije (AEM) pitanja su za ozbiljnu zabrinutost. Medijska scena i dalje je visoko polarizovana, a i dalje postoje izazovi u razumijevanju uloge medija. Broj slučajeva klevete i dalje je visok, što ukazuje na slabe mehanizme samoregulacije. Treba da se nastavi obuka pravosuđa o sudskoj praksi ESLJP u oblasti slobode izražavanja.

Kako bi riješila ove nedostatke, Crna Gora treba naročito da:

- jasno pojača i tretira kao prioritet nastojanje da se istraže slučajevi napada na novinare;*
- obezbijedi finansijsku i uredničku nezavisnost RTCG i AEM, kao i njihovih upravljačkih organa i svih drugih medijskih kuća;*
- ojača kapacitet samoregulatornih tijela.*

Zastrašivanje novinara

Što se tiče **slobode izražavanja**, napredak u rješavanju nasilja nad novinarima i medijima i dalje je veoma ograničen, naročito u rješavanju starih neriješenih predmeta. Tokom 2017. godine bilo je sedam slučajeva napada na novinare. Tri su završila prekršajnim postupkom, dok u jednom slučaju vlasti nijesu našle ni elemente krivičnog djela, ni elemente prekršaja. Krivične istrage starih predmeta, uključujući ubistvo glavnog i odgovornog urednika dnevnih novina „Dan“ iz 2004. godine, i dalje su nedjelotvorne i vlasti do sada nijesu pojačale i prioritizovale napore da ove slučajeve riješe. U oktobru 2017. godine, prvostepeni sud dosudio je naknadu novinaru zbog nepostojanja djelotvorne istrage u pokušaju napada na njegov život 2007. godine. U istom predmetu, u novembru 2017. godine Ustavni sud dosudio je novinaru dodatnu nadoknadu. Zaštita koja je istom novinaru ponuđena povučena je na osnovu ocjene da opasnost više nije neposredna. Bilo je i prijava da su organi za sprovođenje zakona vršili neprimjereni pritisak na novinare da otkriju svoje izvore.

Ad hoc komisija za praćenje nasilja nad medijima, koja je ponovo osnovana u septembru 2016. godine, do sada je sastavila tri izvještaja koji se fokusiraju na novije predmete, i identifikuju niz nedostataka i kašnjenja u istragama. Preporuke komisije, koje je potvrdila vlada, treba da budu u potpunosti implementirane. Treba pojačati napore da se djelotvorno vrši krivično gonjenje u ovim slučajevima, kao i da se izbjegne primjena instituta zastarijevanja. Od vlasti se očekuje da pokažu nultu toleranciju za prijetnje i napade na medije, a treba i da se suzdrže od davanja izjava koje mogu da stvore okruženje koje nije pogodno za slobodu izražavanja.

Zakonodavno okruženje

Novi Zakon o RTCG stupio je na snagu u septembru 2017. godine. U njemu se predviđa da će sredstva koja će se godišnje opredjeljivati za RTCG iznositi 0,3% BDP-a. Usvojene su izmjene i dopune Zakona o elektronskim medijima koje imaju za cilj dalje usklađivanje s evropskom pravnom tekovinom. Crna Gora treba da izvrši reviziju svojih zakona koji uređuju sektor medija ili utiču na njega i to na temeljit, koherentan i koordiniran način, kako bi se obezbijedila njihova usklađenost s pravnom tekovinom EU i međunarodnim standardima za slobodu medija.

Sprovođenje zakona i drugih propisa/institucije

Broj slučajeva klevete i dalje je relativno visok, što ukazuje na slabe mehanizme samoregulacije. I dalje nema jednoobraznog pristupa kaznama, što ukazuje na to da sudska praksa ESLJP još nije dovojno poznata. Samoregulatorna tijela i dalje odražavaju ukupnu polarizaciju medijske scene u Crnoj Gori. Tek treba postići djelotovornu i jednoobraznu primjenu revidiranog etičkog kodeksa za novinare. Treba da se unaprijedi dijalog između različitih mehanizama samoregulacije s ciljem da se dalje poboljšaju profesionalni standardi u medijskom izvještavanju.

Iako nema novih slučajeva blokiranja internet servisa tokom 2017. godine, nije bilo ni upravnog ni sudskog epiloga u slučajevima blokiranja servisa za razmjenu instant poruka na dan izbora u oktobru 2016. godine, što ukazuje na to koliko je krhka sloboda izražavanja na internetu.

Javni servis

Početna pozitivna dešavanja u uredničkoj nezavisnosti i profesionalizmu RTCG osporena su slučajevima neprimjerenog

političkog miješanja i političkog pritiska na Savjet RTCG. Nekoliko članova Savjeta RTCG Skupština je razriješila i zamijenila krajem 2017. i početkom 2018. godine. Savjet RTCG u novom sastavu glasao je za smjenu predsjedavajućeg i zamjenio ga jednim od novoimenovanih članova. Zabrinutosti vezane za politički pritisak takođe su se javile u vezi s kašnjenjem u potpisivanju sporazuma Vlade sa RTCG o pružanju usluga javnog servisa i u vezi s odobravanjem kolektivnog ugovora kojim se uređuje rad zaposlenih u RTCG.

Ekonomski faktori

I dalje postoje bojazni vezane za transparentnost i nediskriminaciju u postupku oglašavanja države. Po odluci Ustavnog suda, državi se više ne dozvoljava da obezbjeđuje sredstva komercijalnim emiterima, kao što je to činila u prošlosti preko AEM. Činjenica da mnoge medijske kuće nijesu finansijski održive ima negativan uticaj na kvalitet izvještavanja i profesionalizam.

Novinari su zajednički predstavljeni u sindikatu medija Crne Gore. Takođe postoje dva udruženja koja imaju za cilj da njeguju i unapređuju profesionalno novinarstvo na polarizovanoj medijskoj sceni, ali ona tek treba da dostignu svoj puni potencijal. Nesigurna ekonomska situacija novinara, naročito izazvana nesigurnošću zaposlenja i malim platama, izlaže novinare riziku uredničkog miješanja i moguće samocenzure. Ne postoji strukturirani dijalog između Vlade i medijske zajednice o uslovima za rad novinara.

Sloboda okupljanja i udruživanja garantuje se Ustavom i relevantnim zakonskim okvirom. Ne može se reći da je 2017. godine bilo značajnih dešavanja, a postoji potreba da se ojača praktična primjena standarda u ovoj oblasti.

Kada je riječ o **imovinskim pravima**, u septembru 2017. godine Skupština je donijela novi Zakon o uređenju prostora i izgradnji objekata. Treba spriječiti proizvoljno zadiranje u ova prava u primjeni ovog zakona. I dalje se sporo odvija proces povraćaja imovine koja je u prošlosti bila predmet eksproprijacije. Crna Gora treba da obezbijedi pravičan postupak u razumnom roku kada implementira postojeći pravni okvir u oblasti imovinskih prava i povraćaja imovine.

U oblasti **zabrane diskriminacije**, izmjene i dopune Zakona o zabrani diskriminacije usvojene su u junu 2017. godine, a cilj im je dalje usklađivanje s pravnom tekovinom EU. Međutim, i dalje je malo sudskih predmeta u ovoj oblasti. Diskriminacija u zapošljavanju na osnovu političke pripadnosti i dalje se prijavljuje (pitanja diskriminacije u zapošljavanju obrađuju se i u Poglavlju 19). Rad institucije Zaštitnika ljudskih prava i sloboda u ovoj oblasti poboljšan je, ali njihovi kapaciteti treba dalje da se jačaju. Napredak ka inkriminisanju rasističkog govora i govora mržnje ostvaren je kroz nove izmjene i dopune Krivičnog zakonika u julu 2017. godine, ali broj slučajeva krivičnog gonjenja je i dalje mali.

Što se tiče jednakosti između žena i muškaraca, postoje bojazni vezane za praktični uticaj relevantnog zakonodavstva. Uz to, treba obezbijediti djelotvornost mehanizama za upućivanje na postupak promjene pola. Tokom izvještajnog perioda, Crna Gora usvojila je Akcioni plan za rodnu ravnopravnost za period 2017–2021. godine, ali njegovo sprovođenje zahtijeva ljudske, tehničke i finansijske resurse. Crna Gora treba takođe da usvoji mjere za borbu protiv stereotipa i diskriminatornih praksi, trgovine ljudima i eksploataisanja prostitucije. Takođe je neophodno poboljšati političko učešće žena, obrazovno i ekonomski ih osnažiti i baviti se potrebama žena koje se suočavaju s višestrukom

diskriminacijom. Još jedna pojava izaziva zabrinutost – selektivni abortusi, gdje je selektivnost rezultat željenog pola djeteta.

Usvajanjem Krivičnog zakonika u julu 2017. godine, Crna Gora je uskladila svoje zakonodavstvo s Istanbulskom konvencijom o **nasilju nad ženama i nasilju u porodici**. Međutim, implementacija ove Konvencije ide sporo i rodno-zasnovano nasilje i dalje izaziva ozbiljnu zabrinutost. Malo je poboljšanja ostvareno kada je riječ o kapacitetima i rodnoj senzitivnosti postojećih institucija. Treba se pozabaviti činjenicom da se u slučajevima ponovljenih prijava za nasilje u porodici izriče ograničen broj zaštitnih mjera. Tek treba da se obezbijede djelotvorne usluge za pomoć žrtvama, kao i bolja i pristupačnija besplatna pravna pomoć.

Kada je riječ o **pravima djeteta**, postoji potreba za boljom koordinacijom politika pošto nijedna institucija nema ukupnu odgovornost za ovu oblast. U aprilu 2017. godine, usvojena je Strategija za prevenciju i zaštitu djece od nasilja u porodici za period 2017–2021. godine. Izmjene i dopune Porodičnog zakona obezbijedile su bolje procesne garancije za prava djeteta i za eksplicitnu zabranu fizičkog kažnjavanja. Međutim, potrebno je više napora da se obezbijedi adekvatna implementacija. Institucija Zaštitnika ljudskih prava i sloboda pojačala je svoj rad u ovoj oblasti i u porastuje broj prijava u vezi s djecom. Potrebno je više napora i da se riješi pitanje dječijeg prosjačenja i prisilnih dječijih brakova koji uglavnom pogađaju romsku zajednicu, kao i pitanje ukupnog nasilja nad djecom. Potrebna su poboljšanja i u postupanju prema maloljetnicima u zatvorima. Izaziva zabrinutost veoma mali broj prijavljenih slučajeva seksualnog nasilja nad djecom i sama identifikacija žrtava. Proces deinstitutionalizacije mora da se

nastavi i treba da dobije podršku alternativnih usluga, kao što je hraniteljsko staranje, staranje u srodničkim porodicama i staranje bazirano u zajednici.

Ostvaren je mali napredak u **pravima lica s invaliditetom**. Usklađivanje zakonodavstva s međunarodnim standardima, uključujući Konvenciju UN o pravima lica s invaliditetom, polako napreduje. Pitanje oduzimanja poslovne sposobnosti treba rješavati bez odlaganja, u skladu sa Konvencijom. Nema jasno opredijeljenog dijela budžeta za sprovođenje strateškog i zakonskog okvira. Crna Gora i dalje treba da obezbijedi redovnu i održivu finansijsku podršku za organizacije lica s invaliditetom i adekvatno trošenje sredstava za profesionalnu rehabilitaciju. Takođe je potrebno da poboljša mehanizme konsultacija s licima s invaliditetom i organizacijama koje ih predstavljaju. Potrebno je i da se usvoje sveobuhvatne strategije za deinstitutionalizaciju i obezbjeđivanje pristupa. Treba nastaviti adaptaciju javnih objekata, uključujući i obezbjeđivanje pristupa biračkim mjestima i fakultetima državnog univerziteta.

Crna Gora nastavlja da bude lider u regionu kada je riječ o **pravima lezbijki, gejeva, biseksualnih, transrodnih i interseksualnih (LGBTI) osoba**. Ukupno gledano, vlasti nastavljaju da pokazuju otvorenost po ovom pitanju i saradnja s civilnim društvom je jaka. Priprema Zakona o građanskom partnerstvu je u toku. U septembru je u Podgorici bez ikakvog incidenta održana Nacionalna parada ponosa, ali je došlo do povećanja u broju prijava slučajeva govora mržnje usmjerenog protiv LGBTI lica, uključujući i poruke visokih vjerskih predstavnika. Uprkos poboljšanjima u odnosima između LGBTI zajednice i policije, treba poboljšati bilans rezultata krivičnih gonjenja u slučajevima govora mržnje. I dalje je potreban

nastavak i proaktivnost u naporima da se obezbijedi puno i djelotvorno sprovođenje postojećeg zakonskog okvira za zaštitu prava LGBTI osoba i da se radi na stavovima javnosti prema njima i putem kampanja za borbu protiv diskriminacije.

*Pitanja **radnih i sindikalnih prava** obrađena su u poglavlju 19.*

Potrebni su značajni naponi u oblasti **procesnih prava** da se obezbijedi puna usklađenost s pravnom tekovinom EU, naročito po pitanju prava osumnjičenih i optuženih u krivičnom postupku, kao i prava žrtava, a potrebno je opredijeliti dovoljno sredstava iz budžeta da bi se ta prava sprovela. Potrebna su poboljšanja i u širenju informacija o besplatnoj pravnoj pomoći. Ostaju bojazni vezane za pravilnu primjenu sudske prakse ESLJP u slučajevima produženog pritvora u istrazi.

Ostvaren je određeni napredak u oblasti **prava manjina**. U aprilu 2017. godine, donesen je novi Zakon o pravima manjina, koji treba da eliminiše rizik konflikta interesa u procesu dodjeljivanja sredstava manjinama. Da bi se obezbijedilo nesmetano sprovođenje, treba brzo da se donesu relevantna podzakonska akta, a kapacitet Ministarstva za ljudska i manjinska prava da se ojača.

Najnovija strategija socijalne inkluzije **Roma i Egipćana** (2016–2020) fokusira se na pravni status, obrazovanje, zapošljavanje, stambena pitanja, zdravlje, socijalno staranje i kulturni identitet i informisanje. Akcioni plan usvojen je u martu 2017. godine. Međutim, nedovoljan je budžet koji je predviđen za strategiju kako bi se postigli njeni ciljevi.

Uprkos određenom napretku, Romi ostaju najugroženija zajednica u zemlji, najviše izložena diskriminaciji. Što se tiče

obrazovanja, ostvaren je napredak u broju djece upisane u predškolsko i osnovno obrazovanje, a pripremno predškolsko obrazovanje produženo je sa dvije na četiri sedmice. Druge pozitivne mjere uključuju obezbjeđivanje besplatnih udžbenika, školarine, upisivanje na osnovu kvota u srednje i univerzitetsko obrazovanje, ljetnje kampove za romske učenike i obezbjeđivanje prevoza u Podgorici. Međutim, nivo poznavanja službenog jezika i dalje je mali, mjere sprječavanja osipanja iz škole se ne sprovode, a nedovoljna se pažnja posvećuje obrazovanju odraslih. Samo jedna trećina romskih učenika završi obavezno obrazovanje, a samo 3% (najmanje u regionu) završi srednje obrazovanje. Nastojanja da se Romi uključe u tržište rada ne daju zadovoljavajuće rezultate; učešće njihove radne snage je u padu, a neformalno zapošljavanje i dalje je veliko. Postoji potreba da se poboljšaju aktivnosti proaktivnog rada s Romima, da se prilagode osnovne aktivnosti zapošljavanja Roma i da se obezbijedi održivost rezultata. Velika većina Roma ima pristup zdravstvenom osiguranju, iako je taj procenat opao od 2011. godine.

Ogromna većina Roma živi u lošim stambenim uslovima, a mnogo ih živi u segregiranim naseljima. Takođe, gotovo polovina domaćinstava nije legalizovana. Pristup javnim uslugama i dalje je izazov. Nakon uspješnog zatvaranja kampa Konik II putem obezbjeđivanja objekata socijalnog stanovanja, vlasti treba da se pozabave stambenim uslovima domicilnih Roma i rizikom od prinudnih iseljenja u drugim opštinama. Procijenjenjuje se da 16% Roma nema registrovani pravni status. Dodatna su nastojanja potrebna u oblasti zaštite i unapređenja romskog jezika.

Što se tiče raseljenih i **interno raseljenih lica**, tokom 2017. godine Ministarstvo unutrašnjih poslova značajno je smanjilo

broj neriješenih zahtjeva za rješavanje statusa interno raseljenih lica. Od 14.781 zahtjeva, obrađeno je 14.391. U 12.064 slučajeva interno raseljena lica stekla su status stranca sa stalnim nastanjenjem, 243 zahtjeva su odbijena, a 2.093 odbačena ili je postupak obustavljen zbog nepotpune dokumentacije; 390 zahtjeva još nije riješeno. Međutim, još uvijek postoji određeni broj slučajeva ljudi bez dokumenata.

Crna Gora je potpisnica svih velikih međunarodnih konvencija koje se odnose na **apatridiju**, a s novim Zakonom o strancima koji je usvojen u februaru 2018. godine, uveden je novi zasebni postupak za utvrđivanje apatridije. Za sada nema zvanično priznatih lica bez državljanstva, uprkos činjenici da se procjenjuje da se 486 lica koja žive u Crnoj Gori smatraju apatridima.

U oblasti **prava na državljanstvo**, Crna Gora je nastavila pripreme za izradu i implementaciju sheme državljanstva za investitore. Kao zemlja kandidat, Crna Gora, kada koristi svoje prerogative za davanje državljanstva, treba da djeluje u duhu iskrene saradnje i treba da se uzdrži od bilo kakvih mjera koje mogu da ugroze postizanje EU ciljeva.

2. 2. 2. Poglavlje 24: Pravda, sloboda i bezbjednost

EU ima zajednička pravila za graničnu kontrolu, vize, spoljne migracije i azil. Saradnja u okviru Šengenskog sporazuma sa sobom nosi ukidanje graničnih kontrola unutar EU. Tu je i saradnja u oblasti borbe protiv organizovanog kriminala i terorizma kao i pravosudna, policijska i carinska saradnja.

Crna Gora je umjereno spremna da sprovodi pravnu tekovinu EU u ovoj oblasti. Pravni i strateški okvir sada su u velikoj mjeri

uspostavljeni. Ostvaren je određeni napredak, naročito po pitanju pravnog okvira za pitanja migracija. U borbi protiv organizovanog kriminala postoji početni bilans ostvarenih rezultata krivičnog gonjenja u borbi protiv krijumčarenja migranata i trgovine narkoticima. Međutim, potrebni su dalji rezultati da bi se izgradio ubjedljiv bilans ostvarenih rezultata, naročito u borbi protiv pranja novca i trgovine ljudima.

U predstojećoj godini, Crna Gora naročito treba da:

→ razvije strateški pristup finansijskim istragama, između ostalog i putem (i) usvajanja FATF koncepta finansijskih istraga; (ii) automatskog sprovođenja finansijskih istraga kada je riječ o organizovanom kriminalu, terorizmu, pranju novca i slučajevima teške korupcije; (iii) pokretanjem finansijskih istraga od samog početka krivične istrage; i (iv) primjenom multidisciplinarnog i proaktivnog pristupa finansijskim istragama;

→ nastavi da unapređuje svoje kapacitete za bavljenje iznenadnim porastom u mješovitim

tokovima migracija, naročito kada je riječ o ljudskim i materijalnim resursima;

→ nastavi da: (i) radi na poboljšanju saradnje sa susjednim zemljama na pitanjima upravljanja granicom; (ii) povećá ljudske i materijalne resurse posvećene modernizaciji infrastrukture i nadzoru granica i (iii) sprovodi antikorupcijske mjere.

Crna Gora realizuje detaljan akcioni plan koji je usvojen prije otvaranja pregovora u ovom poglavlju u decembru 2013. godine.

Borba protiv organizovanog kriminala

Crna Gora ima određeni nivo spremnosti u borbi protiv organizovanog kriminala. Određeni napredak ostvaren je u oblasti jačanja regulatornog i institucionalnog okvira koji je sada uglavnom postavljen. Međutim, bilans ostvarenih rezultata u odnosu na neke forme organizovanog kriminala, na primjer u oblasti pranja novca kao zasebnog krivičnog djela i trgovine ljudima, i dalje je ograničen. Crna Gora napravila je mali napredak u ispunjavanju ranijih preporuka.

U predstojećoj godini, Crna Gora treba naročito da:

→ pojača napore u uspostavljanju bilansa ostvarenih rezultata istraga, krivičnih gonjenja, pravosnažnih osuđujućih presuda, privremenog i trajnog oduzimanja imovine u predmetima organizovanog kriminala, s naročitim fokusom na pranje novca i trgovinu ljudima;

→ ukloni pravne i regulatorne prepreke u fazi istrage, promovisanjem proaktivnih istraga i strateškog pristupa više orijentisanog na finansijske istrage, a inspirisanog Akcionim planom EU za buduće korake u oblasti finansijskih istraga;

→ izvrši duboku reformu kako bi podigla nivo profesionalizma policije, i putem obezbjeđivanja centralizovanog i transparentnog procesa zasnovanog na rezultatima, i putem privlačenja stručnjaka odgovarajućeg profila.

Institucionalna organizacija i pravno usklađivanje

Ukupan broj policijskih službenika je 3.940. Na 100.000 stanovnika Crna Gora ima 633 policijska službenika, dok je u EU prosjek 2015. godine bio 211.

Pravni i insitucionalni okvir za borbu protiv organizovanog kriminala uglavnom postoji i usklađen je s pravnom tekovinom EU, uz izuzetak reforme policije koja je izuzetno potrebna. Čeka

se na novi Zakon o unutrašnjim poslovima, za koji se očekuje da će uvesti strukturne promjene u organizaciji policije, uključujući i zapošljavanje zasnovano na rezultatima, te sistem za ocjenjivanje i unapređivanje. Nakon primjene koraka 2 prema procedurama za veću usklađenost Komiteta eksperata Savjeta Evrope za evaluaciju primjene mjera za borbu protiv pranja novca i finansiranja terorizma (Moneyval) na Crnu Goru u decembru 2016. godine, država je izmijenila i dopunila svoj zakonodavni okvir. Međutim, izmjene i dopune Zakona o sprečavanju pranja novca i finansiranja terorizma tek treba da se usvoje, uključujući i obezbjeđivanje daljeg usklađivanja s novousvojenim standardima Radne grupe za finansijske mjere protiv pranja novca (FATF).

U specijalnoj policijskoj jedinici koja se bavi predmetima organizovanog kriminala visokog profila, sada je popunjeno svih 20 radnih mjesta. U Specijalnom tužilaštvu, trenutno je popunjeno 35 od 37 predviđenih radnih mjesta. Uz to, porastao je broj specijalizovanog kadra koji pomaže specijalnom tužiocu.

Crna Gora dostigla je *dobar nivo spremnosti* za sprovođenje pravne tekovine EU u oblasti međunarodne saradnje policije. Sistem automatske identifikacije otiska prsta (AFIS) postao je operativan u martu 2017. godine. Kako se zahtijeva u pravnoj tekovini EU, Crna Gora sada ima pet kontakt-tačaka koje puno radno vrijeme rade na razmjeni obavještajnih podataka s organima za sprovođenje zakona država članica, i jednu nacionalnu kontakt-tačku za fudbalske utakmice i zaštitu javnih ličnosti. Šengenski informacioni sistem postepeno je ugrađen u nacionalnu bazu podataka, a Kancelarija za zahtjev za dopunske informacije kod nacionalnih unosa (SIRENE) biće operativna 2019. godine. Crna Gora aktivno i efikasno učestvuje u regionalnoj i međunarodnoj saradnji policije preko Europolu, Interpolu i Centra za sprovođenje zakona za Jugoistočnu Evropu. Od januara 2017. godine preko Europolu razmijenjeno

je 2.795 informacija. Crna Gora integrisala je Mrežu aplikacija za sigurnu razmjenu podataka u nacionalnu aplikaciju za upravljanje predmetima, za svrhe automatske komunikacije s Europolom. Međutim, Crna Gora još uvijek nema tehničku mogućnost da automatski razmjenjuje DNA, otiske prsta i vozila.

Kada je riječ o **strateškom okviru**, Crna Gora ima sektorske strategije i akcione planove za borbu protiv organizovanog kriminala, uključujući borbu protiv trgovine ljudima i pranja novca, sprječavanje narkomanije i trgovine oružjem. Nova nacionalna Procjena opasnosti od teškog i organizovanog kriminala usvojena je u decembru 2017. godine i u njoj je utvrđeno šest prioritetnih oblasti za period 2018–2019. godine (terorizam i vjerski ekstremizam, krijumčarenje narkotika, nezakonite migracije, teška krivična djela do kojih dolazi usljed sukoba između organizovanih kriminalnih grupa, zelenašenje i korupcija na visokom nivou).

Kapacitet za sprovođenje i izvršenje

Istrage krivičnih djela organizovanog kriminala pokrenute su protiv 63 lica, od kojih je protiv 43 lica podignuta optužnica. Istrage u oblasti visokotehnološkog kriminala, uključujući onlajn seksualno zlostavljanje djece, i dalje su veoma rijetke. Kada je riječ o trgovini ljudima, tokom izvještajnog perioda pokrenuto je prvo krivično gonjenje u posljednje tri godine, ali nije izrečena osuđujuća presuda. Nije bilo osuđujućih presuda ni za krivična djela pranja novca.

Moćne kriminalne grupe djeluju u zemlji i iz zemlje prema inostranstvu. Njihove aktivnosti obuhvataju trgovinu narkoticima, krijumčarenje cigareta, krijumčarenje migranata, pranje novca, organizovana krivična djela protiv imovine i protiv lica. Kriminalna djelatnost često za posljedicu ima

ubistva među kriminalnim grupama. Borba protiv organizovanog kriminala i korupcije ostaje od temeljnog značaja za suzbijanje infiltriranja kriminala u politički, pravni i ekonomski sistem.

I dalje postoji jaz između utvrđenih strateških prioriteta i operativnih prioriteta. Treba stvoriti uslove koji će omogućiti i Specijalnoj policijskoj jedinici i Specijalnom tužilaštvu da dalje zapošljavaju i zadrže najprikladnije profile stručnjaka visokog nivoa. Da bi zadržalo svoje stručnjake, Specijalno državno tužilaštvo treba da izvrši reviziju sistematizacije radnih mjesta i obezbijedi im dovoljne naknade. Potrebno je riješiti loše prostorne uslove u kojima radi Specijalno tužilaštvo. Sve u svemu, između Specijalne policijske jedinice i Specijalnog državnog tužilaštva postoji dobra saradnja, naročito otkad su osnovani specijalni zajednički istražni timovi.

Takođe su potrebne mjere kojima bi se strogo obezbijedilo da nema političkog miješanja u operativne aktivnosti organa za sprovođenje zakona i postupanje u predmetima. Uz to, niz tehničkih nedostataka, i pravne i operativne prirode, i dalje sprečava Crnu Goru da postigne ubjedljivije rezultate u ovoj oblasti.

Proaktivne istrage koje su pokrenute na osnovu **rada policije koji je vođen obavještajnim podacima** i dalje su rijetke u poređenju s istragama koje se pokrenu na osnovu dobijenih signala. Policija treba da djeluje više na svoju inicijativu, a tužioci treba da više poslova delegiraju policiji. Ovaj izuzetno potreban pomak u istražnoj praksi zahtijeva bolju razmjenu podataka između lokalnog i centralnog nivoa. Prikupljanje informacija od strane policije i dalje sprečava nedostatak direktnog elektronskog pristupa ključnim bazama podataka. Očekuje se da sigurni kanal komunikacije, uspostavljen u oktobru 2017. godine između najznačajnijih zainteresovanih

strana (tj. Ministarstva pravde, Ministarstva unutrašnjih poslova i Ministarstva finansija, Vrhovnog državnog tužioca i Vrhovnog suda), bude pogodan za razmjenu podataka između organa i da se pomognu istrage i krivično gonjenje.

Finansijske istrage i dalje su uglavnom ograničene na trajno oduzimanje imovine i pokreću se samo kada je krivična istraga odmakla i ne u isto vrijeme kad i krivična istraga. Zakonski uslovi za pokretanje finansijske istrage pretjerano su formalistički. Crna Gora treba da pripremi strateški i proaktivan pristup finansijskim istragama.

Što se tiče **trajnog oduzimanja imovine**, 2017. godine bilo je 12 slučajeva u kojima je imovina trajno oduzeta (2016. godine bilo ih je 37), a u 20 slučajeva imovina je privremeno oduzeta (2016. godine bilo ih je pet). Međutim, većina oduzimanja imovine usmjerena je na imovinu čije je korišćenje doprinijelo počinjavanju krivičnog djela, a ne na imovinu stečenu kriminalom. Trajno oduzimanje imovine stečene kriminalom treba da postane strateški prioritet u borbi protiv organizovanog kriminala, terorizma i korupcije na visokom nivou. Kriminalne grupe uključene su u sve veći broj profitabilnih nezakonitih aktivnosti i značajan profit reinvestiraju u privredu. Crna Gora ima Sektor za oduzetu imovinu, sa specijalizovanom jedinicom za upravljanje privremeno oduzetom imovinom. Međutim, instrumenti za zamrzavanje, upravljanje i trajno oduzimanje imovine stečene kriminalom nijesu dovoljno djelotvorni. Crna Gora, stoga, treba da izradi i sprovede opsežniji i koherentniji pravni okvir za trajno oduzimanje imovine stečene kriminalom.

U skladu s pravnom tekovinom EU, Crna Gora treba naročito: (i) da se fokusira na sprovođenje pravila o trajnom oduzimanju imovine koja nije direktno povezana s konkretnim krivičnim

djelom, već je jasno rezultat sličnih kriminalnih aktivnosti koje je počinilo osuđeno lice (**prošireno oduzimanje**); (ii) da se fokusira i na pravila za trajno oduzimanje imovine stečene kriminalom koja je namjerno prenesena s osumnjičenog lica na neko treće lice (**oduzimanje imovine od trećeg lica**); (iii) da omogući trajno oduzimanje imovine stečene kriminalom kada nije moguća osuđujuća presuda za krivično djelo, naročito kada osumnjičeni premine, trajno oboli ili je u bijegu (**oduzimanje bez presude**); i (iv) da obezbijedi da nadležni organi sistematičnije privremeno zamrzavaju imovinu za koju postoji rizik da će nestati ukoliko se ne preduzmu nikakve radnje, uz obavezu da se od suda dobije potvrda što je prije moguće (**oduzimanje kao privremena mjera obezbjeđenja**). Uz to, od ključnog je značaja omogućiti da se finansijska istraga imovine nekog lica odvija godinama nakon izricanja osuđujuće presude kako bi se u potpunosti izvršio ranije izdat nalog za trajno oduzimanje (**djelotvorno izvršenje**). Crna Gora treba takođe hitno da ojača svoje kapacitete za upravljanje privremeno ili trajno oduzetom imovinom tako da ona ne izgubi svoju ekonomsku vrijednost (**upravljanje imovinom**).

Borba protiv **pranja novca** nije dovoljno efikasna da bi imala ubjedljive rezultate. Izvještava se o nekoliko krivičnih istraga u slučaju sumnji za pranje novca, ali samo je jedan slučaj stigao pred sud posljednjih godina (vidjeti i Poglavlje 4). Pranje novca često se ne goni krivično kao zasebno krivično djelo, već u vezi s drugim krivičnim djelima, što ometa napredak u ovoj oblasti. Oslobođajuće presude izrečene optuženima u nekoliko visokoprofilnih predmeta šalju negativne signale i izazivaju bojazni vezane za kvalitet istraga i prikupljanje dokaza u slučajevima pranja novca. Treba potvrđivati sposobnost sudova da se zaštite od političkog miješanja u visokoprofilnim predmetima i treba ih podržati jakim i profesionalnijim

istragama baziranim na dokazima. Uravnoteženijim korišćenjem sporazuma o priznavanju krivice u slučajevima organizovanog kriminala mogao bi se izbjeći utisak da postoji nekažnjivost.

Crna Gora nije ostvarila napredak u borbi protiv **trgovine ljudima** iako pravni, institucionalni i strateški okviri postoje i stalno se poboljšavaju. Neuspjeh u identifikaciji žrtava i otkrivanju organizovane i prisilne prirode prostitucije, dječijeg prosjačenja i određenih formi rada dovodi u pitanje političku volju i spremnost policije i tužilaštva da se djelotvorno bave ovom vrstom kriminala. Proaktivne istrage moraju postati opšta praksa u ovoj oblasti. Sve zainteresovane strane (tj. policija, tužioci, sudije, inspekcija rada i socijalni radnici) treba da poboljšaju svoj operativni kapacitet i svoju sposobnost zajedničkog rada u multidisciplinarnom pristupu prevenciji i represiji trgovine ljudima i zaštiti žrtava. Treba poboljšati saradnju između nevladinih organizacija i policijskih jedinica, te napore da se stvore uslovi za efikasno upućivanje slučajeva iz nevladinih organizacija policiji. Treba ojačati svijest o međunarodnim standardima u oblasti ljudskih prava i o sudskoj praksi među sudijama, kod policije, socijalnih radnika i inspektora rada. Crna Gora treba da pokaže da je u stanju da uspostavi bilans ostvarenih rezultata u ovoj oblasti.

Crna Gora učestvuje u implementaciji Akcionog plana za borbu protiv nezakonite trgovine **vatrenim oružjem** između EU i regiona Jugoistočne Evrope (za period 2015–2019. godine). Crna Gora sprovodi nacionalnu Strategiju kontrole i smanjenja malog i lakog naoružanja i municije i prateći Akcioni plan za period 2013–2018. godine.

Postoje stalne zabrinutosti vezane za borbu protiv **nezakonite**

trgovine duvanom preko Crne Gore, naročito Luke Bar, koja služi kao platforma za krijumčarenje falsifikovanih cigareta u EU zajedno sa zakonito proizvedenim cigaretama i cigaretama kojima se nezakonito trguje. Crna Gora aktivno pojačava svoju saradnju s evropskim carinskim organima kako bi se ovo pitanje riješilo. Potrebno je uraditi više na izgradnji solidnog bilansa ostvarenih rezultata, uključujući sistematičnije provjere saobraćaja teretnim brodovima, ojačanu saradnju između granične policije i carina, poboljšane proaktivne istrage i češću upotrebu finansijskih istraga kako bi se razotkrila struktura organizovanog kriminala koja se nalazi iza naizgled izolovanih slučajeva krijumčarenja.

Borba protiv terorizma

Institucionalna organizacija i pravno usklađivanje

Pravni okvir Crne Gore u velikoj je mjeri usklađen s pravnom tekovinom EU i međunarodnim instrumentima u oblasti borbe protiv terorizma, iako zakon o sprečavanju pranja novca i finansiranja terorizma još treba izmijeniti i dopuniti, u skladu s preporukama *Moneyvala*. Nastavlja se saradnja s Interpolom na održavanju integracije baza podataka, naročito za sprječavanje stranih boraca u prelasku preko granica. U julu 2017. godine Crna Gora je ratifikovala Dodatni protokol uz Konvenciju Savjeta Evrope o prevenciji terorizma.

Kapacitet za sprovođenje i izvršenje

Sprovođenje strategije za borbu protiv nasilnog ekstremizma za period 2016–2018. godine kasni zbog nedovoljnih kapaciteta i resursa. Broj istraga i krivičnih gonjenja u ovoj oblasti i dalje je veoma mali. Ova vrsta kriminala nije u velikoj mjeri prisutna u radu organa za sprovođenje zakona pošto je Crnu Goru za sada samo marginalno pogodila pojava radikalizacije i stranih

boraca. Postoje dokazi za 23 odlaska državljana Crne Gore (uključujući pet žena i troje djece) na ratište u Siriji od početka sukoba tamo, od čega je navodno šest završilo smrtnim ishodom, dok se 19 lica vratilo u Crnu Goru. Specijalno državno tužilaštvo sprovodi preliminarne istrage u tri slučaja crnogorskih državljana koji su se navodno borili u ratnoj zoni ili finansirali odlazak stranih boraca na ratište. Uz to, nekoliko crnogorskih državljana navodno se bori u istočnoj Ukrajini na strani proruskih separatista. Dva borca su krivično gonjena i osuđena kada su se vratila u Crnu Goru zbog učešća u stranim oružanim formacijama. Što se tiče drugih vrsta opasnosti od terorizma, suđenje vezano za pokušaj državnog udara na dan izbora počelo je u septembru 2017. godine u Višem sudu u Podgorici.

Uprkos tome što je opasnost od terorizma u Crnoj Gori relativno slabo vidljiva, naročito u vezi s radikalizacijom i povratkom stranih boraca, institucionalna svijest treba da se pojača kako bi se pratile moguće terorističke prijetnje. Preventivne aktivnosti usmjerene na borbu protiv radikalizacije u ovoj oblasti treba da se razviju, kao i mjere reintegracije kada se radikalizovana lica vrate, kako je i predviđeno strategijom za borbu protiv nasilnog ekstremizma. Crna Gora treba da imenuje nacionalnu kontakt-tačku za sprječavanje i suzbijanje nasilnog ekstremizma. Bilans ostvarenih rezultata u sprečavanju i rješavanju finansiranja terorizma tek treba da se izgradi.

Zakonite i nezakonite migracije

Institucionalna organizacija i pravno usklađivanje

Strateški okvir za zakonite i nezakonite migracije u velikoj je mjeri postavljen nakon što je u februaru 2017. godine usvojena Strategija za integrisano upravljanje migracijama za period 2017–2020. godine. Ova strategija ima za cilj da obezbijedi

razvoj integrisanog pristupa upravljanju migracijama. Međutim, i dalje su potrebna značajna poboljšanja u međusobnoj saradnji ministarstava u oblasti migracija.

Novi Zakon o strancima usvojen je u februaru 2018. godine. Njime se uređuju: ulazak, izlazak, kretanje, boravak i prava na rad stranaca u Crnoj Gori, ali i povratak, uključujući dobrovoljne povratke, te zabrane ulaska (čime se vrši usklađivanje pravnog okvira sa pravnom tekovinom EU i kod zakonitih i kod nezakonitih migracija). Za sprovođenje ovog zakona biće potrebno da se usvoji značajan broj podzakonskih akata, koji će naročito uređivati postupak prijave za različite kategorije stranaca i lica bez državljanstva. Crna Gora još nije uvela zasebni postupak za utvrđivanje apatridije, uprkos tome što je ratifikovala relevantnu Konvenciju 2013. godine. Što se tiče nezakonitih migracija, u maju 2017. godine usvojene su izmjene i dopune Krivičnog zakonika koje omogućavaju sprovođenje Protokola uz Konvenciju UNTOC-a protiv krijumčarenja migranata.

Crna Gora ima 13 protokola za sprovođenje readmisije sa državama članicama EU i 10 sporazuma o readmisiji sa državama koje nijesu članice EU (uključujući i sve susjedne države, bivšu jugoslovensku republiku Makedoniju i Tursku).

Kapacitet za sprovođenje i izvršenje

Tokom 2017. godine 614 lica spriječeno je da nezakonito pređe granicu, od čega 438 van graničnih prelaza. Istrage vezane za krijumčarenje migranata sprovode se redovno, često u saradnji sa policijskim službama partnerskih zemalja.

Ugovor o readmisiji sa EU i dalje se sprovodi na zadovoljavajući način. Od država članica EU tokom 2017. godine pristiglo je 379 zahtjeva za readmisiju. Od svih trećih zemalja, Crna Gora bilježi najveću stopu povratka iz država članica i država pridruženih Šengenskom sporazumu.

Prihvatanje zahtjeva za readmisiju koji se odnose na državljane trećih zemalja i dalje je mali. Saradnja sa državama koje su najznačajniji partneri Crne Gore u postupcima za readmisiju, a države su članice EU, mora se u ovom smislu poboljšati.

Na kraju 2017. godine, Crna Gora se suočila sa velikim prilivom migranata, uglavnom iz sjeverne Afrike, što predstavlja pritisak za Prihvatilište za strance. Tokom godine bila su smještena 234 nezakonita migranta, dok ih je 2016. godine bilo 123, a vraćeno je 85 nezakonitih migranata.

Iako je Crna Gora za sada van glavne zapadnobalkanske migrantske rute na putu ka EU, ona mora jačati svoj kapacitet da se nosi sa iznenadnim porastom pritiska koji je vezan za migracije i da hitno rješava pitanja kapaciteta za prihvrat, uključujući naročitu pažnju koja se mora posvetiti djeci. Relevantni akcioni plan za slučaj mogućeg priliva izbjeglica i migranata ne pominje u velikoj mjeri njihove specifične potrebe. U borbi protiv krijumčarenja migranata, organi za sprovođenje zakona treba bolje da iskoriste regionalne inicijative i mogućnost učešća u zajedničkim istražnim timovima.

Azil

Institucionalna organizacija i pravno usklađivanje

Zakonski okvir za azil usklađen je sa standardima EU u oblasti azila od stupanja na snagu novog Zakona o azilu u januaru 2018. godine. Ostaje da se usvoje podzakonska akta, naročito o bezbjednim zemljama porijekla. Po novom zakonu, Ministarstvo unutrašnjih poslova preuzima upravljanje Centrom za tražioce azila, što predstavlja centralizaciju najznačajnijih funkcija sistema za azil (tj. prvostepeno određivanje međunarodne zaštite i usluge prihvata). Integracija izbjeglica, uključujući pristup zapošljavanju, i dalje je u nadležnosti

Ministarstva rada i socijalnog staranja. Zakon takođe predviđa sprovođenje pravne tekovine EU o sadržaju međunarodne zaštite; ovaj temeljni aspekt politike za azil zahtijevaće jače pripreme i bolju koordinaciju s nadležnim ministarstvima.

Još jedna važna promjena jeste prenos nadležnosti za odlučivanje po žalbama u vezi s azilom sa Državne komisije za rješavanje po žalbama za azil na Upravni sud. Državna komisija za rješavanje po žalbama za azil primila je 2017. godine 156 pritužbi i ima zaostatak od oko 110 predmeta. Ne postoji zakonska odredba koja uređuje prenošenje ovih predmeta Upravnom sudu. Tražioci azila koji su predali žalbe čekaju nekoliko mjeseci, a u međuvremenu su smješteni u Centru za tražioce azila, čiji je kapacitet već preopterećen.

Sve zainteresovane strane, uključujući Direkciju za azil Ministarstva unutrašnjih poslova, Kancelariju za azil, Upravni sud i ministarstva nadležna za socijalna pitanja treba dalje obučiti i izgraditi njihove kapacitete kako bi mogli da ispunjavaju svoje nove poslove i obaveze definisane zakonom.

Kapacitet za sprovođenje i izvršenje

U Kancelariji za azil popunjeno je devet od 10 radnih mjesta. Novi Zakon o azilu podiže standarde u postupku po zahtjevu za azil i da bi se ti standardi ispunili potrebno je ojačati ljudske i stručne kapacitete Kancelarije za azil.

Broj zahtjeva za azil značajno je porastao u odnosu na 2016. godinu kada ih je bilo 335. Tokom 2017. bilo je 849 zahtjeva. Gotovo polovinu tražilaca azila čine državljani Alžira, a iza njih slijede državljani Iraka, Maroka i Sirije. Kao i prethodnih godina, većina tražilaca azila tajno je napustila zemlju prije završetka postupka, pošto većina tražilaca azila ne doživljava Crnu Goru kao svoje krajnje odredište. Stoga je broj lica pod međunarodnom zaštitom u Crnoj Gori mali – ukupno 28 lica, krajem 2017. godine. Ovaj sistem je ipak izložen riziku od

zagušenja zbog kontinuiranog rasta broja zahtjeva i rizika od pretrpanosti Centra za tražioce azila koja može zbog toga nastati.

Broj tražilaca azila koji su smješteni tokom godine porastao je sa 259, koliko ih je bilo 2016. godine, na 799 koliko ih je bilo 2017. godine. Centar za tražioce azila ima osoblje specijalizovanih profila – socijalne radnike, psihologe i medicinske tehničare, ali se i dalje suočava s problemom u kadrovskoj popunjenosti što dovodi do kašnjenja u pružanju nekih osnovnih usluga, kao što je zdravstvena zaštita. Da bi se dopunili kapaciteti Centra za tražioce azila, Centar za strance (iako je objekat pritvornog tipa) i hotelski smještaj na Koniku privremeno su korišćeni kao prihvatni objekti. Međutim, tu se pružaju samo neke od osnovnih usluga.

Iako su kapaciteti Crne Gore za rješavanje zahtjeva za azil za sada dovoljni, pred njima su sada sljedeći izazovi: (i) sve veći broj tražilaca azila i veća dužina njihovog boravka, ponekad zbog dugih postupaka po žalbi; i (ii) uvođenje zahtjevnijeg postupka po zahtjevu za azil koji je u skladu sa standardima EU.

Crna Gora mora prioritetno otvoriti dodatne kapacitete za prihvatanje koji ispunjavaju tražene standarde, uključujući i kapacitete za maloljetnike s pratnjom i bez nje. Mora se povećati broj zaposlenih i u službama za prihvatanje i u službama za određivanje statusa, a moraju se ojačati i kapaciteti zaposlenih u svim relevantnim upravama. Da bi se nosili sa izazovima koje sa sobom nosi integrisana i efikasna politika azila, mora se značajno poboljšati koordinacija između ministarstava i različitih službi.

Vizna politika

Nakon usvajanja Šengenskog akcionog plana u februaru 2017. godine, Crna Gora nastavila je da usklađuje svoje zakonodavstvo s pravnom tekovinom EU u oblasti viza.

Izmjene i dopune Uredbe o viznom režimu usvojene su u martu 2017. godine i njima se obustavlja obaveza za vize za kratke boravke, za boravke dužine do 90 dana za državljane sedam pacifičkih zemalja koje su uključene na bezviznu listu EU. Crna Gora je privremeno izuzela državljane Rusije, Jermenije, Kazahstana i Gruzije iz obaveze posjedovanja vize za kratke boravke, iako mjere sezonskog izuzimanja od zahtjeva za vize nijesu u skladu s pravnom tekovinom EU. Crna Gora treba progresivno da uskladi svoju viznu politiku s viznom politikom EU. Završen je softver za automatizovanje procesa izdavanja viza. U okviru pilot-programa, nekoliko konzularnih misija Crne Gore i Ministarstvo unutrašnjih poslova sada su povezani s nacionalnim viznim informacionim sistemom. Od oktobra 2016. godine, pet ambasada Crne Gore može da izdaje vizne naljepnice. Samo 12 viza izdato je na granicama tokom 2017. godine. Ti su izuzeci bili u skladu s pravnom tekovinom EU.

Da bi se spriječila zloupotreba bezviznog režima s Evropskom unijom, Crna Gora je nastavila da sprovodi mjere koje se preporučuju u izvještajima Evropske komisije o praćenju nakon vizne liberalizacije, uključujući i one vezane za bolju integraciju romske zajednice.

Šengen i spoljne granice

Institucionalna organizacija i pravno usklađivanje

Crna Gora je postigla određeni nivo spremnosti u pogledu Šengena i spoljnjih granica. Zakonodavni okvir u ovoj oblasti treba dalje izmijeniti da bi se usaglasio s pravnom tekovinom EU koja se odnosi na Šengen, naročito u odnosu na kontrolu granica i lokalne aranžmane za prekogranični saobraćaj.

Strateški okvir postoji, sa Strategijom integrisanog upravljanja granicama za period 2014–2018. godine i akcionim planom za Šengen.

Granična policija, sektor policije u okviru Ministarstva unutrašnjih poslova, reorganizovan je u tri regionalna centra i jedan centar za koordinaciju na nacionalnom nivou. Saradnja između granične policije, carina i Uprave policije Ministarstva unutrašnjih poslova nastavila je da se poboljšava, uključujući i putem uzajamnog pristupa bazama podataka. U februaru 2017. godine Uprava policije i drugi relevantni upravni organi potpisali su zajednički plan za sprječavanje korupcije na granicama.

Kapacitet za sprovođenje i izvršenje

Granična policija nema dovoljno ljudskih resursa. To je djelimično riješeno Strategijom za integrisano upravljanje granicama čiji je fokus na reorganizaciji granične policije kako bi efikasnije koristila resurse i na jačanju vještina za obuke i analitičkih kapaciteta. Međutim, i dalje je potrebno prioritarno rješavati nedostatke.

U graničnoj policiji još uvijek je upražnjeno oko 200 radnih mjesta, s ukupnom ozbiljnom razlikom u pogledu rodne pripadnosti zaposlenih. Ipak, prema Šengenskom akcionom planu, graničnoj policiji biće potrebno još oko 600 policijskih službenika. I dalje postoje nedostaci u transparentnosti i profesionalizmu u sistemu zapošljavanja u graničnoj policiji i oni se moraju rješavati najavljenom reformom policije.

Bilans ostvarenih rezultata Crne Gore u otkrivanju falsifikovanih dokumenata porastao je sa 61, koliko ih je otkriveno 2016. godine, na 137 tokom 2017. godine, ali i dalje je na niskom nivou zbog nedovoljne obuke i nedostatka odgovarajućih uređaja. Nastavlja se rekonstrukcija nekih graničnih prelaza, kako bi se oni uskladili s evropskim standardima. Treba opredijeliti više finansijskih sredstava za modernizaciju infrastrukture na granicama i pojačati nadzor zelene i plave granice (naročito elektronski nadzor) i nadzor na

graničnim prelazima (posebno na granici s Albanijom). Saradnja na morskoj granici sa Hrvatskom, Albanijom i Italijom takođe treba da se poboljša.

Saradnja sa susjednim zemljama na tehničkom nivou i dalje je dobra. Sporazumi o razgraničenju još nijesu zaključeni sa Srbijom i Hrvatskom, a pregovara se o sporazumu s Albanijom. Crna Gora je ratifikovala sporazum o razgraničenju sa Kosovom.³ U februaru 2018. godine predsjednici su potpisali zajedničku izjavu u kojoj su pozvali parlament Kosova da ratifikuje taj sporazum. Sporazumi o pograničnom saobraćaju sa Srbijom i Bosnom i Hercegovinom još nijesu potpisani, a postojeći sporazum sa Hrvatskom treba da se uskladi sa pravnom tekovinom EU. Tokom 2017. godine Crna Gora je realizovala 196 zajedničkih patrola sa Albanijom, 156 sa Srbijom, 283 sa Bosnom i Hercegovinom, 73 s Kosovom i 11 sa Hrvatskom. Spriječeno je 211 slučajeva nezakonitog ulaska u zemlju. Regionalni centar za policijsku saradnju u Trebinju potpuno je u funkciji. U maju 2017. godine Ministarstva unutrašnjih poslova Crne Gore, Albanije i Kosova potpisala su zajednički Protokol o uspostavljanju Zajedničkog centra za policijsku saradnju u Plavu. Razgovori o zajedničkom rušenju alternativnih puteva za prelazak zajedničkih granica između Crne Gore i Srbije i Kosova još su u toku. U borbi protiv prekograničnog kriminala Crna Gora kontinuirano sarađuje sa Europolom, Interpolom i Evropskom agencijom za graničnu i obalsku stražu.

Što se tiče borbe protiv korupcije na granicama, iako postoje određene preventivne mjere, bilans ostvarenih rezultata u otkrivanju korupcije, istragama i krivičnom gonjenju tek treba uspostaviti. Treba implementirati Šengenski katalog preporuka i

³ Ovakav naziv ne dovodi u pitanje stavove o statusu, i u skladu je s rezolucijom Savjeta bezbjednosti UN 1244 i Mišljenjem Međunarodnog suda pravde o proglašenju nezavisnosti Kosova.

najboljih praksi za sprječavanje korupcije, naročito ugradnju kamera u stanicama granične policije koje su na prvoj liniji.

Pravosudna saradnja u građanskim i krivičnim stvarima

I dalje jačaju institucionalno i pravno okruženje. Što se tiče *pravosudne saradnje u krivičnim stvarima* u junu je stupio na snagu sporazum o saradnji između Crne Gore i Eurojusta. U decembru je u Eurojustu počeo da radi crnogorski tužilac za vezu. Crna Gora je 2017. godine bila uključena u četiri predmeta Eurojusta (2016. godine bila je uključena u dva predmeta), uglavnom vezanih za prevaru, terorizam i pranje novca. Još nije usvojen nacrt Zakona o pravosudnoj saradnji u krivičnim stvarima sa državama članicama EU, osmišljen kako bi se domaće zakonodavstvo uskladilo s nekoliko instrumenata pravne tekovine.

Kada je riječ o *sudskoj saradnji u građanskim stvarima*, Haška konvencija o međunarodnom ostvarivanju prava na izdržavanje djeteta primjenjuje se od 1. januara 2017. godine. U oktobru 2017. godine Crna Gora je potpisala Hašku konvenciju o sporazumima o izboru suda.

Još nije došlo do neophodnog povećanja broja zaposlenih u oblasti pravosudne saradnje u građanskim i krivičnim stvarima. Nastavlja se obuka zaposlenih iz Ministarstva pravde, te obuka sudija i tužilaca, ali još uvijek nije usvojen formalni plan obuke o pravosudnoj saradnji u krivičnim stvarima.

Statistički podaci o rješavanju zahtjeva za pravosudnom saradnjom u krivičnim i građanskim stvarima i dalje pokazuju da ima zaostalih predmeta, naročito u saradnji sa susjednim zemljama, ali se problem zaostalih predmeta postepeno rješava.

Saradnja u oblasti droga

U velikoj mjeri postoji pravni, institucionalni i strateški okvir. Crna Gora sprovodi svoju nacionalnu strategiju za droge i akcioni

plan (u skladu sa Strategijom i Akcionim planom EU), između ostalog i putem obuke relevantnog osoblja. Nastavlja se bliska saradnja s Evropskim centrom za praćenje narkotika i zavisnosti od narkotika (EMCDDA). Forenzički centar Crne Gore kao akreditovana laboratorija sarađuje s policijom na otkrivanju kokaina. U funkciji je nacionalna mreža eksperata u relevantnim ministarstvima. Crna Gora je položila temelje za nacionalni sistem ranog upozorenja na nove psihoaktivne supstance, ali sam sistem treba dalje da se konsoliduje da bi ispunio EMCDDA standarde. Nacionalna kontakt-tačka koja se nalazi u Ministarstvu zdravlja trenutno uključuje samo jednu osobu. Potrebno je više resursa da bi se poboljšao rad na praćenju opojnih droga i koordiniranju relevantnih uprava. Nastavlja se saradnja s Europolom u oblasti novootkrivenih narkotika, a i s civilnim društvom na rehabilitaciji zavisnika od opojnih droga.

Crna Gora ostaje mjesto ulaska narkotika i tranzitna je zemlja za njihov dalji put ka zapadnoj Evropi. Iako je Crna Gora tradicionalno malo potrošačko tržište, prijavljeni blagi porast u potrošnji kanabisa izazvan je blizinom Albanije koja je najznačajniji proizvođač, ali i manjom lokalnom proizvodnjom. Tokom 2017. godine oboren je rekord u zaplijeni narkotika (2,65 tona) i to uglavnom biljke kanabisa iz Albanije. Podneseno je 135 krivičnih prijava protiv 179 lica. Odsjek za borbu protiv droge istražio je niz slučajeva povezanih sa drogama 2017. godine, i putem korišćenja specijalnih mjera nadzora, i sproveo nekoliko drugih istraga u okviru međunarodnih slučajeva, u plodnoj saradnji s policijskim službama trećih zemalja.

Organi za sprovođenje zakona treba da poboljšaju svoje kapacitete za bavljenje složenim međunarodnim kriminalnim mrežama za trgovinu drogama. Još uvijek nema solidnog bilansa ostvarenih rezultata u privremenom i trajnom oduzimanju prihoda od krivičnih djela vezanih za narkotike, niti u finansijskim istragama vezanim za ovu oblast. Odsjek za

borbu protiv droge još uvijek nema dovoljan broj zaposlenih. Nedostatak bezbjednog skladišta za čuvanje zaplijenjene droge i prekursora prije uništenja i dalje je razlog za zabrinutost. Tek treba uspostaviti odgovarajući proces za uništenje prekursora. Kada je riječ o zaplijeni opojnih droga, koja se zahtijeva po protokolu EU, potrebno je uspostaviti jedinstvenu bazu podataka kako bi se prikupljali, analizirali i razmjenjivali svi podaci o zaplijenama opojnih droga.

Saradnja u oblasti carina

Uprava carina primjenjuje analizu rizika i nastavila je da poboljšava IT podršku za sistem upravljanja rizicima. Ona sada ima istražna ovlašćenja i sarađuje s organima za sprovođenje zakona po sporazumu i memorandumu o uzajamnoj saradnji i razmjeni informacija. Međunarodna saradnja funkcioniše na osnovu 30 potpisanih bilateralnih ugovora o carinskim stvarima, uključujući 12 sa državama članicama EU. Uprava carina Crne Gore učestvovala je u nizu zajedničkih međunarodnih operacija s ciljem da se spriječi nezakonita trgovina psihoaktivnim supstancama, drogama i prekursorima, vatrenim oružjem, kulturnim dobrima, naftnim derivatima, falsifikovanom robom i cigaretama. U martu 2017. godine došlo je do značajne zaplijene cigareta u vrijednosti od četiri miliona eura. Nezakonita trgovina duvanom ostaje razlog za zabrinutost, a moraju se ojačati kapaciteti Uprave carina za rad na prevenciji.

Falsifikovanje eura (krivičnopravni aspekti)

Crna Gora je preduzela korake da svoje zakonodavstvo uskladi s pravnom tekovinom EU u oblasti suzbijanja falsifikovanih valuta i uspostavljeni su nadležni organi i procedure za postupanje sa falsifikovanim novcem. Crna Gora je ratifikovala Međunarodnu konvenciju o suzbijanju falsifikovanja valuta (vidjeti Poglavlje 32 Finansijska kontrola).

3. EKONOMSKI RAZVOJ I KONKURENTNOST

Ključni ekonomski podaci	2015.	2016.	2017.
Bruto domaći proizvod po glavi stanovnika BDP (% EU28 u PPS - standardu kupovne moći)	42	45	N/A
Rast BDP (%)	3,4	2,9	4,4*
Stopa nezaposlenosti (žene; muškarci) (%)	17,8 (18,0; 17,6)	18,0 (18,5; 17,4)	16,0* (15,4; 16,8)
Stopa ekonomske aktivnosti za lica starosti 20-64 godine: udio populacije starosti 20-64 godine, koja je ekonomski aktivna (žene; muškarci)%	62,6 (68,3; 56,9)	63,4 (70,2; 56,6)	64,0* (70,8; 57,2)
Saldo tekućeg računa (%BDP)	-13,2	-18,1	-19,0
Neto strana direktna ulaganja (% BDP)	16,9	9,4	11,3

*Izvor: Monstat. *Posljednji dostupni podaci; prosjek za period I kvartal – III kvartal 2017. godine*

U skladu sa zaključcima Evropskog savjeta u Kopenhagenu iz juna 1993. godine, za pristupanje EU potrebno je postojanje funkcionalne tržišne ekonomije i kapacitet da se ona nosi s pritiskom konkurencije i tržišnih sila unutar Unije.

Praćenje ovih ekonomskih kriterijuma treba sagledavati u kontekstu ključnog značaja ekonomskog upravljanja u procesu proširenja. Svaka zemlja u procesu proširenja priprema program ekonomskih reformi svake godine, a u njemu se izlažu srednjoročni okvir za makrofiskalnu politiku i agenda strukturnih reformi koja ima za cilj obezbjeđivanje konkurentnosti i inkluzivnog rasta. Programi ekonomskih reformi predstavljaju osnov za smjernice politike, koje su zasebne za svaku zemlju, a zajednički ih usvajaju EU i zemlje Zapadnog Balkana i Turska na ministarskom nivou u maju svake godine.

3. 1. Postojanje funkcionalne tržišne ekonomije

Crna Gora je ostvarila određeni napredak i umjereno je spremna u oblasti razvijanja funkcionalne tržišne ekonomije. Ojačana je makroekonomska i fiskalna stabilnost, ali potrebni su dalji naponi da bi se riješili uporni izazovi, naročito visok javni dug. Ekonomija bilježi rast sve od 2013. godine u uslovima male ili umjerene inflacije. Finansijski sektor poboljšao je solventnost i likvidnost. Međutim, izvozna baza treba da se poboljša u smislu obima i kvaliteta da bi se smanjio trgovinski deficit. Slabosti u oblasti vladavine prava, uključujući nelojalnu konkurenciju neformalnog sektora privrede, negativno utiču na poslovno okruženje. Tržište rada suočava se sa strukturnim izazovima, koji se ogledaju u niskom učešću i visokim stopama nezaposlenosti.

Da bi se podržao dugoročni rast, Crna Gora treba posebnu pažnju da posveti sljedećem:

- da nastavi da ulaže napore usmjerene na fiskalnu konsolidaciju da bi se ojačala održivost javnih finansija;*
- da pomogne rješavanje nekvalitetnih kredita;*
- da poboljša fleksibilnost tržišta rada da bi dovela do rasta stope učešća i smanjenja neformalne ekonomije.*

Ekonomsko upravljanje

Slika 1 Crna Gora – Konvergencija

Izvor: Eurostat, domaći izvori

Potrebno je dalje ojačati dugoročnu orijentaciju ekonomske politike. Porast javne potrošnje, koji nije imao pokriće, a do kojeg je došlo u susret posljednjim parlamentarnim izborima u oktobru 2016. godine, zahtijevao je ozbiljne korektivne mjere. Politika fiskalne konsolidacije koju je osmislila Vlada i u kojoj se najveći troškovi moraju pokriti u početnom periodu, kao i reforme, pomogli su da se ispravi negativan uticaj na javne finansije i učešće na tržištu rada, naročito žena. Treba istrajati u naporima da bi se izbjegli preokreti u politikama konsolidacije i pogoršanje makroekonomske stabilnosti. Djelimično su sprovedene smjernice za politiku koje su zajednički usvojene u maju 2017. godine.

Makroekonomska stabilnost

Tempo ekonomskog rasta nastavlja da jača. Od 2012. godine, kada je došlo do posljednje epizode recesije, do 2016. godine, crnogorska privreda bilježila je godišnju stopu rasta od 2,9%. Rast BDP-a dalje se ubrzao u prva tri kvartala 2017. godine, kada je prosječni rast bio 4,4% u odnosu na isti period

prethodne godine, kao rezultat privatne potrošnje i investicija. Djelimično je porasla potrošnja domaćinstava zbog rekordne turističke sezone koja je podstakla domaću tražnju i zaposlenost. Do septembra 2017. godine investicije su porasle za 10,5% u odnosu na isti period prošle godine, usljed trošenja javnog kapitala na projekat auto-puta i privatnih investicija u sektoru turizma i energetike. Nakon nekoliko godina u kojima se trošenje zadržavalo na pokrivanje troškova održavanja, potrošnja vlade počela je da raste 2017. godine. Izvoz je podržan ekspanzijom u oblasti turizma. Međutim, sve veća domaća tražnja značila je da rast uvoza takođe odgovara tempu rasta izvoza, što vodi ka negativnom doprinosu od neto izvoza. Pet godina kontinuiranog rasta dovelo je do dalje ekonomske konvergencije sa EU. Tokom 2016. godine BDP po glavi stanovnika izražen u standardu kupovne moći porastao je na 45% prosjeka u EU, što je skok sa 39%, koliko je bio 2012. godine.

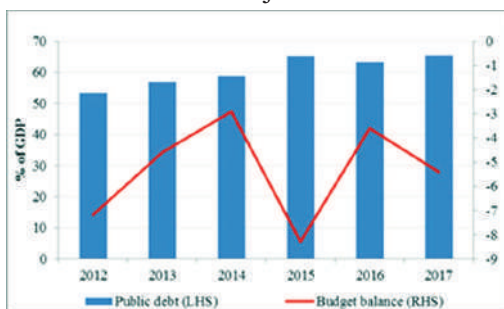
Trgovinski deficit nastavlja da se pogoršava uprkos jakim izvoznim rezultatima. Tokom 2017. godine, deficit trgovine robom dalje je porastao na 44,2% BDP-a, što je skok sa 41,9%, koliko je bio godinu dana ranije. Zbog toga se deficit tekućeg računa produbio na 19,0%

BDP-a, što je povećanje sa 18,1%, koliko je bio godinu dana ranije, uprkos poboljšanjima na računu usluga do kojih je došlo usljed dobre turističke sezone. Poboljšanje izvoza robe uglavnom je vezano za izvoz sirovina (gdje je dodata vrijednost mala), dok su kupovina građevinskog materijala i opreme za određene projekte, te više cijene nafte, zadržali pritisak koji dovodi do rasta uvoza, a koji je u posljednjem kvartalu 2017. godine porastao za 22% u odnosu na isti period prošle godine. Tokom 2017. godine, priliv stranih direktnih ulaganja iznosio je ukupno 11,3% BDP-a, dok je 2016. godine bio 9,4%, čime je

pokriveno 59,3% deficita tekućeg računa; ostatak eksternog jaza finansira se kreditima (31,7%) i portfolio investicijama (3,2%).

Inflacija je porasla zbog porasta međunarodnih cijena berzanske robe. U periodu 2013–2016. godine inflacija je ostala na niskom nivou, s prosječnom godišnjom stopom ispod 2%. S jedne strane, od kraja 2016. godine cijene uvoza rastle su brže kako su troškovi naftnih derivata nastavili da rastu tokom godine. S druge strane, pritisak domaćih cijena ostao je skroman jer je prosječan nominalni rast zarada značajno pao ispod inflacije u posljednjih pet godina, uz izuzetak 2016. godine. Sve u svemu, usaglašeni indeks potrošačkih cijena 2017. godine porastao je za 2,8% u odnosu na isti period prethodne godine, kada je rast bio 0,7% u odnosu na godinu ranije. Veći porez na dodatu vrijednost i porast u regulisanim cijenama električne energije dovešće do dodatnog inflatornog pritiska tokom 2018. godine.

Slika 2 Fiskalni razvoj Crne Gore

Izvor: Eurostat, domaći izvori

Nova Vlada uvela je strožiju fiskalnu politiku kako bi se pozabavila bojaznima u vezi s dugom. Uz budžet za 2017. godinu, krajem 2016. godine usvojen je plan za poboljšanje javnih finansija. Ovaj plan dopunjen je u julu 2017. godine s

relativno ambicioznom srednjoročnom fiskalnom strategijom, uključujući dalje povećanje akciza i PDV-a, prilagođavanje socijalnih davanja, uvođenje dodatnih smanjenja zarada u javnom sektoru i uvođenje novih akciza na ugalj. Očekuje se da ove korektivne mjere, čiji kombinovani fiskalni uticaj se procjenjuje na 3,6% BDP-a tokom četiri godine, dovedu budžet bliže ravnoteži 2019. godine i da smanje udio javnog duga do 2020. godine. Izvršenje budžeta iz 2017. godine odražava trostruki rast u kapitalnoj potrošnji tokom godine od ukupno 6,1% BDP, zajedno s poboljšanim rezultatima u naplati poreskih prihoda, koji su porasli za 20% u odnosu na isti period prošle godine, zbog PDV-a, akciza i doprinosa za socijalno osiguranje. Sve u svemu, tokom 2017. godine centralna vlada akumulirala je deficit od 5,6% BDP-a, dok je za 2016. godinu taj podatak bio 3,4%.

Rast javnog duga u velikoj je mjeri izazvan finansiranjem glavne dionice auto-puta Bar – Boljare. Tokom 2016. godine usporavanje radova na auto-putu i revizija BDP-a navise doveli su samo do blagog povećanja javnog duga na 64,4% BDP-a. Nakon što su se radovi na auto-putu nastavili 2017. godine (u vrijednosti od otprilike 4,6% BDP-a), preliminarne procjene iz Ministarstva finansija ukazuju da je javni dug ukupno iznosio 66% BDP-a na kraju godine. Državne garancije čine dodatnih 10,9% BDP-a. Sve u svemu, s obzirom na visok nivo javnog duga, profil njegove otplate i pogoršavanje globalnih finansijskih uslova, od suštinskog je značaja izvršiti rebalans strukture budžeta tako da se obezbijedi trošenje koje povećava rast i da se nastave naponi na fiskalnoj konsolidaciji.

S obzirom na ograničenja koja proističu iz unilateralnog korišćenja eura u Crnoj Gori, restriktivna fiskalna pozicija izgleda opravdana kako bi se ponovo izgradile zaštite i

smanjile ranjivosti vezane za dug tokom tekućeg cikličnog oporavka. Plan za poboljšavanje javnih finansija, koji je usvojen krajem 2016. godine i srednjoročna fiskalna strategija iz jula 2017. godine predstavljaju dva značajna koraka za rješavanje veoma velikog i sve većeg duga. Nastavak fiskalne konsolidacije ostaje od suštinskog značaja za održivost javnih finansija i za postizanje postepenog usklađivanja s fiskalnim pravilima Crne Gore, ako je potrebno, usvajanjem dodatnih mjera.

Funkcionisanje tržišta proizvoda

Poslovno okruženje

Nije bilo značajnih poboljšanja u poslovnom okruženju. U skladu sa Strategijom reforme javne uprave za period 2016–2020. godine, povećao se broj elektronskih usluga koje se nude preko portala *eUprava*. Takođe se planira optimizacija kapaciteta javnih službi. Međutim, treba rješavati slabo sprovođenje zakona i kašnjenja u dobijanju informacija i usluga. Uvođenje usluga elektronskog katastra koje treba da poboljša ažuriranje podataka i dalje nije završeno. Novi Zakon o uređenju prostora i izgradnji objekata donesen je u oktobru 2017. godine, ali tek treba da se donesu podzakonska akta. U građevinarskoj industriji i dalje postoje izazovi, naročito veliki troškovi dozvola i duge procedure za plaćanje poreza i uknjižbu imovine. Uprkos ovim preprekama, broj preduzeća i preduzetnika porastao je tokom 2017. godine za 3,6% u odnosu na isti period prethodne godine. Čini se da su postupci za izlazak sa tržišta uglavnom efikasni, jer 90% stečajnih postupaka traje do šest mjeseci i samo 1% slučajeva traje više od godinu dana. Zaduženost i ograničenja likvidnosti utiču na korporativni sektor. Na kraju 2017. godine, bilo je 16.220 preduzeća i preduzetnika (uključujući i one neaktivne) sa zamrznutim bankarskim računima zbog neplaćenih potraživanja.

Uprkos određenom napretku u pravnim postupcima, dosljedna i efikasna primjena zakonodavstva i dalje je potrebna da bi se obezbijedila pravna sigurnost i predvidivost. Sistem javnih izvršitelja nastavlja da napreduje uvođenjem centralizovanog sistema upravljanja predmetima. U periodu od oktobra 2015. do decembra 2016. godine, riješeno je 50,9% od ukupnog broja izvršnih predmeta, od čega 89,6% kroz potpunu naplatu potraživanja. Alternativno rješavanje sporova ostaje na niskom nivou sa samo 161 predmetom upućenim na medijaciju 2017. godine (tokom 2016. godine bilo ih je 429). Slabosti u oblasti vladavine prava negativno utiču na poslovno okruženje. Investitori se žale na nekonzistentnost zakona, neizvršenje sudskih odluka i miješanje u imovinska prava investitora. Nelojalna konkurencija koju predstavlja neformalna ekonomija takođe se smatra ozbiljnom preprekom.

Uticaj države na tržišta proizvoda

Dodjeljivanje državne pomoći iz budžeta opada, ali režim izuzeća od plaćanja poreza i druge vrste podrške zahtijevaju detaljnu reviziju njihovog ekonomskog uticaja. U prvih jedanaest mjeseci 2017. godine sredstva opredijeljena iz budžeta za subvencije opala su na 0,47% BDP-a. Vlada nije dala nijednu državnu garanciju tokom 2016. godine, a izdala je samo dvije nove garancije u prvih devet mjeseci 2017. godine, u ukupnom iznosu od 0,6% BDP-a. Međutim, postoje bojazni vezane za kontinuiranu podršku nacionalnoj avio-kompaniji (vidjeti detaljnije u Poglavlju 8) i potrebu za opsežnim prestrukturiranjem te kompanije.

Privatizacija i prestrukturiranje

Proces privatizacije dalje je napredovao uprkos određenim preprekama. Državno vlasništvo u privredi ograničeno je na nekoliko preduzeća. Međutim, teško je dobiti

informacije o veličini, sastavu i rezultatima za ukupni sektor državnog vlasništva u privredi. Tokom 2017. godine prodat je proizvođač tekstila u stečaju „Vunko“, a jednom međunarodnom hotelskom operatoru data su u zakup dva hotela u državnom vlasništvu da ih unaprijedi i njima upravlja. Pregovori za prodaju brodogradilišta u Bijeloj u poodmakloj su fazi. Međutim, neke su privatizacije u zastoju ili nazaduju. U aprilu 2017. godine, vlada je zaustavila pregovore o prodaji Luke Bar i željezničkog preduzeća Montecargo, s argumentima da je cijena niska i da ponuđač nema jasne planove. Ukoliko se ne pronade novi investitor, porasće državno učešće u privredi (što sa sobom nosi određene potencijalne fiskalne rizike) zbog povlačenja većinskog investitora u elektroprivredi (EPCG) čiji je udio 41,7%.

Funkcionisanje finansijskog tržišta

Finansijska stabilnost

Bankarski sistem u cjelini poboljšao je svoju solventnost i likvidnost. U Crnoj Gori posluje petnaest banaka, a banke u stranom vlasništvu čine 80,4% ukupnog kapitala i u velikoj mjeri dominiraju ovim sektorom. S obzirom na relativno veliki broj subjekata i male dimenzije ekonomije, neka spajanja i preuzimanja mogu se očekivati u srednjoročnom periodu. Tokom 2017. godine zbirni koeficijent adekvatnosti kapitala bio je 16,4%, što je prilično iznad regulatornog minimuma od 10%. Profitabilnost banaka ostaje niska uprkos poboljšanjima, sa povraćajem na aktivu (ROA) od 0,9% i povraćajem na kapital (ROE) od 6,9%. Udio nekvalitetnih kredita (NPL) opao je na 7,3% ukupnih kredita na kraju 2017. godine, zbog prodaje imovine umanjene vrijednosti društvima za faktoring i, u novije vrijeme, novih propisa koji olakšavanju prestrukturiranje kredita i čišćenje bilansa banaka. Međutim, i dalje postoje velike razlike među zajmodavcima, gdje značajno slabiju poziciju predstavljaju

manje domaće banke i banke koje nijesu iz zemalja EU, što ukazuje na to da je potrebno jačanje okvira za nadzor banaka i sprovođenje nezavisnih revizija kvaliteta aktive za sve banke.

Pristup finansijskim sredstvima

Pozajmice korporativnog sektora ostaju na nivou od prije krize. Tokom 2017. godine pozajmljivanje je poraslo za 11,8% u odnosu na isti period prošle godine, ali krediti preduzećima u privatnom vlasništvu i dalje su na niskom nivou i bilježe prosječni godišnji rast od 3,2% tokom 2017. godine. Za razliku od toga, sektor domaćinstava zabilježio je mnogo jači rast u istom periodu (11,1% u odnosu na isti period prethodne godine). Nizak rast kredita pravnim licima rezultat je izbjegavanja rizika kod banaka čemu su uzroci, između ostalog, slaba spremnost firmi da investiraju, nedostatak standardizovanog finansijskog izvještavanja, loša djelotvornost sudskog sistema i praznine u podacima iz kreditnog registra. Uz smanjenje nekvalitetnih kredita došlo je i dalje smanjivanje troškova finansiranja za domaća preduzeća. U decembru 2017. godine ponderisana prosječna efektivna kamatna stopa iznosila je 5,70%, što je pad sa 6,38% koliko je bila godinu ranije.

Nebankarski finansijski sektor je nedovoljno razvijen. Promet na berzi veoma je mali, samo 1,0% BDP-a i većina operacija vezana je za sekundarno tržište. Tržište osiguranja takođe je skromno, sa bruto premijama u ukupnom iznosu od otprilike 1,6% BDP-a u 2017. godini. Veličina tržišta lizinga ostaje marginalna, i čini 0,4% BDP-a u prva tri kvartala 2017. godine. Ukupna aktiva i pasiva mikrofinansijskih institucija iznosila je 1,4% BDP-a krajem oktobra 2017. godine. Kapacitet za kreditiranje u državnom Investiciono-razvojnom fondu (IRF) 2017. godine dostigao je 4,2% BDP-a, pa se IRF može uporediti s bankom srednje veličine.

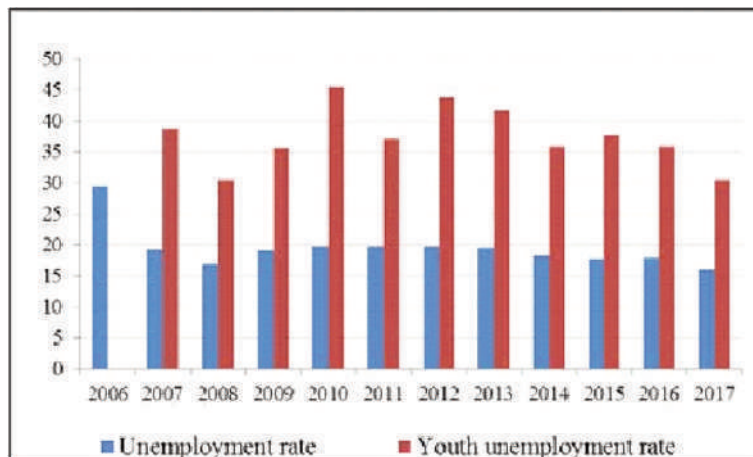
Funkcionisanje tržište rada

Ekonomski rast i ukidanje nekih socijalnih davanja koja se nijesu mogla priuštiti polako poboljšavaju trendove na tržištu rada. U trećem kvartalu 2017. godine stopa nezaposlenosti, prema anketi radne snage, opala je na 15,1% sa 17,1% koliko je bila godinu dana prije toga, dok je stopa zaposlenosti porasla na 55,6% sa 51,4% koliko je bila godinu dana prije toga. Što se tiče rodni aspekata, stopa zaposlenosti muškaraca iznosila je 62,1%, dok je za žene bila 49,1%. Nezaposlenost mladih je visoka i iznosi 27,5%, iako je došlo do pada sa 33,5%, koliko je bila godinu dana prije toga. Stopa dugoročne nezaposlenosti u velikoj je mjeri nepromijenjena i na nivou je od 73,4%. Podaci Zavoda za zapošljavanje daju negativniju sliku: na kraju 2017. godine zaposlenost je opala za 7,6% u odnosu na isti period prethodne godine, dok je stopa nezaposlenosti dostigla 22,2%, dakle porasla je sa 21,1%, kolika je bila godinu dana prije toga. Ove razlike mogu se u određenoj mjeri objasniti velikim udjelom neformalnog zapošljavanja, ali i revizijom socijalnog programa za majke sa troje i više djece, nakon koje je nekoliko hiljada majki iz statusa penzionera na tržište rada vraćeno sa statusom nezaposlenih lica.

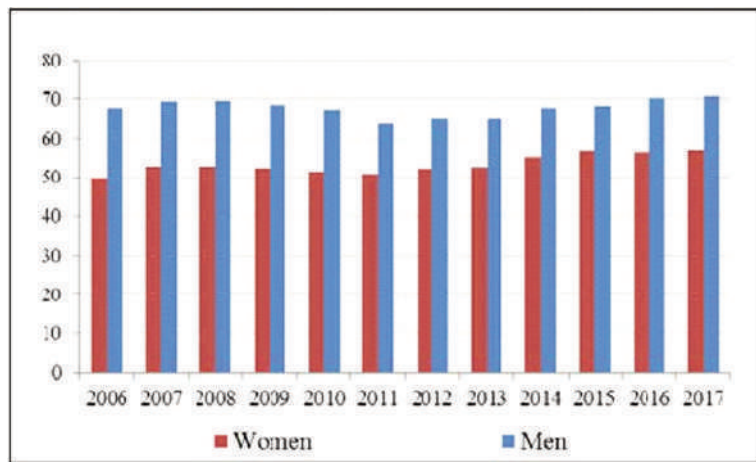
Strah od gubitka davanja iz socijalne zaštite ometa prelazak u formalni rad. Velika marginalna efektivna poreska stopa na zarade, koje su ispod nivoa socijalne pomoći u kombinaciji s nedjelotvornom inspekcijom rada predstavljaju negativni stimulans da ljudi pređu iz neformalnog u formalni sektor, uključujući i poslove sa skraćenim radnim vremenom i sezonske poslove koje u velikoj mjeri rade lica iz susjednih država. Od maja 2017. godine, stvarne zarade opale su zbog ubrzanja inflacije i postepenog nestajanja efekata rasta usljed porasta zarada u javnom sektoru iz prethodne godine. Zbog toga

se tokom 2017. godine realna prosječna bruto zarada smanjila za 0,8% u odnosu na isti period prošle godine.

Slika 3 Nezaposlenost u Crnoj Gori(% aktivnog stanovništva)

Slika 4 Stopa učešća na tržištu rada uCrnojGori (% radne snage)

Izvor: Eurostat, domaći izvori

3. 2. Kapacitet Crne Gore da se nosi sa pritiskom konkurencije i tržišnim snagama unutar EU

Crna Gora je ostvarila određeni napredak i njeni kapaciteti da se nosi sa pritiskom konkurencije i tržišnim snagama unutar Evropske unije umjereno su spremni. Izgradnja ključne infrastrukture u nizu područja, kao i razvoj ljudskog kapitala postavljaju osnov za bolju konkurentnost. Reforma obrazovanja je u toku, ali je potrebno više napora kako bi se riješila neusklađenost između vještina koje se traže na tržištu i onih koje postoje u ponudi. Mala i srednja preduzeća suočena su s brojnim izazovima, kao što su pristup finansijskim sredstvima ili složenost propisa. Potrebni su dalji naponi da se poboljšaju ukupni izvozni rezultati lokalnih preduzeća.

Da bi se podržao dugoročni rast, Crna Gora treba posebnu pažnju da posveti sljedećem:

→ nastavku razvoja kapaciteta za istraživanje i inovacije kako bi pomogla sinergiju između akademskih institucija i preduzeća;

→ razvoju infrastrukture na fiskalno odgovoran način, poštujući pravila konkurencije i javnih nabavki;

→ nastavku rješavanja neusklađenosti između ishoda obrazovanja i potreba tržišta rada.

Obrazovanje i inovacije

Investicije u istraživanje i razvoj i dalje su skromne. Crna Gora učestvuje u brojnim međunarodnim programima i projektima saradnje (vidjeti poglavlje 25 Nauka i istraživanje). Nacionalne programe u velikoj mjeri finansira vlada, dok finansiranje iz privatnog sektora ostaje marginalno. Realizuje se nekoliko institucionalnih okvira za nauku i razvoj koji povezuju poslovnu i akademsku zajednicu, npr. BIO-ICT Centar izvrsnosti i Centar za inovativno preduzetništvo „Tehnopolis“.

Takođe su u toku aktivnosti uspostavljanja Naučno-tehnološkog parka u okviru kampusa Univerziteta Crne Gore u Podgorici.

Obrazovni sistem Crne Gore prolazi široku reformu kako bi poboljšao svoj kvalitet. Tokom 2017. godine usvojen je zakonodavni paket s ciljem da se olakša bolji razvoj praktičnog znanja i vještina na svim nivoima. Među ostalim mjerama (vidjeti Podglavlje 26 Obrazovanje i kultura) njime se osniva Agencija za kontrolu i obezbjeđivanje kvaliteta u visokom obrazovanju i uvode se finansijski podsticaji promovisanju izvrsnosti nastavnika i studenata.

Nastavili su se napori na modernizaciji srednjeg stručnog obrazovanja. Da bi se olakšao prelazak iz škole na posao u julu 2017. godine, donesene su izmjene i dopune Zakona o stručnom obrazovanju kojima je uveden takozvani „sistem dualnog obrazovanja“ u kojem je obavezna praktična obuka kod poslodavca. Kasnija informativna kampanja doprinijela je da upis u novi sistem u školskoj 2017/2018. godini bude veći za 15%, pri čemu su 264 učenika potpisala ugovor sa 97 poslodavaca. Međutim, potrebno je poboljšati kvalitet stručnog obrazovanja i obuke.

Fizički kapital i kvalitet infrastrukture

Nedovoljna i neadekvatna infrastruktura i dalje predstavlja izazov. Kvalitet drumske mreže je ispod evropskih standarda. Rekonstrukcija i modernizacija drumske mreže napreduje prema planu, uključujući i izgradnju prioritetne dionice auto-puta. Željeznički sistem nije skup, međutim, usluge su prilično ograničene, spore i zastarjele. Unaprijeđeno je nekoliko dionica pruge, kao i signalizacija. Potrebni su i veći kapaciteti aerodroma kako bi se oni mogli pobrinuti za broj putnika koji je u brzom porastu.

Modernizacija Luke Bar je u toku, naročito kontejnerskih terminala. Međutim, potreban je veliki remont intermodalne konekcije sa željeznicom. Što se tiče kombinacije izvora električne energije, Crna Gora se previše oslanja na hidro-energiju i termalne izvore, a to je nedovoljno da bi se pokrile potrebe zemlje. Izgradnjom prve vjetro-elektrane, koja je počela s radom u novembru 2017. godine, došlo je do napretka u smislu diversifikacije u strukturi izvora električne energije. U izgradnji je elektro-prenosni koridor prema Italiji. U ovom trenutku u izgradnji je niz postrojenja za upravljanje otpadom i sistema za distribuciju i prečišćavanje vode.

Ambiciozna je strategija za razvoj informacionog društva.

Cilj je da se omogući širokopojasni pristup za cjelokupno stanovništvo već 2018. godine, a širokopojasni pristup velike brzine (30 Mbit/s ili brži) već 2020. godine. Infrastrukturu za elektronske komunikacije koristi 11 operatora. Međutim, male investicije u širokopojasnu infrastrukturu za fiksne linije za sada je dovela do najsporijih širokopojasnih veza u regionu.

Struktura sektora i preduzeća

Malo je promjena zabilježeno u strukturi privrede. Usluge ostaju preovladavajući pokretač privrede, sa 71,8% ukupne bruto dodate vrijednosti tokom 2016. godine, dok industrijski sektor čini 11,9%, poljoprivreda 10,9%, a građevinarstvo 5,4%. Dominacija usluga još je izraženija kada se posmatra zaposlenost po sektorima, gdje je 84,8% radnih mjesta u sektoru usluga, a ukupna zaposlenost u industriji i poljoprivredi daleko zaostaje sa 7,8% odnosno 7,4%.

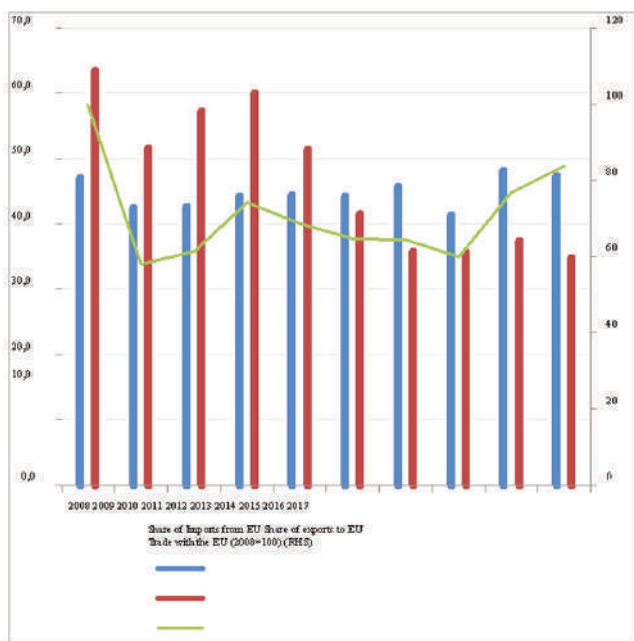
Mala i srednja preduzeća predstavljaju okosnicu crnogorske privrede. Gotovo 70% dodate vrijednosti i više od tri četvrtine zaposlenosti generišu upravo mala i srednja

preduzeća, dok je prosjek u EU 57% dodate vrijednosti i dvije trećine zaposlenosti. Međutim, mala i srednja preduzeća suočavaju se sa brojnim izazovima kao što je složenost zakonodavstva vezanog za biznis, naročito na lokalnom nivou, ili nedostatak pristupa finansijskim sredstvima koja su pristupačna. Uz to, ove firme i dalje se fokusiraju na domaće tržište i treba da postanu regionalno konkurentnije da bi ojačale svoj uticaj na domaću privredu. Investiciono-razvojni fond usmjerava najveći dio finansijske podrške iz javnog sektora malim i srednjim preduzećima kroz kreditne linije i usluge finansiranja i faktoringa.

Ekonomska integracija sa EU i konkurentnost cijena

Udio trgovine sa zemljama članicama EU i CEFTA (Spozazuma o slobodnoj trgovini u centralnoj Evropi) visok je, ali je u padu, pošto raste trgovinska razmjena s drugim zemljama poput Kine i Turske. Tokom 2017. godine, trgovina sa EU činila je 34,7% izvoza roba iz Crne Gore i 47,4% uvoza proizvoda. Trgovina sa zemljama CEFTA činila je 41,1% izvoza i 31,2% uvoza. Razvoj Regionalne ekonomske zone na osnovu standarda i pravila EU, kojem su posvećene sve ekonomije Zapadnog Balkana, ima potencijal da dovede do značajnog neiskorišćenog rasta. Finansijska integracija sa EU takođe je značajna i čini 88,4% udjela stranog kapitala u lokalnim bankama i 38,7% ukupnog priliva direktnih stranih ulaganja tokom 2017. godine.

Slika 5 Trgovinska integracija Crne Gore s EU

Izvor: Eurostat, domaći izvori

Crna Gora treba da poboljša svoje izvozne rezultate. Tokom 2016. godine ukupna vrijednost trgovine roba i usluga iznosila je 103,4% BDP-a, pri čemu je izvoz predstavljao samo 40,5% BDP-a. Crna Gora ima malu proizvodnu bazu koja je u velikoj mjeri koncentrisana na robne proizvode s malom dodatkom vrijednošću. Međutim, izvoz usluga je u brzom porastu zahvaljujući značajnim investicijama u vrhunske turističke kapacitete. Uvoz je uglavnom koncentrisan na energiju i hranu, dva sektora koja nude značajan potencijal za zamjenu uvoznih proizvoda.

Konkurentnost cijena u velikoj je mjeri očuvana zbog skromnih uvoznih cijena i malih troškova radne snage.

Troškovi radne snage opadaju u realnom smislu od 2011. godine. Samo je 2016. godine došlo do porasta od 3,4% u odnosu na isti period prethodne godine. Zbog toga su cijene domaćih proizvođača ostale iste ili su zabilježile određeno marginalno godišnje povećanje (manje od 0,3%) u svakoj od protekle tri godine, čime je očuvana konkurentnost lokalnih preduzeća.

4. REGIONALNA PITANJA I MEĐUNARODNE OBAVEZE

Nije bilo dešavanja u saradnji Crne Gore s Međunarodnim krivičnim tribunalom za bivšu Jugoslaviju. Više podataka o rješavanju predmeta ratnih zločina na nivou domaćeg prava može se naći u dijelu ovog izvještaja koji se odnosi na Poglavlje 23 – Pravosuđe i osnovna prava.

Crna Gora i dalje održava bilateralni sporazum o imunitetu sa Sjedinjenim Američkim Državama, kojim se daje izuzeće za državljane SAD od jurisdikcije Međunarodnog krivičnog suda. Crna Gora treba da se uskladi sa zajedničkim stavovima EU o integritetu Rimskog statuta ili sa principima EU o bilateralnim sporazumima o imunitetu koji su vezani za to.

Crna Gora je nastavila blisku saradnju sa Bosnom i Hercegovinom, Hrvatskom i Srbijom u okviru Procesu Sarajevske deklaracije, koji ima za cilj iznalaženje održivih rješenja za otprilike 74.000 ljudi koji su postali izbjeglice i raseljena lica zbog oružanih sukoba u bivšoj Jugoslaviji tokom devedesetih godina prošlog vijeka. Dobro napreduje izgradnja/kupovina stanova i stambenih jedinica u okviru Regionalnog programa stambenog zbrinjavanja. Proces prijave

za izbor korisnika pokazuje da postoje velike potrebe i interes za stambena rješenja u cijeloj zemlji.

Neriješena sudbina lica nestalih usljed sukoba devedesetih godina prošlog vijeka i dalje predstavljaju humanitarni problem na Zapadnom Balkanu. Broj ovakvih slučajeva u Crnoj Gori je sada 57 i on nije veliki, ali treba uložiti napore da se što prije obezbijedi njihova identifikacija.

Regionalna saradnja i dobrosusjedski odnosi čine suštinski dio procesa približavanja Crne Gore Evropskoj uniji. Oni doprinose stabilnosti, pomirenju i klimi koja vodi ka rješavanju otvorenih bilateralnih pitanja i nasljeđa prošlih vremena. Crna Gora je nastavila da aktivno učestvuje u regionalnim inicijativama kao što su: Proces saradnje u jugoistočnoj Evropi (SEECP), Savjet za regionalnu saradnju, CEFTA, Šest zemalja Zapadnog Balkana, Ugovor o energetske zajednici, Sporazum o Zajedničkom evropskom vazdušnom prostoru, Centralnoevropska inicijativa (CEI), Regionalna inicijativa za migracije i azil (MARRI), RECOM, proces *Brdo–Brijuni*, Jadransko-jonska inicijativa, Makro-regionalne strategije EU za dunavski region (EUSDR) i jadranski i jonski region (EUSAIR), te Igmanska inicijativa. Crna Gora je uz to preuzela i značajne obaveze na Samitu Zapadnog Balkana u Trstu da sprovede Višegodišnji akcioni plan (MAP) za razvoj Regionalnog ekonomskog područja (REA) na Zapadnom Balkanu i brzo je postavila koordinatora za te svrhe. Sprovođenje ovog plana ojačaće zemlje CEFTA kako bi mogle da omoguće dalju ekonomsku integraciju u regionu na osnovu pravila i standarda EU.

Zamajcem koji je dat kroz „Berlinski proces“ i inicijativu Šest zemalja Zapadnog Balkana, naročito kada je riječ o agendi EU za obezbjeđivanje povezivanja, nastavljani su podsticaji za regionalnu saradnju. Nastavljajući ideje prethodnih samita, samit u Trstu je u julu 2017. godine konstatovao dalji napredak na agendi za povezivanje, potpisivanjem Ugovora o

saobraćajnoj zajednici. Saradnja je nastavljena i u ranije uspostavljenim oblastima, naročito kroz sporazum o akcionom planu za Regionalno ekonomsko područje i otvaranje Regionalne kancelarije za saradnju mladih u Tirani u julu. Što se tiče agende povezivanja, Crna Gora tek treba da finalizuje način rada na zajedničkoj pograničnoj željezničkoj stanici u Tuzima sa Albanijom, transponuje direktivu o Inteligentnim transportnim sistemima (ITS) u drumskom saobraćaju i da donese tehničke specifikacije za Evropski sistem upravljanja željezničkim saobraćajem (ERTMS).

Crna Gora i dalje je konstruktivno posvećena **bilateralnim odnosima s drugim zemljama u procesu proširenja** i susjednim zemljama koje su članice EU. Crnu Goru podstičemo da potpiše bilateralnu konvenciju o regionalnoj saradnji po članu 15 Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju (SSP) sa svim partnerima kod kojih je SSP na snazi.

Nastavljeni su dobri odnosi s **Albanijom**. Premijer Albanije posjetio je Crnu Goru u aprilu 2017. godine. U decembru 2017. godine, predsjednik Crne Gore posjetio je Albaniju. U maju 2017. godine, Ministarstva unutrašnjih poslova Crne Gore, Albanije i Kosova potpisala su protokol o uspostavljanju Zajedničkog centra za policijsku saradnju u Plavu. Crna Gora takođe sarađuje s Albanijom u okviru Trilaterale Albanija – Crna Gora – Hrvatska koja je osnovana 2017. godine kao dio Jadransko-jonskog dijaloga. Dva trilateralna sastanka organizovana su tokom izvještajnog perioda.

Sporazum o saradnji između Vlade Crne Gore i Savjeta ministara **Bosne i Hercegovine o procesu pristupanja EU** stupio je na snagu u martu 2017. godine i predsjednik Filip Vujanović bio je u zvaničnoj posjeti Bosni i Hercegovini.

Sporazum o zajedničkim lokacijama za diplomatska i konzularna predstavništva potpisan je u julu.

Nastavljaju se dobri odnosi između Crne Gore i **Kosova**. U februaru 2017. godine Kosovo je usvojilo strategiju afirmisanja i integracije crnogorske manjine. Sporazum o razgraničenju ratifikovan je u Skupštini Kosova u martu 2018. godine. U februaru 2018. godine oba predsjednika potpisala su zajedničku izjavu u kojoj su se saglasili da će, kada stupi na snagu sporazum o demarkaciji granice, biti osnovana bilateralna radna grupa za utvrđivanje i rješavanje potencijalnih sporova u označavanju granice u konkretnim sektorima.

Odnosi sa **bivšom jugoslovenskom republikom Makedonijom** i dalje su dobri. Predsjednik parlamenta posjetio je Crnu Goru, a premijer, ministar vanjskih poslova i ministar odbrane Crne Gore posjetili su Skoplje tokom izvještajnog perioda.

Odnosi sa **Srbijom** i dalje su dobri. Zajednički komitet vlada Crne Gore i Srbije u kontekstu pristupanja EU sastao se drugi put u novembru 2016. godine. Crnogorski premijer posjetio je Beograd u februaru 2017. godine i to je bila njegova prva bilateralna posjeta nakon izbora. U julu 2017. godine premijerka Srbije učestvovala je na jednom međunarodnom sastanku u Podgorici i sastala se sa Premijerom Crne Gore. Ministar vanjskih poslova Srbije posjetio je Crnu Goru u januaru 2018. godine. Nije bilo dešavanja u vezi sa pitanjima prava na državljanstvo u ove dvije zemlje. Razgraničenje još uvijek nije izvršeno.

U septembru 2017. godine sa **Turskom** je potpisan Plan za bilateralnu saradnju u oblasti odbrane za 2017. godinu. Sporazum o readmisiji između ove dvije zemlje stupio je na snagu u decembru 2016. godine.

Zajednički rad na iznalaženju rješenja za demarkaciju granice između Crne Gore i **Hrvatske** je u toku. Plan za bilateralnu saradnju u oblasti odbrane za 2017. godinu potpisan je u avgustu 2017. godine. Drugo zasijedanje zajedničkog komiteta koji ima za cilj da implementira sporazum o uzajamnoj zaštiti manjina održan je u maju 2017. godine.

Plan za bilateralnu saradnju u oblasti odbrane potpisan je s **Italijom** u februaru 2017. godine. U septembru 2017. godine, Vlada je donijela odluku da objavi sporazum između dvije vlade o uzajamnoj razmjeni i zaštiti povjerljivih podataka. Protokol o saradnji između Odbora za evropske integracije Skupštine Crne Gore i Odbora za politike Evropske unije italijanskog Senata potpisan je u martu 2017. godine.

5. SPOSOBNOST PREUZIMANJA OBAVEZA IZ ČLANSTVA

5. 1. Poglavlje 1: Sloboda kretanja robe

Slobodno kretanje robe obezbjeđuje da mnogim proizvodima može da se slobodno trguje u cijeloj EU na osnovu zajedničkih pravila i procedura. Kada se proizvodi regulišu domaćim pravilima, princip slobodnog kretanja roba sprečava stvaranje neopravdanih prepreka za trgovinu.

Crna Gora je umjereno spremna u oblasti slobodnog kretanja robe. Tokom izvještajnog perioda ostvaren je određeni napredak u ovoj oblasti. Međutim, preporuke iz izvještaja objavljenog 2016. godine, i one koje se odnose na obezbjeđivanje adekvatnih ljudskih i finansijskih resursa i one koje se odnose na usklađivanje, nijesu adekvatno ispunjene, stoga su ažurirane i u takvoj formi se ovdje ponavljaju.

U predstojećoj godini Crna Gora naročito treba da:

→ obezbijedi da je dovoljno ljudskih i finansijskih resursa opredijeljeno za nadzor tržišta, organe za standardizaciju i akreditaciju i za REACH (registraciju, evaluaciju, autorizaciju i ograničavanje hemikalija), kako bi se obezbijedilo sprovođenje usklađenog zakonodavstva;

→ ažurira i zatim ispuni Akcioni plan za usklađivanje s pravnom tekovinom EU u ovom poglavlju.

Opšti principi

Što se tiče **opštih principa**, pravni okvir Crne Gore za slobodno kretanje roba u velikoj mjeri je usklađen s pravnom tekovinom EU. Kada je riječ o mjerama koje imaju negativan uticaj na **proizvodnju, distribuciju i marketing industrijskih proizvoda**, preostalo je još samo nekoliko mjera vezanih za medicinske proizvode i duvan. Crna Gora sprovodi svoju **Strategiju i Akcioni plan za usklađivanje** s pravnom tekovinom EU u ovom poglavlju za period 2014–2018. godine, iako planira da revidira i proširi Akcioni plan zbog promjena u samoj pravnoj tekovini EU i kašnjenja u usklađivanju.

Neusaglašena oblast

U Akcionom planu za usaglašavanje sa **članovima 34, 35 i 36 Ugovora o Evropskoj uniji** (TFEU) Crna Gora je definisala sve mjere koje bi mogle da zadiru u slobodno kretanje roba i izložila kako i do kada se one moraju riješiti. U sprovođenju ovog akcionog plana Crna Gora je u izvještajnom periodu ukinula 30 zakonodavnih akata u oblasti građevinskih proizvoda.

Usaglašena oblast: infrastruktura za obezbjeđivanje kvaliteta

Direkcija za infrastrukturu kvaliteta osnovana je u oktobru 2016. godine. Ona koordinira radom vezanim za ovo poglavlje, uključujući i usklađivanje s pravnom tekovinom EU koje se

odnosi na horizontalnu infrastrukturu kvaliteta i tehničke uslove za proizvode. U junu 2017. godine Vlada je usvojila podzakonska akta s ciljem da poveća broj inspektora za **nadzor tržišta**, u skladu s Programom pristupanja Crne Gore Evropskoj uniji 2017–2018. godine.

Tokom 2017. godine Crna Gora je usvojila Akcioni plan za implementaciju Strategije razvoja akreditacije i Akcioni plan za implementaciju Strategije razvoja **standardizacije**. U izvještajnom periodu Institut za standardizaciju Crne Gore (ISME) donio je ukupno 2300 crnogorskih standarda (MEST) – osmišljenih tako da budu u potpunosti usaglašeni s evropskim i međunarodnim standardima – čime se broj MEST standarda popeo na 17.102. U oblasti **metrologije** usvojen je niz podzakonskih akata. Međutim, treba da se pojačaju kapaciteti Zavoda za metrologiju. Trenutno je od 52 predviđena radna mjesta popunjeno 40.

U oblasti **nadzora tržišta**, krajem 2017. godine donesen je novi Zakon o opštoj bezbjednosti proizvoda koji je osmišljen tako da bude usklađen s pravnom tekovinom EU. Na crnogorskom tržištu ukupno je izvršeno 1.515 inspeksijskih pregleda, od čega je 425 pregleda bilo u proaktivnom nadzoru, dok su ostali pregledi bili u reaktivnom nadzoru. U oblasti **bezbjednosti proizvoda** nađeno je otprilike 210 vrsta opasnih proizvoda (ukupna količina od 15.042 komada). Od toga je za 105 vrsta (3.193 komada) izrečena trajna zabrana prometa, 63 proizvoda (707 komada) je vraćeno dobavljaču/distributeru, a uništeno je 16 vrsta proizvoda – 2.375 komada (vidjeti i poglavlje 28).

U oblasti **akreditacije** u januaru 2017. godine, Akreditaciono tijelo Crne Gore (ATCG) akreditovalo je četiri nova tijela za

ocjenu usaglašenosti – tri tijela za sertifikaciju sistema menadžmenta i jednu laboratoriju za ispitivanje. U istom periodu, jedno tijelo za ocjenu usaglašenosti izgubilo je status akreditovane organizacije. Do februara 2018. godine ATCG je akreditovao 35 tijela, od čega su 22 laboratorije za ispitivanje, dva su laboratorije za kalibraciju, šest su kontrolna tijela, jedno je tijelo za sertifikaciju proizvoda i četiri su tijela za sertifikaciju sistema menadžmenta. Međutim, neadekvatni resursi Akreditacionog tijela Crne Gore ometaju implementaciju njegove sadašnje strategije i akcionog plana za akreditaciju.

Usaglašena oblast: sektorsko zakonodavstvo

Kada je u pitanju zakonodavstvo o proizvodima „**Novog globalnog pristupa**“, u izvještajnom periodu Crna Gora usvojila je propise osmišljene da obezbijede usklađivanje s pravnom tekovinom EU u nekoliko sektora, uključujući ekodizajn, radio-opremu, vage s neautomatskim funkcionisanjem, metrologiju i mjerne instrumente, jednostavne posude pod pritiskom, električnu opremu niske voltaže i mašine. Doneseni su dalji akti kako bi se obezbijedilo usaglašavanje u oblasti građevinskih proizvoda i energetske efikasnosti. U ovom periodu donesena su podzakonska akta kako bi se izvršilo usklađivanje s pravnom tekovinom EU u oblasti plovila za rekreaciju i ličnih plovila na vodomlazni pogon i da se povećá stepen usklađenosti s pravnom tekovinom EU, koja se odnosi na eksplozive za civilnu upotrebu i pirotehnička sredstva. Međutim, implementacija usklađenog zakonodavstva nije uvijek u potpunosti obezbijedena zbog problema u kapacitetima za infrastrukturu kvaliteta.

Kada je riječ o **zakonodavstvu starog pristupa**, Crna Gora je u izvještajnom periodu usvojila podzakonska akta osmišljena kako bi se povećala usklađenost s pravnom tekovinom EU o

prethodno upakovanim proizvodima i nekoliko podsektora vještačkih đubriva. Preduzeti su dalji koraci s ciljem daljeg usklađivanja sa REACH-om i pravnom tekovinom EU o hemikalijama, i putem usvajanja novog zakona o hemikalijama u julu 2017. godine. Doneseno je i nekoliko podzakonskih akata, uključujući neke koji su osmišljeni kako bi se postiglo usklađivanje s pravnom tekovinom EU o izvozu i uvozu opasnih hemikalija i s pravnom tekovinom o klasifikaciji, pakovanju i označavanju hemikalija i biocida. Crna Gora donijela je i propise kako bi se uskladila s pravnom tekovinom EU u oblasti određivanja cijena medicinskim proizvodima. Međutim, treba ojačati administrativni kapacitet koji je neophodan da se REACH sprovede.

Domaće je zakonodavstvo djelimično usklađeno s pravnom tekovinom EU u oblasti prekursora droga. **Dobre laboratorijske prakse** usklađene su s pravnom tekovinom u oblasti industrijskih hemikalija.

Kada je riječ o procesnim mjerama za **vatreno oružje**, od stupanja na snagu Zakona o oružju u martu 2015. godine registrovano je 3.674 komada oružja. U izvještajnom periodu izdato je 10.095 registracija za oružje. Od 2014. godine uništeno je 4.412 komada vatrenog oružja, 833 komada oružja, 61.876 komada municije i 246 eksplozivnih mina. Kada je riječ o **proizvodima za odbranu i nabavkama u oblasti odbrane** izmjene i dopune Zakona o javnim nabavkama, koje su stupile na snagu u junu 2016. godine, djelimično su bile usklađene s pravnom tekovinom EU o nabavkama u oblasti odbrane i bezbjednosti. Međutim, nove izmjene koje su usvojene u junu 2017. godine uklonile su ove elemente tako da usklađenost više ne postoji (vidjeti poglavlje 5 – Javne nabavke).

5. 2. Poglavlje 2: Sloboda kretanja radnika

Građani država članica imaju pravo da rade u drugoj državi članici i moraju im se dati isti uslovi rada i socijalni uslovi kao drugim radnicima.

*Crna Gora je postigla određeni nivo spremnosti u ovoj oblasti.
Ostvaren je određeni*

napredak u oblasti slobode kretanja radnika.

U predstojećoj godini Crna Gora naročito treba da:

→ ojača napore na pripremi za koordinaciju sistema socijalne pomoći kojima se obezbjeđuje zabrana diskriminacije.

Kada je riječ o **pristupu tržištu rada**, na snazi je Zakon o strancima, kojim se uređuje ulazak, boravak i rad stranih državljana. Usklađivanje s pravnom tekovinom EU planira se kroz revidirani Zakon o strancima koji će se primjenjivati od datuma pristupanja.

Ostvaren je određeni napredak na pripremi za priključivanje EURES-u (Evropska mreža institucija za zapošljavanje). Odsjek za **EURES** i međunarodno posredovanje u zapošljavanju Zavoda za zapošljavanje ojačao je svoj kadar jednim savjetnikom za EURES, ali je potrebno zapošljavanje još jednog službenika. Zavod za zapošljavanje potpisao je u januaru 2017. godine i Memorandum o saradnji u zapošljavanju s Agencijom za zapošljavanje Slovačke.

Što se tiče **sistema za koordinaciju socijalnog osiguranja**, nastavila se izrada bilateralnih sporazuma o socijalnom osiguranju. Crna Gora je ratifikovala i bilateralne sporazume sa Bugarskom u oktobru 2016. i Slovačkom u decembru 2016.

godine. Bilateralni sporazum o socijalnom osiguranju sa Rumunijom još nije usvojen, a u toku su pregovori sa Srbijom, kao i sa Bosnom i Hercegovinom o izmjenama trenutno važećih bilateralnih sporazuma. Treba da se ojača administrativni kapacitet institucija odgovornih za sisteme socijalnog osiguranja.

Evropska kartica zdravstvenog osiguranja priznata je po Zakonu o zdravstvenom osiguranju. Međutim, odluka o njenom uvođenju i dalje nije donesena jer treba uraditi analizu uticaja na državni budžet.

5. 3. Poglavlje 3: Pravo osnivanja preduzeća i sloboda pružanja usluga

Fizička i pravna lica u EU imaju pravo da se osnivaju u bilo kojoj državi članici i da pružaju usluge u drugim zemljama. Za određene regulisane profesije, postoje pravila o međusobnom priznavanju kvalifikacija. Poštanske usluge postepeno se otvaraju za konkurenciju.

Crna Gora je umjereno spremna u ovim oblastima. Ostvaren je određeni napredak u oblasti prava osnivanja preduzeća i sloboda pružanja usluga. U predstojećoj godini Crna Gora naročito treba da:

→ *unaprijedi nastojanja da uskladi svoje zakonodavstvo o uzajamnom priznavanju profesionalnih kvalifikacija s pravnom tekovinom EU i sa Direktivom o uslugama.*

U oblasti **prava na osnivanje** dalje se ništa ne dešava u oblasti elektronske registracije preduzeća, uključujući i njeno proširivanje na sve regionalne kancelarije poreske uprave.

U oblasti **slobode pružanja usluga u drugoj državi** nastavila se priprema za usklađivanje s Direktivom o uslugama. Izvještaj o implementaciji Akcionog plana za usklađivanje s Direktivom o uslugama za 2015. usvojen je u septembru 2016. godine, a izvještaj za 2016. godinu usvojen je u novembru 2017. Okvirni Zakon o uslugama donesen je u oktobru 2017. godine. Njime se postavlja pravni osnov za osnivanje Jedinствene kontakt-tačke.

U oblasti **poštanskih usluga**, Pravilnik o poštanskim uslugama, predviđen po izmijenjenom Zakonu o poštanskim uslugama, usvojen je u junu 2017. godine, i njime se domaće zakonodavstvo usklađuje s pravnom tekovinom EU. Nakon prestanka rada Ministarstva za telekomunikacije i informaciono društvo, Direkcija za poštansku djelatnost, koja je dio Direktorata za elektronske komunikacije, poštansku djelatnost i radio-spektar, postala je dio Ministarstva ekonomije.

Kada je riječ o **međusobnom priznavanju stručnih kvalifikacija**, tek treba da se usvoji Zakon o priznavanju inostranih kvalifikacija za obavljanje regulisane profesije, koji je predviđen nacionalnim planom za izradu kvalifikacija za regulisane profesije. Nakon akreditacije akademskog studijskog programa za arhitekturu krajem 2015. godine, u maju 2017. izdato je uvjerenje o akreditaciji za studijski program medicine, farmacije, stomatologije i za višu medicinsku školu. Nastavljen je posao na pripremi liste regulisanih profesija.

5. 4. Poglavlje 4: Sloboda kretanja kapitala

U EU kapital i investicije moraju imati mogućnost da se kreću bez ograničenja i za prekogranična plaćanja postoje zajednička pravila. Banke i drugi ekonomski operatori primjenjuju određena pravila kako bi podržali borbu protiv pranja novca i finansiranja terorizma.

Crna Gora je umjereno spremna u ovoj oblasti. Određeni napredak je ostvaren u

sistemima plaćanja, kao i u borbi protiv pranja novca.

U predstojećoj godini Crna Gora naročito treba da:

→ izvrši potpuno usklađivanje s pravnom tekovinom EU u oblasti platnih sistema;

→ dalje uskladi svoje zakonodavstvo s najnovijom pravnom tekovinom o sprečavanju korišćenja finansijskog sistema za potrebe pranja novca ili finansiranja terorizma, da pojača institucionalni kapacitet za obavljanje provjera svih subjekata koji podnose izveštaj, poboljša saradnju između svih uključenih subjekata i izveštavanje;

→ dalje ojača pravni okvir za rješavanje nedostataka utvrđenih u izveštaju MONEYVALa.

U oblasti **kretanja kapitala i plaćanja**, izmijenjen je u oktobru 2017. godine Zakon o tekućim i kapitalnim poslovima s inostranstvom, kako bi se dalje uskladio s pravnom tekovinom EU.

U oblasti sistema plaćanja **ostvaren je određeni napredak**. Da bi se obezbijedilo dalje usklađivanje s pravnom tekovinom EU, Centralna banka Crne Gore usvojila je izmjene i dopune Odluke o strukturi, bližim uslovima i načinu otvaranja transakcionih računa i njihovom ukidanju. Broj registrovanih agenata platnih institucija dostigao je 23.

Što se tiče borbe protiv **pranja novca**, Crna Gora je usvojila niz zakona i izmjena i dopuna postojećih zakona. Izmijenjeni su sljedeći zakoni: (i) Zakon o osnovama obavještajno-bezbjednosnog sektora Crne Gore; (ii) Zakon o međunarodnim restriktivnim mjerama; (ii) Krivični zakonik; (iv) Zakon o

prekršajima. Međutim, pravni okvir za zadržavanje podataka i sistem sankcija još uvijek nijesu usklađeni s pravnom tekovinom EU koja se odnosi na pranje novca i borbu protiv finansiranja terorizma. Izmjene i dopune Zakona o sprečavanju pranja novca i finansiranja terorizma još nijesu usvojene. I one imaju za cilj da obezbijede dalje usaglašavanje ka novousvojenim standardima FATF-a.

Strateški okvir postoji i sastoji se od: (i) Strategije za prevenciju i suzbijanje terorizma, pranja novca i finansiranja terorizma za period 2015–2018. godine; i (ii) Akcionog plana uz Strategiju. Novi akcioni plan, koji obuhvata 2017. i 2018. godinu, usvojen je u maju 2017.

Crna Gora je pojačala institucionalni kapacitet za obavljanje provjera svih subjekata koji podnose izvještaj u vezi sa sprječavanjem pranja novca. Od oktobra 2016. godine Centralna banka Crne Gore izvršila je 10 provjera banaka i dvije provjere mikrokreditnih institucija kako bi potvrdila da je njihov rad usklađen s propisima o sprečavanju pranja novca i finansiranja terorizma. Uprava za sprječavanje pranja novca i finansiranja terorizma izvršila je 87 provjera poreskih obveznika, utvrdila 11 sumnjivih transakcija i prosljedila 69 obavještenja drugim nadležnim državnim organima (vidjeti i poglavlje 24)

5. 5. Poglavlje 5: Javne nabavke

Pravila EU obezbjeđuju da nabavke robe, usluga i radova u javnom sektoru u svakoj državi članici budu transparentne i otvorene za sve kompanije iz EU, bez diskriminacije i s jednakim tretmanom.

Crna Gora je i dalje umjereno spremna u oblasti javnih nabavki, oblasti koja je naročito osjetljiva na korupciju. Izmjene i dopune Zakona o javnim nabavkama iz juna 2017. godine predstavljaju nazadovanje u smislu pravnog usklađivanja.

U predstojećoj godini Crna Gora naročito treba da:

→ donese zakon koji je usklađen s Direktivom o javnim nabavkama EU iz 2014. godine, uključujući i pitanje koncesija;

→ pripremi detaljni sveobuhvatni plan iniciranja elektronskih nabavki;

→ poboljša funkcionisanje sistema pravnih lijekova, uključujući i pokrivanje nabavki male vrijednosti, koncesija i nabavki u oblasti odbrane, i poboljša administrativne kapacitete i infrastrukturu Državne komisije za kontrolu javnih nabavki.

Institucionalna organizacija i pravno usklađivanje

Institucionalni i **pravni okvir** u oblasti javnih nabavki u velikoj su mjeri usklađeni s pravnom tekovinom EU, osim u oblasti koncesija, gdje priprema zakona koji će biti usklađen s pravnom tekovinom EU značajno kasni.

Nekoliko izmjena i dopuna Zakona o javnim nabavkama, koje su usvojene u junu 2017. godine, smanjile su nivo usklađenosti s pravilima EU. Pripremljen od strane *ad hoc* radne grupe, i bez javne rasprave, izmijenjeni zakon ne primjenjuje se više na javne nabavke male vrijednosti i nabavke u oblasti odbrane i bezbjednosti. Ove izmjene uvele su i nekoliko novih izuzeća koja nijesu u pravnoj tekovini EU.

Crna Gora treba da obezbijedi da nijedan međunarodni bilateralni sporazum, uključujući i sporazume za velike infrastrukturne projekte, ne dovede do neprimjerenog

ograničavanja konkurencije i da postoji usklađenost s pravnom tekovinom EU i povezanim odredbama Ugovora o funkcionisanju EU (TFEU) u oblasti javnih nabavki, kao i sa obavezama po Sporazumu o Vladinim nabavkama pri STO.

Iako je sprovođenje **Strategije** za period 2016–2020. godine u oblasti javnih nabavki u toku, nekoliko aktivnosti kasni. Štaviše, ova strategija ne obuhvata koncesije i nedostaju joj informacije o finansijskom planiranju i opredjeljivanju resursa.

Kapacitet za sprovođenje i izvršenje

Tržište javnih nabavki u **Crnoj Gori** bilo je na nivou od otprilike 10% BDP-a 2017. godine, na osnovu preliminarних podataka, dok je u prethodne dvije godine bilo na nivou od 11,8%.

Kapacitet naručilaca **da upravljaju procesima javnih nabavki** i dalje se postepeno poboljšava, ali taj proces ometaju *ad hoc* promjene Zakona o javnim nabavkama. Planiranje javnih nabavki treba da bude realističnije usklađeno s opredijeljenim resursima. Štaviše, javne nabavke i dalje trpe zbog pretjerano formalističkog pristupa i dominacije cijene kao jedinog kriterijuma za dodjeljivanje ugovora. Uredba koja je donesena u avgustu 2017. godine predviđa korišćenje centralizovanih kupovina za određene standardne javne nabavke. To bi moglo da dovede do ušteda i veće efikasnosti, međutim, ta se uredba još uvijek ne sprovodi. Okvirni ugovori se u velikoj mjeri ne koriste.

Praćenje dodjeljivanja i sprovođenja ugovora ometa nedovoljan kapacitet državne inspeksijske službe da svoje poslove djelotvorno obavlja. Uz to je potrebna bolja unutrašnja revizija kod naručilaca da bi se poboljšalo praćenje i verifikovanje sprovođenja ugovora (vidjeti i poglavlje 32 – Finansijski nadzor).

Crna Gora treba hitno da poboljša **sisteme upravljanja podacima** da bi se mogao pratiti cjelokupan ciklus nabavke i da bi sistem bio više po mjeri korisnika. S tim ciljem predviđa se da tokom 2018. godine započne izrada elektronskog sistema nabavki.

Kapacitet Uprave za javne nabavke djeluje nedovoljan za sprovođenje reformi koje su potrebne da se dalje djelotvorno i blagovremeno poboljšaju rezultati sistema javnih nabavki.

Što se tiče sertifikata za javne nabavke i programa obuke, krajem 2017. godine, ukupno je 478 zaposlenih službenika za javne nabavke prošlo stručni ispit potreban za dobijanje sertifikata, a to je još uvijek manje od broja naručilaca. Broj naručilaca mogao bi se još smanjiti da se dobije na efikasnosti: 2017. godine njihov je broj bio 620, dok ih je 2016. bilo 614, a 2015. godine - 648.

Postavljen je regulatorni i institucionalni okvir za mehanizme **integriteta i konflikta interesa** u oblasti javnih nabavki. Mali je broj izvještaja vezanih za integritet, a ankete javnog mnjenja pokazuju da se javne nabavke i dalje doživljavaju kao značajan izvor korupcije. U septembru 2017. godine Uprava za javne nabavke i Agencija za sprječavanje korupcije potpisale su sporazum o saradnji kako bi se sistem javnih nabavki poboljšao i rizici od sukoba interesa i korupcije smanjili.

Efikasan sistem pravnih lijekova

Pravo na pravni lijek propisano je Ustavom i Zakonom o javnim nabavkama. Sistem pravnih lijekova uključuje upravnu reviziju koju vrši Državna komisija za kontrolu postupaka javnih nabavki, samostalan upravni organ, koji je odgovoran Skupštini. Ovim zakonom nijesu obuhvaćene koncesije, i nakon izmjena u junu, on se više ne primjenjuje na nabavke male vrijednosti i nabavke u sektoru odbrane/sigurnosti.

Tokom 2017. godine Državna komisija za javne nabavke odlučivala je u otprilike 1000 predmeta i potvrdila oko 30% podnijetih žalbi, što je malo manje nego prethodne godine. Broj presuda Upravnog suda kojima se poništavaju odluke Državne komisije značajan je – na nivou od oko 40% (podaci iz 2016. godine). Takva situacija i postojeća problematična mjesta u vezi s kapacitetima podrivaju funkcionisanje sistema pravnih lijekova. Državna komisija za javne nabavke i dalje nema dovoljan broj zaposlenih, naročito ako se uzme u obzir činjenica da je broj žalbi veliki. I na kraju, ali ne i najmanje važno, IT infrastrukturu treba dalje unapređivati, a transparentnost odluka Državne komisije poboljšavati unapređivanjem njenog registra odluka i uvođenjem funkcije *onlajn* pretrage po mjeri korisnika.

5. 6. Poglavlje 6: Privredno pravo

EU ima zajednička pravila za osnivanje i registrovanje privrednih društava, kao i zahtjeve za objavljivanje, te dopunska pravila za računovodstveno i finansijsko izvještavanje i zakonsku reviziju.

Crna Gora je dostigla nivo dobre spremnosti u oblasti privrednog prava. Ostvaren je dobar napredak donošenjem Zakona o reviziji i osnivanjem sistema nadzora revizija po tom zakonu.

U predstojećoj godini Crna Gora naročito treba da:

→ uskladi pravo privrednih društava s pravnom tekovinom EU u oblasti prava privrednih društava;

→ da nastavi usklađivanje s pravnom tekovinom EU u oblasti korporativnog računovodstva i obavezne revizije donošenjem neophodnih podzakonskih akata.

U oblasti **privrednog prava** u odmakloj je fazi nacrt izmjena i dopuna Zakona o privrednim društvima kojim se želi postići dalje usklađivanje s pravnom tekovinom EU u nizu različitih oblasti, uključujući i prekogranična spajanja privrednih društava. U domaćem zakonodavstvu uređeno je preuzimanje privrednih društava. Zakon o tržištu kapitala koji obuhvata odredbe za usklađivanje s pravnom tekovinom EU u smislu uslova za transparentnost kotiranih privrednih društava donesen je u decembru 2017. godine. Crna Gora planira da donese relevantna podzakonska akta kako bi izvršila dalje usklađivanje s pravnom tekovinom EU u ovoj oblasti. Potrebna je dalja usklađenost s principima korporativnog upravljanja EU. Da bi poboljšala svoje poslovno okruženje, Crna Gora nastavlja da razvija *onlajn* sistem elektronskog registrovanja kompanija. Treba nastaviti i s nastojanjima da se olakša razmjena s registrima privrednih društava država članica EU.

Ostvaren je napredak u oblasti **korporativnog računovodstva i revizije** kroz usvajanje Zakona o reviziji u junu mjesecu 2017. godine. Njime se uređuju pravila i postupci za registraciju i sertifikovanje revizora, uključujući i sistem inspekcija i kazni. Obavezna je revizija za subjekte od javnog interesa. Osnivanjem Savjeta za reviziju ustanovljen je javni sistem za nadzor revizije, uz posebnu jedinicu u Ministarstvu finansija koja treba da prati rad

ovlašćenih društava za reviziju. Crna Gora treba da obezbijedi adekvatna finansijska sredstva i resurse koji će omogućiti da ovaj sistem nadzora funkcioniše na odgovarajući način. Institutu sertifikovanih računovođa Crne Gore, profesionalnom tijelu u ovoj oblasti, nijesu preneseni poslovi nadzora. Crna Gora primjenjuje Međunarodne standarde finansijskog

izvještavanja (MSFI) i Međunarodne standarde revizije (MSR). Donesen je pravilnik kojim se uređuje sadržaj, rokovi i način sastavljanja i predaje finansijskih izvještaja, s ciljem daljeg usaglašavanja s Direktivom EU o računovodstvu. Predviđeno je donošenje dodatnih pravilnika ili podzakonskih akata kako bi se postiglo dalje usaglašavanje s pravnom tekovinom EU u oblasti računovodstva i revizije.

5. 7. Poglavlje 7: Pravo intelektualne svojine

EU je usaglasila pravila o pravnoj zaštiti prava intelektualne svojine, kao i pravila o pravnoj zaštiti autorskih i srodnih prava. Pravila za pravnu zaštitu prava intelektualne svojine obuhvataju, na primjer, patente i žigove, dizajn, biotehnološke izume i farmaceutske proizvode. Pravila za pravnu zaštitu autorskih i srodnih prava obuhvataju, na primjer, knjige, filmove, kompjuterske programe i emisije.

Crna Gora je na dobrom nivou spremnosti u oblasti prava intelektualne svojine. Ostvaren je određeni napredak u daljem usklađivanju i koordinaciji relevantnih organa. U oblasti sprovođenja i dalje postoje ozbiljni izazovi.

U predstojećoj godini Crna Gora naročito treba da:

→ poboljša svoj bilans rezultata u istragama, krivičnom gonjenju i sudskom rješavanju povreda prava intelektualne svojine, uključujući i izvještavanje;

→ dalje ojača kapacitete svih organa koji su vezani za prava intelektualne svojine, naročito Uprave za inspeksijske poslove – tržišne inspekcije.

Kada je riječ o **autorskim i srodnim pravima**, u martu 2017. godine donesen je Pravilnik o izvorima pažljivog pretraživanja koji je prikladan za određene kategorije djela i fonograma.

U oblasti **prava industrijske svojine**, u decembru 2016. godine donesene su izmjene i dopune Zakona o žigu, Zakona o pravnoj zaštiti industrijskog dizajna i Zakona o patentima , s ciljem usklađivanja terminologije s novousvojenim Zakonom o opštem upravnom postupku. Ove izmjene i dopune sprovode se od jula 2017. godine.

Kada je riječ o **spровоđenju**, Crna Gora je izradila adekvatan format za statističko izvještavanje. Krivične istrage i krivično gonjenje i dalje ostaju na nezadovoljavajućem nivou, sa samo dva slučaja u izvještajnom periodu. U martu 2017. godine Ministarstvo ekonomije osnovalo je Koordinacioni tim za sprovođenje prava intelektualne svojine, kako bi se ojačala saradnja i mehanizmi za sprovođenje organa nadležnih za prava intelektualne svojine. Počele su pripreme za pristupanje Konvenciji o evropskom patentu. Unaprijeđena je informaciono- tehnološka infrastruktura.

Zaposlenih u Zavodu za intelektualnu svojinu i dalje je malo: trenutno je popunjeno samo 19 od 27 radnih mjesta. Uprava za inspeksijske poslove nema specijalizovanih inspektora za intelektualnu svojinu i zaposleni sistematično odlaze, čime se smanjuje kapacitet za inspekcije.

5. 8. Poglavlje 8: Politika konkurencije

Pravila EU štite slobodnu konkurenciju i obuhvataju antimonopolska pravila protiv restriktivnih sporazuma između preduzeća, te zloupotrebu dominantnog položaja, a uključuju i pravila o koncentraciji između privrednih društava koja bi značajno narušila konkurenciju. Pravila EU takođe sprečavaju da vlada dodjeljuje državnu pomoć kojom se može poremetiti konkurencija.

Crna Gora je postigla određeni nivo spremnosti/umjereno je spremna u ovoj oblasti. Zabilježen je određeni napredak, naročito kada je riječ o nezavisnosti Organa za državnu pomoć. U februaru 2018. godine Crna Gora je donijela zakon koji služi kao pravni osnov za prelaz organa za državnu pomoć u Agenciju za zaštitu konkurencije. Što se tiče usklađivanja s pravilima o državnoj pomoći, Crna Gora ima dobar nivo spremnosti, ali su za njihovo sprovođenje potrebni dalji značajni naponi. Crna Gora ima dobar nivo spremnosti u oblasti usklađivanja s antimonopolskim pravilima i pravilima o spajanju preduzeća. Međutim, u sprovođenju ovih pravila i dalje se pokazuju određene slabosti.

U predstojećoj godini Crna Gora naročito treba da:

→ obezbijedi funkcionisanje Agencije za zaštitu konkurencije i poboljšanje bilansa

ostvarenih rezultata u oblasti antimonopolskih pravila i pravila o spajanju preduzeća;

→ obezbijedi funkcionisanje organa za državnu pomoć i djelotvornost kontrole državne

pomoći na svim nivoima, uključujući i izgradnju bilansa rezultata u sprovođenju;

→ obezbijedi transparentnost svih odluka o državnoj pomoći.

Antimonopolska pravila i spajanja

Zakonodavni okvir u velikoj je mjeri u skladu s pravnom tekovinom EU i sa Sporazumom o stabilizaciji i pridruživanju (SSP). Zakon o zaštiti konkurencije u velikoj je mjeri usklađen sa članom 101 Ugovora o funkcionisanju EU o restriktivnim sporazumima i članom 102 o zloupotrebi dominantnog položaja. On takođe predviđa *ex ante* kontrolu spajanja iznad određenog praga prometa, u skladu s principima Regulative o spajanjima. Podzakonska akta u velikoj mjeri postoje i u skladu su s relevantnim propisima i smjernicama Komisije.

Što se tiče **institucionalnog okvira**, Agencija za zaštitu konkurencije nadležna je za sprovođenje zakona o zaštiti konkurencije. Ona je operativno samostalan organ, čijeg direktora postavlja Vlada.

Ovlašćenja Agencije za zaštitu konkurencije mogu se umnogome uporediti s ovlašćenjima Evropske komisije u oblasti zaštite konkurencije. Ona može (i) postupajući po pritužbama ili notifikacijama (npr. o spajanju) ili na svoju inicijativu, da traži informacije i sprovodi terenske istrage; (ii) da odobrava spajanja privrednih društava s uslovima ili bez njih ili može da ih zabrani; i (iii) da daje komentare na nacрте zakona koji mogu da utiču na konkurenciju. Odluke Agencije za zaštitu konkurencije mogu biti predmet žalbe pred Upravnim sudom. Uvedena je politika ublažavanja kazni za članove kartela koji se sami prijave. Međutim, novčane kazne i dalje mogu da se izreknu samo po odluci sudova za prekršaje i Agencija za zaštitu konkurencije ih ne može direktno izricati.

Kada je riječ o **kapacitetima za sprovođenje**, broj zaposlenih u Agenciji za zaštitu konkurencije povećan je za pet osoba, tako da ih je ukupno 19. Međutim, broj zaposlenih i njihova stručnost i dalje su nedovoljni. Što se tiče **sprovođenja**, broj odluka o kartelima i zloupotrebi dominantnog položaja smanjio se tokom godina i stagnirao u izvještajnom periodu, sa šest odluka tokom 2014. godine, tri odluke 2015. godine i nijednom odlukom 2017. godine. Agencija je započela detaljnu istragu spajanja po prvi put tek 2015. godine, što je dovelo do uslovnog odobrenja. Uz to, do danas su sudovi za prekršaje u ovoj oblasti izrekli samo jednu novčanu kaznu 2014. godine i dvije tokom 2018. godine. Agencija za zaštitu konkurencije izvršila je samo dvije terenske inspekcije, od kojih je jedna bila u izvještajnom periodu. Da bi unaprijedila svoju politiku sprovođenja, Agencija treba da obavlja više terenskih inspekcija i da dalje unapređuje

korišćenje politike izricanja blažih kazni kao sredstvo razotkrivanja kartela. Agencija je izdala osam mišljenja za relevantna podzakonska akta.

Sudovi su u određenoj mjeri po žalbi potvrđivali odluke Agencije. Sprovođenje odluka Agencije u nekim je slučajevima sprečavala primjena statuta zastarijevanja. Mora se značajno ojačati kapacitet sudova da rješavaju složene predmete u oblasti zaštite konkurencije.

Državna pomoć

Zakonodavni okvir u velikoj je mjeri u skladu s pravnom tekovinom i sa SSP. Zakon o kontroli državne pomoći usklađen je sa članovima 107 i 108 Ugovora o funkcionisanju EU, ali je samo djelimično usklađen sa sekundarnim zakonodavstvom EU. Izmjene i dopune Zakona o kontroli državne pomoći donesene su u februaru 2018. godine da bi se izvršilo dalje usklađivanje s pravnom tekovinom EU, što je obaveza po SSP.

Što se tiče **institucionalnog okvira**, Komisija za kontrolu državne pomoći zadužena je za sprovođenje Zakona o kontroli državne pomoći. Ona je, administrativno gledano, dio Ministarstva finansija, a njene članove imenuju ministarstva koja dodjeljuju državnu pomoć. Odluke o državnoj pomoći mogu biti predmet žalbe pred Upravnim sudom.

U februaru 2018. godine Crna Gora je donijela izmjene i dopune Zakona o zaštiti konkurencije, kojima se dalje proširuje mandat Agencije za zaštitu konkurencije tako da uključi i kontrolu državne pomoći. Zakon tako služi kao pravni osnov za prenošenje ovlašćenja za državnu pomoć na Agenciju za zaštitu konkurencije, i važan je korak ka ispunjavanju uslova SSP o operativnoj samostalnosti organa za državnu pomoć.

Organ za državnu pomoć mora da izgradi solidan bilans ostvarenih rezultata u oblasti sprovođenja. Kapacitet za

sprovođenje Komisije za kontrolu državne pomoći i dalje je nedovoljan, a broj zaposlenih neadekvatan. Ovoj Komisiji pomaže Jedinica za kontrolu državne pomoći, čiji je broj zaposlenih smanjen tokom 2017. godine sa 10 na sedam. Nijesu povećani ni nivo stručnosti niti budžet Komisije za kontrolu državne pomoći.

Što se tiče **sprovođenja**, broj odluka koje je donijela Komisija za kontrolu državne pomoći značajno se smanjio, sa 31, koliko ih je bilo 2015, na 19 tokom 2016. godine i 13 tokom 2017. (sa samo dvije negativne odluke donesene 2015. godine). Komisija nije dobila nijednu pritužbu u periodu između 2013. i 2017. godine, što može da ukaže na slabu svijest o pravilima za kontrolu državne pomoći među subjektima u društvu. Postoje dokazi da o nekim mjerama pomoći koja je dodijeljena na centralnom ili lokalnom nivou (npr. kroz oslobađanje od PDV-a), naročito velikim privrednim društvima, Komisija nije obavijestila ili ih nije propisno istražila. Jedan primjer je Montenegro Airlines – plan prestrukturiranja iz 2012. godine za ovu aviokompaniju samo je djelimično sproveden, ali je dodijeljena dalja državna pomoć da bi ova aviokompanija mogla da nastavi sa radom. Među davaocima državne pomoći slaba je svijest o pravilima za kontrolu državne pomoći i proces promovisanja ovih pravila mora se značajno poboljšati.

Liberalizacija

Zakon o zaštiti konkurencije i Zakon o kontroli državne pomoći primjenjuju se na javna preduzeća i preduzeća s posebnim ili ekskluzivnim pravima, osim kada bi njihova primjena ometala obavljanje naročitih poslova koji služe opštim ekonomskim interesima, a koji su im povjereni u skladu sa članom 106 Ugovora o funkcionisanju EU i SSP. Pravila o finansiranju usluga od opšteg ekonomskog interesa u velikoj su

mjeri usklađena s pravnom tekovinom EU u oblasti državne pomoći. Međutim, Crna Gora treba dalje da pokaže da se ova pravila sprovode na pravi način. Nema monopola komercijalnog karaktera u smislu člana 37 Ugovora o funkcionisanju EU.

5. 9. Poglavlje 9: Finansijske usluge

Pravila EU imaju za cilj da obezbijede pravičnu konkurenciju između finansijskih institucija, kao i stabilnost finansijskih institucija, tj. bankarskih, osiguravajućih, dopunskih penzijskih institucija, investicionih usluga i tržišta hartija od vrijednosti. Ona obuhvataju pravila o autorizaciji, radu i nadzoru tih institucija.

Crna Gora je umjereno spremna u oblasti finansijskih usluga. U oblasti pravnog usklađivanja i rješavanja visokog nivoa nekvalitetnih kredita (NPL) ostvaren je dobar napredak, kako je i preporučeno prethodne godine.

U predstojećoj godini Crna Gora naročito treba da:

→ dalje unaprijedi svoju usklađenost kroz donošenje propisa o zaštiti depozita i o sanaciji i gašenju kreditnih institucija.

U oblasti **banaka i finansijskih konglomerata**, zakonodavstvo o osnivanju kreditnih institucija i bavljenju tom vrstom poslova u velikoj je mjeri usklađeno s relevantnim pravilima EU. Uslovi za adekvatnost kapitala u Crnoj Gori baziraju se na Bazelu II. Tek treba postići usklađenost s Direktivom o adekvatnosti kapitala i Direktivom o oporavku i sanaciji kreditnih institucija i investicionih firmi. U junu 2017. godine Skupština je donijela izmjene i dopune Zakona o sporazumnom finansijskom prestrukturiranju dugova prema finansijskim institucijama, čiji je cilj da se olakša rješavanje problema nekvalitetnih kredita (NPL). Štaviše, Zakon o

finansijskom lizingu, faktoringu, otkupu potraživanja, mikrokreditiranju i kreditno- garantnim poslovima donesen je u oktobru 2017. godine, čime se dalje proširuju poslovi nadzora banaka koje vrši Centralna banka.

Pravila u Crnoj Gori o **osiguranju i profesionalnim penzijama** djelimično su usklađena s pravilima EU u ovoj oblasti. Ona u velikoj mjeri ispunjavaju uslove pravila Solventnosti I, ali tek treba da se usklade s pravnom tekovinom EU u oblasti uspostavljanja i bavljenja poslovima osiguranja i reosiguranja (Solventnost II). Agencija za nadzor osiguranja nastavila je da gradi svoje kapacitete kroz obuku zaposlenih i u septembru 2017. godine donijela podzakonska akta o obavezama izvještavanja i uslovima za prenos poslova osiguravajućih društava.

Kada je riječ o **infrastrukturi finansijskog tržišta**, Komisija za hartije od vrijednosti počela je da sprovodi preporuke MMF-a iz 2016. godine i preporuke iz Ocjene stabilnosti finansijskog sistema Svjetske banke. Zakon o Centralnoj banci i Zakon o tekućim i kapitalnim poslovima s inostranstvom izmijenjeni su u oktobru 2017. godine, čime su dalje prošireni nadzorni poslovi Centralne banke. Crna Gora je uskladila odredbe svog domaćeg zakonodavstva s pravnom tekovinom EU u oblasti sistema saldiranja novčanih transakcija i transakcija s hartijama od vrijednosti.

U oblasti **tržišta hartija od vrijednosti i investicionih usluga** u decembru 2017. godine donesen je Zakon o tržištu kapitala kako bi se postigla puna usklađenost s pravnom tekovinom EU o tržištima finansijskim instrumentima, zloupotrebi tržišta, prospektima i tržištima kapitala. Tek treba donijeti podzakonska akta. U oktobru 2016. godine predstavnici

Komisije za hartije od vrijednosti Crne Gore potpisali su Deklaraciju o saradnji sa drugim regulatorima kapitalnih tržišta u regionu.

5. 10. Poglavlje 10: Informatičko društvo i mediji

EU podržava dobro funkcionisanje internog tržišta za elektronske komunikacije, elektronsku trgovinu i audio-vizuelne usluge. Pravila štite potrošače i podržavaju univerzalnu dostupnost modernih servisa.

Crna Gora je i dalje umjereno spremna u oblasti informatičkog društva i medija. Tokom izvještajnog perioda nije ostvaren napredak u ovoj oblasti, a ranije preporuke nijesu ispunjene. Iako je finansiranje javnog servisa RTCG sada vezano za BDP, njegova urednička nezavisnost našla se pred izazovima zbog spornog razrješenja članova Savjeta. Potrebno je ojačati kapacitete Agencije za elektronske komunikacije i poštansku djelatnost (EKIP) i Agencije za elektronske medije (AEM).

U predstojećoj godini Crna Gora naročito treba da:

→ pruži regulatorima u oblasti medija i javnom servisu dovoljno resursa za njihovo samostalno funkcionisanje i da ih zaštititi od neprimjerenog političkog miješanja;

→ obezbijedi AEM-u mehanizam za izricanje kazni, tj. mogućnost da se novčano kazne medijske kuće koje krše etičke standarde predviđene Zakonom o elektronskim medijima;

→ uspostavi bilans ostvarenih rezultata kako bi pokazala da ima administrativne kapacitete da sprovodi pravnu tekovinu EU u oblasti elektronskih komunikacija, usluga informacionog društva i audio-vizuelnih medija, uključujući i nezavisnost regulatora.

Zakon o elektronskim komunikacijama uređuje sektor **elektronskih komunikacija i informacionih i komunikacionih tehnologija**. On je donesen 2017. godine kako bi se obezbijedila nezavisnost regulatornog organa i uredila pitanja *rominga*. Ministarstvo za telekomunikacije i informaciono društvo prestalo je da postoji, a nadležnost za ovu oblast prebačena je u Ministarstvo ekonomije. Iz tog razloga je moralo da dođe do potpunog prestrukturiranja institucionalne organizacije, i u maju 2017. godine donesen je novi pravilnik o unutrašnjoj organizaciji Ministarstva ekonomije.

U toku su ponovljeni pravni postupci koje su pokrenuli telekomunikacioni operatori protiv odluka EKIP-a da spusti regionalne cijene *rominga* sa Bosnom i Hercegovinom, bivšom jugoslovenskom republikom Makedonijom i Srbijom.

Jedinstveni evropski broj 112 za pozive u hitnim slučajevima implementiran je u Crnoj Gori i funkcioniše.

Kada je riječ o **informacionom društvu**, novoosnovano Ministarstvo javne uprave preuzelo je odgovornost koja je ranije pripadala Ministarstvu za telekomunikacije i informaciono društvo. Donesena je nova višegodišnja strategija, bazirana na Digitalnoj agendi za Evropu i Strategiji za jedinstveno digitalno tržište. Ona se bavi pitanjima kao što su pristupačne usluge širokopojasnog pristupa internetu, informaciona bezbjednost, digitalno poslovanje, e-zdravstvo i e-obrazovanje.

U oblasti **audio-vizuelne politike** Agencija za elektronske medije nastavlja profesionalno da ispunjava svoj mandat. Međutim, nezavisnost Agencije dovedena je u pitanje zbog neravnomjernog sprovođenja sankcija za povrede etičkog kodeksa novinara i njenih rezultata u praćenju medija uoči izbora. Treba ojačati zakonske odredbe i operativni kapacitet za praćenje elektronskih medija.

Izmjene i dopune Zakona o elektronskim medijima i Zakona o nacionalnom javnom emiteru (RTCG) stupile su na snagu 1. septembra 2017. godine. Ovi zakoni uređuju finansiranje javnog radio-difuznog emitera kroz ugovor između RTCG i Vlade. Ovim se zakonima takođe predviđa sistem odvojenog računovodstva za RTCG, s jasnim razdvajanjem komercijalnih i javnih sredstava. Budžet RTCG za 2018. godinu blago je povećan sa 17,9 na 18,6 miliona eura. Treba obezbijediti stabilne finansijske resurse, a treba dalje poboljšati uredničku nezavisnost i standarde profesionalnog rada. Nedavna razrješenja u Savjetu RTCG i Savjetu AEM-a dovela su do ozbiljne zabrinutosti u vezi s reprezentativnošću i nezavisnošću ovih savjeta, koje treba zaštititi od neprimjerenog uticaja i političkog pritiska s bilo koje strane.

5. 11. Poglavlje 11: Poljoprivreda i ruralni razvoj

Zajednička poljoprivredna politika podržava poljoprivrednike i ruralni razvoj. Za to su potrebni jaki upravljački i kontrolni sistemi. Takođe postoje i zajednička pravila EU za politiku kvaliteta i organsku poljoprivredu.

Crna Gora je umjereno spremna u oblasti poljoprivrede i ruralnog razvoja. Nastavlja se dobar napredak u ovoj oblasti, uključujući i povjeravanje poslova implementacije budžeta za dvije mjere u okviru programa IPARD II.

U predstojećoj godini Crna Gora naročito treba da:

→ sprovede mjere koje su joj povjerene po programu IPARD II i traži da joj se povjere poslovi implementacije budžeta za druge mjere i programe;

→ nastavi da realizuje akcioni plan za usklađivanje s pravnom tekovinom EU u oblasti poljoprivrede i ruralnog razvoja, naročito daljim razvojem integrisanog administrativnog i kontrolnog sistema.

Kada je riječ o **horizontalnim pitanjima**, ostaje da se ostvari napredak u usklađivanju mjera direktne podrške s pravnom tekovinom EU putem potpunog odvajanja od proizvodnje i povezivanjem plaćanja s uslovima višestruke usaglašenosti. Crna Gora napreduje u uspostavljanju **Sistema za identifikaciju zemljišnih parcela**, koji je dio opšteg **Integrisanog administrativnog i kontrolnog sistema (IAKS)**, potrebnog za upravljanje i kontrolu finansiranja u okviru Zajedničke poljoprivredne politike. Izrada IAKS-a i kapaciteta treba da se nastavi tokom 2018. godine. Regionalni centri Ministarstva poljoprivrede i ruralnog razvoja pružaju savjetodavne usluge gazdinstvima, ali ih treba dalje ojačati. U toku je izrada **Mreže računovodstvenih podataka poljoprivrednih gazdinstava (FADN)**.

U oblasti **zajedničke organizacije tržišta**, Zakon o uređenju tržišta poljoprivrednih proizvoda, kojim se vrši usklađivanje s pravnom tekovinom EU u ovoj oblasti, donesen je u julu mjesecu 2017. godine. Izrada podzakonskih akata treba da se nastavi, a moraju se razviti i administrativni kapaciteti.

U oblasti **ruralnog razvoja** Crnoj Gori su u oktobru 2017. godine povjereni poslovi implementacije budžeta za mjere programa IPARD II *Investicije u fizički kapital poljoprivrednih gazdinstava* i *Investicije u fizički kapital u vezi sa preradom i marketingom poljoprivrednih i ribljih proizvoda*. Sporazum o finansiranju stupio je na snagu 6. decembra 2017. godine. Time se pruža osnov za implementaciju programa IPARD II s prvim pozivom za prijedloge koji je objavljen u februaru 2014. godine. Još jedan cilj Crne Gore jeste da joj se povjere poslovi implementacije budžeta za dodatne programske mjere tokom 2018. godine.

Što se tiče **politike kvaliteta**, Zakon o shemama kvaliteta poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda, koji je usklađen sa pravnom tekovinom EU, donesen je u martu 2017. godine. Iako tek treba da se donesu podzakonska akta, ostvaren je određeni napredak u izradi i unapređenju shema kvaliteta u Crnoj Gori. Što se tiče **organske poljoprivrede**, Crna Gora je preduzela mjere da izvrši usklađivanje s pravnom tekovinom EU – ona ima organ za organsku proizvodnju, sistem za akreditaciju kontrolnih tijela i sistem za sertifikaciju u organskoj proizvodnji. Organska poljoprivreda promoviše se kroz plaćanja po hektaru i po grlu, ali ipak ostaje mala po obimu.

5. 12. Poglavlje 12: Bezbjednost hrane, veterinarstvo i fitosanitarna politika

Pravila EU o higijeni za proizvodnju hrane obezbjeđuju visok nivo bezbjednosti hrane. Zaštićeni su zdravlje i dobrobit životinja, bezbjednost hrane životinjskog porijekla, kao i kvalitet sjemena, materijala za zaštitu biljaka, te proizvodi za zaštitu od štetnih organizama i hrana za životinje.

Crna Gora je umjereno spremna u ovoj oblasti. U ovoj oblasti ostvaren je dobar napredak, uključujući usvajanje podzakonskih akata za borbu protiv bolesti životinja. U predstojećoj godini Crna Gora naročito treba da:

- nastavi da sprovodi strategiju za transponovanje i sprovođenje pravne tekovine EU, naročito u odnosu na zvaničnu kontrolu usaglašenosti s propisima o hrani i hrani za životinje, te pravilima vezanim za zdravlje i dobrobit životinja;*
- nastavi da poboljšava svoje administrativne kapacitete, naročito za inspeksijske službe i laboratorije;*
- nastavi i podržava proces unapređenja prehrambenih objekata, koji je u toku.*

U oblasti **opšte bezbjednosti hrane** dobar je napredak ostvaren u usklađivanju zakonodavstva u oblasti hrane i hrane za životinje s pravnom tekovinom EU. Nekoliko podzakonskih akata usvojeno je tokom izvještajnog perioda.

U oblasti **veterinarske politike** nastavio se višegodišnji program za iskorjenjivanje bjesnila. Završene su kampanje vakcinacije za jesen 2016, te proljeće i jesen 2017. godine. Vakcijancija stoke protiv bolesti kvrgave kože nastavljena je i tokom 2017. godine. Od septembra 2016. nije registrovan nijedan slučaj bolesti kvrgave kože, što je važan korak ka zaustavljanju širenja ove bolesti u EU. Program obaveznih mjera za zaštitu zdravlja životinja realizovan je 2017. godine, a pripremljen je program za 2018. godinu. I dalje se nastavila izgradnja kapaciteta veterinarske službe.

U oblasti **plasiranja na tržište hrane, stočne hrane i životinjskih nusproizvoda**, Crna Gora je obezbijedila zakonske preduoslove za proizvodnju, preradu i stavljanje na tržište sirovog mlijeka i mliječnih proizvoda u skladu s uslovima u EU. Što se tiče unapređenja objekata, u julu 2017. godine usvojen je Nacionalni program s ciljem da se unaprijede objekti za proizvode i nusproizvode životinjskog porijekla. Tu su uključeni i planovi unapređenja objekata kategorije III uvođenjem rokova za otklanjanje neusaglašenosti. Broj objekata koji su u skladu s propisima EU porastao je sa 11 na 70 od početka 2016. godine. Revizija zvaničnih sistema kontrole za meso i mlijeko koju je obavila Evropska komisija u novembru 2017. godine rezultirala je preporukama za dalje poboljšanje sistema, naročito za verifikaciju zvaničnih kontrola.

U oblasti **pravila o bezbjednosti hrane** donesena su podzakonska akta u raznim segmentima. Nije bilo dešavanja u vezi s **posebnim pravilima za stočnu hranu**.

Donesena su podzakonska akta o **fitosanitarnoj politici** u oblasti zdravlja bilja, sjemeni i sadnog materijala i zaštite bilja. Crna Gora je počela da sprovodi svoj Nacionalni plan za održivu upotrebu proizvoda za zaštitu bilja, u skladu sa Akcionim planom za period 2016–2021. godine. Nastavio se rad na izgradnji kapaciteta fitosanitarnih službi. Realizovan je program fitosanitarnih mjera za 2017. godinu, a pripremljen je program za 2018. godinu. Realizovan je Sistem biljnih pasoša za sadni materijal vinove loze.

Nije bilo dešavanja u vezi s **genetski modifikovanim organizmima**.

5. 13. Poglavlje 13: Ribarstvo

Zajednička politika u oblasti ribarstva predviđa pravila za upravljanje u ovoj oblasti, štiti žive resurse mora i ograničava uticaj ribarstva na životnu sredinu. Ova politika obuhvata kvote izlova, upravljanje kapacitetima flote, pravila za akvakulturu kao i podršku ribarstvu i primorskim zajednicama.

Pripreme u ovoj oblasti još uvijek su u ranoj fazi. U ovoj oblasti ostvaren je dobar napredak, naročito kada je riječ o jačanju administrativnih kapaciteta. U predstojećoj godini Crna Gora naročito treba da:

- nastavi da realizuje akcioni plan za transponovanje, implementaciju i sprovođenje pravne tekovine EU;*
- nastavi da jača administrativne kapaciteta i kapacitete za prikupljanje podataka, naučno savjetovanje, kao i inspekcije i kontrole.*

U Ministarstvu poljoprivrede i ruralnog razvoja u martu 2017. godine osnovan je novi Direktoratski za ribarstvo, čime se jača administrativni kapacitet Crne Gore u ovoj oblasti. Ovaj Direktoratski sastoji se od Direkcije za upravljanje resursima i ribolovnom flotom i Direkcije za monitoring i inspeksijski nadzor. U Direktoratu je u ovom trenutku zaposleno 10 službenika, uključujući tri inspektora.

U oblasti **upravljanja resursima, uspješno je izrađen** Godišnji program za prikupljanje podataka o ribarstvu Crne Gore, koji je usklađen s pravnom tekovinom EU i preporukama Generalne komisije za ribarstvo na Mediteranu. Sprovedenje ovog programa otpočelo je u aprilu 2017. godine.

U oblasti **inspekcije i kontrole** ostvaren je dobar napredak u unapređenju Ribarskog informacionog sistema i u izradi Sistema za automatsko lociranje i identifikaciju (AIS). Što se tiče nelegalnog, neprijavljenog i neregulisanog ribolova, u martu 2017. godine donesen je Zakon o potvrđivanju Sporazuma o mjerama državne luke za sprječavanje, suzbijanje i otklanjanje nezakonitog, neprijavljenog i neregulisanog ribolova. U oblasti upravljanja u ribarstvu Crna Gora je potpisala Deklaraciju MedFish4Ever iz Malte, s akcionim planom za održivo ribarstvo i ribarske zajednice na Mediteranu.

Nije bilo značajnih dešavanja u oblasti **upravljanja flotom, strukturnog djelovanja, tržišne politike, državne pomoći, i međunarodnih sporazuma.**

5. 14. Poglavlje 14: Saobraćajna politika

EU ima zajednička pravila za tehničke standarde i standarde bezbjednosti, sigurnost, socijalne standarde, državnu pomoć i liberalizaciju tržišta u drumskom saobraćaju, željeznici,

saobraćaju unutrašnjim plovnim putevima, kombinovanom saobraćaju, avijaciji i pomorskom saobraćaju.

Crna Gora je umjereno spremna/ima dobar nivo spremnosti u oblasti saobraćajne politike. Određeni napredak ostvaren je zahvaljujući daljim usklađivanjima zakona u pomorskom i drumskom saobraćaju, ali je potrebno uložiti više napora u oblastima sistema za saobraćaj unutrašnjim plovnim putevima i Inteligentnim transportnim sistemima. Potrebno je dalje jačanje administrativnih i tehničkih kapaciteta radi usklađivanja, implementacije i sprovođenja u drumskom, željezničkom i pomorskom saobraćaju.

U predstojećoj godini Crna Gora naročito treba da:

→ obezbijedi operativnu nezavisnost i odgovarajuću kadrovsku popunjenost regulatornog organa za željeznice i organa za bezbjednost željezničkog saobraćaja;

→ pojača nastojanja da donese strateški okvir za sprovođenje Inteligentnih transportnih sistema na svojoj ključnoj drumskoj, željezničkoj i pomorskoj mreži i za usklađivanje s Direktivom o Inteligentnim transportnim sistemima;

→ postigne punopravno članstvo u Pariskom memorandumu o razumijevanju o kontroli državne luke.

U oblasti pravne tekovine EU koja se odnosi na **opšti saobraćaj**, Crna Gora je u julu 2017. potpisala Ugovor o saobraćajnoj zajednici, a ratifikovala ga u martu 2018. godine. Strateški okvir postoji i očekuje se da se dalje ojača putem nove strategije za razvoj saobraćaja koja je u finalnoj fazi. Jedinstvena lista prioriternih projekata za sektor saobraćaja ažurirana je 2017. godine. Potrebni su dalji napor da bi se završilo usklađivanje s pravnom tekovinom EU o obavezama usluge javnog saobraćaja, pravima putnika, te o postupcima i

kriterijumima za dodjeljivanje ugovora za usluge javnog prevoza u oblasti drumskog i željezničkog saobraćaja. Nije bilo daljeg usklađivanja s pravnom tekovinom EU u oblasti ljetnjih aranžmana. Administrativni kapaciteti Ministarstva saobraćaja i pomorstva nedavno su ojačani osnivanjem Direktorata za međunarodnu saradnju i sredstva EU. Cilj ovog Direktorata jeste da usmjerava i koordinira projekte saobraćajne infrastrukture koje finansira EU. Nacionalno tijelo za istrage nesreća u vazdušnom, pomorskom i željezničkom saobraćaju osnovano je 2015. godine i potpuno je u funkciji.

U oblasti **drumskog saobraćaja** donesen je novi Zakon o prevozu u drumskom saobraćaju, koji je predividio dalje usklađivanje s pravnom tekovinom EU, ali tek treba da se usvoji novi Zakon o bezbjednosti saobraćaja na putevima. Broj teških nesreća i nesreća sa smrtnim ishodom u drumskom saobraćaju i dalje je značajno iznad prosjeka u EU i sve nadležne institucije treba da ulože dalje napore u sprovođenje zakonodavstva o bezbjednosti na putevima, kao i u obrazovanje i podizanje svijesti korisnika puteva. Program za rekonstrukciju i održavanje državnih puteva za 2017. godinu iznosio je 38 miliona eura, što je pad od šest miliona eura u odnosu na isti period prethodne godine.

Zakon o prevozu opasne robe donesen je 2014. godine i dalje izmijenjen i dopunjen u februaru 2018. godine, ali njegovo sprovođenje kasni, a nije osnovan nacionalni organ za kontrolu prevoza opasnih roba. Nije ostvaren napredak u usklađivanju s pravnom tekovinom EU u oblasti prenosne opreme pod pritiskom. S novim Zakonom o prevozu u drumskom saobraćaju ostvareno je dalje usklađivanje u smislu pristupa tržištu, naročito za prevoznike u autobuskom prevozu. Potrebno je dalje usklađivanje s pravnom tekovinom EU kada je u pitanju radno vrijeme i pauze u toku radnog vremena za vozače, a treba dalje

poboljšati sprovođenje postojećih socijalnih propisa. Nije ostvaren napredak kada je riječ o vozilima za čisti i energetski efikasan drumski saobraćaj ili u oblasti inteligentnih transportnih sistema. Biciklizam kao alternativni, energetski efikasan način prevoza u urbanim sredinama promoviše se kroz izgradnju infrastrukture biciklističkih staza u Podgorici.

U oblasti **željezničkog saobraćaja** Vlada je u martu 2017. donijela novu Strategiju razvoja željeznice za period 2017–2027. godine, a u decembru 2017. i Nacionalni program željezničke infrastrukture za period 2018–2020. Predstoji završetak reorganizacije Direkcije za željeznice u samostalan i djelotvoran organ za regulaciju i bezbjednost. Potrebna su dodatna nastojanja da bi se djelotvorno sprovodila pravna tekovina EU u oblasti prava putnika u željezničkom saobraćaju i da bi se smanjila kašnjenja i otkazivanja. Otvoreni pristup željezničkoj infrastrukturi sa transparentnim naknadama i dodjeljivanjem kapaciteta treba dalje da se usklade s pravnom tekovinom EU.

Što se tiče otvaranja tržišta za željeznički saobraćaj, tek treba da se usvoje konkretne mjere za reviziju nacionalnih tehničkih pravila i pravila bezbjednosti. Nadalje, tek treba da se objave izjave o mreži za željezničke i pomorske teretne terminale, a još uvijek nije pripremljena platforma za konsultacije sa špediterima i prevoznicima. Nije bio uspješan javni poziv za predaju ponuda za prodaju 51% Akcionarskog društva Montecargo. Donesena su dodatna podzakonska akta u oblasti bezbjednosti i interoperabilnosti željezničkog saobraćaja, ali sprovođenje je i dalje nedovoljno. Crna Gora treba da preduzme konkretne korake u usklađivanju s tehničkim specifikacijama u oblasti kontrole i signalizacije (TSI CCS)

U oblasti **pomorskog saobraćaja**, donesene su izmjene i dopune Zakona o sigurnosti pomorske plovidbe. Međutim, treba

da se poboljša sprovođenje, naročito kada je riječ o kontroli države luke. Od 2015. godine funkcioniše sistem za praćenje i nadzor pomorskog saobraćaja, a u toku su stalni naponi da se on u potpunosti uskladi sa kriterijumima za puno članstvo u Pariskom memorandumu o razmijevanju. Što se tiče obrazovanja, obuke i sistema sertifikovanja za pomorce, Crna Gora je ratifikovala Konvenciju o identifikacionim dokumentima pomoraca. Sistem za obuku, obrazovanje i izdavanje ovlašćenja pomorcima u Crnoj Gori priznat je 2017. godine na nivou EU, što znači da naši pomorci mogu da se zapošljavaju na brodovima koji plove pod zastavama država članica EU. Zakon o sigurnosti pomorske plovidbe dalje je usklađen s Konvencijom o radu pomoraca.

U oblasti **saobraćaja unutrašnjim plovnim putevima** nije ostvaren napredak u usklađivanju zakonodavstva s pravnom tekovinom EU. Crna Gora učestvuje u strategiji EU za Dunavski region, ali nije potpisnica nijednog od međunarodnih ili bilateralnih sporazuma o plovidbi unutrašnjim plovnim putevima. Crna Gora nije još usvojila zakon o trgovačkoj mornarici.

U oblasti **vazdušnog saobraćaja**, Crna Gora je postigla dobar nivo usklađenosti s pravnom tekovinom EU u okviru prve prelazne faze Sporazuma o zajedničkom evropskom vazdušnom prostoru i Jedinstvenom evropskom nebu. Stupanjem na snagu Sporazuma o zajedničkom evropskom vazdušnom prostoru, Crna Gora treba da pokaže da preostala otvorena pitanja vezana za prvu prelaznu fazu mogu biti riješena u najbržem roku, naročito u vezi s ekonomskom regulacijom.

Zakonodavstvo je usklađeno s pravnom tekovinom o bezbjednosti u vazdušnom saobraćaju i dalje poboljšano 2017. godine određivanjem bezbjedonosnih kontrola za vazduhoplove

na aerodromima. Tokom 2016. Crna Gora je usvojila pravilnik kojim se predviđaju detaljna pravila o sprovođenju funkcija mreže za avio-saobraćaj (ATM). Nacionalna aviokompanija „Montenegro Airlines“ suočava se s velikim problemima u održivosti, nakon što je nagomilala značajne finansijske dugove. Crna Gora je donijela propise o kapacitetu aerodroma, upotrebi vazdušnog prostora i dodjeli slotova.

U oblasti **kombinovanog saobraćaja**, Crna Gora je 2014. godine usvojila Zakon o kombinovanom prevozu tereta kojim je izvršeno usklađivanje s pravnom tekovinom EU u oblasti uspostavljanja opštih pravila za određene vrste kombinovanog saobraćaja. Međutim, potrebni su značajni napor da se dalje razvije intermodalni saobraćaj, naročito kada je riječ o kontejnerskom saobraćaju iz Luke Bar i izgradnji odgovarajućih intermodalnih terminala.

5. 15. Poglavlje 15: Energetika

Energetska politika EU obuhvata snabdijevanje energijom, infrastrukturu, unutrašnje tržište energije, energiju iz obnovljivih izvora, energetska efikasnost, nuklearnu energiju, nuklearnu bezbjednost i zaštitu od radijacije.

Crna Gora je dostigla dobar nivo spremnosti u ovoj oblasti. U izvještajnom periodu ostvaren je određeni napredak, naročito u daljem usklađivanju zakonodavstva koje se odnosi na energiju iz obnovljivih izvora i na energetska efikasnost.

U predstojećoj godini Crna Gora naročito treba da:

→ kreira ili se priključi funkcionalnom tržištu dan unaprijed i udruži se sa susjednim tržištima, uključujući Italiju;

→ pređe na sheme podrške koje se baziraju na tržišnim principima kada je riječ o proizvodnji energije iz obnovljivih

izvora i da uskladi postupke za izdavanje dozvola i ostvarivanje konekcija;

→ donese Zakon o sigurnosti snabdijevanja naftnim derivatima i osnuje tijelo za obavezne rezerve nafte.

U oblasti **sigurnosti snabdijevanja**, Crna Gora ima Strategiju razvoja energetike do 2030, s Akcionim planom 2016–2020. godine i dugoročni energetski bilans za period 2017–2019. godine.

Što se tiče rezervi nafte, u aprilu 2015. godine usvojen je akcioni plan o obaveznim strateškim rezervama nafte i/ili naftnih derivata, ali još nije donesen Zakon o sigurnosti snabdijevanja naftnim derivatima, kojim treba da počne sprovođenje Direktive o rezervama nafte. Naftne rezerve u ovom trenutku gotovo ne postoje.

Crna Gora učestvuje u Evropskoj mreži operatora prenosnih sistema električne energije (ENTSO-E) od njenog osnivanja. U toku je međusobno povezivanje s Italijom, a planiraju se i dodatne interkonekcije sa Srbijom i Bosnom i Hercegovinom. Crna Gora nema tržište gasa. Potpisala je multilateralni memorandum o razumijevanju u okviru Berlinskog procesa da se ustpostavi *danunaprijed* tržište i da se spoji sa susjednim tržištima do 2018. godine.

Zakon o energetici iz 2015. godine i Zakon o prekograničnoj razmjeni električne energije i gasa iz 2016. godine usklađeni su s Trećim energetskim paketom za **unutrašnje energetsko tržište** i električne energije i gasa. Preostalo je da se donesu podzakonska akta. Izmjene i dopune Zakona o energetici iz jula 2017. godine dalje su precizirale nadležnosti Regulatorne agencije za energetiku. U januaru 2018. godine stručnjaci iz ove Agencije priključili su se radnim grupama Agencije za saradnju energetskih regulatora.

Funkcija distribucije električne energije i funkcija snabdijevanja u Elektroprivredi Crne Gore zakonom su odvojene od 2016. godine. Tržište električne energije za domaćinstva potpuno je otvoreno 2015. godine, ali nijedan novi dobavljač nije ušao na tržište. Potrošači povezani na visokonaponsku mrežu dobijaju energiju po cijenama koje su rezultat pregovora. Od 2006. godine, Kombinat aluminijuma – KAP funkcioniše kao samosnabdijevач na veleprodajnom tržištu odgovoran za svoj energetski bilans. Regulatorna agencija za energetiku preliminarno je dala ovlašćenje operatoru prenosnog sistema u oktobru 2017. godine.

Uprkos povoljnom okruženju za ulaganja, i dalje predstavlja izazov povezivanje proizvodnih kapaciteta nove generacije na sistem, te postupci eksproprijacije i pripreme planske dokumentacije.

Regulatorna agencija za energetiku operativno je i finansijski samostalan organ sa 32 zaposlena, ali ukupna samostalnost agencije treba dalje da se pojača. Ova Agencija reguliše cijene energije domaćih proizvođača na osnovu tržišnih cijena, a reguliše i cijene usluga mreže. Veleprodajne tržišne cijene električne energije slobodno se formiraju. Unakrsne subvencije na tržištu više ne postoje, a tarife za snabdijevanje posebno ugroženih kategorija potrošača uvedene su 2012. godine.

Domaće zakonodavstvo usklađeno je s Direktivom o odobrenjima za istraživanje i proizvodnju ugljovodonika; Direktiva o sigurnosti naftnih i plinskih djelatnosti u podmorju nije još u potpunosti implementirana. Ugovori o koncesiji za proizvodnju ugljovodonika potpisani su u septembru 2016. godine i u martu 2017. godine. Crna Gora je donijela plan gasifikacije u junu 2017. godine i s njim listu prioriternih investicionih projekata i stratešku procjenu uticaja na životnu sredinu. Program istraživanja i proizvodnje ugljovodonika u podmorju donesen je u julu 2017. godine. Jadransko-jonski gasovod vodeća je opcija za gasifikaciju Crne Gore.

Nacionalni akcioni plan za korišćenje **obnovljivih izvora energije** do 2020. usvojen je u decembru 2014. godine. Tokom 2016. godine ukupno je 41,6% bruto finalne potrošnje energije bilo iz obnovljivih izvora, čime se premašuje cilj od 33% koji je postavljen za 2020. godinu, zbog revizije podataka o biomasi. Domaće zakonodavstvo djelimično je usklađeno s Direktivom o obnovljivoj energiji, a usvojena su i određena podzakonska akta.

Podrška proizvođačima energije iz obnovljenih izvora bazira se na zagarantovanim (takozvanim *feed-in*) tarifama. Crna Gora treba da pređe na sistem aukcija, u skladu sa Smjernicama o državnoj pomoći za zaštitu životne sredine i energetiku za period 2014–2020. godine. Razvoj novih projekata, naročito za hidroenergiju treba da bude usklađen s propisima EU o koncesijama i životnoj sredini i treba da uzme u obzir uticaj na oblasti od velikog značaja za prirodu. Regulatorna agencija za energetiku izdaje garancije porijekla. Administrativni postupci i postupci vezani za mrežu i dalje opterećuju proizvođače energije iz obnovljivih izvora. I dalje ostaje da se sprovedu kriterijumi održivosti za biogoriva i biotečnosti.

Prema Akcionom planu energetske efikasnosti za period 2016–2018. postavljen je cilj da se uštedi 9% prosječne petogodišnje finalne potrošnje do 2018. godine i da se obnovi 1% objekata centralne vlade do februara 2016. godine. Još nije uspostavljena shema obaveza u oblasti energetske efikasnosti. Dalje usklađivanje postignuto je zahvaljujući usvajanju Plana za rekonstrukciju objekata u državnom vlasništvu za period 2017–2019. godine do koga se došlo u decembru 2016. godine. Godišnji Oportivni plan energetske efikasnosti za institucije javne uprave donesen je u aprilu 2017. godine. Tek treba da se usvoji dio pravne tekovine EU u oblasti energetske efikasnosti, ali je doneseno nekoliko pravilnika o energetskom označavanju (2016. godine) i o eko dizajnu energetskih proizvoda (2017. godine). Crna Gora nije u potpunosti usklađena s Direktivom o

energetskoj efikasnosti zgrada. Treba značajno ojačati administrativne kapacitete, naročito za inspekcijski nadzor i administraciju na lokalnom nivou.

U oblasti **nuklearne energije, nuklearne bezbjednosti i zaštite od radijacije**, Crna Gora nema nuklearnu industriju, istraživački reaktor, niti bilo koje drugo postrojenje koje bi proizvodilo radioaktivne materijale, a domaće zakonodavstvo zabranjuje izgradnju nuklearnih postrojenja. U decembru 2016. godine usvojena je Strategija zaštite od jonizirajućeg račenja, radijacione sigurnosti i upravljanja radioaktivnim otpadom s Akcionim planom za period 2017–2021. godine. Domaće zakonodavstvo o zaštiti od jonizirajućeg zračenja i osnovnim standardima za bezbjednost djelimično je usklađeno s pravnom tekovinom EU.

Crnogorsko zakonodavstvo još uvijek nije u potpunosti usklađeno s Direktivom o nadzoru i kontroli pošiljki radioaktivnog otpada i istrošenog goriva. Izmjene i dopune Konvencije o fizičkoj zaštiti nuklearnog materijala potvrđene su 2016. godine. Crna Gora sprovodi Ugovor o neširenju nuklearnog oružja i dodatne protokole koji ga prate.

U julu 2017. godine Evropska komisija dobila je Sporazum između Evropske agencije za atomsku energiju (EURATOM) i Crne Gore o učešću u sistemu Zajednice za ranu razmjenu informacija u slučaju radiološkog vanrednog događaja (ECURIE). Međutim, Crna Gora još uvijek nije predala ključne informacije kako bi postala u potpunosti operativni član sistema ECURIE. Crna Gora je izrazila spremnost da se dobrovoljno priključi Evropskoj platformi za razmjenu radioloških podataka.

Regulatorni organ za radijaciju i nuklearnu bezbjednost i sigurnost i upravljanje radioaktivnim otpadom sastavljen je od osam predstavnika Ministarstva održivog razvoja i turizma, Agencije za zaštitu životne sredine, Uprave za inspekcijske

poslove i Ministarstva unutrašnjih poslova. Petočlani savjetodavni odbor za zaštitu od jonizirajućeg zračenja i za bezbjednosti od zračenja osnovan je u aprilu 2012. godine. Od 2012. godine Crna Gora ima licencirano i funkcionalno skladište za radioaktivni otpad, uglavnom iz medicine i industrije, usaglašeno s međunarodnim standardima.

5. 16. Poglavlje 16: Porezi

Pravila EU o oporezivanju obuhvataju porez na dodatu vrijednost i akcize, te aspekte oporezivanja pravnih lica. Ta se pravila takođe bave saradnjom između poreskih uprava, uključujući razmjenu informacija da bi se spriječilo izbjegavanje plaćanja poreza.

Crna Gora je umjereno spremna u oblasti poreza. Ostvaren je određeni napredak, između ostalog i u ispunjavanju preporuka iz 2016. godine.

U predstojećoj godini Crna Gora naročito treba da:

→ nastavi da sprovodi akcioni plan koji se bavi pitanjima istaknutim u Analizi poreske uprave pomoću instrumenata za dijagnostičku ocjenu (TADAT);

→ obezbijedi da se do kraja 2019. godine pridruži Globalnom forumu za transparentnost i razmjenu informacija za poreske svrhe i Inkluzivnom okviru OECD za BEPS (mjere protiv erozije baze i premještanja dobiti), te da potpiše multilateralne konvencije OECD-a o uzajamnoj administrativnoj pomoći u poreskim stvarima.

Crna Gora je usvojila akcioni plan za rješavanje pitanja istaknutih u Analizi poreske uprave i počela je da ga implementira pomoću instrumenata za dijagnostičku ocjenu. U junu 2017. godine usvojeni su Fiskalna strategija za period

2017–2020. godine i akcioni plan za suzbijanje „sive“ ekonomije.

U oblasti **indirektnog oporezivanja**, u julu 2017. godine donesene su, a u januaru 2018. godine stupile su na snagu, izmjene i dopune Zakona o porezu na dodatu vrijednost (PDV), kojima se podiže stopa PDV-a sa 19% na 21%. Ovim se izmjenama i dopunama smanjuje i prag za izuzeće robe koja se uvozi u ličnom prtljagu putnika na manje od 75 eura. Izmjene i dopune Zakona o akcizama usvojene su u julu 2017. godine. Njima se povećavaju akcize na benzin i dizel gorivo i uvodi se akciza na prirodni gas, s ciljem da se izvrši približavanje minimalnim akcizama u EU. Niz izuzeća od poreza koja se odobravaju vlasnicima privatnih jahti nije u skladu s pravnom tekovinom EU.

U oblasti **direktnog oporezivanja**, da bi se obezbijedilo lakše sprovođenje postojećeg zakonodavstva, napravljene su određene izmjene zakona, kao što su izmjene i dopune Zakona o dohotku fizičkih lica, Zakona o zaradama zaposlenih u javnom sektoru i Zakona o zdravstvenom osiguranju. U oktobru 2017. godine izmijenjen je Zakon o porezu na promet upotrebljivanih motornih vozila, plovni objekata, vazduhoplova i letilica.

U oblasti **administrativne saradnje i međunarodne pomoći** Crna Gora tek treba da dođe do automatske razmjene informacija o finansijskim računima na osnovu jedinstvenog Globalnog standarda OECD-a i da uvede centralnu kancelariju za vezu u poreskoj upravi. Crna Gora se obavezala da će postati članica Globalnog foruma OECD-a i njegovog Inkluzivnog okvira za BEPS mjere, kao i da će do 2019. godine potpisati i ratifikovati Konvenciju o multilateralnom sporazumu nadležnih organa o automatskoj razmjeni informacija o finansijskim računima.

Što se tiče **operativnih kapaciteta i kompjuterizacije**, poreska uprava preduzela je aktivnosti da poboljša procese rada kako je predviđeno Akcionim planom, donesenim u oktobru 2016. godine. Te aktivnosti uključuju zakonodavne aktivnosti (Zakon o reprogramiranju poreskih potraživanja) i operativne radnje, kao i aktivnosti vezane za poboljšanja IT sistema. U januaru 2018. godine Crna Gora je potpisala ugovor sa Svjetskom bankom o kreditu od 14 miliona eura za projekat reforme Poreske uprave, a započeo je i *Twining* projekat EU („Podrška porezima“), osmišljen da se Crnoj Gori pomogne da postigne usklađenost s pravnom tekovinom EU u poglavlju 16.

5. 17. Poglavlje 17: Ekonomska i monetarna politika

Pravilima EU propisuje se nezavisnost centralnih banaka i zabranjuje im se da direktno finansiraju javni sektor. Države članice koordiniraju svoje ekonomske politike i predmet su fiskalnog, ekonomskog i finansijskog nadzora.

Crna Gora je i dalje umjereno spremnau oblasti ekonomske i monetarne politike. Dobar napredak ostvaren je usvajanjem i sprovođenjem akcionog plana za usklađivanje s pravnom tekovinom EU u oblasti ekonomske i monetarne politike i srednjoročne strategije fiskalne konsolidacije, u skladu s preporukama iz izvještaja za 2016. godinu.

U predstojećoj godini Crna Gora naročito treba da:

→ nastavi da sprovodi akcioni plan za usklađivanje s pravnom tekovinom EU.

Crna Gora nema na raspolaganju standardne mehanizme **monetarne politike** pošto koristi euro kao zakonsko sredstvo plaćanja, tako da joj je fiskalna politika glavni instrument

makroekonomske politike. Njena trenutna upotreba eura, o kojoj su odlučili nacionalni organi pod izuzetnim okolnostima, u potpunosti je odvojena od članstva u euro zoni. U ovom su okviru izmjene i dopune Zakona o Centralnoj banci i Zakona o tekućim i kapitalnim poslovima s inostranstvom, usvojene u oktobru 2017. godine, stvorile pravne preduslove za potpunu funkcionalnu, institucionalnu, personalnu i finansijsku nezavisnost Centralne banke. Izmjenama i dopunama ovog zakona Centralna banka takođe dobija ovlašćenje da kreditnoj instituciji odobrava hitni fond za očuvanje likvidnosti, a propisuje se i da može kupovati državne dužničke hartije od vrijednosti samo na sekundarnom tržištu. Zakonodavstvo o osiguranju i dobrovoljnim penzionim fondovima treba uskladiti s pravilima EU o zabrani privilegovanog pristupa javnog sektora finansijskim institucijama. Potrebno je preduzeti dalje korake kako bi se obezbijedio primarni cilj – stabilnost cijena definisanih u skladu s Ugovorom o funkcionisanju Evropske unije.

U pogledu **ekonomske politike** Vlada je u januaru 2018. godine dostavila Program ekonomskih reformi (PER) za period 2018–2020. godine. Postepeno se poboljšavaju analitičke sposobnosti organa za osmišljavanje, sprovođenje i praćenje strukturne reforme. Napredovalo se u radu po strategiji za implementaciju metodologije Evropskog sistema računovodstvenih standarda iz 2010. godine (ESA 2010). Crna Gora i dalje redovno dostavlja fiskalne notifikacije i sačinjava neke od podataka koji se zahtijevaju za proceduru makroekonomske neravnoteže. Međutim, notifikacije su nepotpune i treba ih uskladiti sa zahtjevima EU, naročito kada je riječ o podacima vezanim za proceduru prekomjernog deficita.

Potrebno je izvršiti dalje usklađivanje s Direktivom EU o zahtjevima za budžetske okvire. Iako je Crna Gora uspostavila višegodišnji budžetski okvir, njegov sadržaj i pouzdanost treba

dalje poboljšati. Posebne napore treba uložiti u dalje jačanje formulisanja ekonomske politike. Iako je makroekonomski okvir u velikoj mjeri dosljedan, budžet za 2016. godinu premašio je deficit i ograničenje duga od 3% odnosno 60% BDP-a postavljeno u fiskalnim pravilima Crne Gore. Kao odgovor na to, Vlada je u junu 2017. godine usvojila srednjoročnu strategiju fiskalne konsolidacije. Potpuna implementacija strategije biće ključna za očuvanje održivosti javnih finansija i stabilizaciju nivoa javnog duga radi postepenog usklađivanja sa fiskalnim pravilima, između ostalog putem usvajanja dodatnih fiskalnih mjera, ako se ukaže potreba.

5. 18. Poglavlje 18: Statistika

Pravila EU obavezuju države članice da budu u mogućnosti da proizvode statističke podatke na osnovu profesionalne nezavisnosti, nepristrasnosti, pouzdanosti, transparentnosti i poverljivosti. Za metodologiju, proizvodnju i širenje statističkih informacija predviđena su zajednička pravila.

Crna Gora je umjereno spremna u oblasti statistike. Ostvaren je određen napredak u usaglašavanju statističke metodologije sa standardima EU i povećan je prenos podataka, naročito statističkih podataka u oblasti makroekonomije, socijalnog staranja, biznisa i poljoprivrede. Međutim, i dalje su potrebni značajni napor u sistemu statistike da se ispune preporuke iz 2016. godine.

U predstojećoj godini Crna Gora naročito treba da:

→ *značajno ojača ljudske i finansijske resurse Zavoda za statistiku Crne Gore (MONSTAT) i da ojača ljudske resurse Ministarstva finansija kako bi ispunila obaveze vezane za statističke podatke o vladinim finansijama;*

→ *dalje uskladi svoje statističke podatke sa ESA 2010, uključujući statističke podatke o vladinim finansijama.*

U oblasti **statističke infrastrukture** zakonski okvir je u skladu sa Evropskim statističkim kodeksom. Zavod za statistiku Crne Gore (MONSTAT) glavni je proizvođač i koordinator svih aktivnosti u oblasti statistike. Njegova profesionalna nezavisnost podržana je zakonom. Vlada Crne Gore u februaru 2018. godine izdala je deklaraciju „Posvećenosti povjerenju“, garantujući profesionalnu nezavisnost MONSTATa i pokazujući povjerenje u Nacionalni statistički sistem Crne Gore. Međutim, finansijski i administrativni kapaciteti Monstata i dalje su ograničeni zbog neadekvatnih resursa: popunjeno je samo 107 od predviđenih 200 radnih mjesta. Prostorije MONSTATa i dalje su neadekvatne, zbog veličine i opšteg utiska koje ostavljaju.

MONSTAT je potpisao 19 memoranduma o razumijevanju s pružiocima administrativnih podataka. Nastavila su se poboljšanja u koordinaciji proizvođača zvanične statistike, ali je potrebno dalje jačanje. Glavne klasifikacije (NACE Rev. 2, ISCO-08, NUTS, CPA, GEONOM i ISCED 2011) usklađene s pravnom tekovinom EU.

Povećao se prenos podataka **Eurostatu**. Međutim, iako je postignut napredak u oblasti **makroekonomskih statističkih podataka**, biće potrebni kontinuirani naponi da se izvrši usklađivanje sa ESA 2010. MONSTAT sastavlja godišnji i kvartalni bruto domaći proizvod (BDP) koristeći pristup proizvodnje i rashodni pristup u tekućim cijenama i cijenama iz prethodne godine. Revidirane vremenske serije za BDP za period 2006–2009. godine prema ESA 2010 predate su Eurostatu. MONSTAT još uvijek ne sastavlja kvartalne sektorske izvještaje.

Potrebni su značajni naponi da se razvije prikupljanje statističkih podataka o vladinim finansijama i finansijskim

računima. Centralna banka sastavlja statistiku o platnom bilansu i stranim direktnim investicijama, a ovi podaci su djelimično usklađeni s pravnom tekovinom EU. Uglavnom su usklađeni harmonizovani indeks potrošačkih cijena (HICP) i paritet kupovne moći (PPP). Tabele o postupanju u slučaju prekomjernog deficita (EDP) od oktobra 2014. godine redovno se šalju Eurostatu, mada i uz najveće napore, nedostaju važne tabele.

Kada je riječ o **poslovnoj statistici** MONSTAT je počeo da šalje strukturnu poslovnu statistiku (SBS) Eurostatu u julu 2017. godine. Tokom izvještajnog perioda poboljšana je kratkoročna statistika (STS). Poslovni registar uglavnom je usklađen s listom proizvoda Evropske unije – PRODCOM, ali Eurostat nije dobio statističke podatke stranih filijala (FATS). Usklađeni su statistički podaci u turizmu, osim distribuiranja podataka zbog nacionalnih ograničenja u objavljivanju pilot-podataka. Saobraćajna statistika uglavnom je usklađena. Podaci o istraživanju i razvoju u skladu su s pravnom tekovinom EU.

U oblasti **socijalne statistike** Crna Gora je započela pripreme za primjenu metodologije popisa baziranog na matičnim registrima za popis stanovništva i stanova za 2021. godinu, uz maksimalno korišćenje matičnih registara koje vode drugi javni organi. Anketa o prihodima i uslovima života (EU-SILC) nastavlja da se sprovodi i dodatno je usklađena. Statistički podaci o tržištu rada uglavnom su usklađeni s pravnom tekovinom EU. Napredovalo se u radu na proizvodnji podataka o strukturi zarada, ali su potrebna dalja poboljšanja u izradi indeksa troškova radne snage. Statistički podaci o kriminalitetu djelimično su u skladu s uslovima za prikupljanje podataka na godišnjem nivou koje ima Eurostat. Eurostat dobija podatke o migrantima, migracijama i sticanju državljanstva bez metapodataka i još ne dobija podatke o azilu.

Ostvaren je dobar napredak u **poljoprivrednoj statistici**. Potpuni paketi podataka godišnje statistike o biljnoj proizvodnji (ACS) i životinjskoj proizvodnji (APS) poslani su Eurostatu, kao i rezultati Istraživanja o strukturi poljoprivrednih gazdinstava iz 2016. godine. Proizvodni računi u poljoprivredi uspostavljeni su za period 2012–2016. godine. U potpunosti su usklađeni godišnji **statistički podaci o energetici**, a kada je riječ o mjesečnim podacima, usklađenost je djelimična. Statistički podaci o cijenama energije u potpunosti su usklađeni. U martu 2017. godine, Eurostat je bio u prilici da prvi put objavi podatke SHARES statistike (obnovljivi izvori energije) za Crnu Goru. U oblasti **statističkih podataka o životnoj sredini** djelimično su usklađeni podaci o otpadu. Eurostat još nije dobio statističke podatke o ekonomskim računima u životnoj sredini.

5. 19. Poglavlje 19: Socijalna politika i zapošljavanje

Pravila EU u oblasti socijalne politike obuhvataju minimum standarda za radno pravo, jednakost, zaštitu na radu i zabranu diskriminacije. Ona takođe promovišu socijalni dijalog na nivou Evrope.

Crna Gora je dostigla određeni nivo spremnosti u oblasti socijalne politike i zapošljavanja. Tokom izvještajnog perioda ostvaren je određeni napredak. U toku je usklađivanje s pravnom tekovinom EU. Nepodudaranje između obrazovnog sistema i potreba tržišta rada i dalje izaziva zabrinutost.

U predstojećoj godini Crna Gora naročito treba da:

- sačini prethodne ocjene uticaja politika na rad;*
- uvede aktivne mjere na tržištu rada za žene na koje je ukidanje socijalnih naknada imalo negativan efekat;*
- pojača saradnju sa socijalnim partnerima i drugim nevladinim subjektima aktivnim u ovom sektoru.*

U oblasti **radnog prava** još uvijek je u toku usklađivanje s osnovnim propisima zakonodavstva EU. Treba da bude uspostavljen sistem za praćenje implementacije/uticaja pravnog okvira.

U oblasti **zdravlja i zaštite na radu** u izvještajnom periodu usvojen je određeni broj pravilnika. Potrebno je bolje praćenje da bi se provjerilo da li se Zakon o zdravlju i zaštiti na radu djelotvorno sprovodi. Za oblast zdravlja i zaštite na radu zaposleno je samo devet inspektora i smatra se da je taj broj nedovoljan. Kada je riječ o nezgodama na radnom mjestu, do 20 % njih imalo je smrtni ishod. Pored toga, Crna Gora još uvijek nema nacionalni institut za okupaciono zdravlje.

Kada je riječ o **socijalnom dijalogu**, socijalni partneri treba sistematičnije i s većom pažnjom da budu konsultovani o zapošljavanju i socijalnim pitanjima, kao i o izradi strateških dokumenata. Nijesu preduzete djelotvorne mjere za povećanje i jačanje kapaciteta radi obezbjeđivanja boljeg funkcionisanja Socijalnog savjeta, koji je i dalje nedovoljno iskorišćen, uprkos njegovoj nadležnosti u ovoj oblasti.

U oblasti **politike zapošljavanja** Vlada je u decembru 2016. godine usvojila Akcioni plan za 2017. godinu za sprovođenje Nacionalne strategije zapošljavanja i razvoja ljudskih resursa. Na osnovu istraživanja o radnoj snazi za treći kvartal 2017. godine, stopa nezaposlenosti opala je na 14,8%. Međutim, stopa aktivnosti i dalje je niska i iznosi 56,4%, dok je stopa neaktivnosti visoka i iznosi 43,6%. Žene, mladi i dugoročno nezaposleni i dalje spadaju u kategorije koje se teško zapošljavaju i regionalne razlike još uvijek postoje. U saradnji s Međunarodnom organizacijom rada (MOR) izrađena je bijela

knjiga o promociji zaposlenosti mladih. U oblasti neformalne ekonomije, inspekcije rada treba da budu dodatno poboljšane, dok statistička i dijagnostička sredstva nijesu redovno dostupna. Treba ažurirati sistem informacionih tehnologija u Zavodu za zapošljavanje Crne Gore.

Kada je riječ o pripremama za **Evropski socijalni fond (ESF)**, u decembru 2017. godine uspješno je zaključena implementacija prvog operativnog programa za razvoj ljudskih resursa (za period 2012–2013. godine).

U oblasti **socijalne inkluzije i zaštite**, u aprilu 2017. godine usvojeni su Strategija za prevenciju i zaštitu djece od nasilja za period 2017–2021. godine i akcioni plan koji je prati. Pored toga, u septembru 2017. godine usvojene su strategije za razvoj sistema socijalne i dječje zaštite i sistema zaštite starijih osoba za period 2018–2022. godine, zajedno s odgovarajućim akcionim planovima za 2018. godinu. Ustavni sud je proglasio neustavnim izmjene i dopune Zakona o socijalnoj i dječjoj zaštiti koje su predviđale socijalne naknade za majke troje i više djece. Umjesto ovog, usvojen je novi propis u kojem su utvrđeni različiti uslovi za svaku kategoriju žena na koju je ovo imalo uticaja. Međutim, treba obezbijediti odgovarajuću implementaciju zakonodavnog okvira i uložiti značajne napore kako se nekadašnje korisnice ovih socijalnih naknada ne bi našle u lošijoj ekonomskoj situaciji u odnosu na period prije uvođenja naknada. Takođe su neophodne mjere podrške povećanju učešća žena na tržištu rada.

U julu 2017. godine, potpisan je sporazum između Zavoda za zapošljavanje Crne Gore i Centara za socijalni rad u vezi s novim metodama rada na izradi individualnih planova aktivacije.

U oblasti deinstitutionalizacije, zadržano je značajno smanjenje ukupnog broja djece koja su smještena u ustanove

(uključujući odsustvo djece mlađe od tri godine). Treba ojačati alternativne usluge staranja da bi se upotpunili uspješni napori deinstitutionalizacije.

I dalje postoji zabrinutost u pogledu održivosti socijalnih usluga, jer se potpuna decentralizacija pružanja usluga i finansiranja još uvijek nije desila. Treba opredijeliti odgovarajuća finansijska sredstva kako bi se omogućilo kontinuirano pružanje socijalnih usluga na lokalnom nivou i pružila podrška u implementaciji lokalnih planova socijalne inkluzije. Pored toga, Zavod za socijalnu i dječju zaštitu ne finansira se u dovoljnoj mjeri, što ometa njegovo funkcionisanje.

Uspješno je nastavljeno uvođenje druge faze socijalnog kartona – informacionog sistema socijalne zaštite. Pored toga, veza između mjera aktivacije i rada programa socijalne zaštite treba da se ojača.

Što se tiče **zabrane diskriminacije u zapošljavanju i socijalnoj politici**, u junu 2017. usvojene su izmjene i dopune Zakona o zabrani diskriminacije. U decembru 2016. godine usvojena je Strategija za zaštitu lica s invaliditetom od diskriminacije i promociju jednakosti za period 2017–2021. Pored toga, u decembru 2016. organi s, u saradnji s Međunarodnom organizacijom rada, predstavili priručnik o promociji mogućnosti za dostojanstven rad mladih Roma u centralnoj i istočnoj Evropi. Nadalje, Crna Gora još uvijek nije obezbijedila potpunu usklađenost s Konvencijom UN-a o pravima lica s invaliditetom.

U oblasti **jednakosti između žena i muškaraca u zapošljavanju i socijalnoj politici**, Vlada je u martu 2017. usvojila Plan aktivnosti za dostizanje rodne ravnopravnosti za period 2017–2021. zajedno s pratećim programom za

2017–2018. godinu. Akcioni plan za 2017. za implementaciju Strategije razvoja ženskog preduzetništva za period 2015–2020. godine usvojen je u aprilu 2017. Finansijska i nefinansijska podrška samohranim roditeljima nedovoljna je uprkos povećanju broja kapaciteta u toj oblasti. Žene su i dalje izložene raznim ozbiljnim oblicima rodne diskriminacije, uključujući diskriminaciju po osnovu bračnog statusa i majčinstva.

5. 20. Poglavlje 20: Preduzetništvo i industrijska politika

Industrijska politika EU jača konkurentnost, olakšava strukturne promjene i podstiče okruženje pogodno za stimulisanje malih i srednjih preduzeća.

Crna Gora je umjereno spremna u oblasti preduzetništva i industrijske politike. Ostvaren je određeni napredak u sprovođenju industrijske politike i jačanju podrške malim i srednjim preduzećima, u skladu s preporukama iz izvještaja za 2016. Postoji potreba da se dalje izgrade administrativni kapaciteti i da se obezbijedi jaka koordinacija između ministarstava.

U predstojećoj godini Crna Gora naročito treba da:

→ nastavi da sprovodi industrijsku politiku u bliskoj saradnji s industrijom i drugim relevantnim zainteresovanim subjektima i da sprovede srednjoročni pregled politike kako bi ocijenila njenu djelotvornost.

U oblasti **principa vezanih za preduzeća i industrijsku politiku**, Vlada je transformisala raniji radni tim u koordinaciono tijelo zaduženo za sprovođenje Industrijske politike za period 2016–2020. godine, s ciljem poboljšanja saradnje između sektora i ministarstava. Srednjoročni pregled planiran je za 2018. godinu.

Ocjenom Akta o malim i srednjim preduzećima iz 2016. godine utvrđeno je da je ostvaren određeni napredak u institucionalnom i regulatornom okruženju za mala i srednja preduzeća i dobar napredak u cjeloživotnom i preduzetničkom učenju. U isto vrijeme, potrebni su pojačani naponi da se ojačaju usluge podrške biznisu.

Predstavnici biznisa ističu da se prioritetno treba pozabaviti daljim pojednostavljivanjem zakonodavstva vezanog za biznis. Uprkos poboljšanjima, administrativni postupci za izdavanje dozvola i licenci i dalje su skupi i dugotrajni. Domaće zakonodavstvo još uvijek nije u potpunosti usklađeno s pravnom tekovinom EU o suzbijanju kašnjenja u plaćanju u komercijalnim transakcijama.

Uredba o biznis zonama koja je usvojena u novembru 2016. godine, predviđa uslove za uspostavljanje takvih zona na nacionalnom i lokalnom nivou. Postojeće zone treba da usaglase svoja pravila rada i podsticaje za korisnike do sredine 2018. godine.

U oblasti **instrumenata za preduzetništvo i industrijsku politiku** i dalje su pojačani podsticaji za investicije. Investiciono razvojni fond tokom 2017. godine odobrio je kreditne i faktoring aranžmane u iznosu od 172.2 miliona eura. Tokom istog perioda, po programu za razvoj klastera za period 2017–2020. godine, sedam klastera dobilo je pomoć u iznosu od ukupno 100.000 eura. Crna Gora je nastavila da učestvuje u programu EU za konkurentnost COSME, međutim još nijesu kreirane djelotvorne radne stukture koje treba da pomognu kandidatima iz Crne Gore da pripreme svoje prijave za sredstva EU u okviru tog programa.

U oblasti **sektorskih politika** Crna Gora tek treba da usvoji novu strategiju za mala i srednja preduzeća. Konkretno

nefinansijske mjere podrške malim i srednjim preduzećima sprovode se u kontekstu Programa ekonomske reforme za period 2017–2018 godine. Ove mjere obuhvataju mentorski rad s malim i srednjim preduzećima i savjetodavne usluge Evropske preduzetničke mreže, aktivnosti finansijske pismenosti, i uspostavljanje elektronske baze podataka o konsultantskim uslugama. Nastavljeno je sprovođenje Strategije za razvoj ženskog preduzetništva za period 2015–2020. i Strategije za promovisanje cjeloživotnog učenja u preduzetništvu za period 2015–2019. godine.

5. 21. Poglavlje 21: Transevropske mreže

Evropska unija promoviše transevropske mreže u oblasti saobraćaja, telekomunikacija i energetike da bi ojačala interno tržište i doprinijela rastu i zapošljavanju.

Crna Gora je umjereno spremna u oblasti transevropskih mreža. U izvještajnom periodu ostvaren je određen napredak, pri čemu je naročito značajno potpisivanje Ugovora o saobraćajnoj zajednici u julu 2017. i njegova ratifikacija u martu 2018. godine.

U predstojećoj godini Crna Gora naročito treba da:

→ ojača administrativni kapacitet za transevropske mreže u saobraćaju, telekomunikacijama i energetici;

→ nastavi s usaglašavanjem pravnog okvira sa Regulativama TEN-T i TEN-E.

U oblasti **saobraćajnih mreža** Crna Gora je nastavila da učestvuje u Transportnoj opservatoriji za Jugoistočnu Evropu i u Agendi povezivanja šest zemalja Zapadnog Balkana. Postigla je veoma dobar nivo implementacije reformskih mjera za povezivanje, potpisala Ugovor o saobraćajnoj zajednici u julu

2017. i ratifikovala ga u martu 2018. godine. Crnoj Gori tek predstoji usvajanje nove strategije za razvoj saobraćaja u skladu s ciljevima TEN-T i ažurirane Jedinstvene liste prioritetnih projekata (u junu 2017. godine). Preostaje da se definišu neki od izvora finansiranja.

Crna Gora doprinosi Regionalnoj saobraćajnoj mreži TEN-T s nizom projekata sanacije i unapređenja, kao što su Luka Bar, aerodrom u Podgorici, autoput Bar – Boljare (produžetak ključnog koridora Orijent – Istočni Mediteran na Zapadnom Balkanu) i željeznička pruga Bar – Vrbnica. Napredak je ostvaren izgradnjom prve prioritetne dionice autoputa Bar – Boljare, dionice Smokovac – Mateševo. Druge dionice su u fazi idejnog projekta. Sveobuhvatna analiza troškova i benefita za cjelokupni autoput postaviće preporučene standarde i sredstva finansiranja za preostale dionice, u skladu sa pravilima EU za javne nabavke. Unapređenje željezničke pruge Bar – Vrbnica u ranoj je fazi, a realizuje se uz pomoć sredstava EU. Ostvaren je i napredak u studijama za projektovanje Jadransko-jonskog autoputa.

Kada je riječ o **institucionalnom okviru** i administrativnim kapacitetima, Direktorat za željeznički saobraćaj, drumski saobraćaj i državne puteve Ministarstva saobraćaja zadužen je za TEN-T. U sektoru drumskog saobraćaja, državno preduzeće odgovorno je za izgradnju autoputeva i saobraćajnih kapaciteta Crne Gore. U sektoru željeznice, administrativni i tehnički kapaciteti četiri preduzeća koja su u vlasništvu države i dalje ostaju ograničeni.

Crna Gora još nije u potpunosti uskladila svoj zakonodavni okvir s pravnom tekovinom EU u oblasti TEN-T i TEN-E. Međutim, domaće zakonodavstvo o interoperabilnosti željeznice, bezbjednosti infrastrukture u drumskom saobraćaju, Jedinstvenom evropskom nebu i operacijama u avio-saobraćaju u potpunosti je usklađeno s pravnom tekovinom EU.

U oblasti **energetskih mreža** Crna Gora ima Strategiju razvoja energetike do 2030. godine s Akcionim planom za period 2016–2020. godine. Strategija za Evropsku energetsku zajednicu iz 2012. godine i dalje se primjenjuje. Ostvaren je određeni napredak u realizaciji mjera reforme povezivanja u oblasti energetike.

Uočen je napredak u projektima od interesa za Energetsku zajednicu, naročito u tekućem međusobnom povezivanju elektroenergetskih sistema Crne Gore i Italije podmorskim kablom i planiranog proširenja na Srbiju i Bosnu i Hercegovinu. Projektne studije su u toku za Jadransko-jonski gasovod, koji je među projektima od zajedničkog interesa.

Direktorat za energetiku Ministarstva ekonomije nadležan je za TEN-E. Iako nijesu predviđena posebna radna mjesta za obavljanje poslova koji se direktno odnose na transevropske energetske mreže, tri službenika ovog Direktorata obavljaju poslove iz oblasti transevropskih energetskih mreža. U oblasti transevropskih komunikacionih mreža, Zakon o elektronskim komunikacijama usklađen je s pravnom tekovinom EU.

5. 22. Poglavlje 22: Regionalna politika i koordinacija strukturnih instrumenata

Regionalna politika jedna je od najznačajnijih investicionih politika EU za održiv i inkluzivan ekonomski razvoj. Za implementaciju zadužene su države članice koje moraju imati adekvatne administrativne kapacitete da obezbijede solidno finansijsko upravljanje projektima i njihovu realizaciju.

Crna Gora je umjereno spremna u oblasti regionalne politike i koordinacije strukturnih instrumenata. U sprovođenju akcionog plana za ispunjavanje uslova kohezije politike EU postignut je određeni napredak.

U predstojećoj godini Crna Gora naročito treba da:

→ preduzme korake da pokaže pozitivan trend u implementaciji pretpristupnih fondova EU i da ostvari napredak u svojim nastojanjima da vrši posrednije upravljanje sredstvima.

Što se tiče **zakonodavnog okvira**, usvojeni su ključni strateški dokumenti (kao što je nacionalna Strategija regionalnog razvoja, sektorske strategije i akcioni plan za ispunjavanje uslova kohezije politike EU). Transponovanje ključnih djelova pravne tekovine EU po drugim poglavljima (npr. zakonodavstvo EU u oblasti procjene uticaja na životnu sredinu, zakonodavstvo u oblasti zabrane diskriminacije, javnih nabavki i kontrole državne pomoći, itd) neophodan je preduslov za odgovarajuću implementaciju evropskih strukturnih i investicionih fondova. Usvojena Fiskalna strategija za period 2017–2020. godine predstavlja korak ka višegodišnjem planiranju budžeta.

U oblasti **institucionalnog okvira** obavljen je dio pripremnog posla. Institucionalni okvir za upravljanje instrumentom pretpristupne podrške EU (IPA) operativan je i uspostavljen, ali da bi on bio djelotvorniji, potrebno je dalje poboljšati kapacitete za sprovođenje.

Kada je riječ o **administrativnim kapacitetima**, upravljačka struktura za IPA podršku reorganizovana je i poboljšana na taj način što je Nacionalni službenik za ovjeravanje (NAO) u strukturi dobio viši rukovodni nivo. Takođe je uvedena i nova administrativna procedura kojom se zahtijeva mišljenje NAO o svim organizacionim promjenama u upravljačkim strukturama IPA sredstava. Međutim, česta promjena kadra ostaje pitanje koje izaziva zabrinutost, a preostaje i da se napravi i realizuje plan zapošljavanja i zadržavanja zaposlenih.

U oblasti **programiranja** zabilježeni su pozitivni rezultati zbog uvođenja sektorskog pristupa u okviru IPA programa. Oformljeno je posebno tijelo za koordinaciju strateškog planiranja. Ono treba da konsoliduje niz strategija iz nekih od postojećih sektora. Jedinствена lista prioritетnih projekata koja je prvi put usvojena u decembru 2015. godine periodično se revidira, pri čemu je posljednja revizija izvršena u junu 2017. godine.

Kada je riječ o **praćenju i evaluaciji**, osnovani su odbori za praćenje prema decentralizovanom/posrednom upravljanju i redovno se sastaju. Sprovodi se prelazna evaluacija operativnog programa za regionalni razvoj, kao i ex-post evaluacija rezultata operativnog programa za razvoj ljudskih resursa. Još nije razvijen upravljački informacioni sistem.

Postoji zakonski okvir u oblasti **finansijskog upravljanja, kontrole i revizije**. Na osnovu ocjene Državne revizorske institucije potrebna su dodatna poboljšanja u oblasti upravljanja ljudskim resursima i interne organizacije.

5. 25. Poglavlje 25: Nauka i istraživanje

EU obezbjeđuje značajnu podršku istraživanju i inovacijama. Sve države članice mogu imati koristi od istraživačkih programa EU, pogotovo kada njeguju naučnu izvrsnost i snažno ulažu u istraživanje.

Zabilježen je dobar nivo spremnosti u ovom poglavlju i ostvaren je određeni napredak kroz širenje međunarodne saradnje i korake koji su preduzeti da se poboljšaju rezultati programa Horizont 2020.

U predstojećoj godini Crna Gora naročito treba da:

→ izradi strategiju za pametnu specijalizaciju;

→ *nastavi svoja nastojanja da poboljša učešće u programu Horizont 2020 i da poveća ulaganja u istraživanja.*

U oblasti **politike istraživanja i razvoja**, Crna Gora je u decembru 2017. godine usvojila Strategiju naučnoistraživačke djelatnosti za period 2017–2021. godine i akcioni plan koji je prati. Domaći bruto izdaci za istraživanja i razvoj i dalje su na niskom nivou, od 0,38% BDP-a 2015. godine, pri čemu 58% sredstava dolazi iz javnog, a 30% iz privatnog sektora. Izraženo ekvivalentom pune zaposlenosti, 2015. godine na poslovima istraživanja i razvoja bilo je zaposleno 627 osoba. Statistički podaci koji se prikupljaju za potrebe istraživanja i razvoja još uvijek nijesu na adekvatnom nivou. Crna Gora treba da razvije strategiju ljudskih resursa za istraživanja koja će biti dio njene integracije u Regionalno ekonomsko područje.

Crna Gora priprema strategiju pametne specijalizacije uz podršku Komisije, i osnovala je međuresornu radnu grupu koja ima članove iz biznisa, akademske zajednice i nevladinog sektora. U ovoj fazi najznačajniji prioriteti ovog sektora jesu: održiva poljoprivreda i energetika, informaciono-komunikacione tehnologije, proizvodnja, te zdravlje i dobrobit. Turizam je prioritet koji prožima sve oblasti.

Nastavilo se s radom na uspostavljanju Naučno-tehnološkog parka pri Univerzitetu Crne Gore, a inovativni preduzetnički centar „Tehnopolis“ sada je u potpunosti u funkciji. Četrnaest malih projekata dobilo je podršku da bi ojačalo saradnju između akademske zajednice i privatnog sektora, ali su u tom smislu potrebni dodatni napor. U toku su aktivnosti jačanja saradnje s naučno-istraživačkom zajednicom u dijaspori.

Za sada učešće Crne Gore u **okvirnom programu Horizont 2020** (H2020) ostaje ograničeno (13 projekata). Međutim, kapaciteti za učešće kandidata u ovom programu, kao što je

stopa uspješnosti, poboljšali su se i primakli su se evropskom prosjeku. Da bi se poboljšala izrada prijedloga projekata, obezbijedena je obuka. Uz to, reorganizovane su Nacionalna kancelarija, nacionalne kontakt osobe za H2020 i sistem delegata u programskim odborima za H2020, a nastavile su se i mjere podizanja svijesti. Crna Gora dobija podršku iz Programa za podršku politici u okviru *Horizonta 2020*.

Crna Gora i dalje je aktivna u projektima programa EUREKA i COST, kao i u programu NATO-a *Nauka za mir i bezbjednost* i programima Međunarodne agencije za atomsku energiju.

5. 26. Poglavlje 26: Obrazovanje i kultura

EU podržava saradnju u obrazovanju i kulturi kroz programe finansiranja i otvorenu koordinaciju politika država članica kroz metod otvorene koordinacije. Države članice takođe moraju spriječiti diskriminaciju i olakšati obrazovanje djece radnika migranata EU.

Crna Gora je postigla dobar nivo spremnosti u ovom poglavlju. Dobar napredak ostvaren je u sprovođenju revidiranih predmetnih programa zasnovanih na ishodima učenja, kao i revidiranih upisnih politika, a uvođenje praktičnog učenja mora se održati i obezbijediti na svim nivoima obrazovanja.

U predstojećoj godini Crna Gora naročito treba da:

→ *nastavi svoja nastojanja da poveća stopu uključenosti djece u predškolsko obrazovanje, uključujući i djecu iz okruženja u nepovoljnom položaju;*

→ *nastavi reformu programa u osnovnom i srednjem obrazovanju u cilju učenja osnovnih i transferzalnih vještina, i da se fokusira na ishode učenja;*

→ *nastavi da jača sektorsko upravljanje i poboljša upisnu politiku za stručno i visoko obrazovanje.*

U oblasti **obrazovanja i obuke** izmijenjeni su i dopunjeni brojni zakoni, s ciljem da se uvedu značajne promjene propisa od predškolskog do visokog obrazovanja. Akcioni plan za implementaciju Strategije opšteg srednjeg obrazovanja (2015–2020) usvojen je u decembru 2016. godine. Revidirana upisna politika za gimnaziju i stručne škole ima za cilj da se smanji broj učenika u odjeljenima. Usvojeni su Strategija obrazovanja nastavnika za period 2017–2024. godine i Akcioni plan za period 2017–2018. godine. Obuka treba da se fokusira na razvijanje ključnih kompetencija učenika. I dalje je niska stopa uključenosti djece u predškolsko obrazovanje, iako je došlo do porasta sa 38% na 43%. Stopa ranog napuštanja školovanja blago je smanjena sa 5,7% na 5,5% tokom 2015. godine, dok cjeloživotno učenje ostaje na niskih 3,3% (ciljna vrijednost postavljena u EU do 2020. godine je 15%). Godišnji budžet za obrazovanje blago se povećao na 4,3% BDP. Crna Gora je osnovala radnu grupu koja ima zadatak da postigne značajnija poboljšanja u narednom krugu Programa međunarodnog testiranja učenika (PISA) 2018. godine. Nacionalni okvir kvalifikacija Crne Gore usaglašen je s Evropskim okvirom kvalifikacija i njegovo sprovođenje je u toku. Treba nastaviti s aktivnostima na obezbjeđivanju veće inkluzije i boljih usluga podrške djeci s posebnim obrazovnim potrebama.

Izmjenama i dopunama Zakona o visokom obrazovanju, donesenim u junu, predviđen je besplatni upis za prvi i drugi ciklus studija i uvedeno 25% praktične nastave za sve studentske programe. Predviđa se da će se na taj način dovesti do eventualnog postepenog gašenja programa stručnog usavršavanja pripravnika s univerzitetskim obrazovanjem. Osnovana je Agencija za kontrolu i obezbjeđenje kvaliteta visokog obrazovanja i usvojen je njen statut. Sa stopom od 34%

(30–34 godine starosti), rezultati tercijarnog obrazovanja dobri su u odnosu na prosjek u EU od 39,1%. Najnoviji podaci pokazuju stopu zaposlenosti lica koja su nedavno završila tercijarno obrazovanje od 59%. Softver koji je uveden da bi se spriječili i suzbili plagijati u visokom obrazovanju tek treba da pokaže pozitivne rezultate. Ovaj sektor ostaje oblast visokog rizika kada je riječ o korupciji.

Ostvaren je napredak u stručnom obrazovanju i obuci (VET) u pravcu boljeg ispunjavanja potreba tržišta rada, kroz implementaciju novoosmišljenog programa dualnog obrazovanja i uvođenje sistema obuke nastavnika kod poslodavca. Ono što je važno jeste da treba uvesti sistem obezbjeđivanja kvaliteta i mehanizme za njegovo praćenje. Novi i revidirani predmetni programi u stručnom obrazovanju i obuci uvedeni su školske 2017/2018. godine, uz odgovarajuću obuku nastavnika. Kvalifikacije bazirane na ishodima učenja i dalje se razvijaju, a na raspolaganju su stipendije za upis na deficitarna zanimanja. Upis u ustanove visokog obrazovanja onih učenika koji završe stručno obrazovanje i dalje je na visokom nivou. Akcioni plan za implementaciju Strategije razvoja stručnog obrazovanja za period 2018–2019. godine i izvještaj o sprovođenju Akcionog plana za period 2016–2017. godine usvojeni su u decembru 2017. godine.

Nastavlja se dobar nivo učešća u programu Erasmus plus. Rezultati u oblasti međunarodne kreditne mobilnosti za 2017. godinu pokazuju uspješno učešće Crne Gore, uključujući 275 odlaznih mobilnosti u zemlje EU i 166 dolaznih mobilnosti. Ove su brojke u porastu od kada je prvi poziv objavljen 2015. godine, s ukupno 1.236 studenata i zaposlenih koji su koristili ovaj program. U oblasti izgradnje kapaciteta u visokom obrazovanju, institucije iz Crne Gore aktivno su učestvovala u 12 projekata tokom posljednja tri poziva, a u dva od njih bila je partner zadužen za koordinaciju.

U oblasti mladih, sada funkcioniše novi Direktorat za mlade u Ministarstvu sporta. U februaru 2017. godine u Podgorici je otvoren centar za mlade, koji takođe služi kao lokalna kancelarija Regionalne kancelarije za saradnju mladih (RYCO). Postoji Strategija za mlade, kao i Nacionalna strategija zapošljavanja i razvoja ljudskih resursa. Treba obezbijediti koordinaciju horizontalnih pitanja koja utiču na zapošljavanje, inkluziju, aktivno građanstvo, volontiranje i obrazovanje mladih. Od 2014. godine više od 800 mladih koristilo je jednu od tri akcije za mobilnost mladih (mobilnost mladih radnika, razmjena mladih i Evropski volonterski servis).

Poboljšana je međunarodna saradnja u oblasti **kulture**. Program zaštite i očuvanja kulturnih dobara usvojen je u decembru 2016. godine, dok je Akcioni plan za period 2017–2018. za implementaciju programa razvoja kulture usvojen u februaru 2017. Crna Gora je nastavila da sprovodi mjere za primjenu UNESCO konvencije; dužnu pažnju treba posvetiti očuvanju statusa Kotora kao grada svjetske kulturne baštine. Učešće u programu Kreativna Evropa moglo bi se poboljšati, jer su u posljednja četiri poziva predate samo četiri prijave i do sada nijedan projekat nije izabran. Ministarstvo kulture oformilo je Desk za Kreativnu Evropu kao implementaciono tijelo dva potprograma Kultura i MEDIA.

5. 27. Poglavlje 27: Životna sredina i klimatske promjene

EU promoviše snažnu klimatsku akciju, održivi razvoj i zaštitu životne sredine. Pravna tekovina EU obuhvata propise koji se odnose na klimatske promjene, kvalitet voda i vazduha, upravljanje otpadom, zaštitu prirode industrijsko zagađenje, hemikalije, buku i civilnu zaštitu.

Crna Gora je postigla određeni nivo spremnosti u ovoj oblasti. Ostvaren je određeni napredak u daljem usklađivanju zakonodavstva s pravnom tekovinom EU. Još uvijek su potrebna značajna nastojanja u implementaciji i sprovođenju, naročito u oblasti kvaliteta voda, zaštite prirode i upravljanja otpadom.

U predstojećoj godini Crna Gora naročito treba da:

→ ubrza implementaciju Nacionalne strategije za transponovanje, implementaciju i sprovođenje pravne tekovine EU u oblasti životne sredine i klimatskih promjena, a naročito u sektorima otpada i voda;

→ preduzme mjere da očuva i poboljša ekološku vrijednost zaštićenih područja i potencijalnih lokacija Natura 2000, kao što je Ulcinjska solana, Skadarsko jezero i riječni tokovi;

→ započne sprovođenje Pariskog sporazuma, putem implementacije nacionalne strategije i zakonodavstva u oblasti klimatskih promjena, te s tim povezane politike u oblasti energetike i saobraćaja.

Životna sredina

U oblasti horizontalnog zakonodavstva potrebno je dalje sprovođenje nacionalne strategije i akcionog plana. Nedostatak administrativnih kapaciteta i finansijskih resursa na nacionalnom i lokalnom nivou usporava sprovođenje strategije. Poboljšana je saradnja s civilnim društvom, ali potrebni su dalji naponi da se postigne djelotvorno učešće građana i konsultovanje u donošenju odluka. U naprednoj je fazi zakonodavno usklađivanje u oblasti uticaja na životnu sredinu i strateškog uticaja na životnu sredinu. Potrebna je bolja koordinacija s procedurom „odgovarajuće procjene“ po Direktivi o staništima. Treba poboljšati sprovođenje procjena uticaja na životnu sredinu i javnih konsultacija, posebno na lokalnom nivou. Sprovođenje Direktive o zaštiti životne sredine

putem krivičnog prava i Direktive o odgovornosti za ekološku štetu u ranoj je fazi zbog nedovoljnih kapaciteta za inspekciju i krivično gonjenje. Zakon o nacionalnoj infrastrukturi prostornih podataka usvojen je u junu 2017. godine. Ranija Agencija za zaštitu životne sredine integrisana je u Ministarstvo održivog razvoja i turizma kao Agencija za zaštitu prirode i životne sredine. Crna Gora treba da obezbijedi da ova Agencija samostalno funkcioniše.

Kada jer riječ o **kvalitetu vazduha**, nivo usklađenosti zakonodavstva pokazuje dobar nivo spremnosti. Usvojen je Akcioni plan za sprovođenje Nacionalne strategije za upravljanje kvalitetom vazduha za period 2017–2020. godine, kao i izvještaj o njenom sprovođenju za period 2013–2016. godine. U oblasti kvaliteta ambijentalnog vazduha i čistijeg vazduha za Evropu, usvojen je Kratkoročni akcioni plan za rješavanje zagađenja vazduha u Pljevljima. Međutim, sprovođenje usvojenih akcionih planova i propisanih mjera i dalje ostaje izazov. Ostvaren je dalji napredak u procesu usklađivanja s propisanim vrijednostima za sadržaj sumpora u tečnim gorivima u EU. U toku je rad na daljem poboljšavanju sistema monitoringa.

U oblasti **upravljanja otpadom** Crna Gora je djelimično usklađena s pravnom tekovinom EU. U ovoj oblasti nije u izvještajnom periodu ostvaren napredak. Postoje Nacionalna strategija za upravljanje otpadom do 2030. godine i Nacionalni plan za upravljanje otpadom za period 2015–2020. godine. Potrebni su značajni napor u sprovođenju ovih dokumenata i Crna Gora treba da odluči o osnovnom modelu za upravljanje otpadom. Opštine kod kojih je to problem, treba da riješe nezakonito odlaganje otpada i korišćenje privremenih odlagališta. Potrebno je hitno djelovati da bi se uspostavila

infrastruktura za odvojeno prikupljanje i reciklažu otpada i da bi se obezbijedili adekvatni finansijski i ljudski resursi, između ostalog i za aktivnosti inspekcije.

Nivo usklađenosti u oblasti **kvaliteta voda** i dalje je ograničen. Usvojena je Nacionalna strategija za upravljanje vodama do 2035. godine. Zakon o upravljanju komunalnim otpadnim vodama usvojen je u decembru 2016. godine. Funkcionalna je podjela zaduženja u oblasti kvaliteta voda između Ministarstva održivog razvoja i turizma i Ministarstva poljoprivrede i ruralnog razvoja. U toku je rad na planovima upravljanja rječnim slivovima, ali nadležni organi za upravljanje još nijesu operativni. Potrebno je uspostaviti sistem za praćenje statusa voda i značajno poboljšati praćenje kvaliteta površinskih i podzemnih voda. Utvrđeno je da su otpadne vode najznačajniji izvor zagađenja. Usvojena je Odluka o određivanju osjetljivih područja dunavskog i jadranskog sliva. Još nije započela izrada mape opasnosti i mape rizika od poplava. U ranoj je fazi sprovođenje Okvirne direktive o pomorskoj strategiji.

U oblasti **zaštite prirode** Crna Gora je djelimično usklađena s pravnom tekovinom EU. Crna Gora je izvršila dalje usklađivanje s Direktivom o staništima i usmjerila institucionalni okvir za određivanje budućih lokacija *Nature 2000*, ali još uvijek treba ojačati administrativne kapacitete za upravljanje *Naturom 2000* u budućem periodu. Potrebno je odlučno i hitno djelovanje da bi se zaštitila potencijalna lokacija *Natura 2000* u Ulcinjskoj solani, uključujući i punu vrijednost ove lokacije za zaštitu ptica. Potencijalne investicije u hidroenergiju i turistički razvoj treba da budu u skladu s potrebama zaštite prirode. Treba da počne rad na identifikovanju i određivanju pomorskih zaštićenih područja. Kapaciteti za sprovođenje i inspekciju treba dalje da se ojačaju, naročito kroz razvoj vještina.

U oblasti **industrijskog zagađenja i upravljanja rizikom** Crna Gora djelimično je usklađena s pravnom tekovinom EU. Do sada je izdato pet integrisanih dozvola. U oktobru 2017. godine Agencija za zaštitu prirode odbila je zahtjev Kombinata aluminijuma za izdavanje integrisane dozvole. Počeo je rad na sanaciji i rehabilitaciji crnih ekoloških tačaka.

U oblasti **hemikalija**, Crna Gora je djelimično usklađena s pravnom tekovinom EU. Novi Zakon o hemikalijama donesen je s ciljem da se izvrši dalje usklađivanje s regulativama REACH i CLP. Crna Gora je donijela Zakon o potvrđivanju Amandmana na Stokholmsku konvenciju o dugotrajnim organskim zagađujućim supstancama, ali puna implementacija Roterdamske i Stokholmske konvencije još uvijek nije izvršena. Nije uspostavljena nacionalna služba koja bi bila prva tačka kontakta za pitanja koja se odnose na regulative CLP i REACH i nije uspostavljen centar za kontrolu trovanja hemikalijama. Crna Gora treba da ojača svoje profesionalne i tehničke kapacitete u oblasti hemikalija. U tu svrhu Agencija za zaštitu prirode i životne sredine sarađuje s Evropskom agencijom za hemikalije (ECHA).

U oblasti **buke** Crna Gora je u potpunosti usklađena s Direktivom o buci i radi na izradi strateških karata buke.

U oblasti **civilne zaštite**, Crna Gora je članica Mehanizma civilne zaštite EU od aprila 2015. godine. I dalje nije povezana sa Zajedničkim sistemom za komunikaciju u vanrednim situacijama i informacionim sistemom Mehanizma civilne zaštite EU. Nacionalna strategija za vanredne situacije postoji od 2006. godine. Usvojena je Strategija za smanjivanje rizika od katastrofa i odgovarajući akcioni plan za period 2018–2023. godine.

Klimatske promjene

Nivo usklađenosti je ograničen. Crna Gora ima strategiju u oblasti klimatskih promjena, ali treba da obezbijedi usklađenost s okvirom politike za klimu i energetiku EU 2030 i njenu integraciju u sve relevantne sektorske politike i strategije.

Kada je riječ o Okvirnoj konvenciji UN o klimatskim promjenama (UNFCCC), Crna Gora je potvrdila Pariski sporazum. Nakon toga je Nacionalni savjet za održivi razvoj i klimatske promjene oformio multisektorsku radnu grupu, čiji je najznačajniji zadatak da prati sprovođenje Pariskog sporazuma. Za sada je Crna Gora predala dva nacionalna izvještaja i radi na pripremi drugog dvogodišnjeg izvještaja.

Crna Gora treba da pripremi nacrt Zakona o klimatskim promjenama koji će, između ostalog, obuhvatiti aspekte sistema EU za trgovinu emisijama (ETS), Regulative EU o zajedničkim naporima i mehanizmima za praćenje i izvještavanje. Crna Gora je pripremila smjernice za uspostavljanje sheme za trgovinu emisijama u naredne tri godine. Usvojena su podzakonska akta o potrošnji goriva, emisijama iz novih putničkih vozila i o inventaru gasova s efektom staklene bašte, čime je obezbijeđena djelimična usklađenost s pravnom tekovinom EU. Potrebni su dalji naponi za usklađivanje s pravnom tekovinom EU u oblasti klime. Administativni kapaciteti i dalje su previše slabi i loše opremljeni da bi se mogli nositi s novim izazovima. Planirani Eko fond treba takođe da obezbijedi sredstva za finansiranje projekata s niskim nivoom emisija.

5. 28. Poglavlje 28: Zaštita potrošača i zdravlja

Propisi EU štite potrošače u pogledu bezbjednosti proizvoda opasnih imitacija i odgovornosti za neispravne proizvode. EU takođe obezbjeđuje visoke zajedničke standarde za kontrolu duvana, krvi, tkiva, ćelija i organa, prava pacijenata i zarazne bolesti.

Crna Gora je umjereno spremna u oblasti zaštite potrošača i zdravlja. Može se registrovati određeni napredak u oblasti zaštite potrošača u vezi s usklađenošću propisa, čime se djelimično ispunjavaju preporuke date u izvještaju iz 2016. godine. Međutim, u oblasti zaštite zdravlja došlo je do ograničenog napretka u odnosu na ranije preporuke u ovoj oblasti i u oblasti svijesti potrošača.

U predstojećoj godini Crna Gora naročito treba da:

→ završi usklađivanje domaćeg zakonodavstva s pravnom tekovinom EU u oblasti zaštite potrošača i obezbijedi kapacitete potrebne za njegovo sprovođenje;

→ obezbijedi dalje usklađivanje s pravnom tekovinom EU u oblasti zaštite zdravlja, naročito u odnosu na kontrolu duvana i prava pacijenta u prekograničnoj zdravstvenoj zaštiti;

→ usvoji i započne s implementiranjem predviđenog Akcionog plana za zarazne bolesti i materije ljudskog porijekla.

Domaće zakonodavstvo djelimično je usklađeno s pravnom tekovinom EU u oblasti zaštite potrošača. U oblasti *pitanga vezanih za bezbjednost proizvoda*, izmjene i dopune Zakona o opštoj bezbjednosti proizvoda, donesene početkom 2018. godine, imaju za cilj usklađivanje s pravnom tekovinom EU. Međutim, za punu usklađenost s pravnom tekovinom EU, potrebno je dalje izmijeniti Zakon o zaštiti potrošača. Potrebno je jačati administrativne kapacitete i kapacitete za sprovođenje kako bi se osigurala pravilna implementacija svih primjenljivih zakona. U septembru 2017. donesen je Akcioni plan za period 2017–2018. godine za sprovođenje Nacionalnog plana zaštite potrošača. Potrebna je bolja svijest građana o bankarskom ombudsmanu i o mogućnosti da se traže vansudska poravnanja, kao i dodatna podrška za organizacije civilnog društva.

Iako kapacitete za nadzor tržišta treba dalje poboljšati (vidjeti poglavlje1), broj izvršenih inspekcija (vezanih za bezbjednost proizvoda i onih koje nijesu vezane za bezbjednost) porastao je na 22.930, a utvrđeno je 5.550 nepravilnosti i 210 vrsta opasnih proizvoda (ukupna količina 15.042 komada). Od toga je za 105 vrsta (3.193 komada) izrečena trajna zabrana prometa, 63 proizvoda (707 komada) vraćeno je dobavljaču/distributeru, a uništeno je 16 vrsta proizvoda (2.375 komada). Što se tiče oblasti koje nijesu vezane za bezbjednost proizvoda, potrebno je dalje raditi na podizanju svijesti potrošača i poboljšanju pristupa informacijama o pravima potrošača.

U oblasti **javnog zdravlja** domaće zakonodavstvo o zdravstvenoj zaštiti djelimično je usklađeno s pravnom tekovinom EU. Zakon o zdravstvenoj inspekciji usvojen je u aprilu 2017. godine, a osmišljen je tako da bude usklađen s pravnom tekovinom EU. Prosječni očekivani životni vijek blago je porastao sa 76,1 na 76,6 u periodu između 2010. i 2016. godine. U toku je sprovođenje **Master plana za razvoj zdravlja** za period 2015–2020. godine, a ciljevi su mu da obezbijedi dostupnu i sveobuhvatnu zdravstvenu zaštitu. Iako je finalni budžet za zdravstvo u 2016. godini bio 5,8% BDP-a, nedostatak fiskalne održivosti i dalje ima negativan uticaj na rad organa, programe i djelovanja u oblasti javnog zdravlja. Nastavlja se s prekomjernim prepisivanjem lijekova, a prepisivanje antibiotika treba strogo kontrolisati da bi se ojačala borba protiv antimikrobne rezistencije. U oblasti zdravstvenog informacionog sistema, Zakon o zbirkama podataka u zdravstvu definiše parametre zaštite podataka. Fond zdravstvenog osiguranja razvio je Integrisani informacioni sistem koji obuhvata sve pružaoce zdravstvenih usluga.

Kada je riječ o **kontroli duvana**, domaće zakonodavstvo djelimično je usklađeno s pravnom tekovinom EU u ovoj

oblasti, a ne sprovodi se zabrana pušenja na javnim mjestima. Crna Gora je potpisala Okvirnu konvenciju SZO o kontroli duvana 2006. godine i ratifikovala Protokol uz tu Konvenciju o eliminaciji nezakonite trgovine duvanskim proizvodima u oktobru 2017. godine.

U oblasti **krvi, tkiva, ćelija i organa**, Crna Gora je djelimično obezbijedila usklađenost s pravnom tekovinom EU. Tokom 2016. godine usvojeni su propisi koji imaju za cilj da izvrše dalje usklađivanje u oblasti prevoza, fleksibilnosti i sistema organa za presađivanje. Međutim, planirani akcioni plan u oblasti materija ljudskog porijekla treba da se finalizira, donese i sprovede.

U oblasti **ozbiljnih prekograničnih opasnosti po zdravlje, uključujući i zarazne bolesti**, treba završiti usklađivanje s pravnom tekovinom EU u oblasti **zaraznih bolesti**. U toku je Program za 2017. godinu obavezne imunizacije protiv određenih zaraznih bolesti. Početkom 2018. godine Crna Gora je usvojila svoj akcioni plan za zarazne bolesti za period 2017–2022. i postavila osobu za kontakt da učestvuje u sastancima o zdravstvenoj sigurnosti (u slučaju ozbiljnih prekograničnih opasnosti). Međutim, Crna Gora treba da učini više da bi obezbijedila sredstva za finansiranje aktivnosti vezanih za HIV/AIDS.

Što se tiče **prava pacijenata u prekograničnoj zdravstvenoj zaštiti**, donesen je Zakon o zdravstvenom osiguranju koji predviđa da osiguranik ima pravo da koristi zdravstvenu zaštitu u državi članici EU i trećim zemljama na teret obaveznog zdravstvenog osiguranja. Ovaj je zakon djelimično usklađen s pravnom tekovinom EU. Institut za javno zdravlje nadležan je za pitanja e-zdravstva. U oblasti rijetkih bolesti djelimično su

formirani nacionalni registri, a sprovodi se i Nacionalna strategija za rijetke bolesti za period 2013–2020. godine. Ona obuhvata dijagnozu, registrovanje, liječenje, podizanje svijesti i poboljšanu koordinaciju.

Promocija zdravlja vezana za aktivnosti **nezaraznih bolesti** i dalje je slaba, iako je za hronične nezarazne bolesti definisan minimalni paket pokazatelja, koji treba pratiti kroz Regionalni centar za hronične nezarazne bolesti. Akcioni plan za rijetke bolesti za period 2017–2018. usvojen je u decembru 2016. godine. Kada je riječ o nacionalnim programima za **skrining za svrhe otkrivanja kancera** oni se sprovode za kancer debelog crijeva, kancer grlića materice, te za rano otkrivanje i liječenje kancera dojke. Međutim, treba uraditi više kako bi se obezbijedilo da i djeca prođu skrining i/ili liječenje uz puno poštovanje njihovih prava. Treba uspostaviti i registre za kancer.

Akcioni plan za sprovođenje Strategije za unapređenje **mentalnog zdravlja** usvojen je u decembru 2016. godine. Nijesu dostupni podaci na nacionalnom nivou koji bi pokazali koliki je omjer između njege mentalnog zdravlja koja se obezbjeđuje u institucijama i njege koja se pruža u zajednici.

Nema dostupnih podataka o **ishrani i fizičkoj aktivnosti**. Potrebni su dalji napor u oblasti **upotrebe alkohola i alkoholom uzrokovanih poremećaja**. Izveštaji Svjetske zdravstvene organizacije pokazuju da se ne sprovodi zabrana prodaje alkoholnih proizvoda maloljetnicima. U septembru 2017. godine usvojen je Akcioni plan za 2017–2018. godinu koji se bavi ovim pitanjima.

U oblasti **sprečavanja zloupotrebe droga i smanjenja štetnih posljedica**, u februaru 2017. donesen je Akcioni plan za

sprovođenje Strategije za sprječavanje zloupotrebe droga za period 2017–2018. godine. Treba povećati i podsticati uključenost civilnog društva u Nacionalni savjet za sprječavanje zloupotrebe droga i Nacionalnu komisiju, pošto je u oba ova tijela samo jedan predstavnik civilnog društva.

Po pitanju **nejednakosti u zdravlju** pristup zdravstvenoj zaštiti treba da se poboljša za lica s invaliditetom, lica koja žive sa HIV-om, djecu i odrasle korisnike droga, zatvorenike, žene u prostituciji, LGBTI osobe, interno raseljena lica i Rome.

5. 29. Poglavlje 29: Carinska unija

Sve zemlje članice Evropske unije dio su Carinske unije i poštuju ista carinska pravila i procedure. To od njih zahtijeva da usklade svoje zakonodavstvo kao i da imaju adekvatne kapacitete za primjenu i sprovođenje i pristup zajedničkim kompjuterizovanim carinskim sistemima.

Crna Gora je umjereno spremna za Carinsku uniju i ostvarila je određeni napredak tokom izvještajnog perioda.

U predstojećoj godini Crna Gora naročito treba da:

→ *unaprijedi pripreme za pristupanje Konvenciji o zajedničkom tranzitnom postupku, naročito putem uspostavljanja kompjuterizovanog sistema za tranzit koji je kompatibilan sa sistemom u EU;*

→ *sprovodi mjere izgradnje kapaciteta i trgovinskih olakšica.*

U oblasti **carinskih propisa** postoji visok stepen usklađenosti. Izmjene i dopune Carinskog zakona usvojene su u oktobru 2017. godine s ciljem da pripremi pristupanje Konvenciji o zajedničkim tranzitnim postupcima i Konvenciji o olakšicama u trgovini robom, što je u skladu s preporukama iz 2016. godine.

Ove izmjene i dopune obuhvataju i kriterijume za ovlašćene privredne subjekte i zabranu „negativne liste“ za sticanje statusa proizvoda s nepreferencijalnim porijeklom. Regionalni centar za Pan-Euro-Mediterranska preferencijalna pravila o porijeklu robe primjenjuje se u Crnoj Gori, uključujući i dijagonalne kumulacije porijekla. Od januara 2017. godine na snazi je Uredba o postupanju carinskog organa s robom za koju postoji sumnja da povređuje prava intelektualne svojine koja je usklađena s pravilima EU u ovoj oblasti. U oktobru 2017. godine Crna Gora je potpisala i ratifikovala Protokol o eliminaciji nezakonite trgovine duvanskim proizvodima uz Okvirnu konvenciju o kontroli duvana. Usvojene su i izmjene i dopune Zakona o carinskoj službi kako bi se ojačala operativna pravila za praćenje, presijecanje i ispitivanje vozila, putnika i prtljaga. U decembru 2017. godine usvojena je Uredba o carinskoj tarifi.

Potrebno je dalje usaglašavanje u oblasti tranzita, prekursora droga, bezbjednosnim aspektima i izvozu i kontroli kulturnih dobara. Carinska pravila u Crnoj Gori obuhvataju i niz izuzeća od carina koja nijesu uključena u Carinski kodeks Evropske unije. Nadalje, carinski terminali u unutrašnjosti locirani su u objektima koji su u privatnom vlasništvu i naplaćuju naknade za svaki kamion koji mora ući na terminal da izvrši svoje carinske obaveze. Te naknade nijesu u skladu s pravnom tekovinom EU.

Što se tiče **administrativnih i operativnih kapaciteta**, u oktobru 2017. godine Vlada je usvojila novi pravilnik o unutrašnjoj organizaciji i sistematizaciji za Upravu carina, s ciljem da, između ostalog, formira grupu za tranzit i novi kompjuterizovani sistem za tranzit, punkt za pomoć korisnicima, i da ojača jedinicu za nadzor nakon carinjenja, kao i jedinicu za unutrašnju reviziju. Uprava carina sprovodi Poslovnu strategiju za period 2016–2018. godine i Strategiju IT

razvoja, ali ostaje problem kadrovska popunjenost sektora za IT. Strategija obuke uprave carina za period 2016–2018. godine bazira se na okviru kompetencija EU. Sprovode se planovi integriteta u oblasti carina, a u toku su pripreme za akreditaciju carinske laboratorije.

Crna Gora se podstiče da u svojim carinskim službama promoviše organizacionu kulturu koja je više orijentisana ka pružanju usluga i da ojača nastojanja da proširi korišćenje svojih instrumenata za trgovinske olakšice. Ovlašćenim privrednim subjektima izdata su prva ovlašćenja za primjenu pojednostavljenog postupka. Uprava carina član je koordinacionog tima za sprovođenje prava intelektualne svojine. Uprava carina suočava se sa značajnim izazovima kontrole nezakonite trgovine duvanom, naročito kada je riječ o tranzitu kroz slobodnu zonu Luke Bar i treba da nastavi da razvija međunarodnu saradnju u tom smislu. U naplati prihoda tokom 2017. godine zabilježeno je povećanje od 18% u odnosu na 2016. godinu.

5. 30. Poglavlje 30: Vanjski odnosi

EU ima zajedničku trgovinsku politiku prema trećim zemljama baziranu na multilateralnim i bilateralnim sporazumima i autonomnim mjerama. Takođe postoje pravila EU u oblasti razvojne politike i humanitarne pomoći.

Crna Gora je dostigla nivo dobre spremnosti u ovoj oblasti. Ostvaren je određeni napredak u oblasti zakonodavstva i institucija za međunarodnu saradnju u oblasti razvojne i humanitarne pomoći. Uspostavljena je zakonodavna osnova za izdavanje i finansiranje izvoznih kredita.

U predstojećoj godini Crna Gora naročito treba da:

→ donese zakonodavstvo u skladu s pravnom tekovinom EU u oblasti kontrole izvoza roba dvostruke namjene;

→ ojača *administrativne kapacitete Direktorata Ministarstva ekonomije* koje je nadležno za trgovinu sa EU, CEFTA i rad u okviru STO, naročito s ciljem da se obezbijedi nesmetano sprovođenje višegodišnjeg Akcionog plana za regionalni ekonomski prostor.

→ donese zakonodavni i strateški okvir u skladu s pravnom tekovinom EU za razvojnu politiku i humanitarnu pomoć i da oformi bazu podataka donatorske pomoći.

U oblasti **zajedničke trgovinske politike** Crna Gora je nastavila svoje stavove da koordinira i svoje politike da usklađuje sa stavovima i politikama EU, uključujući i aktivnosti u okviru STO. Ratifikovala je Sporazum o trgovinskim olakšicama STO i dostavila svoju listu obaveza, koja sada treba pažljivo da se revidira, kako bi se ubrzalo njihovo sprovođenje. Uz to, Crna Gora treba da dostavi notifikacije po članovima 1.4, 10.6.2 i 12.2.2 Sporazuma o trgovinskim olakšicama STO. Prva revizija trgovinskih politika i praksi Crne Gore od strane STO pokrenuta je u martu 2017. i trajaće i tokom 2018. godine.

U oktobru 2016. godine Crna Gora je svoju nacionalnu kontrolnu listu **roba dvostruke namjene** uskladila s režimom EU za izvoz, prenos, brokering i tranzit roba dvostruke namjene iz 2015. godine. U oblasti *kontrole izvoza* roba dvostruke namjene potrebno je završiti dalje usklađivanje s pravnom tekovinom EU. Administrativni i nadzorni kapaciteti treba da budu dalje unaprijeđeni. Ispituje se prijava Crne Gore za članstvo u Vasenarskom aranžmanu.

Zakon o spoljnoj trgovini robom i uslugama, koje mogu da se koriste za izvršenje smrtne kazne, mučenje ili drugo okrutno, neljudsko ili ponižavajuće postupanje ili kažnjavanje, usvojen je u decembru 2017. godine kako bi se izvršilo dalje usklađivanje s pravnom tekovinom EU u ovoj oblasti. Crna Gora ima

zakonodavstvo koje ima za cilj da sprovede postupak sertifikovanja **Procesa Kimberley**, uključujući i kaznene odredbe.

Izmjene i dopune Zakona o investiciono-razvojnem fondu donesene su u novembru 2017. godine s ciljem da se uredi izdavanje i finansiranje **izvoznih kredita**.

Crna Gora i dalje aktivno učestvuje u Sporazumu o slobodnoj trgovini u centralnoj Evropi (CEFTA). Zakon o potvrđivanju Dodatnog protokola 5 o trgovinskim olakšicama u okviru CEFTA donesen je u decembru 2017, a stupio je na snagu u januaru 2018. godine. U okviru plana optimizacije (vidjeti dio o reformi javne uprave), Crna Gora treba da obezbijedi potrebne administrativne kapacitete u Ministarstvu ekonomije za trgovinu sa EU, CEFTA i za rad u okviru STO.

Crna Gora pregovara o bilateralnim investicionim sporazumima sa San Maricom, Hrvatskom, Rumunijom, Bugarskom, Portugalom, Norveškom, Iranom, Alžirima, Tajlandom, Kosovom, Bosnom i Hercegovinom i Kanadom. Crna Gora treba da obezbijedi usklađenost svojih bilateralnih investicionih sporazuma s pravnom tekovinom EU.

U oblasti **razvoja politike i humanitarne pomoći**, u Ministarstvu vanjskih poslova formirana je Direkcija za međunarodnu razvojnu saradnju i humanitarnu pomoć, kao i Međuresorna radna grupa koja obuhvata predstavnike državne uprave, civilnog društva i poslovne zajednice. U pripremi je zakonodavni i strateški okvir. Da bi se sprovodio zakon, biće potrebna dodatna sredstva iz budžeta. Preduzeti su prvi koraci u izradi baze podataka projekata s donatorskom pomoći (primljenom i obezbijeđenom) korišćenjem metodologije Komiteta za razvojnu pomoć OECD-a.

Crna Gora treba da nastavi svoje pripreme u ovom poglavlju u skladu sa svojim ukupnim Akcionim planom za vanjske odnose.

5. 31. Poglavlje 31: Vanjska, bezbjednosna i odbrambena politika

Države članice moraju biti spremne da vode politički dijalog u okviru vanjske bezbjednosne i odbrambene politike, da se usklade sa izjavama EU, učestvuju u djelovanjima EU i da primjenjuju dogovorene restriktivne mjere i sankcije.

Crna Gora je dostigla dobar nivo spremnosti u ovoj oblasti. Ostvaren je određeni napredak kroz usvajanje izmjena i dopuna Zakona o međunarodnim restriktivnim mjerama. Crna Gora je nastavila da učestvuje u civilnim i vojnim misijama za upravljanje kriznim situacijama, kao i da se usklađuje s relevantnim stavovima EU.

Nastavljen je redovan **politički dijalog** između EU i Crne Gore o vanjskoj i bezbjednosnoj politici. Ministarstvo vanjskih poslova i Ministarstvo odbrane Crne Gore imaju dovoljno struktura da mogu da učestvuju u zajedničkoj vanjskoj i bezbjednosnoj politici i zajedničkoj bezbjednosnoj i odbrambenoj politici. (Više informacija o dešavanjima u bilateralnim odnosima s drugim zemljama u procesu proširenja i državama članicama EU može se naći u poglavlju *Politički kriterijumi* – Regionalna pitanja i međunarodne obaveze.)

U oblasti **zajedničke vanjske i bezbjednosne politike (ZVBP)** Crna Gora je podržala Globalnu strategiju za vanjsku i bezbjednosnu politiku EU. Tokom izvještajnog perioda Crna Gora se usklađivala, kada je to od nje traženo, sa svim relevantnim deklaracijama EU i odlukama Savjeta (100% usaglašenost). Izmjene i dopune Zakona o međunarodnim restriktivnim mjerama donesene su u junu 2017. godine, a njima

je uveden sistem automatizma u postupku za zamrzavanje sredstava lica s nacionalne liste i propisivanje formiranja nacionalne liste pravnih i fizičkih lica koja su označena kao teroristi (ili njihovi finansijeri), kao i kriterijumi na osnovu kojih se pravna ili fizička lica mogu označiti kao teroristi. Kao potpisnica Rimskog statuta, Crna Gora treba da se usklađuje sa stavovima EU o integritetu Rimskog statuta i bilateralnim sporazumima o imunitetu. (Više informacija o dešavanjima vezanim za Međunarodni krivični sud može se naći u poglavlju *Politički kriterijumi – Regionalna pitanja i međunarodne obaveze.*)

Crna Gora je nastavila da učestvuje u pojedinim, ali ne svim, međunarodnim aranžmanima i instrumentima za kontrolu izvoza koji se odnose na ***zabranu širenja nuklearnog naoružanja (neproliferaciju)***. Akcioni plan za implementaciju Strategije za neproliferaciju oružja za masovno uništenje usvojen je u junu, a Nacionalno koordinaciono tijelo zaduženo za praćenje njegove implementacije formirano je u julu.

Crna Gora ima Strategiju i Akcioni plan (2013–2018) za kontrolu malog i lakog naoružanja i municije i ima za te svrhe nacionalni sistem za registraciju i bazu podataka. Crna Gora takođe realizuje projekat demilitarizacije i bezbjednog skladištenja malog i lakog naoružanja sa UNDP i OEBS-om.

Kada je riječ o **saradnji s međunarodnim organizacijama**, Crna Gora je 5. juna 2017. godine postala 29. članica NATO saveza.

U oblasti **mjera bezbjednosti** dalje se nesmetano sprovodi Sporazum između EU i Crne Gore o bezbjednosnim procedurama za razmjenu i zaštitu tajnih podataka. Crna Gora treba da nastavi da se usklađuje s pravilima EU o bezbjednosti.

Crna Gora je nastavila svoje aktivno učešće u **vojnim misijama** upravljanja krizama u okviru **Zajedničke bezbjednosne i odbrambene politike (ZBOP)**, naročito EUTM Mali i EU NAVFOR Atalanta. Takođe je učestvovala u UN operacijama, naročito UNFICYP i MINURSO, te u misiji Međunarodnih snaga za pomoć u sigurnosti (ISAF) u Avganistanu. Nakon što je krajem 2014. godine istekao mandat ISAF misiji, oficiri koje je rasporedila Crna Gora nastavili su da služe u NATO misiji „Odlučna podrška“. Dat je i prijedlog Crne Gore da doprinese snagama KFOR-a na Kosovu.

Poglavlje 32: Finansijska kontrola

EU promovise reformu nacionalnih sistema upravljanja da bi unaprijedila odgovornost rukovodilaca i pravilno finansijsko upravljanje prihodima i rashodima, kao i eksternu reviziju javnih sredstava. Pravila finansijske kontrole takođe štite finansijske interese EU od prevara u upravljanju sredstvima EU i euro od falsifikovanja.

Crna Gora je umjereno spremna u oblasti finansijske kontrole. Sveukupno gledano, ostvaren je određeni napredak, i naročito dobar napredak u oblasti unutrašnje i eksterne revizije. Treba uložiti dodatne napore u podizanje svijesti o značaju odgovornosti rukovodilaca i unutrašnje kontrole i u jačanje implementacije. Preporuke iz 2016. godine i dalje važe, naročito kada je riječ o odgovornosti rukovodilaca.

U predstojećoj godini Crna Gora naročito treba da:

→ osigura sporazum na nivou Vlade o definisanju i pristupu odgovornosti rukovodilaca, uključujući i način na koji se ona primjenjuje na odgovornosti institucija, raspodjelu sredstava, izveštavanje o ostvarenju ciljeva i finansijsko upravljanje, i započinjanju implementacije u kompletnoj javnoj upravi;

→ *osigura usvajanje metodologije eksterne revizije koja je u potpunosti usklađena s Međunarodnim standardima vrhovnih revizorskih institucija (ISSAI);*

→ *značajno ojača kapacitet za koordinaciju Nacionalne službe za borbu protiv prevara i da izgradi solidan bilans ostvarenih rezultata u vezi s istragama i izvještavanjem o nepravilnostima.*

Unutrašnja finansijska kontrola u javnom sektoru

Strateški okvir u velikoj mjeri je uspostavljen. Unutrašnja kontrola i elementi odgovornosti rukovodilaca predmet su strategije reforme javne uprave i programa reforme upravljanja javnim finansijama, dok Crna Gora tek treba da usvoji javnu politiku koja bi predstavila jasan pristup odgovornosti rukovodilaca i način na koji je treba primjenjivati u različitim djelovima uprave. Tek treba da se sprovedu reforme u vezi s mehanizmom za djelotvornu koordinaciju, praćenje i izvještavanje javne uprave, upravljanje javnim finansijama i PIFC-om (unutrašnja finansijska kontrola u javnom sektoru).

Odgovornost rukovodilaca tek treba da bude ugrađena u administrativnu kulturu javnog sektora. Iako su uspostavljeni osnovni mehanizmi odgovornosti između ministarstava i njima podređenih organa, djelotvorno upravljanje tim organima nije u potpunosti obezbjeđeno. Uspostavljeni su osnovni mehanizmi za planiranje, budžetiranje i izvještavanje o aktivnostima organa centralne vlade, ali nije napredovalo upravljanje učinkom. Srednjoročno strateško planiranje je slabo i nije povezano s programom rada Vlade, iako je otpočet rad da bi se ovo poboljšalo. Godišnji planovi i izvještaji često ostanu orijentisani ka procesu i nijesu povezani s posebnim i mjerljivim ciljevima, indikatorima ili ciljnim vrijednostima. O finansijskim varijacijama u odnosu na ciljne vrijednosti često se ne

izvještava. Ovlašćenja za odlučivanje i budžetiranje u okviru institucija rijetko se delegiraju (vidjeti *Reforma javne uprave*).

Sprovođenje unutrašnje kontrole u javnom sektoru uređeno je u skladu sa standardima Komiteta sponzorskih organizacija Tredvej komisije (COSO) i smjernicama Međunarodne organizacije vrhovnih revizorskih institucija (INTOSAI). Treba urediti upravljanje nepravilnostima. Sprovođenje unutrašnje kontrole je neujednačeno, iako je veći broj institucija usvojio godišnje akcione planove finansijskog upravljanja i kontrole. Poboljšavaju se postupci upravljanja rizikom, ali još uvijek nijesu potpuno ugrađeni u procese rukovođenja. Centralizovana funkcija budžetske inspekcije još uvijek nije dovoljno kadrovski opremljena, niti je potpuno funkcionalna.

Praksa unutrašnje revizije uređena je u skladu s međunarodnim standardima i organizovana na decentralizovanoj osnovi. Većina subjekata iz javnog sektora uspostavila je funkcije unutrašnje revizije, iako je nekoliko zadovoljilo domaće pravne zahtjeve. Raspoloživost kvalifikovanih revizora značajno se uvećala zahvaljujući obezbjeđivanju programa obuke usklađenim s međunarodnim revizorskim standardima. Jedinice unutrašnje revizije uglavnom vrše sistemske i finansijske revizije i revizije usklađenosti, a poboljšavaju se kapacitet informacionih tehnologija i rad na reviziji uspjeha. Većina jedinica unutrašnje revizije usvojila je strateške i godišnje planove unutrašnje revizije. Povećava se broj preporuka i stopa njihove realizacije.

Centralna jedinica za harmonizaciju pri Ministarstvu finansija odgovorna je za metodološko usmjeravanje, obuku i praćenje implementacije. Ona obavlja procjene kvaliteta, kako na centralnom tako i na lokalnom nivou. Na godišnjem nivou,

izvještaj o PIFC-u podnosi Vladi koja zatim usvaja zaključke i preporuke za naredni period.

Eksterna revizija

Ustavni i pravni okvir Crne Gore obezbjeđuje nezavisnost Državne revizorske institucije (DRI), u skladu sa standardima INTOSAI. Predsjednik i četiri člana Senata (od kojih su dva imenovana u izvještajnom periodu) po prirodi svoje funkcije uživaju imunitet. Zakonom je predviđeno da oni ne mogu biti članovi političke partije, niti mogu obavljati neki drugu profesionalnu djelatnost.

Institucionalni kapacitet DRI i dalje je problematičan. S postojećim brojem zaposlenih, DRI ne može u potpunosti da sprovodi svoju iscrpnu nadležnost. DRI je u izvještajnom periodu zaposlila šest novih revizora tako da ukupan broj revizora iznosi 45 (od ukupno 65 zaposlenih). DRI je nedavno usvojila strateški plan razvoja za period 2018–2022. godine.

U cilju poboljšanja **kvaliteta revizorskog rada**, DRI je usvojila metodologiju revizije završnog računa državnog budžeta Crne Gore i novi priručnik za reviziju uspjeha. Takođe je usvojila smjernice za kontrolu i obezbjeđivanje kvaliteta revizije. Međutim, još uvijek nije izradila metodologiju za usmjeravanje revizorskog rada koja bi bila u potpunosti usklađena sa ISSAI. DRI posluje u skladu s godišnjim planovima revizije i obavlja poslove saglasno kodeksu profesionalne etike.

Što se tiče **uticaja revizorskog rada**, nadležni skupštinski odbor razmatra nacrt budžeta zajedno s informacijama dobijenim od DRI i Centralne banke. Svi se izvještaji DRI objavljuju. DRI podnosi Skupštini izvještaj o svom revizorskom

radu i ostalim aktivnostima iz svog godišnjeg izvještaja. Međutim, DRI rijetko Skupštini dostavlja pojedinačne revizorske izvještaje – samo pet od 41 revizorskih izvještaja bilo joj je dostavljeno 2016. godine. Skupština koristi izvještaj DRI samo ograničeno, ali od Vlade zahtijeva da izvještava o realizaciji preporuka DRI u vezi sa završnim računom.

Zaštita finansijskih interesa EU

Zakonodavstvo Crne Gore je u velikoj mjeri **usklađeno s pravnom tekovinom EU**, iako postoji potreba da se procijeni kako je njeno zakonodavstvo usklađeno s novom Direktivom EU o borbi protiv prevara vezanih za finansijske interese EU pomoću krivičnog zakonodavstva. Nacionalna **kancelarija za borbu protiv prevara (AFCOS)** sprovodi strategiju za borbu protiv prevara i upravlja nepravilnostima od 2015. godine. Poboljšava se kapacitet AFCOS-a da koordinira radom 13 institucija u AFCOS mreži, ali on i dalje treba da se ojača. Crna Gora **sarađuje s Evropskom komisijom** i povezana je sa Sistemom upravljanja nepravilnostima. Međutim, do sada nije bilo slučajeva prijavljenih kroz sistem. Crna Gora tek treba da izgradi solidan bilans ostvarenih rezultata u istragama i prijavama nepravilnosti.

Zaštita eura od falsifikovanja

Crna Gora je dostigla visok nivo **usklađenosti s pravnom tekovinom EU** i obezbijedila je ratifikaciju Ženevske konvencije za suzbijanje falsifikovanja valute. Centralna banka obezbjeđuje neophodne administrativne strukture i kapacitet za **tehničku analizu** i klasifikaciju falsifikovanih novčanica i kovanica eura. Sistematski organizuje obuku za policiju i lica koja rukuju gotovinom. Centralna banka implementira sporazume o **saradnji**, potpisane s Evropskom komisijom i Evropskom centralnom bankom i aktivno sarađuje s određenim

brojem centralnih banaka država članica EU. Crna Gora učestvuje i u aktivnostima programa *Pericles 2020*.

5. 33. Poglavlje 33: Finansijske i budžetske odredbe

U ovom poglavlju sadržana su pravila o finansiranju budžeta EU („sopstvena sredstva“). Ta sredstva uglavnom se sastoje od i) doprinosa iz bruto nacionalnog dohotka svake države članice, ii) carinskih dažbina, i iii) sredstava iz poreza na dodatu vrijednost. Države članice moraju da imaju odgovarajući administrativni kapacitet za adekvatnu koordinaciju i obezbjeđivanje ispravnog obračunavanja, naplate, plaćanja i kontrole sopstvenih sredstava.

Spremnost u toj oblasti je u ranoj fazi. Ostvaren je određeni napredak u jačanju administrativnog kapaciteta za koordinaciju i upravljanje sopstvenim sredstvima, ali je neophodno uložiti dodatne napore u uspostavljanje solidne institucionalne organizacije i snažne međuresorne saradnje između svih institucija i organa uključenih u primjenu sistema sopstvenih sredstava.

U predstojećoj godini Crna Gora naročito treba da:

→ *unaprijedi usklađenost pravnog okvira i pravila o administraciji za sistem sopstvenih sredstava; i da poštuje obaveze preuzete u okviru tehničke podrške i programa praćenja sopstvenih sredstava;*

→ *obezbjedi ažuriranje i realizaciju akcionog plana za sistem sopstvenih sredstava;*

→ *dodatno ojača kapacitete Direkcije za koordinaciju i upravljanje sopstvenim sredstvima EU i svih institucija uključenih u sistem sopstvenih sredstava.*

Pravni okvir Crne Gore za sistem sopstvenih sredstava djelimično je usklađen s pravnom tekovinom EU.

Što se tiče **tradicionalnih sopstvenih sredstava**, naplata, računovodstveni i kontrolni postupci u Crnoj Gori za jasno i precizno utvrđivanje i uzimanje u obzir carinskog duga, samo su djelimično usklađeni s pravnom tekovinom EU. Ne postoje odvojeni računi za neizmirene obaveze ili za obezbijeđene, ali osporene obaveze. Realizacija akcionog plana za sistem sopstvenih sredstava kasni i revidirani akcioni plan, koji je zatražen, još uvijek nije dostavljen. Što se tiče sredstava iz **poreza na dodatu vrijednost**, zakon o PDV-u usklađen je s pravnom tekovinom EU. Ugrađen je softver koji omogućava unos i obradu prijava, matematičke i logičke kontrole, kao i izradu raznih izvještaja i statističkih izraživanja. Međutim, treba uložiti značajne napore u obračun statističke osnovice PDV-a, ponderisane prosječne stope i nadoknade osnovice PDV-a da bi se obezbijedila osnovica koja je usklađena sa EU. Što se tiče sredstava iz **bruto nacionalnog dohotka**, Zavod za statistiku redovno izrađuje i objavljuje podatke o BND-u prema metodologiji ESA 2010 i u skladu s pravnom tekovinom EU. Platni bilans se izrađuje u skladu s novom metodologijom Međunarodnog monetarnog fonda i pravnom tekovinom EU. Procjena neobuhvaćene ekonomije djelimično je uključena u obračun BDP-a.

Što se tiče **administrativne infrastrukture**, u Ministarstvu finansija formirana je Direkcija za saradnju i upravljanje sopstvenim resursima EU, koja usmjerava i optimizuje pretpristupne pripreme za sopstvena sredstva. U izvještajnom periodu ojačani su njeni administrativni kapaciteti. Međutim, potrebno je opredijeliti dovoljno kadra da bi se ubrzale administrativne pripreme za sopstvena sredstva.

Prilog I – ODNOSI IZMEĐU EU I CRNE GORE

U okviru **pregovaračkog procesa** do februara 2018. godine otvoreno je 30 poglavlja, uključujući poglavlja 23 i 24 o vladavini prava, od kojih su privremeno zatvorena tri – Nauka i istraživanje, Obrazovanje i kultura i Vanjski odnosi.

Crna Gora učestvuje u procesu Stabilizacije i pridruživanja. U cjelnini je nastavila da u značajnoj mjeri ispunjava svoje obaveze po Sporazumu o stabilizaciji i pridruživanju (SSP).

Redovni politički i ekonomski dijalog između EU i Crne Gore nastavljen je kroz strukture SSP-a. Savjet za stabilizaciju i pridruživanje sastao se u junu 2017. godine, a Odbor za stabilizaciju i pridruživanje u decembru 2016. i 2017. godine. Tokom izvještajnog perioda održavani su redovni sastanci potkomiteta. Sastanci Parlamentarnog odbora za stabilizaciju i pridruživanje održani su u junu 2017. i decembru 2017. godine.

Crna Gora učestvuje u ministarskom dijalogu između ministara ekonomije i finansija država članica EU i država kandidata, koji ima za cilj da pomogne državama kandidatima da postepeno ispune ekonomske kriterijume za pristupanje i da budu spremniji u smislu ekonomskih reformi, konkurentnosti i otvaranja novih radnih mjesta. Najskoriji sastanak je održan 23. maja 2017. godine, kada su usvojene zajedničke preporuke.

Vizna liberalizacija za građane Crne Gore koji putuju u Šengen zonu na snazi je od decembra 2009. godine. Kao dio mehanizma za nadgledanje, koji je uspostavljen od kada je stupila na snagu vizna liberalizacija, Komisija redovno ocjenjuje napredak koji je država ostvarila u sprovođenju reformi uvedenih kroz Mapu puta za viznu liberalizaciju. Mehanizam za nadgledanje takođe uključuje mehanizam upozoravanja za sprječavanje zloupotreba, kojim koordinira Evropska agencija za graničnu i obalsku stražu. Komisija je

redovno predavala svoje izvještaje iz postmonitoringa vizne liberalizacije Evropskom parlamentu i Savjetu. Sporazum o readmisiji između Evropske unije i Crne Gore na snazi je od 2008. godine.

Finansijska pomoć EU Crnoj Gori kroz Instrument za pretpristupnu pomoć (IPA) za period 2007–2013. godine, s ukupnim iznosom od 235,7 miliona eura sredstava koja su dodijeljena Crnoj Gori, sada je u velikoj mjeri završena. Sprovedenjem IPA komponenti I i II upravljala je Delegacija EU u Podgorici, dok je upravljanje za komponente III i IV dodijeljeno Crnoj Gori.

Crna Gora trenutno koristi pretpristupnu pomoć s indikovano dodijeljenim sredstvima u iznosu od 270,5 miliona eura za period 2014–2020. godine, od čega je više od 152 miliona eura već programirano u periodu 2014–2017. godine na osnovu prioriteta iz Indikativnog strateškog dokumenta. Akcioni program za 2017. godinu predviđao je 33,85 miliona eura u oblasti reforme javne uprave i saobraćaja, kojima bi se rješavale ključne potrebe pristupnih pregovora.

Crna Gora i dalje koristi podršku kroz IPA regionalne i višekorisničke programe; i dalje učestvuje u četiri prekogranična programa sa susjednim državama Zapadnog Balkana i u transnacionalnim programima saradnje s državama članicama u okviru Evropskog regionalnog fonda za razvoj i IPA Jadranskog prekograničnog programa.

Uz podršku IPA, Crna Gora i dalje učestvuje u sljedećim EU programima: Erasmus plus, Kreativna Evropa (oblasti kulture i medija), Zapošljavanje i socijalne inovacije, Horizont 2020, Carine 2020, Fiskalis 2020, Konkurentnost preduzeća i Program za mala i srednja preduzeća (COSME).

Prilog II – Statistika

STATISTIČKI PODACI (na dan 5. 10. 2016.) Crna Gora							
Osnovni podaci	Napomena	2005	2012	2013	2014	2015	2016
Stanovništvo (u hiljadama)		613	620	621	622	622	622
Ukupna površina države (km ²)		13.812	13.812	13.812	13.812	13.812	13.812

Nacionalni računi	Napomena	2005	2012	2013	2014	2015	2016
Bruto domaći proizvod (BDP) (milioni eura)		:	3.182	3.363	3.458	3.655	3.954
BDP (eura po glavi stanovnika)		2.912	5.126	5.413	5.563	5.827	6.355
BDP po glavi stanovnika (u standardima kupovne moći (PPS))		7.000	10.500	10.900	11.300	12.200	13.000

BDP (u standardima kupovne moći (PPS)), u odnosu na prosjek u EU (EU-28=100)		30	39	41	41	42	45
Realna stopa rasta BDP: promjena u odnosu na prošlu godinu u obimu BDP-a(%)		:	-2,7	3,5	1,8	3,4	2,9
Rast zaposlenosti (podaci iz nacionalnih računa), u odnosu na prošlu godinu (%)		:	:	:	:	:	:
Rast produktivnosti radne snage: rast BDP (u obimu) po zaposlenome, u odnosu na prošlu godinu (%)		:	:	:	:	:	:
Jedinični rast troškova radne snage, u odnosu na prošlu godinu (%)		:	:	:	:	:	:
** promjena za 3 godine (T/T-3) u nominalnom indeksu jediničnog rasta troškova radne snage (2010=100)		:	:	:	:	:	:
Produktivnost radne snage po zaposlenom: BDP (u PPS) po zaposlenom u odnosu na EU prosjek (EU-28=100)		:	:	:	:	:	:
Bruto dodata vrijednost po sektorima							
Poljoprivreda, šumarstvo, ribarstvo (%)		:	8,9	9,8	10,0	9,79	9,0
Industrija (%)		:	12,2	14,3	13,5	12,8	12,3
Gradnja (%)		:	5,5	4,5	4,2	4,5	6,8
Usluge (%)		:	73,4	71,4	72,3	73,0	71,9
Rashodi za finalnu potrošnju, kao udio u BDP (%)		:	103,8	100,5	99,6	98,4	96,4
Bruto stvaranje fisknog kapitala, kao udio u BDP (%)		:	19,8	20,2	19,0	20,1	23,2
Promjene u zalihama, kao udio u BDP (%)		:	0,8	-0,6	1,2	-0,1	2,9

Izvoz roba i usluga, u odnosu na BDP (%)		:	43,7	41,3	40,1	42,1	40,5
Uvoz roba i usluga, u odnosu na BDP (%)		:	68,1	61,4	60,0	60,6	62,9
Bruto stvaranje fiksnog kapitala u opštem vladinom sektoru, kao udio u BDP (%)		:	:	:	:	:	:
Poslovanje	Napomena	2005	2012	2013	2014	2015	2016
Indeks obima industrijske proizvodnje (2010 = 100)		126,9	83,5	92,3	81,8	88,3	84,4
Broj aktivnih preduzeća (broj)		:	:	:	:	:	:
Stopa otvaranja preduzeća: broj novootvorenih preduzeća u referentnom periodu (t) podijeljeno s brojem aktivnih preduzeća u t (%)		:	11,8	16,2	14,5	14,9	13,1
Stopa gašenja preduzeća: broj gašenja preduzeća u referentnom periodu (t) podijeljeno s brojem aktivnih preduzeća u t (%)		:	4,6	4,3	9,1	7,6	6,1
Lica zaposlena u SME u ukupnom broju zaposlenih lica (u nefinansijskom poslovanju) (%)		:	:	:	:	:	:
Vrijednost koju dodaju SME (u nefinansijskom poslovanju) (milioni EUR)		:	764	811	869	912	1.071
Ukupna dodata vrijednost (u nefinansijskom poslovanju) (milioni EUR)		:	1.133	1.271	1.308	1.336	1.530
Stopa inflacije i cijene kuća	Napomena	2005	2012	2013	2014	2015	2016
Indeks potrošačkih cijena (CPI), promjena u odnosu na prethodnu godinu (%)	1)	3,4	4,0	1,8	-0,5	1,4	0,1
** Godišnja promjena u umanjenom indeksu cijene kuća (2010=100)		:	:	:	:	:	:

Platni bilans	Napomena	2005	2012	2013	2014	2015	2016
Platni bilans tekućeg računa - ukupno (milioni eura)	2)	-302	-588	-487	-526	-483	-715
Platni bilans tekućeg računa - trgovinski saldo (milioni eura)	2)	-642	-1.384	-1.329	-1.376	-1.464	-1.657
Platni bilans tekućeg računa - neto usluge (milioni eura)	2)	173	613	653	690	789	769
Platni bilans tekućeg računa - neto bilans za primarni prihod (milioni eura)	2)	20	54	66	46	93	53
Platni bilans tekućeg računa - neto bilans za sekundarni prihod (milioni eura)	2)	147	130	123	114	99	120
Neto bilans za primarni i sekundarni prihod, od čega vladinih transfera (milioni eura)	2)3)	6	18	22	24	4	24
** 3 prosjek salda tekućeg računa u posljednje tri godine u odnosu na BDP (%)		:	-19,6	-16,8	-16,0	-14,3	-15,5
** Petogodišnje promjene u udjelu svjetskog izvoza roba i usluga (%)		:	:	:	:	:	:
Neto priliv stranih direktnih investicije (SDI) (milioni eura)	2)	399,0	461,6	323,9	353,9	619,3	371,6
Strane direktne investicije (SDI) (milioni eura)	2)	3,6	20,8	13,0	20,7	11,1	-167,0
od čega SDI 28 zemalja EU (milioni eura)	2)	3,3	20,6	11,1	14,9	8,8	-1,8
Strane direktne investicije (SDI) u privredi zemlje koja podnosi izvještaj (milioni eura)	2)	402,6	482,4	336,9	374,6	630,3	204,5
od čega SDI 28 zemalja EU (milioni eura) u privredi zemlje koja podnosi izvještaj (milioni eura)	2)	337,7	219,7	79,8	117,4	411,8	-34,4
**Neto međunarodna investiciona pozicija u odnosu na BDP (%)		:	:	:	:	:	:
Stopa promjene u bruto prilivu doznaka (u domaćoj valuti) od radnika migranata u odnosu na isti period prethodne godine (%)		:	12,2	8,4	1,9	0,0	-7,4

Javne finansije	Napomena	2005	2012	2013	2014	2015	2016
***Opšti deficit/suficit Vlade, u odnosu na BDP (%)		-1,6	-5,7	-5,2	-3,1	-7,4	-2,8
***Opšti bruto dug Vlade, u odnosu na BDP (%)		38,6	53,4	57,5	59,9	66,2	64,4
Ukupno prihoda Vlade, kao procenat BDP-a (%)		39,9	40,7	42,6	44,8	41,7	42,6
Ukupno izdataka Vlade, kao procenat BDP-a (%)		41,5	45,0	47,2	47,7	50,0	46,2
Finansijski pokazatelji	Napomena	2005	2012	2013	2014	2015	2016
Bruto spoljni dug cjelokupne privrede, u odnosu na BDP (%)		:	:	:	:	:	:
Bruto spoljni dug cjelokupne privrede, u odnosu na ukupni izvoz (%)		:	:	:	:	:	:
Novčana masa: M1 (novčanice, kovanice, prekonoćni depoziti, milioni eura)	4)	351	:	:	:	:	:
Novčana masa: M2 (M1 plus depoziti sa rokom dospelja do dvije godine, u milioni eura)	5)	615	:	:	:	:	:
Novčana masa: M3 (M2 plus prenosivi instrumenti, milioni eura)	6)	867	:	:	:	:	:
Ukupno kredita monetarnih finansijskih institucija građanima (konsolidovani) (milioni eura)	7)	374	1.842	1.985	1.929	1.956	2.075
** Godišnja promjena u obavezama finansijskog sektora (%)		:	:	:	:	:	:
** Tok privatnih kredita, konsolidovan, u odnosu na BDP (%)		:	:	:	:	:	:

** Privatni dug, konsolidovan, u odnosu na BDP (%)		:	:	:	:	:	:
Kamatna stopa, dnevna, godišnja (%)		:	:	:	:	:	:
Aktivna kamatna stopa (jedna godina), godišnje (%)	8)	12,11	9,47	9,36	9,22	8,53	7,45
Pasivna kamatna stopa (jedna godina), godišnje (%)	8)	:	3,23	2,54	1,86	1,23	0,93
Kurs eura: prosjek iz perioda (1 euro = ... domaća valuta)		1	1	1	1	1	1
Indeks efektivnog deviznog kursa, 42 države (2010 = 100)		:	:	:	:	:	:
** promjena u 2 godine (T/T-3) u indeksu efektivnog deviznog kursa, 42 države (2005 = 100)		:	:	:	:	:	:
Vrijednost rezervi (uključujući zlato) (milioni eura)		173	348	424	545	674	803
Spoljna trgovina	Napomena	2005	2012	2013	2014	2015	2016
Vrijednost uvoza: sva roba, svi partneri (milioni eura)		874	1.821	1.773	1.784	1.842	2.062
Vrijednost izvoza: sva roba, svi partneri (milioni eura)		406	367	376	333	317	326
Trgovinski bilans - sva roba, svi partneri (milioni eura)		-468	-1.454	-1.398	-1.451	-1.524	-1.736
Uslovi trgovine (indeks izvoznih cijena / indeks uvoznih cijena*100) (broj)	9)	:	96	102	101	101	98
Udio izvoza u zemlje EU u vrijednosti ukupnog izvoza (%)		62,3	51,5	41,5	35,7	35,6	37,4
Udio uvoza iz zemalja EU-28 u vrijednosti ukupnog uvoza (%)		53,8	44,5	44,2	45,8	41,3	48,2

Demografija	Napomena	2005	2012	2013	2014	2015	2016
Sirova stopa prirodne promjene broja stanovnika (stopa prirodnog priraštaja): broj rođenih minus broj umrlih (na hiljadu stanovnika)		2,5	2,5b	2,5	2,4	1,7	1,8
Stopa smrtnosti odojčadi - djece mlađe od godinu dana (na hiljadu živorođene djece)		8,4	4,4	4,4	4,9	2,2	:
Očekivani životni vijek na rođenju: muškarci (godine)		71,3	74,2	74,1	74,1	74,4	:
Očekivani životni vijek na rođenju: žene (godine)		76,8	78,3	79,0	78,9	78,6	:
Tržište rada	Napomena	2005	2012	2013	2014	2015	2016
Stopa ekonomske aktivnosti za lica starosti 20-64: udio stanovništva starosti 20-64 koji je ekonomski aktivan (%)		:	64,8	65,1	67,6	68,5	69,1
*Stopa zaposlenosti lica starosti 20-64: udio stanovništva starosti 20-64 koji je zaposlen (%)		:	50,9	52,6	55,6	56,7	57,1
Stopa zaposlenosti muškaraca starosti 20-64 (%)		:	56,8	57,8	61,4	61,9	51,3
Stopa zaposlenosti žena starosti 20-64 godine (%)		:	45,0	47,5	49,4	51,5	63,0
Stopa zaposlenosti lica starosti 55-64: udio stanovništva starosti 55-64 koji je zaposlen (%)		:	37,6	38,7	38,7	40,0	41,2

Zaposlenost po najznačajnijim sektorima							
Poljoprivreda, šumarstvo, ribarstvo (%)		:	5,7	4,5	5,7	7,7	7,7
Industrija (%)		:	11,7	11,9	11,1	10,8	9,8
Gradnja (%)		:	5,7	5,9	6,5	6,6	7,7
Usluge (%)		:	76,9	77,7	76,8	74,8	74,8
Udio u ukupnoj zaposlenosti lica starost 20-64 godine zaposlenih u javnom sektoru (%)	10)	:	34,7	36,0	32,8	32,4	31,2
Udio u ukupnoj zaposlenosti lica starost 20-64 godine zaposlenih u privatnom sektoru (%)	11)	:	47,1	47,7	48,2	46,6	47,0
Stopa nezaposlenosti: udio radne snage koja je nezaposlena (%)		30,3	19,7	19,5	18,0	17,5	17,8
Stopa nezaposlenosti muškaraca (%)		:	19,3	20,1	17,8	17,7	18,3
Stopa nezaposlenosti žena (%)		:	20,3	18,8	18,2	17,3	17,1
Stopa nezaposlenosti mladih: udio u radnoj snazi lica starosti 15-24 koja su nezaposlena (%)		:	43,7	41,6	35,8	37,6	35,9
Stopa dugoročne nezaposlenosti: udio u radnoj snazi lica koja su nezaposlena 12 mjeseci i duže (%)		:	15,6	16,0	14,0	13,6	13,4
Stopa nezaposlenosti za lica (starosti 25-64) koja su završila najviše niže srednje obrazovanje (ISCED 0-2) (%)		:	36,4	39,7	32,8	28,7	22,1
Stopa nezaposlenosti za lica (starosti 25-64 godine) koja su završila tercijarno obrazovanje (ISCED 5-8) (%)		:	10,3	9,0	9,0	9,4	11,5

Socijalna kohezija	Napomena	2005	2012	2013	2014	2015	2016
Prosječne nominalne mjesečne zarade i plate (domaća valuta)		195	484	487	479	480	499
Indeks realnih zarada i plata (indeks nominalnih zarada i plata podijeljen indeksom inflacije) (2000 = 100)		61,8	94,8	91,2	91,4	90,6	94,4
Koeficijent GINI	12)	26	26	26	:	:	:
Jaz siromaštva	12)	2,1	2,8	2,4	:	:	:
*Lica koja rano napuštaju obrazovanje i obuku: udio u stanovništvu starosti 18-24 sa najviše nižim srednjim obrazovanjem, koje nije uključeno u dalje obrazovanje i obuku (%)		:	6,6	5,1	5,1	5,7	5,5
Standard života	Napomena	2005	2012	2013	2014	2015	2016
Broj putničkih automobila u odnosu na broj stanovnika (broj na hiljadu stanovnika)		193,9	280,3	288,3	280,1	282,8	296,9
Broj pretplata na usluge mobilne telefonije u odnosu na broj stanovnika (broj na hiljadu stanovnika)		872,0	1.595,0	1.605,54	1.630,3	1.620,1	1.632,5
Penetracija mobilnog broadbanda (na 100 stanovnika)		:	10	13	10	9	9
Penetracija fiksnog broadbanda (na 100 stanovnika)		:	14	15	17	18	19
Infrastruktura	Napomena	2005	2012	2013	2014	2015	2016
Gustina željezničke mreže (pruge u funkciji na hiljadu km ²)	13)	18,1	18,1	18,1	18,1	18,1	18,1
Dužina autoputeva (kilometri)		0	0	0	0	0	0

Inovacije i istraživanje	Napomena	2005	2012	2013	2014	2015	2016
Javni izdaci na obrazovanje u odnosu na BDP (%)		:	:	:	:	:	:
*Bruto domaći rashodi na istraživanje i razvoj u odnosu na BDP (%)		:	:	0,37	0,36	0,37	:
Sredstva budžeta Vlade ili izdaci za istraživanje i razvoj (GBAORD), kao procenat BDP (%)		:	:	:	:	:	:
Procenat domaćinstava koja imaju pristup internetu kod kuće (%)		:	55,0e	55,8e	63,6e	67,5e	69,8e
Životna sredina	Napomena	2005	2012	2013	2014	2015	2016
* indeks emisije gasova sa efektom staklene bašte, CO ₂ ekvivalenta (1990=100)		82,0	68,2	60,7	:	:	:
Energetski intenzitet privrede (kg ekvivalenta nafte na 1.000 eura BDP-a pri konstantnim cijenama iz 2010. godine)		:	341,0	306,1	294,6	301,1	280,6
Električna energija proizvedena iz obnovljivih izvora u odnosu na bruto potrošnju električne energije (%)		40,2	36,6	72,3	52,2	43,1	54,4
Udio drumskog saobraćaja u unutrašnjem teretnom saobraćaju (na bazi tona-km) (%)	14)	31,5	51,0	100,0b	100,0	100,0	100,0
Energetika	Napomena	2005	2012	2013	2014	2015	2016
Primarna proizvodnja svih energetskih proizvoda (hiljadu tona ekvivalenta nafte - TOE)		593	704	762	692	717	660
Primarna proizvodnja sirove nafte (hiljadu tona ekvivalenta nafte - TOE)		:	:	:	:	:	:

Primarna proizvodnja čvrstih goriva (hiljadu tona ekvivalenata nafte - TOE)		287	393	372	364	390	308
Primarna proizvodnja prirodnog gasa (hiljadu tona ekvivalenata nafte - TOE)		0	0	0	0	0	:
Neto uvoz svih energetskih proizvoda (hiljadu tona ekvivalenata nafte - TOE)		436	366	233	291	306	342
Bruto potrošnja energije u zemlji (hiljadu TOE)		1.035	1.070	995	975	1.030	988
Bruto proizvodnja električne energije (hiljadu GWh)		2.864	2.844	3.945	3.173	3.003	3.141
Poljoprivreda	Napomena	2005	2012	2013	2014	2015	2016
Indeks obima poljoprivredne proizvodnje roba i usluga (po proizvodnim cijenama) (prethodna godina = 100)		:	:	:	:	:	:
Korišćenje poljoprivredne površine (hiljadu hektara)	15)	517p	223b	223	230	231	256p
Stočni fond - goveda (u hiljadama grla, kraj perioda)	16)	118	85	89	94	92	89p
Stočni fond - svinje (u hiljadama grla, kraj perioda)	16)	11	18	21	22	25	56p
Stočni fond: ovce i koze (u hiljadama grla, kraj perioda)	16)	:	230	220	237	224	223p
Sirovo mlijekodostupno na poljoprivrednim gazdinstvima (u hiljadu tona)	17)	186	159	182	192	183	181
Proizvodnja usjeva - žitarice (uključujući pirinač) (u hiljadama tona)		:	5	8	8	7	8p
Proizvodnja usjeva - šećerna repa (u hiljadama tona)		:	0	0	0	0	0
Proizvodnja usjeva - povrće (u hiljadama tona)	18)	:	34	42	44	51	43p

: = podaci nijesu dostupni

b = prekid u nizu

e = procijenjena

p = privremena

s = procjena Eurostata

u = slaba pouzdanost

* = Pokazatelj Evropa 2020.

** = Pokazatelj MIP (Postupak u slučaju makroekonomske neravnoteže)

*** = Podaci o javnom deficitu zemalja u procesu proširenja objavljeni su u „zatečenom stanju“ i bez garancije da su kvalitetni i da su dobijeni u skladu sa pravilima ESA.

Fusnote:

1) 2005: indeks potrošačkih cijena

2) 2005: na osnovu Priručnika za platni bilans – peto izdanje (BPM5)

3) Samo sekundarni prihod.

4) Nacionalna definicija M0 sastojala se od depozita banaka kod CBCG (saldo računa i saldo obavezne rezerve), i procijenjenog iznosa gotovine u opticaju.

5) Nacionalna definicija M11 sastoji se od M0 plus depoziti tražnje nebankarskog sektora kod banaka i CBCG, u eurima i drugim valutama plus depoziti tražnje Centralne vlade u eurima i ostalim valutama.

6) Nacionalna definicija M21 sastoji se od M11 oročeni depoziti nebankarskog sektora kod banaka, u eurima i drugim valutama plus oročeni depoziti Centralne vlade u eurima i ostalim valutama.

7) Krediti obuhvataju ukupne kredite banaka odobrene rezidentima koji nijesu međunarodne finansijske institucije, te

druga potraživanja (faktoring i forfeiting, potraživanja na neizmirene akceptne naloge, garancije i mjenice).

8) Ponderisana prosječna efektivna kamatna stopa, neizmireni iznosi.

9) Obračunato iz indeksa za prethodnu godinu kao referentnu godinu (= 100).

10) Nijesu uključeni podaci NVO. Broj zaposlenih u javnom sektoru kao udio u ukupnoj zaposlenosti.

11) Uključuje podatke privatnih kompanija i preduzeća, preduzetnika i privatnih domaćinstava. Broj zaposlenih u privatnom sektoru kao udio u ukupnoj zaposlenosti.

12) Metodologija Svjetske banke, po pristupu potrošnje, izvor: MONSTAT (Analiza siromaštva u Crnoj Gori), link <http://www.monstat.org/eng/page.php?id=340&pageid=73>.

13) Gustina u odnosu na ukupnu površinu (uključujući i unutrašnje vode), a ne samo površinu kopna

14) 2005. i 2012. ukupni prevoz tereta (nacionalna teritorija i međunarodni saobraćaj)

15) 2005: Na osnovu izvještaja poljoprivrednih organizacija (poljoprivredna preduzeća i zadruga) uključenih u proizvodnju usjeva i procjena za privatna poljoprivredna gazdinstva

16) Uključujući stočni fond preduzeća, zadruga i domaćinstava.

17) U milionima litara. Neto kvantitet, od preduzeća, zadruga i domaćinstava.

18) 2014. i 2015, uključujući i proizvodnju kućnih vrtova

S

7 focus

7 Montenegro in the epoch of geopolitical changes (1988–2018)
Radenko Šćekić

T

23 prism

23 National security and global challenges
Nikola Banićević

Z

47 essay

47 Humanism and Transhumanism
Bojan Jovanović

E

63 law

63 The right to trial within a reasonable time
Dragoljub Drašković

T

121 demography

121 Population of Montenegro
Miroslav Doderović
Zdravko Ivanović

Z

141 anniversaries

141 Nationwide rebellion which amazed Europe
Radoje Pajović

O

159 1968 from another angle
Mirjana Popović Radović

C

167 philosophy

167 The speech in praise of philosophy by Vincenzo Silvio from Bar of 1530
Savo Marković

education 203

The heresy of Stevan Petranović **203**

Sreten Zeković

literature 239

Contribution of Slobodan Vujačić to **239**

Montenegristics

Aleksandar Radoman

One's own ancestor **263**

Dubravka Mitrović

The image of the coastal and mountain **271**

people in the works of S. M. Ljubiša

Nikola Popović

Ivan Ceković's works from **305**

children and youth

Sofija Kalezić

history 319

State of the Montenegrin industry **319**

after the Second World War

(1945-1947)

Živko Andrijašević

The Malisori rebellion and Montenegro **363**

Jovan Muhadinović

Displacement of the Montenegrin Muslims **385**

Veselin Konjević

Articles on the Far East in the **423**

Montenegrin press of the 19th century

Vukota Vukotić

Churches in Ukraine **439**

Slobodan Jovanović

Charters of the Bishopric of Hum **449**

Marijan Premović

8
1
2
0
R
E
R
S

S

461 theatre

461 On the beginnings of the
cultural mission of the Zetski
Dom Royal Theatre
Luka I. Milunović

T

493 cinematography

493 Holocaust films
Žarko Martinović

Z

521 army

521 The Montenegrin sanitary corps
Srđa Martinović

W

569 chronology

569 Hettites – history and civilisation
Boris Banjević

T

621 archive

621 The Montenegrin ports
Ivan Jovović

Z

639 documents

639 The 2018 European
Commission Report on
Montenegro

O

C
